Арбен Къардаш

Хкягъаяр

Арбен Къардаш

Хкягъаяр

Гьикаят

2-жуз

Дагестанское книжное издательство
Махачкала 2021

ББК 84 (2-Лез.)-44
УДК 821.351
К–21

Къардаш А.
К–21 Хкягъаяр: Гьикаят, 2-жуз. – Махачкала: ГАУ РД «Дагестанское книжное издательство», 2021. – 632 с.

Кардаш А. Избранное: Проза, 2-й том.

Дагъустандин халкьдин шаир Арбен Къардашан хкягъай эсеррин кьуд жуздикай ибарат гапIалдин 2-ктабда «ВачIе-хваяр» роман ва «Нехирбанни лекь» повесть гьатнава.

ББК 84 (2-Лез.)-44
УДК 821.351

К $\frac{4702380101 - 27}{\text{М } 123 - 2021}$ 48 – 2021

© Кардаш А., 2021
© Дагестанское книжное издательство, 2021

ISBN 978-5-297-02205-8

ВАЧІЕ-ХВАЯР

Роман

Халкьди вичин тарих рикІелай алудайтІани,
садра ам тарихди вич рикІел хкуниз мажбурда.

Ваз физ кІанзаваз, авачтІа ваз рехъ,
Зун ви рехъ жеда, ви фу, яд, хуьрек.
Эцигиз жуваз кІан ятІа ваз кІвал,
Зун ви къав жеда, жеда ви кьуд цал.
КукІушдин кІвализ физ хьайитІа вун,
РакІар хьана, ваз ахъа жеда зун.
Ахпани зун ваз чир хьайи чІавуз
Зун гурар жеда хутахдай цавуз.

Дагълара авай са хуьре са бадедивай ван хьайи мани. Ада ам Алпан дагъдикай я, лугьудай.

ЭГЕЧІУН

Зи тІвар Антер Мазанов я. Алпан дагъдин ценерив гвай къадим хуьряй – Мамухдай я. Аламатдин тарихни инсанар авай чкадай. Гила, девирар дегиш хьанвайла ва виликди фенвайла, я чи хуьре, я маса чкайра ахьтинбур гзаф ама лагьана кьетІивални ийиз жедач.

Зи играми хуьруьнвийрикай кьетІенбурукай лап кьетІен сад Шуай тІвар алай кас хьана. Заз адахъ галаз мукьувай таниш жедай, рахун-луькІуьндай мумкинвал хьанач, амма ам заз уьмуьрди руьгьдалди гзаф мукьва авуна. Чавай садавай садаз гъил ягъиз кьванни хьанач, амма адан майил зав агакьна.

Адакай за жуван акъул кIамбурдив агакьай чIавуз гзаф фикирар авунай. Гагь-гагь гьатта са вуч ятIани адакай кхьизни алахънай. За адан уьмуьрдиз талукь гзаф делиларни хуьруьнвийрин сиверай кIватIнай. Амма завай арадал затIни гъиз хьаначир, вучиз лагьайтIа манийвилер гзаф жезвай: гагь ацукьна кхьидай вахт бес жезвачир, гагь кхьей кьван гафарин гьамбаррик кьел квачиз жезвай, гагь залай жуван фикирар, сад садав кьадайвал агудна, абур чеб чпиз кутугнавай са къайдада тваз алакьзавачир. Гьавиляй за а ажайиб касдикай са вуч ятIани кхьида лагьай фикир михьиз гадарун кьетIнай.

Амма йикъарикай са юкъуз ам зи рикIел мад хтана. Дуьз лагьайтIа, зи кьилиз адан тIварцIихъ галаз алакъалу са фикир яна, налугьуди са ни ятIани гъана а фикир зи бейнидиз, риб хьиз, сухна: «Шуай – им лезги жуьреда лагьанвай Ешуа тIвар я». Къадим чувудрин Назарет шегьердай тир Ешуадин, вири хашпарайри вичиз Иисус Христос ва я Иса Месигь лугьузвай, мусурманрин арада Иса пайгъамбар яз машгьур и пак инсандин тIвар алай зи хуьруьнви Шуай рикIивайни кьве агъзур йис инлай вилик уьмуьр тухвай вичин тIварцIин стхадиз ухшар яз жагъанай заз. Садлагьана алава яз мад са хиял зи рикIиз атана: «Эгер Иса Месигьди къанни цIипуд йисан яшда аваз хашуниз ягъ тавуна мадни са кьадар уьмуьр тухун хъувунайтIа, ам са эцигун-къахчунни галачиз зи хуьруьнви Шуай хьтинди жедай».

Са гафуналди, жувалай алакьдач лагьана, адан тарих гьакI гадариз жедайди тушир. Ам рикIерал хвена кIаниди ва гзафбуруз чир хьана кIаниди яз кьетIна за.

Шуай рикIел хкунихъ маса себебарни авай: зи уьмуьрдин кьетIен вакъиайрихъ, легьзейрихъ галазни и кас, лап мукьув жез агакьначитIани, галкIур хьана, гуя ам са гьи ятIани къуватди захъ галаз алакъада туна, са ни ятIани виликамаз жеда лагьана гьазурнавай крар зи ва заз чидай, зи руьгьдиз мукьва маса

ксарин кьилелни къведайвал авуна. Идалайни гъейри, адаз вичизни захъ галаз алакъа кьаз кІан хьавай, ада заз вичин кьиникьин вилик чарни кхьенай, маса вичин кхьинарни зал аманат авунай.Фикир гайитІа, аламатдин кІвалахар я, чебни зун гьеле аял тирла кьиле физ эгечІай. Абурун гъавурда акьаз кІан хьана заз. Имни и ктаб кхьиналди кьиле фидай кар яз акуна.

Зи кхьинар къадим, ядигар ва къадир гваз хвена кІани, амма са гьихьтин ятІани себебралди хайи гуьзгуьдин кІусар хьиз я: са бязибур заз жагъун хъувунва, са бязибур гел галачиз квахьнава; сад-кьвед «тахай», яни а ядигар гуьзгуьдикай тушир маса ханвай гуьзгуьйрин кІусар хьунни мумкин я. Гьабурни заз ядигар гуьзгуьдинбуруз мукьвабур яз, адан кІусариз дигайбуруз яз аквазва. Зун абур ккІур хьийиз, сад садав агуд хъийиз алахъзавач, вучиз лагьайтІа ханвай гуьзгуь ккІур хъувуни битаввал арадал хкидач. Гуьзгуь хунин тІарвални ам саламатдиз хуьз тахьунин гьайифар рикІе генани гзаф жеда. Гьавиляй за абур кІелзавайдан вилик жуван рикІяй атайвал экІяйзава: галкІуриз жедай кІусар ада вичин рикІе сад садав агудрай.

Заз чида хьи, чигедин бицІи стІалди кьуд пата авай алем виче гьакьарна гьикІ къалурдатІа, гьакІ и гуьзгуьдин кІусарини инсанрин уьмуьрар, жуьребажуьре девиррин шикилар, гьатта таквазвай терефарни галаз, чпе гьакьарзава ва гьарда вичин саягъда къалурзава.

Идалайни гъейри, за кьатІайвал, и ктабда чпикай кхьенвай вакъиаярни девирар чи хуьряй тир ажайиб инсан Шуая сад садахъ галкІурзава ва сад ийизва. АкІ я хьи, Шуай хьаначиртІа, а вакъиаярни жедачир, адахъ галкІанвай инсанрин кьисметарни масадбур жедай.

Зи мурад и кхьинар гъиле кьур касдиз а кІусар битав са тарих – гьам кьилдин ксарин, гьамни сагъ са халкьдин тарих хьайиди чир авун я.

САД ЛАГЬАЙ ПАЙ

1-кьил

За аял чIавалай гатIумдач. Вучиз лагьайтIа зи рикIел за Москвада Эдебиятдин институтда кIелдайла кхьей са тупIал гьикая хтана. Ана за вичикай кхьизвай агьвалат чи кьилин суьгьбетдихъ галаз са алакъада авачтIани, гьадахъ галаз галкIанвай маса дуьшуьшди зав, а чIавуз къанни кьве йиса авай жегьилдив, сифте яз Шуаякай ва адан кьисметдикай дерин фикирар ийидай серфе вугана.

Муькуь патахъай зи гьикая Шуая вичин эхиримжи йисара кьур са хесетдихъ галаз къариба алакъада ава лагьайтIани жеда: ада хуьруьн куьчейрай птулкаяр кIватIзава лугьудай хабар зав Москвадиз агакьнавай. Зи гьикаядани птулкайри кьилин чка кьазва лагьайтIа жеда.

Зи птулкайрин гьадисдин гъавурда куьн гьасятда акьада. Шуая птулкаяр кIватIунин сир заз лап геж чир хьанай: ада абур туьквендиз пулдихъ ва я метягьдихъ вахгун патал кIватIзавачир, адан мурад и карда масад тир, адакай рахадай вахт зи ихтилатди вичи тайинарда.

Зи гьикая жуван студент береда кхьейвал туна гузва, гьикI лагьайтIа, адахъ гьикаятдин жигьетдай са къиметни авачтIани, ана зи жаванвал, зи дугъривал ва зи гьа йикъарин гьакъикъат ава, абурук къе хкуьр хъувун, абур зи къенин къеддив кьадайвал дегишар хъувун жуван жегьил йисарилай цIар чIугур мисал жеда.

Зул

(Студентдин ихтилат)

Зи жибинда кепекни пул амачир. Стипендия куьтягь хьанвай. Нубатдинди гудалди са шумуд югъ эх хъувуна кIанзавай. Жибиндик са мискьал кьуш кумай кьван жегьилвилер авуна, гвай пулдив кьур кефер чIугуна, гила гишила амукьиз кIанзавачир. Буржуна кьадай жуьрэтни авачир: вири студентар гьа жув хьтинбур я – нивай къачуда?

За обжежитиеда жуван кIвале кIватI хьанвай кьван птулкаяр туьквендиз вахкун кьетIна. И кардикай хабар хьайи зи дустарини чпин кроватрин кIанерик кIватI хьанвайбурни зав вугана: заз кепекшагьи хьунин фикирди гьабурузни са дар чIав алудунин, чпин кашни рекьинин умудар гузвай.

АцIай еке кьве чантадин сивени, къеневайди такун патал, газетар туна, зун мукъаятдиз дегьлиздиз экъечIна. Ана гена ичIи тир. Заз жув птулкаяр вахкузвайди яз акуна кIанзавачир. Ихьтин кар за садрани авурди тушир. Москвада и кар гьар са куьлуь-шуьлудин къадир хьунин лишан тиртIани, зи ватанда идаз хъсан къимет тагудайди зи рикIелай фенвачир. ЯтIани къе заз маса чара авачир.

Шуьшедин къапар кьабулдай пункт агал жедалди гзаф вахт амайтIани, за тади къачуна.

Куьчедик кас-мас квачир. Куьлуь марф къвазвай. Мукьув гвай паркдай яна, зун пунктунихъди фена. Гьайиф хьи, зи бахтуни гъаначир. Фейи чка агалнавай. Пашманвили зи пар мадни заланар хъувуна.

Залан кьве чанта элкъвена кьулухъди хкизни заз кIанзавачир, я пака экуьнахъ пунк ахъа жедалдини инал йиф акъуддай хиялни захъ авачир. Икьван рекьиз пар ялна, ам гадарна хъфинни жув зарафатдал вегьей мисал жезвай.

Шуьше-къапар кьабул хъийидай пунктунин далу патахъ векь-вал экъечIнавай гъвечIи майдан галай.

Патарив гвай вад мертебадин сугъул кIвалеравай агьалийри инал гагь-гагь чинеба гъиз зир-зибилни гадарзавайди аквазвай.

Эхиримжи умуд заз са гъвечIи фуру хгана. Налугьуди, ам са ни ятIани зи кьве чанта патал махсусдаказ атIана гьазурнавайди тир. За зи «девлет» фура туна, винелай картондин табагъ эцигна. Адан винелайни кул-кусрин хилер хъивегьна. Идални бес тахьана, инал гъана гадарнавай кьван куьгьне калушрикайни са пай за зи «хазинадин» винел хчална. Икьван калушар акурла, за чIехи уьлквединмеркездин и пипIе яшамиш жезвай агьалийри анжах гьа ихьтин кIвачин къапар алукIзава лагьана фикирнай. ТахьайтIа икьванбур иниз гьинай атурай? Вучиз атурай?

Зун общежитиедиз хтана. Гадайри, зи дустари, зун вилив хуьзвай. Абур мягьтел хьана заз килигна: зун гъил ичIиз хтанвай.

За хьайивал ахъайна. Гадайри заз теселлияр гана: «Къайгъу авач, пака вахгуда вуна ви птулкаяр. Нянин хийирдилай экуьнин шийир хъсан я». «ТIуьрдалай хъинезмайди хъсан я», – хълагьна зани лезги мисалдалди.

Йиф, яргъиди хьанатIани, алатна. Зун тарсариз фенач, вучиз лагьайтIа са хейлин рекьиз ялай птулкайриз, жуван руьгьдиз гайи азабриз хаинвал ийиз залай алакьнач. Зун жуван «хазина» чуьнуьхнавай чкадал фена. Птулкайрик садани кягънавачир. Амма шуьше-къапар кьабул хъийидай пункт ахъа хьанвачир.

Гьалтай са дишегьлидивай вахт хабар кьурла, зи рикI генани динжвилив ацIаначир: пункт ахъа жедалди сятни зур амай. Дишегьлини иерди тир.

За и сятни зура вуч авурай?

Акъвазна вилив хуьдани? Ваъ. Къай ква. Зул я. Москва я. Са тIимил къекъвейтIани, пис жедач.

Яраб гьикI жедатIа, за вичивай вахт жузур дишегьлидив ахгакьарна, адахъ галаз таниш хьайитIа?

Адан еке вили вилер, яргъи кьекьемар, къуьнерилай чкIанвай экуь чIарари зак зурзун кутунвай. Ваъ, и зурзун зулун гьавадин гьунар туш...

Фена рахада, адан майил къачуз жедатIа килигда. Ам субайни хьиз я – ам сятдиз килигдайла, адан тупIухъ тупIал-затIни галачирдаз за фикир ганвай.

Ангьe ам! Лацу тумаждин плащ алайди! Шумалди!

За адан гуьгъуьниз чукурна.

Зун агакьдалди ам недай-хъвадай шейэрин туьквендиз гьахьна. Зунни кIвачери туьквендин къенез тухвана. КIвачери ваъ, рикIи.

Дишегьли яргъи учирдин эхирда акъвазнавай. Ам садлагьана элкъвена заз килигна. Ада зун вичин гуьгъуьна атайди кьатIанвай. Ам заз далу гана акъваз хъувуна. Амма ам милиз хъуьрейди за гьисснай. За адан мукьув фидай жуьрэтнач. Инсанар авай чкада таниш хьунин ихтилатар авун заз кутугай кар яз акунач. Зун къецел экъечI хъувуна. Дишегьли туьквендай экъечIдалди зун куьчедал акъвазна.

Ам экъечIна, зи патавай алатна фена. Заз гьич килигни авуначир. Амма заз ам мад вич вичик хъуьрей хьиз тир.

– Девушка, можно с вами познакомиться? – лагьана за, адав агакьар хъувуна хьиз. Маса патакъерехдин гафар-чIалар ийидалди, заз жуван рикIяй атайвал лугьун дуьз яз акуна.

– А зачем вам это? – суалдалди жаваб хгана ада, ериш дегишар тавуна.

– Вы просто красивы!

– Красота обманчива.

– Только не у вас, – заз жув кIамаш хьиз аквазвай, гафар жагъизмачир, вучиз лагьайтIа дишегьли гьакьван иерди тир.

Дишегьлиди кам кяна. Заз маса алахъунар хъувун лазим яз ахкунач. Зун парк галайнихъ фена.

Парк михьиз хъипи-яру тир. Булутрикай хкатнавай ракъини члада гьахьзавай тарарик цIийи чан

кутунвай хьиз аквазвай. КІвачерик накьан куьлуь марфади къатар-къатар яз сад садак ккІурнавай ламу хъипи-яру пешери вишриш ийизвачир, абуруз чпин кьисметдикай бажагьат хабар амай. Амма тарарал аламай ва гагь-гагь аватзавай пешери чпин уьмуьрдин эхиримжи декьикьайрикай жезмай кьван гзаф кеф хкуд хъийизвай хьиз тир.

Аватзавай гьар са пеш заз вахтунин са тайин уьлчме хьиз авай. Заз вахт алатна кІанзавай, вучиз лагьайтІа исятда зи рикІе авайди заз са умудни тагана хъфей дишегьли ваъ, зулун гуьзел ва пашман къизилверекьни ваъ, сугъул гьаятрикай сана, кулкусрин майдандин къвалавай игис хьанвай гъвечІи пункт тир – шуьше-къапар кьабул хъийидай чка. Зи эхиримжи умуд гьанаг тир: «Са кьазбун чІем, чайшекер, булкаяр къачуда...»

Са кьадар вахт кьейи за кьил гьанихъди чІугуна. Мад куьлуь марф акатзавай. Гьадазни килиг тавуна, пунктунин вилик птулкайрай ацІанвай шешелар, чантаяр гвай яшлу инсанрин яргъи учир акъвазнавай.

За жуван нубат кьуна ва зи гуьгъуьнилай акъваздайди вуж ятІа чир жедалди гьанал амукьна. Гьамни геж тавуна пайда хьана. За, адаз зун къапар хкиз фин лазим тирди лагьана, жуван чантаяр чуьнуьхнавай фурухъди гьерекатна.

Фур ичІи тир. Анин кІане кІватІ хьанвай рагъул яд къвазвай куьлуь марфадин стІалри чупур ийизвай.

– Зул я, – лагьана за жува жуваз. – Ви птулкаяр гару тухвана, дуст кас...

Антер Мазанов.
13-октябрь, 1981-йис.

И гьикая за, ана къалурнавай дуьшуьш кьилел атай юкъуз, авайвал лагьайтІа, йифен лап геж, кхьена, машинкадални элягъ тавуна, гьа кхьейвал чи райондин газетдиз ракъурнай. Мадни са кар авай, гьикаядихъ са кьадар маса эхир хьун лазим тир, амма

ахьтин эхир Рашид халуди кьабул тийидайди чиз, за агьвалатдин гьакъикъи эхир гьикаятдин кутун тавун кьетIнай.

Рашид халу райондин газетдин редактор тир. Зун адахъ галаз гьеле мектебда амаз таниш тир, адакай заз фадлай мукьва кас хьанвай, за адаз Рашид халу лугьузвай. За гьа вахтара кхьей гзаф шиирар ада хушвилелди чап авунай. Гила адаз зун студент тир чIални чизвай. Гьавиляй за умуднавай: зи гьикая тадиз газетдиз акъудна, Рашид халуди заз къвезвай гонорар фад рекье твада... Амма зав агакьай затI хьаначир.

Зун, институт куьтягьна, армиядиз фена-хтана, Махачкъалада кIвалахал акъвазай чIавуз са гъилера командировкадиз чи райондиз акъатайла, за Рашид халудал кьил чIугуна.

Ада сейфинай хъипи хьанвай чарар акъудна:

– Багъишламиша, чан хва, – лагьана ада. – Жуван ватанэгьлиди СССР-дин меркезда Эдибиятдин институтда кIелиз, птулкаяр кIватIиз вахгузвайдакай ихтилат завай жемятдиз къалур ийиз хьанач... Вуч я, ви рикIел ви хуьруьнви Шуай атанвайни? – Рашид халудин гьамиша регьим авай вилерай амалдар хъверди цIапIрапIар гана. – Гила вун ви ихтиярда ава, жуван и шадургъадиз вуч кIантIани жува ая... ЦIийиз гъанвай вуч аватIа, зав тур...

Гьелбетда, Рашид халуди дуьз кIвалах авунвай. Ада гьикая гадарнайтIани, зун бейкеф жедачир. Зун адан патав зи студент чIаван усал гьикаядин суракьдиз атайди тушир. За адал гьакI, гьуьрмет авун яз, кьил чIугурди тир.

Зун гьейран авур кар ада и гьикая лугьудай затI, са шумуд йисуз сейфина хвена, зав ахгакьарун тир. Идалайни гъейри, ада Шуаян тIвар кьуни зак садлагьана са гьихьтин ятIани шадвилин, бахтавилин руьгь кутуна.

Гьа чIавуз за сифте яз Шуаякай са вуч ятIани кхьида лагьана хиялнай: Адан къаибвилел, эхиримжи вахтара птулкаярни кIватIунал иллаки аялар

хъуьредай. ЧIехибуру и кардиз акьван фикир гудачир. Амма ам хъуьруьнриз вегьиниз лайихлу тушир кас тирди заз Москвада чир хьанай. Гьавиляй адакай са вуч ятIани кхьиналди заз жуван куьгьне гьикаядилай кьисас къахчуз кIан хьанай.

Амма куьгьне гьикая гадарунин лазимвал хьанач, вучиз лагьайтIа ана къалурнавай дуьшуьшдихъ уьмуьрди чIехи са кьатI акал хъувунай.

2-кьил

– ГьикI хьана? Птулкаяр квахьнани? – ихьтин суалди зун пашман фикиррикай хкудна.

Зи вилик шумал буйдин, еке шуьтруь вилера рикIиз чими экв авай са жаван гада акъвазнавай. Ам акунрай зи тай тир. Вичин суал зун паталди вилив техвейди хьайи чIал кьатIанвай ада зун гъавурда туна:

– Заз дакIардай акуна... Зун и кIвалера яшамиш жезва, – ада шуьшедин къапар кьабулдай пунктунин къаншарда авай вад мертебадин рагъул дарамат къалурна.

– Чуьнуьхна, – лагьана за. – Вахгун кьисмет хьанач. – Сефилвал акахьай хъвер атана зи сивел.

– Завай ваз теселли гуз жеда, – чина хъвер аваз рахана гада. – Вун тек туш. Вун хьтинбур мад ава.

– Хъсан теселли я...

– Ам чи подъезда яшамиш жезвай баба Шура я, – зи бейкефвал элекьдайди чиз, алава хъувуна гадади. – Ада виридаз гьакI ийизвайди я.

– ГьикI ийизвайди я?

– Пунктуниз ацIай чантаяр гваз къвезвайбур гзаф я. Садбур фад къвезва, садбур геж жезва. Птулкаяр кьабулдай вахтунал ацалтзавач... Виридани, физ, вуна хьиз, гьа фура чпив гвай пар чуьнуьхзава. Абур алатунни баба Шуради птулкаяр вичин кIвализ хутахзава. Ахпа архаиндиз пунктуниз вахгузва.

– Гаф авач! Карчи къари я! – хъуьрена зун.

(Зи птулкаяр чуьнуьхайди Шура къари тирди за Рашид халудиз ракъурай гьикаядикай хкудунин себеб сад тир – заз икI лугьудайди заз чизвай: «Дуьнья акунвай дишегьлиди, советрин пенсионеркади, чарадан затI чуьнуьхиз къалурун дуьзни туш, я чIалахъ жедай карни туш»).

Зи гуьгьуьл ачух хъхьайди акур москваэгьли гададик захъ галаз рахаз кIан хьунин ашкъи акатнавай.

– Вун, заз чиз, студент я, тушни? Литинститутдай яз тахьуй? Адан машгьур общежитие и мукьварив гвайди я. Заз садра гьаниз физ кIанзавайди я...

– Эхь, гьанай я зун. – Ада ихтилатдин кьил гьинихъ тухудатIа лугьуз фикирзава за.

– Къафкъазви я, тушни?

И зи тай-туьшдиз акахьиз кIандайвилин гъавурда зун гила хъсандиз акьунвай. Зазни ам фадлай таништди хьиз, гьатта зи дуст хьизни аквазвай. Ам вични са уьтери лишанри заз къафкъазви хьиз къалурзавай.

– Эхь, къафкъазви я зун, – жаваб гана за адан суалдиз.

– Лезги яз тахьуй? – Вилера авай экв умуддив ацIанваз, ам зи вилериз килигна, налугьуди, ам са лезги акунихъ къаних тир.

– Эхь, лезги я зун, – адан умуд кьатI тавунал рази яз жаваб гана за.

Сифте зав гъил вугана, ада, стхади хьиз, зун къужахламишна. Зун гьасятда гъавурда акьуна: имни чакай я, лезги я. «Идан рикIе гьихьтин дердерни умудар аватIа?..» – фикирна за. Адан къужахламишуни касдин рикI са куьхъ ятIани багьа затIунихъ, чкадихъ ва я инсандихъ гьарарат тирди къалурзавай.

Ахпа чун таниш хьана.

– Андрей, – вичин тIвар лагьана ада. – Лезгидалди – Эндир... Зунни лезги я. Политехнический техникумдин студент я... Куь общежитиедиз атана, заз лезгияр суракьиз кIанзавайди тир...

– Куь техникумда авачни лезгияр?

– Авач...

Зи рикIелай Москвада зул тирди алатнавай. Авайвал лагьайтIа, инрин зулар рикIелай алудиз жедайбур туш: абурун гуьзелвални къешенгвал руьгьда умунвални экуьвал, ферикъатвални динжвал твадайди я. «Им зул туш, – хиял фена зи рикIяй, – гатфарин далу пад я».

И яргъал, зурба шегьерда са жуванди гьалтун зун патал еке шадвал тир. Зи рикIелай чуьнуьхай птулкаярни, гьатта кашни алатнавай: «Вуч кашар авайди я! – лугьузвай за рикIяй. – Гъилер – захъ, кIвачер – захъ, кьил – захъ! Фена ичIирда йифиз са вагъун, къазанмишда недай пул! Кьенвач хьи зун!»

Амма ахьтин чкадал атанач. Зи кашан месела гьялун Андрея вичин хивез къачуна. Ада заз чпин кIвализ илифа лагьана. Хванахвади хванахвадиз хьиз. Лезгиди лезгидиз хьиз...

– Ваъ, завай ви теклиф кьабулиз жедач, – лагьанай за. – Маса тади къайгъуяр ава.

Андрея зун хъуьчIукай кьуна ялна:

– Ваъ, за вун гьакI ахъайдач... Вахъ галаз ийидай чIехи ихтилатар ава, стха.

Эхиримжи гафари ва лезги чIалалди лагьай «стха» гафуни зун теклифун кьабулуниз мажбурна. «РикIивайни, идахъ са зурба сир ава жеди», – фикирна за. Идалайни гъейри, вагъунар ичIирдай гьязни заз авачир.

3-кьил

Чи хуьруьн дишегьлияр гьар гатун цикIиз Дагъдиз фидай – лацу чеб гъиз. Адаз халкьди куьруьдаказ лаз лугьузни жедай. Чепедин фурукай абуру ийидай ихтилатар, чIехи бадеди ахъаяй махарихъ, негъилрихъ ва риваятрихъ галаз сад хьиз, лап аял чIавалай зи рикIел алама.

Зи кьуд-вад йис тирла заз суьгьбетрай чепедин фур деринди, гуьтIуьди ва чилин кIаникай къекъ-

вез-къекъвез фенвайди тирди чидай. Са вуж ятIани ана ацахьай чепедик акатна кьена лугьудай ванерни къведай. Амма инсанар гьикI хьайитIани чеб гъиз фидай. «Вучиз и чIехибур и хаталу фуруз эвичIзаватIа?» – хиялардай за жува жувак аял вахтара. Дидеди кIвалер асунариз гатIумайла, зун гъавурда акьадай: лацу чепеди кIвалер цIийи ва гуьзелар хъийизвай.

Виридахъ галаз зи дидени гьар йисуз лацу чепедин фурал фидай ва тапракда аваз, кIулал эцигна, чепедин ламу къаябар хкидай. Гуьгъуьнин юкъуз ада вири утагъар къакъаждай. Ахпа къенепатай цлар ва санлай кIвалин чин пад чепедай асундай. И кар кьилиз акъудун патал адаз тамам кьве югъ лазим жедай. КIвалера са гьихьтин ятIани ширин, верцIи, хуш ял гьатдай, гьава дегиш жедай, налугьуди, уьмуьр цIийи цикIелай гатIун хъжезва. Руьгьдик лувар акатдай. Чи кIвалинбуру вирида чеб гьакI гьиссзавайди за гьасятда кьатIудай. КIвализ атай-хъфейдав жедай ихтилатарни гзаф вахтара чепедин фурукай, Дагъдикай, аниз фейибурун кьилел атай дуьшуьшрикай, къариба ва я хъуьруьн къведай агьвалатрикай жедай.

Бадеди, лагьайтIа, ламу, кIвалахиз вердиш гъилериз регьятдаказ муьтIуьгъ жезвай лацу чепедин къаябрикай бицIи лангатрин[1] кIалубда авай кьазбунар авуна, айвандин мегьежардал кьуруриз эцигдай. Ахпа ада абурукай сад, «ВачIе хцин пай я» лагьана, Шуаян кIвализ тухудай.

Адет яз, жуван гъвечIивилиз килигна, а кьазбун за тухун лазим тир, амма заз Шуякай кичIе тир, вучиз ятIа заз чидачир. Адакай хуьруьн амай аялризни къурху аваз жедай, гьавиляй ВачIе хцин пай яз гузвай чеб гваз Шуаян кIвализ къарияр фидай. Зун ихьтин чIавара и кьурана агаж хьанвай, са кIус туьнт гар галукьайтIа ярх жедай къари-бадейриз са куьникайни кичIе тахьунал гьейран жедай.

Шуай вичин кьуьзуь диде Лизедихъ галаз са мертебадин, цларилай сувагъар алатнавай, къазма хьтин

[1] *Лангатар* – керпичар.

куьгьне кІвалера яшамиш жезвай. Лизе къари чІимел тушир йикъара датІана вичин дехмедин вилик куьгьне хъицикьдал ацукьна жедай. Ам адетдин къари тир. Адаз жемятди гузвай чепедай кІвалин чин ва я къенепатар адавай асуниз тежедайди заз чизвай, адахъ ахьтин къуватар амачир, амма хуьруьн саки вири кІвалери Лизедизни Шуаяз лацу чеб вучиз гузвайди ятІа ва акьван кьазбунар абуру гьиниз ийизватІа зи кьил акъатзавачир. Бадедивай хабар кьурлани, адан жаваб заз са акьван тамамди яз акуначир.

– ВачІе хцин пай я, – лагьанай ада. – Ам гьахьтин адет я ман, чан бала. ЧІехи хьайила чир жеда ваз.

ЧІехини хьана кьуьзуь хьанвай бадедиз вичиз хуьре къадим хьанвай адетдин сир бегьемдиз течизвайдакай за а чІавуз фикирначир. Гьа икІ яргъал йисара и кар заз сир яз амукьна. Заз ва зи таяриз Шуаякай авай кичІевални а сирдихъ галаз алакъалу тиртІа? «Белки, яшдиз чІехибурузни гьахьтин кичІевал авайтІа ва гьавиляй абуру хуьруьн жемятдикай хкатна аквазвай ва я гьахьтинбур яз кьабулнавай и дидедикайни хцикай масадаз хата хкат тавурай лугьуз абуруз лацу чеб гузватІа? АкІ яз хьайила, абуруз гузвай пай вучиз анжах са чепедалди акьалтІзава? Хуш ва бакара къведай маса няметар жемятдихъ авачни кьван?» – фикирдай за гагь-гагь.

Амма, заз гуьгъуьнлай, са шумуд йисалай, чир хьайивал, Шуаякайни Лизедикай садазни са хатани аваз аквадачир. Я чІехибурузни абурукай са къурхуни авачир, абуру неинки дидедизни хциз гьуьрметзавай, маса куьмекарни тагана тазвачир. Хемисдин юкъуз ва я чи хуьре лугьудайвал гъейифдин юкъуз, фу-затІ гудай, мехъераразавай кІвалерай са бекье шурва, са кІус иситІа ракъурдай, дишегьлийри ва рушари гагь-гагь абурун кІвализ кварцеваз булахдилай таза ядни тухудай. Амма вири и крара лацу чеб кьилинди тир. Чепеди и гъвечІи хзандиз кьил хуьзни куьмекзавай, яни абурун патав лаз къачуз маса хуьрерай мукьвал-мукьвал дишегьлияр къвез

жедай. ЯтIани чепедин сир масад ва гзаф деринда авайди тир.

Лизе къари амай къарийрилай са кIусни тафаватлу тушир, амма Шуай хуьруьн итимриз са кIусни ухшар яз аквадачир.

Белки, Шуаян акунри аялрик кичI кутазвайтIа?

Гьам гатуз, гьам хъуьтIуьз ам кьилел бачIах бармак алаз, яргъи рехи чIарар бармакдикай хкатна, чинални къалин чуру алаз, гьамиша гьа са куьгьне, къазун хьанвай чкайрай рагъул сун башкIулар акъатнавай чухва алаз жедай. КIвачераллай кIуф алачир калушарни ранг фенвай чIулав гуьлуьтар, кикер гьа гуьлуьтрик кутунвай рехи махпурдин цIуру шалварни гьамиша гьа садбур тир. Адан гъиле тIурар алай яцIу лашни жедай.

Заз авай хьтин кичIевал амай аялрихъни авайди чиз, заз и гьиссдикай регъуь тушир. Зи таяр-туьшериз Шуай садлагьана хуьруьн гьи куьчедин хьайитIани пипIел чиликай хкатдай хьиз жедай. Вучиз лагьайтIа гьакI женни ийидай. Ам гагь са, гагь муькуь куьчедай физ, ахпа, са пипIел далдадик акъвазна, мурмурариз жедай. Катиз-галтугиз къугъвазвай аялар хабарсуздаказ адал расалмиш жедай ва руьгь дабандиз аватна катдай. Са аялдини лугьудачир хьи: ида са куьтIни ийизвач, садакни тIуб кязавач, я гъилевай лашни илигзавач, идаз чун аквазватIани чидач, вилер акьална, гьа вичин мурмурра галтад жезва ам, бес идакай чун вучиз катзавайди я?

ЧIехибурухъ галазни Шуай акахьна рахаз садазни акурди тушир. Абур, адахъ галаз артухан суьгьбет-затI тавуна, гьакI салам гана алатна фидай. Эгер вичин дерин фикиррик ва мурмуррик квачиз хьайитIа, ада салам кьадай, тахьайтIа адаз саламдин ванни жедачир.

Са сеферда чи мягьледин гъвечIи гадайрикай сада, вич викIегь яз къалуриз кIанз, лагьанай:

– Ша чна адаз къван гун.

– Ша гун! – сад-кьвед тереф хуьдайбурни хьанай.

Амма чакай са тIимил чIехида абур акъвазарнай:

– Ийимир, герек авач. Адаз я хъелни къведач, я ам квехъ галтугни ийидач.

– Жери кар туш! – чIалахъ хьанач къван гун рикIел гъайиди.

– Ша килигин кван, – меслят авунай адан тереф хвейи кьве гадади.

Гьа икI гъвечIи гадайрин къифле, къванерни жибинра туна, Шуай акъвазнавай даркалдихъди фена. Ам хуьруьн тик-агъуз куьчейрикай сана агъада авай хьтин са кIвалин цлахъ агалтна акъвазнавай. Гадаяр, къив-гьарай кьилеллаз, адаз къван гуз эгечIна. Ам, лагьайтIа, чин цлахъ элкъуьрна, кьил гъилерив кIевна, агаж хьана акъвазнай. Я са гаф лагьанач, я вичиз ийизвай тIарвилиз акси са гаф лагьанач, налугьуди, идаз виче акьазвай къванерикай са хабарни авач.

Зун, са къванни адал элягъ тавуна, къах хьана амукьнай. За жибинар акъадна, къванер чилел гадарна. Амай гадаярни секин хъхьана. Вири тажуб хьана, вилер экъисна амукьна. Абуру гила Шуая са гаф лугьуда, экъуьгъда ва я чпихъ галтугда лугьуз фикирзавай. Амма ам гьа авайвал, агаж хьана, акъвазнамай. Ада са витIни акъудначир, я чаз килиг кьванни авуначир...

Гьа чIавалай кьулухъ чи къурху генани артух хьанай. А чIавуз зун гьеле мектебдиз физвачир, анжах физ гьазур жезвай. Лацан фурухъ галазни Шуаян са гьихьтин ятIани алакъа авайди зи байихдин деринри, залай жувалай аслу тушиз, гьисс ийизвай. Амма чепедин фурал зун са кьадар геж, са кьадар чIехи хьайила, акъатнай. Акьван чIавалди заз Шуай лап мукьувай, чин чинал алаз, аквадай мумкинвал хьанай.

4-кьил

Заз вичикай зи аял чIавуз гзаф ихтилатар ван хьайи дишегьли уьмуьрда зал туьш жеда лагьана за садрани фикирначир. Зун зи я вилерихъ, я япарихъ агъанач. Чи хуьре гуьзелрин гуьзел яз, жегьилрин кьилер гижи авур таваг яз машгьур хьайи, абурукай анжах тек садаз вичин рикI багъишай, амма муьгьуьббат бахтсузди хьайи а руш вичел ярдини, хуьруьн жемятдини, вичел маса тIвар алаз, лезги тIвар эцигай а суна, вич заз вилералди такур, ятIани вичин къамат зи хиялда пайгардиз арадиз атай ханумдин гуьзелвал шуьткьуьникай фикир зи кьиле садрани хьайиди тушир. Заз ада аял хана чIехи ийизва лагьана ванни хьанай, амма а аял зи тай-туьш тирди ва гьамни зал гьалтдайди заз чизвачир. Вич лугьумир кьван, и зи цIийи таниш, вичик лезги тах квай и урус Андрей рикIивайни лезги яз хьана. Ада вич чибурукай я лагьайла, за эвелдай им зарафат яз кьабулнай, амма адан гаф турусди яз акъатна.

Заз ада кIвализ ша лагьай теклифди за регьятдиз кьабулуни зи рикIиз къулайсузвал гузвай. Зун кам кьулухъ къахчузни алахънай.

– Белки, зун маса гъилера къвен, Андрей?

– Къведа лагьана, гила кьулухъди катдани, я стха? АкI хьанач хьи! Гила за вун санизни ахъайдач. РикIивайни ийидай ихтилатар ава... Зазни, зи дидедизни... Гила за вун гужуналдини кьуна тухуда, – хъуьрез-хъуьрез лагьана Андрея.

– Валлагь, вун чи мирес Хважа халу хьтинди я, – лагьана за.

– Ам гьихьтинди я?

За Андреяз адакай суьгьбетна.

– Ам залай са цIуд йис чIехи я, мукьвалин жигьетрай ам заз халу жезва. Гьавиляй за адаз гьуьрметдивди «халу» лугьузва. Хуьруьз шегьерда яшамиш жезвай мукьва-кьилияр хтайла, кIантIа абур талукь мукьвабур, кIантIа чпиз, лезгийри лугьудайвал,

тум галукьай яргъал мукьвабур хьуй, Хважа халуди абур, текъвез хьайитIани, кIвализ илифарда. Ада колхоздин «ЗИЛ» машин гьалзава. Гъаргъардал алай араба хьтинди. Вичи адаз гагь «чхра», гагьни «лахлах» лугьуда. Гатуз чуьлдай фермадин векьер хкиз физвай Хважа халудиз аквада хьи, яргъал са шегьердай хтанвай адан са мирес куьчедал са нихъ галаз ятIани ихтилатариз акъвазнава. (Авайвал лагьайтIа, за а мирес зун тирди Андреякай чуьнуьхнай, икI тирди адаз за геж хьиз, чун кIеви дустар хьайила, хиве кьунай).

Акъвазарда касди машин, кьил акъудна кабинадай гьарайда:

–Гьей! Я чан мукьвади! Я кьарай атIай мирес! Им вун яни-тушни? Инихъди ша кван садра.

– Зун я, зун я, – сивел са чIиб хъвер алаз къведа мукьвади.

– Мус хтанвайди я? – жузунда Хважади.

– Къе пуд лагьай югъ я.

– Я залумдин хва, ваз регъуьдачни?! Хтана икьван йикъар хьанва – зи патав атанвач. Са кьил чIугвадачни: кьенани-амани жуван лахлах мирес бес са хабар кьадачни? Идаз гишин яни, мекьи яни лугьудачни? Халкьдин адетар авайди я! Вахъ гъвечIиди-чIехиди амайди тушни?! Квез куьн шегьерда ава лугьуз чIехибур хьиз, зурбабур хьиз авани? – ахмурарда Хважа халуди вичелай яшдиз гъвечIи мугьмандиз.

– Хьанач хьи, чан Хважа халу! Вун гьамиша зи рикIеллайди я. Вал кьил чIугвазни къвервал тир зун... – Мугьман вич гьахъариз алахъда.

– АкI ятIа, ша ацукь машинда! – Хважа халуди кабинадин рак ахъайда.

– Исятда жедач, чан халу. Маса гъилера хьуй... Вунни, заз аквазвайвал, колхоздин векьер хкиз физвайди я... – Кьулухъди чIугваз алахъда мугьман.

– Колхоз пунай акъатрай! ГьакIни акъатнавайди я... Ша ацукь...

Са шумуд жуьреда алахъда Хважа халу, аквада хьи, мугьманди кьве кIвачни са чапатIда тунва, гьич чIалал къвезвач.

– Яда, вуна закай зарафатар ийизвайди яни? Вуна зал инсанар хъуьруьрзавайди яни? Бубайрин адетар вуна квадара, чIехибуру лагьай гаф вуна хкьамир... АкI жедайди туш! Вири адетар вуна япалай авуртIани, мугьманвилин адет кваз такьадай ихтияр садазни авайди туш! Вахъ галаз масакIа рахана кIанзава!..

Акьахда Хважа халу машиндин кузовдиз, къачуда анай яцIу яргъи мукIатI, хкадарда чилел. Мугьмандин гъилер вегьена кьулухъай кьуна, алчударда адал Хважа халуди мукIатI, тIвални хгана, кутIунда тIарамдиз. Гагь вич ахъа хъия лугьуз ийизвай минетрилайни, гагьни хъел кваз акъудзавай гьарайрилай гъейри, мугьмандивай мад са затIни хъжезмачир. Ам, къужахда кьуна тухвана кабинада эцигна, Хважа халуди машин вичин кIвалихъди гьална. Эл-адетдалди къунагъламишна, гьуьрметар авуна. Мугьмандик акатиз хьайи хъел яргъалди феначир, кас михьиз ачух хъхьанай. Гужуналди ваз хъсанвилер, галайвилер авуникай хатур амукьун, са патахъай, ахмакьвал жезва, муькуь патахъай Хважа халуди, вичин яшдин чIехивиликай менфят къачуна, мугьмандиз тарс ганвай. Ихьтин тарсуникайни рикI хун дуьз кар жезвачир. Гьавиляй мугьман вири патарихъай рази яз амукьна. И дуьшуьшдикай тарс гуьгъуьнлай патай хквез хьайи гьар са мукьва-кьилидини хкудиз хьана: абурукай садни гила Хважа халудал кьил чIугун тавуна хъфизвач.

– Халис дагъви я Хважа халу! – ван хьайи суьгьбетдикай шадвал акатнаваз лагьана Андрея. Акунрай, зи миресдин лишанрикай вичикни са кьадар ква лугьуз адаз хвеши хьанвай. – Зани гьакI авунайтIа вун бейкеф жедачир хьи? – зи вилера вилер туна хъуьренай Андрей.

– Вуна гьакI авурдай хьуй, – лагьана за. – Зун бейкеф жедач.

Чун Андрей яшамиш жезвай кІвалин ракІарив ахгакьнавай. Амма и кІвалин къене гьихьтин сирер заз ачух жедатІа заз чизвачир.

– Диде, чаз багьа мугьман ава. Лезги я, – вичин шадвал турусди тирди къалурзавай ванцелди лагьана Андрея ракІара амаз. – Им зи диде я, Арина Фёдоровна, – чи къаршидиз атай дишегьли къалурна алава хъувуна гадади.

– Ша, ша, зун пара шад я. – Арина Фёдоровнади зун хушвилелди кьабулнай. Зун студент тирди адаз гьасятда чир хьанвай. – Студент я ви мугьман, – лагьана дидеди хциз.

Зи вилерай мягьтелвилин лишан акур дишегьлиди вичин гафариз баян хгана:

– Яхун я ман.

За са гафни лагьаначир, гьакІ хъуьренай.

Читдин халат адан тІарам ва шумал бухахдив кутугна кьунвай, расу чІарар кІватІна кьамал са кІватІ авунвай. Эгер ам, а кІватІ, ахъаяйтІа, чІарар къалинбур ва яргъибур жедайдал шак гъиз хьун мумкин тушир. ЧІехи ва аби вилера жегьилвилин гел амайтІани, абурай са гьихьтин ятІани дерин, яргъал, амма гзаф йисара квахь тавуна амай пашманвал аквазвай. Лацу чина бицІи биришар гьатнавайтІани, буй-бухахдиз йисари (абур са акьван тайиндиз лугьуз жедачиртІани) артухан ацІайвал ганвачир. Муькуь патахъай, яшари адан къаматда тунвай дегишвилер вахт тахьанмаз тунвайдини хьиз жезвай. Гьавиляй и дишегьли са цІемуьжуьд йис идалай вилик (за гьа чІаван жуван яш фикирда кьунвай) гьихьтин иер, гуьзел-гуьрчег руш ва я свас тиртІа фикирдиз гъун четин тушир.

Вичин хцихъ галаз кІвализ атай мугьмандин вилик фу-затІ гъайила, саки лезги жуьреда къунагъламиш ийидайла, ада заз лугьунни авунай:

– Регъуьвалмир, жуван къапуна авайди вири неъ. Лезгийриз гьахьтин адет авайди я. – Им ада гуя зи гьалдикай хайи дидедиз хьиз аян хьанваз, за кІватІай птулкайрикай вичиз хабар авачиртІани, лагьай гафар

тир. Абура адан руьгьдин жумартвал ва михьивал, зи чилихъди, зи ватандин инсанрихъди ийизвай кьетIен майил авай.

Жуван къапуниз акъудайди тамамдиз тIуьнин адетдикай Андреязни хабар авай, вучиз лагьайтIа гьадани дидедин гафариз къуват гун яз алава хъувунай:

– ТIуьн куьтягь тавуртIа, инсандиз цаварилай ахъайнавай кьван йисарин кьадарни адавай иливариз жедач, яни адан уьмуьр лазим тир кьадардилай тIимил жеда.

Гьелбетда, ибур заз аял чIавуз гзаф ван хьайи гафар тир. Ихьтин гафарихъ кьве сир авайди заз чIехи хьайила чир хьанвай. Сад лагьайди, фу нез кIан тийидайбурув, иллаки аялрив, ихьтин гафаралди хуьрек нез тадай. Кьвед лагьайди, гьазурнавай хуьрекдин амукьаяр гадарун гунагь яз, берекат гадарун яз гьисабзавай. Са гафуналди, халкьди вичин адетдалди кьве къуьр язавай. Гьавиляй халкьдин къурсах мягькемди жезвай.

Икьван сиреркай Арина Фёдоровнадизни адан хциз чир хьун-тахьун заз чидачир, амма адетдикай абуруз хабар хьунал зун рази тир. За, са гафни талгьана, кIвализ гьахьайла квай регъуьвал кумачиз, гила Москвадивни агакьнавай лезги адетдал амал авун кьетIна. И карди Арина Фёдоровнадиз ва иллаки Андреяз хвеши ийизвай. Ам вични гуьгъуьна амукьзавачир.

Зун гьеле чрун тавунвай жаван тир, заз анжах чимиз-чимиз таниш хьанвайбурухъ галаз куькай ва гьикI рахадатIа чизвачир. «Ийидай ихтилат ава» лагьай Андреян гафарни акьалтI хьанвай хьиз аквазвай. Рахазвайди са Арина Фёдоровна тир. Ада и кар чи арада гьакI са ихтилат хьун патал ийизвайди тушир. Адахъ якъин са мурад авай. Адан ван иердиз, шириндиз, гьар са гаф вичин дуьз кIалубда ва ишигъда аваз акъатзавай. «Ихьтин ванцелди анжах хъсан шиирар кIелун лазим я», – фикирнай за. Ахпа заз жуван фикир гьакъикъиди яз жагъана: Арина

Фёдоровна урус чIалании эдебиятдин муаллим яз хьана. Ахпа зи кьили садлагьана ван авуна! «Вич лугьумир кьван, – хиялнай за жуван жегьилвиляй, – за гьавайда шиирар, гьикаяяр кхьизвайди туш, гьавайда Эдебиятдин институтда кIелзавайди туш! Ганва зазни цавари са гьихьтин ятIани пай, чуьнуьх хьанвайди гьисс ийидай, таквадайди аквадай алакьун, аяндарвал!»

Ибур, гьелбетда, руфун тух хьайила, руьгьдик лув акат хъувурла авур хиялар тир. ЯтIани, гьа хиялри викIегьвал кутуна, жуван кьилиз ягъай сифтегьан гимандихъ кIевелай агъанваз, за Арина Фёдоровнадиз суал гана:

– Куьн хатадай Ширинат яз тахьуй?

Якъин хьи, адаз и суал рагъ алай юкъуз ягъай цIайлапандин эвез хьанвай. Вич ацукьнавай стулдал ам са гьалатда, чIарни юзун тийиз, ялни кьуна, акъваз хьана. Ада вичин кьил элкъвейдини ва чандиз къайи фул ягъайдини къалурзавачир. Амма адан гьал гьахьтин чкадал атанвайди заз акунвай. Андреянаи кьатIун тавуна авачир.

– Диде чан, яд гъидани? – лагьана, ада чукурна кухнядай са истикан яд гъана. Амма адан гьерекатар шадвал акатнавайданбур хьиз аквазвай.

– Фикирлу жемир, исяда алатда. Жедай крар я.

– Багъишламиша, – лагьана за. – За ахмакьвал авуна...

– Ваъ, ваъ. РикIик кьамир... Куьгьне хер юзун хъувуна...

– Вун, акI хьайила, чи хуьряй я ман? – рикIивайни Андреян вилери шадвилин цIапIрапIар гузвай, гуя адан дидедиз инал хьайи са тIарвални авачирди хьиз.

– Эхь, – лагьана за, рикI цацарал алаз, вучдатIа течиз. – Зун Мамухай я.

– Заз чир хьайивал, ваз хуьруьнвийривай зи тарихдикай ван тахьана авач... – Агь аладарна Арина Фёдоровнади.

– Эхь, гьакI я.

– Шуай амани?

– Сагъ-саламат я.

– За садра адаз чарни кхьин кьетIнай, амма авуначир... Гьамни, жувни фейи уьмуьрдин азабра хутаз кIан хьанач заз... Ам пак инсан я... – Арина Фёдоровнадин ван яваш хьанвай. – Эгер ваз шаир ва я гьикаятчи жез кIанзаватIа, гьадаз мукьва хьухь, гьадахъ галаз рафтарвал ая...

Адаз гила вичизни куькай рахадатIа чизвачир. За адан рикIе яргъал гурлу, шад ва пашман вакъиайрал чан хканвай. Абурукай и макъамда секиндиз рахаз хьун мумкин тушир. Зун къарагъна.

– Заз хъфидай ихтияр це, – лагьана за.

– Ихтияр види я, чан хва, – лагьана Арина Фёдоровнади, яни Ширината. – Чи кIваликай кIвач атIумир... Са мажалдикди за ваз зи тарихдикай суьгьбетда... Белки, ваз ви кхьинра герек атайтIа...

Заз адан гафарай мад гъилера дидевилин къайгъударвал акунай. Заз адан уьмуьрдин жегьил йисарин кьилин вакъиайрикай хъсандиз хабар авай, абурукай хуьре суьгьбетар иски хьанвачир. Абур рикIелай алудиз жедай хьтин крар тушир. ЯтIани абурун кьилин игитдин сивяйни амайбуруз течидай алава ихтилатар ван хьунухьихъ заз жув патал чIехи метлеб аваз аквазвай.

– Пара кьван сагърай. Инжиклу хьанатIа, гъил къахчу.

– Килиг, къвез ая! – Мад сеферда тагьким хъувуна заз Арина Фёдоровнади.

– Чун хуьруьнвияр я гьа! – хълагьна Андреяни. – ТахьайтIа за куь мирес Хважадилай чешне къачуда.

– Акьван гуж за вал акъулддач. – Гъил хъияна за адаз.

5-кьил

Зун сифте яз мектебдиз фейи юкъуз заз Шуай лап мукьувай – чин чина аваз – акун кьисмет хьанай.

Мектебдиз зун бадеди тухванай. Ада вичин чIулав булушкани, чIулав сун шални резиндин цIийи кIвачин къапар алукIнавай. Ибур ада са важиблу мярекатдиз фидайла алукIдайбур тир. Инал са алава хъийиз жеда: баде мехъеррик фидачир; вичин стха дяведа кьейидалай инихъ ада мехъерра иштирак хъувуначир, стхадин яс хуьзвай, талукь мехъерар мубаракиз ада кIваляй, паярни вугана, вичин рушар ракъурдай. Гьавиляй рекьидалди бадеди вич чIулавра хвена.

Чи чIехи хуьруьн вири мягьлейрай чпин дидеяр ва бадеяр галаз (итимриз халкь кIватI хьанвай чкайриз бицIекар галаз фин кутугнавачир) зи таяр-туьшер – гадаярни рушар гзаф къвезвай. Виридавни ктабарни дафтарар авай жуьреба-жуьре рангарин парчайрикай дидейри ва я бадейри цванвай чантаяр гвай. Мектебда кIелзавайбурув а вахтара портфелар гваз аквадачир. ГъвечIи аялрив чантаяр жедай, чIехи классра авайбуру ктабар гьакI хъуьчуьк кьадай.

Зи чанта мичIи-къацу рангунинди тир. Адан са къвалалай девит твадай махсух гъвечIи жибинни алай. Ам девит юзан тийидайвал ва ават тийидайвал цванвай. Жибин чантадин къвалалай, бицIи аялдин гъуд хьиз, хкисна аквадай.

Сифтени-сифте зи кьилиз мектебдин гьаятда атай фикир сад хьанай: «Чун вири гъвечIи кIелербанриз ухшар я, кимиди гьардан гъиле са кьезил чумахъни вахгана, вилик кьуд-вад кIелни кутуна, чуьлдиз ракъурун я». Им фикирни ваъ, зи мурад хьиз авай заз.

Жува авур фикирдикай заз са гьалатда хъвер атанайтIани, зи рикI ферикъатзавачир. Икьван гьарайэвер, чIеря-пIеря авай чкада завай жув кьиле тухуз тахьунин къалабулух гьатнавай зи рикIе. Вучиз лагьайтIа зун хзанда текдиз, маса аялар авачиз чIехи хьанвай.

Муаллимри чаз талукь рухсатдин ва алхишрин гафар лагьана, сифте зенг яна. Чун классриз гьахьна кIандай чIавуз за бадедин булушкадин этег кьулухъди чIугуна:

– Фидач зун мектебдиз!

– Мад хьанач хьи, чан хва! Вун гила чIехи итим я... Айибарда чун... – Ада гъил кIевиз кьуна зун класcдин къенез тухвана. – Зунни къведа вахъ галаз, зани вахъ галаз кIелиз-кхьиз чирда.

И гафари заз жува жув гъиле кьаз са тIимил-шимил куьмек ганай. Авайвал лагьайтIа, бадедиз кIелиз-кхьиз чидачир, гьавиляй заз адан гафар рикIивай хьиз хьанай. Ада муаллимдин япал са вуч ятIани кушкушна. Зун ракIариз мукьва жергеда сад лагьай сиреда ацукьарна. Бадеди фена эхиримжи жергеда са ичIи чка кьуна.

Виридакайни хкатна са зи баде классда ацукьунини зи рикI динжарзавачир. Инавай гзаф аялриз ам зи баде тирди чизвай. «Ибуру закай вуч фикир авун лазим я? – лугьузвай за жува жуваз. – Инаг зи чка туш!»

Вилерал яцIу шуьшеяр авай чIехи айнаяр алай Рамазан муаллимди гьарай ацалтна са вуч ятIани лугьузвай, амма адан гафар куькай ятIа зи кьиле ацукьзавачир. Адаз чун бишибурай кьазвай хьиз тир заз. Белки, зи баде биши яз гьисабзавайтIа? Чидач.

«Гила гьар юкъуз сятералди икI, какайрал алай верч хьиз, ацукьна кьиле фидайди туш, – фикирзавай за. – Гьажетханадиз физ кIан хьайитIа, вучдайди я? Гишин хьайила, ина фу гудайди жагъидайди яни? Ихьтин айнаяр алайдан хурук рикIиз кIандайвал ийиз жедани?» – Заз акI тир хьи, муаллимдиз масадаз таквадай затIарни аквазва, идакай са юзунни, са жингъирни чуьнуьхиз хьун мумкин туш.

Зи чинебан суалар, хиялар сад садалай хцибур жезвай.

Гьа и арада рак гатана. Ам ахъайна, кьил виликди сухна, чи мягьледавай хуьруьн далдамчи Балакь

халудин гада Айсам акъваз хьана. Адахъ чIехибурукай къецелни кас-мас галаз аквазвачир.

Зунни Айсам садрани туькIуьдачир Абурун кIвалер чибурулай винеда аваз, ам датIана чи къавуз къван гуз жедай. И кар себеб яз са шумудра чун КъацУ ратIрал ккIунарни хьанай. Ам залай къуватлу тушир, амма адахъ вичелай чIехи кьуд стха авай. Захъ лагьайтIа вах кьванни авачир. Стхайрин гзафвили зун магълубвал кьабулуниз мажбурзавай.

Айсам классдиз атуни зун инай катунин фикир михьиз къати авунай.

– Вун геж вучиз хьана, я Айсам? – хабар кьуна Рамазан муаллимди.

– Ахварай геж аватна-е, Рамазан халу. – ВикIегьдиз, гуя адан стхайри, герек хьайитIа, и муаллимни чкадал ацукьарда, вич вичихъ агъанваз, вичин са кьатI дегьлизда амаз жаваб гана Айсама.

– Ша, ацукь, – лагьана муаллимди.

Классдин къенез гьахьна, Айсам кIвачериз михер ягъайди хьиз акъваз хьана, налугьуди адаз икьван чIавалди такур са аламат акуна.

– Яъ! – мягьтел хьана ам. – Ина чилик рухвар квач хьи!

Класс хъуьрезвай. Муаллимдикни хъвер акатнавай. Идални алава яз, Айсам классдиз, кIвачин къапар дегьлизда хтIунна, гьахьнавай.

– Яда, ви чекмеяр гьинава? – жузунна муаллимди.

– Дегьлизда.

– На абур вучиз алуднава?

– КIвалин къенез кIвачеллаз къведайди яни кьван? – Муаллимдин суалди мягьтеларнаваз, кIвачин къапар алаз ацукьнавай аялризни тажубвилелди са вил яна Айсама. – Яъ, ибуруни садани алуднавайди туш-е! Заз чIехи стхади классдиз гьахьдайла чекмеяр алуд, ана рухвар, халичаяр экIянавайди я лагьайди я.

Класс хъуьрена чIаганвай.

– Стхади авурди зарафат я, Айсам. АлукI жуван чекмеяр. Ацукь.

Рамазан муаллимди ам зи баде ацукьнавай сиредихъ тухвана, вучиз лагьайтIа ичIи чкаяр мад амачир.

Муаллим классдин муькуь кьилиз финикай менфят къачуналди, зун, къарагъна, катна. Чантани за сиреда тунвай.

ГъвечIи классрин мектеб алгъай хура виняй агъуз экIя хьанвай хуьруьн вини кьиле авай. Катни зун виняй агъуз авунай, заз чиз, икI регьят тир. Зав агакьдай кас бажагьат жедай. Гьиниз, гьикьван чкадиз катдатIа заз чизвачир. Са касди, ацукьарна, са къанни цIуд аялдиз тарс гун заз дуьз кар яз аквазвачир. Зи къене са гьихьтин ятIани аксивал авай. Заз регъуьвал-егъивал авай классда гзаф аялар хьуникай. Зи кьил акахьнавай. Заз, жув вердиш хьанвай саягъда, дидеди са-са гьарф кхьиз, кхьей гафар кIелиз чирайвал, мектебда ваъ, кIвале давам хьанайтIа кIандай. Муькуь патахъай, за жува жув кутугайвал тухун тийизвайдини аннамишзавай. Эгер захъ, Айсамахъ хьиз, кьуд стха авайтIа, за ихьтин ажузвал хиве кьадачир.

– Яда, я чан хва, акъваз!– Баде зи гуьгъуьниз акъатнавай. – Айиб хьана хьи! Вун итим я, жувал инсанар хъуьруьрдани?

Зун гуьтIуь куьчейрай агъуз катна. Заз чизвай ЧIехи ким ва я хуьруьн туьквен галайвал катайтIа, анал инсанар жеда, зун кьуна акъвазарун мумкин я. Зун Варарин мягьле галайвал катна.

Бадедин ван зи гуьгъуьналлаз къвезвай. Аквар гьалда, адан кIвачерик квай зверни йигин хьанвай. За садрани адалай икI звериз алакьда лагьана фикирнавачир.

– Гьиниз кьван катда, я гурцIул хьайиди?

Заз жувазни чидачир и суалдиз гьикI жаваб гудатIа.

Зун Варарин мягьледайни акъатна, хуьруьн къерехда авай са къадим хъалдив агакьзавай. И чкайра хашпара сурар хьайиди я лугьуз чидай заз, амма

аниз сурар лугьузни четин тир, вучиз лагьайтIа ина сурарин кьилихъ къянавай къванер амачир. Амай са тIимилбурни ярх хьана чилик акат хъувунвай. Амма сурарин къерехдал аламай хъалди (бязибуру адаз ВачIе-хцин пIирни лугьудай) инал сурар алайдан шагьидвалзавай.

Вучиз и хъал авай чкада хьайи сурар ихьтин гьалдиз атанватIа заз чидачир. Жув акьулбалугъвилин яшариз акъатайла, зи рикIел и сурарин гьакъиндай са суални атаначир. ЯтIани ахьтин суал заз са маса касди – тарихчи Эдгьем Шахшана ганай. Адан буба чи хуьряй тир. Эдгьем Шахшан вичи Бакуда уьмуьр тухузвай. За Москвада кIелдайла ам зи патав атанай ва чи ихтилатра ада завай и хъални и сурар гьинай атайди ятIа чидани лагьана завай хабар кьурла, жуваз чир тахьунал ва жува икьван чIавалди садавайни рикI гваз хабар такьунал заз регъуьни хьанай. Захъ жаваб авачирди течизвай жегьил алимди суалдиз жавабни вичи хганай. Адакай чун ахпа рахада.

Хъал вич, лагьайтIа, хуьруьн къерехдал, рагъэкъечIдай патахъ элкъвенвай къвалай чIехи дакIарни аваз, чархун чIехи къванерин кьулу къавни алаз, вични къванерикай эцигнавай аскIан бицIи кIвал хьтинди тир...

Хъалдин дакIардал садбуру садакьа яз хирде пулар эцигдай, муькуьбуру а пул къачудай.

Гагь-гагь ванер къведай, чпиз хъалдин кьеняй чуру квай пак инсан акуна лугьуз. Садбуруз а касдикай Шуаян ухшар къведа лугьудай...

Мектебдай зи катун давам жезвай.

Садлагьана бадеди вучиз ятIани Шуаяз эверна.

– Я Шуай, яхъ ам! Акъвазра!

Шуай аквадай чкайрани авачир. Идалайни гьейри, зун катай рехъни ам авай мягьледивай яргъа тир. Бадеди зак кичIе кутун патал Шуаяз эверзавайди за кьатIанвай. Адаз зун и касдин тIварцIи акъвазардай хьиз авай. Амма зун адан тIварцIи ваъ, ада вичи акъвазарна.

Садлагьана зи вилик Шуай гьикI акъатайди ятIа ва адан къуватлу гъилери зун гьикI кьурди ятIа, зи кьил акъатнач. Бадедизни ам гьинай ва гьикI акурди ятIа заз чидачир. Авайвал лагьайтIа, адаз ам акунвайди хьизни тушир. Ам икI садлагьана пайда хьунал баде вични мягьтел хьанвай жеди. Шуаяв гвай лаш чилел аватнавай. Ам, кьве гъиливни зи гъилер кьуна, зи вилериз килигзавай. Аламат жедай кар ам тир хьи, зи руьгь дабандиз аватначир. За гьатта фикирни авунай: «И Шуай зун тиртIа, хъсан тир». Адан чIехи чIулав вилери цIарцIар гузвай. Кьериз-кьериз рехивал акатнавай къалин чуру алайтIани, ам яргъай аквазвайвал кьуьзуьни туширди за гила кьатIанвай.

– Катиз кIанзавани? – хабар кьуна ада секиндиз, гафарик дерин пар кутазвай хьиз. – Катмир! Гьикьван яргъаз катайтIани, катиз жедайди туш, чан хва. Вун куькай катзаватIа, гьиниз, гьикьван катайтIани, ам вахъ галаз амукьда.

Зун а чIавуз и гафарин гъавурда акьуначиртIани, заз акI авай хьи, Шуай зи гъавурда акьунва, гуя адаз зи рикIин къен акунва.

Баде атана агакьайла, Шуая зун гъиляй ахъайнай. Адаз зун мад кат тийидайди чизвай.

– Я бала, я кIвачериз кьей бала, захъ ви гуьгъуьна звердай къуват амайди яни? Ибур вуч амалар я вибур? Вун дана туш хьи, шандакьариз, цIингавариз, чIехи итим я. – Бадедин каш кашахъ къвезвачир.

– Хъша, – лагьана за бадедиз, руьгьдик лувар акатнаваз. Заз жува са викIегьвал авур хьиз авай. Амма и викIегьвал катунихъ галаз ваъ, Шуаяхъ галаз чин чинал къапа-къап гьалтунинихъ галаз алакъалу тир.

– Гьиниз? – хабар кьуна бадеди.

– Мектебдиз! – Жув жувахъ агъанваз жаваб гана за.

Баде мягьтел яз Шуаяз килигна, ада, пIузаррикай хъуьрез, кьил юзурна, яни «ахлад жуван хтул галаз гьа атайвал» лугьунин лишан гана.

Чун элкъвена классдин ракIарал кьван хтана. Бадеди, сифте гатана, рак ахъайна.

– Куьн са меслятдал атанани? – лагьана Рамазан муаллимди. – Ша ацукь.

Баде мад вичин чкадал физ кIвачин хьанвай.

– Вазни кIелиз-кхьиз чириз кIанзавани, баде? – жузунна за, бадедин япал кIуф эцигна.

– Вуна кIелиз-кхьиз хьайитIа, абур зи квез я кьван, чан хва? – кушкушдалди жаваб хгана бадеди зи япал, зи фикир гьи патахъди алгъанватIа аян хьанваз.

– За кIелда ваз ктабар, жув кIвализ ахлад.

Бадедиз рикIивай хвеши хьанвай. Адаз чизвачир хьи, къе закай кьилин кичIевал хкатнавай: Шуаякай авай къурху. Амайбур заз четин яз аквазмачир. Шуай хъсан кас яз хьунал, акунал зун шад хьанвай, гьа и чирвили зак луварни кутунай.

6-кьил

Мектебда кIелдай йисара зи уьмуьрда кьиле фейи мад са дуьшуьшдани Шуаян иштираквални хьана. Гьа чIавуз заз ада гагь-гагь вичихъ авай гзаф вахт хъалда акъудзавайди чир хьанай. Ам хъалдиз гьикI ва вучиз гьахьзавайди тиртIа, зун гъавурда авачир, амма адан ихьтин хесетди зун ва захъ галаз кIелзавай, зи кIеви дуст хьанвай, гъвечIи чIавуз чи къавуз къван гайи Айсам мектебдай акъудуникай хвенай.

А вахтунда чна кIуьд лагьай классда кIелзавай. Майдин варз алукьдалди тIимил йикъар амай. И вацрал гьам чIехибурун, гьам аялрин рикI гзаф алай, вучиз лагьайтIа виридан вил алукьзавай суваррал алай. Адалайни гъейри, гатфар майдин вацра вичин вини кIвачиз акъатзавай, яшар чIехи инсанри чеб иллаки и вацра жегьил хъхьанваз, рикIе цIийи мурадар куькIвенваз гьиссдай, жегьилриз лагьайтIа, чеб чIехи хьанваз, уьмуьрдин уламрай чпин кьил акъатзавайди

хьиз, чпиз гзаф крар чидайди хьиз жедай, абурук, жаванрик, са гьихьтин ятIани гунагь квачир дамах акатдай.

Амма инсанрик квай и гьевесни шадвал, майдин варз мукьвал хьунихъ галаз къизгъин хьанвай вири гьиссер санлай вири хуьре садлагьана акIахьна, тахьай мисал хьана. Идан себебни садрани тахьай хьтин, садан рикIелни алачир чIуру хабар тир: йикъайикъа, дуьз лугьун хьайитIа, гьар йифиз, хуьруьнэгьлийрин верчер квахьиз эгечIнавай, къе са мягьледай, пака муькуь мягьледай гьарай акъатзавай. Верчер сикIре тухузвайтIа, са гел тамукьна жедачир, амма ахьтин са лишанни тахьуни им инсандин гъилин кар тирди лугьузвай. Са ни ятIани чпикай ихьтин ягьанат авун хуьруьнвияр патал намусдик хкIадай хьтин кар хьанвай.

Эхирни хуьруьн советдин кьили чинеба махсус къарар акъудда: гьар йифиз хуьре вуч крар кьиле физватIа вил алаз жен. Йифериз ксун тавуна хуьруьн йифен уьмуьр вилерин хцивилик кутадай гъвечIи кIеретIар тешкилна. Гьар са кIеретIда кьуд кас авай: чIехи итимрикай са кас, амай пуд – мектебдин чIехи классра кIелзавай гадаяр. Гьар са кIеретIдихъ кьилдин са мягьле галкIурнавай, кIеретIдин гьар са иштиракчи чпел вегьенвай кар масадаз талгъун тагькимнавай. КIеретIри угъри гъиле гьатдалди кIвалахун лазим тир. Са чуьнуьхгумбатIвални авачир хуьре ихьтин виляй авуддай кардиз рехъ тагун вири хуьруьнвийрин намусдин кар тир.

Гьа ихьтин са кIеретIдик зунни акатнавай. Муькуь кьве гада – сад хуьруьн кьилин хва Сардар, муькуьдини зи дуст Айсам тир. Чи кьиле адан буба Балакь халу акъвазнавай.

Балакь халудиз ихьтин кар вичин хиве туникай хуш авачир лугьуз жедачир. Хуьрни хуьруьнвияр патал хъсан крар ийиз ам гьамиша гьазур тир. Адаз хуьруьн советдин чIехидан хва чи кIеретIда хьана кIанзавачирди, винел акъудзавачиртIани, за

кьатIанвай. Адаз хуьруьн седридикайни гьяз аваз заз садрани акурди тушир. И кардихъни дерин дувулар авайди заз геж чир хьанай. Аникайни чун ахпа рахада.

Амма уьмуьрди къалурайвал, гьа хьайивал, хуьруьн седридиз кIан хьайивиляй ваъ, виридалайни дуьз, са гьи ятIани гьахъ гвай сирлу къуватрин куьмекдалди кьиле фейи кар тир.

...Айсамакай зи дуст хабарни авачиз, хатадай хьанай. Зун сифте яз мектебдиз фейи ва анай катай гьа юкъуз зи къвалав ацукьнавай гада маса классдиз фена кIанзавайди яз хьана. Зи сиреда чка азад хьуниз килигна, чи къунши Рамазан муаллимди анал Айсам ацукьарнай. Бадени классда амачирла, мад сеферда мектебдай кат хъувун заз ахмакь кар яз акуна. ЯтIани за фикирнай: «Муаллимди им зун классдай катай хъиляй инал ацукьарнавайди я, вучиз лагьайтIа адаз Айсама чи къавуз къван гузвайди ва ам захъ галаз кьан тийизвайди чизва, садра вичиз акунни авунай. Идаз сад садав рахан тийизвайбур санал хьун вичин кьил тIар тежедай кар яз аквазва».

– Гила куьн туьхкIвена кIан жеда, чIехи гадаяр я куьн, – лагьана муаллимди.

Муаллимдин чIалаз килигун мектебда виридалайни эвелимжи кIвалах тирдакай бадеди заз гьеле мектебдиз татанмаз са шумуд варз виликамаз тагькимнавай. Амма и тагькимдилайни гзаф зи рикIел Шуая зун кьурла лагьай сирлу гафар хтанай: «Катмир! Вун куькай катзаватIа, гьиниз, гьикьван катайтIани, ам вахъ галаз амукьда». Гафарин манадин гъавурда зун акьазвачиртIани, абур акьуллубур тирди заз чизвай ва а келимада сад лагьай чкадал «катмир» гаф алай. Гьавиляй зун и келимадин гъавурда садакайни, са куьникайни катмир лагьай хьиз гъавурда акьунвай. Айсамакайни катна виже къвезвачир.

Зун жуван ихьтин акахьай хиялрик квайла, Айсама зи къвала явашдиз, тIар тежедайвал кьуьнт эцяна. Заз адаз туьхкIуьз кIанзавайди якъин хьанвай.

– Ша чна гъилер ягъ хъийин, – кушкушна ада зи япал. – Са сиреда ацукьна, рахун тавуна чавай гьикI хьайитIани акъваз жедайди туш.

– Де хъсан я, – кушкуш хъувуна зани адан япал, адан гъил кьуна. – Чи къавуз мад къванни хгудач вуна...

– Хгудач. Итимдихъ гаф сад жедайди я...

«Итимдихъ гаф сад жедайди я» – им Айсаман дах Балакь халудин рикI алай гаф тирди заз чна, кIуьд лагьай классда кIелзаваз, верчер квахьзавай хуьрел къаравулвал ийизвай йифиз чир хьанай, вучиз лагьайтIа чи кIеретIдин чIехиди Балакь халу тир. Далдамчи, хуьруьн ктабханадин къуллугъчи, зарафатчи, вад хцин буба ва, яргъи, кьилер винелди элкъвей спелри иеси, вичи дамахдивди лугьудайвал, «акьалтIай коммунист». Адал кителни, галифе шалварни, кухар галай хромдин кIвачин къапар алай. Абур ада къенин важиблу месэла гьялун патал махсус яз алукIнавайбур тир. Мехъеррик далдамчи яз фидайлани, ада гьа и парталар алукIдай.

Ихьтин жавабдар ва гафунални кардал кIеви кас къенин мярекатдик кутуни чи хиве авай везифа чIехиди тирдакай лугьузвай. Партиядиз Балакь халу гзаф ктабар кIелнава лугьуз кьабулнавай. Вичи зеведишвал ийизвай библиотекада авай ктабар (абур са кьве агъзурав агакьдай жеди) кIелнавай. Са пай ктабар Марксанни, Энгельсанни, Ленинан ктабар тир. Адаз абурай гзаф чкаяр хуралай чидай. Хуьруьн куьчейрал аквадай чкайрал – хуьруьн советдин идарадин, мектебдин, туьквендин, клубдин цларал куьрснавай кьван плакатрал алай гафар Балакь халуди хуралай лугьуз кхьенвайбур тир.

– Вуна Сталинан ктабар кIелнани? – хабар кьунай а йифиз за Балакь халудивай. Заз Айсамавай тарихдин кукIушдилай агъуз вегьенвай Сталинан ктабар вичин дахди кIвале кьилди сандухда хуьзва лугьуз ван хьанвай. «Халкьарин буба» Москвада авай мавзолейдай акъудайдалай гуьгъуьниз адан ктабарни вири

библиотекайрай терг авурдакай заз чи кIвалевай чIехибурувай чизвай. Гьавиляй тир за Балакь халудив ихьтин къекъвей тум галай суал вугайдини.

– Эхь, – дамахдивди жаваб ганай Балакь халуди. – Вири кIелна! – Адаз ихтилат авунин гьевес атанвайди ванцелай чир жезвай. Ада, чун яб гуз гьазур яни-тушни хабарни такьуна, давамарна: – Зун армиядай партиядиз кьабулун патал кандидат яз хтанай. Гьа чIавуз хуьруьн чIехибуру зун кIвалахиз библеотекадиз ракъурнай. «Жувани кIела, муькуьбурувни кIелиз тур, – лагьана абуру, – хъсан ктабар хьайитIа, чазни куьрелди ахъай хъия».

– Ваз акьванбур кIелиз кагьул хьаначни? – хабар кьуна мягьтел хьанвай Сардара, хуьруьн советдин чIехидан хци.

– Итимдихъ са гаф жедайди я, – суалдал разивилин тав кваз лагьана Балакь халуди. – За хуьруьн гьакимриз гаф ганвай. За ам кьилизни акъудна.

Заз вучиз ятIани регьбердин ктабрин кьисметди секинвал гузвачир:

– Сталинан ктабар библиотекайра амач эхир?.. На абур гьикI кIелна?

– Адан ктабар кайиди я. Къад лагьай съездилай гуьгъуьниз. За абур таканмаз кIелайди я.

– Вунани абур канани?

– Эхь... – са ара гана лагьана Балакь халуди, вичин хциз килигна. Адаз вичи табзавайди чаз чир хьана кIанзавачир.

– «Итимдихъ са гаф жедайди я» лугьузва вуна. – Гила закни адахъ галаз рахаз, гафарай тIекквенар акъудиз кIанз, гьевес акатнава. – Бес вуна акьван кIани регьбердин ктабар гьикI кана? Ви гъил гьикI фена?

– Халкьдин кьилевайбурувай чпин итимвал хуьз тахьун зи тахсир туш. Зун гъвечIи коммунист я. ЯтIани за зи итимвал хуьзвайди я: Сталинан ктабар за зи рикIин къене, сандухда хьиз, хуьзвайди я. Адан «Ни шагу назад!» гафар датIана зи рикIин тIаратI я.

Амма за кьатIайвал, Балакь халудиз вичи Сталинан ктабар сандухда чинеба хуьзвайдакай заз чизвайди аян хьанвай, гьавиляй адан жаваб заз авунвай ишара яз кьабулнай за. И саягъда ада хуьруьн советдин хцикай вил язавай, я хциз, я бубадиз са акьван ихтибарзавачир.

– Яда, чун Сталинакай рахаз атанвайди яни, я тахьайтIа верчер чуьнуьхзавай угърияр кьаз? – Айсама зи къвала, вичин бубадиз таквадайвал, кьуьнт эцяна. – Итимдихъ са гаф жедайди я.

Чун вири хъуьренай.

Йиф алахьайди тир. Чна хуьре виридалайни чIехи Варарин мягьледа вуч жезватIа чирун лазим тир. И мягьле лап къадимбурукай сад тирди адал алай тIварцIи лугьузвай. Адалайни гъейри, и делилди са мус ятIани а чкадал кIеле хьайидакай хабар гузвай. ТахьайтIа Варарин мягьле лагьай тIвар гьинай къведай кьван? Идални алава яз, хуьруьн и пата куьчеяр амайбурулай гуьтIуьбур тир. Чи вилик кваз физвай чи яргъи хъенар куьчедин атIа кьилевай кIвалерин цларал аватзавай, абуру чи гьерекатар тикраразвай ва чак хъвер кутазвай. Иллаки Сардара гагь-гагь маймундин амалардай ва вичин хъендал хвешивилер ийидай. Хъенриз ихьтин чIехи майданар гьатунин себеб КIелет дагъдикай хкатзавай ацIай зурба варз тир.

Варз экъечIун чун патал исятда са акьван лазим туширтIани, ада чак виридак руьгь кутунвай. Михьи цавал гъетерин чIехивални ва къалинвал вучиз ятIани икьван чIавалди такур хьтинди яз аквазвай. Белки чна къе йифиз тамамарзавай важиблу везифади, хайи хуьруьн хийирдиз, жуван хуьруьнвийрин гьуьрметдай кьилиз акъудзавай кардин жавабдарвили чаз икI яз къалурзавайтIа?

Угъри акатун гьар са хуьруьнвиди вичин намусдик хкуьрай хьтин кар жезвай, тахсиркар кьун тавунмаз, шаклувилер арадал атунин ва рехне квачирбурал леке гъидай хьтин кар хьунин хаталувал арадал къвезвай. Дуствилелди ва бан-бубайрин агъзур йисаралди

халкьдин руьгьдин кьулан тар хьайи михьи къанунралди яшамиш жезвай дагъвийриз чпин уьмуьрдал леке хьана кIанзавачир. Са ни ятIани арадал гъизвай айиб вириданди жезвай. Чи буржи тамамариз чун йифен кьулар алатайла, жемят ксанвайла экъечIнавай. А вахтара хуьре садахъни телевизор авачир. Инсанар лезги чIалал нянин муьжуьдан зураз гатIунна кIуьдан зураз куьтягь жезвай лезги передачайриз ва концертдиз яб гана ксудай. Куьчеяр баябан тир.

– Чна чун таквадай, амма чаз хъсандиз аквадай чка хкягъна кIанда, – Балакь халуди вичел тапшурмишнивайвал регьбервилин кьенерар гъиле кьунвай. – Квез Ясабан харапIаяр гьикI аквазва?

– Ана гагь-гагь Шуай жезвайди я. Исятдани ам гьанавачтIа низ чида? – Сардара тадиз гайи жавабдай адаз аниз физ кIан тийизвайди аквазвай.

Авайвал лагьайтIа, чаз Сардар чахъ галаз атана кIанзавайди тушир. Сад лагьайди, ам кичIерхъан тир, кьвед лагьайдини, ам адан бубади вичин хва хуьруьн жемии кIвалахра иштиракзавайди яз къалурун патал чахъ агулднавайди тир. Эгер чна угъри кьуртIа, пака вири гьуьрметарни тарифар сифтегьан нубатда Сардараз жедайди чаз чир тахьана авачир.

– Шуай, хьайитIа, а кIвалерин къвалахъ галай хъалда жедайди я, – Балакь халу чидайди хьиз рахазвай.

– Йифиз? Хъалда? – мягьтел хьанай зун. Ада ана вучзавайди я?

– Ам юкъузни хъалда жезвайди я. Адаз гьи вахт хьана-хьаначир, са къайгъуни авайди туш. Гьахьтин къариба кас я ман... ЯтIани, са гунагьни квачирди я... – Балакь халу акъваз хьана чаз – са-садан чиниз килигна. – Киснава хьи куьн? КичIе жемир, куь далудихъ зун гала!

– Чаз кичIезвач, – лагьана Айсама.

– Адакай са хатани авайди туш, – алава хъувуна Балакь халуди. Ам михьи кас я. ДекIена вири гьахьтинбур хьанайтIа...

– Инсанри хъаларин дакIарда эцигзавай пулар гьада кIватI хъийизвайди я, – вичиз гзаф крарикай хабар авайди хьиз рахана Сардарни.

– Фицякьра зав дидеди хъалдал эциг лагьана за тухвай пул Шуая къачуначир. – Айсам Сардаран фикир бине авачирди къалуриз алахъна.

– Эхь, жемятди садакьа яз гузвай пул гзафни-гзаф Шуайяз хьун патал гузва, амма ада пулдиз темягь ийизвач, хъалдал эцигайди маса ксари кIватI хъийизва. Шуая а пулдик, кесибри, етимри къачурай лугьуз, кязавач... Ни къахчуна вуч ава, садакьа я. Къачурдаз гьалал хьурай, гайидан садакьани абур кьабулдай чкайри кьабулрай... Ша фин... Чун мецериз къилав гуз атанвайбур туш... Ни шагу назад! – Балакь халуди кIвачерик йигинвал кутуна.

«Халисан коммунистди», вичин гафара Аллагьдин тIвар кьуначтIани, «садакьаряр кьабулдай чкайрикай» лугьуни зун мягьтелярнавайтIани, за мад адак хкуьр тавун кьетIна.

Ясабан кьве мертебадин харапIайра касни авачир. Аник рак-дакIар кумачиз тушир, амма инлай-анлай къав ацахьнавайди инсанрин сиверай заз чидай. И кIвал гзаф сефилдаказ аквазвай, гуя инсанрин вири дердер-гъамар, кьилиз тефей мурадар гьа ина чимнаилисна тунва. Сад лагьай мертебада Варарин мягьле галай патахъай дакIар кумачир. Чун гьанай къенез гьахьна. Кьвед лагьай мертебадин са кIваляй вилер амачир дакIардай хуьруьн агъадавай чIехи пай аквазвай, иллаки Варарин мягьлени адан гуьтIуь куьчеяр. Гзаф кIвалерин айванрихъ эквер кузвай, абур инсанри чеб ксайлани тазвай. Им, аквар гьалда, куьчедай физ-хкведай кас хьайитIа ва я къведай йифен мугьман хьайитIа, абуруз рехъ акурай ва я рехъ алат тавурай лагьана, авунвай кар я. И экверин гапIалар агъадай винелди хкаж хьанвай. Винеда эвай экверин гапIалар цавун къерехдавай гьетериз мукьва яз аквазвай ва гьавиляй акI жезвай хьи, гуя хуьруьн йифен эквер цавай куьрс хьанвай гьетерин са кул я. Вацран экв

къвез-къвез къати жезвай. Ада вири дере суьгьуьрда тунвай хьиз умунарзавай. Анжах са ЧIехи-вацI вацран магъувилиз, суьгьуьрдиз муьтIуьгъ жезвачир. Иллаки ихьтин алахьай йифера адан ван авайдалай гужлу жедай ва ам, хайи чилин лай-лай хьиз, авахьна физвай. Низ чида, хуьр икьван ширидиз ксунин себеб ЧIехи-вацIун ажайиб лай-лай туштIа?

– Гьайиф! Гьайиф! – агь алахьна икьван гагьда хияллу хьана акъвазнавай Балакь халудай. – Гьихьтин зурба итим тир, кьегьал хва тир!

Ам никай рахазватIа, чун гъавурда акьунвай. И харапIайрин иеси Ясабан кьисмет хуьруьн къене яргъал йисара рикIелай алат тийиз сагъ са негъилдиз элкъвенвай. А касдин кьилел атай мусибатдин дуьшуьшдин шагьидрикай сад Балакь халу хьанай. Гьавиляй адан рикIел а яргъал вахт хтанвайди чна, пуд гададини, кьатIанвай. Чун иниз гъунни, белки, Балакь халуди чи мецел а чIулав йифекай суалар атун патал, чаз уьмуьрда гьихьтин мусибатарни хажалатар аватIа чирун патал авурди ятIа?

ХарапIайрин ханвай дакIаррай вацран экв кIвалин къенез аватзавайтIани, гьатта цларал бинедай са мус ятIани ранг пузмиш хьанвай, амма гила эвелан аби тав кумачир чепеди кIвалин къен экуь яз къалурзавайтIани, а экуьвили инавай кьилин иеси пашванвал тирди генани кьетIидаказ къалурзавай. Са мус ятIани ина инсанар яшамиш хьана, мехъерар хьана, аялар хана, абурун шел-цIвагъ хьана, кьепIери дидейринни бадейрин гъилерик ян гана, лайлайрин кесерди и цлар ацIурна, гьаятда малдинлапагдин, кIвал хуьзвай вафалу кицIин ван-гьарай хьана, атай-хъфей мугьманрин шад хъуьруьнринни алагъ-салагъдалди ийизвай рахунрин, зарафатрин къизгъинвал ргаз хьана... Йисаралди тешкилай, чубарукри кIуфара кьаз, твар-твар гъиз палчух эцигиз муг туькIуьрдайвал дуьзмишай кIвалин уьмуьр садлагьана садани вилив техвей са легьзеда акьалтI хьана.

Заз, сиверай ван хьана, Ясабан уьмуьрдикай чидайди анжах ам яна кьейивал тир. А кардин шагьидрикайни сад Балакь халу хьанай, гьикI лагьайтIа ам, библиотекарь хьунилай гъейри, тIебиатди жумартдиз бажарагъдикай пай ганвай далдамчини тир ва ада хуьре жезвай вири мехъеррик далдам язавай. Ам и рекьяй чIехи устад тир, адав агакьдай кас чи дерейрай бажагьат жагъидай.

Икьван чIавалди Балакь халудивай садрани хабар такьуна, гила Ясабан кIвале адавай а яргъал мусибатдин йифекай жузун тавуна акъвазун заз нагьахъ кар хьиз акунай.

– Балакь халу, Ясаб БетIиха кьейиди я ман? – жуваз жаваб чизвай суал за дуьздаказ эциг тавурди за гьасятда кьатIанай, амма геж хьанвай.

– Эхь, эхь, гьа ламран хва я.

– Ваз ви вилералди акурди я ман?

– Заз и зи гъилерал кьуна Ясаб мектебдин машиндал кьван тухвайди я... Хуьре маса машинар авачир... Райондин азарханадив агакьначир...

– Ам гьикI хьайи кар я? А кьиникьин себеб вуч тир?

– Дишегьли... Муьгьуьббат тир...

Ясаб Урусатдай чи хуьруьз муаллим яз атанвай са урус дишегьлидал эвленмиш хьайиди заз чидай. Адан халис тIвар заз малум тушир, амма хуьруьнвийри адаз лезги жуьреда Ширинат лагьана тунвай.

– А тарих яргъиди я, – агь аладарна Балакь халуди, яргъал гъетериз килигиз. – Ахвариз тефиз хьайитIа, ахъайда за квез.

– Ахвар галач, – лагьана за.

– Чун махар ахъайиз атанвайбур туш! – Сардара вичин бубадин хвавал ийизвай. – Низ герек я а иски ихтилатар?!

– Лал хьухь, кьей хва, вакай гьеле совет хьанвач, – Айсамаз вичин бубадин гафарал гаф эцигна лугьуз Сардаракай хъел атанвай.

– За ахъайзавайди мах туш, – дакIардал са къвалахъди ацукьна Балакь халу. – Хьайи кар я. Ахьтин мусибатар тикрар тахъхьун патал, абур чир хьун куьн хьтин жаванриз хийирлу я.

– Чна яб гузва, Балакь халу, – заз верчерин угъри кьунин мурад амачир.

– А йифиз межлис гзаф гурлуди тир. Хуьруьз сифте яз эквер гъанвай бере тир. Ясаба гзаф кьуьлерзавай, вучиз лагьайтIа адан папа – урус свас Ширината хва хана яхцIур югъ хьанвай. И вири яхцIур юкъуз ада хуьруькай вичин шадвал чуьнуьхзавачир. А гуьзел дишегьлидин халис тIвар Арина тир, хуьруьнвийриз адан къилихарни хесетар хуш хьанай, гьавиляй адаз вирида сад хьиз, Ширинат лугьуз хьана. Ам вични а тIварцIел рази язвай.

БетIихни Ясаб лап жегьил чIаварилай мидяяр хьиз авай. Абур кьведни гуьзел Ширинатал ашукь хьанай. Ам сифте яз чи хуьруьз муаллим яз атайла, Лизе къаридин кIвале, яни Шуаян дидедин кIвале акъвазарнай. Мектебдин директордиз гьакI хъсан яз акунай, вучиз лагьайтIа адаз чизвай хьи, хуьруьнбурукай садбуру руш «матишка» я лугьуз кIвале тун тавун мумкин я, агакьнавай жегьилар авай кIвалерани яргъарай атанвай къураба руш акъвазарунини рикIел алачир месэлаяр арадал гъун мумкин тир. Гьавиляй директорди Лизе къаридин кIвал хкягънай. «Им яргъал Урусатдай атанвай жаван руш я, муаллим я, – лагьана директорди къаридиз. – Жедачни куь кIвале туртIа? Ваз идакай руш хьурай, вакайни адаз диде». «Вучиз жедач кьван? – жаваб гана Лизе бадеди. – ТахьайтIа чиди мугьманар кьабулиз тежедай кIвал яни?» Къаридин гафарик са кьадар ягьанатдин тавни квачиз тушир, вучиз лагьайтIа дуьнья акунвай дишегьлидиз, чпин кIвализ хуьруьнвийри чепедин кьазбунар гъунилай гъейри, амай мярекатрикай чпин кIвал хкудзавайбур авайди чизвай. Директорди муаллим-руш иниз гъун гзаф юкIар-чипIер ягъайдалай кьулухъ авунвай кар тирдини къаридиз аян тир. Къа-

ридин кIваликай вил къягъунин себеб, квез чизвайвал, адан хва Шуай тир. Шуай хуьре са куьникни, са кардикни, са мярекатдикни акахьзавачир. Ам вич вичиз тир ва исятдани гьакI я, ам девриш хьиз я, дуьньядикай катнавай кас я. Адан дидедиз и кар залан тир жеди, амма хциз ада са гафни лугьузвачир, вучиз лагьайтIа адаз вичин хва амайбурулай хъсандиз чизва, адаз ам, гьихьтинди ятIани, ширин я... Гьа икI къари директордин теклифди пашман авурдалай гзаф шадарнай. Ада хцин хирер сагъар хъувуник умудар кутунай жеди... Им маса тарих я... Чун Ясабан тарихдал хквен...

Акъвазда Ширинат Лизе къаридин кIвале, кIвалахда ада мектебда. Ширинат тIварни Аринадиз сифтени-сифте Лизе къариди, ахпани вири хуьруь ганай, вучиз лагьайтIа ам виридаз, иллаки агьил итимризни папариз гьардаз вичин хайи руш хьиз ширин хьанай. Гьакьван иер, тIарам кIалубар алай, буй-бухах авай, къуьнелай яцIу расу киф куьрс хьанвай, къени къилих авай, акахьдай руш тир ам. Лизе къаридиз адакай халисан хайи руш хьанай. Ада къаридин кIвалерал ранг-рекIв хканай.

Пек-лек чуьхуьнилай, кварцеваз булахдилай яд гъунилай гъейри, кIвализ жемятди гъизвай чеб гьялна ада Лизе къаридин са мертебадин кIвалер къеняйни, чинайни асун ийидай. Адакай и юхсул кIвализ руш хьанвай, адал «Ширинат» тIварцIихъ галаз санал «къаридин руш» тIварни акьалтнавай. Гзафбуру Ширинат урус туш, лезги я лугьузни хьанай, гуя адан чIехи бубайрикай сад са мус ятIани Урусатдиз, Москвадиз, акъатна, гьана хзан кутуна яшамиш хьана, гила адан сихилдикай тир и гуьзел руш кьисметди дагълариз хканва лугьудай. Ширинатаз дагъдин хуьруьн кIвалахар авиляй регьятдиз муьтIуьгъ жезва хьи, лугьудай иллаки хуьруьн яшлу дишегьлийри, а крар ийиз хьунин алакьунар муаллим рушан ивидик ква.

Яз акI тушир. Ширинат вич вири алакьунар авай халисан урус руш тир. Адан диде-буба Москвада яша-

миш жезвай, чпин тухумдин ери-бинедин дувулар адаз къадим Новгородда авайди чизвай. ЯтIани ада хуьруьнвийрин гиманрал гаф эцигзавачир, ада абур хушвилелди ва сивел ачух мили хъвер алаз кьабулзавай.

Къацувилик михек тав акахьнавай адан чIехи вилери жегьилрин кьил элкъуьрнавай. Лизе бадедиз Шуаян кьилни элкъвена кIанзавай, амма ам, яшариз са акьван рушалай чIехи туштIани, акунрай гзаф чIехи яз аквазвай. Кьилел виле амачир бачIах бармак, гатуз иски валчагъ, хъуьтIуьзни са гьинай ятIани атанвай ва я са ни ятIани багъишнавай чухва алаз жедай ам. Гьа исятда хьиз. Амай вичин таяр-туьшер хьиз, жегьилвилер авуник квачир ам. Гьавиляй ада дидедин умудар кьилиз акъудуник са кIусни хев кутуначир. Амма, хуьре гьатай ванерай, Шуая Ширинат вичин вах яз кьабулнай. ГьакI тирди ада гуьгъуьнлай виридаз чир жедайвал субутни авунай.

Хуьруьн вири жегьилрикай чпиз Ширинат кIанзавайди ачухдаказ лагьайди ва къалурайди кьве кас хьанай: Ясабни БетIих.

Ясаб колхоздин бригадир тир, ада машинни гьалдай, трактордални кIвалахдай. Мектеб куьтягьна, армиядиз фена хтана, маса кIелунар авуначтIани, хуьруьн майишатдин техникадай адан кьил акъатдай, адаз, духтурри инсанрин уьзуьррай кьил акъуддайвал, машинрин «уьзуьррай» кьил акъудиз чидай. Адаз институтдиз кIелиз фидай мурадни авайди тир...

БетIих чIуру чIиж хьтинди тир ва гилани гьахьтинди яз ама. Ам хуьруьн советдин секретарь тир. Ада Дербентда муаллимвилин кьве йисан курсарни куьтягьнавай. Ширинат ада вичиз хьунин сад лагьай артуханвал вичин гьа и гъвечIи къуллугъ яз гьисабдай. «Ам ви тай туш, вунни адан, – лугьудай БетIиха Ясабаз. – Вун гьакIан шалман я, кьил галачир».

БетIих Ясабан кьакьан буйдал, гьяркьуь къуьнерал, вили, чпе экв ргазвай вилерал, хкисай ва къалин спелрал пехил я лугьуз жедачир, ам вични зурба чан авай къуват квай жегьил тир, анжах са спелар авачир.

Ясабаз гъвечIи-чIехиди кваз кьадай, виридахъ галаз рахадайвал чидай, адаз ахъа мез авай, ада гафар сивяй акI акъуддай хьи, налугьуди абур гьакьван иердиз гафунин халис устадди, сад садахъ гилигна, дуьзгуьнарна, чрурна, Ясабан мецел эцигнавайбур я. Идални алава яз, пара зурба кьуьлерни ийидай гьа кьей хци!

Кьве гъилни, лекьрен лувар хьиз, ахъайна, ада майдандал чарх ядайла, межлисда авайбур яд иличай хьиз кис хьана, гьейранвиляй пагь атIана акъваздай, абуруз кьуьлзавайдан гьар са гьерекат вичин чкадал лазим вахтунда атайди яз аквадай ва и карди абуруз чIехи кфет гудай.

Майдандин юкьвал Ясаба кIвач кIвачелай алчудардайлани, адал инсанрин вил ацукьдай, абуруз аквадай хьи, и спелчиди садра кьванни и алчудунар акIадарзавач, абур гьакьван туькIвейдаказ-дигайдаказ, юнда аваз кьиле физва...

Хуьруьн агакьнавай вири субай рушарин рикI цIурурзавай Ясабаз Ширинатан рикIни муьтIуьгъарун са затIни тушир.

БетIихаз кьуьлериз ерли чир хьайиди туш. Белки, ада Ясабаз кьуьлериз чир хьунал пехилвалзавайтIа... Заз жуван уьмуьрда ада кьуьлна акурди туш... Заз сифте яз кьуьлерин майдандал ам гьа чIулав йифиз акунай...

Ясаба, хуьре мехъер аваз, майдандал вичин саягъда туьнт кьуьлуьнал илигнавай. Ширинат кьисмет тахьана, БетIиха Ясабан мехъерилай гуьгъуьниз маса свас гъанатIани, адан рикIе хьайи хер сагъ хъхьаначир. А йифиз жегьил касдин хирек квай бархун Ясаба а йифен демина, майдандал экъечIна, лагьай гафари цIийидаказ юзур хъувуна жеди.

– Чан играми хуьруьнвияр! Къе за гзаф кьуьлер ийиз хьайитIа, куьне зун айибмир. За кьуьлер тIимил гьалтдайбурувай къе багъишламишун тIалабзава. Зи Ширината заз ханвай хцин къе яхцIур югъ жезва! Адан тIвар Андрей я!

Жемятди, жегьил бубадиз хьанвай чIехи шадвал мубарак авун яз, гурлу къив гана ва капар яна. Чна, устIарри, адан рикI алай туьнт лезги макьамдал илигна...

Кьуьлериз кIанзавай жегьилри нубат кьунвай, амма и йифиз Ясабаз, мус кIан хьайитIани, кьуьлун патал садани ваъ лугьузвачир, мехъерин тамададини (адаз чи хуьре «абуш» лугьуда), жегьилрини ам вилик ахъайзавай, майдан адан ихтиярда твазвай. Бахтлу буба хьанвай жегьил итимдихъ галаз кьуьлер ийиз и деминин муьгьлетда саки чIехи пай рушар экъечIнай, вучиз лагьайтIа виридаз адан шадвал истеклу тир, вирида адан шадвилин гьуьрмет хуьзвай. Им неинки са Ясабаз, гьакI Ширинатазни ийизвай гьуьрметдин лишан тир.

А йифиз БетIихан тIуьруькьуьмвал, рикIин дарвал генани гзаф жедайдакай садазни чизвачир, садани и кардикай фикирзавачир. Адан туькьуьлвал артух хьунихъ мад са себеб авай. Адакай хуьруьнвийриз чир тахьанани жедачир. Амма а себебдикай рахадай хьтин чкадал гьеле садни атанвачир. А чкадал абур БетIиха вичи гъана.

Ам, Ясаба кьуьлзавай са арада майдан элкъуьрна кьунвай, чпин кьуьлуьнин нубат вилив хуьзвай гадайрин гьалкъа къазунна, садлагьана майдандал экъечIна. Ада, чин чIуру яз атана, зи гъилевай кIарарин винелай гъил илисна абур далдамдал гьалчна. Им макьам ягъун акъвазара лагьай чIал тир. Тамадади ам кьулухъди ялна: адан гаф авачиз макьам акъвазардай ихтияр садазни авачир... БетIиха, вич тамададин гъилерай акъудна, адан япал са вуч ятIани кушкушна. Тамадади гъилелди макьам акъвазарунин ишара авуна.

– Жемятар! Заз квез тади гьалда лагьана кIанзавай са гаф ава...

Халкь яд иличай хьиз секин хьанай. Гьар са кас чIарни юзун тийиз, БетIиха вуч лугьуда акваз акъвазна. И макъамда гьерекатдик квайбур анжах май-

дандин кьилелай куьрснавай чIехи электрик лампадал элкъвезвай чепелукьар тир, абуруз чпелай агъада вуч жезватIа са къайгъуни авачир, абуру чпин дем чпиз чидайвал кьиле тухузвай.

Жемятдиз БетIих Ясабан мидя тир чIал чизвай. Ясабаз адахъ галаз кьил кьаз кIанзавачир, ада вичин ниятар къенибур тирди къалурун патал БетIихаз лугьунни авуна:

– Яда, вуна зи кьуьл юкьвалай кьатIмир, жедатIа, захъ галаз зи шадвал пай ая, захъ галаз са кьуьл ая! Хъилер-путар низ герек я?! Куьз я?!

Амма БетIиха Ясабан гафар япув агуднач, адан фикирар чIурубур тир, ам инал экъечIни рикIе виликамаз туькIуьрнавай фенд авайвиляй авунвайди тир.

– Жемятар, – мад гъилера гьарайдалди лагьана БетIиха. – Квез чида хьи, и кас, – ада гъилелди Ясаб къалурна, – зи кIеви душман я. ЯтIани икьван чIавалди за ам авани-авачни гьич фикирни ийизвачир. Хьайи крар хьана алатна – лугьузва за. Мад чи рекьер сад садал туьш хъжедай са себебни амач. Амма и касди, – БетIиха мад вичин гъил Ясабахъ элкъуьрна, – къе зи намусдик хкуьрдай гафар лагьана. Адан гафар ван хьайибуру заз хълагьна... Ада вуч лагьанатIа чидани?.. Папариз аялар тежезвай итимри чпин кайванияр вичин патав гъурай лагьана... – И гафари жемятдик хъуьруьн кутуна. И хъуьруьнин са пай вичелни ийизваз гьиссзавай БетIих халкь секинариз алахъна ва ада генани ван хкажна рахун давамарна: – Ибур ада зи къавал вегьизвай къванер я. ИкI жуван намусдик хкуьриз вугудай итим туш зун!

Ясаб Ширинатал эвленмиш хьайидалай гуьгъуьниз маса рушал эвленмиш хьайи БетIихазаз авай муькуь дердиникайни хуьруьнвийриз хабар авай. Адан свас руфунал залан жезвачир. Жемят мад гъилера яд иличай хьиз секин хьанвай.

– Са гунагьни квачир зи бицIек хцел кьин хьурай, гьуьрметлу хуьруьнвияр, ида лугьузвайди гьич зи сивяй акъатай гаф туш! – секиндиз ва вичин гафарик

ян квачирди къалурзавай гужлу ва ацIай ванцелди рахана Ясаб.

– Лагьана вуна! – БетIиха, Ясабан мукьув агатна, вил акьална ахъайдай са легьзедин макъамда чапла гьилив адан костюмдин хев кьуна вичихъди чIугуна, муькуь гьилив вичин къвалакай хкудна къеме галаз-галаз са шумудра Ясабан руфуниз сухна.

Садани икI жеда лагьана фикирначир, я тамададивай, я майдандал хкадарай жегьилривай БетIих садлагьана Ясабавай кьулухъ чIугваз хьаначир, гзафбуруз мидяди къеме акъудайвални акуначир. Амма Ясабай акъатай къати вагьши гьарайди ина гьихьтин мусибат хьанватIа къалурнай.

Акъатайди са йикь-шуван тир. Дишегьлийрин цIвагъунини шел-гьарайди цавар къачуна. Гьа и арада, са ни ятIани кьасухдай авурди хьиз, эквни хкахьнай. Жемятдин кьил квахьнавай, я ам чкIизвачир, я адавай хъжедай куьмек авачир... Хуьре эквер хкахьайла, варз авайди тайин хьанвай...БетIих гьинихъ хъфенатIа, гьикI хъфенатIа садазни акуначир, я адан гуьгъуьна фейи садни хьаначир. Итимар ярх хьанвай Ясабал элкъвенвай... Адан ван къени зи япара ама, ада цIугъ ийиз, гьарайзавай: «Зав ажал агудмир! Зи Андрей етим мийир!»

Балакь халуди цлахъ элкъвена вилерилай тIуб чIугур хьиз хьанай заз. Адаз, дериндай нефес къачуна, ихтилат давамариз кIанзавай.

– МискIиндин къвалавай са вуж ятIани физва, – кушкушдалди лагьана Сардара, гуя адаз икьван гагьда Балакь халудин ихтилат ван хьайиди туш, я ам кьатI хьуникайни адаз са къайгъуни авач.

Амма ада ам кьатIна лугьунни дуьз жезвачир, а мусибатдин дуьшуьш саки вири ахъайна куьтягьнавай. ЯтIани захъ са бязи суаларни авачиз тушир. Муькуь патахъай, советдин хцин игьтиятлувилизни яб тагана жезвачир.

– Ша, ша фин, – Балакь халу вилик экечIна. – Са вуж ятIани къекъвезва... Гьам угъри хьун мумкин я.

ТахьайтIа и йифен геж вахтунда куьчедиз экъечIдай вуж авайди я хуьре? Сятдин кьведар жезва...

Чун мискIин галайвал эвичIна. Чна, кIвачери ван тийидайвал, мукъаятдиз, саки куьлераллаз, къаралту аваз акур куьчедихъ гьерекатна.

– Чна чун адаз къалур тийин, гьам вич вуж ятIа чинеба чирин...– кушкушдалди лугьузвай Сардара, кам явашариз. Ам авазни гуьгъуьна авай.

– Угъридикай катдани чун? – Балакь халудин фикир кьетIиди тир. – Са камни кьулухъ!

Садни акуна чаз: чун физвай дар куьчедин атIа кьилел сад чун галайвал къвезва. Чун акъваз хьана.

Къаралтуни акъваз хьана. Адазни чун акунвай.

– Ката! – лагьана Сардара. – Адаз чун такурай! Ам БетIих я! БетIих я!

– Туш! Туш! Вуж ятIа тайиндиз чирна кIанда. Тахсир квачирдал тахсир текъведайвал. – Балакь халуди виликди чIугуна... – Белки, ам угъри туштIа...

7-кьил

И дуьшуьшдихъ ажайиб ва вилив техвей эхир хьанай, ада чун, угъри кьаз кIан хьайибур, вири хуьруьн сиве тунай. Амма а кардикай за квез ахпа суьгьбет хъийида. Балакь халуди ахъаяй ихтилатдикай, Ясабанни Ширинатан кьисметдикай гуьгъуьнлай заз жуван уьмуьрда гзаф гъилера ван хьанай, абурукай суьгьбетзавай гьар са касди а вакъиаяр гьарда вичин жуьреда чIагур хъийиз ахъайзавай. Амма заз а вакъиайрин давам хьун абурун игитрикай садан вичин сивяй ван жеда лагьана за садрани гьич хиялни авуначир. А мажарайрин кьатI гьихьтинди ятIа тайиндиз чи хуьруьнвийриз чинни ийизвачир ва гьавиляй абуру Ширинатан кьилел вуч атанатIа сугьбетдайла, гьарда вичи фикирзавайвал ахъайзавай.

Гьакъикъатда гьикI хьайиди ятIа, заз Москвада Ширинатавай вичивай, яни Арина Федоровнадивай

ван хьанай. И вакъиайрин давам хьунихъ галаз Шуайни алакъада авайди заз сифте яз чир хьанай.

Хуьруьнвийри ийизвай ихтилатра Шуаян тІвар авачир. Им акІ лагьай чІал жезвай хьи, я ада вичи, я адан диде Лизе къариди Ширинат чпи гьикІ къутармишнатІа, садазни лагьаначир.

РикІивайни, а вакъиайрин крар акьван къалабулух квайбур тир хьи, Ширинат къутармишун лагьай келима гьакІан ичІи гафар тушир...

Сифте яз Ясабан кІвализ адан кьилел атай туькьуьл хабар агакьарайди адан субай кьве вах тир. Абур а чІулав йифен къанлу межлисда авай ва абуруз вири хьайи-хьайивал акунай. ЧІарар чкІана, чпиз чеб гьиниздатІа течизвай абуруз хирерай иви авахьиз ярх хьанвай стхадин патав фидай мумкинвал хьаначир: итимри абур агудначир. АгуднайтІани, абурувай жедай са затІни авачир. ЧІехи бедбахтвили кьил кьилелай алуднавай рушариз амукьайди, дили шел-хвал кьилеллаз, «Кьена! Кьена! Стха кьена!» лугьуз, кІвализ чукурна, чарпайдал месел алай Ширинатал гьужум авун тир. Жегьил дидедин яргъи чІарар кьуна, ялиз, Ясабан вахари цІугъзавай, гьараярзавай:

– Квахьа инай, кач! Чи стха кьиникьал гъайи душман вун я!

Абурун гьарайрик кІвалин кьацІал куькІуьрна эцигнавай лампадин экв зурзадай.

Хьанвай мусибатдин чІехивал чир хьайи Ширината рушарин капашри гузвай тІарвилер саймиш хъувуначир, ада вичин таза куьрпе хурухъ кьуна чуькьвенвай ва, вичин беден кьвечІиларна, вичикай баладиз далда авунвай. Аял гена цал галай пата авай. Вичиз сад лагьай хтул багъишнавай сусан кьилел-кІвачел элкъуьн вичин хивез къачунвай Селми – Ясабанни рушарин диде гена кІвале хьанай. Ада вичин вири къуватдалди рушар Ширинаталай алудна гадарна.

Дили хьанвай кьве вахни гьар сад са цлавай, чІарарни чкІана, гьа гила мад язух Ширинатал гадар жез кІанзамаз, вилерай цІай авахьиз, акъваз хьана.

– Зи хцел чан аламани? – сабурлудаказ хабар кьуна дидеди. Ихьтин сабур гьинай атанатIа, белки, адаз вичизни чизвачир жеди.

– Ам хенжелдилай авунва! Итимри райондин духтурханадиз тухузва! – лагьана са руша. – Мектебдин машиндаваз тухуз кIанзава.

Хцин къанлу вуж ятIа, дидедиз аян тир:

– БетIих яни?

– Эхь.

Ширинат гьа агаж хьайивал, кIватI хьиз, элкъвена чIаганвай. Ада вичин уьмуьрдин са пай куьтягь хьанвайди аннамишнавай, амма амай уьмуьрдин муькуь пай вичин хурув агудна кьунвай чими кIватIунихъ галаз, и кIвале, хуьре кьиле физвай мусибатрикай са хабарни авачиз ксанвай куьрпедихъ галаз алакъалу хьун лазим тирди Ширината рикIелди ва я кьилелди ваъ, санлай вири бедендалди гьиссзавай, и гьиссди адазни, вичин къари Селмидиз хьиз, чIехи сабурни руьгьдин къуват гузвай. Исятда адаз и дуьньяда авайавачирди са вичин бицIек тир. Амай вири гьиссер, фикирар, умудар, мурадар кьулухъ хьанвай, ханвай, квахьнавай. Анжах са кьадар йисар алатайла, хирер куьгьне жез эгечIайла, ам вичин къаридин сабурлувилел ва адан рикIин чIехивилел гьейран хьанай. Гьа чIавалай ада вичин къведай уьмуьрда Селми къариди вич тухвайвилелай гьар са четин макъамда чешне къачуз хьанай.

Са декьикьадин зайифвиликди Селми Ширинат алай чарпайдин къерехдал ацукь хьанайтIани, ада вичи вич квадарначир, ада рушариз лагьана:

– Куь идав вуч гвайди я? И язухдин, и бахтсуз хьанвай дишегьлидин тахсир вуч я? Алад куь стхадин гьарайдиз! Гьадан гуьгъуьниз. Агакьара машиндив!

АкI тир хьи, дидедин умуд хва чкадиз хтуник квай, гуя адан дагъдин пад хьтин хва къемедивай кIудиз жедай кас туш. Амма гуьгъуьнлай, йисарилай, Ширината фагьум-фикир авурла, гьакъикъат ахьтинди тушир. Адаз, вичиз дуьнья акунвай, уьмуьрдин

уькIуь-цуру, каш-мекь, инсанрин кьисметарни кьадарар акунвай и дагъви дишегьлидиз руфуна къеме атадна кьейи дуьшуьшар садни кьвед чизвачир, ахьтин вакъиайрикай ада са шумудра Ширинатазни ихтилатар авунай. Хци яракьди къенер кьатI-кьатIнавай са касдизни я духтурдивайни, я Аллагьдивайни са куьмекни техъжедайди Селмидиз хъсандиз чизвай. Амма вичин хцин кьилел мусибат атай йифиз ада рушариз стхадин гьарайдиз алад лугьун Селми къариди вичин хцин свасни адан куьрпе, вичин хцин ивидин кIус, къутармишун патал авур кар тир. Ада сусан вилик, вичин рушари хьиз, хьанвай чIехи хажалатдик кьил квадарна, чIарар чухваз, кьил-хур гатаз йикьшуван авуначир, адаз а кар патал вичиз вахтар гзаф авайди чизвай. Амма туькьуьл хабар агакьай сифте декьикьайра ада вич гъиле кьунай.

– Алад, – секиндиз, гуя са карни тахьанвайди хьиз, лагьана ада сусаз, рушар кIваляй экъечIайла. – Аялни къачуна рекье гьат.

– ГьикI? Ясаб духтурдиз тухванва, ам дири хъжеда! – вилерай тIуб-тIуб накъвар къвез эгечIай Ширинатан умуд гьеле атIанвачир.

– Ваз ви аял сагъ амукьна кIанзаватIа, ката!

– Гьиниз? Зун и йифиз гьиниз фида? – теспача хьанай жегьил дишегьли, къаридин сабурлувили ва секинвили къарсурнаваз.

– Лизе къаридин кIвализ... Шуая са рехъ акъудда.

Ширинатаз вичин къариди и меслят къалурначиртIани, фидай маса чка авачир, ам гьикI хьайитIани вичин диде яз кьабулнавай Лизе къаридин кIвализ катдай. Селмиди пек-лек кIватIна, багъламада туна, сусав вугана.

– Инавайбуру, папарини рушари, вун неда, чан бала. Алад. Маса рехъ авач. Ви пад хвейитIа, абуру зунни негь ийида.

Мусибат бегьемдиз кьиле ацукьариз тахьанвай Ширинатавай вич садлагьана патанди хьунни аннамишиз жезвачир.

–Диде чан!.. – Ширинатан накъвар акъваззавачир, ада Селми къужахламишна: – Завай Ясаб такуна хъфиз жедач!.. Ам зи хаинвал жеда...

– Зи руш! Зи свас! Зи хтулдин диде! Ваз ам тахкуна хъфин регьят жеда... На ви кьилелни, ви бицIекдин кьилелни балай гъиз тун хьайитIа, гьам хаинвал жеда, зи бала...

Къариди сусан гъилериз, вилериз, хъуькъвериз теменар гана. Анжах гила Селмидин вилериз накъвар хъиткьиннавай. Амма ада абур Ширинатаз къалурначир, ада вич, мусибатдин гьа эвелдилай хьиз, руьгьдин дериндай кIевелай гъиле кьунвай. Аялдикай багьна кьуна ам, цлахъ элкъвенай ва чинеба гъилин кьванав вичин мискьи накьвар михьна. Ахпа ада гьелени ксанмай куьрпе гзаф мукъаятдиз чукварда туна, адаз теменар гана, яргъандик кутуна Ширинатав вугана, багъламани адан гъиле туна.

–Алад. КичIе жемир. РикI кIевиз яхъ. Зи играми хтул, зи Ясабан кIус Андрей вал аманат, вунни – Аллагьдал... Зун ви вилик са квелди тахсирлу хьанатIа, залай гъил къахчу, чан дидедин...

– Диде чан... – Ширинат ван акъат тийиз шехьзавай, адаз лугьудай маса гафар амачир.

– Даркалрин мягьледай яна алад, аник кас жедач... Килиг гьа – им ваз зи веси я – киф атIуз тахьуй гьа! Ваз гьеле Ясаб кьена акунвач...

Хва квахьай дидени хва жагъай диде сад садаз эхиримжи сеферда килиг хъувуна.

Ширинат кIваляй экъечIна, айвандин гурарихъди фена. Гьаятдай экъечIна, куьчедал, Даркалрин мягьледихъди физвай рекьихъди кам вегьинни далудихъай, вич экъечIай кIваляй, садлагьана акъатай гьарайди, шелдини хвалди, сузадини лугьунри жегьил дишегьлидин рикI генани къарсурнай. Селмиди икьван гагьда хура, чандин деринра чукьвена кьунвай хажалатдин сел гила вири санлай юзанвай. Ада вичин хур-кьил гатазвай, чIарар чухвазвай. Амма хендеда хьанвай свас кьулухъди элкъвенач, ада язух дидедиз

дерт-гъам ичIириз манийвал авун кьетIнач, я вичелай а кар алакь тийидайдини адаз чизвай.

Идалайни гъейри, агъадай, мискIиндин къвалав гвай куьчедай, къвезвай дишегьлийрин лугьунрин ванерни акъатзавай. Абур Селми къаридин кIвалихъди къвезвайбур тир. А лугьунрин ванерик гагь-гагь матишкадиз, яни Ширинатаз, кьазвай гьелягьринни, адаз ийизвай экъуьгъунрин, къанлу БетIихал гьалчзавай къаргъишрин хци ванерни акахьзавай. Ширинатаз вич вахтунда кIваляй акъудай Селми къари гьахъ тирди гила чир хьанвай. Жегьил хендедадиз а дишегьлийрин арада вичин виликан мидяяр-рекъибар авайдини аян тир, адаз абурун ванер, абурун экъуьгъунар-къаргъишар таниш тир, абур вужар ятIани адаз чизвай. Къе йифен демина хьанвай чIехи мусибатдин чешме вич, яни Ширинат тирди и дишегьлияр патал жакьвадай гашкIум ва вичелай са бязибуру чпивай са йис вилик Ясаб къакъудунай кьисас къахчудай багьнани жедайди адаз чизвай.

Ширинат вичи вич гъиле кьаз алахъна. Чанда зайифвални юргъунвал авайтIани, абур кваз такьуна, ада, вичиз Селмиди меслят къалурайвал, йифиз вичик кас-мас тежедай Даркалрин мягьледайтIуз Лизе къаридин кIвалихъди кам кяна. Цава чIехи ацIай варз авай. Адан экв къатиди тиртIани, Даркалрин мягьледа, адет тирвал, къекъведай инсанар авачир. Межлисда авай инсанрин чIехи пай чкIанвачир жеди, абур иви авахьзавай Ясабни гваз мектебдин машиндин суракьдиз фейибурухъ галаз аладнаваз хьун мумкин я. Ихьтин баябанвал хуьруьн къерехдиз квай и мягьле къадимбурукай сад тирвиляй хьунни мумкин тир. Ина кас амачир ичIи кIвалер гзаф авай, куьчеярни машинар физ тежедай кьван дарбур тир. Абур алатай вахтара араба ва я гъел физ жедай хьтин гьяркьуьвал аваз туькIуьрнавай. ИчIивилиз ва куьчейрин дарвилиз килигна адал Даркалрин мягьле тIвар акьалтнавай. Гьар гьикI ятIани хуьре яшамиш хьайи йисара Ширинатаз вири куьчеяр хуралай хьанвай. И

мягьлени адаз вад тIуб хьиз чизвай. Адаз и куьчейра къванер, фурар, къунтар, къекъуьнар гьинал алатIа, гьинал къванер хкис хьанватIа, хъсандиз малум тир. Амма ада абурукай са фикирни ийизвачир. Вич катай кIваляй садлагьана акъатай гужлу, рикI кьатI-кьатI ийидай йикь-шувандин ванци (якъин тир хьи, дишегьлийрин кIеретI анив агакьнавай) Ширинат генани вич вичел хканай. Адаз вичиз хуьруьн папарикай хасарат хьуникай са къайгъуни, са кичIевални авачир, ада вичин куьрпе бала гьихьтин бедбахтвиликай хкатнатIа, гьадакай фикирзавай. ЯхцIур югъ хьайи юкъуз буба квахьай куьрпедин дидени ажалдин хура твадай ихтияр ада вичиз авачирди гьисснавай, а гьисс адалайни вилик адан къаридиз ганвай, вучиз лагьайтIа адаз вичин хтул хва кьван, гила лагьайтIа, са шакни алачиз, хцелайни багьа тир. Гьавиляй къариди сусаз вич ва аял къутармишдай мумкинвал ганай.

Иски сурарин къванер чилик акахь хъувуна, халкьдин кIвачик акатнавай гъвечIи майдандал алай хъалдив агакьайла, Ширинатаз са вуч ятIани аян хьанай. Идалайни гъейри, адан япарихъ балкIанди пурхдай ван галукьнай. Садни акуна Ширинатаз: майдандин кефер патахъди яргъи хьанвай хъалдин хъендихъ галаз мад пуд ажайиб хъен аквазвай ва абур юзазвай. Хъалдин агъа патахъ вуж ва я вуч галайтIа аквазвачир, амма Ширинатан рикIиз умуддин ва регьятвилин экв хъичир хьана. Ада кам йигинарна. Гила адаз кьве инсандин къаралтуяр акуна. Жегьил дишегьлидиз абур гьасятда чир хьана: Лизе къарини Шуай!..

8-кьил

Балакь халу, вичи лугьудайвал, куьгьне коммунист, я йифекайни, я угъридикайни кичIе тахьана, викIегьдиз виликди фена. Хуьруьнвийрин верчер чуьнуьхзавай кас рикIивайни БетIих, гзаф йисара дустагъда хьанвай, гьилик зурзун акат тавуна инсандин

къене хенжел экъуьрай кас яз хьайитIа, кьилел къведай хаталувал генани артух хьуникай Балакь халуди гьич фикирни авуначир. Заз чиз, кIвале сандухда авай Сталинан ктабри адак кьегьалвилер къалурун патал руьгь кутунвай. Айсамавай вичин буба ихьтин важиблу муьгьлетда текдиз таз жедачирди, и кар авун адан намусди кьабулдачирди заз чизвай – амни бубадин гуьгъуьналлаз фена. Зазни жуван рикI алай, жуван са пай хьанвай дуст гадардай ихтияр авачир, зани, зверна, Айсамав ахгакьарна.

Сардара, чна хьиз, фикирзавачир. Ада чна хев кутунвай кардикай кьил къакъуднай, ам, са гафни талгьана, чи вилерикай квахьна, хаинвилелди катна.

Хуьруьн виридалайни иски, къадим, амма виридалайни мягькемдиз ва таъсирлудаказ аквазвай и мягьледин куьчеяр гуьтIуьбур тир. Абуруз даркалар гьаваянда лугьузвачир. Абур, лабиринтдин чкIай ва акахьай хилер хьиз, сад садахъ галкIиз ва къакъатиз, инагар течидай касдин кьил элкъуьрдайбур хьтинбур тир. Ихьтин даркалрай угъри гьинихъ фенатIа ва я гьи пипIек чуьнуьх хьанватIа кьил акъудун ва я аян хьун четин тир. Зазни Айсамз амукьзавайди Балакь халудин къарадаллаз, ам вилерикай хкат тийидайвал, гьам физвай патахъди финиф тир, сад садавай къакъатуни чаз са хийирни тагудайди чаз хъсандиз чизвай.

Зи рикIик къалабулух акатнавай. ЯтIани зун ам иликьариз, винел акъудиз тийиз алахъзавай.

– Сардар гьахъ тир, угъри БетIих я. – Айсама лагьай и гафарайни зак квай хьтин велвела гьадакни квайди тайин жезвай, гьадан ванцяйни иниз атунал, угъридал гъуьрч авун давамаруникай гьайиф чIугвазвайди ва къанлу БетIихакай къурху авайди кьатIун четин тушир.

Чи кьведан фикирарни сад хьуникай заз са кьадар регьятни жедай жеди, и легьзеда чи къалабулухни къурху, хаталувал гьиссунни кичIевал гьакIан ичIи, тапан ва нагьахъан гьиссер туширди чаз тайин-

диз акуначиртIа, абурун турусвал чна чи хамуналди гьисс авуначиртIа.

Чи рикIе авай кичIевал чи кьилел атанай. Садлагьана са гьихьтин ятIани менгена хьтинда зи хивелай кьунни зи пеляй цIайни къати ван акъатна. Зи пеляй ягъай цIапIрапIар-цIелхемарни, акъатай ванни гьа са бицIи легьзеда вири санал кьиле фенай. Вилеравай цIелхемар чкIана куьтягь хьайила, кьил вуч хьанватIа кьатIудай гьалдиз хтайла, заз акуна хьи, Айсаман хивелайни гьа зун кьунвай хьиз кьунва ва чи кьил какадарай къуьруь ванни чи кьведан пелер сад сада акьурла, дуьз лагьайтIа, абур чеб чпе акьурайла акъатайди тир. Ахьтин ван гьерер ккIидайла, абуру, сада садан къаншардиз зверна, пел пеле эцягъайла акъатдайди чидай заз.

Ихьтин ухшарвили зун тежедай кьван пашманарнай. Чи дуьшуьшда гьерери пел пеле эцягъун чпин хушуналди авунвай кар туширтIани, за виликди эвердайбурун чIалахъ хъжедач лагьана жуваз гаф ганай. Гьа чIавуз за чаз тарс гузвай Ингьар муаллимди гьар гьинал хьайитIани, мектебдани, хуьрени, инсанар кIватI хьанвай маса мярекатрикни лугьудай гафар гьахълубур яз гьисабнай. «Вири таб я, – лугьудай ада. – Дуьньядин хандакIда эцигнавай сифте къван таб я. Вири динрин, уьлквейрин, философийрин, идеологийрин, эверунрин пунар тапунал эцигнава. Гьавиляй дуьньяда са гьахъни авач. Ана са мискьал таб амай кьван инсаниятдиз бахтлу гележег аквадач».

Хуьруьн советдин чIехида «куьн хъсан гадаяр я, мектебдани хъсан кIелзавайбур я, гьавиляй угъри кьуниз куьн лайихлу я» лагьана, чун и йикье туналди ада чун алцурарнавай хьиз авай заз. Чи кIвалах мектебда кIелун тир, угърияр кьадай маса ксар авайди я, са нин ятIани верчер квахьзава лугьуз советдиз вичин кьил тIариз кIан хьанач, адаз чун хьтин кIамашар жагьана. «Я диде флан-икI хьайи совет, хъсанди хьайила, бес вучиз ви хва катайди я? Бубадин хва я ман...» – рикIяй лугьузвай за.

Икьван хиялар са куьруь легьзеда кьиляй финиз зини Айсаман пелер сад сада акьуруни куьмекна жеди. Амма абур зи лап япувай акъатай БетIихан векъи ва кIеви хъел-гъазаб квай ванци кьатIна:

– Гьан, кьей рухваяр, верчер чуьнуьхзавани? – ада зунни Айсам, гьар сад са гъилив чи кIвачер чилик хкIаз-тахкIаз жедайвал хкажна, хъсандиз зурзурна. – Вуж я квехъ галай муькуьди?!

– Чахъ садни галайди туш! – жаваб гана Айсама, таб авуналди. Ада, вичивай хьайитIа, вичин буба и беябурчивиликай хуьзвай.

– Чна чуьнуьхзавайди туш, чун угърийрихъ къекъвезвайди я, гьабур кьаз атанвайбур я. – Айсаман жаваб пайгар туширди гьисснаваз, алава хъувуна за.

– Куьн хъсандиз кIелзавайбур, активистар, комсомолар я ман? Гьа-гьа-гьа! – ягьанатдин къати хъвер авуна БетIиха, гуя адаз чун вучиз йифен кьулариз и куьчейра авайтIа тайиндиз чизвай. Ада вичин ягьанатар давамарзавай: – Отличникар-чуьнуьхгумбатIар! Квехъ мад сад галай! Вуж тир ам? Лагь, кьей рухваяр! РикIелай фенватIа, за куь рикIел хкида! – Ада Айсамни зун мад хъсандиз къарсурна.

– Ам зун я, БетIих! Зун я! – пипIекай Балакь халу хкатна. – Ахъая гадаяр, абур захъ галайбур я.

– Угърийрин кьил вун я ман, Балакь?! Сталинан ктабар сандухда хуьзвайди! Вуч я, халкьарин бубадивай угъривилер гьикI ийидатIа чирзавани? Са жувал бес тахьана, хвани, къуншидин гадани гьа рекье твазвани?! – БетIиха, эцягъна хьиз, чун вичин гъилерайменгенайрай ахъайна.

– Вуч-вуч?! На чун угърийрай кьазвани, ягьсуз! Чун угърияр туш! Чун угърияр кьазвайбур я! – Балакь халудин гафарихъ са къуватни авачир хьиз аквазвай.

Аквар гьалда, БетIихаз Балакь халудин сандухда Сталинан ктабар чуьнуьхнавайди хабар хьуни коммунист-далдамчи са кьадар серсер авур хьтинди тир. ИкI тирди ада Сталинан падни инал такьуни къалур-

завай. Муькуь патахъай, им, белки, Балакь халудин амалдарвал тир: гуя адаз Сталинакай лагьай гафар ванни хьанач, вучиз лагьайтIа, икI авуналди, адаз БетIихаз а гафар бине авачирбур яз къалуриз кIан хьанай.

– Бес йифен кьулариз и мичIи даркалра куь вуч авайди я? Зун къе фадлай куь къарадал алайди я, заз куьн гьи куьчейрай фенатIа, гьинрив чуьнуьх хьанатIа вири чизва, – БетIиха рикIивайни чун угъурийрай кьазвай.

– Чун хуьруьн советди ракъурнавайди я, угъури вуж ятIа чирун патал, – лагьана Балакь халуди. – Чаз вунни фадлай акунвайди, чун атунни ви гелеваз атайди я.

– Гила ваз угъури зун я лугьуз кIанзавани, кьей хва далдамчи? Я ман: зун дустагъра хьанвайди я! Рецидивист я! Мад вуж хьуй чуьнуьхдайди? ГьакI тушни ваз лугьуз кIанзавайди? Орёл мух не ловит! – БетIих Балакь халудин чина чин туна акъвазна.

– Куры – не мухи! – Балакь халудин чинни кIеви хьанваз аквазвай. Ада урусдалди хгай жавабни и гъилера кьетIиди ва къуват квайди яз аквазвай.

– Они для тебя не мухи, но не для меня! – мад урусдалди рахун хъувуна БетIих, гуя и вакъиа чи хуьре ваъ, са маса яргъал чкада кьиле физва. – Только не для меня! Понял, сталинист-барабанщик?! – БетIиха Балакь халудин хура вичин тIуб атIумарна, явашдиз рум гана.

Балакь халуди адан гъил йигиндиз са патахъ авуна:

– Ви кьацIай гъил зак кямир, къанлу!

И гафари закни Айсамак къалабулух кутуна. Чна Балакь халу, гьарда са къуьнуьхъай кьуна, кьулухъди ялна. Чаз инал абур ккIунриз-ягъунриз акъатиз кичIезвай. Яхун Балакь халудивай чандиз зурба БетIихан хура акъвазиз жедачир. БетIих халуди вичихъ ава лугьузвай са къуват адан коммуниствал тир, амма гьа къуватдивайни БетIихаз таъсир ийиз хьун

шак алай кар тир. Хьанвай дуьшуьшдин кьилел мад са чIуру кIвалах хъхьун са йиф патал гзаф жедай. Чидач, БетIиха вуч фикир ийизвайтIа, амма, чи фикирдай, садра итим кьенвайдаз мад са къанлувал хъувун са акьван четин кар туширди хьиз тир чаз. ГьакI тирди БетIиха вичини субутар хъувунай:

– Эхь зун гьахьтинди я! За са карни авачиз итим кьейи чка авач хьи! Зи намусдик хкуьрай нин хьайитIани тифтиф цавуз акъудда за! Гъавурда акьунани, угъри?!

– Килигда чун! За хуьруьн жемят кIватIда! За вун хуьряй чукуриз тада! Чарадан малдал яргъи ийизвай ви гъилер атIуз тада! – Балакь халу секин жезвачир.

– Зунни килигда, ни вуж чукурдатIа. – БетIихан ван секин тир, ам вич вичихъ агъанвай.

Ам икI вич вичихъ агъуни зак гъалаба кутазвай: «Верчер чуьнуьхзавайди рикIивайни ам тушиз хьайитIа, гьикI жеда?» За рикIяй жува жуваз къенин «кьегьалвилик» кьил кутуна лугьуз экъуьгъзавай.

Заз пака хуьре жедай крар аян тир: чун БетIиха, верчер чуьнуьхзавайбур я лагьана, вири хуьре беябурда, чун виляй вегьидайвал ийида. Балакь халудивай, адан коммунистviливай, чун къенин шуванда тур хуьруьн советдин чIехидавай чун гьахъариз тахьайтIа, вучда? Жемятди БетIих, дустагъда хьайиди я лагьана, батIуларуник умуд кутадани? Гьамни жедай кар туш. БетIихав чарадан верч гваз акур касни авач. Я гьадазни чун верч гваз акур чка авач...

Акуна-такуна варзни акIанвай.

Агъадавай ЧIехи-вацIун кьер кьуна циф къвезвай. Заз гьамиша са кар аламат жедай: вучиз йигиндаказ, зурба къванер алабариз, агъадалди авахьзавай вацIувай и циф акъвазариз ва я, вичи гваз къекъвезвай къванер хьиз, атай патахъ хутахиз жезвач?

Ваъ, циф эвелни-эвел иллаки кьер кьуна, вацI тукьуьнзавай яргъи аждагьан-гъуьлягъ хьиз, галчIур жедай, ахпа ам, гуя вацI тIуьна-тIуьна хъиткьин хьайиди хьиз жедай: ада вири дере вичивди ацIурдай.

За и кардикай гзаф веревирдер авунай. Амма садра ЧIехи-вацIун кьере, хуьре чи кIвалин нубат яз, за чи мягьледа авай жемятдин данайрин раж хуьдайла, заз и циф вацIу вичи гъизвайди чир хьана: агъадалди авахьзавай вацIун къати-гужлу гьерекатди вичиз къарши гар арадал гъизва, гьа гару цифедиз вацIун еришдин акси патахъди рум гузва. Каспи гьуьлелай къарагъзавай циф, сифте Кьулан вацIун кьер кьуна, къарши гарун хура аваз, арандай яваш-яваш дагълар галайвал къвезва, ахпа Кьулан вацIук акахьзавай кIамаринни вацIарин дар кьерерай винелди – мадни гьанра арадал къвезвай генани йигин къарши гарарин куьмекдалди – винихъди хкаж жезва.

Ингье чи ЧIехи-вацIун кьере цифедин туьнтвални къативал генани артух жезва, вучиз лагьайтIа чи вацI лезги чилин вири вацIарилай йигинди я, ам Лезгистанда виридалайни кьакьан дагъларай авахьзава.

Къенин йифизни агъадихъай къвезвай цифедикай гуя кичIе хьана варз акIай хьиз тир заз. Вири дере, цавар икьи цифеди кьун патал са акьван гзаф вахт жедач. Аквада ваз, вири кьуд пад дар жеда, дуьньяда са затIни амач: я хуьр, я инсанар, я чил, я цав, я кицIер элуькь хъийидач, я ЧIехи-вацIун ван хкведач, гуя ам, и циф атун вичин тахсир тирди кьатIана, регъуьла киснава.

Хуьруьн инсанриз исятда икI илисна къвезвай цифедикай бажагьат хабар авай, абур ксанвай. Абуруз къенин йифиз хуьре хьайи вакъиадикайни – БетIиханни Балакь халудин арада хьайи рахунрикайни, чна чи хивез къачур мярекат чи аксина элкъуьн мумкин тирдакайни са ванни гьеле хьанвачир. Амма са гафни рахан тийиз кIвалихъди хъфизвай Балакь халуди, Айсама ва за, – пудани сада хьиз, са кар аянвилелди гьисснавай: и БетIиха чаз са писвал тавуна, чал са леке тевгьена тадач. Чна къе йифиз чи дугъри, хийирлу нетижа патал авур алахъунралди, жуваз хабарни авачиз, я икI жедайдакай виликамаз са фикирни тавуна, чна чи аксина «къарши гар» къарагъар-

навай. И «гару» «циф» гъида, «цифедин» тIварни «БетIих» жеда.

– Сардар вутI хьана? – алукьнавай залан секинвал чукIурун хьуй лагьай хьиз садлагьана хабар кьуна Балакь халуди, чун чи кIвалерив ахгакьдайла. Адан суалда жаваб вилив хуьнилай гзаф къенин «мярекатдик» кьил кутуникай гьайиф чIугун гзаф авайди тайин жезвай.

– Гуя ваз чизвач, – эцягъун кваз жаваб гана Айсама наразивилелди. – Катна ламран хва.

– Адан бубани пака гьакI валариз катайтIа, четин я.

Цифедин тилер, звар гуз-гуз, чал алчуд жез эгечIнавай. Абур куьчейра чпиз кIандайвал гьатна къекъвезвай. Циф къвердавай къалин ва икьи жезвай, адаз къарши гар герек амачир, ада вичи вич гужлу ийизвай, гзафарзавай.

Чун «геже-хийирарни» талгьана чара хьана, вучиз лагьайтIа хийирлу крар хьуник чи умуд квачир...

9-кьил

Пакамахъ зун бадеди ахварай авудна. Авайвал лагьайтIа за йифекай амай сятера саки ахвар авуначир. КIвализ хтана, парталар алудна месик экечIнай. Ксун тавуна, зун хкведалди акъвазнавай, къулал заз недай хуьрекни чимиз хвенвай зи дидедини бадеди зарафатни авунай: «Хуьруьн угърияр кьадай кьван юргъун хьанвай кесиб!» И зарафатдихъ вичин бине авайди тир: абур кьведни зун, хуьруьн советдинни Балакь халудин гафуниз яб гана, верчерин угъри вуж ятIа чириз финиз акси тир. «Ам ви кар туш, чан хва, – лагьанай заз дидеди. – Къуй угърияр советди вичи кьурай. Адаз абур тежедайвал авунай ва, хьайитIа, кьунай ва серенжемар кьабулунай гьукуматди мажиб гузвайди я». За яб ганачир. Заз кьегьалвал ийиз кIан хьана! Нин вилик? Вуж патал? Гьа гьайифри, жуь-

реба-жуьре туькьуьл хиялри ва аянвилери зав ахвар ийиз вуганачир. Дидеди экуьнахъ фад кал нехирдиз ядайлани, зун ахвара авачир...

Гьадалай гуьгъуьниз, къецеллай цифедин къативилинни заланвили йиф давамар хъийидай хьиз хьанани заз, вуч хьанатIа заз чидач, зун ахварин хиялда гьатнай, амма атай ахвар ширинди тушир. Накьан йифиз хьайи карни, мектебдиз геж хьунин фикирни сад садак акахьнаваз авур ахвар ферикъатди хьун вич мумкин кIвалах тушир. ЯтIани бадеди зун ахварай авудун керчек кар тир.

Ада ахварай авудун зун патал чIуру лишан тир. Зун вахтунда къарагъ тийиз хьайитIа, ахварай дидеди авуддайди тир. Ихьтин чIавара бадеди: «Ксурай аял, са юкъуз мектебдиз тефейтIани жеда», – лугьудай. – Ам кIел тийидай, тарсарай гуьгъуьнамай са «кьведербан» туш кьван». «Тарсар ахъаяйтIа, «кьведербан» хьун четин кIвалах туш», – жаваб хгудай дидеди.

– Къарагъ! Геж жезва мектебдиз, – ванцик кьетIи эмир кваз лагьана бадеди, заз лугьудай гафарин эхирда алава хъийидай «чан хва» гафар галачиз. – Адан ванни масад хьанвай, ам гьасятда кIваляй экъечIнай.

«КIвалахар чIур хьанва», – фикирна за сифтени-сифте. За, са гафни талгьана, къарагъна, кIвалин рагъакIидай пата авай дакIар ахъайна. КIвализ вегьена циф атана, амма ам утагъдин чимивиле гьясятда тахьай мисал хьана.

Цавай цифедикай уьтеридаказ ракъинин чарх кьатIуз жезвай. Им хъсан лишан тир. Цифедикай ракъинивай вич къалуриз жезватIа, ада циф дередай чукур хъийида. Са акьван гзаф вахт жедач, аквада хьи, цав михьиз алахь хъийида, патар-патар хьайи цифедин тунгъалар анжах хуьруьн кьуд пата авай дагъларин кукIушрихъ галкIана ва я абурун дерин хъиткьерра чпиз эхиримжи далда кьуна, инлай-анлай акваз жеда. Рагъ цавуз хкаж жердавай амукьай цифедин тилерни михьиз цIрана куьтягь жеда.

Вири дагълар, дереяр, рукар, яйлахар, чуьллер, сувар цIийи хъхьанвай хьиз аквада, гьатта ЧIехи-вацIун ванни маса жуьреда къведа, ам генани ширинди, везин галайди жеда. АкI жеда хьи, вири кьуд пата регьятдиз нефес къачузва ва чилериз-цавариз хьанвай къулайвили гьар са инсандин руьгьдик цIийи лувар кутазва.

Исятдани зи умуд ракъиник квай. ЧIуру жезвай зи кIвалахарни ракъини циф чукурдай саягъда хъсан патахъ гьял жедайдак зун умуд кутаз алахъзавай.

За чин-гъил чуьхвена, мектебдиз финин гьазурвилер акуна. Зун ахварай авуддайла дегиш хьанвай бадедин ванциз, дидеди вичин чин заз исятда къалур тавуни къенин пакаман тIуьн гунин адетни дегиш жеда лагьана фикир гъанай заз. Я заз иштягьни авачир. Зун, ктабарни къвалак кутуна, кIваляй экъечIдайла, цIун кIваляй диде экъечIна:

– Вуч хьана? Шагьни къаридин верч тIуьна тух хьанвани?

– Гьи Шагьни къаридин? – дидедин гафар гьинай къвезватIа кьатIанваз хабар кьуна за.

– Ингьар муаллимдин дидедин.

– За адан верч тIуьрди туш! – садлагьана акъатна зи сивяй.

– Заз чида вуна туьтIуьнвай чIал, – агь аладарна лагьана дидеди, – амма вири хуьруь вунани, Айсамани, Балакьа тIуьна лугьузва... Куьне чуьнуьхдайла, акуна лугьудай ван ава хуьре.

– Верчер чуьнуьхзавайди БетIих вич хьун мумкин я, гьавиляй ада чун беябурзава, – жуван кьиле авай фикир лагьана за.

– Адаз куьн верчни гваз акуна лугьузва. Куьне ам тIуьр чкани вичиз чизва, вичи и кар субутни ийида лугьузва... Фимир лагьанай гьа чна ваз!.. – дидеди кьил галтадзавай.

– Вичиз вуч кIантIани авурай... Адавай субут жедай са затIни авайди туш! – Зун хъел кваз ва рикIе кьилел атанвай гьахъсуз буьгьтенди гъанвай тIал рикIеваз гьаятдай экъечIна.

– Фу неъ, я бала! – диде и буьгьтендин чIалахъ тежезвайди ва адан хъелни яваш хьанвайди гьиссна за.

– КIандач!

Циф алахьзавай. Ракъинин нурар, зурба турар хьиз, цифеда гьахьнавай. Абуру циф цIурурзавай, тахьай мисал ийизвай. Амма дидеди гайи хабарди зи рикI къарсурнавай. Ракъинивай зи руьгьда, зи бейнида гьатнавай циф цIуруриз жезвачир.

10-кьил

– Шуаяни Лизе къариди балкIан симин пагьливан Жебесавай къачунвай, – ихтилатнай заз Арина Фёдоровнади са гъилера зун мад Андреяз мугьман хьайила.

Зун гила абурун кIвализ мукьвал-мукьвал акъатзавай, вучиз лагьайтIа, гьар фейила, заз Арина Фёдоровнадивай адан кьилел атай а къанлу йифекай, Шуаякай ва адахъ галаз алакъалу крарикай са цIийи делил чир жезвай ва зи рикIе Шуаян къамат ва адан зурбавални сирлувал артух жезвай, адан сирлувиляй кьил акъудиз кIан хьунин мурад къвез-къвез чIехи жезвай.

Гьавиляй, гьар гъилера Андреян патав фена, жуван общежитидиз хтайла, за Арина Фёдоровнадивай ван хьайи вири ихтилатар, яни зи хайи хуьруьз ва Шуаяз талукь вири суьгьбетар тади гьалда кхьин хъийизвай. ГьикI лагьайтIа заз а чIавуз са кар кIевелай чир хьанвай: Шуай рикIелай алудна виже къведай кас туш, ам къадим девирра хьайи чIехи ва пак крарихъ галаз алакъа хуьзвай эхиримжи са гьалкъа я, ам дегьзаманра, лезгийри лугьудайвал, дувулрик хъфенвайбурулай аламай, гьам хатадай, гьамни чи бахтунай аламай са зурба тар я.

Гьа чIавуз ихьтин фикирар авунал зун жувалай къе, и цIарар кхьизвайла, рази я, вучиз лагьайтIа гьа чIавуз за кхьей Арина Фёдоровнадин ихтилатар къе за, са гафни дегишар тахъвуна, и жуван эсердик кутазва:

– Абуруз чизвай, – давамарнай Арина Фёдоровнади, – Жебеса чеб маса тагудайди. Симин пагъливандиз дидедини хци хуьруьн амай жемятдиз ийизвайдалай гзаф ихтибарзавай. Абурун арада вичин дувулар дерин тарихрай къвезвай алакъа авай. И кар заз адан балкIандиз Дагъда авай ВачIедин кIвализ фидай рехъ чизвайди акурла тайин хьана. Жебеса абурун кIвале кватI жедай чепедин кьазбунар маса хуьреriз вичин кIеретIни галаз пагъливанвилер къалуриз фейи вахтара гьана маса гудай ва пул хкана Лизе дидедив вахгудай.

– Селмиди дуьз кар авуна. Чаз чизвай ада икI ийидайди, – лагьана Лизе дидеди. – Тади ая. Четинвилерикай кичIе жемир, эха, зи бала, рикI кIевиз яхъ.

Лизе дидеди ва Шуая хьанвай мусибатдикай са гафни талгьуни зун къарсурнай, зун туьтуьна акIанвай шел винел акъуд тавуна, бала хурув чуькьвена, кIевиз акъвазна.

– Чавай мусибат дегишариз хъжедач. Хажалат чIугвадай вахт чаз ахпа кIамай кьван жагъида. Акьах балкIандал, – лагьана Шуая, чукварда авай аял зи гъиляй къачуна Лизе дидедив вугана. Ахпа ада заз балкIандал акьахиз куьмекна.

– Хуьруьнвийрин хъелни дерт иликьир кьван Дагъда амукь. Ина вири герек затIар ава: парталарни, емни. Вазни, аялдизни, – Лизе дидеди балкIандин пурарилай кьве къвалахъди куьрс хьанвай къвалар дакIунвай хурчарар къалурна. – Кьенер яхъ. КичIе жемир, зи бала. Аллагь гала вахъ.

Чун рекье гьатна. Шуай балкIандин къвалаллаз яхдиз къвезвай.

Зи кьиле сакIани гьакьзавачир хьи, вучиз чун Пак Дагъдиз катзавайди тиртIа. Заз хьанвай и мусибатда зи тахсир вуч ятIа чизвачир, завай зи гъам-хажалатни гьеле аннамишиз хьанвачир. Зи хурув гвай чими, хъуьтуьл, кьезил кIватIуни зав маса са фикирни агудзавачир. Зи фикирар, хиялар исятда гьа кIватIуникай, гьам хуьникай, гьам къутармишуникай тир. Гьави-

ляй за жуван багърийри заз лагьайвал ийизвай. Зун абурухъ агъанвай. Амай жемятдикай къурху хьунихъ авай себебар зи архайриз чизвай, абуру гьиссзавай. Дагъдин хуьряй йифиз гьиниз катда? Кьуд пад дагълар тирла? Къунши хуьряй яна анжах пакамахъ сятдин муьжуьдаз райондин центрадай къведай са автобус авай. Ам Махачкъаладиз физвайди тир. Амма автобус гьамиша инсанрай ацIана къведай, и ва маса хуьрерай эвичIайбуруз чкаяр хъжедачир. Абур автобусдиз къачуртIани, вири саки са кIвачел акъвазна кIан жедай. Дербентдиз агакьдалди абуруз амукьдайди, сад садав чукьвена агатнаваз, чала-чухур рекье алукьиз-къудгун хьун, инихъ-анихъ галтад хьун тир. Ина инсанрин са пай маса автобусра ахкьахдай.

Зи къари Селмидизни, Шуаязни автобусда акьахдай чкадал и хуьруьнвиярни жедайди, абуру хьанвай мусибатдиз гьихьтин ранг гудатIа ва вуж тахсирлу ийидатIа хъсандиз чизвай. Автобусда авайбурузни зун чаради, патанди, мусибатдин лишан жедай. Иллаки дишегьлияр патал. Зи мидяйриз зи тIвар гьакIни «матишка» тир.

Зи кьил генани акъатзавач, вучиз инсанри, са мусибат хьайила, ам хьунин себебар патанбурухъ галаз алакъалу ийидатIа. Им вири инсанриз хас лишан я. Гьамиша гьакI хьана, гьакI инлай кьулухъни жеда.

Зун Дагъдиз тухун рикIел атайбуруз зун патанди тушир, вучиз лагьайтIа абуруз чизвай: Дагъдини зун патанди яз кьабулдач.

Экв ахъа жез-тежез чун Буьлуьл вирел агакьнай.

– Са тIимил ял акъадарин, – Шуая сифте аял зи гъиляй къачуна, заз балкIандилай эвичIиз куьмек гана.

Заз садлагьана къагьар атанай. Зун къакъарсна шехьна. Вучиз лагьайтIа гила заз жувакай хабар хьанвай, анжах гила за зи кьилел вуч атанватIа кьатIанвай.

Зунни Ясаб эвленмиш хьайи кьве йикъалай и вирел атайди тир. Им тIебиатдин са гуьзел ва зурба има-

рат я. Чиликай хкатиз, Дагъдин хуравай са чухурда ихьтин алцифай михьи вир арадал атун заз чIехи аламат тир. Аниз са кIам-хвални авахьзавачир.

Хуьре жегьил гадайриз чпин сусар галаз сейрдиз фидай адет авачирди заз чизвай, амма Ясаба зун тухванай, ада заз лагьана хьи, бес къадим вахтара ашукь хьанвай ва чпин кьисмет сад ийиз кIанзавай гадаярни рушар вафалувилин кьин кьаз и вирел къведай. Ада и ихтилат вичиз Шуаявай ван хьайиди тир лугьузвай. Ясаб Шуая ихтибарзавай ксарикай сад тир. Шуаяк хкуьрдай, адан хатур хадай кас хьайитIа, адан пад Ясаба кьадайди виридаз чидай.

Ясабан ихтилатрай, а дегьзаманра ашукь хьанвай жегьилди вирин са кьиляй муькуь кьилиз ва а кьиляйни и кьилиз сирнав авун лазим тир. Рушан шаклувилер алудун патал, адаз гележег тайинсуз яз такун патал гадади адаз вичин къуват, вичин викIегьвал къалурун лазим тир. «Зани ваз жуван алакьунар къалурда», – лагьанай заз Ясаба. «Ваз ахьтин лазимвал амач, вакайни закай гъуьлни паб хьанва», – хъуьренай зун. Амма ада зун къадим адетдин сирерин гъавурда тун давамарна: «Эгер гададивай са манийвални, са зиянни тахьана вирин и кьиляй а кьилиз, а кьиляйни и кьилиз сирнав ийиз алакьайтIа, кIанибурун кьисмет бахтлуди жеда лугьудай мавгьумат хьана лезгийрихъ. Зунни килигда чи уьмуьр гьихьтинди жедатIа». Зак дерин дувулар авай мавгьуматдин чIалахъ жез кIан хьунин руьгь акатнавайтIани, за са гафни лагьаначир.

Ада парталар алудна, хенжел сарара кьуна, циз хкадарнай. Зулун сифте кьилер тиртIани, югъ чимиди тир, амма яд, мурк хьиз, къанвай. Хенжелдин тия ада вучиз сиве кьурди тиртIа, заз чидачир. Имни за адетдин са пай яз кьабулнавай. Ясаба регьятдиз сирнав авунай. «Вуна шумудни са гъилера ина сирнавар авур хьтинди я, тушни?» Ам зи суалдик квай «кьелен» гъавурда гьасятда акьунай. «Чун, гадаяр, и сувара гатуз векьер ядайла, инал эхъуьнариз къвезвай-

ди я. Зун зи авай-авачир са яр галаз инал сад лагьай гъилера атанва», – ада заз темен ганай. «И михьи буьлуьл хьтин це, кIане авай яру къизил хьтин чиргъ аквадай вире чан алай са затIни авач, – хенжел сиве кьун ви куьз герек тир? АкI на жув хаталувилик кутунин метлеб вуч хьуй?» – рикIе гъалабадин гел амаз хабар кьунай за. «Къайи ци кIвачерал таб акьалдарун мумкин я, ахьтин дуьшуьшда вун хуьдайди хенжел жеда, ам жувай иви акъудун патал виже къведа», – гъавурда тунай ада зун...

Адаз гена хенжел виже атанач. КIвачел зайифдиз таб акьалтнай. Ада вичи вичин кIвач тIушунна, а кIвачелди хкадарунар авуна таб алудна.

Заз и вирикай гзаф ихтилатар ван хьанвай, Шуаявайни, Лизе дидедивайни, амма хенжел кьуникай заз сифте яз чир хьанвай... – лагьанай Арина Фёдоровнади. Ам кис хьана. Аквар гьалда, адаз ихтилат эвелдай куькай физвайди тиртIа рикIел хкиз кIанзавай.

За адан рикIел хкана:

– Вунни Шуай ахпа гьикI хьанай?

– Чун рагъ экъечIдалди вирин къерехдал аламукьнай. Зун шехьиз-шехьиз, жуваз хабарни авачиз, ахвариз фенваз хьана. Са кьадар вахтунилай аял шехьай ванци жувал хкай зун къудгъунна кIвачел къарагъна.

– КичIе жемир, – лагьана Шуая. – Ма, жуван куьрпедиз хур це. Амай крар рикIив агудмир. – Ада мукъаятдиз аял зи гъилерал эцигна.

Зи хура нек авачир.

– Вуна са затIни тIуьнвач, са кьас фу неъ, – Шуаяз балкIандилай хучарар алудиз кIанзавай.

– Зи туьтуьнай са затIни фидач... КIанзавач... – лагьана за.

Аялдин шелди зи рикI атIузвай, ада хур кьаз, секин хъжез, амма сивиз затI татайла, ам мад кIевиз шехьзавай.

– Акьах балкIандал, тади ая! – зи гъиляй аял къахчуна Шуая. Адак икьван гагьда квачир хьтин къалабулух акатнавай.

За, балкIандал акьахайла, аялдив мад хур вугана. Ам секин хъхьана. Хур сивеваз, балкIан умундиз фини, заз чиз, аял са гьикI ятIани машгъуларна, ам ахвариз фена.

Чун жигъирдай винелди хкаж жезвай. Шуай балкIандин вилик кваз физвай. Са кьадар рекьиз акъатайла, кфил ядай ван атана.

– Чун Ялгъуз яйлахдив агакьзава, – рикI архаин хьанваз лагьана Шуая.

Тик рехъ куьтягь хьана. Чи вилик чIехи къацу тIул ахъа хьана. Къежел зулун векьи экъечIнавай ракъиник цIарцIар гузвай, налугьуди, им гатфарин векь я. Йифен чиг гьеле кьуранвачир. Чуьлда хипери ферикъатдиз векь незвай. Хиперилай анихъ са балкIандини кьил чиле атIумна аквазвай. Яйлахдин са кьиле векьерикай раснавай кума авай. Кфилдин ван гьанихъай къвезвай.

– Кфил язавайди чубан Эбил я, ада колхоздин хипер хуьзва. – Шуая кумадихъди кьил эляна. – Аялдиз нек чаз гьадавай жагъида.

– Кумадин патавай зурба кицI къарагънава. Адаз чун акунва. Ада чун кьадачни? – жувазни хабар авачиз акатнавай секинвилелди хабар кьуна за, гуя заз и кицIикай са кIусни кичIе туш. КичI амукь тавунал жув мягьтелни хьанвай. Аквар гьаларай, зи бедендин, зи руьгьдин са гьина ятIани деринра къуьруь тахьана амай дидевилин гьиссди зи хурухъ галай аялдиз са зиян жез къурху аваз лагьана жеди и гафарни.

– КичIе жемир. – Шуай залайни гзаф архаин тир.

Акуна заз, кицI, са теспачавални квачиз, элукьни тийиз, кIанз-такIанз, амма чи патав атун чарасуз са кар тирди хьиз, чун галайвал къвез эгечIна. Налугьуди, идаз вичин иеси Эбила дуьньядикай са хабарни амачиз язавай кфилдин ширин ван вичин элукьуналди чIуриз кIан хьанач. «И кицI акьуллуди я», – фикирна за. Язни гьакI тир. Тум галтадиз-галтадиз, и япар атIанвай зурба къанба атана Шуаян вилик ацукьна. Зун гъавурда акьурвал, абур иски танишар тир.

КицIиз яргъамаз Шуай чир хьанвай, адаз адан ял чир хьанвай.

– ГьикI ава, Гапур чан? – Шуая кицIелай кап алтадна. Ваз гишин яни, мекьи яни? Жанавурри вун инжикли ийизвани?

КицI, чIехи сивни ахъайна, мезни куьрсна, кIиреРни экъисна, вичихъ галаз рахазвайдан вилериз вафалудаказ килигзавай. Ада вич вири гафарин гъавурда акьазвайди хьиз къалурзавай. АкьазвачиртIа низ чидай кьван? Шуая хучардай хьран фан са пад акъудна Гапураз вегьена. КицIи вичиз гайиди цавамаз кьуна, са акьван саралайни тавуна, са гъвечIи легьзеда туькьуьнна.

Гила кицI сифте яз зи вилериз килигзавай. Ада зун алай балкIандин хучардай фу акъатуниз къимет ганвай. Икьван чIавалди зун адан кIеви танишдихъ, дуьз лагьайтIа мукьва касдихъ галай патанди тиртIа, гила Гапура зунни вичин багъри яз кьабулнавай. Зи вилериз килигай ам заз гьикI дегиш хьанатIа акунай, адан тIишел алай «хъвер» квахьна, пашманвили чка кьунвай, адаз зи рикIикай хабар хьанвай, вучиз лагьайтIа зи хажалатдин зурбавални агъурвал гила заз и вичел хци яракьдин тIвар алай кицIин вилерай акуна. Ада зи дерт гьисснавай ва, белки, адаз зун гьавиляй, яни захъ дерт хьанвайвиляй, зун икI фад мукьвади яз акуна. Низ чида?.. – Арина Фёдоровнадин вилериз нагъв хъиткьиннавай. Заландиз агь аладарна, ада давам хъувуна:

– Ша, Гапур чан, гила чун жуван иесидин патав твах, адаз багьа мугьманар атанва лагь, – лагьана Шуая.

Къанба, вичиз лагьай гафарин гъавурда акьурди хьиз, чи вилик экечIна фена.

Вичи язавай авазда михьиз цIранвай Эбилаз чун агакьнавайдакай гьич хабарни хьанвачир. Кумадин кьулухъ, Дагъдихъ элкъвена ацукьнавай ам. Чун, атана, са къвалахъай акъвазнавай. Гапур, чун атанвайдакай хабар гузвай са лишанни иесидиз тагана,

адан муькуь къвалахъай ацукьна. Налугьуди, адазни макьам кьатIдай къимиш къвезвачир.

Вилер акьална, гуя и дуньяда са гьерекатни тефизвай хьиз яз, кфилчиди вичин макьам язавай. Ахьтин ширин макьам заз садрани ван хьайиди тушир. А авазда зи хажалатдихъ галаз кьазвай хьтин везинар авай, абуру заз къагьар гъизвай, амма за жуван шел, и макьам кьатI тавун патал, винел акъуд тийиз, чукьвена хура кьунвай, амма накъвар завай кьаз жезвачир. Абур, хат-хат жез, зи хъукъверилай авахьзавай.

Шуая, сививай са жизви хъвер физ, завай аял къачуна, ам чапла гъиле кьуна, муькуь гъилив заз балкIандилай эвичIиз куьмек гана. Амма Эбилаз генани чун атанвайдакай са хабарни хьанвачир. Ам авазди лап яргъариз тухванвай, гуя ада неинки и чилин майданра ва я цавун бушлухра, гьакIни са гьи ятIани яргъал ва къадим заманайра сейр ийизва. Шуаян рикIелни, аквар гьалда, кфилчи гьакъикъи вахтуниз хкидай хиял авачир. Заз чиз, гьамни и аваздихъ галаз ажайиб сиягьатриз акъатнавай.

Амма садлагьана зи гъилерал куьрпе шехьна. И шел, за кьатIайвал, бицIекдин гишинвиляй ваъ, аваздин таъсирлувили эсернаваз, гьайифнаваз акъатайди тир. Аламат жедай кар тир, аял рикI къегьягьиз шезвай. Дуньядал цIийидаказ атанвай адан бицIи рикIи, руьгьди Ялгъуз яйлах, Дагъдин ценер, адан кьилеллай вили азгар цавар ацIурнавай и макьам лап дериндай гьисснавай, мумкин я, адан гъавурда акьунвай, адак квай мусибатлувилини таъсирди и бицIи чан алай кIватI къарсурнавай.

Ихьтин ажайиб макъамда Эбил вичин суьгьуьрлу ва сирлу алемдай элкъвена хтуниз мажбур хьанай. Къагьар ацалтна аял шезвай ван Ялгъуз яйлахда япариз атун ам патал чIехи тажубвал тир.

Ам тадиз кIвачел къарагъна ва мягьтелдаказ чаз, вичин патав атанвайбуруз, килигна. Ахпа ада къуьнерихъ галай япунжи чилел вегьена ва адал кфил

мукъаятдиз, гуя бицIи аял хьиз, эцигна. Кфилдин ван атIайла, зи аялни секин хъхьанвай.

– Вуч хьанва?! – сифте заз, ахпани Шуаяз килигна, вилера къалабулух аваз хабар кьуна Эбила.

Адан суалди ам зурба мусибат хьанвадан гъавурда акьунвайдакай лугьузвай. Адаз зун чизвай. Ам Шуаян ихтибар алай, адахъ галаз, яргъал-яргъал жезвайтIани, рафтарвиле авай кас тир.

Садра, гьеле зунни Ясаб эвленмиш тахьанмаз, зун Лизе дидедин кIвале яшамиш жезвайла, за булахдилай кварцеваз яд хкайла, Эбил кIвалин гьаятдал чепедин кьазбунар ва, адет яз, чубанри гудай паяр – ниси, къаймах, як гваз Шуаян патав атанвай.

– Къала кван, чан руш, са сатул таза яд це заз ви кварцяй, – лагьанай ада заз.

– Я Эбил, дагълара авай кьван вири булахрай яд хъванвай ваз гьакьван яд кIанзавани? – зарафатдин тав кваз ихтилатдик экечIнай Лизе диде. – И ядни гьа вуна хъвайи са булахдай къуллайраваз хуьруьз къвезвайди я. Адан дад къвезвай яргъал рекье бинединди хьиз дадлуди яз амукьзавайди туш. Вуна чаз гьа булахрай, абурун чешмейрай са кутар яд гъанайтIа, чун валай генани гзаф рази жедай.

– Сад ваъ, лап кьве кутар гъида за ваз къведай сеферда... Амма за урус таватрин гъилерилай садрани яд хъвайиди туш. Ахьтин бахт са вазни Шуаяз ганва, – жаваб ганай Эбила, рехи спелрикай хъвер чкIиз.

За тадиз, цурун сатулда цана, Эбилаз яд гана.

– Гила заз кьейитIани къайгъу амач. Сагърай, чан руш. Вун бахтлу хьурай. Ваз гьа ваз лайихлу, ви рикIиз хуш са чам гьатрай... Масанрай ваъ гьа, анжах чи хуьряй! – спелрилай гъил чIугваз-чIугваз лагьана Эбил чубанди...

– Хьайиди хьанва, кьулухъ элкъуьриз техъжедай крар хьанва, Эбил, – кьил галтадиз-галтадиз рахана Шуай.

– Ясаб?.. – Эбила «кьенани?» гаф лагьаначир, амма и суалдик ам квайди тайин тир.

– БетIиха?..

– Эхь. Гьада гапурдилай авуна...– дерин хажалат галай агь алахьиз, мад кьил галтадна Шуая. – И язух (гила ам закай рахазвай) чна Ясабан вахарин хурук акат тавурай лагьана иниз гъанвайди я. Абур пехъи хьанва, лугьуда. Хуьруьн жегьил маса дишегьлийрини вахарик цIай кутазва...

– Зи кума екеди я, ина чка чаз виридаз бес жеда. Акъваз ина дили хьанвайбурун гъазаб-хъел иликьдалди.

– Ваъ, чун акъваздач. Чун Дагъдиз физвайди я. ВачIедин кIвализ.

И арада зи хурухъ галай аял мад кIевиз шехьна. Зи рикI къудгун хьана, заз ам хъиткьин жез кичIезвай.

– Им вуч я? – мягьтел хьана чубан Эбил.

– Аял я... Куьрпе... – жаваб гана Шуая.

– Я аламат! За и руша хурув кьунвайди гьакIан багълама я лугьуз фикирнавай... Заз ван атай аялдин шелни жуваз карагайди хьиз хьанвай...

– Ширинатаз нек авач. АтIанва. ГьакI хьайила чун инал атайди я.

– Рганвай нек ава. Исятда!.. Исятда!.. – Эбил халуди аял завай къачуна Шуаяв вугана, зун кумадин сивевай пурарал ацукьарна. БицIи къулай кIвал хьтин кумадин атIа кьиляй ада шир алай къажгъандай са бадидиз нек цана. – Исятда, чан бубадин кукутI (Эбил халу икI зи бицIекдихъ галаз рахазвай), вун хьтин багьа мугьман чна тIуьн-хъун тагана ахъай хъийидач!

Эбил халуди и гафар зак руьгь кутун патал, зи хирен тIал кьезиларун патал, зун и ичIи ва яргъал майданра ялгъуз тушир чIал къалурун патал лугьузвайди заз якъин тир. Им и яшлу чубандин са вичин хесет ваъ, ам лап къадим девиррилай Шуаяхъ галаз рафтарвиле авай вири инсанрин ивидик квай, дуьз лагьайтIа абурук гьеле аялзамаз чIехи несилдин векилри кутунвай, аямрай аямриз давам жезвай къилих

тир. Идан гъавурда зун гила, гзаф вахтар алатайла, инсанар чир хьайила, акьурди я.

Садрани чпин бицIи аялар къужахда кьан тийидай и дагъвийрин арада и кьве яшлу итимди, Эбилани Шуая, зи куьрпедиз ийизвай хьтин тавазивилер ва галайвилер заз са лезгидини чпин гьеле кIвачи чил такьунвай веледриз авуна акурди тушир. Аял гъилел кьун итимдиз хас тушир кар яз гьисабзавай. Заз акур вахтара гьакI тир, гила чидач. Амма зун са кардихъ кIевелай агъанвай: кьисмет-кьадар милайим хьана, Ясабал чан аламукьнайтIа, ада Андрей са куьникайни регъуь ва кичIе тахьана гъилерал кьадай, вучиз лагьайтIа Ясабан тухум Шуаян хатурлувилик квайди, адахъ галаз девиррин деринрай къвезвай рафтарвал ва алакъа авайди тир. Им кьилдин лишанлувал тир. Чубан Эбилни гьахьтин кьилдин инсанрикай я лугьуз фикирзава за исятда.

– Хипен нек куьрпе баладиз иливариз залан жеда, – лугьузвай Эбил халуди, кутардал гъил вегьиз. – Са кьадар яд ягъ хъувуна кIанда. Им Дагъдин яд я...

– Ваз ргай яд авачни? – Шуаяни вич аялдин сагъламвилел мукъаят тирди къалурзавай.

– Авайди я, гьамни авайди я... Яда, ихьтин чIехи мугьман патал ина жагъин тийидай са затIни авайди туш!

И гафаралди Эбил халуди мад зак руьгь кутазвай, и алахъунри куьмек таганани тушир, абуру заз сабур гузвай, зун заз уьмуьрдикай кьадай мягькем чка авайдан, зи уьмуьрдин мана акьалтI тавунвайдан чIалахъарзавай.

Къванерикай раснавай къулан къеняй къачуна гъайи чIулав чайдандай Эбил халуди нек авай чIехи бадидиз ргай яд ягъ хъувуна.

Дуьньядал яхцIур юкъуз яшамиш хьанвай куьрпедиз ихьтин чIехи бадида нек цуни и кьве къайгъудар касни чпин тIебии итимвилиз муьтIуьгъ тирди къалурзвай. Зи сивикай, абуруз такуна, са жизви хъверни фенай. Гьам къени зи рикIел алама. Аялдихъ

дишегьли, эвелни-эвел диде гелкъуьн герек я. ЯтIани за абуруз манийвалначир, заз руьгь жумарт итимрин крарик къаришмиш жез, абуруз чпин къайгъударвили гузвай кфетдикай абур магьрум ийиз кIан хьанач.

Куьрпедини кваз абурун багъривал гьисснавай, ам, малаикрин къайгъударвилик квайди хьиз, секин хьанвай. И кьве дугъри дагъвиди ийизвай тавазивилери, пус-пусри, гугъ-бугъри аял бахтавардаказ ферикъатнавай, гуя ада вичин са гунагьни квачир бицIи рикIелди ва руьгьдалди абурун кьадар авачир мергьяматлувални милаимвал гьисснавай.

Соскани авачиз, аялдин сиве са кьуд-вад чайди тIур нек цайила, ам гьасятда ахварал фенай. Чпи вилик квай бадидиз килигиз, кьве итимни ван акъуд тавуна хъуьренай: абуруз хъвер чпикай, чпи хкягънавай бадидикай ва ана цанвай кьван некIедикай атанвайди тир.

– Я чан багьа мугьман, – лагьана Эбил халуди бицIекдихъ элкъвена, – Вун хьтинди хуьн регьят кIвалах я хьи! Кьуд-вад бицIи тIуруникай итимдиз тIуьн жедайди яни?

Ахпа Эбил халуди нек хъенчIин фейжанда цана зав вугана:

– Ма, чан руш, вуна хъухъ. РикIелламани, вуна заз ви кварцяй яд гайиди тир. Гила за ваз зи хиперин нек теклифзава. Ваъ лугьумир...

– Хъухъ, хъухъ, – Шуязни за хъвана кIанзавай.

– КIанзавач, – лагьана за.

– Ваз кIан тахьун – им маса месэла я, чан руш. Им и чи чIехи мугьмандин пай я. Гьада хъвана кIанзавайди я. АкI хьайила, ваз тахъвана чара авач. Ам ви буржи я.

Чубан Эбил гьахъ тир. Гьавиляй за адан гафунал гаф эциг хъувунач. За нек хъвана...

За жува жув гьисс хъийиз эгечIна. Сифтедай, гьеле хуьряй экъечIдайла, зи кьилиз Шуяяз зун Дагъдин кефер пата авай мусурман пIирерал, зияратдин чкадал тухуз кIанзавайвилин фикир атанвайди тир.

Зун аниз садра Ясабахъни адан вахарихъ галаз фейиди тир. Аламатдин чкаяр тир анагар. Амма гила заз зун Шуая Дагъдин кьибле пата авай ВачIедин кIвал лугьудай чкадиз гъидайди чир хьанвай. Инаг чепедин фурариз мукьва тир. Аниз чеб гъиз фин заз кьисмет хьаначир, вучиз лагьайтIа заз чеб Лизе дидеди гузвай. Шуай ВачIедин кIвализ мукьвал-мукьвал физвайди заз чизвай, амма аникай ада заз садрани галай-галайвал суьгьбет ийидачир. Анаг вири хуьруьнвияр патални сирлу чка тир. Гзафбуруз анаг авай чIал чидай, амма кефер пата авай зияратдал фидай саягъда аниз финиф абурун рикIел къведачир, анаг абуру чпин руьгьдин игьтияжриз талукь чка яз гьисабзавачир. Гзафбуруз аниз фидай рехъни бегьемдиз чидачир. Рехъ чидайбурни кьуд-вад авачиз тушир. Абур кьилдин са сихил хьиз, кIеретI хьиз тир заз. Абур кьилдин ксар, гьихьтин ятIани чпин сир авайбурун кIватIал хьиз тир заз. Лезгистандин маса хуьрерайни аниз къведайбур кьериз-цIаруз жедай, абуру чеб Шуаян хванахваяр я лугьудай, ахпа абур, патанбурун фикир чпел желб тежедайвал, ВачIедин кIвализ фидай. Заз акI тир хьи, и кар вири хуьруьнвийризни чизвай, амма садани и кардин патахъай чпин фикир лугьудачир. Амма и гьакъиндай са кар тайин тир: хуьруьнвияр Шуай ва адан кьери хванахваяр Дагъдиз Пачагьдин кIвализ финив вердиш хьанвай, абур и кардив гьуьрметдивди эгечIзавай. Амай халкь аниз фидачир. Гзафбуру аниз фин хата кар я, Дагъдин а пата рагъ алай юкъузни цIайлапанар ягъун мумкин я лугьудай. Им Шуаян хванахвайри аниз патанбур тефирай лагьана акъуднавай ван тирни, я туш, мусурман диндиз майилзавайбуру чпин паталлайбур маса диндиз тефирай лугьуз инсанрин кьиле тунвай фикир тирни, зи кьил акъатначир...

Шуай хуьруьнвийриз садбуруз абдал хьиз, муькуьбуруз кимиди хьиз, пуд лагьайбуруз бахтуникай магьрум хьанвай кас хьиз тир. Зани ам са бахтсуз инсан яз гьисабзавай. Заз ам саки чидачир, вучиз ла-

гьайтIа зун абурун кIвале яшамиш хьайи са йисан къене адахъ галаз зи рахун-луькIуьн саки хьаначир, вучиз лагьайтIа ам кIвализ йифиз геж, ксуз, хкведай. Юкъуз ам хтана-хъфидай, амма заз аквадачир, зун мектебда жезвай.

Адаз кIарасдин чарпайни юхсул мес авай. За Лизе дидедиз кIвалер къакъажиз куьмекдайла, заз аквадай хьи, гагь-гагь Шуаян кIвале чилин аскIан столдал рувар галай тахтадин кьулунал къалиндиз чеб алтаднавай хьтин затI жедай. Адал зи кьил такъатдай, заз течидай гьарфар хьтинбурни жедай. Гьа кхьинарни Шуаян гъилинбур тир. Ада кьулуналлай чепедиз яд ягъиз аналлай куьгьне кхьинар чIуриз, кIвекI алай цIамуналди цIийи кхьинардай. Ада и кар а къадим гьарфар рикIелай тефин патал ийизвайди я лугьудай Лизе дидеди.

Зун гъуьлуьз фейила, анжах Ясаба заз абур лезгийрин къадим гьарфар тирди ва абур хуьре анжах са Шуаявай кIелиз жедайди лагьанай. Гьахьтин кьве кьулни кхьинар заз Дагъда ВачIедин кIвалени акунай.

Зи уьмуьрда кьиле фейи зурба мусибатдилай гуьгъуьниз вучиз зун Шуая и кIвализ гъанайтIа, зун анжах гила, гзаф вахтар алатайла, яшар хьайила, гъавурда акьунай: анаг неинки са гьи ятIани ВачIе тIвар алай пачагьдин кIвал тир, анаг Шуай патал сифтени-сифте Аллагьдин кIвал тир, месигьийрин[1] Реббидин кIвал тир. Ам зи бахтсуз ва четин макъамда Аллагьди заз куьмек гудайдахъ агъанвай, ада анжах са Гьадак умуд кутунвай...

Течир касдин кьил акъат тийидай, къекъвез-къекъвез зурба къаябринни тик рагарин арайрай фенвай гуьтIуь жигъирдайтIуз, ахпани са чIехи раган къвалалай фенвай гуьтIуь рекьяй чун, Шуайни, зунни зи бицIек, ВачIкдин кIвализ атанай. Иллаки раган къвалалай фенвай рехъ четинди, гуьтIутди тир.

[1] *Месигьияр* – хашпара дин гвайбур.

– Я агъадалди, я винелди килигмир, – кушкушдивди, раган къванерик, шимерик юзун акат тавун патал, тагькимнай заз Шуая, зун балкIандилай авудна, ам виликди ахъайна, аялни вичин хурув агудна хьиз.

Чун къвезвай чкадив агакьайла, Шуая заз лагьана: «Инаг лезгийрин ВачIе пачагьдин кIвал хьайи чка я. Ам, тахт гадарна, Иса Месигьдин иман кьабулайла, Аллагьди иниз гъайиди я. Инаг пак чка я».

Инаг Дагъдин зурба къаябда авай магъара тирди тайин тир, амма адан сивик мегъуьн яцIу кIарасдин, амма куквари чка-чкадилай дериндиз тIуьнвай кьве хилен чIехи ракIар квай. Аниз балкIандивай регьятдиз гьахьиз жедай. Пачагьдин кIвалин вилик ва са къвалахъайни кьулу къванерин тIебии майдан квай. Къене кIвал авай и къаяб, амай битав чIехи къванерин арадай лап хкис хьана, бинедилай гегьенш яз ва винелди фирдавай дар жез, кIукI генани гуьтIуь яз, цава акIанвай. Къаябдин кIукI къадим устIарри чпин алатрилай авуна ибадатханадин къубадиз ухшарди авунвай. Къаябдин къвалар ягъна дуьзариз агакьначирни ва я акI ийиз кIан хьаначирни, лугьуз жедач. Я Шуаяни заз ихтилатначир. Я зун аниз акъатай берени ахьтин суалар гудай, абур рикIел къведай ара тушир...

Къаябдин къене патан бушлухни заз тIимил яз акуначир. Адан гегьеншвал ва кьакьанвал дагъвийрин мугьманар паталди тир кIвалерилай хейлин артух тир. Ина хуьруьн кIвалерин пуд-кьуд утагъ гьакьдай кьван майдан авай. Инавай гегьеншвилин артухвал Шуая са шумуд чкадал шемер куькIуьрайла генани тайин хъхьана. Адетдин кьуд пIипI авай и чIехи кIвалин цларни къав акьван цIалцIамдиз туькIуьриз хьанвачиртIани, санлай и ери ихьтин дуьзгуьн кIалубдиз гъун патал инсанри чIугунвай зегьмет фикирдиз гъиз тежедай хьтин чIехиди тирдал са шакни алачир. Цларни къав лацу чепедай асуннавай, амма и асун цIийиди туширди аквазвай.

Са цлакай кьве кавални япунжи куьрсарнавай. Са пипІе ракьун ва кІарасдин къаб-къажах авай. Чилик са шумуд къат куьгьне халичаяр квай. КІвалин ракІариз къарши патавай цал вичин акьалтІай цІалцІамвилелди айру яз аквазвай. Ам чепедай асуннавачир. А цлавай Шуая мад алава яз са шумуд шем куькІуьр хъувуна. Гьа чІавуз зи вилери Иса Месигь хашуниз ягънавай зурба шикил кьатІана. Зун жуваз хабарни авачиз, бала хурув чукьвена, а пак суьретдихъ фена. Рангар алахьнавайтІани, шемерин эквери къадим шикилдал чан гъизвай.

– Дуьа ая ва шехьа, – лагьана заз Шуая. – Ваз регьят жеда.

За уьмуьрда садрани дуьа авурди тушир, я и кар ийидай ихтияр, къе хьиз, а чІавуз авачир. Зи несил маса жуьреда вердиш хьанвай. Аял чІавуз бадеди кІелна зи япара гьахьай дуьаяр и пак кІвале зи рикІел гьикІ хтанайтІа, заз чидач. За шехьиз-шехьиз «Чи Буба» кІелнай ва хаш чІугунай. (Арина Фёдоровнади и дуьа чазни, зазни Андреяз, кІелнай; и геренда адан вилерал, гьикьван ам вич гъиле кьунал мягькем тиртІани, накъвар акьалтнай). Зи далудихъай Шуаяни вичи вичикди дуьа ийизвай ва хаш чІугвазвай. Заз гьатта и карни аламат яз акуначир. Ахпа, геж хьиз, зи руьгьдин хирер иски хьайила, за жуван кьилел атай крар фагьум хъийидайла, Шуая хашпаради хьиз дуьа авунал зун мягьтел хьанай. Гьа чІавуз вучиз ада зун тахт гадарна Месигь кьабулай пачагьдин кІвализ гъайиди ятІа гъавурда акьунай: ада зун Аллагьдин патав гъунихъ галаз сад яз, зун Гьада виридалайни мягькемдиз хуьдайдахъ, са Гьадакай заз даях жедайдахъ агъанваз, зун ВачІе пачагьдин кІвализ тухуналди, Шуая заз а чилер, а дагълар, анавай къадим халкь заз такІан тежедайвал, а чкайрихъ галаз зи руьгьдин алакъа амукьдайвал авуна...

ВачІедин кІвале дуьа кІелна кутягь хьайила, зун мад къагьарди кьунай. Зун, аялни хурухъ галаз, метІерал акъвазна шехьайлани, Шуая заз манийвал-

начир, ада анжах аял зи гъиляй къачуна, амни гваз къецел экъечIнай. Заз чир хьайивал, шехьайдалай кьулухъ зун уьмуьр давам жедайвилин ва, гьихьтин хажалатрин парар инсанрал илитI хьайитIани, дуьадини шелди заз теселли гудайдан гъавурда акьадайдахъ ам кIевелай агъанвай. Гьавиляй ада заз са гафни лагьаначир. Ясаб кьенва лугьудай чIулав фикирни завай яргъаз хьанвай: «Амма, адан руьгь захъ гала, зи баладихъ гала. Ясабан иви, лагьайтIа, чи кьведан куьрпедин дамарра ава», – фикирнай за, шел ликьайла. Заз сифтени-сифте лал кьенвай секинвал вуч ятIа чир хьана. Зи япара авай вири сесер квахьна. За жув са гьихьтин ятIани и кьил а кьил авачир зурба са тIебии къуватдин са кIус хьиз гьиссна. Зун адахъ галаз сад хьанвай, адак михьиз какахьнавай.

– Ма, жуван баладиз хур це, ам ахварай аватнава. – Зун секин хъхьанвайди акур Шуай ВачIедин кIвализ гьахь хъувуна.

Зи рикIе, руьгьда рикIивайни чIехи сабурлувални умунвал гьахьнавай. Заз, жувазни хабар тушиз, и чкади зурбадаказ теселли ганвай. ИкI хьанвайди Шуаязни аян тир.

Ада балкIандилай хучарар алудна хкана, чилел эцигна. Ахпа ада са пипIяй кьве кавални япунжи гъана. Япунжи чилел экIяйна, зун анал ацукьарна. Са кавал зи къуьнерихъ вегьена, муькуьдини зи къвалавай экIяна.

– Инал бицIек ксура.

За, дехьнен зи хура нек авачирдакайни фикир тавуна, аялдиз хур ганай. Нек хтанвай. БицIек вичивай жедайди хъвана садлагьана ахвариз хъфенай. За ам кавалдал эцигна. Ахпа за Шуаяз хучарар ахъайиз ва анавайди акъудиз куьмекна.

КIвалин цларивай чепедин кьулар гвай, ахьтин сад Лизе дидедин кIвалени авай, абурал къадим, заз течир гьарфар алайди заз чидай. Месигьдин къаматдин кIаникай зи вил вичиз са шумуд чкадилай цIар-цIар гатанвай ракьун чIулар-тапанар ягънавай

гъвечIи сандухда (адал гъвечIи дапIарни алай) ва адан винел алай са бицIи хара иски, чебни вири агалнавай конвертрани акьунай. Абур вучтинбур ятIа, зи кьиле ацукьзавачир.

Шуая и кар кьатIанай ва ада куьрелди зун гъавурда туна:

– Сандухда къадим къаргъуяр ава, чи халкьдин тарихдиз талукь кхьинар, ВачIе пачагьди чи патаз авур сиягьатдикай къейдер,чи чIалаз элкъуьрнавай пак ктабрин кIусар... И конвертар лагьайтIа... – Шуая дерин агь аладарна. – Абур чпин багърияр 30-йисара гьукумди кьуна дустагъда тунвай хуьруьнвийри Сталиназ кхьенвай чарар я. Зи бубади, вич почтальон тирла, абур чпин адресдиз ваъ, иниз гъанай... Адресдиз ракъуруникай файда тежедайди адаз аян тир... ИкI ада инсанрин тIалабарни умудар Аллагьдал аманатнавай...

И карди зун къарсурнай. И къарсурвал гьа чIавалай вад йис вилик хьайи къад лагьай съездди гайи къарсурвилелай тIимилди яз акуначир заз...

– Дуьньяда тIалар, азабар гзаф ава, Ширинат... Вири са гъвечIи рикIе гьакьариз жедач... Зи бубадин кьисметдикайни ваз дидеди ахъай тавуна амайди туш... Вири тIалар Вичел къачудай Сад ава. Гьам я чи виридан Теселлини, Умудни... За, фена, Цавун вирелай яд гъида, ахпа чна са кьас фу сивелай ийида, – Шуай кутарни къачуна экъечIна.

Цавун вирел зун, сифте яз и Дагъдиз хкаж хьайила, Ясабахъни зи балдузрихъ галаз атайди тир. Абуру зун мусурманрин пIирерални тухванай. А чIавуз заз и вирин патарив ВачIедин кIвал гвайдакай садани лагьаначир, адакай заз хуьрени садан сивяйни ван хьаначир. Ам авай чIал чIехи яшдин инсанриз чизвай, амма адакай рахадачир, вучиз лагьайтIа абуру а чка рикIел гъуналди хуьруьн гьакимрик, чкадин гьукумдин векилрик хъел кутаз ва абуру хъиляй а пак чкадиз хасарат авунин кичIевал авай. И карни заз Шуаявай геж хьиз чир хьанай. А къурху исятдани ава.

Диндиз талукь ва руьгьанийри ибадатзавай чкайрикай рахун чи вахтара кутугнавай кар тушиз гьисабзавай. Иллаки ВачIедин кIваликай. Мусурман пIирерал, гьикьван чпиз гьакимри туьгьметайтIани, инсанар физвай. Гьакимриз амукьзавайди чпиз таквадай, течидай амалар авун я, къеняй сас регъвезватIани...

Цавун вирел чна мурадар тIалабнай ва аниз куьлуь пулар гадарнай. Алцифнавай вирин кIан гьахьтин кепекрив ацIанвай. Инал атана мурад тIалаб тавуна хъфей кас бажагьат авай... За Ясабаз хва хун мураднай...

Кутар гваз яд гъиз фейи Шуай са кьадар геж хьанай. Зи рикIик хьанвай: дагъ я, белки са дуьшуьш кьилел атанватIа?.. Амма хьайи са карни авачир. АцIай кутар гваз хтунилай гъейри, Шуая балкIандизни векьер гваз хтанвай. Ам гежни са къужах ацIай векь кIватIайвиляй хьанай. И зурба къаябрин арайра, шуьткьверра-хъиткьера векь авай са пIипI жагъурун са акьван регьят кар тушир.

Югъ акуна-такуна акъатзавай. Хурушумар алукьдайла, Шуая балкIан са чIехи къванцин далдадик, мекьи тахьуй лугьуз, егьерарни аламаз, кутIуннай. Вичи гъайи къацу къежел векьни балкIандин вилик вегьенай. Ахпа ада Пачагьдин кIвалин ракIарив, къецелай, гьакIни къене пата авай къула цIай хъувуна. Къул хуьре гьар са кIвале гьалтдай хьар хьтинди тир. Амма са тафават авай: адан къава тIек авай. Хьрахъ ракIарин са къвалахъай къванцяй тIве акъудна къецел акъуднавай кхадин гурмагъни галай. Гум и кIвалин къене амукьдайвал жезвачир. Къулан-хьран патав виликрай гъана кIватIнавай кьуру цIамар, кIарасар алай. Цурун чIехи сатулда яд цана, ам хьран къава авай тIеквендал (анай гила цIун мецер хкис жезвай) эцигна, Шуая къваларив гвай къванерин хъиткьеррай экъечIнавай бицIи кьалар, лап гъвечIи тарар хьтинбур, атIана. Куьлуь къацу пешер алай и набататар адетдин кьалар тушир, халисан кIарасдин тан авайбур тир.

– Ибур чайдин кьалар я, – лагьана гъавурда туна зун Шуая, гежел тефена звал атай сатулдиз вичин гъилевай чиг цIамар, пешерни галаз, вегьена. Цел гьасятда туракь ранг акьалтна ва хуш атирдин ни акъатна.

Къадим вахтара хьайи загьидри, девришри, дуьньядикай кьил къакъуднавай ксари чпин уьмуьр гьикI тухванатIа, гила заз жуван вилералди аквазвай. Абуруз вири тIебиатди гузвай, абур тIебиатди хуьзвай, инсанрин арадавай зидвилерикайни абуру, инсанри, чпи чпиз ийизвай хасаратвилерикайни мидявилерикай яргъа хьуни загьидрин михьи руьгьер генани гзаф мягькемарзавай ва абуруз Аллагьдин дережадиз мукьва жез, адав агакьиз ва Цавараллайдан тангъахдик акахьиз куьмекзавай, абурукай чIехи муьгьуьббатдинни, зурба сабурдинни акьалтIай теселлидин сагьибар ийизвай. За гьа чIавуз жувни гьахьтинди яз гьисснай. Заз гьана амукьизни кIан хьанай жеди, амма дишегьлидилай ахьтин кар алакь тийидайди заз чизвай...

Ргай сатул Шуая хьран винелай алудна, хъенчIин кьве фейжанда чай цана.

– Малаик хьиз ксанва, – кавалдин пипIек ксанвай куьрпедиз килигна, пIузаррикай хъуьрена Шуай. – Къачу, дуьдгъвер, нисини фу неъ, чай хъухъ. Дидеди вичихъ авайди я чи чантада тунвайди. КIандатIа, чайдиз Эбил чубанди гайи некIедикайни ягъ. Мекьи ятIа, жувал са затI алукI, дидеди гьабурни тунва. Аялдиз дегишардай пекерни ава. – Ада Пачагьдин кIвалин къерехра инал-анал алай шемеризни цIай яна.

Лизе дидеди зун абурун кIвале яшамиш жедай чIавуз зал хьайи куьгьне жигетар, гьатта иски пальтони хучарра тунвай. Шуая абур зав алукIиз туна: дагъ я, вердиш туширдаз хабарни авачиз мекьи хьун мумкин я, иллаки йифиз.

Къецел хабарни авачиз мичIи хьанвай, ва илисна цифни атанвай. Амма заз чидай хьи, хуьре гьава алахьнава, и дагъда авайди циф туш, и къаябрихъ,

къаяйрихъ галкIана акъвазнавай къалин булутар я. Пакамахъ абур ракъин нурари чукурдайдини заз чизвай. Цавун гарари чукурзавай булутрини йифиз Дагъдикай чпиз са далда кьунвай...

Шуая кIвалин сиве яцIу кьуларикай туькIуьрнавай махсус рак хьтинди агална ва адан далудихъай кьве цлахъай авай тIеквенра кьве кьил туна яцIу лаш атIумарна.

– Вун жуван баладин къвалавай ксус, – Шуая зав кьвед лагьай кавал вугана. Вичи япунжи къачуна. Ахпа шемериз уф гана, абурукай ракIарив гвай сад куз туна. КIвале амукьай экв зайифди тир. Шуай, япунжи вичел алчудна, ракIариз мукьва яз халичадал ярх хьана.

Захъ ахвар галачир. И кар ада гьисснавай. Гъавиляй лугьунни авуна:

– КIантIа за ваз са негъил ахъайин. Ам ВачIе пачагьдин вахтарилай амайди я.

– Ахъая ман, – лагьана за.

Шуая а кьиса зи руьгьдин тIал тIимиларун патал ахъаяйди тир. Заз стха хьиз хьанвай, зун вичин къаюмвилик кутунвай и касди лугьузвай гьар са гаф, гьар са жингъир заз теселли гунин лишан тир.

Ам вич ксанвай чкадилай негъил ахъайиз эгечIна:

– Са хуьре са жегьил итим хьана, лугьуда. Ам субай тир. Адаз свас гъиз кIанзавай, амма са рушни адаз къвезвачир. Идан себебни сад тир: жегьилдин пел адет тирвал тикди ваъ, виликди экъис хьанвайди тир. И карди жегьил кас эйбежер яз къалурзавай. Амма адахъ маса артуханвилер авай: кьакьан буй, гьяркьуь къуьнер, ргазвай чIехи чIулав вилер, дагъвидиз хас чIулав къалин спелар, гъиле-кIваче – къуват. Амма вучиз ятIани и лишанри са рушан рикIни цIурурзавачир.

ГьикI ятIани садра душманри адан хайи чилел вегьей са гъилера и гада женг чIугваз дяведизни фенай, гьа женгера адан пелек я гапур, я хьел акат тийидайди чир хьанай, ва идакай хабарар кьуд па-

таз чкIанай. Гила адаз физ кIан хьайи рушарни гзаф хьанай.

Амма кьегьалдин рикIиз чими, руьгьди чIугунвай са руш авай. Кьегьалди вичиз ам гъиз кIанзавайвиликай адан бубадиз лагьана ва рушан фикир чир авун тIалабна. Руша жаваб гана: «Завай адаз физ жедач, буба».

Буба вачIе-рухвайрикай тир, адан тухумди банбубайрилай инихъди гьар чпин са хзанда хьайи чIехи хва вачIе-хва яз гьисабзавай. Рушан бубани вичин бубадиз вачIе-хва тир. Адаз михьи руьгь, а паталлайдан рикIикайни ниятрикай аян жедай алакьун ва аламатар къалурдай къуват ганвай. Ада вичин рушаз гуьзгуьдай пел хкиснавай кьегьалдиз физ кIанзавай ва чпин и фикир масадакай са акьван чуьнуьхни тийизвай са шумуд рушан шикилар къалурна. И рушар сад садалай иербур тир, абурун вилерай михьивилини камаллувили нурар хъчинзавай. «Икьван гуьзел ва акьуллу рушар и гададиз финал рази хьайила, завай вучиз жедач кьван?!» – хиял фена рушан рикIяй. «Зун ви аламатдин гъавурда акьуна, буба чан, – лагьана руша. – Зун адаз гъуьлуьз фида».

Гадади мехъер авуна, руш тухвана. Мад Алпан уьлкведа дяве хьана. Ватандин намус хуьз вердиш кьегьал гада вичин хайи чил патал женгериз фена.

Йисар къвез алатна. Рушан адахли хквезвачир. «Ам маса вилаятриз катнава, гьанра адаз ашнаяр ава», – лугьудай ванер галукьзавай жегьил сусан япарихъ. Ам камаллу бубадин патав фена, вичин дерт, пад квачир сивера авай ихтилатар ахъайна. «Чан руш, – сабур гана бубади, – паталай къвезвай са гафунин чIалахъни жемир, абур вири тапарар я». «Ваз гьинай чида?» – жузунна руша, бубадин аяндарвилел шак гъидай викIегьвал авуна хьиз. «Ваз гьакъикъат чириз кIанзаватIа, чандар тарцивай хабар яхъ», – меслят къалурна бубади.

Абурун ихтилат хуьруьн юкьни-юкьвал текдаказ ва тикдаказ экъечIнавай зурба чандар тарци-

кай физвай. РикIивайни, и тар аламатдинди тир. Адак са къариба хесет квай: я шагьвар, я гар авачир, лап умун вядедани адан пешер юзадай, вишришардай. Гьатта михьиз пеш аламачир чIаварани адал яб эцигайбуруз вишришрин ван къведай.

Тарцин мукуь, кьилин, сирдикай лагьайтIа, рушан бубадиз генани гзаф хабар авай. Гьавиляй ада рушан мад са суал вилив хуьзвай.

«За тарцивай гьикI хабар кьада, буба чан?» – жузунна руша. «Фена, ам къужахда кьуна, темен гана, яб эцигна, яб акала, ада вичи лугьуда», – лагьана бубади.

Руш тарцин патавай гуьгьуьл кIубан хьана хтана, адан руьгьдик лувар акатнавай. «Зи адахли дяведа ава, ада душманар чукурзава, – шадвал кваз ихтилатзавай руша. – Адаз зун мукьвал-мукьвал ахварай аквазва, адан вил захъ акъатзава».

Буба киснавай. Тарци вуч лугьудатIа, адаз чизвай. Амма адаз мадни са кар хъсандиз аян тир: рушан гъуьл дяведа телеф хьанвай, вични са кьакьан кIунтIал кучуднавай.

Йисар къвез-алатзавай. Адахли вилив хуьзвай рушакай чранвай дишегьли хьанвай. Адаз пад квачир сиверай виликдай хьайи хьтин ихтилатарни ван жезмачир, я адахлини хтана ахкъатзавачир. Ам, гьар гъилера рикI дарих хьайила, чандар тарцин патав физ-хквезвай. Тарци адаз датIана гьа са жаваб гузвай. Дишегьлидин рикI са тIимил секин хъжезвай, адан умуд атIузвачир.

Буба рекьидайла, руш адаз вилера «Зи адахли хтанач эхир, буба чан?» суал аваз килигнай. И суал аян хьайи бубади мад гъилера жаваб хганай: «Тарцивай хабар яхъ. Им ваз зи весини хьуй».

Тарцин сирдикай вирибуруз хабар хьанвай. Вири инсанрин жавабар авачир суалриз тарци жаваб гузвай. РикIе хер авайбурун тIал кьезиларзавай, ясда авайбуруз сабур гузвай, умуд атIанвайбуруз умуд хгузвай, руьгьдай аватнавайбурук руьгь кутазвай.

Гьа икI квез-квез дишегьли кьуьзуь хьана, ам рекьидай гьалдиз атанвай. Ада къушшийривай вич тарцин патав тухун тIалабна. Абуру адан тIалабун кьилиз акъудна. Къариди тарциз темен гана, къужахда кьуна, яб акална. Тарци и гьилерани гьа са жаваб гана.

«Чан чандар тар, – лагьана къариди, – зун ви гьавурда гила акьуна. Вуна заз уьмуьрлух умуд квадар тийиз, ярдиз вафалувал хуьз, жува жув гьиляй вегьин тийиз, чарабурун виляй вегьин тийиз, кIвал-къул чукIур тийиз куьмекна. Зи бубадин весини гьа им тир. Сагърай вунни, чан тар, рагьмет хьурай зи бубадизни. Зи адахлидин сурални нур къурай, ам алай чка заз накь ахварай акуна. Гьадан руьгь авай чкадиз гила зи руьгьни хъфидай вахт хьанва».

Къариди гьанал чан гана, ам кучудни гьа тарцин кIаник авуна, лугьуда.

Негъил ахъайна куьтягьайла, Шуай са кьадар вахтунда кис хьана. Ада зай гаф акъатун вилив хуьзвай жеди, – давамарзавай Арина Фёдоровнади. – Амма завай са гафни лугьуз жезвачир – гьакьван заз и дерин кьисади таъсирнавай! Шуая заз негъил хуш хьанвайди гьисснавай, гьавиляй ада и гьакъиндай заз суалар ганачир, амма лап секиндиз лагьана:

– Ксус, ахвариз физ алахъ. Са куьникайни фикирмир. Пакадин яргъал рехъ патал къуватар кIватIа.

Яргъалди ахвариз физ хьаначир, ятIани зун чIарни юзазвачир. Заз акI авай хьи, Шуаязни ахвар къвезвач. Заз ахвар татуникай адан рикIиз пар тахьун патал зун юзун тийиз алахъзавай. За, къатканваз, кьисадикай фикирзавай. Зи рикIе жуьреба-жуьре суаларни абуруз жавабар чеб чпелай авахьна физвай. Зи хура и кIвале куз тунвай тек шем хьтин са бицIи экв пайда жезвай хьиз авай.

Йифериз лезги кIвалера, хзанар ксудайла, лампадин куьлуь экв тунин адетдин гъавурда зун гила акьазвай: экв умуд я, йифен мичIивиле ксай месик вавай какахьай фикирри рикIин архайинвал къакъуд-

навай чIавузни, гьакI йикъан зегьметрилай гуьгъуьниз ширин ахвариз фенвай чIавузни умуд туьхуьн тавуна амукьрай! Экв теселли я – къуй ам хажалатди кьунвай гьар са инсандихъ галаз хьуй! Экв сабур я – къуй ада гьар са касдин рикIни руьгь къапарай акъат тавуниз куьмек гурай!

Шуая ахъаяй негъилди зи хура гьахьтин умудни, теселлини, сабур куькIуьрнай, зун жуваз хабарни авачиз ахварин чими къужахда гьатна.

Пакамахъ фад Шуая зун ахварай авудна. Аялни ахварай аватнавай. За адан пекер дегишарна, хур гана. Шуая мад чай гьазурнавай. Са кьвед-пуд хупI авуна, зун кIвачел къарагънай.

– Хъухъ ман, фу неъ, – Шуая зи къайгъу чIугвазвай.

– КIанзавач.

– ЯтIа чун фена кIанда.

Чун Дагъдин муькуь патаз эвичIнай. Рагъ гьеле экъечIнавачир. Гьава къанвай. Шуая, и кар чиз, Пачагьдин кIвалевай кавалар кьунвай. Сад зи къуьнерихъ вегьенвай, муькуьдини вичихъ галчукнавай. Гилани чи рехъ Дагъдиз хкаж жедайла авай хьтин алгъай къацу яйлахрай, суварай, къекъвей-къекъвей цIарарай агъадалди физвай. Агъадавай пелерихъай са хуьруьн кIвалер аквазвай.

И хуьре райондин кьилин хуьряй Дербентдиз физвай автобусдин шофер яшамиш жезвай. ПАЗ автобус акъвазнавайди гьадан гьаят тирди заз яргъамаз чир хьанвай. Анив агакьайла, Шуая заз балкIандилай эвичIиз куьмекна, зун рекьел туна, вичи, шофердин гьаятдал фена, адаз эверна. Автобус гвайдаз Шуай чизвай. Абуру са кьадар вахтунда ихтилатар авуна. А ихтилатрин ван заз хьунин лазимвал авачирвиляй Шуая зун рекьел тунвайди тир. Амма абур гьихьтин ихтилатар ятIа заз аян тир, зи вилериз накъвар хъиткьинзавай. ЯтIани зун жув гъиле кьаз алахъзавай.

Ахпа зун рекьиз экъечIзавай автобусда шофердин къвалав ракIарив гвай кьилдин чкадал ацукьарнай.

– Ма, – лагьанай заз Шуая, – им ваз са тIимил пул... Ваз герек жеда... – Ада ам зи жигетдин жибинда туна.

Авайвал лагьайтIа, за пулдикай гьич фикирни авунвачир. За зун и автобусда вучиз авайди ятIа бегьемдиз кьатIунни тийизвай хьиз тир. Пулди зун мад жуван гьакъикъатдиз – хьанвай мусибатдиз хканай. За гила зун гьамишалугъ яз и заз руьгьдалдини, ивидалдини хайибур хьанвай дагъларай хъфизвайди кьатIанвай. Заз хъфиз кIанзавачир, заз зун ина кьена амукьунни жагъин тийидай савкьат хьиз авай, амма ина зи виридалайни багъри ксариз зун хъфин хъсан яз аквазвай. Ваъ, гьабурузни зун хъфена кIанзавайди тушир, амма абуруз кьисметди зи кьилел гьихьтин къазаяр гъидатIа аян тир, абурухъ зунни за ханвай чпин бала, иллаки гьам, сагъ-саламат яз амукьунин мурад авай, хьайи гужарилайни зурба маса мусибатри чун гатун хъувуна зи дагъви архайриз кIанзавачир. Гьавиляй зун абурун чIалаз килигуниз мажбур тир, ам зи буржи тир.

Зун мад цIийи кьилелай къати къагьарди кьунай. Зи рикI хъуткьунзавай. Гьикьван заз шел кьаз кIанзавайтIани, жезвачир, ам зи ихтиярда амачир. Шуая зунни куьрпе къужахламишайла, зи къагьар генани артух хьанай, вучиз лагьайтIа, зи чандиз зун заз виридалайни гзаф багъривал авур ксарихъ галаз чара жезвайди хабар хьанвай, зи руьгьда гьатнавай кьван вири тIалар за санал гьиссзавай, гуя заз чпин архавал гайибурун муьгьуьббатдин чIварахар зи ивидай ялна акъудзавай хьиз жезвай. АкI тир хьи, зун абурун кIанивиликайни, хатурлувиликайни къадирлувиликайни, къаюмвиликай хкатзава, мад заз ахьтин регьимлувални мергьаметлувал маса садан патайни ахвадач.

– Сабурлу хьухь, секин хьухь, зи вах, – лагьана заз Шуая. – Аллагь вахъ гала. Чунни гьамиша вахъ галаз жеда: зунни, дидени, Ясабни, Дагъни, анавай пак руьгьерни, чи вири халкьни. Садахъ галазни вун чара жезвайди туш, вири вахъ галаз, вирибур вахъ

галаз амукьда. Гьина хьайитIани, вуч хьайитIани. Шехьмир, ширин вах. – Ада сифте зи хъуькъвез, ахпани куьрпе квай пекер инихъ-анихъ ахъайна адан хъуькъвериз пагьар гана, ахпа гъилелди хаш чIугуна, хълагьна: квез хъсан сят хьурай, хийирлу рехъ хьуй.

– Вунни Аллагьди хуьрай, ви чанни сагъ хьурай, стха чан. – За къуьнерихъай кавал галудна. – Ма къахчу, им ВачIедин кIвалинди я... Гьава чими хьанва.

– Ам и кьегьал хциз савкьат хьурай, – пIузаррикай хъвер фена Шуаян Ахпа садлагьана рикIел хтайди хьиз хабар кьуна: – Я руш, вуна аялдиз тIвар хьайитIани ганвайди яни?

– Ясабаз Андрей тIвар гуз кIанзавайди тир. Адаз урус писатель Толстоян романдин игит Андрей Болконский хуш хьана...

– ГьакI хьурай. Хъсан тIвар я. Чпин бан-бубайрик квай тIвар я. ТIварцIел къадимлу хьурай.

– Бан-бубайрик квай тIвар я? – мягьтеларнай зун ихьтин хабарди.

– Эхь. Адан чIехи бубайрикай сад Ялгъуз яйлахдиз ВачIе пачагьдин патав атай ксарикай, генани дуьз лагьайтIа, пачагьдиз гьуьрметзавай лезги бубайри адан патав гъайи чпин чIехи рухвайрикай сад тир, адан тIварни Эндир тир. Гьа Эндир ви Андрей лагьай чIал я. – Шуай автобусдай эвичIиз гьазур хьана. Адан вилериз накъвар хъиткьиннавай. – Ви Андрейни къе ВачIе пачагьдин кIвализ атанва...

– Стха чан, – кIалханда акIанвай шел винел акъуд тийиз алахъуналди за Шуай къужахда туна, са легьзада гьакI акъваз хьана. Ахпа жуван сивел жедайвал са жизви хъверни гъиз алахъуналди ва Шуаяк жувавай жедайвал руьгь кутунин мурад аваз хабар кьуна за. – ТIварцIин тарих зун патал цIийиди я, иерди я, стха чан... На ахъаяй негъилда авай хьтин чандар тар за гьинай жагъурда бес?

– А тарцин къелем ви къужахда ава. Ви Андрей. Гьар ваз четин хьайи ва ялгъузвал гьиссай бе-

реда куьрпе хва къужахламиша. Адан сиви ваз гьеле са гафни талгьайтIани, адан рикIи ваз гзаф баянар гуда... – Шуай автобусдай эвичIна, балкIандал акьах хъувуна. Мад акъваз тахъвуна ва кьулухъни элкъуьн тахъвуна, Дагъ галай патахъди хъурцадалди балкIан са кьадар рекьиз гьална. Ахпа ам мукьваллай пелен далдадик акатна. Заз чизвай ам исятда шехьзавайди. Вич вичиз, текдиз...– Арина Фёдоровнадин вилериз накъвар хъиткьиннавай, ада, абур михь тийиз, вилер дакIардихъ элкъуьрнавай, гуя адаз вичи авур кьван ихтилатар, вичи чпикай ахъаяй вакъиаяр анай капаллайди хьиз акунай ва я акун давам жезвай.

11-кьил

Шагьни къаридин – Ингьар муаллимдин дидедин верч квахьун – им хуьре авай куьгьне хабардин цIийи давам хьун тир.

Адан верч квахьун хатадай хьанвай кар тушир, им кьасухдай, вуч ийизватIа чиз, авунвай кIвалах тир. Ида БетIихан амалдарвиликайни угърашвиликай лугьузвай. ИкI тирди заз аян тир.

Ингьар муаллим аламатдин инсан тир. Кефчибег. Философ. Вичини чаз физикадин тарсар гузвай. Ам чи классдин кьил тир. Адак ажайиб хесетар квай. Жемятдиз адан амалрикай гзаф чIавара хушни къведачир, я садани муаллимдиз туьгьметни ийидачир. Ам муаллим туширтIа, адаз туьнбуьгь тавуна тунни ийидачир жеди.

Муаллимвилин рекьяй ам лап вижевайди тир. Адаз хьиз вичин предмет и дерейра садазни чидач лугьудай.

– Яда, – лагьаналдай адаз кимел итимрикай са ни ятIани, муаллимдикай зарафат ийиз кIанз,– Ньютонан кьилел ич аватначиртIа, адавай вичин законар ачухиз жедачир ман, тушни? Ичихъ гьахьтин аламатар ава жал?

Кимин мукьувай хьиз колхоздин ичерин багъ гатIун жезвай. Емишар чразвай гатун вахт тир, лугьуда. Тухуда Ингьар муаллимди вичиз и гаф лагьайди багъдиз шагьидарни галаз, акъвазарда ам са ичин тарак ва тар юзурда. Алукьда а касдин кьилел са шумуд ич. Амма ада са чуькьни ийидач. ГьакI килигиз акъвазда, вуч жедатIа лугьуз.

– Аквазвани, – лугьуда Ингьар муаллимди, – ви кьилел икьван ичер алукьна, ви кьилиз атай са акьуллу фикирни хьанач. Ньютонан къанунар ичин аламатар туш, чан хуьруьнви, акьуллу касдин кьилин аламат я. Кьил кIанда, кьил! Адал ич аватнай, чуьхвер аватнай ва я ам цлахъ галукьнай – тафават авач. Сятди хьиз кIвалахзавай кьил кIанда!

Ингьар муаллимдиз мад са кар хас тир: Шуай гьалтайла, адал элкъведай, адахъ галаз гьуьжетра гьахьиз кIан жедай. Гьуьжетарни къал-къил авунихъ галаз ваъ, руьгьдин месэлайрихъ галаз алакъалуди жедай, вучиз лагьайтIа хуьруьнвияр вири мусурманар тиртIани, а вахтара абурук диндин шартIарал ачухдиз амал ийизвай са касни квачир, девир гьахьтин «аллагьсузди» тир, амма Шуаяв вичин дин гвай, ам лезгийрин къадим пачагь II лагьай ВачIедин тIварцIихъ галаз алакъалу тир, ам Иса Месигьдихъ ийизвай иман тир. Шуаяни и кар акьван виле акьадайвал ийизвачир, амма вич хашпара тирди, аквар гьалда, вичин къарибавиле, рикIелдини фикирралди вилик квай гьакъикъатдивай яргъаз хьуна чуьнуьхзавай жеди. Белки, адан иман хашпара диндизни са акьван ухшарди тушир жеди, гьикI лагьайтIа ам гагь хуьруьн са кьиле авай хъалда ацукьна жедай, гагьгагь жуьреба-жуьре пипIерив, кIвалин цларив кьил куьрсна акъвазна жедай. Ам садавни вич рахадачир, я адавни рахадайбур аваз аквадачир, чIехи яшдин инсанар адалай гьакI салам гуз элячIдай, жегьилри ам кваз кьадачир, абуруз ам виле авачир, аялри ам инжиклу ийидай, адал къванер гьалчдай, адаз къив гудай.

Ингьар муаллимди, гьинал вичел Шуай гьалтайтIани (белки, икьван диндал кIеви са маса кас гьалтнайтIа, гьадавни ам гьакI эгечIдай жеди), адаз лугьудай:

– Авайди туш! Ана авай са затIни авайди туш! – цава тIуб эцягъиз-эцягъиз рахадай Ингьар муаллим. – Вири таб я, вири динар, идеологияр! Виридан хандакIда авай пипIен къван таб я. Гьа къванцел чпин идеологияр, философияр, шартIар эцигайбур чпиз регьятдиз фу недай, чпин кьил хуьдай рекьер жагъурай ксар я, авачир а дуьньяда ваъ, чпиз и чилел женнетар тешкилай ксар я, чпин къаб алай ихтилатралди инсанрин кьил элкъуьрайбур, абурун вилериз руьхъ вегьейбур я. Эгер Аллагь аватIа, гьам таб вич я. Нелай а паталлайди чIалахъ жедайвал таб ийиз алакьзаватIа, гьам пайгъамбар я. Вибурни, чан хуьруьнви, гьахьтин гьиллебазвилер я. Къачу са пеше, кIвалах ая, физикадин къанунар чира, илимдин ктабар кIела!

Шуая, чуькьни тийиз, вичин лашунал хур вегьена, адан «лекциядиз» яб гудай.

Адан секинвили, адаз вичин гафари са таъсирни тийизвайди акур Ингьар муаллимди генани къутми яз давамардай:

– Бинедилай женнет хьиз тешкил хьанвай и дуьнья, винелай ам инсанри чIагур ийизвай хьиз акваз, къеняй инсаниятдин тапарри жегьеннемдиз элкъуьрнава, чан хуьруьнви! Вучиз вун киснава? Жаваб авачни? Хъсан я, де хъсан я. За ваз мад субутарда! Кьенвайбурун руьгьер, цавари гудай беденра аваз, цавариз хъфизва лугьузва вун хьтинбуру. Гунагьсузбурунбур – женнетдин багълариз, гунагькарринбур – цIуз. Де хъсан я, гьакI я лугьун. Сад лагьайди, инсаният тешкил хьайидалай инихъ кьейи кьванбурун руьгьер вири цавуз хъфенатIа, а бушлухра къе рекьизвайбуруз чка бажагьат ама. Яда, ана, къайи цавара, руьгьериз галкIидай чка авайди туш, руьгьдиз чими къул герек я, адакай руьгь хьун патал. Месела, хъсан, михьи руьгьер са маса, чаз течир, кадгъанвай женнет хьтин са

эфлакьдал[1] хъфизвайди яз кьан – шартIуналди. Бес гунагькаррин руьгьер? Жегьеннемдин цIуз аватзавайбур? Цава авай са цIай рагъ я. Маса кудай чка анра авач. Маса галактикайра ава жеди маса ракъар. Эгер вири гунагькарар ракъинин пичина кузватIа, абуру ракъинив экв гуз тазва, абуру ракъинив чим гуз тазва, абуру ракъинив галактика тешкилиз тазва, абуру ракъинив и чун алай бицIи твар хьтин чилив цуьк ахъайиз тазва, чилел уьмуьр хуьз тазва. АкI хьайила, чна а гунагькарар хьайибуруз и чилел гуьмбетар эцигун лазим жезва, абуруз гьуьрметун кIан жезва, вучиз лагьайтIа абуру алемра ракъинив кIвалахиз тазва. Идалай зурба, важиблу ва суваб кар авани кьван?

Шуай, гьа сифте кьилелай хьиз, са гафни рахан тийиз, акъвазна жедай. Патавай физвай инсанарни, салам гана, сиверикай хъверна, алатна фидай. Абуруз Ингьар муаллимдин «вязер» фадлай чизвай. Муаллим, вичин ихтилатар лагьана куьтягьна, мектебда кIелзавай аялдивай доскадив жаваб вилив хуьзвайди хьиз, Шуаян вилера вилер атIумна акъваздай. Са жавабни ван тахьайла, ада вич гъалиб хьанвай саягъда хълагьдай:

– Вуч я? Жаваб авачни?

– Жаваб авачир са суални авайди туш, Ингьар стха, – лугьудай Шуая, сивик хъвер кваз, адак зарафатдай хкуьрзавай хьиз. – Ракъинив куз тазвайбур гзаф хьайитIа, ахпа вучда? Чил алуг хьун мумкин тушни? Вуна и кардикай фикирнач...

Ингьар муаллимди, вилив техвей месэладикди фикирлу хьанваз, лугьудай:

– Гьа месэла авазва... Гьамни тIебиатди вичи гьялзавайди я. Хъсан ксарни пис ксар тIебиатди вичиз лазим кьадарда аваз тешкилзавайди я... Гьавиляй ада ибурни, абурни арадал гъизва, – са акьван вич вичихъ агъан тийиз лугьудай Ингьар муаллимди.

– Алад-алад, вун тарсуниз геж жезва,– рахадай гьяз жедачир Шуаяхъ.

---

[1] *Эфлакь* – планета.

– Вири таб я! – мад цIийи кьилелай эгечI хъийидай Ингьар муаллим.

Шуай мад са гафни талгьуз акурла, муаллим эхирни алатна фидай. АкI тир хьи, Ингьар муаллимдиз вичин гьуьжетралди Шуаяк хъел кутаз, ам къапарай акъудиз, адан руьгьдин кIевивал бине авачирди яз жагъана кIанзавай, амма алакьзавачир.

Ихьтин «тамашадиз» килигай ва фикир гайи касди кьатIун тавуна жедачир жеди: Шуяяз Ингьар муаллимдин акъажунрихъ маса бине авайди чизва ва гьавиляй сабурлудаказ адаз ябни, табни гузва.

Ингьар муаллимдик мад са хесет квай. Алахьай, рагъ авай йикъара колхоздин багъда вичин дустарихъ галаз тIуьнар-хъунар тешкилдай. Жемятди адан и мярекатар «хъивегьунар» гафаралди эвездай. Авайвал лагьайтIа, адан и хесет чиз, ам гзафбуру чпи багъдиз илифардай, вучиз лагьайтIа Ингьар муаллимди манияр лугьудай: урус, гьинди ва лезги лирлияр. Ам илифарзавайбуруз, ада и пуд чIалакай гьи чIалал мани лугьудатIа, манидарди хъвадай ичкидилай аслу жедайди чидай. Эрекь хъвайила, Ингьар муаллимди урусрин халкьдин манияр (гагь-гагь, межлис гурлу авун патал, частушкаярни), чехир хъвайила, ада Гьиндистандин манияр лугьудай ва, лугьуз-лугьуз, и тарцелай а тарцел чукуриз, абур къужахда кьаз, вичин баядар давамардай. Ам илифарзавайбуру и уюнрикай кеф хкуддай.

Лезги манияр ада лап кьериз-цIаруз лугьудай, и карни хуьруьн туьквенда коньяк тахьунихъ галаз ва я кьитдаказ хьунихъ галаз алакъада аваз кьадай инсанри. И месэла чизвай хуьруьнвийри шегьердиз фена-хтай чIавара Ингьаран тIварунихъ коньякдин птулкаяр хкидай. Яргъал шегьерра яшамиш жезвай ва чеб кефчибегдин таяр-туьшер тир ва я адавай мектебда тарсар къачурбур тир хуьруьнвийрини Ингьар муаллимдин и хесет рикIелай алуддачир, адаз чпин патай коньякар гваз хкведай ва ам багъдиз илифардай.

Гьахьтин чIавара Ингьар муаллимди, Дагъдихъ элкъвена, лезги чIалалди мани лугьудай. Адан виридалайни гзаф рикI алай, вичин манийра тикрардай кьилин гафар ихьтинбур тир:

Алпан дагъдин ценек хана,
И пак Дагъдин са кIус я зун.
И дуьньядин агъузвили
Кармашнавай намус я зун.

И мани лугьудайла, муаллимдин вилериз кьеж акъатдай, адакай ири накъвар хьана чинайгъуз авахьдай. Ада абур михьдачир, чуьнуьхиз алахъдачир. Якъин адан рикIе са чIехи дерт авай, амма дустариз, манийрикайни муаллимдин межлисдикай кеф хкудзавайбуруз адан рикIе авайдакай хабар авачир. ЯтIани, ада и мани лугьудайла, абур вири кис жедай, фикиррик акатдай, хъванвай ички хкатай хьиз жедай. Ам дидед чIалан гафари иширзавани, са гьихьтин ятIани рикIел хкунри адан рикI къарсурзавани, садавайни лугьуз жедачир. Я абуруз и сирер-деринар герекни авачир.

Са бязибуру ихьтин чIавара «и зегьримар коньяк ерли хъвайиди хьиз акквазвач» лугьуз, чпиз эрекь цадай, Ингьар муаллимдизни теклифдай. Амма ада садрани са ички масадак акадарна хъвадачир. Адахъ галайбуру, мумкин тир, фикир авунни: муаллимди коньяк, эрекь, чехир сад садак акадарна хъун хьайитIа, ада вичи лугьудай пуд чIалални гьа са межлисда манияр лугьуда. Амма акI хьана акур ва ван хьайи са касни авачир.

Амай ичкийрилай багьа нямет – коньяк дидед чIалал лугьузвай манийрихъ галаз сад авуни Ингьар муаллимдиз вичин чIал, халкь, ватан гзаф кIан хьунин лишан яз кьадай хуьруьнбуру.

Адаз хъвада лугьуз жемятди туьгьмет тавунин мад са себеб авай. Муаллим са чIавузни хъвана тарсариз фейи, багъда хьайи демера вич вичелай фидай-

вал пиян хьана, тарцин ва я са цлан кIане ярх хьана амукьай, ада са касдин хатурда акьадай гаф лагьай са дуьшуьшни хьаначир. Маниярни ада анжах колхоздин багъда лугьудай, маса чкада ваъ.

ИкI тирди са гъилера зазни захъ галаз кIелзавай гадайриз жуван вилералди акунай.

Чун, цIуд лагьай классда авай гадаяр, къе-пака мектеб куьтягьзавайбур я лугьуз, хуьруьн къене агакьнавай жегьилар яз кьабулнавай.

Верчерин угъри кьаз фидалди са гьафте вилик чи къуншидал мехъер хьанай. Аниз захъ галаз санал кIелзавай гадайризни эвер ганвай. Им чаз авунвай зурба ихтибар тир: чун накьан кIалтIияр яз гьисабзамачир. Ихьтин гьуьрметди чи жавабдарвал артухарзавай. КIвалин са шумуд утагъда, садбур къвез, муькуьбур хъфиз, мугьманар ацукьнавай. Чун кIвалин иесиди чIехи-гьяркьуь айвандихъ ахъайнавай столдихъ ацукьарнай. Чи суфрадихъ са шумуд чIехи итимни галай. Абурун арада Ингьар муаллимни авай. Жуван классдин чIехиди акур гадайрик са кьадар велвелани акатнай. Жуваз тарс гузвай муаллимдихъ галаз са суфрадихъ тIуьн-хъун авун акьван регьят ва эдеблу кар жезвачирди чна вирида сад хьиз гьисснавай, чун сад садаз килигиз, вилералди, гъилералди «чна гила вучда?» суал гузвай. Ингьар муаллимди чи гьал кьатIана. Гьавиляй ада чи столдихъ тамадавал авун вичин хивез къачуна. Амай кьвед-пуд итимдини кефчибег-муаллимди вичиз стол идара авуниз ваъ талгьудайди чизвай.

– Къала кван, жегьилар, – лагьана Ингьар муаллимди, амай ичкийрин юкьвай къачуна, чехирдин птулка ахъайна, – истиканар инихъди ая.

Чун, адан гъилик кIелзавайбур, сад садаз килигна: гьар садахъ галаз мектебдилай къецени кваз фамилияр кьаз чахъ галаз рахадай муаллимди чаз «жегьилар» лугьузва. Им цIийивал я, прогресс я.

Муаллимдин, классдин чIехидан, гила суфрадин тамададин везифани вичин гъиле кьунвай касдин, га-

фунал чавай гаф эцигиз жедайни кьван? Вични чаз сифте яз, итимриз хьиз, мехъерик эвернавай чIавуз. Чна, гъилера са акьван кьетIенвал авачиз, столдал гьи ички, миже хьайитIани хъун патал эцигнавай синерин истиканар муаллимдин вилик са жергеда эцигна.

– Куьне, стхаяр, куь къайгъу куьне ая, ахъая цуз, квез вуч хъваз кIанзаватIа, – лагьана Ингьар муаллимди чи суфрадихъ галай муькуь мугьманриз. – И жегьилрихъ къе зун жув гелкъведа, тахьайтIа абуру регъуьвилерзава.

Ада истиканар яру-икьи чехирдив лебелеб ацIурна.

– Къарагъ! Хъухъ сифтегьанбур! – эмир гудай саягъда лагьана ада. – Тостар ахпа лугьуда куьне, квел викIегьвилин цIакулар акьалтайла. – Ада вичин истиканда юкьвал кьван эрекь цана.

Чна гьарда регъуьз-кичIез чехирдиз са хупI авуна.

– Кьиле кьван хъухъ! Итимри хьиз, хъухъ!

Чаз маса чара амукьнач. Гьарда вичин гъилевай къаб ичIи авуна.

Чехирди чун рикIивайни садлагьана чIехи авунай. Чна сифте яз итимрин жергеда жуван жавабдарвал гьисснай. Жув а жавабдарвиляй акъуд тавуна, агъуз ават тавуна, ихьтин чIехи мярекатда виридахъ галаз са ихтиярар аваз, масадаз, гаф татIана яб гуз, жува лугьузвай гафар пад кимибур тахьунал мукъаят яз тухун четин кIвалахни я, чIехи къимет авай карни я. Гадайрин акунарни, рахунарни, ацукьнавай тегьерни михьиз дегиш хьанвай.

Кьвед лагьай истиканар хъвайила, чал «викIегьвилин цIакулар» акьалтнай. Чна чи арада Ингьар муаллимдив гьикI мани лугьуз тадатIа лугьуз чинеба кушкушар ийиз хьана. Им чак тади акатна лагьай чIал тир. Амма чаз им акI тирди чизвачир. Сифтедай ада вичи лугьуда лагьана чна умуднавай. Амма чи умудар кьиле феначир. Чавай кьетIивилелди адаз мани лагь лугьузни жезвачир. Гьавиляй чун и кар авун Сардаран хиве тун меслят хьана: чинни кIевиди я, хуьруьн советдин хвани я – ихьтиндан гаф ише тефена жедач.

Вичел авур ихтибарди Сардарак лувар кутунай:

– Чан тамада! Чаз са мани лагь ман! Вуна масадбуруз лугьузва, ви ученикриз лугьузвач. Чна вавай тIалабзава.

– Манияр жуван бубадив лугьуз тур! – хъел квачиз, лайихлувилин вири лишанар кваз лагьана Ингьар муаллимди. – Сифте «Марсельеза» лугьурай, ахпани «Советрин Союздин гимн».

Столдихъ галай итимар ван ацалтна хъуьренай. Чна хъуьредай жуьрэт авуначир.

Муаллимдиз и кьуьруькдикай хуш татанвайди акурла, чна ам гьеле пиян хьанвач лагьана фикирнай. Амма ам чаз са кIусни пиян хьанваз акуначир.

Ада ацукьнавай виридаз тост лугьун патал гаф гана, суфра кьиле тухвана, кIвалин иесидиз, эвленмиш жезвай жегьилриз хъсан келимаяр лагьана, алхишар авуна.

Ахпа чун, мехъерин кIвализ къвезвай маса мугьманриз чка гун патал, гьаятдиз, кьавалри макьамар язавай майдандал эвичIнай.

– Гила фена кьуьлер ая, жегьилар! Кьуьлер тавуна хъфин айиб я, – лагьана чаз Ингьар муаллимди.

Ада чи патай хьайи гъалатI – мани лагь лугьун рикIелай алуднавай, ада чун вилик кутазвай, чи жегьилвилиз рехъ гузвай. Са гафуналди, инани, мехъерик, ада чаз муаллимвал ийизвай.

Чун, гадаяр, майдандал экъечIнай ва туьнт кьуьлер авунай. Чахъ галаз майдандал чи классда авай рушар кьуьлиз атанай. Ингьар муаллимди вири рушариз са-са манатар шабашар вегьенай. Идалди ада чун вичин багъри, талукь ксар яз кьазвай, ада вич чи классдин чIехиди тирди, чай акъатзавай крарин жаваб гузни вич гьазур тир чIал жемятдин вилик къалурзавай. И карди чак генани чIехи руьгь кутазвай, чи кьуьлери межлис гурлу авунай, кIватI хьанвайбуру чаз къати капар янай.

Ахпа Ингьар муаллимди вичи кьуьлнай. Лезгинка кьуьл. Ам, цава лувар гьяркьуьз ахъайнавай

лекь хьиз, майдандал элкъвезвай, адан кІвачер чилик хкІан тийизвайбур хьиз тир. Инал кІватІ хьанвайбурун фикир Ингьар муаллимдал желб хьанвай. КІвалин айвандин мегьежардихъ атана акъваз хьайи дишегьлийрини, кІваляй тІуьна-хъвана экъечІнавай итимрини, къурмишнавай суфрайрихъ хкаж жез атанвайбуруни, жегьил гадайрини, рушарини, аялрини – вирида кьетІен гьуьрметдивди ва майилдивди Ингьар муаллимдиз кап язавай. Адахъ галаз кьуьлзавай рушни кІвачерик цІай квай хьтинди тир. Абуру гьар сада вичин кьуьлуьналди сада садак лувар кутазвай, ашкъиламишзавай.

– АкІадра ам! – гьарайда рушари а рушаз.

Руша кьуьлуьникай хкечІун гьич фикирни ийизвачир. Итимдиз сифте хкечІдай ихтияр авачир. Ихтияр тахьанани авачир жеди, амма адакай ихьтин береда менфят къачун халис итимдин намусди кьабулдай кар тушир.

– Муаллим, тІарам акъваз! Гъуьргъуь жемир! – гьарайзавай чи классдин гадайрини рушари. Чна жув чи муаллимдиз талукь, багъри ксар яз гьиссзавай, адан гъалибвал чи кьилин винизвал, чи шадвал тир.

Муаллимди, кІвачерин ериш са жизвини яваш тежез, кьуьл давамарзавай. АкІ тир хьи, адаз я и мехъерикай, я кьуд пата авай дагъларикай, я цаварикай, я чилерикай хабар амач. Гуя ам са гьихьтин ятІани маса кьетІен алемда ава, гуя ам ина садазни малум тушир са зурба къуватди худда тунва.

– Садавайни гьелелиг туькІуьриз тахьанвай эбеди двигатель ида туькІуьрна вичин хура тунвай хьтинди я, – лагьана зи къвалавай чІехи итимрикай са ни ятІани.

Эхирни кьуьлзавай руша рей гана. Ингьар муаллим «чилел эхвичІна». Ада рушаз, жемятдиз, кьил агъузна, икрамна, кьавалриз сагърай лагьана ва абурун вилик квай синида кІватІ хьанвай пулунин – са ва пуд манатрин харадал – Ленинан шикил алай яру цІуд манатдин чар вегьена.

Чак, чи классдин гадайрикни рушарик, дамах акатнавай:

– Ам чи муаллим я, чи классрук я! – гуя жемятдиз и кар чизвачир хьиз, лугьузвай чна патав гвайбуруз...

РикIивайни вич чи муаллимни классдин кьил тир чIал пакадин юкъуз Ингьар муаллимди чаз мад гъилера субутар хъувунай.

Чун, накьан югъдини, йифдини мехъерик хьанвайбур, жегьилрин жергейра ава лугьуз лувар акатна, кьуьлерна-кьуьлерна галатнавайбур, йифизни ахвар бегьемдиз ийиз тахьанвайбур, пака мектебдиз, вични сифтегьанди тир Ингьар муаллимдин тарсуниз атанай.

Ацукьнава чун тарсуниз гьазур тушиз, амма уьзягъдиз, жув жувахъ агъанваз, вучиз лагьайтIа къе чавай муаллимди тарс хабар кьун мумкин туш. Чаз тарс чирдай, адаз гьазур жедай вахт тахьайди муаллимдиз чизва. Накьан межлисда чна чи класс акIадар тавунайни, вичин кьуьлуьникни ашкъи-руьгь кутунайни муаллимди чак къе хкуьр тийидайдахъ чун кIевелай агъанвай.

Амма Ингьар муаллим, накь са затIни тахьанвайди хьиз, чна са суфрадихъ тIуьн-хъун тавурди хьиз, ички авай къапар гелягъ тавурди хьиз, чавай, гадайривай, са-садавай тарс хабар кьаз эгечIна.

– Ацукь. Кьвед, – лагьана ада Айсамаз.

– Ацукь. Кьвед, – лагьана ада заз.

– Ацукь. Кьвед, – лагьана ада Сардараз.

– Я муаллим! АкI дуьз жезвач эхир. Чун накь мехъерик хьайиди ваз чизва. Чаз тарс чирдай мажалар тахьайди ваз акуна кьван? – чи виридан паталай рахана Сардар.

– Квез накь мехъерик эверна лугьуз, квекай чIехи итимар хьанвайди хьиз хьанани? Итимар хьанвайбуру къе жуван классни, жуван муаллимни акIадардайди туш. Квекай итимар хьанвайтIа, куьне куь тарс, авачир вахт жагъурна, чирна къведай.

Классда секинвал гьатна.

Муаллимди давамарна:

– Итимвал мехъерик, межлисдиз эверуникай ибарат жезвайди туш. Итимвал куьне куьн гьина гьикI тухузватIа, гьадакай тешкил жезва. Итимвилин дережаяр винелди физвай гурар хьтинди я. Куьн са-са кIар хкаж жезва, амма хкаж хьайи кIарцIелай агъуз эхвичIуни итимвилелай цIар чIугвазва. Итимвал регьят кар туш. Итимвилин эвелимжи лишан – ам датIана хуьз алакьун ва адан кIарар жезмай кьван виниз акъудун я. Им гьар гъилера ви жавабдарвал са кIарцIин хкаж хьанва лагьай чIал я. Амма куьн накь хкаж хьайи кIарцIелай къе са кIарцIин агъуз хъхьана. За накь зун куь арада ава лугьуз шадвалзавай, амма къе зун пашман хьанва. Эгер куьне зи а шадвилиз итимвилелди къимет ганайтIа, къе куьн тарс чирна къведай.

Чун кьилер куьрсна ацукьнавай, налугьуди муаллимди гьар са гаф Ньютонан кьилел алукьай ичер хьтинбур я: чна а юкъуз сифте яз жув патал итимвилин къанун дериндай ачухнай, гьисснай, кьиле тунай.

Гьа чIавуз за фикирнай: «Ингьар муаллимди колхоздин багъда манияр лугьун адан къабачивал, квасавал туш, адахъ са дерт ава, хажалат ава, я туштIа ада уьмуьрда са гъалатI ахъайнава ва а гъалатIдай ада вичи вичиз и ажайиб жуьреда жаза гузва».

Хуьруьнвийри и кар кьатIузвачир. Хуьре гуьгъуьнин юкъуз маса ван гьатнай: «Ингьар муаллимди вичи тарс гузвайбурухъ галаз санал хъвана, пака абурувай тарс хабар кьуна». Инсанри и кардикай кеф хкудзавай, хъуьруьнарзавай. Садазни чизвачир хьи, Ингьар муаллимди вичи гузвай тарсар неинки са мектебда, гьакI мехъеррикни межлисра, колхоздин багъда манияр лугьузвайлани давамарзавайди...

Чи кьилел атанвай, БетIихахъ галаз алакъада авай вакъиади зи кьиле мектебдиз фидай рекье ихьтин фикирни тунай: «Зани Айсама Ингьар муаллимдин гъилик кIелзавайди чиз, ада чаз мехъерилай гуь-

гъуьниз кьведар эцигуниз жаваб яз чна хъувур кар хьиз къалурун патал ада, БетIиха, муаллимдин дидедин верч чуьнуьхунни мумкин я».

Зун мектебдив агакьайла, циф михьиз алахь хъувунай. Дагъдин кукIушдихъни адан кьибле патахъай галай МуркIадин гъурдихъ цифедин гапIалар галкIана амай. Амай дагъларин хъиткьеррани цифедин куьлуь кIватIар акъвазнавай.

– Къе сятдин кьведаз хуьруьн клубда ижлас жеда, – лагьана заз Айсама, зун сиредихъ ацукьайла. – Ваз хабар авани?

– Вуч ижлас?

– Вири хуьруьн ижлас. БетIиха чун верчер чуьнуьхзавайбур я лагьана малумарнава, субутни авунва лугьуда.

– Бес хуьруьн совет? Ам дустагъда хьанвайдан чIалахъ яни?

– Гьукум чIалав гъизвайбур вири гьахьтин элементар тушни? – вич дуьньядикай хабар авайди хьиз къалурна Айсама.

– Сардара вуч лугьузва?

– Фена жува жузуз адавай, – Айсамаз адан жаваб чизвайди ванцяй кьатIуз жезвай.

Зун Сардаран патав фена.

– Ибур вуч хабарар я?

– Авай хабарар я ман.

– ГьикI авай хабарар я? Вунни чахъ галачирни? Чун ви дахди ракъурайбур туширни?

– Зун куь арайра твамир. Жуван жаваб жува це.

Зун и гафари къапарай акъудна. Им адан дахдин «тарсар» хьун мумкин я. За Сардаран хуру кьуна хъуткьунарна, ам цла эцяна.

Айсама ва классда авай муькуь гадайри чун къакъуд хъувуна.

Классдиз муаллим атайла, чун чкайрал ахцукьнай.

Заз и тарс Ингьар муаллимдинди хьанайтIа кIандай, адахъ галаз са меслят ийидай, ада чаз чи кьи-

лел атанвай нагьахъ дуьшуьшдикай хкечIдай са рехъ къалурдай, амма къе чаз адан тарс авачир. Я и хьанвай хабардални ам вич къвезвачир. Гьамни и акъуднавай буьгьтендин чIалахъ хьанвай жал?

Кьвед лагьай тарсунилай кьулухъ Сардар тарсара акъвазначир.

Муаллимар зазни Айсамаз гьайиф чIугвадай жуьреда килигзавай хьиз жезвай заз. Абуру акъатнавай хабардикай са гафни лугьузвачир, чпин тарсар гузвай. Абуру икI авуналди верчер чуьнуьхайбур чун яз гьисаб тийизвайди аквазвайвай.

Сятдин кьвед жедайла чун клубдиз фена. Инаг са вахтара мискIин тир. XX лагьай асирдин сифте кьилера ам са мус ятIани инал хьайи килисадин харапIайрин бинедал эцигай и имарат са хасаратни тахьана, хуьруьн вири кIвалерилай цIийиз ва зурбадаказ аквадай. Анжах минарадиз элкъвез-элкъвез янавай жуьреба жуьре ракьун табагъри – плакатри ва абурун кьилелайни «Коммунизмдихъ виликди!» гафар кхьена куьрсарнавай яру парчадин кIусуни инаг мискIин яз амачирди лугьузвай.

Чун иниз атайла, клубдин чIехи зал инсанрай ацIанвай. Ацукьдай чка амачир. Аквар гьалда, жемятдиз и садлагьана хуьруьк акатнавай угъри вуж ятIа чириз кIанзавай, вучиз лагьайтIа чуьнуьхгумбатIди вири хуьрел леке гъизвай, тахсир квачирбурал шак физ тазвай. Авайвал лагьайтIа, абуруз верчер чуьнуьхзавайди вуж ятIа ван тахьана авачир. Амма вири и фикирдихъ галаз рази яни-тушни лугьуз бажагьат жедай, гьардахъ вичин фикир, гиман авай.

Зунни Айсам акурла, залдик юзун, ван акатна. Инсанри, чпи чпихъ галаз кушкушариз, чун галай патахъ килигзавай. Идалай рикIиз азаб гудай, жувни, намусни таквадай са цIу куз, чилерай чилериз ракъурдай легьзе заз уьмуьрда садрани акурди тушир. Жувак са тахсирни квачтIани, са ни ятIани вун гьахьтинди яз гьисабун ва вавай адаз са гафни лугьуз тахьун, жувак тахсир квачирди субутиз тахьун еке

жаза я. Ихьтин чIавуз са ажалдилай гъейри, мад са затIни рикIиз кIан хъжедач.

Залдин юкьвай Балакь халуди чаз гъилин ишара авуна. Им ада «рикIик кьамир, кичIе жемир, зун куь далудихъ гала» лагьай чIал тир, амма и ишарайри рикIиз сабур гайиди за гьиссначир.

Балакь халудин къвалавай зи баде ацукьнавай. Амни заз килигна, кьил галтадна. Им «вуна вучна, вуна ви кьил вучиз и регъуьн къванерик кутуна?! КичIе жемир, ви хатур за садавни хаз тадач!» лагьай чIал тир. Гена диде иниз атанвачир. Им ада Балакь халудихъни бадедихъ далу акалнава лагьай чIал тушир, ада вич татуналди заз «гьикI вун, за фимир-фимир лугьуз, угъри кьаз фенатIа, гьакI викIегьдиз и кьилел атанвай дуьшуьшдани жуван итимвал хуьх!» лугьузвай.

БетIих сад лагьай жергедин юкьва авай са чкадилай, амайбурукай са кьилин хкатна, аквазвай. Адан кьве къвалавай гвай чкайрал садни ацукьнавачир, я ацукь тийидайдини виридаз чизвай. Ам чаз килигна, ва адан сивикай ягьанатдин хъвер фена.

Сардар, чин амачирди хьиз, рангар атIана, цлавай акъвазнавай. Ам чи патав атана. Адани чакай угърияр ийизвай. Хьайи-хьайивал лугьуник идан хев квачир:

– За квез ката лагьаначирни, кьей рухваяр? Гила жаваб це.

– Ам ваз талукь туш, – лагьана за. – ЛипI хьухь!

– Квахь чи патавай, кичIерхъан! Угъраш! – Айсама патанбуруз таквадавайл адан кьула гъуд эцяна.

Сардар вич акъвазнавай чкадал хъфена.

Сегьнедал пуд стол са жергеда эцигна, абурун винелай яру парча вегьенвай. Арадал атанвай яргъи столдин юкьни-юкьвал яд авай графин алай, адан къвалавайни синерин истикан гвай.

Сегьнедин кьилелай Ленинан лап чIехи шикил, кьве къвалавайни адалай са тIимил гъвечIиз янавай Марксанни Энгельсан суьретар куьрснавай. Сегьне-

дин къене махсусдаказ къенин ижласдин важиблувал къалурун патал Брежневан шикил стулдал эцигнавай. Ам фойедин цлалай алудна иниз гъанвайди тир.

Чун ихьтин ижласра садрани хьайиди тушир. Тешкилатчийриз им гьикьван метлеб авай мярекат хьиз къалуриз кІанзавайтІани, чаз ам са жуьреда, терхеба яз аквазвай.

– Исятда тамаша гатІун жеда, – айгьамдалди лагьана Айсама.

Сегьнедин са патакай пуд кас хкечІна яргъи столдихъ атана. Абур хуьруьн гьакимар: хуьруьн советдин седри, колхоздин седри, парткомдин кьил. Пудални шляпаяр ала. Гарданра галстукар ава.

– Ингье чи Марксни, Энгельсни, Ленин, – ягьанатна за. – Гьардан хивек са яру къизилгуьлни ккІурнавайтІа, пис жедачир.

Айсам, пуспусна, къене пайда хьайи хъвердин звар винел акъуд тавуна чІагана физвай. Са декьикьада кьван ам и звар алуд тежез азабдик хьанай.

Хъуьредай крар мад авай.

Гьакимар столдихъ садлагьана ацукьначир. Абур пудни, Брежневан шикилдихъ элкъвена, капар ягъиз эгечІна ва залда авайбурузни икІ ая лугьуз гъилер юзурна. Абуруз, аквар гьалда, генсекдин шикил сегьнедиз гъун ам вич иниз атанвай мисал хьиз тир. Халкьди и чІехи вакъиадиз гьуьрмет тавун гьакимрин вилерай айиб кар жезвай жеди.

Инсанар садбур, чеб чпиз килигиз, къуьнер агажиз, хъуьрезва, садбуру инлай-анлай жими капар яна акъваз хьана. Амма сегьнедаллайбур идал рази жезвач, абурун чин кІеви я. Иллаки хуьруьн советдин чІехида, Вурдихана, Сардаран дахди, кьве гъилни зал галайвалди ийиз, капар ягъ лугьуз ишара ийизва, алатзавач.

Акуна заз, сифтени сифте Сардар, ахпани БетІих чпивай жедайвал кІевиз кап ягъиз эгечІна. Балакь халуни гуьгъуьна акъвазнавачир. Ахпа инлай-анлай капар акъатна. Эхирдайни вири залди гурлу капар

яна. Зани Айсама и уюндик кьил кутуначир. Зи бадедини кап язавачир. За рикIяй адал дамахна: «Маншаллагь, кьей хва баде! Вун халисан итим я!»

Капарин ванер клубдилай къецезни хъсандиз ван атайди хьтинди тир, вучиз лагьайтIа иниз садлагьана мад инсанар атана. Абурук Ингьар муаллимни квай.

Капар секин жезвачир. Хуьруьн чIехида гила капар акъвазара лугьуз гъилин ишараяр авуна, амма халкьди яб ганач. Ам гьуьрсуьна гьатнавай хьиз аквазвай. Парткомдин секретардини, столдихъ атана, ручка къултухдай акъудна, адалди графиндин къвал гатана. Имни абурун чIалалди «секин хьухь, капар акъвазара» лагьай келима тир. Амма капар акъвазнач.

Зун сифте вуч хьанватIа гъавурда акьунач, ахпа заз акуна: сифте Балакь халу, ахпани зи бадени къарагъна, гила гьадани кап язавай. Ахпа зи кьили ван авуна. Маса жуьреда чпиз галтIам ягъиз тежезвай гьакимрикай халкьди, кIвачел къарагъна, капаралди икI зарафатзавай, гьакимар, абуру мярекатдик кьил кутур саягъ хъуьруьнрал вегьизвай, абуруз инсанри чпивай жедайвал кар кьазвай. Гила зунни, Айсамни гъилерай цIай акъатдайвал капар ягъуник экечIна. ИкI авунихъ мад са себеб авай: чун алай чка жагъурна, инсанрин юкьвайтIуз, чуькьвез-чуькьвез, атана Ингьар муаллимни чи патав акъвазнавай. Им ада чун угърийрай кьазвач лагьай чIал тир. Гьадани чахъ галаз кап язавай ва хъуьрезвай, са кьве гъилера ада, сиве тупIар тваз, къати уьфтерни агалдарнай.

Гьакимар халкьди акъуднавай фендинин гъавурда акьунвай, амма абуру чпиз чир хьанвайди къалурзавачир. Абур капар акъвазардалди сегьнедал, галачир хъверни сиверал алкIурна, кIвачел акъвазна хьанай.

Вири крара кьадар-часпар чидай-хуьдай халкь эхирни секин хъхьана, чкайрал ахцукьна. Гьукумди вуч ихтилатар ийидатIа лугьуз вил алаз, дуьз лагьайтIа, яб алаз акъвазна.

Амма гьукум авиляй гьукум я хьи, – кIантIа хуьруьнди хьуй, кIантIа райондинди хьуй, кIантIа

уьлквединди, – ада вичи ийизвай крар вири гьахъбур тирди, вич вири патарихъай лацу-михьи тирди къалурун патал а паталлайдал ичIир тийидай чиркер, адал гьалч тийидай паркутар жедач, лезгийри лугьудайвал, ада инсандик са галкIидай кьен тадач. Гьукум арда паб хьтинди я: вич фейи валар, муьхцер, кIамар рикIелай алудна, атана, кимел са тахсирни квачиз акъвазнавай садак вири тахсирарни гунагьар кутада. Ада ваз вири субутда, вавай адаз са затIни субутиз жедач.

И гъилерани гьакI хьанай.

Эвелни-эвел ихьтин ижлас тухун вич ахмакьвал тир. ЧуьнуьхгумбатI, угъри вуж ятIа яхъ, чира, лазим чкада адан дуван аку, амма инсанар чпин гьар йикъан кIвалахривай къакъудна, гьакIан яргъи ихтилатар ийиз клубда кIватIуникай, сада садан япар денг авуникай са хийирни авачирди хуьруьн кьилевайбуруз хабар тахьун аламатдин кар тир. Аквар гьалда, абуруз чпи гьикI кIвалахзаватIа, гьикI халкьдихъ рикI кузватIа, гьикI адан мал-девлетдин къаравулда акъвазнаватIа, къалуриз кIанзавай.

Пуд гьакимни, шляпаяр алудна, гьарда вичиннди вичин виликай эцигна, ацукьна.

Ахпа хуьруьн чIехиди, кIвачел къарагъна, рахаз эгечIна:

– Гьуьрметлу юлдашар! – Кьил тик кьуна, вилер къавун яргъал са пипIе атIумарна, гуьмбет хьиз, са чIарни юзун тийиз, ванцик важиблувални гьукумвал кутуна, вичи лугьудай гафарилай дуьзгуьнбур ва камаллубур тежедайди къалурзавай хьиз, ада давамарна: – Илигна коммунизм эцигзавай чи чIехи уьлкведи и дуьньядиз эдебдинни ахлакьдин, гьахълувилинни адалатдин, дуствилинни стхавилин тарсар гузвай, садазни гардан кIир тийизвай, са душмандизни инсаф тийизвай Советрин Союзда гьихьтин зурба крар кьиле физватIа, квез аквазва ва ван къвезва. Гьа краралди куьн бахтлу я, абурал квевай дамахиз жеда. Инсаниятдин тарихда хьайи виридалайни камаллу рухва-

яр тир Марксанни, Энгельсанни, Ленинан мягькем илимдал бинеламиш хьана, чун виликди тухузвай чи играми коммунистрин партияди ва адан генеральный секретарь, зурба, ялавлу ленинчи Леонид Ильич Брежнева чун коммунизмдин нурлу кукIушрихъ тухузва. (Рахазвайда, элкъвена, далудихъ галай генсекдин шикилдиз килигна, кап яна, адахъ галай кьведани гьакI авуна, залда акъатай капар жимибур хьана). Чи кьилин мурад тир а кукIушар чна фадлай муьтIуьгънавай жеди, чи арада бязи ламатI инсанар, угърияр, темпелар, арзачияр, диндин къармахрик кумайбур хьаначиртIа. Къайгъу авач, чна гьабурни чIалал гъида, чIалал текъвезвайбурухъ галаз чун масакIа рахада.

– Куьрелди лугьузватIа, лагь, тахьайтIа жемятдин чан акъудмир яргъийралди! – гьарайна залдай вилик жергейрикай ацукьнавай виликррай чубан хьайи, гила кьуьзуь хьанвай Эбила.

Инсанрик гъулгъула акатна, абуру чубандихъ галаз чеб рази тирди къалурзавай.

– Хуьруьн чIехида давамарна:

– Гьуьрметлу юлдашар! Чун кIватI хьунин себебни чи хуьруьк верчерин угъри акатун тирди квез чизва. Ихьтин бябурчивилин кIвалах – им чун физвай коммунизмдин рекье къалгъанар, цацар ва я къаратикенар экъечIай мисал жезва. ГьакI хьайила, чна кьуд пад ахьтин сармашухрикай михьна кIанда. Чна михьини ийида!

– ДекIена квяй ахьтин са дуьз кар акъатин! Чи саларни эчIедайбур ракъурнайтIа, коммунизм фад жедай, – зарафатна виликан пагьливан Жебес халудини вич алай чкадилай.

Залди капар яна.

Парторгдин чIехида и гъилера графиндин къвал ручкадив ваъ, синерин истикандив гатана.

– Чна садан саларни эчIедач, – лагьана хуьруьн чIехида, вичиз хъел атанвайди чуьнуьх тавуна. – Чна чIуру саларбанар чеб эчIеда.

Зал секин хъхьана.

– ГьакI хьайила, яб це, юлдашар. Эхиримжи вахтара верчер квахьнавайбурун кьадар хуьре лап гзаф хьанва. Нин верчер чуьнуьхнаватIа, гъилер хкажа.

Хкажай гъилерин кьадар цIувадав агакьнай.

– Им чи хуьр патал гзаф чIехи рекъем я. Ихьтин угъривилери чи хуьрел чIехи леке гъизва. Гьа леке алудун патал и кар за гъиле кьун кьетIна ва, квез хабар авачиз, чинеба кIеретIар тешкилна – мектебда хъсандиз кIелзавай гадайрикайни чешнелу коммунистрикай. Абуру эхиримжи йикъара, дуьз лагьайтIа, йифера геждалди хуьруьн куьчейра къекъвез, анра гьихьтин вакъиаяр кьиле физватIа чириз хьана. Амма нетижайри чун пашманарна. – Фикирлу хьанвай кьасар ийиз, кьил галтадна хуьруьн чIехида. – Чна ихтибарай ксарикай са бязибуру чпи угъривал ийиз хьана.

Ада зал хъиткьинда, «абур вужар я, а угърияр?!» лугьуз, къутми жеда лагьана фикирнай жеди. Акунрай, адаз и мярекат зурба вакъиадиз элкъуьриз ва вич адан кьилин игит хьиз, угъривилел эхир эцигзавай къагьриман коммунист хьиз къалуриз кIанзавай.

– Агь, ви хая кь...й! – лагьана явашдиз, масадбуруз ван тежедайвал Айсама, са гужуналди кьарай хуьз.

Зунни къеняй ргазвай, амма залда лал кьини чун сабурлу авунвай. Залда ацукьнавайбурукайни садани витIни акъуднач. Вучиз лагьайтIа абуруз виридаз накь йифиз угърияр кьаз фейибурукай са кIеретIда хьайибур Балакь халуни, Айсамни зун тир чIал тирди къе чир тахьана авачир. Вири кисна акъвазуни абур, са патахъай, чна угъривал авунал шак гъизвайдакай, муькуь патахъайни, чун рикIивайни угърияр тирдан чIалахъ хьана, абур мез кьадай кьван чкадал къведайвал къарсур хьанвайдакай лугьузвай. Мумкин тир, абур, гьа кьве фикиррални алаз, кьве чкадал пай хьанваз, анжах садбур чIалахъ хьуни, муькуьбурни чIалахъ тахьуни арадал гъанвай лал кьини сад авунвай.

Аквар гьалда, хуьруьн чIехидаз халкь кисуникай хуш атанвачир. Ада икI жеда лагьана фикирнавачир. Адаз, накь чун вичи угърияр кьаз кIвачинарна, къе чун икI ихтибардай вегьена, маса гуникай са къайгъуни авачир.

Ада кьиле кьван фин кьетIинавай. Гила ада вичин кьетIивал артухарна, гьужум давамарна. Гьи нетижадал гъидатIа, ада виликамаз юкIар-чипIер ягънавай хьтинди тир. Амма вичи вич тухунин тегьерда итимвилинни инсанвилин, ягьдинни намусдин са лишанни ада вичик тунвачирди заз аян хьанвай.

– Угъри жуван чинавай вил хьайитIани, чна адаз инсафдач! – лагьана хуьруьн советдин чIехида. Чна ахьтинбурув обществодал леке гъиз тадач!

– Яда, абур вужар я, а угърияр? – гьарайна вичин къагьриман ванцелди симин пагьливан хьайи Жебес халуди. – Вуна абур чаз къалура кван, тIварар яхъ.

Зал хъуьрена. Жемят Жебес халудин гафарик ягьанат квайдан гъавурда акьунвай.

– Абур вужар ятIа, квез абур акур ва кьур шагьид БетIиха лугьуда.

Жемятдик гъулгъула акатна. Хуьруьн чIехида вичиз къанлу БетIихакай ампа авуни инсанар къенин ижлас гьакIан ахмакь уюн тирвилин фикирдал гъанвай жеди. Амма хуьруьн чIехида икI авун – им ада, вич халкьдин хъилекай хкудна, жемядин хурук БетIих кутаз алахъун тир. БетIих, лагьайтIа, вичел ампавал гьалтна лугьуз, гзаф ашкъилу тир ва вич вичихъ агъанвай, и «къуллугъ» ам патал вич инсанрин жергейриз хтай мисал тир, гьавиляй ада вичин везифа акьван къизгъиндаказ кьилиз акъудзавай хьи, адан сивяй чкIизвай кафади, адан кьетIивили са бязибур адан гафарин чIалахъар тавунани тазвачир.

– Гьуьрметлу юлдашар! – рахаз эгечIна БетIих.

– Вакай жедай юлдаш кьий! – адаз жаваб гайи ван Жебес халудинди хьиз тир.

Залди, хъуьрез-хъуьрез, капар яна. Парторгди синерин истикандив графиндин къвал гатана.

БетIиха, «зун хуьх, зи пад яхъ тIун!» лугьунин лишан яз, хуьруьн чIехидаз килигна, адани кьил галтадна, яни «рахух, ви далудихъ зун гала» лагьай хьтин ишара авуна. И карди абурун арада ижласдилай вилик са гьихьтин ятIани икьрар хьанвайди къалурзавай.

Абурун икьрар сад хьун лазим тир: чпи чеб хуьн. Хуьруьн чIехиди верчер чуьнуьхзавай угъри вуж ятIа винел акъатунал жемятдин вилик хъсан гьаким яз хкаж жезвай, БетIих, лагьайтIа, угъри кьунай дуьз рекьел хтанвай инсан яз акъатзава. Ада са мус ятIани къапарай акъатна авур къанлувал инсанрин рикIелай алудуниз, алатай вахтунин руквадик кутуна чуьнуьхуниз куьмекда.

Гила БетIиха жемятдин вилик ийидай рахунра адет яз кардик кутадай харапI хьанвай гафар хълагьнач, ада вичин «гьужум» садлагьана кьетIидаказ ва кьетIен келимайралди гатIунна:

– Ингье, – лагьана ада, вичин фуфайкадин жибиндай акъудна, нерин яйлухдик квай вечрен кьил къалурна. Гьамни гваз Ингьар муаллимдин патав атана. – Им нин вечрен кьил я? Чир жезвани?

– Ам нин вечрен кьил ятIа, заз чир жедачир, къе йифиз чуьнуьхнавайди зи дидедин верч туширтIа, – жаваб гана муаллимди лап секиндиз, вичин дидедин вечрен кьил са ни ятIани галудуникай са къайгъуни авачирда хьиз.

– Им заз гьинай жагъанатIа чидани, гьуьрметлу юл... – БетIиха, Жебес галай патахъ килигна, лугьуз кIан хьайи гаф юкьвалай кьатIна, алава хъувуна: – Гьуьрметлу хуьруьнвияр.

– Гьинай? – ягьанатни хъел кваз лагьана Ингьар муаллимди. Адан суалдай касдин са иски хирек ктадай хьтин тIал авай хьиз аквадай.

И суалди мад гъилера клуб тежедай хьтин секинвилив ацIурнай, гуя жемятдизни вечрен кьил гьинай жагъайди ятIа хабардал ва я чир хьунал инсанар, БетIиха гьикI ва гьихьтин жаваб гудатIа лугьуз, вил алаз акъвазнавай.

– Заз и кьил, муаллим, ви дидедин къуншидаллай харапIайрай жагъана. – БетIиха вири хуьруь Ясабан харапIаяр лугьузвай чкIанвай кIвалерин иесидин тIвар кьуначир.

– Ваз анал фидай чинни рикI гьикI хьана, кьей хва? – мад вичин яцIу-гурлу ван хкажна симин пагьливан Жебеса. – Ваз, вун себеб яз арадал атай харапIайрикай регъуь тушиз, са вечрен кьил ваз гьахьтин зурба аламат яз аквазвани? А кьил на атIанвайди туштIа, низ чир хьуй? Дагъдин пад хьтин итимдин руфуна къеме твадай ваз са чулпадин кьил атIун вуч я кьван? Итим тергна, гила адан харапIайрикай ягьанатарзавани, ламран хва?

Инсанар, виликдай хьиз, са витIни, са жингъирни акъуд тийиз, ацукьнавайтIани, парторгди истикандив графиндин къвал гатана. Чидач, им хатадай хьайи кар тирни, я тахьайтIа Жебесан гафари амай инсанрикни цIай кутуникай, абуру къал-къил акъудуникай игьтият аваз авур кар ятIа. Аквар гьалда, им, гьакI жез кичIела, гьарай-эвер акъат тавун патал, рахунрин юн маса кьерез акъат тавун патал ада виликамаз БетIихаз кайи са чIар тир. АкI тир хьи, Жебесан гафарилай кьулухъ генани гзаф лал кьенвай макъамда истиканни графин сад садахъ галукьарай ван инавай инсанриз бажагьат атана.

БетIих мад хуьруьн чIехидаз килигна, ада мад кьил эляна.

Вичин далудихъ кас галамаз акунани, тахьайтIа пагьливандин гафари цIай кутунани, вечрен кьил гъиле кьунвай БетIих садлагьана къутми хьана:

– Жуван сив хуьх, Жебес! ГьакI гьавая са итимдини масадан руфуна хенжел экъуьрдайди туш! Хьайи крар хьана алатнава! За жува авур кардай жаваб ганва! За дустагъда чIугур цIуд йис ваз тIимил яз аквазвани?

– Эхь! – КIвачел къарагъна пагьливан Жебес. – Заз лап тIимил яз аквазва! Вун анай ахъайна кIанзавайди тушир! Ахъаяйлани, вун гьи чин алаз хуьруьз

хтайди я?! Хтайлани, вун гьи чин алаз, Ясабан харапIайрал, вун себеб яз харапIайриз элкъвей кIвалерал, фейиди я? Вуна сифте зи суалриз жаваб це! А вуна лугьузвай хенжелар чахъни авайди я!

Парторгди мад синерин истикандив графиндин къвал гатана.

Хуьруьн советдин чIехиди кIвачел къарагъна:

– Я жемят! Чун чи кьилин ихтилатдилай алатнава. Чи ижласдин макьсад масад тир. Куьне БетIихав рахаз тур, гзаф тIалабзава.

– Рахурай ман, адан сив кьадайди авач кьван, – лагьана са ни ятIани.

– Бес я БетIих рахай кьван! – садлагьана Балакь халу къарагъна. – Заз яб це, азиз хуьруьнвияр! Им муьхцяй экъечIайда кимеллайди беярбурзавайдан межлис хьанва. ГьикI хьанатIа, за лугьуда!

– Угъри вун я, ваз рахадай ихтияр авайди туш! – гьарайна БетIиха. – За накь йифиз кьурбур вунни ви хвани, адан дуст Антер я.

– Угърини вун я, кьей хва, къачагъни вун я, къанлуни! – гьадалайни кIевиз гьарайна Балакь халуди. – Жемятар! Хуьруьн чIехидан меслятдалди зун мектебда кIелзавай пуд гадани галаз верчер чуьнуьхзавайди вуж ятIа чирун патал, жез хьайитIа, кьун патал, накь йифиз хуьруьн куьчейра къекъвез экъечIнай. Зи юлдашрикай ангье кьвед цлавай акъвазнава. – Балакь халуди зунни Айсам къалурна. Ахпа ада Сардарал тIуб туькIуьрна: – Пуд лагьайди ангье Сардар я, хуьруьн чIехидан хва. Вучиз ятIани ам къе муькуь кьведакай къерех хьана акъвазнава.

– Сардар квехъ галайди тушир! Авайди куьн пуд тир! – алатзавачир БетIих.

– Акъваз, зав рахаз тур, яда! Зун коммунист я! Вун зи сив кьадай итим туш!

– За вавни зи сив кьаз тадач, – лагьана БетIиха. – Заз куьн гьа харапIайрай гьикI экъечIнатIа акуна. Куьн пуд авай. За куьн и клубдин патав кьунни авунай.

– Я кьей хва, зун кьаз, чун кьаз вун вуч кас я?! Ваз ни ихтияр ганвайди я чун кьадай?!

– Ихтияр за жува жуваз гана... Зун и хуьре, урусри лугьудайвал, лацу къаргъа я. Гьавиляй угъривал гьикI хьайитIани зи хиве твадайди чиз, зун са шумуд йифиз чинеба куьчеяр вилелай ийиз хьана. Накь зи гъиле куьн гьатна. Куьн хъфейдалай кьулухъ зун гьа харапIайриз хкаж хьана. Заз куьне ана вучнатIа чириз кIан хьанай. Шак фенвай зи, ана куьне куь чIуру ниятар кьилиз акъудна лугьуз. Анайни заз и кьил жагъана...– Ада жибиндай нерин ягълухдик кутунвай вечрен кьил акъудна. Ахпа ягьанатдин хъвер чинал гъана хабар кьуна: – Верч вич тIей? Гьинава? – Ара гана, шит хъвер чинилай шуткунна давам хъувуна: – Гила заз лагь, куьн накь а харапIайра хьанани? – БетIиха сифте Балакь халудал, ахпани зални Айсамал вичин кьурай яргъи тIуб туькIуьрна, налугьуди, ида хенжел эцязава.

– Эхь, чун накь гьана авазвай, – секиндиз лагьана Балакь халуди. – Кьакьан чка яз, хуьруьн са пай капаллайди хьиз аквадай чка яз, чна са кьадар вахтунда Ясабан харапIайрилай хуьр вилелай ийиз хьана. Чаз, кьуд касдиз санлай, вун гьикI чинеба-буьркьвеба къекъвезвайтIа акунай.

– Кьуд лагьайди квехъ галайди тушир! – кьил галтадна БетIиха.

– Я чан чIехибур, – чара атIанвайди хьиз, сегьнеда ацукьнавайбурухъ элкъвена Балакь халу. – Куьн зи, коммунистдин, чIалахъ жедани, я туштIа и кардин? Я чан хуьруьн чIехиди, вуна хьайитIани лагь ман! Накь чахъ ви хва Сардарни галай чIал, гьамни, чун хьиз, вуна дугурайди лагь тIун!

Залдик гъулгъула акатна. Парторгди графиндин къвал истикандив гатана. Зак и гъилера хъуьруьн акатна. Парторгди икI авуни зи рикIел бокс гъанай. Шуьшедин кьве къаб чеб чпихъ галукьаруни гьар раунд куьтягь хьайила ядай зенг эвеззавай хьиз тир. Къенин мецин акъажунрани гьакI жезвай.

Гила хьайи гьуьжет виликдай хьайибурулай гзаф аламатдинди, за, Айсама ва Балакь халуди, гьакIни амай жемятди вилив техвейди хьанай. Куьрелди, заз атай хъвер яргъалди феначир.

– Зи хва Сардар квехъ галачир, Балакь! – секиндиз, вичин гафарихъ ва вичихъ кIевелай агъанваз жаваб гана хуьруьн чIехида.

– Бес гьа и вуна ам чахъ галаз ракъурначирни? – Балакь халуди эрчIи гъил сифте вичин хуруда акIурна, ахпа чахъди, захъни Айсамахъ, яргъи авуна.

– Ракъурнай... – Хехинив кьуна ялзавай хьиз и гаф акъудна советдин чIехида вичяй. – Амма ам элкъвена хтана... Кьиле кьван квехъ галаз амукьиз кIан хьанач.

– ГьикI кIан хьанач? Ам чахъ галазвай эхир! Ингье хабар яхъ гадайривай! – КIвачерикай чил хкатзавайди гьисснавай Балакь халуди мад вичин гъил чахъди яргъи авуна. Ахпа ада ина-ана теспача яз вил экъуьрна: – Сардар вични ина авайди тир кьван! Вичини лугьурай.

– Сардар чахъ галайди тир, – гьарайна алай чкадилай Айсама. – Ам, и БетIих акурла, катайди я.

– Ам квехъ галайди тушир! Заз ам акурди туш! – мад БетIиха ван хкажна.

И арада ракIарин сиве инсанрин далудихъ чуьнуьх хьанвай Сардарай ван акъатна, аквар гьалда, аналлайбуру, «рахух!» лугьун яз, адан къвала кьуьнт эцянавай.

– Сифтедай зун квехъ галайди тир. Ахпа зун хъфенай. БетIих халуни заз акурди туш. – Ахпа, захъни Айсамахъ элкъвена, алава хъувуна: – Ахпа хьайи куь крарик зун кутамир, абур заз чидайбур туш, я зун абурук квайдини туш.

Сардараз вичи ийизвай угърашвиликай са хабарни авачир. Адаз БетIихакай халу хьанвай. Зунни Айсам къеняй ргазвай, амма эхна кIанзавай.

Балакь халу гена секин хьанвай, ада са легьзе идалай вилик вичик акатай велвеле хкудна гадарна-

вай. Аквар гьалда, и жезвай крар ада са ни ятIани махсусдаказ акъудзавай кьуьруьк тирди гьисснавай. Гьавиляй адаз, сабур хвена, вичи вич квадар тавуна, гьахъ винел акъудун патал женг давамарун герек тир. Ада, я Сардар вич, я ада лагьай гафар япа такьуна, адан бубадихъ элкъвена, секиндиз, вичин эрк хуьзвай тегьерда, ванцик са гъалабани квачиз, давамарна:

– Ви хва катна хъфейла, йифен кьуларилай алатнавай. Бес ваз ам хтай вахт акуначни, юлдаш гьаким?

– Зун накь командировкада авай. Къе пакамахъ хтайди я... Заз зи хвани къе акурди я... БетIихни заз къе акурди я...

– Юлдаш чIехиди, зун коммунист я. Вун зи чIалахъ жедани, я тахьайтIа и, гьа вичи лугьузвайвал, лацу къаргъадин? – Балакь халуди накь йифиз БетIиха вичикай лагьай ибарадикай инал ягьанат кваз менфят къачуна. – Итимдихъ са гаф жедайди я!

Амма и гафариз жаваб икьван чIавалди кисна ацукьнавай колхоздин седриди гана:

– Чаз чизва, вун гьихьтин коммунист ятIа! Сталинан ктабар чинеба хуьзвай коммунист!

Балакь халудиз жаваб хгудай мумкинвал хьанач. Халкьди ахьтин гурлу капар яна хьи, клубдин къавар алатиз са тIимил амай. Зи кьил акъатнач, ибур, икьван чIавалди кисна-кисна, гила гьакI са гаф хьуй лагьана рахай седридиз ягъай капар тирни, я тахьайтIа Балакь халуди Сталинан ктабар чинеба хуьниз ягъайбур тирни, я туштIа Сталиназ вичиз ягъайбур. Капар дехьнен ягъай хьтин зарафатдинбуруз ухшар тушир, рикIивай ягъайбур тир.

Колхоздин седриди, вичи са зурба аламат авурда хьиз акваззвай, ада и капар вичин мецин гьунардиз ягъайбур яз кьабулнавай. Адан кьама акваз-акваз ял гьатнавай. Ада гила, гуя вичивай икьван чIавалди икI тежезвайда хьиз, графиндай истиканда яд цана, хъвана. Садал бес тахьана, кьвед лагьайдини цавун кьиле ичIи авуна. Адаз акI тир жеди, вичи къазанмишай капарай вич и кьве истикан циз лайихлу хьана,

гьакьван ширидаказ, туьтуьнин кIараб виниз-агъуз жез, яд къенез кужумнай, гуя идан къене са зегьем къумлух авай. Эгер ада икьван чIавалди икI авунайтIа, инсанрин шак са квел ятIани физ кичIезвай жеди адаз. И гурлу, вичин куьруь-яцIу гафари арадал гъайи капари гайи мумкинвиликай ада устадвилелди менфят хкуднай. Адан кьама гьатай ялни, заз чиз, ягъай капар масадаз ваъ, са вичиз талукь тирвилихъ агъуни арадал гъанвайди тир. Идални алава яз, адаз хуьруьн советдин чIехидани, парторгдини хъуьрезхъуьрез гъилер янай, яни и ишарадалди абуру колхоздин седридин гафарин хцивилиз ва чкадал лазим атуниз чIехи къимет гузвай.

Амма и гафариз къимет гудай са себебни авачир. Вучиз лагьайтIа вири хуьруьз Балакь халуди Сталинан ктабар сандухда хуьзвайди чизвай ва жемятди капар, мумкин я, гьукумди Сталин гьисаба такьазмайла, Балакь халуди, партиядин къарар кваз такьуна, къалурзавай са гъвечIи викIегьвилиз янай. Низ чида, адан «Итимдихъ са гаф жедайди я!» гафаризни и капар талукь туширтIа?

И вири куьлуь-шуьлуьяр Балакь халудиз хъсандиз чизвай ва гьавиляй ада, къапарай акъат тавуна, лагьана:

– Сталин михьиз тарихдай акъуднавайди туш, я женни ийидайди туш! Ам гьисаба кьазмачиртIа, Яру майдандал кучуд хъийидачир, и чи хуьре авай хьтин са кIамуз, са хайдиз-ачIаз гадардай. Адан ктабарни гьакI я: кIан тийирда куда, кIандайда хуьда, кIелда... Имни гьич! Гьей, ядаяр! – Гила Балакь халу сегьнедал ацукьнавай пуд гьакимдихъ элкъвена рахазвай: – Гила куьне жаваб це кван! Шумудни са гъилера, зи патав къвез, куьне завай чинеба Сталинан ктабар тухвайди ятIа, лагь кван! Хиве яхъ, викIегь итимар ятIа! Жуьреба-жуьре собранийрал куьне докладар авуна кIан хьайила, куьне, къвез, зи сандухдай а ктабар садрани кьведра тухванайни? Сталина вичин ктабра кхьей гафар куьне куь рахунра куь гафар хьиз къалу-

рай чIал заз течизвай хьиз тирни квез? Садани абур кIелзамач лугьуз, квез а гафар нинбур ятIа масадаз чир тежедай хьиз тирни квез? Сталин вич герек амачирбуруз бес адан гафар вучиз виже атанай? Жаваб це! Итимдихъ са гаф жедайди я!

Зал гила дагълар уьцIедай ванцелди хъуьрезвай. Виридалайни кIевиз пагьливан Жебес халудин хъуьруьнин ван къвезвай. Гьатта БетIихни хъуьрезвай.

Парторгди истиканни графин кьуна, амма абур сад садахъ гелянач. Адаз чизвай: шуьшедин кьве къаб гелягъна акъатдай ванцивай и хъуьруьнрин ванер кIаник кутаз жедачир. Ада, истиканда цана, яд хъвана. Ахпа кIвачел къарагъна. Хъвайи яд тIимил хьайиди ва руфуна кIвачел къарагъуникди ичIи чка артух хьунухь гьиссайди хьиз, ада мад са истикандавай яд вичин къенез ичIирна. Ахпа, чин чIурна, Балакь халудив рахана:

– Вуна чал буьгьтенар вегьимир. И кардай вуна жаваб гуда, вуна партийный ви билет и столдал эцигда. – Ада гъил столдал заландиз гьалчна. – Заз ви Сталинан ктабар кIелдай гьевесни, мажаларни авайди туш! Абур я и юлдашризни авайди туш! – Ада вичин къвалав гвайбур къалурна. – Ина авай коммунистни са вун туш. Вун Сталинан ктабар чинеба хуьзвай коммунист ятIа, чун Марксанни, Энгелсанни, Ленинанни, Брежневан къизилдин гафар авай ктабар экъеба кIвалера аквадай чкадал пакдаказ хуьзвай, абур гьакI рикIерани хуьзвай коммунистар я... Вуна, юлдаш Къумбаев Балакь, къе чун кIватI хьунин себеб рикIел хкана, халисан коммунистдин жавабдарвал рикIе туна, жува ийизвай ва жегьилризни чешне яз къалурзавай шаклу крарин патахъай жаваб це.

Залда кушкушдин ван гьатнавай.

– Вунани зун угъридай кьазвани? – хабар кьуна парторгдивай Балакь халуди.

– Вун акур шагьид ава.

– Яда, зун угъри кьаз ракъурайди а ви къвалав гвайди я!

– Ада вун ракъурна, амма ада ваз авур ихтибар вуна кІвачерик вегьин тавурди вуна субутарнач. – Парторг лап рикІивай рахазвай.

– Бес куьн и БетІихан чІалахъ гьикІ жеда? Ада квез вуч субутарна?

– Жемятар! – БетІих, къарагъна, мад вилик экъечІна. – За кьин кьада. Сталинални Ленинан ктабрал ваъ! За и чун алай чкадал кьин кьада! Инаг мискІин хьайиди квез чизва! Вичикай ихтилат хьайи харапІадай (ада Ясабан тІвар кьунач) Балакьни и кьве гада экъечІайди заз акуна, за абур кьурдалай ва абурухъ галаз рахунар хьайидалай кьулухъ зун и харапІайрал фена. Анай заз и кьил жагъана.

– А кьил аниз на тухваначтІа, низ чир хьуй? – лагьана маса гаф жагъун тавур Балакь халуди.

БетІиха адаз яб ганач, гъил эляна.

И гьуьжетринни рахунрин тум-кьил тежедайди гьиссай Ингьар муаллим вич акъвазнавай чкадилай фена, сегьнедал фин патал туькІуьрнавай пуд кІарцІин гурарай акьахна, сегьнедал хкаж хьана:

– Гьуьрметлу хуьруьнвияр, тІалабзава заз яб гун. Чаз Балакьни хъсандиз чизва адахъ галай гадаярни. Абуру угъривал авун гьич жедай кІвалах туш! Зун кІевелай чІалахъ я: куьнени, чІехи паюни икІ фикирзава. Накь йифиз тукІунвайди, тухванвайди зи дидедин верч я! ТукІунни Ясабан кІвалера авуна. Зазни ана къе пакамахъ цІакуларни ивидин гелер акуна. Амма и кьве ученикди, – муаллимди зунни Айсам къалурна, – гьа верч тукІваз заз акунайтІани, зун абуру и кар ийизва лагьана чІалахъ жедачир. За шак жуван вилерал гъидай. Абур ахьтин гадаяр туш! Заз абур лап аял чІавалай чизвайбур я! Шумуд йис я за абуруз тарс гуз! Михьи, намуслу, хъсандиз кІелзавай гадаяр я! Кьегьалар я! Икьван гагьда за абурун тарифар авурди туш, къе зун икІ авуниз мажбур я! Абурал леке вегьин дуьз туш! Балакь стхани дуьз итим я, халисан инсан я! Адакни са гьиллени квайди туш! Тахсир квачирбур тахсирлу авуна виже къведач!

– Абур ви ученикар я ман?! Вуна абуруз хъвазни чирзава, ахпа абуруз частушкаярни лугьузва, – вуч ятIани советдин чIехидаз Ингьар муаллимдин гафарикай гьяз атаначир. – Чун ви чIалахъ жедай делилар авач.

Ингьар муаллим къапарай акъатда лагьана фикирнай за. Амма акI хьанач. Ада секиндиз, сабурлудаказ жаваб гана:

– Ви хвани зи ученик я. – Ам сегьнедилай эхвичIна. – Бес ам вучиз хъсанди хьана, адахъ зун хьтин пис муаллим хьайила?

Хуьруьн чIехидаз и суалдиз жаваб гудай мумкинвал хьаначир, вучиз лагьайтIа и арада инсанар къах авур, садани вилив техвей кар хьана.

– Заз чида, верчерин угъри вуж ятIа! – и гафар лагьайди Шуай тир.

Жемят, сегьнедал алайбур къах хьунихъ себеб авай: Шуай клубдиз гьикI атанатIа садазни акуначир. Ам иниз къвезва лагьана садани фикирнавачир ва садни исятда вичин вилерин чIалахъ жезвачир.

Залда ахьтин секинвал гьатна хьи, клубдин зурба, гуьтIуь-кьакьан пуд зурба дакIаррикай кьуланда вич вичел аламачирда хьиз чархар язавай чIижрен ван, ам, лув гуз физ, гуьзгуьда акьазвай сесер ацукьнавайбуруз хъсандиз къвезвай. ЧIижрез къецел циф алахьна рагъ хтанвайди акунвай жеди. Гьавиляй ам икI цIай квайди хьиз къецихъ экъечIиз алахъзавай. Амма ам физ шуьшеда акьазвай, ам къецеллай ракъинин вичин арада часпар – шуьше авайдан гъавурда акьазвачир.

ЧIижрен ванци ва ам шуьшеда акьурла акъатзавай сесери и клуб мискIин тирди ва ам ина лагьай гьар гафунин, гьатта гьар садан рикIяй фейи хиялдин ва ниятдин ванни къведайвал эцигнавайди къалурзавай. Инсанри кьасухдай ял кьунвай хьиз тир, гуя виридаз исятда парторгди синерин истикандив графиндин къвал гатун вилив хуьзвай. Амма ада гатаначир.

Жемятдиз Шуай клубдиз икьван гагьда вучиз къвезвачиртIа чизвай. Абур къахни, тажубни ам иниз

атуникай хьанвай. Вири жемят мукьвал-мукьвал кІватІ жезвай чкадиз адаз къвез кІан тахьунин себебни заз анжах гила адан вичин сивяй ван хьанай. Ада ам жемятдин рикІелни хкиз, икІ лагьана:

– Зун иниз текъвезвайди квез чида, инсанар. Инаг, и дарамат алай чил пак чка я. Инал сифтени-сифте ВачІе пачагьдин тІварцІихъ килиса эцигнай. Алпан уьлкведа авай вачІехвайрин куьмекдалди, гьабурун хушуналди, ашкъидалди, такьатралди, гьабурун рикІералдини руьгьералди. А килиса чи дагълариз арабар къведалди саламатдиз амукьнай. ЦІийи дин гваз атайбуру анавай ктабхана кана тергна, ахпа килиса бинедал кьван чукІурна, хандакІдин къванер абурувай чкадилай юзуриз, чукІуриз хьанач, абуру гьа амукьай бинедал чпин мискІин эцигна. Гьа мискІинни, куьгьне хьана ацахьайла, цІийиди эхцигна. Гьа мискІиндикай гила, гьа куьне лугьудайвал, клуб авунва. Гьа клуб ийидайлани, мискІиндавай ктабар са йифиз, гъелерал эцигна, арабайра аваз тухвана ЧІехи вацІуз гадарнай. Пакадин юкъуз вуч хьанайтІа, вири хуьруьз акунай, МуркІадин дагъдин муркІар хана, ЧІехи вацІуз зурба сел атанай, а кар ина ацукьнавайбурукайни гзафбурун рикІел аламукь тавуна жедач. А чІавуз абур аялар тиртІани, а шикил рикІелай бажагьат алатда... И крарин гъавурда акІ акьуна кІанда хьи, алай вахтунда куьне ина жегьил несилриз кІела лугьузвай ктабарни гадардай вахтар къведа.

Парторгди графиндин къвал синерин истикандив гатана. Адаз Шуаян ихтилатдикай хуш атанвачир.

– А куьгьне ихтилатар ина герек авач. Чун цІийи девирдин инсанар я. Чна гьялзавай месэладиз талукь вуч лугьуз жедатІа, гьам лагь, – ванцик эмир гунин лишанар квачиз, Шуякай вил язавай жуьреда лагьана хуьруьн Советдин чІехида.

– Рахурай! Рахурай! – гьараярна залдай инлайанлай.

Шуая вичин ихтилат кьатІайбуруз ябни ганач. Ада, абуруз са жавабни тагана, давамарна:

– Чарадан бахт къакъудна, адал жуван бахт эцигиз жедайди туш. Чарадан кІвал къакъудна, адакай хайи кІвал ийиз жедайди туш. Чарадан чил гужуналди жуван мулк авуналди, адакай ваз чил жедайди туш, ана вуна цазвайдакай, анал экъечІзавайдакай, я вуна анал эцигзавайдакай, туькІуьрзавайдакай, арадал гъизвайдакай ваз са хийирни жедач, вучиз лагьайтІа ви рикІин дериндай ваз чизва хьи, и чил вуна иесидивай къакъуднавайди я. Вуна ваз гьихьтин теселлияр гайитІани, абур тапанбур жеда, вуна вун гьахъардай гьихьтин багьнаярни делилар жагъурайтІани, абурни гьахъ галайбур жедач.

Инаг куь чка туш. Гьавиляй гьикьван куьне гьуьжетар авуртІани, куьн са фикирдал, дуьз пендал къведач, вучиз лагьайтІа куьне са мус ятІани яргъал йисара са ни ятІани авур чапхунчивал, тапрукьвал, угъривал давамарзава. Куьн куьне бине эцигай чкада кІватІ хьун лазим тир, – эхиримжи гафар Шуай сегьнеда ацукьнавайбур элкъвена лагьана. – Гьар са гьакъикъатдиз вичин пайгъамбар, гьар са пакханадиз вичин чил, гьар са чилиз вичин халкь кІанда. Гьар са халкь анжах са вичин чилел халкь яз амукьда. Вичин тарих, вичин адетар, вичин руьгьдин тартибар ва мешребар гваз сагъ-саламатдиз амукьда. Амма и чилел сифте яз вири халкьдин руьгьдин садвилелди кьабулна эцигай пакхана чукІурна, адан чкадал кьасухдай, хъиляй, душманвални мидявал гваз масад эцигайтІа, а чилеллай бинедин халкь хирде жеда, ам халкь яз амукьдач, адан куьк хкатда. Къе са гъуцраз, пака маса гъуцраз къуллугъиз, адан намус къайгъусуз жеда, адаз инсан ягъун, рекьин, чуьнуьхун, тарашун, тапан шагьидвал авун, диде-буба, мукьвакьили, хайи чил виле тахьун, маса гун хийирлу крар хьиз аквада. ГьакІ хьанвайвиляй, къе куь кьил какахьнава, вуж тахсирлу авуртІани, квез са къайгъуни авач, квез а крар машгъулатар хьиз аквазва, вучиз лагьайтІа Аллагьди вачІехвайрин рикІе туна, абурун чпин вахтунда и чкадал эцигай зурба, чи чилел си-

фгьегьан пакхана куь рикIера амач. Гьа пакханадин акунар хьайитIани, куь руьгьда амайтIа, къе куьн и йикъал къведачир. Амма ам зи рикIе ама. Ам зав зи рагьметлу бубади агакьарна. За ам жуван руьгьда хвенва. Гьавиляй Аллагьди заз куьне жагъурзавай угъри гьакъикъатда вуж ятIа къалурна. Ам заз и жуван кьве вилелди акуна. За лугьузвай гафар гьахъ тирди за и чкадин пак бинейрал кьин кьазва. Куь угъри и «кьегьал» я, – Шуая, кьурай гъил яргъи авуна, Сардар къалурна.

Залда гъулгъула гьатна. Парторгди истикандив графиндин къвал гатана. Сардаран бубади, Вурдихана, парторгдиз вичиз яд цуз лагьана ишара авуна. Парторгди яд цана хуьруьн советдин чIехидав вугана. Ада къанихдаказ яд хъвайивили инсанрик квай гъулгъула са кьадар тIимиларай хьиз аквазвай. Инсанри ада вуч лугьудатIа вилив хуьзвай.

Хуьруьн чIехиди къапарай акъатнавай:

– Ам сефигь я! Кимиди я! Адаз яб гумир! Иски хъалда ксуз-къарагъзавай, хуьруьн са мярекатдикни квачир, са касдинизни виле авачир, ктIанвай дегь заманрин терхеба гафар-чIалар гвай и сияпурдин чIалахъ жедани куьн, юлдашар?! Ам гьа вичин буба хьтинди я. Адан буба халкьдин душман яз гьикI ва гьина ягъайди ятIа квез чида.

– Вун зи бубадиз къимет гудайди туш. Ада вичин буржи Аллагьдин вилик кьилиз акъудна. Ам мад садазни буржлу тушир. На ви угъри хцин жаваб це, – сабурлудаказ лагьана Шуая.

Хуьруьн чIехидаз мад са вуч ятIани лугьуз кIанзавай, амма пагьливан Жебесан яцIу ванци ам акъвазарна:

– Жемятдиз гьадаз яб гуз кIанзава, къуй гьам рахурай! Гьамиша са вун жедайди туш хьи. Къе, атана, жемятдик акахьнавайла, гьам рахурай. Чна адавай мус вуч хабар кьуна? Мус чаз адан ван атана? Къе рахурай вичиз.

– Рахух! Рахух, Шуай! – гьарайна инсанри.

– Квез чида хьи, инсанар, зун хъалда жезвайди. Абур гьикI ва вучиз арадал атайди ятIа квез ван тахьана жеч. А чкадал дегь заманри сурар алай. Михьи инсанрин, вачIехвайрин. Зун авай хъалдани зи буба кучуднава. За а накьвадик квайбурун паталай дуьаяр ийизва. Квез а тарихар, а вахтар чизмач, я чиризни кIанзамач. Чидайбурни тахьана жеч. Амма абурувай ахъадаказ лугьуз жезвач. Лугьуз жедайбур сефигьрай кьазва... Къайгъу туш, кьурай зун кимидай. Куьн акьуллу хьухь ва заз яб це. Накь йифиз зун Даркалрин мягьледин къвалав гвай хъалдай экъечIна, Ясабан кIвалерин харапIайрал фенай. КIвалерин язух чIугваз, абурун иеси рикIел хкиз. Ана хкахьай экуьнихъ шехьиз. Вучиз лагьайтIа Ясаб заз яргъал кас тушир, гьамни вачIехвайрин тухумдикай тир. За адаз садра и кардикай лагьайла, ам гзаф шад хьанай. Хъалдин патав гвай сурар хьайи накьвадик гьадан бан-бубайрин кIарабарни ква. Гьар гъилера зун хъалдиз фейила, заз жуваз са ни ятIани лугьузвай хьиз я: «Алад, Ясабан кIвалерал са кьил чIугу». Накьни гьакI хьана. Фейила, заз анай вечре гьараярзавай ванер атана. И гьараяр вичиз ийизвай хасаратвилиз акси яз ийизвайбур тир. ТахьайтIа, йифен кьуларилай алатайла. верчери къати гьараяр ийич кьван. Фена килигайтIа, – накь гьихьтин экуь варз авайтIа, квез чида, – и жегьилди, – Шуай мад Сардар галай патахъ килигна, – вечрен кьвечIиларнавай лувар кIвачик кутуна, кьил кьуна, адан гардандилай чукIул чIугуна. Кьил гьанал туна, и гадади дакIардай хкадарна агъадалди чукурна. Зун са гафни лугьуз агакьначир, чIуькьнайтIани, дегиш хъжедай кар авачир. Зун са тIимил геж акъатнавай. Вахтунда атанайтIа, за адав вичи авур кар ийиз тадачир.

– Зи гада а на лугьузвай вахтунда хтана кIвале ксанвайди тир! – гьарайна хуьруьн чIехида, са гужа гуж вичи вич хуьз ва кIвачерикай чил хкатзавайди чиз. Ада якъин рикIяй Шуая ийизвай шагьидвал тапанди туширди гьисснавай.

– Вун жув накь ви кІвале авайни? – адаз вилив техвей суал гана Шуая.

– Йифиз зун зи кІвале тахьана, гьина жеда? – шит хъвер сивеллаз жаваб гана хуьруьн чІехида. Вичи идалай вилик накь патал фенва лагьайди хтана, ада алава хъувуна: – Дуьз лагьайт1а, накь зун лап геж кІвализ хтанай.

– Вун а ви дустунин кІвале авай! Колхоздин седридин! Куьне пуд дустунини накь гьана дем кутунвай. Вун къе кІвалахални гьанай атана... И БетІих ви патав атайла...

Жемятдик къал акатна.

– Низ чида, хци чуьнуьхай верчни бубадин патав хтаначтІа?! – икІ лагьана, дагълар уьцІей хьтин ванцелди хъуьрена пагьливан Жебес халу. Ам къарагъна: – Хъша, жемятар! Хуьруьн кьилевайбур чеб угърияр я, къумарбазар я, инсанрин кьилер элкъуьрзавайбур я. Квез абурвай гьахъ кІанзава. Жагъидай туш квез абурувай адалат! ЧкІикІ! Ахлад кІвалериз!

Халкь чкІиз гатІунна.

Сегьнедаллайбуру са вуч ятІани лугьузвай, гъилер юзурзавай, амма абуруз яб гудайди авачир, парторгди синерин истикандив графиндин къвал гатазвай ванни садаз къвезвачир.

Сардар аквазмачир, къал-къилдин гьалатда ам кьил къакъудна катнавай.

Ингьар муаллимни, Айсамни зун цлав къах хьана амай. Айсаман рикІе исятда вуч хиял авайтІа заз чидачир, заз чукурна фена Сардаран тІишер алудизни кІанзамачир. ИкІ вучиз хьанвайтІа, жуван кьилни акъатзавачир.

Балакь халуни чи патав хтанвай. Гьадахъни лугьудай са гафни амачир.

Анжах са зи баде кІубанзавай, ам жегьил хъхьанвай. адак лувар акатнавай хьиз аквазвай:

– Хъша, илиф, гадаяр! Ингье гьа и за квез са кІек тукІвада! Кардин кьил гьахъ авай патахъ элкъуьн къейд ийида!

Я Балакь халуди, я Ингьар муаллимди са гафни лагьанач. Абуру жаваб яз, белки, са зарафат тавуна жедачир ва я, зарафат квачиз, чпин туьтуьнлай исятда кІекрен як бажагьат фида лугьун мумкин тир, амма абур киснавай. Абур Шуаял вил алаз акъвазнавай.

Аламатдин кар тир: жемятди Шуай ина амайвилиз гьич фикирни гузвачир. Адан шагьидвал инсанри са шакни тагъана кьабулнавай, амма гила, чкІизчкІиз, абуру Шуай гуя ина авачирдай кьазвай хьиз тир. Белки, абуруз ам чан алай, чи виридан арадавай инсан хьиз ваъ, винел патан акунар авачир, садазни таквар, амма вирида рикІелди, руьгьдалди, акьулдалди гьиссзавай пак гьакъикъат хьиз тиртІа?

Шуяяз инсанри вичиз мад са дикъетни хгун тавуникай са къайгъуни авачир. Ада, дакІардихъ фена, ам ахъайна. Шуьшедин вилихъ галаз бягьсина аваз хъиле гьатнавай чІижре, азад хьанваз, гуьлледи хьиз, къецихъди лув гана. Клубдиз къайивал квай таза ва михьи гьава гьахьна.

«Яраб ада дакІар чІижрез азадвал гун патал ва я и дараматда гьава дегишарун патал авурди ятІа?» – фикирзавай за. И суалдиз жавабни жагъуриз зун жув алахъзавай: «Авур са хъсан карди маса хъсан кар арадал гъун лазим я. ИкІ тирди чизвайвиляй ада вичи ийизвай хъсанвал са шумуд таханди ийизва».

Шуая тек са чІижрез азадвал ганвачир ва я залда жуьреба-жуьре ниэр, рикІ тІардай гафар-чІалар акахьана залан хьанвай гьава таза хъувунвачир, адаз и карди инсанрин рикІериз регьятардайдини, къапарай акъатзавайбурн чпин чкадал хкидайдини чизвай...

И вакъиайрилай гуьгъуьниз мад са аламатдин кар хьанай: зи дуст Айсаман мекен са тил рехи хьанай. И тилди ам вичин таярилай чІехини, акьуллуни, иерни ийизвай хьиз аквадай...

12-кьил

Арина Фёдоровнади Дагъда авай пак мескендикай авур ихтилат зун паталди цIийи хабар тир. Ада заз лезги тарихдин малум тушир са зурба чин ачухнавай.

Аял чIавара, гьелбетда, зи япарихъ Чепедин фурувай са акьван яргъаз тушиз Дагъда Шуаян кIвал ава, Шуая вичи аниз ВачIе пачагьдин кIвал лугьуда лугьуз, аниз фидай жигъир садазни чидач ва вуж, рикIивай анаг жагъурда лагьана фин хьайитIа, ам анай кьулухъди хкведач ва я дели жеда лугьудай хьтин ихтилатар зи япарихъ галукьайди зи рикIел хквезвай. Заз бадеди Шуаян буба Чайгъунакай авур ихтилатни зи рикIел аламай.

Чи хуьревай Абдал Муса лугьудай касни садра Шуаян кIвализ акъатайди я лугьуз заз чидай. Абдал ксар пак чкайри чпел чIугвада лугьузни ван хьанай.

Абдал Муса хуьруьн вири гъвечIи аялрин дуст тир. Аялриз адакай, мисал яз, Шуаякай авай хьтин кичI гьич жедачир. Къацу рат тIвар алай майдандал кIинт-лаш ва туп лаш къугъвадайла, кIинтI ва я туп къугъун физвай чкадивай хатадай лап яргъаз акъатайла, патав гвай дерин кIамуз ва я садан салаз-багъдиз, я туштIа са нин ятIани къавал аватайла, аялри абур хкиз Абдал Муса ракъурдай. Ам, муьтIуьгъ лукI хьиз, фидай. Аялри чпиз и кардикай кеф хкуддай. Чпин кьилел-кIвачел элкъведайди хьун абуруз хуш тир. Амма чеб къугъвазвай чкадал чIехибурукай са кас хьайитIа, аялри абурукай вил къядай, Абдал Мусадиз яргъаз акъатнавай кIинтIинин ва тупунин гуьгъуьниз чукура лугьудачир. ГьикI лагьайтIа абуруз чпи гузвай ихьтин эмир нагьакьанди ва чIехибуру кьабул тийидайди, абуруз акун хьайитIа, тек са туьнбуьгь ийидайди ваъ, жазани гудайди чизвай.

Абдал Муса зурба беден авайди тир. Адаз вичин чандиз килигай къуватни авайди аялриз тайин тир. «Вавай атIа къван хкажиз жедани? Ваъ, гьич жедач!» лугьуз, Мусадик цIай кутаз гъвечIи гадайри адав зур-

ба къванер хкажиз тадай. Ада къван, сифтедай гзаф мукъаятдиз ва сабурдивди руфунал эцигна, са кIус ял акъадарна, ахпа кьве гъилни цавухъди акъажна кьилелай са кьвед-пуд гьалатда кьуна акъваздай ва гьакI секиндиз чилел эциг хъийидай. Гагь-гагь аялри адав генани зурба къванер са чкадилай масанал алабариз-алабариз тухуз тадай. Чеб хъуьрез, гьараяриз, Мусадик руьгь кутадай гафар лугьуз жедай.

Адахъ вичин стхаяр, вахар ва маса мукьва-кьилияр авай. Абуруз аялри ихьтин кьуьруькар акъудуникай хуш тушир, гьавиляй ам чпин къайгъударвиликай яргъалди хкуддачир. Гатфаризни гатуз абуру Абдал Мусадин хиве малар-хипер хуьн, къуни-къуншийриз векьер кIватI хъувун, маркар эцигун ва маса куьмекар гун твадай.

Ам Дагъда авай ВачIедин кIвализ гьикI акъатайди ятIа хабар кьун аялрин рикIел садрани къведачир. Куьз ятIани аялриз Шуаякай рахаз, адан тIвар кьаз кичIе тир, гьавиляй, белки, Абдал Мусадивай хабарни кьазвачир жеди. За гила фикирзавайвал, аялриз чпин шандакьри Шуай хьтин касдиз хуш тегъидай хьиз тир, адахъ са гьихьтин ятIани чинебан къуват авайди абуруз аян тир, гьинвачтIани абуруз Шуая чпиз балай гуз кичIезвай, абурун рикIелай садра кьванни чпи Шуааз къван гайидини алатзавачир, и карди абурун кичIевал генани гзафарзавай.

Амма заз са гъилера Абдал Муса Шуаян кIвализ гьикI акъатайди ятIа гайи суалдиз ада хгай жаваб ван жедай кьисмет хьана.

За муьжуьд лагьай класс куьтягьна, тIатIилар алукьайла, гатуз, дидеди зун Чепедин фурал тухун кьетIнай. Им зун гила чIехи хьанва, за чIехибурун халисан кIвалахра дидедизни бадедиз куьмекар гудай, кIвалин-йикъан иесивилин къайгъуйрик экечIуникай фикир авуна кIандай вахт алукьзава лагьай чIал тир.

Чи мягьледай са кIеретI инсанар, балкIанарни ламар гваз, пер-каца, тахтаяр-лашар, шешелар-табракар, пIиритIар-лампаяр гваз Дагъ галайвалди хкаж хьана. Им Дагъдин кьибле патахъай зи сад лагьай хкаж хьу-

нухь тир. Гьа чIавуз заз Буьлуьл вирни, Ялгъуз яйлахни сифте яз акунай. Амма абурув вуч сирер, вуч дердер-гъамар, гьихьтин шагьидвилер гвайтIа заз гьеле чидачир, ва заз абурукай лагьай са касни хьаначир.

Чи кIеретIдик Абдал Мусани квай. Ам чеб гъиз физвай вири кIеретIрик кутадай. ИкI авун хуьруьнвийри игьтият хуьзва лагьай чIал тир. Абуруз Абдал Муса адан къуватдиз, махарикни кьисайрик квай пагьливанриз хас къуватдиз килигна герек жезвай.

Чепедин фур, денел хьана, къекъвез-къекъвез чиликай тIуз дериндиз акъатнавай. Ам инлай-анлай ацахьна (кьеж-лам квай чка я), итимар акатна кьейи дуьшуьшар хьайивиляй Муса тухунихъ метлеб авайдахъ инсанар агъадайвал хьанвай, вучиз лагьайтIа са гъилера чилин кIаник арадал атанвай даркалдинденелдин къав ацахьдайла, Абдал Мусади явашдиз уьцIезвай ламу чилин къат мягькем ва зурба далу атIумарна са кьадар вахтунда кIулал кьурдан ва идалди фурун кIеви кьиле чеб къадгъуниз авайбуруз сагъ-саламатдиз экъечIдай ва ацахьзавай чкадик даяхар къядай мумкинвал гайидан шагьидар авай. Чеб кацайралди кIусар-кIусар атIун ва ведрейра тун маса итимрин хиве авайтIа, а залан хьанвай къапар къецел акъудун Мусадин хиве авай. Ада ведрейра авайди фурун сивел ичIирна, чеб дишегьлийрин ихтиярда твадай. Папари, лагьайтIа, ламу чепедин къаябар кьулу къванерал, чIапI-чIапI ийиз, гьалчиз, абур гъвечIи лангатрин кIалубриз гъиз, шешелрани табракра твадай. Чепедин фурал фидай рекье Балакь халуди Абдал Мусадиз гайи суалра за, абур сифте яз ван хьайила, зарафат авайди яз гьисабнай, вучиз лагьайтIа дишегьлийрини, итимрини Мусадикай гунагь квачир зарафатар ийизвай.

Балакь халуди адавай жузуннай:

– Яда, Муса, вун Дагъда Шуаян кIвализ рикIивайни акъатайди яни?

– Эхь, эхь! Зун аниз фейиди я, – лагьанай Мусади, вилера экв куькIвенваз, вичиз и суал гунал шад яз. – Заз аниз Жавагьира вач лагьайди я... Вич гьана жеда лагьана, зун вилив хуьз...

Жавагьир хуьре виридаз шад, гаф лугьуз хъуьредай, хъуьрен тийидай чIавузни вилера эквер кузвай, зарафатар ийиз кIандай са руш тир. Ада Абдал Мусадиз садра «Зун, валай гъейри, садазни фидач» лугьун хьана кьван. А чIавалай Муса адан рекьер вилив хуьз жедай. Ам ацIай квар гваз булахдилай хквез хьайитIа, квар адавай къачуна рушан кIвалин варцел кьван хкидай, чуьлдай векьин шеле гваз хквез хьайитIа, Мусади ам вичин кьамал хкажна хкидай.

Кьисметар акI элкъвена хьи, Жавагьир маса са хуьруьз гъуьлуьз тухвана. Руш тухудай чамарар атайла, Муса хипер хуьз чуьлда авай лугьуда. Адаз са куьникайни хабар авачир. Са ни ятIани, зарафат яз, адаз «Ви Жавагьир масада тухузва» лагьана хабар гана. Чукуриз-чукуриз чуьлдай хтай Мусадиз хуьруьвай яргъаз ахкъатнавай, агъадалди руг кьилеллаз хъфизвай машинрин цIиргъ акуна. Кьилевай машинда Жавагьир авайди адаз чизвай. Вич адав агакь тийидайди кьатIай Муса чинихъди чилел ярх хьана, аял хьиз, рикI хъуткьуниз шехьна. «Фимир, зи Жавагьир, фимир! Вуна вучна?!», – лугьуз, гьараярна.

Ахпа Муса гел галачиз квахьнай. Жемятар са гьафтеда кьван адахъ къекъуьн тавур кIамни чуьл хьаначир. Къунши хуьрерани къекъвена, гьатта Жавагьир тухвай хуьруьн куьчеярни кIвачелайна. Са нетижани хьаначир. Эхирни са юкъуз, Абдал Мусадал чан аламукьуникай виридан умудар атIанвайла, ам Шуая хуьруьз хкана.

– Им ВачIедин кIвале авай. – Шуая гайи малумат гьа и са шумуд гафуникай ибарат хьанай. Ам, мад са чукьни тавуна ва са баянни тагана, Муса жемятдив вахгана, кимелай хъфена, лугьуда.

Амма Чепедин фурал фидай рекье кьиле фейи Балакь халудинни Абдал Мусадин рахунрал хквен.

– Ваз ана Сталиназ кхьенвай чарар акунани? – цIийи, сифтегьандавай гзаф яргъа суал алтIумарна Балакь халуди Мусадал, адаз кIел-кхьин течизвайди рикIел алачиз.

Сталинан ктабар чинеба сандухда хуьзвай Балакь халуди вичин суалдалди къабачивал ийизвай хьиз хьанай заз. Амма Мусадин жавабди а суалдихъ са гьихьтин ятIани бине авайди къалурнай:

– Заз абур низ кхьенвайди тиртIа вуч чир хьуй? Са гьихьтин ятIани конвертрин хара авазвай...

Гьа конвертрин ери-бинени, ВачIедин кIвалихъ ва Шуаяхъ галаз алакъада авай маса ихтилатрикай малуматарни баянар заз тарихчи Эдгьем Шахшанавай, ам Москвада за Эдебиятдин институда кIелдай чIавуз зи патав атайла, жагъанай (Ам гьикI хьайи кар тиртIа за ахпа ахъайда).

– Ваз и за лагьай кьван вири ва гьадалайни гзаф чир хьана кIанда, ваз писатель жез кIанзавайди ятIа, – лагьанай заз чина хъвер аваз Эдгьем Шахшана. – Белки, вуна и крарикай са вижевай ктаб кхьин, зи тIварни ви цIарарин арайраваз даимлухда амукьин...

РикIивайни, ада авур кьван ихтилатри, ада заз ахъаяй кьван сирери зи вилериз, руьгьдиз экв хъичирнавай, заз жуван хуьруьн, жуван ватандин тарихдин хазинадиз гьахьдай мумкинвал ганай. Заз гьа чIавуз жуван эвелан авамвиликай регъуь хьанай. Инсандихъ авамвилелай чIехи душман авач. Гьа чIавуз зи кьилиз ихьтин фикир атанай: «Ваз жуван халкьдин къенин йикъак, адан руьгьдин рехъ давам хьуник пай кутадай ният аватIа (вун авам туштIа, вахъ а ният жеда), ваз эвелни-эвел адан чIал, гьар са гаф, гьар са витI, адан тарих, а тарихдиз талукь лап куьлуь, винелай са акьван къимет аваз акван тийидай гьар са делил чир хьун важиблу я. А куьлуь-шуьлуьяр галачиз, чIехи тарихдин варарал алай муьрхъуь кьунвай дапIар тамамдиз ахъайиз хьун мумкин туш. Авамвиле гьатна, тарихдикай пай атIай халкьдиз къверичIавакайни са экуь пай жедач. Тарихдин деринриз эвичIна, ана кьил экъуьрна, бязи чкаяр тупIалайни авуна, анай кьулухъди, садазни течир яргъал са чуьлда вирт кватIай чIиж хьиз, чирвилерив ацIана, жуван акьулни руьгьдин михьивал гваз хквез алакьун бахт я, низ хьайитIани ганвай пай туш».

КЬВЕД ЛАГЬАЙ ПАЙ

1-кьил

Эдгьем Шахшанахъ галаз таниш жедай мумкинвал заз Москвада кьисмет хьана. Авайвал лагьайтIа, зи япарихъ адакай ванер жуван хуьре мектебда аваз галукьнавай. Симин машгьур пагьливан хьайи Жебес халудин стха Тингиран гада Бакуда алим хьанвайдакай ихтилатар кимел чIехибурун, мектебдани муаллимрин сиверай заз ван тахьана авачир.

Жебес халудин гъвечIи стха Тингирав колхоздин «ЗИЛ» машин гвай, гьавиляй ада гагь-гагь вичин машгьур пагьливан стха, адахъ галай кьве зуьрнечи, далдамчи, кваса, гьакIни пагьливандин сенятдиз талукь алатар – сим, ракьукай махсусдиз раснавай даяхар-гулар (абурун кьатIар сад садан къене туна яргъи гулар ийиз жедайвал туькIуьрнавай) ва жуьребажуьре пердеяр-нумраяр къалурун патал лазим затIар Лезгистанди хуьреriз тухудай.

А вахтара зун лап гъвечIи аял тир. Жебес халуди гьар гъилера гатуз хуьрера сиягьат авун чи хуьре вичин алакьунар къалурунилай гатIумдай.

Ада, яргъи пайгар кьве гъиле кьуна, симинилай чукурдайвал ва ахпа кIурар тIарамдиз епинив симинал кутIунна, анал, гъве гъилни лекьрен лувар хьиз ахъайна чархар ядайвал садрани зи рикIелай алат тийидай шикилриз элкъвенва. Зи рикIелай адахъ галай кваса Шибит халуни алатзавач. Иллаки адан кьилел алай лакъабдин вилер алай чкаяр къерехар тирвал яру цIаяр хьтин зуларалди кашабнавай, яргъи чуру, спелар, газар хьтин яргъи яру нер ва чIехи сив акурбурук фул акатдайвал туькIуьрнавай жуьреди кваса махарай атанвай аждагьан хьиз къалурдай. ГъвечIи аялриз квасадикай гзаф кичIедай, абуруз адан вилерайни сивяй цIаяр акъатзавай хьиз жедай. Ам Шибит халу я лугьузвайтIани, гзаф аялар чIалахъ жедачир. Зунни гьабурукай тир.

Зун, гьеле мектебдиз тефенвай аял яз, пагьливандин межлисда дишегьлияр ацукьнавай пата дидедин къужахда ацукьнавай. Дидединн гине квасадикай заз са хатани тахьунин умуд авай. Баде галайтIа зи хатасузвал генани мягькем жедай, амма ам шад мярекатрик физвачир, идакай за винидихъ лагьанай. Гзаф халкьдин арадай, виридакай хкатна, кваса чун авай патаз къведач лагьана фикирни авунвай за. ЯтIани гъвечIи капа, гьекьеди кьуна, за жував дидеди вуганвай чарчин са манат чукьвена кьунвай. Квасадиз гун патал.

Амма кваса вири пипIериз сух жезвай. Ам инсанар кIватI хьанвай къаварални, жемятар ацукьнавай гьар гьи чкадал хьайитIани хабарни авачиз атана акъатзавай. Гагь-гагь ада, тагъардай акъудиз, гъвечIи-чIехиди талгьана, абурун чинриз капаш-капаш гъуьр вегьидай, гагь фена, рикIел гъил вегьена, къах хьана, садлагьана, итим-паб талгьана, абурун винел кIурар цавал жедай. Ада акъуд тийидай са уюн авачир.

Чи патав гвай дишегьлийрин арадай, чиликай хкатайди хьиз, ам гьикI тарпна зи вилик акъвазайди ятIа зи кьилни акъатначир. Зи руьгь дабандиз аватнавай.

– Ам Шибит халу я, чан дидедин. КичIе жемир, – лагьана заз дидеди. – Ада кьилел гьахьтин лакъаб алукIнавайди я! Це адаз жував гвай пул.

Завай кичIела сакIани юзаз жезвачир, пул авай гъилини, кIарас хьиз хьана, заз муьтIуьгъвал квадарнавай. Заз акI тир хьи, за гъил квасадал яргъи авуртIа, ада ам кIасна недай хьиз.

– ГузватIа, це ви шуьткьвей манат, тахьайтIа за ваз са капаш гъуьр гуда! – яцIу ванцелди лагьана заз квасади вичин яргъи тум гъиле кьуна зи вилик юзурна.

Дидеди пул авай зи гъил виликди чIугуна, квасадал яргъи авуна. За кап ахъайна. Квасади, кьве тупIув, кьифрен тум кьадай хьиз, чарчин пулунин са пIипI кьуна хкажна. Ахпа вилер зи вилера атIумна

килигиз акъвазна. Заз адан вилерай цIаяр акъатзавай хьиз хьанай. За гьасятда дидедин гардан кьунай.

Са арадилай зи кьилел кап алтадзавайди гьиссна за. Якъин ам дидедин гъил тушир, им къуватлуди ва векъиди тир. Ам квасадин кап тир.

– КичIе жемир, чан халудин, зун вини мягьледавай Шибит халу я... Заз пул гайибурук за кягъзавайди туш... Иллаки вун хьтин викIегь гадайрик!

И гафари зун чпин чIалахъарнай. Зун мад гъилера квасадин чиниз, лакъабдин тIеквенрай адан вилериз килигна. Гила заз Шибит халудин хъуьрезвай цIару вилер чир хьанвай.

– Пагьливан стха! – гьарайна садлагьана вичиз адет хьанвайвал квасади.

– Гьай, чан зи арха! – жаваб хгана симинилай Жебес халуди.

– И кьегьал хва Антеран патай ваз гьалал савкьват – сагъ са манат! Ленинан шикил алачир, шуьткьвей чар ятIани, туьквенчи Гьуьмета къачудайди я. Сдача гьикI хьайитIани вахгудайди туш!

– Ай маншалллагь, викIегь гада! – гьарайна пагьливан Жебес халуди гьачадин хивел акъвазна. – Ягъ, устIарар са туьнт макьам, за и кьегьал хцин хатурдай са кьуьл ийин!

Кваса чи патавай гьакI хъфеначир. Чи патав хъуьрез-рахаз акъвазнавай рушариз (абурукай са ни ятIани адан тум кьуна ялнай) са капаш ацIай гъуьрни вегьена, ам кьуьлиз-кьуьлиз майдандал, гьачайрин патав хъфена ва анал кьилинпацар жез, къабачIар ягъиз эгечIна.

Кьве зуьрнечидини далдамчиди «Кавха» макьам яна. Жебес халуди, гьяркьуь кве кам вегьена, симин юкьни-юкьвал хкадарна ва анал кIвач кIвачелай алчудариз, ахпа тумунихъди симинал вич гьалчиз ва къудгъун хъжез, гагь-гагь симиник квачер кягъ тийизни, цава кьуьл ийиз хьана...

Мад зи рикIел Жебес халу къугъваз ахкур шикилар аламач. Вучиз лагьайтIа а яргъал гад пагьливан

чи хуьре симинал хкаж хъхьай эхиримжиди хьанай. И кардин себебни Жебес халудин стха Тингиран машин хъуьтIуьн са юкъуз, хуьруьз хквезвай рекьелай цуьдгъуьн хьана, шофёрни, инсанарни аваз агъадалди ЧIехи вацI галайвал алабар хьун тир. Вири телеф хьанай. Жув гьикьван гъвечIи тиртIани, зи рикIел а чIавуз чи хуьре гьатай йикь-шуванни дишегьлийрин шел-хвал, вири жемятди чIугур яс, чIехи итимри чуруяр туна, вири садлагьана зи вилерай кьуьзуь хьайивал хъсандиз алама.

Гьа чIавалай инихъ Жебес халу симинал акьах хъувуначир.

Тингир халудин хендеда хьайи жегьил паб Кьиблепатан Лезгистанда авай КцIар шегьердай тир. Гъуьл кьейила, ам авай са аялни галаз вичин бубадин ватандиз хъфена, адани гъуьлуь Бакудай кIвалер къачунвай, чпиз вахтар хьайила гьанагар дугурзавайкадгъурзавай, абуруз гьаниз хъфиз кIанзавай тир лугьуз зи япарихъ галукьай ванерни гила, зун Московда авайла, заз Эдгьем Шахшанахъ галаз таниш жедай мумкинвал хьайила, цIийи кьилелай зи япара гьат хъувунай.

Эдгьем Шахшан гьа Тингир халудин хва тир. Гьавиляй тир адакай Бакуда алим хьанва лугьуз ванерни гьатнавайди. Абур гьакIан ванер-чIалар тушир, абур чи хуьруьнвидин хва илимдин рекьяй тайин дережадив агакьунал дамах авун, шадвал авун, гъуьл бедбахтдаказ телеф хьуниз килигна бубадин кIвализ хъфей жегьил дишегьлиди, маса гъуьлуьз техъфена, вири четинвилерай экъечIна, етимдикай гьаким авунал разивал авун ва адаз чпин патай аферин лугьуналди михьи алхишни гьуьрмет авун тир.

Икьван крариз за, Эдгьем Шахшанахъ галаз таниш жедалди вилик, жуван жегьилвиляй са акьван дерин дикъет ганвачир.

Эдгьем Шахшанни зун таниш хьайивиликай лугьудалди вилик зун инал зи маса таниш хьуникайни рахуниз мажбур жезва. Вучиз лагьайтIа и кьве танишвални са йисуз хьайиди я.

Эдебиятдин институтдин общежитиедин къаншарда, Добролюбован куьчеда, маса са общежитиени авай. Анаг и чIехи меркездиз уьлкведин жуьреба-жуьре пипIерай фялевализ атанвай ксар яшамиш жезвай чка тир. Ам са гьи ятIани заводдиз талукьди тир.

Садра зун нянин береда фу къачуз туьквендиз фидайла, заз и общежитиедин дакIардай тек зуьрнедин ван атана. Яб гуз акъвазна зун. Авайвал лагьайтIа, зун авазди акъвазарна: ам халисан лезги макьам тир – «Са рипе къуьл». Бедендай зурзунар фена зи. Садлагьана заз жув цаварик хкIур хьиз хьана, зи вилериз шадвилин нагъв хъиткьинна. Заз икI вилив техвей саягъда хьайи таъсир Андреяхъни адан диде Арина Фёдоровнадихъ галаз таниш хьайила жуваз авур эсердив гекъигиз жедай.

Хайи чкайривай яргъа, и кьил а кьил авачир чIехи ва вакайни ви кат-галтугуникайни, ви челек-фелекдикайни ви кIелунрикай, ви дердийрикайни муьгьтежвилерикай са къайгъуни авачир зурба меркезда мад са багъри кас жагъун (икI жедайдахъ зун куьз ятIани кIевелай агъанвай) зун патал чIехи шадвал тир. Ахъа дакIардай авахьзавай и макьам язавай касни жуван ял галай са арха, жуван ивидин гьарайдиз гьай жагъурзавай са кас тирди яз гьисснай за. Ам гьеле таниш тахьанваз заз мукьвади хьанвай.

Фу къачун зи рикIелай алатнавай, зи руьгьдиз вичин рузи жагъанвай. Руьгьдиз каш физвайла, руфунин кашни къати жеда, руьгь таъминарзавай тIуьн авайла, руфунин каша вичикай са акьван хцидаказ хабар гудач лугьудай ихтилатар заз чи хуьруьн кимел ван тахьана амачир. И дакIардин кIане фадлай ван тахьанвай лезги макьамдиз яб гуз акъвазнаваз, заз жуван каш руьгьдинди тир чIал чир хьанвай.

Зун кьетIидаказ общежитиедин варариз гьахьна. Яшар хьанвай, кьил рехи, цIару вилера хъвер авай, чи патара лугьудайвал, чина берекат авай ацIай дишегьлиди – вахтёршади, зи салам кьуна, жузунна:

– Нин патав я?

– Ватанэгьлидин, – жаваб гана за.

– Гьи ватанэгьлидин? ТIвар, фамилия гьикI я адан?

– Зуьрнечи я, – лагьана за. (Вич лугьумир кьван, гуьгъуьнлай заз чир хьайивал, и общежитиеда адан тIварни, фамилияни, гьатта миллетни «зуьрнечи» гафуналди эвезнавай).

– Хъсан гада я зуьрнечи,– лагьана дишегьлиди. – Вири инавайбур, кIвалахдилай хтайла, ички хъвадай чкайризни дишегьлийрихъ фида, ида, хтана, зуьрне ягъда.

Зак хъуьруьн акатна:

– Чи патара, чи чIала «зуьрне ягъда» ибарадихъ «кьуру ихтилатар авун» манани авайди я, – лагьана за зарафат патал.

Дишегьли зи зарафатдин гъавурда акьуна:

– Ваъ, ида вичин «ихтилатар» зуьрнедалди ийизва, муькуькIа рахунрал са акьван рикI алайди туш... Йифиз ина акъваззавайди ятIа, паспорт тур.

– Акъваззавайди туш, зун и куь къуншидаллай общежитиедай я, – за зи студентвилин билет къалурна. – ГьакI кьил чIугваз атанвайди я.

– Шаиррикай я ман?

– Гьинва а дережаяр? Жез кIанзавайбурукай я.

– Дамах гвачирвилер ийизвани? Пис къилих туш... – Са геренда фикирлу хьана са вуч ятIани рикIел хкизвай хьиз акъвазна, дишегьлиди шиирдин кьве цIар ван алаз, атIуз-атIуз кIелна: «И мне нравится не гитара, а дикарский напев зурны...»

– Яъ, куьнни шаир я хьи! – гьейран яз лагьана за.

– Зун шаир туш. Ибур Гумилёван цIарар я? Ван хьайибур яни?

– Ваъ, – лагьана за, жувак са тахсир квайди хьиз.

– Ибур чи вахтара акъудзавай чIалар туш, шаир къадагъадик квайди ваз чир тахьана жеч.

– Чизва.

– За и цIарар чи зуьрнечидиз талукь яз гъайибур я. Хъсан ягъзава кьарай атIайда! Халисан устад я!..

Алад, алад, хва! Инал, куь чIала авайвал, зуьрне ягъзавайди зун жезва. Алад. Квез, дагъвийриз, маншаллагь, куьне гъвечIибуру чIехибурал кьил чIугвада...

– Сагърай куьн, – лагьана за. – Гумилёван шиирайни пара кьван сагърай.

«Зуьрнечи, якъин, яшдиз залай чIехиди я, – фикирна за. – Ада макьам язавай жуьрени иски кьавалрин саягъдиз ухшар я. Налугьуди, и макьам пагьливан Жебес халудихъ галай зуьрнечиди ягъзава».

Яргъи дегьлизни зуьрнедин туьнт ванци ацIурнавай. «Яраб, – фикир фена зи рикIяй, – инавайбур ички хъвадай чкайризни дишегьлийрин гуьгъуьниз и зуьрнедин ванцикай катзавайди ятIа?»

За рак гатана.

Зуьрнедин ван атIанач. За мад кIевиз рикIин гатана. Зуьрнедин ван атIана.

Рак ахъа хьана. Зи вилик чапла гъиле зуьрне авай кьакьан буйдин, пагьливан хьтин жегьил итим пайда хьана. ЧIулав, хци вилер, чIулав спелар, цIвелеривай рех ягъиз эгечIнавай кьилеллай чIарар куьруьдаказ тванвай дагъви акъвазна. «Инавайбурувай садавайни идаз зуьрне ягъмир лугьуз жезвайди туш, гьавиляй вири идахъ галаз кьил кьун тавун патал катзавайди я», – гила жуван фикиррихъ агъанваз тестикьарна за рикIяй.

– Вам кого? – Зун салам гуз агакьдалди урус чIалал рахана бицIи кIвалин зурба иеси.

– Хийирар! – лагьана за. – Зун ви патав я.

Лезги чIалан ван галукьайла, адан чина рагъ гьатна, адак лувар акатна:

– Ша! Ша, азиз стха! Вун атурай – рагъ атурай! – Вилив техвей мугьман атуни ам рикIивай шадарнавайдал шак алачир...

Зунни зуьрнечи Песен гьа икI таниш хьанай. Ина, фялейрин общежитида, адан лакIаб «Зурнач», яни «Зуьрнечи» тир. Гагь-гагь адаз «Усач-Зурнач» лугьудайди заз чир хьана. «Вахтёршади зун регьятдиз иниз ахъаюнин себебни за адан лакIаб, жуваз хабарни ава-

чиз, дуьздаказ лугьун хьанай кьван, гуя за са чинебан пароль лагьай хьиз.

Песен залай чIехи тир. Чи арада цIуд йис авай. Адаз вичин бан-бубаяр Тагъар хуьряй яз са уьтери чидай, вучиз лагьайтIа ам вич етимханада чIехи хьана.

Адан дидени буба чIехи са тIурфан авай юкъуз, дагълара рекье авайла, цIайлапанди ягъна кьейила, абурун гада Песенан вад йис тир. Вич ни етимханадиз гъанайтIа, адан рикIел аламачир Аниз атай йикъалай эгечIна, анай экъечIдалди адан патав атай-хъфей, адакай хабар кьур са касни мад хьаначир. Я адаз вичизни хуьруьз хъфидай ва тум галукьай са багъридихъ кьванни къекъведай гьяз атаначир...

Мадни адан рикIел вичин буба зуьрнечи тирдини, адан тIварни Уьтквем тирдини, ада ягъдай макьамрикай са шумуд авазни аламай. «Рипе къуьл» гьабурукай сад тир. Етимханада ада, рикI лап дарих хьайила, амай аялрикай къерех хьана, гьа макьамар уьфтуьналди ядай.

ЦIемуьжуьд йис хьана, армиядиз тухудайла, Песеназ вичин тарихдин мад са важиблу сир ачух хьана.

Детдомдин директорди, ам рекье твадайла, адав зуьрне вугана:

– Им вун иниз гъайи касди чал аманат авурди я. Ада и ядигардал ви чIехи бубадини, ви бубадини гзаф макьамар ягъайди я, гзаф мелерикни межлисрик, мехъеррикни демерик гьевес кутурди я лагьанай. Мадни а касди лагьана хьи, бес ви бубадин мурадни вакай зуьрнечи хьун тир – инсанрик руьгь кутадай, абур кIубанардай кьавал хьун тир. И аманат икьван чIавалди ви ихтиярда тунайтIа, адан гелни къе амукьдачир. Гила вун акьулбалугъ хьанвай итим я, чан хва. Гила ваз идан къадир жедайдал шак алач. Вуна и зуьрне хуьх, гьада вун хуьда... Валай адал макьамар ягъиз алакьдайдахъ зун агъанва, вучиз лагьайтIа вуна вазни хабар авачиз уьфтуьнай ягъиз хьайи макьамар вири лезги къадим зуьрнечийрин авазар я. Алад, ваз хъсан рехъ хьуй, чан хва! Итим хьухь!»

Армияда Песен Эрменистанда хьана. Гьана адал вич къуллугъиз акъатай частуна чIехи яшда авай са прапорщик, эрмени Ашот гьалтна. Армиядиз цIийиз эвернавай гадайриз аскервилин парталар гудайла ва абурув гвай багъламайра вуч аватIа чирдайла, Песенан чантадай зуьрне акъатайла, Ашот гьа са вахтунда мягьтелни, гьейранни хьанай:

– Яъ! – лагьана ада. – Зуьрнечиярни иниз акъатда кьван! – Ахпа ада Песенан зуьрне вичин каптёркада бицIи сейфина вичин зуьрнедин къвалавай эцигна. – Килиг ина ви зуьрнедиз юлдашни жеда, ам саламатни жеда.

Гьа икI Ашота Песеназ къаюмвал ийиз хьана, адаз къадим алатдин сирер чирна, адал авазар ягъиз вердишарна. ЧIехи рикI авай прапорщикди вичихъ галаз Песенав са шумудра, абуру къуллугъзавай частуна авай аскеррин клубда а чIаван виридалайни зурба уьлкведин чIехи суварриз бахшнавай концертар тухудайла, сегьнедал зуьрне ягъиз тунай. Им пешекарди вичин шакIуртдиз ихтибар ийизва ва адан алакьунрихъ агъанва лагьай чIал жезвай. Песеназ зуьрне вичин рикIин, руьгьдин са пай хьиз хьанвай, адак лувар акатзавай, вичин са акьван чIехиди тушир уьмуьрда хьайи ва жезвай туькьуьлвилерни татугайвилер кьезилариз куьмекзавай.

Ашотани Песена а концертра сада эрменийрин, садани лезгийрин къадим авазар ядай, гагь женгерин маршар, гагьни свас акъуддайла ягъдай хъуьтуьл макьамар, гагь туьнт, цIай квай кьуьлериз тадай, гагьни гьакI яб гун патал ягъдай, перишан тав квай, уьмуьрдикай дерин фикирар ийиз тадай авазар. Гьабурухъ галаз – «Рипе къуьльни»...

Мукьувай таниш хьана, зини Песенан стхавал мягькем хьайидалай кьулухъ, ам чи общежитида, гележегда чпикай шаирарни гьикаятчияр, критикарни таржумачияр жедай жегьилрин маканда, виридаз сейли хьана, вучиз лагьайтIа садра зазни ам жувахъ галаз сегьнедиз акъуднай.

Авайвал лагьайтIа, зи мурад жуваз сегьнедал фин тушир, заз сифте нубатда чи лезги макьамар дуьньядин жуьреба-жуьре пипIерай атанвай чи студентриз, чпихъ чIехи чирвилер ва гьуьрмет авай муаллимриз ван хьунухь, абуруз гьакIан гафарин куьмекдалди лугьуз мумкин тушир затIар, дерин тарихрин сирер къадим авазри чи институтда кIелзавайбурунни ана тарсар гузвайбурун рикIерив агакьарун тир. Ихьтин мумкинвални гьар йисан 30-декабрдиз, СССР тешкил хьана са флан йис тамам хьайи юкъуз жезвай.

Идалайни гъейри, зун сегьнедал финихъ маса себебни авай. Захъ галаз са курсуна кIелзавай гадайриз зи рикI далдамдал алайди хъсандиз чизвай. Вучиз лагьайтIа чи общежитидин клубда авай са далдам, ам ядай маса кас авачиз, клубдин крар идара ийизвай таниш студентдин ихтиярдалди зун авай кIвале авай. А далдам зи кIвализ зун гьеле Песенахъ галаз таниш тахьанмаз акъатнавайди тир.

Захъ галаз кIелзавай зи дустариз далдамдал зи рикI хьун, за гагь-гагь, сугъул хьайила, адал гьар жуьредин макьамар ягъиз, вахт рекьизвайди чизвай. За аял чIавуз хайи хуьре чи кIвалевай кьван шумудни са къажгъандин кIан атIанайтIа ва шумудни цел тахьай мисал авунайтIа, абуруз зи ихтилатрай чизвай.

РикIивайни, заз аял чIавуз, гьеле чIехи классриз акъат тавунмаз, далдам ягъун гьакьван хуш тир. Мехъеррик, демерик Балакь халуди далдам ядайла, зун кьуьлердайбуруз са акьван килигдачир, за далдамчидин кьве гъилевай кьилер элкъвей кIарар гьикI тIарам хамунал гьалч жез къудгун жезватIа вилелай ийидай.

Заз жувахъ гьахьтин халисан далдам хьун зи мурад тир. Амма заз а мураддикай бадедиз ва я дидедиз лугьуз регъуьзвай, вучиз лагьайтIа «далдамчивал пеше туш» гафар са шумудра абурун сивяй ван хьанвай. Вучиз акI лугьузвайди ятIа, заз чидачир.

ЯтIани, жувахъ далдам хьунин къастуни заз виликди эверзавай.

Сифтени-сифте за, чи кIвалин вилик квай багъдин яргъал пипIез тарарин куьлгедик тухвана, садазни таквадайвал, алюминидин са къажгъандин кIан атIана. Ам, хци кантIуниз кутIа вегьиз, атIун са акьван четин тушир. Ахпа за тарарин далдадик, чи къайи кIвалин къавукай куьрснавай цел хкудна, тухвана, адакай элкъвей кьве кIус атIана. Еперин месэлани регьятдиз гьял хьана: бадеди чхрадал къечиннавай кьван сун гъалар кIвале гзаф авай. Абур, са шумуд къатуна туна, сад садал алчудайла, хъсан цIилер жезвай. Халис далдамдин пIикIинин кьве ахъа сивел хамар гьалднавада за виликамаз хъсандиз килигна чирнавай ва жуван чирвилер за жуван хсуси далдам туькIуьруна кардик кутунай. Арадал атай бегьем затI хьаначир, ахьтиндаз акурбуру «карапати» лугьун мумкин тир: зи алатдай халисан далдамдай акъатдай хьтин ван акъатнач. Адан ван къвалар буш хьанвай жирдин туп гатайла къведай ванциз ухшар тир.

Гьа икI за мад са шумуд къажгъанни са шумуд цел тахьай мисал авуна. Далдам арадал атанач, дуьз лагьайтIа за расай кьван алатрай ван акъатнач, амма за авур кьван алахъунри ван акъуд тавуна тунач.

Бадедиз са къажгъан герек жеда – жагъидач, масад герек жеда – амач. Яраб къуншийрив лигемда вуганватIа лугьуз физ хабар кьада, – ваъ, къачур касни авач. Целер лазим хьайилани – гьакI хьана.

Къажгъанрихъни целерихъ къекъвез хьайи бадедиз эхирни зи далдам жагъана. Чи кIвалерин сад лагьай мертебада салан, багъдин, чуьлдин кIвалахра лазим тир алатар ва гъилик са акьван жезмачир затIар хуьдай кIвал авай. Гьа кIвалин са пата, дериндаказ атIанвай, вич картуфар хуьн патал тайинарнавай фур алай. Далдам гьанай жагъана.

Кьил галтадда бадеди, далдам са гъиле кьуна. Чина я хъилен, я хъуьруьнин гелни авачиз. ГьинвачтIани, ада а кьве гьиссни гужуналди чуьнуьхнавай.

Амма, вич лугьумир кьван, заз авам яз аквазвай зи бадедиз далдам туькIуьруникай далдамчи жез кIанзавай залай гзаф чирвилер авай:

– Я хва, – лугьуда ада, – ракьун къажгъандикайни хипен хамуникай далдам жедайди туш. Далдамдин пIикI кIарасдинди, хамни я цIегьренди, я ламранди хьун лазим я. Вун, лагьайтIа, я лам авачирди, я цIегь авачирди. Бес далдамчи хьун ви рикIел гьинай атайди я? Чак ахьтинбур хьайиди туш эхир.

– Атана ман, я баде, – лагьана за, регъуь хьанваз. Ахпа хьайи-хьайивал ахъайна.

– Далдамчивал пеше туш, я хва. Вуна са ктаб кIелнайтIа, за ваз «аферин!» лугьудай. Вуна, никIиз фена, келемриз яд ганайтIа, за ваз «баркалла, кьегьал хва!» лугьудай. Гила заз амукьзавайди ваз «маншаллагь, далдамчи!» лугьун я.

За къазанмишиз хьайи эхиримжи «алхишди» зи рикIик хкуьрай хьиз хьана. Абуру ягьанат авайди чизвайтIани, бадедиз и гафар икьван дериндиз сух жеда лагьана бажагьат фикирнавай.

– Далдамчивал вучиз пеше туш, я баде? – жуван тахсирни рикIелай алатна, далдамчидин таъсиб хуьз кIан хьунин жуьрэт акатнаваз хабар кьуна за.

– Я чан бала, далдамчияр гзаф авайди я, абурал акьалтзавай са гужни авайди туш, чандал, акьулдал, рикIел гуж акьалт тийидай кардикай пеше жедайди туш. Ам регьятдиз фу нез кIандайбурун машгъулат я.

– Зуьрнечивал пеше яни? – Зун бадедин вилериз килигна, абур мягьтелвилив ацIанваз гьяркьуь хьана, бадедин чинавай биришарни кваз акъатайди хьиз аквазвай. – Ваъ, ваъ, заз зуьрнечи жез кIанзавайди туш, за гьакI хабар кьазвайди я.

– Эхь, ам пеше я! Зуьрнечиди гьар макьамда вичин чан эцигзава, ада вичин нефес, фикирар, хиялар, руьгьдин къуватар вичи ягъзавай макьамриз гузва... Гьакьван авазар хуьзвай рикIни чIехиди хьун лазим я. Ахьтинбур лап кьериз-цIаруз жезва, хва. Ахьтин рикIер хьаначиртIа, гьихьтин гуьзел макьамар дегь чIаварай атана чав агакьдачир... Ахьтин зуьрнечийриз незвай фу гьалал хьуй...

Далдамдихъ авай зи майилар тIимил хьаначиртIани, за мад къажгъанарни целер чIур хъувуначир.

Ахьтин хиялрикай зун яргъаз хьун патал, далдамдал рикI хьуникай зун хкудун патал, дидеди заз чIагъан къачунай. Дидедизни бадедиз закай далдамчи хьана кIанзавачирди заз тайин хьанвай.

Гьикьван чIагъан ягъиз алахънатIани, завай а алат чIалал гъиз хьанач хьи, хьанач. Эхирни за ам, Москвдиз кIелиз фидайла, чи къуншидаллай са гъвечIи гададиз багъишна. Адакай зи чIагъанди гуьгъуьнлай халис устIар авуна. Зун и кардал кIевелай шад я...

Зи далдамчивилин тарих чизвай институтдавай зи дустари зи тIвар алукьзавай суварин иштиракчийрин сиягьда гьатдайвал авуна. Абуру суварин гзаф миллетрин векилри гудай концерт тешкилзавай чи муаллим Магдалина Саркисовнадиз (ада чаз урус чIалан тарсар гузвай) заз урус чIал чир хьунилай хъсандиз далдам ягъиз чидайди я лагьана. Заз концертда иштиракун теклифай муаллимдизни завай зи дустари закай лагьай гафар зарафатдинбур я лугьуз хьаначир – муллимдин гаф чилел вегьиз завай жедачир.

Амма заз чизвай – зуьрне галачир далдамдин аламатар са акьван зурбабур тежедайди. Гьавиляй за жувахъ галаз сегьнедал экъечIун Песенавай тIалабнай. Ам рази хьанай.

– Репетицияр авун лазим яни? – хабар кьунай за, сегьнедал экъечIунин везифадикай рикIе гъалаба гьатнаваз, хивез аватнавай жавабдарвилин чIалахъ гьеле тежезваз.

– Заз репетицияр герек авайди туш, – жаваб ганай Песена. – Я вазни абурун лазимвал авач. За гьи макьам ягъайтIа, вуна гьадав кьадайвал кIар илига.

– ГьакI жеда жал? – шаклу тир зун.

– Яда, чна кьуьлер ийизвач, манияр лугьузвач кьван! КичIе жемир! Макьамар чеб чпелай авахьна къведайди я.

– Ваз лугьуз регьят я... Вун сегьнедал хьайиди я.

– Вунани бадедин целерни къажгъанар тIимил кукIварнач, – вилера амалдар хъвер аваз килигна заз Песен. – Общежитида дустарин вилик тIимил далдамар янани? Вахъни тежриба авачиз туш.

Концерт гатIунайла, чи нумрадин вилик зи кIвачерик зурзун акатна.

Сегьнедал зун патал кьилди стул эцигнавай, вучиз лагьайтIа за далдам, ам метIерив кьуна, ацукьна яна кIанзавай. Амма метIери заз чпин хаинвал малумарнавай, абур зурзазвай.

– Алад виликди! – эмир гана заз Песена, концерт тухузвайда чи нумра малумарайла. – ЭкъечI сегьнедал!

– МетIер зурзазва, стха... Чидач, гьикI жедатIа... – Зи гъалаба артух жезвай.

– Залда касни авачирдай яхъ. АкI фикир ая хьи, гуя вуна, са пелел ацукьна, далдам язава. Чи дерейриз, сувариз, чуьллериз, яйлахриз, булахриз, Кьулан вацIуз далдам язава... «Зи далудихъ чи пак Дагъ гала, заз ам акIадардай ихтияр авач!» лагь жува жуваз. – Песена тадиз-тадиз и гафар лугьуз, заз сегьнедал рум гана.

Звер кваз фена стулдал ацукьна, метIерив далдам жезмай кьван кIевиз чуькьвена. ИкI авун зи метIерин зурзун акъвазарун патал авай тек са чара тир. Кьве кIарни, гьар сад са гъиле за гьа саягъда илисна кьунвай. Паталлайбуруз, тамашачийриз зун са язух далдамчидиз эцигнавай чан алачир са гуьмбет хьиз аквазвай жеди.

Залда кушкушарни, инлай-анлай хъуьруьнарни акъатнай. За фикирайвал, и кардин себеб залдавайбуруз зав гвай далдам чир хьанвай: са куьнизни виже текъвез клубдин са пипIе баят хьанвай и алат къе икI сегьнедал акъатуни гзафбуруз хъвер гъанвай. Далдамчи я лагьана, зун сегьнедал акъатдайвал авур зи дустар, вилик жергеда ацукьнаваз, генани кIубанвилин вини кIваче авай, абуру, эрчIи гъилерин тупIарикай гъуд ийиз, кIанчIал тIуб тикдаказ акъвазарзавай. Заз акI тир хьи, абуру закай ягьанатарзавай. Чи Дагъдин ценерив гвай са пелел алайда хьиз за жув гьикI гьиссдайтIа заз чизвачир.

– Чна квез лезгийрин лап къадим макьамар яда, – яргъидаказ рахаз эгечIна рахунрал са акьван рикI

алачир Песен. – Абур тек са зуьрнейрай ядай авазар я, маса алатрал абур тамамариз жедач. Ийиз алахъайтIани, абурун тIеам, мана квахьда, чеб чеб яз амукьдач. А авазрин, мумкин я, агъзур йис хьун, мумкин я вад агъзур йисни. Абурухъ гьардахъ са метлеб ава. Садбуру ислягь зегьмет чIугунихъ эверзава, муькуьбуру хайи чил душманрикай хуьн патал женгериз фидай руьгь кутазва, амайбуру дуствилин, стхавилин, инсанар, халкьар сад садаз мукьва хьунин эверунар ийизва. Чна умуд кутазва чи макьамри гьахьтин гьиссер квезни багъишда лагьана, куьнни абурун гъавурда дуьздаказ акьада лагьана... – Песена ихтилат генани куьтягьнавачир. Залда адан гафари садлагьана тур яд иличай хьтин секинвили, зи ватанэгьлидик ва чIехи дустуник руьгь кутазвай. – Чахъ, лезгийрихъ, са пак Дагъ ава. Алпан Дагъ. Ам, дуьньядин амай вири дагълар хьиз, иердини, такабурлудини я. Гьам рикIе аваз, гьадахъ вил галаз, чна квез, чи играми дустариз, ина авай вири халкьарин векилриз, и макьамар багъишзава. Эгер чи авазрилай гуьгъуьниз квез куьн чи дагълариз акъатай хьиз хьайитIа, чун бахтавар я.

Икьван гафар Песена зуьрнедин аламатар течидайбуруз чир хьун патал авунвайбур тир.

Эхиримжи гафар ада якъин зун патал хълагьнавайбур тир. Абуру чпин таъсир авунай: зи кIвачер зурзазмачир, зи гъилера, беденда, дамарра авай таб акъатнавай, за жув кьезилдиз ва азаддиз, чи Дагъдин хурал алайда хьиз гьиссзавай, зак лувар акатнавай.

Ада зуьрнедин пIивитI сиве туна.

Песена сифтедай «Сегьерар» яна – лезги мехъер гатIундайла, цIийи кIвалер, цIийи муьгъ ва я цIийи рехъ кутадайла ядай макьам. Ам устIарри-кьавалри кIвалин къавал акьахна ва я хуьруьн са кьакьан чкадал акъвазна тамамардай.

Ахпа са шумуд аваз сад садан гуьгъуьналлаз, дагъдай атай селлер хьиз, муькуьбурни, Кьулан вацI арандин чилерилай сабурдив, тади квачиз, чина куь-

луь чупур аваз фидайвал, ширидаказ, юнда аваз, умундиз авахьзавай.

Зал, яд иличай хьиз, киснавай. Зи далдамчивилин алакьунрикай хуш, аманевилин рахшанд ийиз кІан хьайи зи дустарни къах хьана, вилери цІарцІар гуз акъвазнавай. Якъин абурун вилера накъвар хъиткьиннавай.

Магдалина Саркисовна, дуьнья акунвай, вичин яшар дишегьлидин рикІин динжвал къакъуддайбур хьанвайтІани, чинин, алай абурдин иервал квахь тавунвай, меркездин медени уьмуьрдикай хабар авай ва адаз вичин къимет гуз чидай и дишегьли, заз урус чІалан тарсар гузвай муаллим, акьван бахтавар ва гьейран тир хьи, ада кьуд патаз вичин шадвилелди экв хъичирзавай. Патав ацукьнавай муаллимриз хвешивилелди са вуч ятІани лугьузвай. Аданди гьакІан кьуру, сарсах шадвал тушир. Ада сивеллай хъвер хкахь тийиз, гагь-гаь вилерилай айнаяр алудиз, бицІи лацу яйлухдин пипІ мукъаятдиз гагь са вилел, гагь муькуь вилел эцигиз къахчузвай.

Къенин межлис тухунин жавабдарвал вичин хиве авай муаллим акІадар тавуни зи гьевес генани артухарзавай. За гъилевай кІарар ашкъидивди далдамдин тІарам хамунал гьалчиз къахчузвай, зи гъилер, гуя зун чпихъ галачир хьиз, чеб чпиз кьилди далдамдин са пай хьанвай. Зуьрнедай авахьзавай макьамдин везиндихъ галаз кутугай аваз далдамдай гъун патал зи гъилериз я зи акьул, я зи гьиссер, я зи зигьин герекзамачир, гъилери чпи и гьунарлувални устадвал зуьрнедай авахьзавай аваздай къачузвай, налугьуди, гъилерихъ кьилди чпин зигьин, чпин гьиссер, чпин акьул ава.

Песен лезгийрин виридалайни кьилин аваздал – Туьнт макьамдал, дуьньяда вич лезгинка яз машгьур хьанвай макьамдал, элячІайла, за им къенин чи программада эхиримжи макьам тирди гьиссна. И кар за кьатІайвал яб гузвайбурузни аян хьана: зал кІвачел къарагъна, вирида сад хьиз гурлудаказ кап ягъиз хьана.

Вилик жергеда ацукьнавай зи дустаривай мад санал ацукьна кьарай хуьз хъхьаначир, вучиз лагьайтIа абур къафкъазвияр тир, я абуруз, лезгинкадин ван галукьайла, ацукьна яб гудай ихтиярни авачир жеди, и кар абуруз хъсандиз чизвай, абур и зурба авазди вири сад ийизвай, тупламишзавай, абурук руьгь кутазвай. ГьакI хьайила, гадаяр стулрин сад лагьай жергединни сегьнедин арада авай гуьтIуь майдалдал, чка тIимил тирвиляй, са-сад экъечIиз, нубатдалди кьуьлерик экечIна. Ихьтин руьгьдин ачухвили ва зирингвили залда авайбурук генани ашкъи кутунвай.

Песенани за макьамар тамамарна куьтягьайла, чаз лап яргъалди чIугур, къенин концертда садазни тахьай хьтин гурлу капар яна. «Ихьтин капар, чебни икьван рикIивай, белки, чи Совет уьлкведин чIехи регьберризни яначир жеди», – хиялни фенай зи рикIяй.

Песенни зун са шумудра сегьнедилай пердедихъ хъфиз, капар ягъунривди чун са шумудра элкъвена кьулухъди хкиз тунай.

И гьунардин себеб, гьелбетда, Песен тир. Ам, адан зуьрне, ада ягъай макьамар авачиртIа, чи студентрин клубда са далдамдивайни завай ихьтин агалкьун къазанмишиз жедачир. ЯтIани хайи хуьре бадедин целерни къажгъанар чIурунни гьаваян кар тахьайдини за гьиссзавай. Зи бадени диде и концертда авайтIа, белки, гьабурни зи ихьтин фикирдал рази жедай...

2-кьил

Песенан бан-бубайрин хуьр Тагъар хьунни къе за Шуаяз талукь са лишан яз кьазва. Вучиз лагьайтIа и хуьруьн тIварни чи Дагъдихъ галаз, Чепедин фурухъ галаз, ВачIе пачагьдин кIвалихъ галаз алакъада авай. Ихьтин галкIайвал авайдакай заз чирвал гайидини Эдгьем Шахшан тир.

Заз рахазни гьадакай ийиз кIанзавайди тир, гена хъсан хьана чи суьгьбет гьадал хтана...

Чна концертда иштиракай югъ Песеназни заз концертда агалкьун хьунин шадвилелди куьтягь хьаначир.

Инсанар чкIана алатзавай ара тир. Зунни Песен, гьардан гъиле жува ягъай алатарни аваз, вестибюлдиз экъечIнавай.

– Ша, хкаж хьана са чаяр хъван, ахпа ахлад, – теклифна за хъфиз кIанзавай дустуниз.

– Чаярни, амай затIарни пака хъвада... ЦIийи йис къейд ийиз къведа зун... Къе хъфин. Жув жувал хквен... Вазни за гьахьтин меслят гузва.

– Икьван фад далдамни зуьрне чара жез гьайиф тушни? – Садлагьана япарихъ залайни Песеналай гъейри лезгидалди рахадай касни авачир чкада чи дидед чIалал и гафар япарихъ галукьайла, зун чIалахъ хьаначир.

Заз акурвал, Песенанни вич гьакI гьисснавай, ам тежер кьван мягьтел хьанвай.

Чи вилик таниш тушир кьве кас – жегьил итимни жегьил дишегьли – чинра ракъар аваз хъуьрез акъвазнавай.

Абурун чеб чпихъ галаз кьунвайвили акур гьар са кас гьейранарун мумкин тир. Чинин лацу якIарин кIалубралди, кьакьан шумал буйралди, еке къацу тав квай цIару вилералди абур чеб чпиз ухшар яз аквазвайтIани, абур вахни стха туширди абуру чпи чпиз ийизвай хатурлувиляй, сада садаз килигдайла аквазвай чпин кьарувиляй, сад садаз алавиляй аквазвай. Абурун кьведан гъилерални – гьарда вичин гъилелай къатара туна вегьенваз – чпин пальтояр алай. Якъин абур концерт хьайи чи гъвечIи залдай экъечIнавай. Яни абур и общежитиедай туш, тахьайтIа абуру чпин винел патан парталар кIвале туна кIаник эвичIдай. Эгер чи япариз хьайиди лезги гафар туширтIа, чаз абур лезгияр хьиз тахьунни мумкин тир. Амма заз эвелни-эвел жегьил итимдин ван (зазни Песеназ суал гайиди гьам тир) танишди хьиз хьанай.

Фагьум авурла, заз адан ванцяйни акунрай Жебес халудин уьтери ухшарвал акуна.

Жегьил итимди Песеназни заз гайи суалдиз жаваб хгунин лазимвал аваз заз акуначир, вучиз лагьайтIа ам жаваб виче тайин хьанвай, дуьз, ам гайи касди чаз ихтибар, майил авуна, чак умуд кутуна, чун вичизни вичихъ галай дишегьлидиз мукьва ксар яз акуна ганвайди тир. Гьавиляй за, и таниш тушир касдин за кьатIай уьтери ухшарвили гайи жуьрэтдикай даях кьуна, жуван суал хгана:

– Вун, стха, Эдгьем Шахшан яз тахьуй?

– Яъ, яда, вун аяндар я хьи? Чун садрани сад садал гьалт тавуна, ваз зун гьикI чир хьана? – адан вилери хвешивилин цIарцIар гана.

Адахъ галай дишегьлини вичин иер лацу сарарин жерге аквадайвал ажайиб таъсирлувилелди хъуьренай.

– Ви ван пагьливан Жебес халудин хьтинди я. Спеларни гьаданбуруз ухшар я. Анжах аданбур – рехи, вибур чIулав я.

– Килиг, гьихьтин гуьзчивал аватIа, – лагьана дишегьлиди закай гьа вич кьван иер мили ванцелди.

– Акьван еке алакьун туш, – хълагьна за. – Жебес халу акур ни хьайитIани и ухшарвал кьатIудай... Ша чун кьилел хкаж жен, зи кIвализ... Гьана мукьувай таниш жеда чун.

Дишегьлидин тIвар Диляса яз хьана, ам Эдгьем Шахшанан уьмуьрдин юлдаш тир. ГьакI тирди за абур кьведни сифте яз акурла фикир авунай.

– Чун зуьрнедин ванци, лезги макьамри куь клубдиз гъайиди я, – лагьана Эдгьема, чун чи общежитиедин кьуд лагьай мертебада авай зи бицIи кIвализ гьахьайла. – Чун и куь къвалав гвай мугьманханада акъвазнава.

Чи общежитие авай дараматдин чапла патахъай писателрин мугьманхана авай. Алим Эдгьем Шахшан писателрин мугьманханада акъвазуни зун мягьтелрнай. И кар кьатIай Дилясади алава хъувуна:

– Маса мугьманханайра чкаяр гьат тийидайди чизвай чи са бязи дустари чаз гьа и чка теклифна...

Им кьисмет я, тахьайтIа чаз къе ван хьайи хьтин къадим лезги макьамар ван жедачир.

– Атай ала мугьманар са макьамралди тухариз жедач, – зарафатнай за. – Куьн са геренда ацукь, зунни Песен стха и мукьваллай туьквендиз фена хкведа. Гьелелиг иналлай ктабрикай куьне квез са машгъулат ая, – кхьинрин столдаллай ктабрин хара теклифна.

Чун туьквендиз фена хтайла, чи кIвал инсанрай ацIанвай ва зи кIвалин юкьвал стол тIуьн-хъун эцигна гьазурнавай. Зун пионеррин далдам гваз сегьнедал экъечIун мубаракиз зи далдамчивилиз ихтибар авур ва зун сегьнедал фин патал кIвачинар авур дустар-студентар кIватI хьанвай. Суфрани гьабуру къалинарнавай. Абур чIехи уьлкведин жуьреба-жуьре халкьарин векилар тир. Абур вири Эдгьемахъни Дилясадихъ галаз мукьувай таниш хьанвай. Абурун ихтилатар къатидаказ алахьна физвай. Студентри Эдгьемазни Дилясадиз, абурун кьведанни чирвилерин дережадин винизвал гьисс авунваз, суалар гузвай ва ажайиб, рази ийидай, гзафни-гзаф гьейранардай жавабар къачузвай.

Зазни Песеназ амукьайди туьквендай гъайи шейэр столдал дуьзмишнавай тIуьн-хъунрин арада эхцигна, ацукьдай чкаярни амачиз мугьманрин арайрай чуькьуьз-чуькьуьз ахцукьун хьанай.

Гьа йифиз ва я, лезгийри лугьудайвал, гьа йиф чIичI авур чIавуз заз Эдгьем Шахшанавай чи халкьдикай ва адан тарихдикай гзаф затIар сифте яз ван хьанай.

Песен къадим Тагъар хуьряй тирди ван хьайила, Эдгьема, вилера амалдар хъвер аваз, чавай, завайни Песенавай, вичин суалдиз жаваб гун чун патал четинз акъваздайди чиз, хабар кьунай:

– Лезги чIалалди «Тагъар» вуч лагьай гаф ятIа чидани квез?

– Хуьруьн тIвар я ман, – лагьана Песена, мад вуч лугьудатIа течиз.

– Ун ман, – алава хъувуна зани, – Эдгьемавай адан суалдин баян гьинай къвезвайди ятIа чириз кIанз. – «Чанта», «гъвечIи шешел» лагьай манани гузва и гафуни.

– Эхь, гьакI я: «чанта» я, «шешел» я. Амма вуч шешел ятIа чидани?

Зани Песена, гафунин деринар течиз, кьведани сад хьиз, къуьнер агажна. Ам сагъ хамуникай цванвай чанта-шешел я. – Ахьтин затI дуьньядикай кьил къакъуднавай ксарив, загьидрив жедай. Рекье-хуле жезвай, марфадик-живедик акатзавай ксар яз, абуруз чпив хамун шешелар хьун са кьадар къулай тир... Къадим вахтара чи Алпан дагъдиз, адан патав гвай хуьрера лугьудайвал, Агалкьайбурун дагъдиз хкаж хьайи гзафбур, дуьньядин малдик са кфетни квачирди акваз, Дагъдин къвалал алай ахъа, вири фана дуьнья агъадай акваззвай ахъа тIулал-яйлахдал, чпин мишин чантаяр гваз, кIватI жез хьанай. Акваз-такваз анал хуьр пайда хьана. Хуьруьнвиярни вири тагъар гвабур хьуниз килигна, къунши хуьрери аниз «Тагъар» тIвар гана. ГьакI хьана фена. Абурукай, аниз къвезвай кьван чеб хьтинбурукай, дерин ва сирлу чирвилерин сагьибар жезвай, абур руьгьдин дережайрай чIехи гьуьндуьрриз акъатзавай... Чи чилел хьайи кьван журеба-жуьре динрин векилри Дагъ чпин фикирар чукIурзавай алатдиз элкъуьриз хьана, идахъ галаз санал Тагъар хуьруьн агьалийрин диндин суьретар, гьар цIийи иман атайла, дегиш жез, амма а инсанрин тIварни кар гьа сад яз амукьиз хьанай. Тагъарда хьайи девришрикай тарихдин рехъ фейивилиз хас яз, галай-галайвал хвена, Зердуштаз къуллугъзавай магъуярни, хашпарайрин монахарни, мусурманрин девришарни, суфиярни арадал атана...

Чи хуьревай хъалрикай, Шуякай, Дагъда авай ВачIедин кIваликай ва ВачIе пачагьдикай вичикайни Эдгьема аламатдин суьгьбетар авунай.

– Тагъар хуьруьн бине за инал лагьайбулурулай виридалайни вилик кутурбур вачIехваяр, чи патариз

атай ВачIе-пачагьдин патав, адаз гьуьрметун яз, дидебубайри гъайи чIехи рухвайри кутунай... ТIуб экъуьра, чира, кхьихь! Вун гьикаятчи жез кIанзавай кас я, – лагьанай ада заз вичи ийизвай ихтилатар ва вичиз авай чирвилери лувар кутунваз, гьевес вини кIвачиз акъатнаваз. – Вун Шуаяхъ галаз таниш яни? – и суални ада заз, гуя зун Шуай кваз такьазвайбурукай сад тирди ва я са мус ятIани адак хкуьрайбурун жергедай тирвиликай аян хьанвайда хьиз, ганай.

– Чида, – лагьана за.

– Адан хатур хамир. Гьам ваз – сагъ са ктаб я. Маса ктабар кхьин ваз гьич герекни жедач.

Арина Фёдоровнади вичиз Дагъда акур ВачIедин кIваликай заз ахъаяйдакай за ихтилат кудайла, Эдгьем Шахшана заз хълагьнай:

– Вун дуьз рекье ава. Вун ви ктаб жуван кьиле кхьиз гатIун хьанва. Давамара-давамара! – им ада зак руьгь кутун тир.

– Вун гьа кIвале, ВачIедин пакханада хьанани? – хабар кьуна за адавай, адаз анаг акунвайдал за са мискьални шак тегъизвайтIани.

– Зун Къафкъаздин Алпандин имаратар хьайи ва авай виринра хьана. Вунни хьухь! Дилясани и къекъуьнра-сиягьатра зи даях ва куьмекчи я... – Ахпа, вилера авай экв мадни къатиз куькIвенваз, ада заз суал гана, аквар гьалда, икI вичи вичин вилик гьар жуьредин суалар эцигиз, ам масадбурузни суалар гуз вердиш хьанвай: – Вун чи Алпан Дагъдиз кьванни хкаж хьайиди яни?

– Зун Дагъда авай мусурман пIирерал фейиди я... Аял вахтара...

– Ана гьабурулайни виликан тарих авай имаратдани хьун ви буржи я. Гьикьван вун тарихдин гурарай сабурлудаказ ва дикъетлудаказ агъуз деринриз эвичIиз хьайитIа, гьакьван вун ви къведай йикъариз уьмуьрдин гурарай руьгь девлетдив ацIанваз, намуздин вилик чин михьи-экуь яз хкаж жеда... Чи чилерал мусурман дин чкIана мягькем хьайила, цIийи

диндин сагьибри къадим имарат виляй вегьидайвал авуна, гуьгъуьнин несилрикай ам авайди чуьнуьхиз хьана, – лагьана Эдгьем Шахшана, заз Дагъда авай лап иски имаратдикай ацIай хабар авачирди чир хьайила. – Къайгъу авач, гила ваз чир хьанва, вак анаг акунин, анаг чир авунин тихтих акатнавайди заз аквазва.

Захъ ихьтин хуьруьнви, ватанэгьли хьуни зун тежер кьван шадарнавай, зак дамах кутунвай. Адан ихтилатри Песенан руьгьни хкажнавайди аквазвай.

Жув тарихдикай са акьван тIатIанвай кас тирди къалурун яз зи рикIиз зи уьмуьрдай Дагъдихъ галкIанвай мад са делил жагъанай:

– Зун чепедин фурани хьайиди я!

Авайвал лагьайтIа, жува хъувур алавадай заз аялвилин, гадачивилин лишанни акунай, амма гьайиф чIугуникай файда амачир, гаф сивяй акъатнавай.

Амма и гъилера Дилясади зи кIватиз гьазур хьанвай руьгь хкаж хъувуна:

– Гьа карни вун патал, вуна кхьидай ктаб патал важиблу я. Анагни Алпан Дагъдихъни ВачIе пачагьдихъ галаз алакъада авай чка я.

Авайвал лагьайтIа, зи ала мугьманри, Эдгьемани Дилясади, гъуьлуьни папа, кьведани, за ктаб кхьин тагькимаруни зун са кьадар теспачани ийизвай. «Чеб тарихчияр яз, чпи гьа къадим вахтарикайни, халкьдин меденият дикайни кхьинар ийиз, зани ктаб кххьинин вуч лазимвал амукьрай?» – фикирни фенай зи кьиляй. Амма абурун тагькимдин гъавурда зун, гзаф йисар алатайла, чи виридан уьмуьрда, чи девирдани, халкьдин тарихда жуьреба-жуьре зурба, садбур шад, муькуьбурни пашман вакъиаяр кьиле фейила, чIехи дегишвилер хьайила, акьунай: тарихчи уьмуьрдиз вичин вилерай, писателни вичин вилерай килигзава, абур анай гьар садаз вичин турус жагъизва; са вакъиадиз ва я девирдиз гьикьван гзаф вилерай килигна къимет гайитIа, гьакьван чун гьакъикъатдиз мукьва жеда.

Эдгьемазни Дилясадиз и кар хъсандиз чизвай. Идалайни гъейри, тарихдикай кхьей ктаб гьа илимдин рекьевай инсанрин гуьтIуь кIеретIди кIелун мумкин я, писателди кхьейди – гзаф инсанри, вучиз лагьайтIа писателди чан алай, халкьдив гвай, руьгь юзурдай, мефтIерив кIвалахиз тадай чIалалди кхьида. Гьа икI халкь вичин дувулрихъ галаз мукьвавиле аваз хуьн патал гъавурда акьадай чIалалди тарихдикай кхьидайбур гзаф хьунихъ чIехи метлеб ава.

Зун а йифиз ихьтин фикиррив гьеле агакьнавачир, зун чранвачир. Амма мугьманар кьабулнавай касдин ихтиярар кардик кутуналди, за ала мугьманрин гьуьрметдай, чехир авай пияла хкажна, сагълугъдин гафар лагьанай:

– Чи рикIер хци авур, чи руьгьер хкахьнавай тарихдай къахчунвай экуьнив ацIурай, чи вилер ахъаяй Диляса ваханни Эдгьем стхадин сагълугъдай гъилевай и крчар (чав гвайбур крчар ваъ, адетдин истикнар тиртIани, гьакI лугьун дуьз яз гьисабнай за) ичIи авун тIалабзава за! Сагърай чеб кьведни!

Эдебиятдин институтда лагьай тост са акьван ейди, чIагайди, хциди ва камаллу зарафат квайди тахьайтIани, адан тереф техуьдай, ам тахъвадай амалариз акъвазардай кас жагъун мумкин тушир. Лагьай сагълугъдиз къуват хгун лазим хьайитIа, ам кIвачерик аватдай хьтинди хьанваз акуртIа, адак лувар кухтадайбур, ам туьхкIуьрдайбур тахьана жедачир, амма и гъилера зи дустари са гафни сух хъувунач. Абуру, зи гафарал къул чIугун яз, вил акьална ахъайдалди, чпин гъилевай къапарин кIан цавалнавай. Дуьз сагълугъар гагь-гагь адан гуьгъуьналлаз сивелайдай затI галачизни кьабулиз жеда. Институтдин зи дустари, лагьайтIа, и къайдадал амал авуначир.

Песена кьатI язавай, и карди ам чи институтдинбурукай туширди къалурзавай. Вичин хуьруькай ван хьайила, ам са тIимил пашманни хьанвай хьиз аквазвай. Адан рикIел вичин аял вахтар хтана жеди. Белки, «Тагъар» гафунин мана чир хьайила, ада вич

хайи ватандивай къакъатнавай, адахъ галаз са алакъани амачир, дувулривай къакъатнавай, яни хайи хуьре касни амачир, мажбур яз къураба хьанвай кас яз гьисабунин фикир адан рикIел алчуд хьанвайтIа? Я туштIа адан руьгьда, вичизни хабар авачиз, са гьихьтин ятIани дерин тарихдин чешмеяр ахъа хьанвайтIа? Заз чиз, адан рикIе чIехи гьерекатар кьиле физвай. Ада, садавайни хабар такьуна, зуьрнедин пIивитI сиве туна, алатдин сив къавухъди элкъуьрна, макьам ягъна. Ада ягъай и къадим гьава лезги туьнт маса макьамриз ухшарди тушир. Ам секиндиз авахьна физвайди, умунди, юмшагъди, дуьа хьиз, кьезил ва алцифайди тир. Ам, рикIивайни, дуьньяда кьиле фейи ва физвай вири теспачавилерикайни гургьагурвилерин винел хкаж хьанвай, яни абурал руьгьдин чIехивилелди ва михьивилелди гъалиб хьанвай кас дин ва я халкьдин акьулдивни камалдив, адан архаинвиливни ферикъатввилив, гьа са вахтунда квахьнавай багьа ядигаррихъ чIугвазвай гъамунив ацIанвай. Ихьтин макьам заз сифте яз ван жезвай. Хайи хуьре Балакь халудихъ галаз мехъеррик чпин алакьунар къалурзавай чи зуьрнечийри и макьам ягъай хьтин дуьшуьш зи рикIел аламач. Ахьтинди абуру ягънавайтIа, ам бажагьат зи рикIелай алатдай. Заз кьатIайвал, ам Песенан руьгьдин деринрай сифте яз винел акъатзавай. Вичин хайи хуьре лап тIимил, вични аял йисара, хьайи адан руьгьдин зигьиндиз и аваз гьинай атайди ятIа адавай вичивайни бажагьат лугьуз жедай.

Эдгьем Шахшанании Дилясадин вилериз накъвар хъиткьиннавай. Абуру кьведани, сад хьиз, кIвале чи столдихъ ацукьнавайбурукай чуьнуьх тийиз, яйлухар вилерив тухузвай. Авазди заз жувазни авунвай дерин таъсирдин винел и кьве иер инсандин вилерал накъвар атуни зун генани артух гьейранарнавай ва гьа са вахтунда зи рикI суалривди ацIурзавай: «И макьамдихъ галкIанвай вуч кар аватIа и кьве касдиз? Яраб абуруз и аваздикай гьихьтин делилар чизватIа? ЧизвачиртIа, абур икI, накъвар чуьнуьх тавуна,

чеб иналлайбуруз чинни тийизвайбурун вилик шехьдайни?

Песена макьам яна куьтягьна. За сифтедай фикирни авунай: ида макьам чи мугьманрин накъвар атIун патал акъвазарнава. Амма, дериндай дикъет гайитIа, и кардин себеб масад яз жагъизвай. Песенан руьгьда гьатай са гьихьтин ятIани экуь гъамаринни хиялрин гур селди ам икI садлагьана макьам атIунал гъана. Адал алчуд хьанвай къалин фикирлувал акурла, за ам вичин авазди арадал гъайи къадим ва зурба алемдай гьеле экъечIнавачир, гуя вичи ягъай макьам а алемда са ни ятIани давамарзавай ва Песена вичи гила адаз чIехи дикъетдивди яб гузвай.

Чун вири гьам хьтин гьалда авай, гуя а аваз чи гьар садан япара, кьиле, рикIе, руьгьда ва жигерра давам жезвай. Чаз макьамдин ванцел чи кIвализ атай маса чи студентарни акуначир.

Экуь ва гъамлу секинвал Эдгьем Шахшана чIурна:

– «Ялгъуз яйлах», – лагьана ада. – И макьамдин тIвар гьакI я. Ам ВачIе пачагьдин макьам я.

А йифиз чун ксаначир. Чаз ксуз кIанзавачир. Чна, студентри, кьве жегьил алимдин ихтилатриз яб ганай. А суьгьбетар Эдебиятдин институтдин кьакьан дережадиз кутугай зурба ва фикир тухудай лекция хьиз тир. И кар Эдгьемазни Дилясадиз чпизни чизвай ва, аквазвайвал, рикIяй чпин агалкьунрал разивалзавай.

И йиф чIичI авунихъ мад са себеб авай: пака кьве мугьманни, са муьгьуьббатдин кьве пад – Эдгьемни Диляса – цIийи йис къейд авун патал Ленинграддиз фин лазим тир. Гьавиляй жезмай кьван гзаф ихтилатар къе авуна кIанзавай. Чебни гьихьтин ихтилатар! Чи арада датIана хьун лазим тир, амма, гьайиф хьи, саки тежезвай, кьери-цIару ихтилатар! Тарихдин ихтилатар!

Гьа йифиз заз тарихдин илимдин зурбавал вуч ятIа чир хьана. А илим галачиз пакадикай фикир авун гьич герек авач, тарих течиз, адан дувулар гьисс тийиз ва а дувулрикай миже тахъваз къенин крар

авун, уьмуьр тухун гъалатI я, вучиз лагьайтIа а крар, тарихдин бине галачиз, бегьемдиз арадал къведач, абурал кIукI гъиз жедач. Гьикьван чун тарихдин дерин мичIериз гьахьайтIа ва абур дериндай кьатIайтIа, гьакьван чи къведай уьмуьр яргъалди ва экуьди жеда.

Гьа йифиз зи рикIе зурба мурадар куькIвенай, чIехи планар пайда хьанай.

Эдгьемани Дилясади а йифиз Ялгъуз яйлахдикай ахъаяй ихтилат кьилди къачуртIа, ада Эдебиятдин институтдин общежитиеда хьайи чи къакъатун тахьай мисал авуна лагьайтIани жеда, вучиз лагьайтIа а суьгьбет садрани зи рикIелай алатнач ва ада зун Шуаян гъавурда акьадайвал, ам вуж ятIа чирдай мумкинвал гана...

Гьайиф хьи, чун уьмуьрда мад кьве гъилера, тади гьалара, гьалт хъувунатIани, чи общежитиеда хьиз, къулайдиз, санизни тади тийиз ацукьна, ихтилатардай, дерин тарихрикай рахадай бахт хъхьаначир. Заз амукьайбур гьа йифен дерин ва ширин суьгьбетар, тарихдин таъсирдай вакъиайрикай ихтилатар хьанай.

Завай са гаф гила, гзаф вахтар алатайла, кьетIидаказ лугьуз жеда: Эдгьемакайнини Дилясадидикай зун патал лезги тарихдиз гьахьдай кьве хилен са рак хьанай.

Абурун чпин кьисметни а тарихдин къенин йикъан са мусибатдин чин хьанай.

3-кьил

Шуаян буба Чайгъунакайни чи хуьре гзаф ихтилатар авай.

Почтальон тир чIавуз ада хуьруьнвийри Сталиназ кхьей чарар ВачIедин кIвализ тухудай лугьуда. А чарар инсанри чпин са тахсирни квачиз гьеле 30-йисара дустагънавай мукьва-кьилийрикай са хабар гун ва я абур гьинаватIани азад хъувун тIалабзавай. Дяве

физвайтIани, гьахъ галачиз кьунвайбурун мукьва-кьилийри Сталиназ чарар кхьин давамарзавай, абуру камаллу ва адалат гвай регьбер и гъилера хьайитIани са кардин гъавурда акьада лагьана умудзавай: и пак дяведи дустагъда авайбуруз яракь кьуна Ватандиз ва чеб вири халкьдин хкудиз тежедай са пай тирди субутдай мумкинвал гузва. И чарар ахъайна кIел тавур, амма чпин багърияр вилив хуьдай кьван жаздан хьанвай инсанрин рикIерни руьгьер кIелиз чидай Чайгъуна вири и чарарин кьилин метлеб гила сад тир чизвай: «Дустагъда ктIидалди, дяведа кьиникь хъсан я», гьа инай а инсанриз гьам гьахъсуздаказ негьнавайбурун, гьамни абурун мукьва-кьилийрин тIварни намус михьи хъийидай, хиласдай эхиримжи рехъ аквазвай.

Амма Чайгъуна масакIа фикирзавай: дагъдин яргъал хуьревайбурун шаздаярни минетар Сатлинав агакьдалди Аллагьдив фад ва регьятдиз агакьда. Чарар ВачIедин кIвале туналди, ана авай тIалабур Аллагьдиз акурай, ван хьурай лугьуз, кьунвайбурун паталай дуьаяни ийизвай. Ам Сталина и чарар кIелдайдахъ ва абурун гъавурда акьадайдахъ агъанвачир.

Вичин буба такур, дидедизни вичиз гьикьван четинзаватIа кьат1узвайчи Балакьани, аялзамаз, вичиз кIелиз-кхьиз чир хьайила, Сталиназ чар кхьенай. Гьатта и чарни Чайгъуна ВачIедин кIвализ тухвана, лугьуда.

Чайгъунан вичин кьисметни ажайибди ва мусибат галайди хьанай. Ам, Ватандин чIехи дяве физ кьведпуд йис хьанвайла, «халкьдин душман», «хаин» я лагьана яна кьенай. Амма хуьре садани ам ахьтинди яз гьисабначир ва гилани гьисабзавач...

Шуая хуьруьн клубда Балакь халудин, Айсаман ва зи пад ва таъсиб хвена, чи намус хуьруьн вилик михьи тирди лагьайдалай гуьгъуьниз са кьадар вахт хьайила, зи бадединни дидедин рикIер секин хъхьанвай. Абур захъ галаз, виликдай хьиз, чина цурувал авачиз рахаз эхгечIнавай.

Бадеди, зи диде къунши хуьруьз зи эмедин, вичин чIехи вахал кьил чIугваз фенвай са юкъуз, къецел циф алаз, куьчедиз физ гьяз текъведай са чIимел няниз, зи гъилевай ктабди зи вилерин ишигъ тухуз кичIевиляй (ада вичин вилер са ктабни кIел тавуна зайиф хьанвай), зи вилер ктабдилай алудун патал ва маса ихтилатдалди машгъуларун патал заз лагьана:

– Ваз вуч аватIа чидани, чан бала?

– Ваъ, – лагьана за кьасухдай, адаз ихтилат давамиз кIанзавайди чиз, ам захъ галаз ихтибарвал гаваз рахаз гатIун хъувунин сагълугъдай хвеши яз, зарафат кваз.

– Ваз течизвайди заз чизва, зав гаф лугьуз тур. Заз чидач, квез мектебда вуч чирзавайди ятIа, вун беябур хьуникай Аллагьди хвейиди я, гьа зун вичиз къурбанд хьайиди я ваз куьмек яз Шуай ракъурайди.

– Хьуй, баде чан, гьа вуна лагьайвал хьуй, – лагьана за, вилер ктабдин цIарарай акъуд тийиз. Мад зарафат яз алавани хъувуна: – Зи кьил акъатзавач ман, вучиз а къурбанд хьайида кьве гъилера зи куьмекдиз Шуай ракъурнатIа: садра – зун мектебдиз фейи юкъуз анай катдайла, садрани зун мектеб куьтягьдай йисуз – анай акъудиз са кIам-шам амайла...

– Бесрай, гада, ви зарафатар! Итимди садра зарафатна акьалтIардайди я. Зарафатдин гуьгъуьналлай зарафат шит жеда, чир хьухь ваз.– Бадедин рикIик са вуч ятIани квай, адахъ рикIивай лугьудай са вуч ятIани авайди акквазвай. – Бесрай ваз къе ктаб кIелай кьванни. Вилер гьикьван харапIда? Пакамахъ йикъан экуьнал кIел хъия.

– Им къерехдиз ийиз жедай ктаб туш, я баде! Ша, кIантIа, за, им кIелиз, лезгидалди вазни ахъай хъийин. – Баде жуван гелел гъиз кIан хьанай заз.

Амма баде акI регьятдиз гелел гъиз жедайбурукай тушир.

– Акъваз, чан бала, вун чIехидан чIалай акъатдай кьван чIехи хьанвач... А ви ктабра авайбур гьакIан махар я, ахьтинбур, кIан хьайитIа, за ваз, сагъ са

чанта ахъайда. Исятда заз лугьуз кІанзавайди маса гаф я. За ваз ктабра кхьин тийидай, вилиз такуртІа, чІалахъ тежедай са вакъиадикай ихтилат ахъайда.

– Ам вуч ихтилат я, баде? – ктаб дакІардал эцигна за, бадедин эхиримжи гафари зун и жедай суьгьбет кьетІенди тирдахъ агъурнай.

– Ам гьа Шуаяз талукь суьгьбет я, бала. Адан бубадикай я. Вун гила аял туш, ваз ихьтин крар чир хьун хъсан я. Им уьмуьр я, чидач адан чарх пака гьинихъ элкъведатІа. Вуна куьчейра идаз-адаз ахъай хъийимир, амма рикІел хуьх.

– Хьуй, баде, за ваз яб гузва.

Бадеди дериндай нефес акъадарна, са легьзеда кисна, ихтилатдик кьил кутуна:

– Шуаян буба, тІвар Чайгъун тиртІани, секин, къени, дугъри, юкьван буйдин, яхун итим тир. Гьалтай виридавай кеф-гьал, дерди-бала хабар кьадай, четин дуьшуьшра масадаз сабур гудай кас тир. Адан хва Шуай ахьтинди хьанач, гьа и заз ваз лугьуз кІанзавай дуьшуьшдилай гуьгъуьниз хва инсанрикай хкатна яшамиш жез хьана... Вири хуьруьнвийри хьиз, чилин зегьметдалди са кьас фу незвай Чайгъуна. Садни – адан хзанди хуьруьнвийри ВачІедин пай яз гузвай чеб маса гуз кьил хуьзвай. Им къадим вахтарилай абурун тухумдиз авуна кІани гьуьрмет яз халкьдин адетдиз элкъвенвай. Советрин власть атайлани, инсанри и адет, виликдай хьиз хкисна таквадайвал кьиле тухуз хьанай, ихьтин вердишвал хуьруьнвийрикай хкатначир. Агалкьайбурун Дагъдин къвалавай чеб гъайи хзанрикай дишегьлийри, адан кІвалел физ, адан кайванидив – Лизедив са кьазбун чеб вугудай. Ахпа чеб лазим хьайи хуьруьнвийрини, паталай къведайбурун кьериз-кьериз пулдихъ (пул са акьван авай затІ тушир) ва я маса метягьдихъ, недай-хъвадай затІарихъ чеб къачудай.

Диндал кІевиз акъвазнавай ксар кьаз-тухудай вахтара, гьеле чІехи дяве жедалди вилик, чи хуьряй араб чІалалди тир кІел-кхьин гвай итимар суьргуьн

авунай, абур фейи падни чир хьаначир. Я элкъвена хтай садни чаз акуначир. Амма вич месигьи я лугьузвай, хуьруьн иски хашпара сурарал, чпикай къванерни амачир, гьакIан сурар тир лугьудай чкадал физ дуьаяр кIелдай. Дагъдиз физ, ана авай ВачIедин кIвале дуьаяр ийиз хкведай. Чайгъунак вучиз ятIани садани кягъначир. Дагъдиз ам гагь-гагь а вахтара кьуд-вад йиса авай Шуайни галаз фидай. Чи хуьруьн бязи чубанриз акуналда, Шуай лап чагъа аял язмайла, Чайгъун пабни галаз Ялгъуз яйлахда авай вирел феналда ва бицIек гьа ккIал хьтин къайи це эхъуьрналда. Яни гьа саягъда вичин аялдикайни гьа вич хьтин месигьи-хашпара авуналда. Аквар гьалда, Чайгъунан ихьтин садазни хас тушир къилихди, акьалтIай дугъривили, халкьди чпин хзандиз ВачIедин пай гуз хьунин адетди, хуьре вичин диндикай са гаф-чIални талгьуни, Дагъдиз физ-хтуни ам къариба, абдалвал квай кас хьиз къалурна жеди гьукумдин векилриз. Суьргуьн авунин ва а йисара яна кьиникьин жазадикайни ам гьа вичин Месигьди хвена. Месигьди ам хуьзваз хьанайтIа, ам муькуь гъилера, гьукумдин хурук акатай чIаван дуьшуьшда, хуьдай. Амма Лизе къари, икI лагьайла, рази жедачир. Ада им Чайгъуназ Месигьди ажалдин винел гъалибвал къачуз гайи куьмек я лугьудай. Аллагьдиз хъсан чида, ана вуч хьанатIа, чакай вуж гьахъ ятIа.

– Ам вуч дуьшуьш тир, чан баде? – кьарай хуьз жезвач завай, «адан сивяй акъатзавай гафар садни ахъай тийиз дафтарда кхьиз хьанайтIа пис жедачир» лугьудай хьтин фикирни кьиляй физ.

– Сабур хуьх, зи бала, гьанивни агакьда чун... Ихтилат кьатIмир, тахьайтIа зи рикIелай фида заз лугьуз кIанзавай гафар, вакъиаяр.

ЧIехи дяве гатIунайла, Чайгъун сифтедай дяведизни тухваначир. Гъилел-кIвачел мягькем вири итимар дяведиз фенай. Гзафбур чпин хушуналди фейибур тир. Чайгъуна дяведиз физ кIан хьунухь са куьналдини къалурначир. Я жемятдини и кар адаз къехуьнна-

чир, вучиз лагьайтIа хуьруьнвийриз ам дяведин итим туширди чизвай. Хуьре амукьай кьуьзуь итимриз Чайгъунакай почтальон авун дуьз кар яз акуна. Виликан почтальон дяведиз фенвай. Агъсакъалриз чизвай хьи, дяведай хъсан хабаррилай гзаф чIурубур хкведа, нивай хьайитIани, ахьтин хабар иесийрив ахгакьариз ва я ахгакьардайла лазим гафар лугьуз жедачир. Ахьтин гафар лугьудай устIарвал Чайгъунахъ авай. Ада, са вуж ятIани кьена лагьай хабар хтайла, хзанриз сабур гунихъ галаз сад яз, умуд гудай. «Им дяве я, ана агъзур-агъзурралди инсанар ава, ана гьа сад хьтин тIварар, фамилияр алай ксар гзаф ава. Секиндиз дяведа жезвай вири крарай кьил акъудна чарар кхьидай мажалар ана низ авайди я. Вири тадиз-тадиз, цавун кьиле ийизвай крар я. Ихьтин чарар кхьизвайбуруз гъалатI жедай мумкинвилер гзаф ава. И чарче кьенва лагьанвайди куь хва, стха, гъуьл тахьунни мумкин я. Аллагьди гудай рекьер-хулер гафаралди лугьуз жедайбур туш, абур садазни чизвач. Куь рикIин тIарвал дяведа авай куь багъридиз аян жеда, и карди адан рикI хада, адан гъилер, кIвачер зайифарда, ада дяведа вичин мукъаятвал квадарда. Шемир, азизбур! Сабур хуьх, кьарай хуьх! Умуд атIумир! За чи вири хуьруьнви стхайрин паталай Дагъда дуьаярда».

Гьа икI Чайгъунан почтальонвал пуд-кьуд йисуз кьван давам хьанай. Ахпа вуч хьанатIа чидач, Чайгъун дяведиз тухвана. Садбурун гафарай, Сталина Дагъустандин халкьар хайи чилерилай гъурбат кьурумриз суьргуьн ийида лагьаналдай, эгер инай дяведиз тухвайбурун кьадардал мад алава кьадар кIватI хъувун тавуртIа. Хуьряй яш тахьанваз, герек чарара йисар артух хъувуна, тухвай жаванрихъ галаз Чайгъунни тухванай. Чаз кьуд вахаз хьанвай авайавачир гъвечIи стхадин цIуругуд йис тир. Хуьруьн гьакимри адан цIемуьжуьд йис хьанва лагьана чарар туькIуьрнай.

Бадеди стхадикай и гафар лугьудайла, чIулав фитедин пипIевди адан саки куьтягь хьанвай накъва-

рикай кумай кьве стIал атай гьар вилин кьве пIипI михьнай. Адан стха дяведай хтаначир, адан дидедиз стха кьена лугьудай хабар хтайдалай инихъ бадеди я чIулав шуткьу, я чIулав фите, я чIулав булушка дегишарначир, я, вич а вахтара гьеле жегьил дишегьли яз, дяведилай гуьгъуьниз хуьре хьайи мукьва-кьилийрин са мехъерикни кьуьл хъувуначир. Ада стхадихъ кьур яс уьмуьрдин эхирдалди хвенай. Адаз Чайгъуна сабурни умуд гун кьисмет хьаначир. Белки, Чайгъуна адаз сабур ганайтIа, стха хтунихъ бадедин умуд вич рекьидалди амукьдай.

Заз вичин дердиникай хабар авайди чизвай бадеди са гъвечIи ара гана, вичи заз ийизвай ихтилат зун паталди важиблу тирди къалурун яз, ихтилат давамна:

– Чи къуншидал са къари алай, тIвар ПIекIи тир, рагьметдиз фенва ам. Сивик пад квачир паб тир ам. Адаз дяведиз фидай я рухваярни, я стхаярни авачир. Гъуьл дяве жедалди кьенвай, адахъ авайди кьве руш тир, гьабурни гъуьлуьз тухун тавуна амайбур тир. Са гафуналди, чан бала, гъуьлерни, рухваярни стхаяр дяведа авайбурун рикIикай са акьван хабар авачирди тир а ПIекIи. Рагьмет вичиз хьун авурай, амма гзаф рахадай, алазни, алачизни. Алачиз рахун гзаф жедай.

Вахтар зулухъ элкъвенвайбур тир. Садра зун булахдал алайла, анал ПIекIи атана акъатнай. Чалай гъейри, маса кас авачир.

– Вув-в, я кьин тавур паб, – лагьанай ада заз, вич залай са гзаф чIехи тиртIани, – къе зи вилериз вуч акунатIа чидани ваз?!

– Вуч акуна, чан чIехи вах? – лагьана за агъайни-даказ, адан мецин ата-патавал явашарун патал.– Вуч акуна ваз?

– Чайгъунан шалвар!

Зи рикIик вучиз ятIани гъалабани, къалабулухни кьведни санал акатна, мягьтелни хьана зун идан гафарал:

– Вибур вуч ихтилатар, чIехи вах? Вуч шалвар я?

– Чайгъунахъ авайди гьа са шалвар я ман, виридаз чидай, рехи, кетендин.

– Белки, ваз карагна жеди? Чайгъун дяведа ава эхир!

– Ава жеди, амма адан шалвар Лизедин гьаятдал чуьхвена епина ава.

Зи рикIяй агъзур фикир фена... Чайгъун дяведиз тухудайла, адал алайди гьа рехи шалвар тир. МетIез пине хъиянавай. Ам дяведай ахъайна хтанвайтIа, ва я са хер-кьацI хьана хтанвайтIа, вири хуьруьз чир жедай. Ина вуч ятIани са маса кар хьанва. Тухвай кьведпуд вацралай дяведай вуж ахъай хъийидайди я?..

– Вавай ийидай са тавакъу ава, чан чIехи вах, – лагьана за ПIекIидиз. – Ваз акур шалвардикай мад садазни са гафни лугьумир... Белки, ам Шуаян шалвар я. Дяведа абуруз маса парталар гузвайди я, вичин шалвар хциз рахкурун мумкин я... Гьар вуч ятIани, вун адан патахъай кисна акъваз... ГьакI хъсан я.

ПIекIи мягьтелдаказ заз килигна. Адаз вичин мецин чалпачухвили чарадан кIвал чIурдайдакай, масадан хзандиз хажалат гъуникай фикирзавачир, адан фагьум гзаф даяз тир, адаз хуьруьн амай папариз аквазвай дердерикайни гъамарикай хабар тушир, гьавиляй адан фикирарни даязбур жезвай.

– Карагна жеди ваз! Кисна акъваз, тахьайтIа къведа ви патав гьукуматдин пагунар алай векилар, кьил денг ийида ви... – хълагьна за, тадиз ацIай квар къуьнуьхъ вегьена, адак са кIус хьайитIани кичIни кутунни хьуй лагьана.

– Зун кьуна тухуда лугьудани вуна, Чайгъунан шалвардиз килигна?

– Эхь, чан вах, эхь. Къведа гьукуматдин векилар, хабарар кьада, гьинва шалвар лугьуз. Шалвар Чайгъунанди жедач. Я туш, шалвар вич жедач. Ахпа къведа абур ви патав ваз гьинай акурди тир, гьикI тир лугьуз. Кьуна тухуда вун, ваз са вуч ятIани чизва лугьуз. Ахьтинбуру тухвайбур элкъвена хквезвайди туш гьа!..

ПIекIидин вилер экъис хьанай. Адаз вич кьуна тухуникай рикIивайни кичIе хьанвай.

– Заз акур са шалварни авайди туш! – лагьана ада.

– Мез хвейида чанни хуьда., – хълагьна за, хъфиз-хъфиз.

Квар гьаятдал туна, за тадиз Лизедин кІвалихъди гьерекатна. КІвалин кьилел акъатайла, заз акуна хьи, рикІивайни Чайгъунан шалвар епина авай. Тадиз агъуз эвичІна, за, гьаятдал фена, Чайгъунан шалвар епинай акъудна, кІватІна, Лизедиз эверна. Ахпани акуна заз: ракІарал, гьакІ са цІамни туна, шефте ала.

Гьаваяр къанвай. Аквар гьалда, Лизе мектебда авай, ада ана классар шуткунин-михьунин кІвалахарзавай. Шуай, лагьайтІа, вич вичиз тир. Дидедиз кІвалин куьмекар гузвайтІани, гатун вахтунда ам мукьвал-мукьвал Дагъдиз физ аквадай. ВачІедин кІвализ. Гила, гьаваяр къанвайла, Дагъда генани мекьи тирла, гада бажагьат аниз фидай. А вахтара, мумкин я, ада мектебдани кІелзавай, кьуд яни, вад яни классар кІелни авурди я, ахпа гадарайди я. Заз гуьгъуьнлай чир хьайивал, а юкъуз ам заз экуьнахъ фад чпин нубатдай мягьледин данайрин раж хуьз фенвай...

Зун, Чайгъунан шалварни шалдин пипІек кутуна, гваз чи кІвализ хтанай.

Няниз, мичІи хьайила, инсанриз таквадайвал, зун Чайгъунан шалвар хутахиз фена. Чантадин кІаниз картуфарни вегьена, винелай шалварни эцигна фенай зун.

Заз чизвай: Чайгъуназз авайди гьа са шалвар тир. Дяведиз фидайлани ам гьам алаз фейиди тир. Шалвар хуьруьз хтанватІа, я ам са ни ятІа хканваз кІан я. Мумкин я, фикирзавай за, Чайгъуна, вичиз ваени партал гайила, вичин шалвар са хкведай садав вугана хуьруьз рахкурунни. Я, туштІа, Чайгъун вич хтанва. Адаз ваени партал авач. Вич хтанватІа, чинебабуьркьвеба хтанва. Адаз дяведиз физ кІан тахьун, ам катна хтун мумкин я. Тухудайлани, адаз акьван гьяз аваз аквадачир. «Итимар ягъиз-рекьин зи пеше туш

эхир, зи иманди заз ахьтин ихтияр гузвач» лугьудалдай ада дяведиз фидай чIавуз. Амма адан гафариз яб гудай вуж авай? А чIавуз виридан уртах иман душман кукIварун тир. Чайгъун катнавайди ятIа, къецел епина куьрсарнавай шалварди ам маса гун мумкин тир. Вири хуьруьз адаз авайди гьа са шалвар тирди чизвай. Адаз инсаф тийидайдини заз чизвай. Гьавиляй заз дугъри Лизеди ихьтин кIамай жуьреда вичин гъуьл гьукумдин векилрин гъиле туна кIанзавачир. Заз ам гъавурдик кутаз, адаз ихьтин крара мукъаят хьухь лугьудай ниятни авай, Чайгъун хьтин са гунагьни квачир михьи инсанни бедбахтвиликай, гуьлледиз акъудуникай (ахьтинбуруз маса жаза авайди тушир) хуьз кIанзавай...

Чи хуьруьз а вахтара симинин эквер гъанвачир. Хуьре, къир цайиди хьиз, мичIи тир. Варз гьеле экъечIнавачир. Кьуд пад киснавай, анжах агъадай ЧIехи вацIун ван къвезвай.

Чайгъунрин гьаятдал фейила, дакIарда лампа кузвай.За дакIар гатана.

– Вуж я? – гъалаба акатай ванцелди хабар кьуна Лизеди, дакIардин шуьшедив чин агудна.

– Зун я, – лагьана за. Адаз зун ванцелай чир хьанвай. За вичиз майилар ийизвайдини адаз чизвай. Дяве жедалди вилик за абурун кIвализ жувавай жедай садакьа затIни, чепедин кьазбунарни тухудай. Дяве эгечIайла, ахьтин куьмекар хъижезмачир, чун вири дарвиле гьатнавай. Папаривай, итимар авачиз, чеб гъиз Дагъдизни физ жезмачир, ризкьи-затIни кьит хьанвай, халкьди вичивай жедай куьмекар анжах фронтдиз гузвай.

Лизе къецел экъечIна.

– Ша, чан вах кIвализ, – лагьана ада. – Хьайитахьай авани? – Са касни чпин кIвализ текъвезмай вядеда зун атунални ам мягьтел хьанвайди аквазвай. Адан ванци зун Чайгъун чинеба, катна, хтанвайдахъни агъурзавай.

– КичIе жемир, – лагьана за. – Зун ви хийир кIанз атанвайди я... Им виридаз аквадайвал епина

вучиз авайди я? – За адал Чайгъунан шалвар яргъи авуна.

– Вув я сед хьайи зун! – садлагьана вичин кьил гатана Лизеди. – За авур ахмакьвал вуч я! Шалвар ни чуьнуьхнатIа лугьуз, амай зун... Беябур хьана зун гъуьлуьн вилик!

– Катна хтанвани?

– Эхь, чан вах. ГьакI я, – кушкушдалди лагьана ада. – Вакай заз чуьнуьхдай кар авач.

– Заз ПIекIидивай ван хьайиди я шалвардикай. Ваз чида адан сивик пад квачирди. Япар хцибурни, вилер хцибурни хуьре кими туш... Масадбуруз такурай лагьана за тухвайди тир... Икьван саймаз жедани? Бес ваз ви итимдини, хцини икI ийимир лагьаначни?

– Шуаяз за чуьхвейди акуначир, ам пакамлай данайрив гвай. Чайгъуна вичини са куьтIни авуначир.

Зун жува гъанвай картуфар ичIирун патал чанта Лизедив вугузни агакьнач, садлагьана акуна чаз кIвалин гьаятдал, цавай аватайбур хьиз, гъиле яракьар авай, ваени парталар алай са вад-ругуд итим пайда хьана. Заз абурукай сад чир хьана. Ам чи хуьруьнви, а вахъ галаз кIелзавай Сардаран чIехи буба, райондин ваенкум Велихан тир. Ада дяведилай виликни чи хуьруьн гзаф итимар техкверниз тухвайди я. И чи Балакьан буба Абди анжах мехъернавай жегьил гада тир. Колхоздин гвена цуьлерни хутахнавай къуьлуьн никIяй жагъай кьуд-вад кьил кIватIна лугьуз кьуна тухвайди я ам. Къени садазни чидач ам гьиниз акъатнатIа, адан кьилел вуч атанатIа. Гьа и Велихан тир ам тухвайди! Гурбагур хьуй вич! Сурай суруз фирай вич!

– Вуна ина вучзавайди я?! – лагьана ада заз къургъар гудай яцIу хьтин ванцелди.

Гена зун жув жувавай квахьнач. За гъилевай чанта ахъайна къалурна.

– За Лизе вахаз жувахъ авай кьве картуф гъанвай...

– Хаиндиз, катнавай кичIерхъандиз фу гузвани? – мад ван хкажна ада.

– Вуч хаиндиз? Заз ина акур са хаинни авач!

Велихана, зи гафариз ябни тагана, тапанчи хкажна, адан кIуфалди кIвализ гьахьунин ишара авуналди, Лизедиз лагьана:

– Гьинва ам?

– Чан Велихан, гъил ченедик кутуна за ваз минетзава. За адав шалвар вахгун, тахьайтIа иски бижгъерар галчукна авайди я ам. Шалвар кьванни алукIрай язухди.

Велиханахъ галайбур ван ацалтна хъуьрена.

– Адаз шалвар герек амач, – лагьана Велихана.

И арада кIваляй Шуай экъечIна.

– Диде, ина вуч хьанвайди я? Ибур вужар я? – лагьана хци.

– Вач лампа гъваш, чан дидедин, – лагьана Лизеди хциз, суалриз жаваб тагана.

Гьал-кьисадин гъавурда акьунвай Шуая муьтIуьгъвилелди лампа гъана дидедив вугана.

Лизеди, лампа авай гъил виликна, дегьлиздиз, анай кьулухъ патан кIвализ, анаг абурун чпихъ авайавачир рузи хуьдай къайи кIвал тир. КIвалин юкьвал хъуьтIуьз картуфар хуьдай фур авай. Адан сив кьуларалди кIевна винелай килеярни, кIвалин маса къаб-къажах къайда авачиз эцигнавай. Лизедихъ авай картуфар кIвалин са пипIе кIватIнавай.

– Фуралай кьулар алуд, чан дидедин.

Шуая картуфрин фурун сив ахъайна.

– Чайгъун, залай гъил къахчу, за жуваз хабарни авачиз вун маса гана, итим. За ви шалвар чуьхвена экIяйна. За ви вяде мукьваларна. Гъил къахчу, чан итим. – Паб лампа виликна фурун къерехдал метIерал акъвазна.

Къуьнерихъ куьгьне кIуртни, юкьвалай агъуз иски пекер галчукнавай Чайгъун кIвачел къарагъна. Адан чини нур гузвай хьиз тир:

– Ам ви тахсир туш, чан паб. Шалвар за ваз чуьхвена экIяй лагьайди я, гьа и жезвайвал хьун патал. Зун заз амай-амачир са рекьяй фена, чан зи паб, чан

зи хва. Заз жув хиласдай маса рехъ авачир. Куьне залай гъил къахчу. Заз жуван хивез гунагь къачудайдалай гьа икI хьун хъсан я. Куьн зи гъавурда авазва.

– Куь ихтилатар акьалтIара! – эмирдалди лагьана Велихана.

Вири кисна.

– Чайгъун! – цавалай рахазвайди хьиз, кIевидаказ лагьана Велихана. – Вун дяведай катнавай хаинкичIерхъан хьуниз килигна, Совет властдин тIварцIелай гуьлледиз акъудзава. – Ваенкумди тапанчидин шейтIандал тIуб илисна.

Адан гуьгъуьналлаз амай ваенийрини фуруз гуьлле гана...

Баде кисна. Зазни вуч лугьудатIа чизвачир, зун ван хьайи ихтилатди къарсурнавай.

– Бес Шуай вичин буба гуьлледиз акъуддайла гьакI кисна къвазнавайни?! – ихьтин гьал зи кьиле сакIани ацукьзавачир. – Адавай Велиханан хуруз экъечIиз хьаначирни?

– Ам бубадин гъавурда акьунвай... Белки, ада хва виликамаз гъавурда тунвай... Вич лугьумир, саки гатун вири вахтунда Чайгъун Дагъда ВачIедин кIвале чуьнуьх хьанвай. Шуай чинеба адан патав физ-хквез авай. Адаз фу-затI тухузвай... Гьар вуч ятIани, Чайгъуна вичин имандин шартIариз вафалувал хвена. Адаз инсанар рекьиз кIан хьанач... Абурун иманда, жув хьиз, жуван душманарни кIан хьухь лагьанва.

– АкI адаз вич дяведа са немсди кьенайтIа хъсан туширни? Адакай хаин жедачир. – Зун генани гъавурда акьазвачир.

– И суал за Лизедизни ганай. Ада зав вуч лагьанатIа чидани? «Чайгъуназ къариблухда рекьиз кIандачир. Адаз вичин сур садазни течидай яргъал са чуьлда ваъ, ватанда, чи Дагъдин патав, гьа куьгьне хашпара сурар хьайи чкадал хьана кIан тир. Гьадаз кIандайвал авуна Аллагьди». Ахпани адакай хаин гьикI хьурай, я хва, я Ватан, я халкь маса таганвайла? Муькуь патахъай, за фикирар авурла, адаз вич

яна рекьидай хьиз авачир, ам гьукумди вичиз регьим авунихъ ва вич дустагъда тунихъ агъанвай. Са гафуналди, ада, Лизедив шалвар чуьхвена епина экІяйиз туналди, вич я душмандин, я Велиханан гуьлледин ихтиярда ваъ, Аллагьдин ихтиярда вуганай... Аллагьди адаз гьакІ кхьенвай, чан бала... Ахпани, чан бала, Лизедин гафарай, ам хуьруьзни чинеба хтайди тушалдай. Белиждал дяведиз тухузвайбур поездда акьадардайла, Чайгъунни акьахналдай. Дугъри-къени кас тир ам: вичив гвай юхсул чанта рикІелай алатна тун хьана кьван вокзалдик. Лугьуда ида вичин начаникдиз, бес чанта рикІелай алатна. «Алад, фена тадиз къахчуна хъша!» лагьаналда начаникди. Чайгъун фена хкведалди поезд гьалналда. Галтугни авуналда ам поезддихъ – агакь хъувунач. ГьакІ Белиждал амукьайди, элкъвена хуьруьз хтанай. Йифен рекьяй хтайди садазни акуначир. Гьукуматди адаз инсаф тийидайди чизвай Лизеди адаз Дагъда чуьнуьх хьун меслятнай. Адаз чуьнуьх жез кІанзавачир, лугьуда. ЯтІани, папа кІевивал авурла, ам рази хьана. Ада вич хаиндай кьазвачир, ада вичикай халкь патал хийир гьа ина, далу пата, гзаф хкатда лугьузвай. адан умуд гьукумдин векилар вичин гъавурда акьуник квай. Амма вахтар, чан бала, масадбур тир, ви къенепатан азабар, фикирар, ви имандин шартІар садазни герек тушир, вирида ян тагана ватан хвена кІанзавай...

– Чайгъун гьина, ни кучудна? – заз и вакъиаяр кьиле кьван чириз кІан хьанвай.

– Чайгъун кучудиз вири хуьр атана: папар аялар, кьуьзуь итимар. Хуьруьн, колхоздин гьакимар квачиз, – давамарна бадеди ихтилат. – Ам садани хаин яз гьисабначир. Вичин са хъвехъ ягъайтІа, муькуь хъвехъни ягъиз таз гьазур ада са низ ятІа душманвалвал авунихъ садни агъаначир. Ам Вararин мягьледа авай хъалда кучудна. Гьа хъал Шуая эцигайди я. Ам алай чка хашпарайрин сурар я лугьуда. Анал сурар хьайиди чирни жезмач. Анал гила алайди гьа са хъал я. Гьа амачир сурара Шуаян бан-бубайрикай

ВачIе пачагьдихъ галаз чи Дагъдиз атайбурухъ галаз хьайи ксарни, абурун сихилдикай ВачIедин кIвалин аявал авур масадбурни гьа сурара кучуднава лугьуда. ВачIедихъ галаз сифтедай иниз атайбурукайни, ахпа адан патав чи хуьреай фейибурукай са кьадарбур Дагъдин ценерив Ялгъуз яйлахда кучуднава лугьуда. Ана абурун сурар гьинал алатIа къе садазни чидач, абур чир жезмач. Абур квай чка са Шуяяз чидалда.

Пакадин юкъуз жемятди Чайгъуназ вичиз кIан хьайи чкадал сур атIана ам кучуднай. Халкьди гьа чпиз чидай мусурман жуьреда кьейидаз рагьметар гъана, Лизедизни Шуяяз сабурар гана. Анал дуьаяр Шуая вичи кIелнай. Ахпа ада са шумуд юкъуз чарх квай къваларай чархун еке къванер гъанай, ахпа чкадин къванерикай, дакIарни туна, хъал эцигна, адан къав чархун къванералди кIевна. Адан къене куькIуьрна шемни эцигна.

Хъалдин патав ПIекIи къарини атанвай. «Чан вах, вун заз хъел аваз килигмир, – лагьанай ада заз. – Аллагьдал кьин хьуй хьи, Чайгъунан шалвардикай, са валай гъейри, за садазни лагьайди туш». «Заз вакай хъел вучиз хьуй, я вах? Шалвар акурбур са ви вилер туш кьван», – секинарнай за ам. «Ам гьа Велихан лугьудай гурбагур я! – кушкушна ада зи япал. – Аданбурулай хци вилерни, адахъ хьтин къванцин рикI низ авайди я? Ада Шуаян гуьгъуьнани жасусар тунвай тир, ам Дагъдиз физ-хквезвайла. Амма жасусрихъ Дагъдиз, ВачIедин кIвализ фидай жуьрэт хьаначир».

Аквар гьалда, Велиханан ва адан жасусрин шак фенвай Чайгъун Дагъда чуьнуьх хьанвайдал. Абур гьаваяр рекъидалди, Чайгъун хуьруьз хкведалди акъвазнавай, якъин абуруз ам хкведайди чизвай.

– Абуруз куьхъай кичIе тир? – гъавурда акьазвачир зун.

– Сад лагьайди, абуруз Дагъдин хъиткьеррани цIарара къекъвез кагьул тир, я анра чпин балкIанрин кIвачерни кукIвариз кIан хьанач. Кьвед лагьайдини,

къадим вахтарилай инихъ чи хуьре Дагъда тфенг-затI ягъайдаз, са касдиз, гьатта душмандизни, хасарат авурдан кьилел чIехи бала къведа, ам рекьида лугьудай чIалахъвал ава. Идалайни гъейри, ахьтин мидявал себеб яз амай халкьдизни чIехи зиянар-гужар жеда лугьуда. Велиханаз вичизни, адан жасусризни и кар чизвай.

Мадни са кар хълагьин за ваз, чан бала. Буба ягъай йикъалай кьулухъ Шуай мад мектебдиз хъфеначир. Чайгъунан пухча – рехи шалварни алукIна, ам авара хьана хуьруьн куьчейра гьатнай. Бубадиз гьукумдин векилри авур къастуни гьакьван гададиз таъсир авунай. Гагь ам физ хъалда ацукьна жедай, гагьни Дагъдиз ВачIедин кIвализ фидай. Гьа вахтарилай ВачIедин кIвализ бязибуру Шуаян кIвални лугьуз хьанай. Хуьре саки садахъ галазни адан алакъа амукьнач. Тек са пагьливан Жебесахъ галаз алакъа хвенай. Лугьунрай, Шуаян бан-бубаярни Жебесан бан-бубаяр ВачIедихъ галаз инриз санал атайди я кьван. Ахпа, дяведилай гуьгъуьниз, Лизе къаридин кIвале урус муаллим руш Ширинат акъвазайла, Шуай са кIус ахъа хьайиди хьиз аквадай, гьадахъ галаз ам рахадай. Шуая жегьил муаллим вичин вах хьиз кьабулнай... Эхиримжи кьве йисуз Шуая Жебесан стхадин хва, алим жез кIанзавай Эдгьемазни вичин майил къалурзавайди тайин хьана. Эдгьем адахъ галаз са шумудра ВачIедин кIвализ санал физ акурбур ава.

Гьа ихьтин аламатдин крар ава, чан бала. Садбурай ви кьил акъатда, садбурай геж кьил акъатда, садбурай ерли акъатдач. Чайгъунан хзандин кьисметарни гьахьтинди я. Вазни абур чир хьухь, чан бала. Уьмуьрда ваз абур белки, герек жеда. Тарс патал, жуван рехъ чир хьун патал. Сад ава куь ктабра кхьенвай гафар, чирвилер, садни ава рикIин къене кхьена кIани гафар, кIвалахар... Зун рази я, заз чизва, вуна Шуай, вун лап аял тирлани, амай гъвечIи гадайри хьиз, инжиклу авурди туш, адаз къван гайиди туш. Гилани, ви кьилел дуьшуьш атайла, Аллагьди ваз

куьмек яз гьам ракъурна. Аквазвани, дуьньяда гьихьтин аламатар жезватIа. Гьа гьахьтин крар я рикIе кхьена кIанзавайди, чан бала.

Заз мад гъилера Шуая зун мектебдай катдайлани хвейидакай зарафат тикрариз кIан хьанай, амма заз ам артухан, герек авачир кар яз акунай.

4-кьил

Эдгьема заз чун таниш хьайидалай гуьгъуьниз заз чи хуьряй чарни кхьенай. А чарче ада вич, Лизе къари рагьметдиз фенваз, Шуааз башсагълугъвал гуз хтайвиликай, вичи Шуааз закай, заз, кхьинарзавай касдиз хьиз, тарихрин деринриз, инсанрин кьисметрин деринриз гьахьиз кIанзавайвиликайни лагьайдакай кхьенвай.

«Шуая ваз майилзава, – кхьенай заз Эдгьема. – Ам вуна писателдин рехъ хкягъунал шад хьанвай. Эгер ваз кIан хьайитIа, вичи ваз гзаф ихтилатар ахъайда лагьана. Гатуз хуьруьз хтайла, адал кьил чIугу. Адан рикIел вичи вун мектебдиз фейи сифтегьан юкъуз катайвални аламай. Гьа кардикай вавай са гьикая кхьиз жеда. Ада зав ВачIедин кIваляй са кьадар къадим къаргъуяр-чарар вугана. Зун абуруз мукьуфдивди килигиз агакьнавач, чи халкьдин тарих патал пара къиметлу затIар тирди аквазва. Шуая абур завай кIелиз жеривал, заз алпан гьарфар чи къенин гьарфаралди кхьена вуганва. За, гьабуруз килигиз, куьгьне чарар кIелзава. Абурукай ван алаз рахун гьеле фад я, гзаф кхьинар хашпара диндиз талукьбур я. Шуая вичихъ ваз къалурдай кхьинарни ава лугьузвай.

Вал Андрей, ви дуст Андрей, чи хуьруьнви Ясабан хва, гьалтуникай адаз ви бадедивай хабар хьанвай. Ам и кардал шад тир. «Адаз хквез кIанзавачни хайи накьварал кьил чIугваз?» лугьуз хабарар кьазвай...».

Андрей хуьруьз хтун паталай за фадлай кIвачинарнавай. Арина Фёдоровнани ихьтин фикирдихъ

галаз рази тир. За Шуаяни Андрей вилив хуьзва лагьайла, дидедизни хциз гзаф хвеши хьанвай. Арина Фёдоровнадизни за хуьруьз хтун теклифайла, ада хев кутуначир. «Я Лизе диде, я Ясабан диде амачирла, за ана вуч авурай? – лагьанай ада. – Зи даяхар, багърияр гьабур тир... Жуваз стхавал авур Шуайни заз жувакай инжиклу ийиз кIанзавач...Ахпа килигда, закай баде хьайила...».

Ясабан кIвалер харапIаяр хьанвайди адаз чизвай, чи кIвализ хтуникни ада хев кутуначир. Зун гъавурда акьурвал, Арина Фёдоровнадиз вичин иски хирер цIийи хъийиз, хьайи чIехи хажалатар цIийи цIикелай рикIе регъуьн хъийиз кIанзавачир. Хуьруьхъ галаз са алакъа хуьн тавунни, Лизедизни Шуаяз са чар кьванни кхьин тавунни Андреян дидедиз куьгьне гъамарал чан хкиз кIан тахьунивай тир. Хтуникни умуд квай хьиз аквадай.

– Яда, – лагьанай заз Андрея, – диде вавай чIалал гъиз жедач. Гьавая алахъмир. Вуна и чи чIехи дуст Песен кIвачинарун ваз гьикI аквазва?

Заз Песен хуьруьз хутахдай фикир гьадалайни вилик авайди тир. За адаз са шумудра ихтилатра гьахьтин ишараярни авурди тир. Амма рахунрал са акьван рикI алачир ам чIалал атанвани-атанвачни чирун четин тир. «Ваз ватанриз хквез кIанзавачни?» лагьайла, ам фикирлу жедай, са гафни лугьудачир, дакIардиз, вил рекьи тухузвай саягъда, килигиз акъваздай. Жувни адахъ галаз гьакI фикирариз, адан рикIе авайдан гъавурда акьаз кIанз алахъдай.

Эхирни садра, зани Андрея гьарда вичин гатун сессиядин экзаменар гана куьтягь хьайила, чун кьведни Песенан патав фена: балкIан вердишарунни хьуй халудални кьил чIугун хьуй лугьудай саягъда, сессия вахгунни «чуьхуьн» хьуй, Песенни хуьруьз хтун патал чIалал гъун хьуй лагьай хьтин кьуьруьк акъудна. Идахъ галаз чуьхуьдай мад са кар акъат хъувунвай: чи тIатIилар хьунихъ галаз сад яз Песеназ кIвалахдилай отпускани ганвай. Им чи фикир кьилиз акъудун патал лап дигай ара хьанвай.

– Чан чIехи стха, – лагьана Андрея Песеназ, – чи межлис вини кIвачиз акъатнавай са гьалатда. – Вун чахъ галаз хуьруьз хквезвани?

– Гьи хуьруьз? – зун гъавурда акьурвал, адан суал мана квайди тир. Адаз вичин хуьр амачирди хьиз тир, муькуь патахъайни, адаз, хуьр аматIани, ана вичиз чидай, вич чидай, вич вилив хуьдай касни амач лугьуз кIанзавай.

– Ваз Лезгистандиз хквез кIанзавани? Ватандиз? – суал масакIа эцигна за.

– Ватандиз низ хъфиз кIандач кьван? – лагьана ада.

– ЯтIа чна пака фена билетар къачун! – лагьана за.

Песена зуьрне акъудна «Ялгъуз яйлах» ягънай.

Им ада «Эхь!» лагьай чIал тир...

Зи рикIе, хуьруьз хъфейла, Шуаяхъ галазни мукьувай таниш хьунин, адавай ВачIедин кIвалин сирер чирунин, ада ихтияр гайитIа, адахъ галаз Дагъдиз гьа пак муказни финин мурадар мягькем хьанвай.

Песенни, Андрейни чпин чIварахрив ахгуддай мумкинвал хьунал зун генани шад тир. Ихьтин чIехи ва, зи бадеди лугьудайвал, суваб къведай крар авуни зак лувар кутазвай.

Махачкъаладиз чун самолетда аваз хтанай. А вахтара инай чи хуьруьз автобус физвачир. Чи райондин центрдиз хъфизвай улакьда аваз хъфей чун къунши хуьре эвичIна. Анай винелди чи хуьруьз, Алпан дагъдин ценерив кьван чун яхдиз хъфин лазим тир. Са патахъай ЧIехи вацIун дере кьуна, кьуд пата авай дагълариз, иер мензерайриз килигиз-килигиз кIвачикIвачи хъфин жегьилриз са акьван четин кар тушир. ЯтIани заз шегьердин къайдайрихъ галаз вердиш хьанвай, гьар са мензилдиз автобусра аваз фин адет хьанвай Андреялни Песенал гуж акьалтна кIанзавачир. Винелди тир тик рекьяй фин абур патал са акьван къулай тахьун мумкин тир.

Амма вилив техвена жедай хъсан крар са аламат хьиз кьилел къведа.

Адет яз, чи хуьруьз хъфидай машин-улакь аваз хьайитIа, ам къунши хуьруьн столовойдин вилик жедай (чи хуьре ихьтин хуьрекхана авачир). Чун автобусдай эвичIна, гьа и столовойдин патав агакьайла, заз адан вилик таниш «ЗИЛ» акуна. Залай вилик ам Андреяз акунай. Ада лугьунни авуна:

– Яда, атIам ви миресдин машин яз тахьуй? – Андреян рикIел за Хважа халудикай ахъаяй ихтилат хъсандиз аламайди аквазвай.

– Санихъни тефей гьа гьам я! – хвеш кваз лагьана за.

И арада Хважа халу вич столовойдай экъечIна. Аквар гьалда, ам, вичиз адет хьанвайвал, иниз пиво хъваз атанвайди тир.

– Яъ! – лагьана ада, Песеназни Андреяз килигиз-килигиз. – Я кьарай атIай мирес! Вуна ина вучзавайди я?

– Хъфизвайди я ман, – лагьана за.

– Москвадиз хъфизвайди яни? – ванцик хъел квай хьиз лагьана Хважа халуди я.

– Гьанай хтанвайди я. Хуьруьз хъфизва.

– ГьакI лагь ман, залумдин хва! – сив япарихъ кьван фена адан, чина рагъ куькIвейди хьиз хьана. – Мад зал кьил чIугун тавуна хъфизвай хьиз хьанай заз.

– Кузовда мукIатIар авайди заз чизва, – хъуьрена зун.

– Авайди я, авайди я. Куьн хьтинбуруз маса чара авайди туш! – Ада гила Андреялай мукьуфдивди вил аладарна. – Яда, и жегьил заз са гьина ятIани акурди хьиз жезва ман...

– Ваъ, ваз акурди туш, за ахпа лугьуда, вучиз ваз акI жезватIа, – лагьана за.

– Де хьуй, къала вегь куь парар машиндиз.

– Чав маса парар гвайди туш, гьа и чи гъилевайбур я, – лагьана за. РикIивайни чав гьардав гвайди жуван дипломат тир.

– Яз я, – лагьана Хважа халуди. – Куьн Бакуда келемар гана, базаррай хквезвайбур туш кьван, сове-

трин студентар я... Къала акьаха. Кьвед кабинадиз, садни кузовдиз. Гьим гьинал ятIа, вуна гьяла, мирес!

За кабинадиз Песенни Андрей ракъурна, абур мугьманар тир. Абур ацукьайла, Хважа халуди завай хабар кьуна:

– Ви дустариз чи чIал чидайди яни?

– Садаз чида, муькуьдаз – са уьтери. Ада вичи чирда лагьана гаф ганва.

Хважа халудин чин садлагьана агъайнивиливни суйдив ацIана, ам зарафат галачиз, рикIивай лугьуз кIанзавай гафарихъ къекъвезвайди адан дагъви сифетдай кьатIуз жезвай.

– Ви рикIик са вуч ятани акатнавай хьиз аквазва, Хважа халу?

– Яда, я мирес, атIа вилер вили гада, ви дуст... Ам заз акур хьиз жезва ман...

– Ам чи хуьруьнви Ясабанни Ширинатан гада я. Андрей.

– ГьакI лагь ман, залумдин хва! За лугьузвай хьи, заз им гьинай акурди я? Халис гьа Ясаб я, гьадан нерин хиляй аватай хьтинди я! Ванер заз хьанвай ваз ам жагъанва лугьуз... Дуьз кIвалахна вуна ам галаз хтана... ИкI жедайди туш!.. Акьах жув кузовдиз, зун исятда хкведа. – Ам элкъвена столовойдиз хъфена.

Зун кузовдиз акьахна. Ана са къат векьни (ам Хважа халуди колхоздиз Дагъдин уьруьшрай хкизвай векьикай вичин маларiз хкуднавай пай тир) кIватIнавай яцIу мукIатI авай.

Зи къемеди мирес са чIехи канистрани са залан, звягърагъарзавай чанта гваз хтана. Ана авайбур, за кьатIайвал, эрекьдин птулкаяр тир.

– Ибур за кабинада жуван къвалав эцигда, саламат чкадал, – лагьана ада, чанта мукъаятдиз са жизви хкажна хьиз. – Ма, идан саламатвал вал ихтибарзава. Идаз затI жедач, анжах ам кузовдин цлав акъвазарна, кIвачерив яхъ, ярх тахьурай. Пиво я... Куьн хьтин багьа мугьманар гьакI ахъайна жедайди туш. Вун ахъаяйтIа, атIа гъилера хьиз яргъарилай катдайди я...

Ам, чанта кабинада эцигна, машин худда твадай ачар къачуна, вичин «арабадин» вилик фена. Ачар тIеквенда туна, са шумудра зварар гана. Машинди кагьулдиз кьведра фурт-фурт авуна, амма уях хьанач. Гуя дерин ахвара авай адаз вич ахварай авудуникай гьяз атанвачир.

– Ваз инсанар зал хъуьруьриз кIанзавани, иски чхра?! – хъел кваз лагьана Хважа халуди. – За ви диде Агълабрик ракъурдайди чидани ваз? гьилериз куьс яна, мад гьилера инсаф атIай саягъда ачардиз зварар гана.

Машиндиз иесидин къургъар япалай авунвай хьиз тир, ада гьа фурт кьванни авунач.

Хважа халуди, капот ахъайна, са гаф-затIни талгьана, ана тIуб экъуьрна. Капот агал хъувуна, мад ачар хкьуна, ам заз килигна:

– Гаф акатзавач и лахлахдик! Чидач ида наз маса вучиз гузвайди ятIа? Жуваз пиво тацанмаз, сифтени-сифте таза бензинни за идаз цанвайди я...

– Вуна адан дидедик хкуьрайла, ада вучна кIанда кьван ваз? – Машиндин «кьилиз ялуни» Хважа халу къапарай акъуд тавун патал, зарафат ийиз алахъна зун.

– Гьавиляй я лугьудани на? – зи зарафар рикIивай кьабулна ада. Ахпа ам мад машиндихъ галаз рахана. И гьилера адан ван тавази хьанвай: – ЦIуд йис я зунни вун саналлаз, я кьей хва! Чун дустар хьунин, стхаяр хьунин дережайрайни акъатна, кьведакай сад хьунин дережадив агакьнава! Вун – им зун я, зун – гьа вун я! Вуна зун акIадарун – вуна вун акIадарай мисал жезва, я хвайди! За вун акIадарай чка хьанани? Женни ийидач! За вун акIадарун – за жув акIадарай мисал я, я сивиз кьейиди! И чара хуьре, яргъарай хтанвай багьа мугьманрин вилик вуна ихьтин шиндакьар авун ваз кутугнавач эхир!

Хважа халуди вири вичин дагъвивилин зуруналди мад ачардиз звар гана. Аквар гьалда, машиндиз вичиз гайи абуррикай регъуь хьана, ам гьасятда худда

гьатна, адан къати ванцяй ам вичин иесиди, дуьз лагьайтIа вичин кьвед лагьай паюни, гьинихъ элкъуьрайтIани, гьанихъ цавун кьиле физ гьазур хьунухь аквазвай.

– Вун гьахъ я, мирес! – лагьана Хважа халуди, кабинадиз хкаж жез. – И иски ракьаризни чпив хъуьтуьл мецелди рахана кIанзава.

Ам, вичи авур инсанвилин кардал дамах ийизвайди хьиз, кабинада ацукьна.

ЧIехи вацIун кьакьан къерех кьуна, машиндилайни йигиндиз кьилелай рукадин гапIалар лув гуз алатиз, «ЗИЛ» тикдай винелди физвай. АкI тир хьи, и тик рехъ атIун патал, машинди вичихъ авачир къуватар вири кардик кутазвай, идалайни гъейри, са гьихьтин ятIани таквадай цIилер адал вегьена, кьуд патахъай хкаж хьанвай дагълари, яргъай нянин акIизвай ракъинин нурар акьаз цIарцIар гузвай МуркIадин дагъдин хци кукIушди, Яру дагъдин зурба «цла» (ам рикIивайни махарик жедай хьтин зурба къеледин цал хьиз аквадай), чи пак Дагъдин акатайвал сад садакай хкис жезвай хци «кIирери» машин чпихъди ялзавай. Идалайни гъейри, машин чи – зи, Андреян, Песенан рикIерини, гьакIни, виридалай виликни, Хважа халудин рикIин хцивили ва жумартвили винелди ялзавайди за гьиссзавай. ТахьайтIа, и кузовдин къвалари гагь са, гагь муькуь патахъ ян гузвай, чIем ягъ тавунвай куьгьне чхра хьтин и лахлахдивай вичивай вичин кьери хьанвай гуьргъуь къуватдалди и тик рекьяй винелди физ хьун мумкин тушир хьиз тир. Ам колхоздин векьер хкиз Дагъдин кьакьан суваризни гьикI хкаж жезвайди ятIа, зи кьил акъатзавачир. И сир Хважа халудиз чизва жеди...

Чи хуьруьн мезрейриз гьахьдай къекъуьндив агакьайла, машин акъваз хьана.

Хважа халуни, Песенни, Андрейни кабинадай экъечIна.

– Ифин акьалтнава чхрадал, – лагьана Хважа халуди. – Са гьалатда ял акъадариз тан язухдив. ЭвичI

жувни чилел, гар це жуваз. Къалура мугьманриз чи чкадин имаратар. – Вич, капот ахъайна, мад ана тIуб экъуьриз гьалч хьана.

Эхиримжи гафар лугьудайла, Хважа халудин фикирда якъин агъада, чун акъвазнавай пелен кIане, ЧIехи вацIун кьере авай са зурба кIвал кьван авай къванцел эцигнавай Лахаман регъв авай. Чи хуьруьнвийрин лугьунрай, ам эцигна кьве виш кьван йисар жеда лугьуда. Вични вацIун гирдим къванерикай, чпин къвалар яна дуьзарна, эцигнавайди тир. Хуьре токдал кIвалахзавай регъвни авай. Амма хуьруьнвийрик токдин регъуьн гъуьруьхъ дад жедач лугьудайбурни квай. Ахьтинбуру чпин къуьл Лахаман регъуьз гъидай.

Песеназни Андрееяз Лахаман регъвел вил вегьидай мажал авачир. Абур кьилер цавална гагь Яру дагъдиз, гагь МуркIадин дагъдиз, гагьни Алпан дагъдиз килигзавай.

– За инагар икьван иер жеда лагьана фикирнавачир, – лугьузвай Андрея. – Ибур махарик жедай чкаяр я.

Песен гъамлувилини фикирри кьунваз аквазвай. Ам яргъалди МуркIадин дагъдиз килигиз акъвазнавай. Адаз дагъ чир хъхьанвай, адан къвалав вичин бубайрин хуьр гвайди чизвай.

– Вун дуьз патахъ килигзава, – лагьана за адаз.

Песенан чинал са гьихьтин ятIани пашманвал квай хъверни къугъвана.

– Ядаяр, куьн чи дуступирмечателностдиз вучиз килигзавач? – лагьана капот агал хъувур Хважа халуди, агъадалди гъил яргъи ийиз. – Квез Московрa ихьтинбур жагъидай туш. Мелница Лахама! Субственный персунай! Двести лет са диня аснавания! Рабутает как Кремлевский часы! Какайрикайни гъуьруькай гъуруш авуна, вацIун къванер яна хкажнавайди я. Са къван хкудиз кIан хьайитIа, жедач. Гьакьван кIевиз эцигнава!

– Фена килигайтIа жедачни? – гьевес акатна Андреяк.

– Ваъ, – вичин чIехивал къалурна Хважа халуди. – Аниз са маса гъилера алад. Чаз ахьтин вахтар авайди туш! Сифте пуд юкъуз куьне чна лагьайвал ийида, ахпа чна – куьне лагьайвал. Акьах хъия машинда!

Машин мезрейриз хкаж хьана. Им Хважа халу хуьруьз вири хъфидай рекьяй ваъ, Варарин мягьле галай патай гьахьда лагьай чIал тир. Адан фикирдин гъавурда зун гьасятда акьуна: ада чун чи кIвалел ваъ, вичин кIвалел хутахзавай. Адан фикирдиз акси хьунихъ са файдани тежедайди заз чизвай.

РикIивайни, Хважа халуди машин вичин кьве мертебадин кIвалерин гьаятдал акъвазарна.

Зун кузовдай эвичIайла, Песенни, Андрейни кабинадай экъечIайла, Хважа халу захъ элкъвена:

– Заз чизва, ваз вуч лугьуз кIанзаватIа. Вуна а гафар ви къене хуьх! Бадедин хатур амукьдач! Адаз чи мукьва-кьиливилер валай хъсандиз чизвайди я... Къе вунни ви дустар зи мугьманар я! Ахпа ихтияр куьди я! Ахпа гьиниз кIантIани алад. Алатай са шумуд сеферра хьиз, зи кIвализ татана хъфей чIаварин жермеярни аламайди я вал. Чаз герек вирибур чеб иниз къведа!.. Ваз аквазвани и акьуллу гьайван? – ада гьаятдин пипIе, вилик са къужах къацу векьни квез, ацукьнавай гьер къалурна. – Накь гадайри яйлахдай хкайди я. Адан кIвач гьавайда ханвайди туш. Адаз чизвай багьа мугьманар жедайди.

Гьаятдал, яру ири цуьквер чIугунвай яргъи халат алай, чандиз ацIай, хъуькъверив яр къекъифнавай, вили вилер авай, кьилел лацу ягълух, кьамухъай тIвал яна, кутIуннавай, чин ахъа дишегьли – Хважа халудин кайвани Зияра, абурун кьве кьветхвер хва – сад хьтин спортивный вили майкаяр, амма жуьребажуьре рангарин – махъу ва къацу – шалварар алай (акварвал, и лишан абур гьим вуж ятIа чирун патал тир), чинра хъвер авай Укайни Гезенти экъечIнавай. Кьве гадани заз кIалтIияр яз чидай, гила абур са кьадар чIехи хьанвай.

Бубади рухвайриз эмирар гана:

– И гьерен кар аку! (Им гьер тукIукI лагьай чIал тир). Мангъал гьазура! Мад завай «Им гьикIда? Ам гьикIда?» лугьуз зи кьил тIармир. Шишер гьазурун – куь хиве! – Ахпа ам кайванидихъ элкъвена: – КIвале фу-яд авани, чан къари?

– Къе хьар кутуна авур лап таза фарни ава, исятда Латарин булахдай гъайи къайи ядни! – итимдин зарафатчивилин гъавурда аваз, хъуьрез-хъуьрез жаваб гана Зияради.

– Маладец, чан кайвани! Зани ви кализни данадиз Алпан дагъдин сувай атирлу алаф хканва. Маркуниз пака хъияда. – Ада гьаятдин са кьиле авай векьин таядиз вил яна.– Гьа ваз чидай саягъда ахъая чаз са суфра! Московрай мугьманар низ хьайитIани хквезвай туш!

КIанин мертебадин айванди са кьиле авай чуьхуьгандал кIвалин иесиди чав чин-гъил чуьхуьз туна, чун кьвед лагьай мертебадиз, тавдин кIвализ, мугьманар патал датIана гьазур яз хуьзвай тавханадиз тухвана. Хважа халуди зун садра, куьчедал акуна, вичин патав атанач лугьуз, ахмурарна, гъайилани,гьа и кIвале ацукьайди тир.

КIвале винелай еке цуьквер алай сун одеял вегьенвай кроватдал са шумуд къат месер-яргъанар сад садан винелай экIяйна алайди заз чизвай. Кроватдин са пата са шумуд къат кьилик кутадай чIехи хъуьцуьганар, муькуь патани кIаник кутадай гъвечIи хъуьцуьганар (абуруз чи хуьре налчаяр лугьудай) авай. КIвалин са пипIевай сандухда мугьманар патал хуьзвай, лацу, МуркIадин дагъдин жив хьтин простынар хуьзвайди заз чидай. И сандух вич Зияра Хважа халудиз свас яз къведайла, гьадав гваз атайдини зи рикIел алама, ам сусан кIвалелай чамран кIвалел кьван зани Айсамани мадни чи классдай тир са шумуд гадади ялайди тир.

– Квез гьихьтин столдихъ ацукьиз къулай я? – хабар кьуна Хважа халуди завай. – Чи кIвачер куьруь лезги экIягъандихъ ва я шегьердин столдихъ?

– цлавай эцигнавай адетдин чIехи стол къалурна ада.

– КIвалин иеси вун я, – лагьана за. – Ви рикIиз кIандайвал ая.

– Вун гьахъ я! – лагьана разивилелди ада. – Кьасухдай хабар кьун адет я. Чун вири жуванбур я, экIягъанни жуванди, жуван гъилерив авунвайди хьурай. Ада, айвандихъ фена, экIягъан – чилин аскIан стол гъана кIвалин юкьвал эцигна, яргъал цлав гвай кроватдилай кIаник кутадай са хара хъуьцуьганар къачуна, экIягъандин къваларивай элкъвез-элкъвез эцигна. Хъуьцуьганар мугьманрин ва кIвалинбурун кьадардилай гзаф тир.

– Мад къведайбур жедайди я! – лагьана Хважа халуди руьгь кваз. – Ахпа ацукьнавай чкадал кьилерилай хъуьцуьганар вугун хъсан кар жедач. Виликамаз вири чкайрал хьун герек я... – Багъдихъ акъатнавай кьве дакIарни ахъайна, ам кIваляй экъечIна.

ДакIардихъ зурба ичин тар, къвалар яру ичер каради кьунваз, бегьердин парцик хилер куьрс хьана, акъвазнавай. Са хел та пенжердин кьилелай кьуьрс хьанвай. Гъил яргъи авуртIа, ич атIуз жедайвал тир. Багъдин къерехрай хутарин тарар авай. Къацувал кумай хутарни, са уьтери вили тав яна, акъвазнавай. Аранда хутарни, ичерни, маса емишарни фадлай дигмиш хьанвай. Ина, дагълух чка яз, абур чрун са кьадар энгел жезвайди аквазвай. Багъдин яргъал пипIяй, кьил цавув агакьна, хилерни агъадалди вегьин тавуна, къарби тар – чIуру чуьхверрин тар такабурдиз акъвазнавай. КIеви къванер хьтин чуьхверар къалиндиз алатIани, тарцин яцIу хилериз бицIи майваяр чпел кьун са кIусни четинз акъваззавач. И чуьхверар гатун эхирра кьванни чуруник умуд кутаз жедач, абур зулухъди чрада. Гьа чIавуз абурун дад, абурук жедай кеф масад я!

– Яда, инавай секинвал вуч я! – гьейранвилелди лугьузвай Андрея, дакIардиз килигиз. Урус чIалал ийизвай вичин рахунра лезги «яда» гаф тун адан рикI алай кар тир.

– Вун яргъал, машинринни поездрин сесеринни ванерин, гьарай-вургьайдин къаришма тир Москвадай хтанвайди чир жезва, – лагьана Песена.

– Бес квез маса са ванни къвезвачни? – лагьана за абурун япарик тихтик кутун яз.

Абур кьведни мукьуфдивди яб гуз акъвазна.

– Къвезва, – лагьана абуру кьведани са сивяй. – Ам вуч ван я.

– ЧIехи вацIун ван я, – лагьана за дамахдивди. – Им уьмуьр давам хьунин ван я. Адакай инсан садрани икрагь жедач!

И арада кIвализ, гъиле чай цанвай истиканар, шекердан, вирт авай къаб ва ам акъуддай бицIи къапарни чайдин тIурар алай пIатIнусни аваз, Зияра атана:

– Куьн кIвачел вучиз алайди, ацукь тIун! Рекьяй хтана галатнавайбур я. Ацукь, ацукь, гьелелиг са чаяр хъухъ.

Кьуд истикан экIягъандал эцигна, ам, хъфена, хьран фар, нисини дуьдгъвер авай къапар ва ичIи даяз тарелкаяр гваз хтана.

– ЯкIун хуьрек жедалди, са кьас фуазни са сиверчи ая.

И арада кIвализ алай фяле пекер алудна лацу перемни костюмдин шалвар алукIнавай, чуруни тваз агакьнавай Хважа халу хтана. Адан са гъиле таза ичер авай кур, муькуь гъилени кIешнишринни чичIекрин къацу пиязрин кIунчIар авай.

– Килиг гьа, за ихьтин дамахар, – ада гъиливди кьилелай агъадалди вичи вич къалурна, – анжах мехъеррик физвайла ийизвайди я. – И гафаралди Хважа халудиз вичиз чакай вичин мугьманар хьун мехъер хьтин важиблу вакъиа я лугьуз кIанзавай. – Къала, регъуьвилермир са кьас сивелай ая, исятда туьтер кьежирдай затIни хкида за. – Ам мад кIваляй экъечIна.

– Жув ацукь, я кас, –за хкида а затI! – лагьана Зияради.

– Вуна хкидайди – ам адетдин мугьманар патал я. Ибур кткана къведай мугьманар туш, абур патал махсусди хканва за. Ам за жува хкида.

Ада къунши хуьруьн столовойдай гваз хтай звягърагъарзавай пакет хкана. Ана авайбур «Экстра» эрекьар тир. Абурукай сад экIягъандин юкьвал эцигна, амайбур, са кьуд-вад, каравутдин кIаник кутуна. ЭкIягъандаллайди ичIи хьунни кумаз ада гьа пакетдай къачуз бушдан чкадал эцигдайди заз чизвай.

– Им гьакимрин рикI алай эрекь я. Чун абурулай усал я лугьудайди вуж я? Къалура кван заз! Зун рахада адахъ галаз! – лагьана Хважа халуди вичин зарафатдин гъавурда чун акьазвайдахъ агъанваз. – Са тIимил туьтер кьежира, тахьайтIа, аквазва заз, куь иштягь ахъа жезвач. – Птулкадин кIуф алудна, ада экIягъандилай вил аладарна, нарази яз кьил галтадна. Ахпа ахъаз тунвай ракIарихъди папаз гьарайна: – Я руш, ви румкаяр гьиниз хьана?

Зияради са гъвечIи сини ацIай румкаяр, чебни сивер кIаникнаваз, гъана эцигна.

– Ваз гьа ибур геж хьанайни? – лагьана папа гъуьлуьз. Аданди туьгьметун ваъ, гьакI са ихтилат хьуй лугьун тир.

– Ибур виридалайни вилик хьана кIанзавайди я, чан кайвани! Къала, фена, кьуру якIун са хинкIар ая! Далуйрин якIарин чIехи кIус амай гьа – гьадакай. Меркездин жегьилриз кьуру якIун хинкIардин дад вуч ятIа чир тавуртIа, чаз пака ЦК-дай туьгьметардайди, премияр атIудайди я.

– Вири жеда, чан итим! Жува жуван кар ая! – Зияра чина хъвер аваз кIваляй экъечIна.

Хважа халуди кьуд рюмкада эрекь цана, гьардан вилик сад эцигна.

– Эвелни-эвел куьн хвашгелди, чан азиз мугьманар! – лагьана кIвалин иесиди, межлис ачухун яз. – Куьн атурай рагъ атурай. Куьн вири чи дередин итимар я, гьакI хьайила, за ийизвай бязи зарафатрин гъавурда куьн дуьз акьадайди заз чизва. «Жуван

кIвале – жув тамада!» – лугьуда лезгийри. Зани къе жуван тамадавал масадав вугудач. Тост хкаждалди вилик куьне гьарда са кьас фу неъ. Са чай хъухъ. Регъуьвилермир. Куьн чарадан кIвале авач. Им куь кIвал я. Зи чинеба катиз хъфиз кIандай миресдин дустар зи дустарни я, зи хванахваярни. Къачу, – лагьана ада заз, – жува чешне къалура. Алтад дуьдгъвер фал, яхъ нисидин са ккIални гъиле, хипен халис ниси я, неъ. Ингье и за хьиз ая. – Ада хьран еке фу къачуна кьуд чIук авуна, са чIук къачуна, чайдин тIурунивди адал таза дуьдгъвер алтадна, ахпа адал нисидин кIус эцигна, ам фан муькуь патав пуьрчуькьарна. Арадал атай «дудукьдин» кIаникай, нисидин гъвелер авахь тавун патал чапла гъилин капаш гутуна, ам нез эгечIна.

Адет хвена, Хважа халудин гуьгъуьналлаз, зани зи кьве дустуниз чешне къалурна.

Абуруз зи ишара бес хьана. Дагълух хуьруьн гьавади, фадлай вилиз такунвай лезги суфради (захъ галаз хтанвай кьве дустуниз ам сифте яз аквазвай) чи иштягь хъсандиз ахъайнавай. Адетдин тIуьн тиртIани, чIемихъни, нисидихъни, фахъни галайди маса дад тир, заз а дадар гьар сеферда хуьруьз хтайла цIийибур яз аквадай, абуру вири чанда, беденда садлагьана цIийи къуватар хкаждай. И гъилерани гьакI тир.

Чайдин дадни Москвада хъвазвай чайдин дад хьтинди тушир. Меркездани, хуьрени хъвазвайди адетдин гуржи чай тиртIани (Московда Гьиндистандин чай къачудай мумкинвални жезвай), ина чай хъсандиз квичIдай, ам, хуьруьнвийри лугьудайвал, къуьрен иви хьтинди, мехмериди жедай. Вири дад, са шакни алачиз, цивай тир! Дагъдин булахрин цин тIеам гьахьтин зурбади тир.

– Гила яхъ! – лагьана Хважа халуди чна са кьас фуни тIуьна, са истикан чаярни хъвайидалай кьулухъ, ички цана эцигнавай рюмка хкажна. – Зун адет тир «Са чаяр хцудани?» лугьудай суалдиз акси кас я. Хъсан межлисда итимри руфун цик кутадайди туш!

Де куьн мад хвашгелди! Куь чанар сагърай, чи кІвалел атай куь кІвачер сагърай!

– Чун ви кІвализ гъайибур ви машиндин чархар я! – лагьана за, межлисдик зарафатди худ кутун патал.

– Зи машиндин чархарни сагърай, ана акьахай куь рикІерни сагърай, чан азизбур! Квез ана акьахдай рикІ хьаначиртІа, куьн машинди иниз хкидачир! Инаг, куьн мус атайтІани, квез ахъа я, им куь кІвал я! Сагърай куьн! – Хважа халуди рюмка сивел алабарна. – Уф, чан жейрандин нек! Вун туькІуьрайдан суруз женнетдин нур къурай! – И гафар ада эрекьдикайни ам сифте яз арадал гъайидаз рагьмет гъун яз лагьайбур тир

Эхиримжи гафари хъвер кутунваз, зани, Песенани, Андреяни гьакІ авуна.

– Са арадилай Балакь атана акъатдайди я, вун хтайди акунни, – лагьана Хважа халуди ихтилат давам хьун яз.

– Адаз гьикІ чир хьурай зун хтанвайди? – мягьтел хьанай зун. – Чун хуьруьз Варарин мягьле галай патай хтана кьван. Хуьруьн къеняй хъфенайтІа, маса месела тир, гзафбуруз чун аквадай.

– Балакьаз исятда виридалай вилик аквазва ва хабар жезва, хуьруьз вуж хтанатІа, вуж хъфенатІа.

– ГьикІ? – генани гъавурда акьазвачир зун. Песенни, Андрейни, вилера гьахьтин суал аваз, адаз килигзавай.

– Адаз Айсама Афгъанистандай Америкадин дурбуяр хканва. Душманривай къакъудайбур я, лугьуда... Айсам Балакьан гада я, – Песенни Андрей гъавурда гьатун патал лагьана Хважа халуди. Армияда Афгъанда къуллугъна хтана, гила Уьзбекистанда военный училищеда кІелзавалда... Гила Балакь вичин айвандилай кьуд патаз гьа дурбуйрай килигзава. Адаз гьина вуч аватІа, вуч жезватІа вири аквазва.

Айсам, мектеб куьтягьайла Армиядиз фейиди, ада са зур йисуз кьван Туьркмениястандин Теджен

шегьерда къуллугъайди, ана ам учебкада хьайиди, анайни ам Афгъандиз тухвайди заз чизвай. Балакь халудизни адан хзандиз Айсам Афгъанистанда авайди ам анай хкведалди чир хьаначир. Айсаман рикI чарар кхьинални са акьван алачирдини заз таниш кар тир. Ада заз вири кхьейди пуд чар тир. Сад – вич Тедженда авайла, садни – Афгъанистандай, садни, хуьруьз са-кьве юкъуз тадиз хтана, бубадиз дурбуяр багъишна, Ташкент шегьердин патав гвай Чирчик тIвар алай гъвечIи са шегьерда военный училищедик экечIайла. Офицер хьун адан вичин мурадни, иллаки Балакь халудин мурадни тир. Ам Афгъанистандай, са хер кьацIни тахьана, хтунал Балакь халуни, адан хзанни, абурухъ галаз амайбурни вири шд тир...

Амма иниз сифте атана акъатайди зи баде хьанай.

– Вув, я чан бала! – лагьана ада, саламни тагана, ракIарай гьахьунни, мягьтелвилинни наразивилин лишан яз тIуб пIузарив тухвана. – Гьа икI жедайди яни?.. Балакьа лагьаначиртIа, заз гьич чирни жедайди тушир... Гьадаз акуна вун вичин дурбуйрай.

Зун адан гъавурда акьунвай. И гафаралди ада «Вуна, мугьманарни галаз сифте жуван кIвалел тахтана, ина вучзавайди я?» лугьузвай.

Хважа халуни адан гъавурда акьунвай:

– Лап дуьз чкадал хтанва ам! – лагьана ада. – Ви кIвал хьанай, зи кIвал хьанай – вуч тафават ава? Чун чарабур туш хьи! Инагни адан кIвал я! Къе кIвализ хутахна пака чукур хъийидайди я вуна абур!

– Санизни за чукурдач абур, – лагьана бадеди, Хважа халудин зарафатрин гъавурда аваз. – За абуруз жуван капал чраз фу гуда.

– Чида заз, чида, чан диде! – милаимдиз, рикIивай лагьана Хважа халуди. Ахпа вичин жуьреда ван хкаж хъувуна: – Къала жуван хтулдиз са хваш-беш ая, тахьайтIа цуда за ваз жерме яз са виш грамм!

Бадеди адан зарафатар ван тахьай кьасарна. Сифте зи гъилериз теменар гана, кьурана гъвечIи хъхьанвай, са кIарабарни хам хъхьанвай ам вичин

биришри кьунвай гъилеривди зи гардандикай ккIана. Зани, алгъана, ам къужахда туна. Ам ван акъуд тавуна шезвайди (адан накъвар фадлай кьуранвай), адан къене къагьарди зварар гузвайди зи гъилери гьиссзавай. Адан и къенен шел шадвални, пашманвал акахьнавайди тирди за гьиссзавай. Стха дяведай хтун тавунин дердини, кьве йис инлай вилик вичин патав гвай рушни, яни зи диде, вахт тахьанваз рагьметдиз финин хажалатди адаз вичин уьмуьрда закай вичиз са теселли хьанвай зунни, яргъаз акъатнаваз, элкъвена тахтунин, кIвал ичIи яз, етим яз амукьунин кичI авай.

Бадеди вичи вич фад гъиле кьун хъувуна, зун къужахдай ахъайна, гуя инал алайбуруз адан рикIин назиквални тавазивал акун тавурди хьиз, вичин адетдин, чина суйни, итимвилин лишанар аваз рахадай ванцелди, Песеналайни Андреяялай, эрчIи гъил вилерин кьилелай кьуна хьиз, лагьана:

– Къала, къалура кван заз ви мугьманар!

– Им Песен я, имни – Андрей, – са-сад къалурна за гъилелди. – За абурукай ваз чарче кхьенай.

– Куьн хтурай – рагъ хтурай, чан балаяр! – Сифте Песен, ахпани Андрей, вичин багърияр хьиз къужахда туна. Ахпа, Андреяз килигиз-килигиз, алава хъувуна: – Зун ваз къурбанд хьуй, я Аллагь! Зи буьркьуь хьанвай вилеризни кваз акквазва хьи, им санихъни тефей гьа вичин рагьметлу буба я. – Вичин гафари шад межлисдик пашманвилин гелер кутун тавун патал, ада хълагьна: – Инсанрин кьисметар я, балаяр, хьана алатнавай крар я! Куь рикIер дарихмир! Кьейибуруз рагьмет хьурай, абуруз тагай уьмуьрар, такур экверни бахтар квез гурай. Ая куь ихтилатар! – вич ракIарихъди хъфена. Адан рикI чкадал хтанвай.

– Гьей, вун гьиниз я? – гьарайна Хважа халуди. – Тамадади ваз хъфидай ихтияр ганвани?

– За тахъвазвайди ваз чизвачни, я Хважа? – зарафат кваз лагьана бадеди, вичи шад межлисрик фадлай кьил кутан тийизвайди рикIел хкун яз.

– Чай цада чна ваз, – лагьана тамадади секиндиз, адан гъавурда акьунваз.

– Чай за Зияра сусахъ галаз ацукьна хъвада. Куьди итимрин межлис я. – Баде къецел экъечIна.

– За къе ибур инай ахъайдайди туш! – лагьана Хважа халуди ракIарихъди.

– Абур галачиз зун инай хъфидайди туш! – хълагьна бадеди къецелай.

Абур кьведни чеб чпин гъавурда хъсандиз акьазвай.

И арада Балакь халуни атана акъатна. Чун, ацукьнавайбур, кIвачел къарагъна. КIвализ гьахьай ада, саламни тагана, ахъазмай ракIарихъди килигиз, бадедиз лагьана:

– За вун залай фад агакьда лагьана фикирначир! Кьуьзуь хьанва лугьуда на вун! КIвачерик лувар ква ви!

Бадедини са вуч ятIа лугьузвайди ван къвезвай, амма чун гъавурда акьуначир.

Балакь халу сифте заз килигна, ахпа, чина са жуьредин атIугъайвал аваз лагьана:

– Ваз кьилдин жермеяр авуна кIанзавайди я. Вуна, чиз-чиз, Айсам Афгъанистанда авайди закай чуьнуьхна.

– Ам Айсаман тIалабун тир... Завай адаз гаф гун хьанай... Гъил къахчу, чан халу. ЖедачтIа, ви – тур, зи – гардан...

– А ихтилатар чна чи кIвале давамар хъийида... Хьайи крар хьана алатна, – садлагьана чиниз хъвер хтана Балакь халудин: – Къе йифиз верчер чуьнуьхдайбур кьаз къведани вун?

– Авани гьахьтинбур? АватIа, къведа! – лагьана за.

– Ахьтин авай сад хтанва... Ам – ахпа. Къала куьн хтуй – рагъ хтуй! – ада зун кIевиз къужахда кьуна, вичин къуват квай гъилеривди хкажна чилел эхцигна. Ахпа ада Песеназ гъил яна, лагьана: Зун Балакь я, идан дустунин буба.

– Айсаман? – лагьана гъавурда акьур ваз и гафарай вири чизвай Песена.

– Эхь! Эхь! – хвеши хьана Балакь халудиз, вичикай Москвада уьмуьр гьалзавай ксариз хабар ава лагьана. Ам разивилелди мад заз килигна.

– Зи тІвар Песен я... Бес вучиз вун далдам гвачиз атанва?

– Агьа-ан! Им вуна дуьз лагьана! – ихтилатдик экечІна Хважа халуни. – Шад межлисдиз къведай далдамчи далдамни гваз атана кІанда!

– Далдам, за ша лугьунни кваз, вич иниз къведайди я, ви рикІ дарих жемир!.. Къала вуна кицІер элуькьармир, я кас,– лагьана ада Хважа халудиз. – И хтулдиз са хваш-беш ийиз гице.

Андреял гъил яргъи авур ам, адан вилериз килигиз къах хьайиди хьиз акъвазна. Андрейни, адан гъил кьуна, юзун тийиз, адаз килигиз акъвазна.

– Зун Андрей я. Лезгидалди Эндир лагьайтІани жеда, – лагьана Андрея, хъуьрез-хъуьрез.

– Яъ! – акъатна Балакь халудай. Мад яргъалди кисна. Ахпа ада Андрей чуькьвена яргъалди къужахда туна. – Зун шад я вун хтунал, чан сынок, – Андреянни, адан рагьметлу бубадинни, адан дидединни, адан дидед чІаланни гьуьрметдай, гьа и урус гаф кутуна лагьана ада зарафатдин са гелни квачиз. Аквар гьалда, адан рикІел атІа вичи далдам ягъай, ивидай хьайи, Андреян буба Ясаб яна кьейи мехъерин шикилар карагнай. – Санихъни тефей буба я! ВикІегь халис итим тир ам! Ватандиз хтун – им ви итимвал я! Баркалла, сынок! – Ахпа, вич лезгидалди рахаз, Андрееяз чІал чизвани-чизвачни фикир хъувуна, урусдалди алава авуна:

– А ты лезгинский язык знаешь?

– Тимил-шимил чизва, хавурда аказва.

– Вун ви бубадин хва я! – разивилелди Андреян далудиз гъил яна Балакь халуди.

– Ацукь, я стха, – лагьана Хважа халуди, мугьманар ацукьар хъувуна. – Рекьяй хтанвайбурув са кьас фу нез тур, ви далдамар ахпа ягъа. («Далдамар ахпа ягъа» гафарин мана «ви рахунар ахпа ая» лагьай чІал

тир). Ахпа Хважа халуди ракIар ахъайна къецихъди кьил акъудна, гьарайна: – Я паб! Вуна хиве кьур хинкIар вутI хьана? Шишерин ни авазва, атана агакьай затIни авач! Тади ая!

Ахпа, суфрадихъ ахцукьна, рюмкайриз эрекь цана, Хважа халуди Балакь халудив рюмка вугана, лагьана:

– И сад вуна жерме яз хъухъ!

– Жерме вучиз ийизвайди я? – чаз, Песеназни Андреязни заз, килигна Балакь халу, чавай куьмек кIанзавай хьиз.

Чун пудни киснавай, чаз жувалай чIехибурун, чеб чпин гъавурда са гафунин кьатIунлай акьаз, зарафатни керчеквал какахьнавай ихтилатар ийизвай кьве гьуьрметлу касдин арада гьахьдай ихтияр авачир.

– Жерме – вун геж хьунайни далдам гвачиз атунай! Ваз ви дурбуйрин гъиляй садни аквазмач, садни кваз кьазмач!

– Бес я, бес, рахамир! Жерме кьабулзава! – лагьана Балакь халуди. – Идан гафарин турба пад хьайитIа, акъвазар хъижедайди туш. Ихьтинда цIилеривди кутIунна, тарцикайни куьрсайдайди, вичиз кIандайвал тавуртIа! – Балакь халуди рюмка вичин сивиз къенез алабарна.

Хважа халуди адан рюмкада мад эрекь хцана:

– Гила лагь жуван сагълугъ! Тост лагь! Ихьтин аскIан экIягъандихъ ацукьнавайла, тост лугьун патал къарагъ тавуртIани жеда.

– Яъ! – мягьтел хьана Балакь халу. – Хъвайиди чкадив агакьни тавунмаз тостар лугьуз жедайди яни?

– Далдамар ягъиз, Сталинан ктабар чинеба кIелиз ваз чида, тостар лугьуз ваъ! Гьа жува кIелайбурай са вад гаф лагьана тур!

– Сталин чкадал тур! – лап рикIивай, чина суй аваз лагьана Балакь халуди. – За адан ктабар абурал къимет алай вахтара кIелнавайди я. Зи далдамни вуна секиндиз тур. Зи далдам туширни ви гьаятдал гатайди, ваз ви Зияра гъидайла? Зи далдам хьаначиртIа, ви мехъер далдам алачирди жедай!

– Де хьана, хьана! Хъвайи рюмка чкадив агакьнавайди аквазва! Тост лагь!

– Зи тост ихьтинди я: яргъал меркезра аватIани, хайи ватанар рикIелай алуд тийизвай, чеб гьанра хьуналди ина чак дамах кутазвай чи жегьилрин сагълугъдай! Куьн куь мурадрив агакьрай, куь гьар са къадамди чи халкьдин кьил винизрай! Санани, са чIавузни ажузвал хиве кьамир! Сагърай куьн, рухваяр! – вичи тост лагьана куьтягьнавайди ва вичин буржи вини кIваче аваз кьилиз акъуднавайди къалурун яз Балакь халу Хважа халудиз килигна.

– Фсё? – хабар кьуна тамадади урусдалди.

– ГьикI «фсё-е?» – наразивал къалурна Балакь халуди. – Тост за лагьана. Мад ваз вуч кIанда?

– Вуна гьамиша лугьудай кьилин гафар лагьанач.

– Вуч гафар?!

– Ни шагу назад! Вуна гьакI талгьайтIа, ви тост кав жедач.

– Ни шагу назад! – чина экв гьатнаваз, шадвиледи алава хъувуна Балакь халуди ва вичин рюмкада авайди цавун кьиле хъвана.

Суфрадихъ галайбуруни адалай чешне къачуна.

И арада кIвализ гъиле хинкIар авай чIехи сини аваз Зияра гьахьна. РакIарай дидедив Хважа халудин гадайри – Укаяни Гезентиди – сада тарелкаярни кьуькер, муькуьдани рганвай кьуру якIун кIусар авай курни гатанвай серг вегьенвай къатух авай къаб вугана. Зияради хинкIар экIягъандин юкьни-юкьвал, адан кьве къвалавай, якни къатух авай къапар, мугьманрин са-садан вилик тарелкаяр ва кьуькер эцигна.

– Ядаяр! – гьарайна Хважа халуди вичин ахъазмай ракIарихъди вичин рухвайриз. – Ана гьикI хьана? КIвач ханвай гьер катнани? Куь шишер гьикI хьана?

– Жезва! Жезва! – лагьана гадайри ракIарихъай.

– Шишер тахьанмаз, за куьн иниз ахъайдайди туш гьа! – лагьана бубади рухвайриз.

– Чизва, чаз чизва, – лагьана гадайри.

Зияра экъечIна хъфидайла, Хважа халуди тагькимдалди лагьана:

– Ана чи баде гьикI ава? Килиг гьа, адахъ галайвилер ая! Адан хтулди Московда кIелзавайди я гьа!

– Ийизва чна, ийизва, – хъуьрез-хъуьрез, рак агална хъфена Зияра.

ХинкIар авай синидилайни кьуру якIалай бугъ алахьзавай. ЯкIунни серкедин ниэри иштагьдик звер кутазвай.

– Къала, акъуд акъуд гьарда жуваз! Регъуьвилермир! – лагьана Хважа халуди, хинкIар авай сини хкажна, чIехивилиз килигна, сифте Балакь халудин, ахпа Песенан, Андреян ва зи виликай кьуна, чав виридав гьардав жуван тарелкадиз хинкIар акъудиз туна. Ахпа вичи, тIурунивди къачуз, чи гьар садан тарелкадин къерехдал якIун кIусар эцигна. – За квез гьикI авуна кIандатIа къалурна, мад къалурдайди туш! Неъ, хъухъ, кеф чIугу, азизбур!

– Ни шагу назад! – алава хъувуна Балакь халудини.

Ацукьнавайбурук ихьтин ахъа суфрадихъ кьулухъ чIугвадай садни авачир. ХинкIардини кьуру якIу вири чпин суьгьуьрда тунвай.

– Я чан чIехи стха, – лагьана Хважа халудиз, мугьманриз недай муьгьлет гайидалай кьулухъ, – инал межлис жедай чIал ваз чизвай. Бес вучиз вун далдам гвачиз атана? Вучиз вуна, къверла, Ингьар муаллимдал са ван вучиз элянач? Инал манияр лугьудайвал? Фадлай вил хьанва адан манийрихъ!

– Муаллимдиз, зун къверла, акурди я. Ам вини кьилел вичин дидедин гьаятдал алай.

– Далдам гвайтIа, адаз чир жедай, вун гьиниз физвайтIа. ТахьайтIа, адаз гьикI чир хьурай вун иниз къвезвайди?

– Ада вичин физикадин законралди чирдайди я, гьим гьиниз физватIа... Къведайди я ам иниз... ГьакIан кьуру далдам низ герек я, зуьрне галачирла?

Низ чидай кьван рахунрал са акьван рикI алачир, амма къене датIана лугьудай гафар, акьуллу фики-

рарни экуь ниятар авай Песена и макъамда чи межлис вилив техвей сагъда дегишардайди?! Ада вичин дипломатдай зуьрне акъудна! Я за, я Андрея ада зуьрне вичихъ галаз гъида лагьана гьич фикирни авунвачир. Я адаз ахьтин меслят гузни рикIел атаначир. Гила за фикирайвал, адаз вичин рикIе кIватI хьанвай кьванди, вичиз вичин хайи дагълариз лугьуз кIанзавай гафар зуьрнедалди лугьуз кIанзавай, адавай масакIа жезвачир.

– Яъ! – лагьана Хважа халуди. – Чпин далдамчиярни зуьрнечияр ибурув чпив гвайди я! – Ахпа захъ элкъвена хабар кьуна: – Адавай рикIивайни зуьрне ягъиз жезвайди яни, тахьайтIа зарафатарзавайди яни?

– Жув килиг, – лагьана за.

Балакь халу киснавай. ЯтIани, кьилер амалдарвилелди агаж хьанвай гьадан вилерани Песенавай зуьрне ягъиз хьунал ийизвай шак авай.

Песена, пивитI зуьрнедин къаргъудин кIуфа туна, вичин вилик квай са пай хъванвай, гила къанвай чай авай истикандай зуьрнедин къенез са шумуд стIал цана. Песенан рахунрай заз чидайвал, зуьрне ягъдалди вилик ам кьежир тавуртIа, адан ван халисанди жедач, адан ван вичин сифтегьан гьараяриз алахъзавай жегьил кIекрен хьтинди жеда.

– Зуьрне кьежирдай чIал чизватIа, ам устIар я, – лагьана кьавалрин сирер чизвай Балакь халуди, вилерин кьилера амалдар биришар амачиз.

Песена зуьрнедал чан гъана.

АкI тир хьи, вилер акьална макьамдал илигнавай ам, вилер акьална, гуя чи дередилай, дагъларилай лув гузвай, вичин фад къакъатай дидединни бубадиз руьгьерихъ галаз рахазвай. Ихьтин фикир заз адан эрчIи вилин пипIяй акъатнавай накъвадин стIалди гъизвай. Андрей, цлахъ агалтна, вилери лупI тийиз къавуз килигиз акъвазнавай, гуя кьилел алайди къав туш, яргъал вили цавар я.

Балакь халуни, Хважа халуни, вилера хвешни гьейранвал аваз, кьилер галтадиз амай.

– «Ялгъуз яйлах» я! – лагьана Балакь халуди Хважа халудин япал.

Хважа халу гъавурда акьуначир, ада къуьнер агажнай, ахпа сивел тIуб эцигна. Им «рахамир» лагьай гафунин лишан тир. Адаз Балакь халудин гафарин ван атанвай, адаз чи дагълара «Ялгъуз яйлах» тIвар алай чка чизвай, амма инал анин тIвар вучиз кьурди ятIа гъавурда акьунвачир, им макьамдин тIвар тирди адаз чизвачир. Амма макьамди адаз авунвай таъсир зурбади тирди аквазвай.

Зуьрнедин ванцел кIвализ Зиярани, Укайни, Гезентини атана акъатнавай. Абуру, ракIарив акъвазна, яргъал Москвадай хтанвай мугьманди лезги жуьреда зуьрне ягъунал мягьтелвални, гьейранвални ийизвай. Виридан вилера са зурба экв гьатнавай хьиз аквазвай. Зи баде хьран кIвале амай, ам зуьрнедин ванцел кьилел хкаж хьанвачир, ам текъведайди заз чизвай.

РикIивайни, сифте яз заз Москвада ван хьайи «Ялгъуз яйлахди» ина, хайи хуьре, цIийикIа ванзавай, ада рикIиз генани дериндай таъсирзавай. Хура са гьихьтин ятIани гарар алчуд жезвай хьиз авай, вилериз кьеж акъатиз кIанз, гьикьван ам акъвазариз кIан хьайитIани, жезвачир. Песенан кьве хъуькъвелайни мискьи кьве нагъв фенвай.

Макьам ягъна куьтягь хьана. Песена зуьрне дакIардал эцигна.

Са геренда вири киснавай. Садазни лугьудай гаф авачир. Вичин кIвале вич тамада тир, хъванвай чIавуз садрани гаф патал жибинра къекъвен тийидай Хважа халуни серсер хьанвай. ЯтIани, адаз вич квадардай ихтияр авачир. Ада кIвачел къарагъна, гъил кьуна Песенни къарагъарна, ам кIевидаз къужахда туна:

– Залумдин хва, вун гьинавайди я ихьтинди?! Вуна итимар иширзава хьи!

– Сагърай, пара кьван сагърай вун! – лагьана Песена. – Ам чун, итимар, туш шезвайди, ам рикIера, руьгьера, ивида кхьенвай чи куьгьне тарих я шезвайди, гьа вахтарин мурадарни экуь хиялар, азабарни азиятар я шезвайбур...

– Вилер чибур накъвара твазва... – лагьана Хважа халуди. – Гаф авач! – Ахпа захъ элкъвена: – Ваз баркалла, чан мирес, зи кІвализ ихьтин мугьман гъайи! Гила вун заз гьакІ гъвечІи мирес туш, вун зи дуст я, хванахва я! – Ахпа Хважа халуди, вич михьиз гъиле хкьуна, вичин адетдин гелез хтана, Балакь халудихъ чин элкъуьрна:

– Вуна вуч лугьуда, гьуьрметлу кьавал-далдамчи? Вун Ялгъуз яйлахдикай рахазвай? За ваз гьаниз векьер ягъиз физ кІанзаватІа лагьанай...

– И макьамдин тІвар «Ялгъуз яйлах» я. Чи симин пагьливан Жебеса вич симинал акьахзамай вахтара, вичин алакьунар къалуриз эгечІдалди вилик гьа и макьам ягъиз тадай, ада а макьам са гьихьтин ятІани куьгьне дуьадиз ухшар я лугьудай...Лап къадим макьам я, ам ягъиз жедай ксар чи хуьрера саки амайди туш. И вини Тагъар хуьре са устІар авай... Вахтсуздаказ рагьметдиз фена ам... Адан тІвар Уьтквем тир...

– Ам зи буба тир... – лагьана Песена, вилера пашманвални, вичин буба ватанда рикІелай алат тавунал разивални аваз.

– Жеч! – тажубвални шадвал кваз лагьана Балакь халуди. – Заз са сеферда ван хьанай ада а макьам ядайвал. Зурба устІар тир. Вунни ви бубадин хва я, хтул. Сагърай вун. Бубадиз Аллагьди рагьметрай, рикІ жуван дарихармир. Бубаярни дидеярни терекьдай са касни авайди туш...

И арада икьван гагьда ракІара амай Зиярани, Укайни Гезенти ракІарилай алатна, кІвалин къенез гьахьна: абуруз къецихъай къвезвай цІийи мугьман акунвай.

Кьве гъилени гум алахьзавай шишерни аваз кІвализ Ингьар муаллим гьахьна:

– Ядаяр, – лагьана ада Укаязни Гезентидиз, кІвалевайбуруз саламни тагана, – зуьрнейриз яб гуз, мангъалдал шишер тунвайди рикІелай алуддайди яни? Хьран кІвализ фида – ана са пипІе хъицикьдал баде ксанва. Ина вуч хьанвайди я?

– За лагьаначирни, им вич къведайди я! – лагьана Балакь халуди.

– Куьн куь постарал ахлад! – эмирна Хважа халуди папазни рухвайриз. – Жерме яз за вав ахпа са синерин истикан эрекь хъваз тадайди я!– Гадаярни пака векьиз тухудайди я!

Зиярани гадаяр хъфена.

– За лагьанайни, вичин физикадин законралди ида гьисабдайди я, зун гьиниз физватIа! – мад рахана Балакь халу.

– Зи физикадин законар хьаначиртIа, куь шишер кана чIух жедай! – лагьана Ингьар муаллимди, шишер, са фу къачуна, гьадал эцигна. – Яда, – лагьана ада, мад Балакь халудихъ элкъвена, – бес лугьудайди тушни, флан ксар хтанва, флан чкадиз физвайди я? Вал тIимил гьалтиз кичIезвайни?

– Зун гьиниз физватIа ваз чир жедай чIал заз чизвай. Гзаф яргъиярмир! Ацукь!

– Эхь, акуна заз вун Варарин мягьледихъ физвайди, зи ученикдин бадени гьанихъди физвайди акунай... Низ чидай куьн гьиниз физвайбур тиртIа?.. Зуьрнедин ван галукьайла, зун гъавурда акьуна...

– Физикадин законар ваз чида, я муаллим, – лагьана Хважа халуди зарафат кваз, – хтай мугьманриз са хваш-беш ийиз чидач ман...

– Чизвайди я, чизвайди я! – Ингьар муаллимди зун къужахда туна. За адан пенжекдин къенепатан кьве къултухдани кIеви са вуч ятIани авайди гьиссна. Ахпа ада зи гъил кьуна юзурна. – Вун хтурай – рагъ хтурай! Ахпа ам Андреяз килигна. – Андрей? – лагьана.

– Эхь, гьам я зун! – лагьана Андрея.

– Андрей! Андрей! – Ингьар муаллимди вичин тIварни лагьана, ам генани кIевиз къужахра туна. – Шад я зун вун хтунал. Гафаралди лугьуз жедач. За ваз са шикил къалурда за гьа и ви къедда авайла зи са дустунихъ галаз ягъай... Ахпа вун гъавурда акьада...

Ахпа Ингьар муаллимди Песеназ хваш-беш авуна, гьамни, зини Андреян гьуьрметдай, багъри кас хьиз, къужахда туна, гьадазни алхишдин гафар лагьана.

Ахпа ада кІивалевайбурулай вил аладарна, дакІардаллай зуьрнедиз килигна, са вуж ятІани кІивале бес тежезвайди хьиз килигиз акъвазна.

Балакь халу гьасятда адан килигунрин гъавурда акьуна:

– Вун зуьрнечидихъ къекъвезватІа, ам гьа и Песен хтул я!

– ЦК-дай ракъурнавайди я, инравайбуруз зуьрнеяр ягъиз чирун патал! – вичин зарафатни кухтуна Хважа халуди.

– ЦК-дин зуьрнечияр ина герек туш! Ам чкадин зуьрнечи тирди акваззва! Зурбадаказ язава ада! Маншаллагь! Чи Жебесан рикІ алай макьам тир ам адан пагьливан вахтара!

– Ма яхъ! – лагьана Хважа халуди, Ингьар муаллим суфрадихъ ацукьайла, адан гъиле эрекь цанвай рюмка вугана. – Им жерме туш, чи шишер къутармиш авунай гузвай савкьват я!

– Коньяк авачни? – хабар кьуна Ингьар муаллимди.

Зун гъавурда акьурвал, вичиз теклифай гьихьтин хьайитІани ичкидикай кьил къакъуд тийидай Ингьар муаллимди, кІивалин иесидиз-тамададиз ихьтин суал гуналди, къенин хьтин кьетІен межлисдал коньяк хьунни лазим я лугьунин ишара гузвай.

– Пиво ава, – лагьана Хважа халуди, адан гъавурда акьунваз, ва, ихьтин суал и макъамда кутуг тавурдини яз кьабулнаваз, са тІимил хъелни акатайди хьиз.

– Пиво хъваз зун ваз механизатор туш хьи!

– Гваз атаназ кІандай жуван коньяк! Вуч я патараллай ви ученикри ваз коньякар хкизвачни? ХъвазватІа им хъухъ, тахьайтІа за вун жерме ийида! Вун муаллим-интеллигент ятІа, вун ваз я, вуна заз тарсар гайиди туш! Тамададин чина акъваздай ихти-

яр ваз ни ганвайди я?– Хважа халудин ван кьетIи хьанвай.

Андрейни Песен заз килигна. Абуруз и кьве кас-дин рахунрай къайивилин тав акунвай. За зи дустариз «кваз кьамир, абур чеб чпин гъавурда хъсандиз акьазвайди я, абурун паркутар зарафатдинбур я» лагьай ишара авуна.

– Ибуру чпин зарафатарзавайди я, – лагьана Балакь халудини. – Ингьар муаллимдилай гзаф пиво, эрекьни хъвадайди инра вич авайди туш.

Ингьар муаллимди вичин къултухрай коньяк авай кьве кьелечI птулка акъудна:

– Ма цуз им! – эмирна ада тамададиз. Аквар гьалда, адаз тамадавални вичин гъиле хкьаз кIанзавай.

Хважа халу вичин тамадавал коньякдин кьелечI кьве птулкадихъ дегишардай итим тушир.

– Сифте ваз авунвай гьуьрметдин тукъа хъухъ, ахпа чна гьа вуна гъайидини хъвада. – Ваз, аквар гьалда, индийский манияр лугьуз кIанзава.

Ингьар муаллимди эрекь хъвайила урус частушкаяр, коньяк хъвайила, индийский манияр лугьудайдакай за Песеназни Андреяз ихтилатар авунвай, абур тамадади лагьай гафарин гъавурда акьунвай.

Ингьар муаллимди рюмкада авай эрекь цавун кьиле сивиз алабарна.

– Я залум, са гафни талгьана, гьакI жедайди яни? – хабар кьуна адавай Балакь халуди.

– Ада дуьз авунва, – гаф атIана тамадади. – Тост лугьун патал чна адаз гаф гайи чка авачир, ам жерме тир. Гаф лугьун патал чна адаз цIийи тукъа гьа вичи гъайидакай цада.

Хважа халудиз коньяк ахъайиз кIан хьайила, Ингьар муаллимди адан гъил кьуна:

– Ам квез пака кьилер дири хъийиз тур. Заз гьа и куьне хъвазвайдакай цуз.

– АкI яз хьайила, инал а ви театирар къалурун куьз герек тир, таквадайвал фена атIа дакIардал эцигназ кIандай ман ви кьелечIбур, – вичин гафунин риб эцягъна Балакь халуди.

– Мад ктадмир зи мугьмандик! – лагьана Хважа халуди, Ингьар муаллимдин рюмкада эрекь цана. – Ада гъайибурни гьа суфрадал алаз хьуй, дакIардал абурун кар авач. Гъайи савкьватдай сагърай вич! – Тамада муаллимдихъ элкъвена: – Ви берекатар артух хьурай, чан муаллим! Лагь гила ви тост! Ваз ам гьикьван кIантIани яргъи ая. – Эхиримжи гафаралди тамададиз муаллимди вичин тост рикIивайни яргъи авуна кIанзавайди тушир, им ада гьа ихьтин жуьреда муаллимди вичин яргъи тостар лугьунин хесет ина са акьван кардик кутамир лагьай чIал тир. Амма чи муаллим, гъавурда акьунвайтIани, гьа вичиз чидайвал ийидайбурукай тир.

Ингьар муаллим кIвачел къарагъна. Адан чинай зарафатрин гелер квахьнавай. Кьилни заз мектебда амаз акурдалай артух рехини, пеле биришарни гьатнавайди за гила кьатIанвай. Амма вилерин жегьилвални хцивални квахьнавачир, гьа вилерай адан руьгьдин такабурвални дагъвивал регьятдиз кIелиз жезвай. И карди, авайвал лагьайтIа, закни дамах кутунвай: уьмуьрдал ашукь кас, кIан хьайила манияр лугьудай, межлисра гъилер лувар хьиз ахъайна вири рикIелди кьуьлердай, зарафатардай, амма чIагай яргъи рахунрал са акьван рикI алачир дагъвийрин арада яргъал фидай тостар лугьудайла, экуь-сефил лирикадихъни ян гудай и касди заз мектебда физикадин тарсар ганай, ам зи классдин руководительни хьанай.

– Яда, чиди чилин суфра я, инихъ тост ацукьна лагьайтIани жезвайди я, – Хважа халуди адан гъил кьуна агъуз ялна, ам ацукьариз алахъна.

– Ваъ! – лагьана Ингьар муаллимди. – Зи тост ацукьна лутьудайди туш! – Сифтедай ада дериндай нефес чIугуна, яргъ алаз агь аладарна, ахпа, дакIардихъ вилер элкъуьрна, вилер кIевна, фикир ийиз, гуя ада са гьинай ятIани яргъарай вичин кьилизни рикIиз исятда лагьана кIани гафар кIватIзавай хьиз акъвазна. Ахпа ада гзаф вахтара кефиниз акъатайла лугьудай, вири хуьруьнвийриз хуралай хьанвай кьуд

цIар кIелна, якъин и кар ада а цIарарикай хабар авачир Андреязни Песеназ ван хьун патал ийизвай:

Алпан дагъдин ценек хана,
И пак Дагъдин са кIус я зун.
И дуьньядин агъузвили
Кармашнавай намус я зун.

Зун гъавурда акьурвал, муаллимдиз и гафаралди вичиз лугьуз кIанзавай келимайрин керчеквални сидкьивал къалуриз кIанзавай.

– Играми Хважа, зи гъвечIи стха ва и кьетIен ва чIехи межлисдин тамада! (Хважа халу кIвачел къарагъна) Ви кIвал къени, берекатни ина кьил алаз хьиз хьурай! Пара кьван сагърай вун ви кIвализ, чи хуьруьз ихьтин багьа инсанар (ада рюмкадикай азад чапла гъилелди Песен, Андрей ва зун къалурна) гваз хтай! (чун пудни кIвачел къарагъна) – Ахпа ам Балакь халудихъ элкъвена (гьамни гьасятда кIвачел къарагъна): Чан гьуьрметлу Балакь тха, чIехи стха, и багьа мугьманар, ваъ, абур мугьманар туш, абур пудни чкадин итимар я, рухваяр я, гьабур хквезвайди виридалайни вилик акур ва абурун гуьгьуьл кьаз иниз атай! Сагърай вунни! – Ахпа муаллим Песенахъни, Андреяхъни захъ элкъвена ва са легьзеда кис хьана, ахпа ам вилер дакIарда атIумарна акъвазна.

И арада заз ихьтин фикирни атанай: муаллимди, адет яз, ички хъвана кефиниз акъатайла кIелдай и шиир инал вич тост лугьуз герек къайдада гьазур туширвиляй кIелайди тир. Хважа халуди цайи жермедин тукъади Ингьар муаллим тостар лугьудай хьтин илгьамдин кIарцIиз акъуднавачир, гьавиляй адан рикIени кьиле чIагай гафарин цIиргъер сад садал алчуд жезвайди аквазвай. Идалайни гъейри, межлисда итимрин кьадар чIехиди туширтIани, ада и мярекатдиз гузвай къимет екеди тирди тайин тир, гьавиляй ада вичиз инал гьакIан адетдин гафар лугьунни кутугнаваз гьисабзавачир. Муаллим гафарихъ къекъуьн

яргъал физвай хьиз тир. Хважа халуди ва я Балакь халуди инал касдин чIал кьунин паталай адал туьгьметдин са паркутни гьалчун мумкин тир. Амма абур кьведни, кьарай хвена, киснавай ва гаф вилив хуьзвай. Эхирни муаллимдай чIал акъатна, адан гафарни Песеназни, Андреязни заз лагьанвайбур тир:

– Чан зи рухваяр! Эхь, куьн заз рухваяр хьиз я! Куьн чи дагъларин рухваяр я! Дагълара хайибуру, лекьери хьиз, уьмуьр тухвана кIанда. Лекьер, яргъариз лув гана, кьакьан цавара чархар яна, гьар сад вичин рагаз, вичин кьветIез хкведа. Куьнни гьахьтин лекьер я! Яргъал иер меркезди куь кьил элкъуьрнавач, квез квехъ куь раг, куь муг авайди куьне рикIелай алуднач, куь рикIери куьн дагълариз ялзава! И ялун садрани квадармир! Гьа ялуни куьн гьам инсанвилин, гьамни гьунаррин кIарариз хкажда, квез агалкьунар ва цIийи агалкьунрихъ фин патал къилав гуда. Сагърай куьнни, квек квай Дагъларин руьгьни! – Ингьар муаллимди гъилевай рюмкада авай ички цавун кьиле сивиз алабарна.

Суфрадихъ галайбуру вирида гьакI авуна.

– Сагърай, чан муаллим! – разивилелди лагьана Хважа халуди.

– Ам муаллим туш, гафарин кIватI я, – алава хъувуна Балакь халудини гьейранвилелди. Ахпа ам Ингьар муаллимдихъ элкъвена, къаб алаз хабар кьуна: – Вун инал лекьер хтуникай рахазва... Ваз чизвани, и йикъара иниз са чалагъанни хтанва. Ви ученик...

Ихтилат никай ятIа за кьатIанвай. РикIе квак гьатай хьиз хьана заз. Балакь халу Сардаракай рахазвай. И кьей хва, виликдай хьиз, хуьруьн седридин хва яз амачир, адан дережа хкаж хьанвайди, адан буба райондиз къуллугъдал хутахнавайди, гила адакай райондин кьвед лагьай секретардин хва хьанвайдини заз чизвай.

– ТIвар кьамир адан, – дакIанвилелди лагьана Ингьар муаллимди. – Заз чизва. Накь кимел зи патав къвез алахъна ам, псидин амалариз, гъил кьу-

на, салам гуз кІанз. «ПиштІ! – лагьана за. – Квахь зи виликай!..» Кимеллайбурукай вирида ваъ, садкьведа лугьунни авуна заз: «Яда, жегьил чІавуз хьайи са гъалатІдилай гъил къахчу, гила ам чІехи гада я, райондин гьакимдин хва я, Магьачкъалада юрфакдин студент я». «Ваъ! – лагьана за. – Угъривилелайни, къагьбевилелайни гъил къахчуз жеда, хаинвилелай ваъ! Жегьил чІавуз ахмакь яз хаинвал авурда, акьулбалугъ хьайила, гьадалайни бетер хаинвал ийида. Хаиндиз я салам гана кІандач, я адан салам кьабулна кІандач, ам негьна кІанда, ам инсанрин жергейрай акъудна кІанда!» Ким захъ галаз рази хьана. Пагьливан Жебеса а кьей хциз лугьунни авуна: «Ахлад, ахлад, гада! Ваз чин хъурхъ авуникай чара жедач!»

– Хъфенани? – жузуна Балакь халуди? – Чин кІеви вакІан хва я. Зун бицІизмаз зи бубадивай авур, ам хуьруьн мезредай кьве къуьлуьн кьил хкана лугьуз кьаз тур Велиханан хтул я ам...

– Хъфена. Сас регъвез, мурмурар ийиз, хъфена.

– Къе райондиз фена ам. Бубади вичин машин ракъурнавай, ам вичин патав гъун патал. – Ихтилатдик экечІна Хважа халуни. – Алудиз туна зи машиндилай, ругни ягъна, салам гудай чкадал яншах хъуьруьнарни авуна, алатна фена ламран хва.

– Адан бубадиз райондин жегьил активистар, комсомолар кІватІиз кІанзава лугьуз ванер авай, – лагьана Балакь халуди. – Вичин хвани гьахьтинбурукай яз кьун яз, эверна жеди ман. Важиб авай са тапшуругъ гуз...

– Я жеди... Я бубади гудай бегьем тапшуругъни авайди туш, я хцелай алакьдай са дуьзгуьн карни. Абурунди чпи чеб къалурун, чпиз виниз хкаж жедай рекьер акъудун, чпин мацІахайвал къалурун я... Пагьливан Жебесан гафарай, Сардара вуч ятІани Шуаяк къалабулух кутунва лугьузвай. – Алава хъувуна Ингьяр муаллимдини.

– Шуаяк? – мягьтел хьана зун.

– Эхь, Шуаяк, – жаваб гана муаллимди. – Шуай атанвалдай Жебесан патав балкІан гице лугьуз. Да-

гъдиз фин патал. ВачIедин кIвализ. Бес Сардара Шуаяз лагьаналда: «Вун гилани дагъдавай ви кьветIез физвайди яни?» Ада жаваб ганалда: «Ам кьветI ваъ, зи муг я». «Къе-пака ваз муг амукьдач» – лагьаналда Сардара Шуаяз. Шуай къе Дагъдиз фена, Жебесан балкIандаллаз...

И ихтилатри зи рикIикни кьил такъатдай къалабулух кутуна.

Гена Хважа халуди, кIвалин иесиди, вичи межлисдин кьенер бушайди кьатIана:

– Сардаран-Мурдаран тIвар кьун бес хьана, межлис рекъиз эгечIна. ИкI виже къведач, дустар! Шишер къанва, вишер къанва! Чаз чи къайгъуяр, чи ихтилатар авайди я. – Ада тадиз рюмкайра эрекь цана. – И садбур иштагь чкадал хтун патал гафар галачиз хъухъ! Чна зи зуьрнеяр ягъдалди, Песена вичин зуьрне рахурайтIа, генани хъсан жеда!

Ихьтин теклифдал вири рази хьана ва тамадади лагьайвал авуна. Межлис вичин гуьнгуьна гьат хъувуна.

Камаллу ихтилатар, шад хъуьруьнар, зарафатар къалин хъхьана.

Песена вичиз чидай кьван вири макьамар яна.

Ингьар муаллимди лезги халкьдин маниярни, урус частушкаярни, Гьиндистандин манияр лагьана. Хважа халудин юлдашни, гадаярни мугьманар авай кIвализ хкаж хъхьнвай ва инавай шадвиликай кфет хкудзавай.

Суфрадихъ галай садани я тIуьнин, я хъунин, я рахунар авунин вилик ажузвал хиве кьазвачир. Я садани вич юргъун хьанваз, ахвар агалтнаваз гьиссзавачир! Аламат тир! Низ чидай, белки, чи межлис пакаман ярар алукьдалди ва я рагъ экъечIдалди давам жедай, эгер кIвализ, рак ахъайна, чи виридан рикIелай алатнавай зи баде атаначиртIа. ЭрчIи гъилин кIирнавай кьуру тIуб сиви тухвана, вич акуна садлагьана кис хьайи межлисдиз (инавай гьар сада ам рикIелай фин вичин тахсир яз гьиссзавайди акквазвай), ада ванце ахмурдин тав аваз лагьана:

– Вув, я чан рухваяр, икьван геждалди ацукьна квез гьикI кьарай къвезва? Къецеллайди йиф я. КIвалин иесийрин чинни гъил ахъа я лугьуз, жуван чин кIеви ийидайди туш! Ацукьунин-къарагъунин тегьер авайди я! Къарагъара ибур, я Балакь! Вун ина виридалай чIехиди я! – саки эмир гана бадеди Балакь халудиз.

– Вичи ахварарна, гила чаз эмирар гузва... За ваз чахъ галаз ацукь лагьанайни? АцукьнайтIа вазни къарагъиз кIан жедачир! – зарафатна Хважа халуди. Ахпа рикIивай алава хъувуна: – Им инавай садазни чарадан кIвал туш, чун вири жуван кIвале ава!

Гъуьлуьн гафарал папани къул чIугуна:

– Я чан диде, мугьманрикай, хъсан инсанрикай юргъун жедайбурукай туш кьван чун! – лагьана Зиярадини.

– Геж я, чан свас, геж вахт я. Хуьр ксанва! Рекьяй хтанвай мугьманар галатнава...

– Дуьз лагьузва дидеди, – ихтилатдик экечIна Балакь халу, кIвачел къарагъна хьиз.– Къарагъ, гадаяр! – элкъвена ам чахъ: Песенахъни, Андреяхъни, захъ. – Куьн илифардай кIвалер мад авайди рикIелай алудмир. Са чкадал яргъалди хьайила, амайбурук куь тIем акакь хъийидач!

Чун пудни къарагъна.

– Заз Андреяз лугьудай са ихтилат авайди тир... – лагьана Ингьар муаллимни кIвачел къарагъна. – Хъфидай рекье лугьуда.

– Агь, чан диде, чан диде! – Хважа халуни кIвачел акьалтна. – Ваз за ви хтул чуьнуьхиз кичIезвани? Ина са йиф авуртIа жедачни ада? Шумудни са йисуз ам Москвда хьун вуна гьикI эхзаватIа яраб? ЦК-дай гъанвай туькдин месерал ксуз-къарагъзавай хьиз авани ваз ам ана?

– Ам гьа вуна лугьузвай ЦК-да хьайитIани, зи рикI секин жедайди туш, я хва! Гьахьтинди я зи рикI...

– Язух ви рикI!.. – лагьана Хважа халуди, зи баде чIехи кIанивилелди ва гьуьрметдив са гъилив къуь-

нелай кьуна вичив агудна. – Къахчу ви хтул, ви рикI секин хьуй! – Ада муькуь гъилив зун кьуна вичелди ялна ва бадедив агудна ва адан гъил зи гъиле туна, чун кьведни санал къужахламишна.

– Ви чан, ви хзан сагъ хьуй, чан Хважа! Ви кIвал къени хьурай, ви берекат къалин хьурай! Ви кIваляй рагьметдиз фейибуруз женнет кьисмет хьурай, къведайбуруз бахтар гурай! Ви рухвайрикай гьардакай са шегьер хьурай! – икьван алхишар бадеди Хважадиз зазни зи дустариз авур гьуьрметдай, адан мердвилин хатурдай лагьайбур тир. Ада абур, вахт яргъал мад са кьадар техфин патал якъин хейлин куьруь авунвай. Маса макъамда абурун кьадар са шумуд къат гзаф жедай.

Хважа халудин хзанди чун, вири чпин мугьманар, гьаятдин варарал кьван рекье хтуна. Чна гьихьтин разивилин, гьуьрметдин, сагълугъдин, алхиширин гафар лагьанайтIани, и кIвалин иесидизни адан килфетриз тIимил тирди чаз гьар садаз чизвай. Абур лугьузни кIанзавай, гьахьтин ашкъини авай. Амма бадедин хатурдай, адалай хъсандиз лугьуз тежедайдини чиз, рикIевай гафар чна, итимри, гъилер ягъуналди ва Хважа халуни адан кьве хва – Укайни Гезенти къужахра кьуна ахъаюналди эвезнай.

– И варни, и кIвалин ракIарни квез датIана ахъа я! Мус куьн атайтIани! – хълагьна Хважа халуди. – Чинеба яргъарилай катдай сад заз чидай. Гила гьамни кат тийидайдак умуд кутаз кIанзава заз.

– Мад кат хъийидач! – гаф гана за.

Хуьр ксанвай. Гзаф айванрихъ эквер кузвай.

АцIай зурба варз Дагъдин кукIвал акъвазнавай, налугъуди ам, вич адан далудихъ финиф кьасухдай энгеларна, вич чаз кIвалериз хъфидалди куьчеяр экуьз тун патал, акъвазнавай.

– Вуч чIехи варз тушни! Гъетерни екебур я! – заз икI сад лагьай гъилера аквазва. – Андей гьейран яз цавуз килигзавай.

Балакь халуни Песен вилик кваз физвай. Кьве кьавалдиз чпин кьилдин рафтарвал арадал атанвай,

абурун кьилдин ихтилатар куьгьне макьамрикай, макьамрин сирерикай тирди чаз ван жезвай. Абурун гуьгъуьналлаз зунни баде физвай. Балакь халуни Песен зини бадедин еришдив кьурвал физвай, абур, чавай къакъат тавун патал, гагь-гагь акъвазни ийизвай.

За эрчIи гъилив, адаз залан тежедайвал, мукъаятдиз бадедин къуьнелай кьунвай, муькуь гъилив адан са гъил кьунвай. Баде саки рахазвачир. Адаз ихтилатар куьчейра авуна куьтягь хьана кIанзавачир хьиз тир. Адан ихтилатар, ада вичи лугьудайвал, куьчейрал ийидай хьтинбур тушир. Куьчейрал ийидайбур са япай фена муькуь япай акъатдайбур я. Бадеди заз лугьудай вири гафарихъ чпин кьетIен метлеб, мурад жеда, абур вири рикIизни мефтIедиз гьахьун патал лугьудайбур жеда. Гьавиляй зани инал ихтилат авуник хев кутазвачир. Кисна физвайтIани, чаз чи кьведан рикIер сад садахъ галаз рахазвайди, ни гафар галачиз вуч лугьузвайтIа гьиссзавай.

Андрейни Ингьар муаллим чи гуьгъуьналлай. Андрея тIебиатдал, гатун йифел, ксанвай хуьрел йизвай гьейранвилери муаллимдиз хуш хъвер гъизвай жеди. Абур урусдалди рахазвай. Заз абурун гафар хъсандиз ван жезвай. Вичин гьейранвилер кьатIна, Андрея, садлагьана рикIел хтанваз, хабар кьуна:

– Ингьар муаллим («муаллим» гаф ада лезгидалди лагьана), квез заз са вуч ятIани лугьуз кIанзавай.

– Эхь, – жаваб гана муаллимди. – Авайвал лагьайтIа, ваз ваъ, ви дидедиз. Вуна Москвадиз хъфейла, Арина Федоровнадиз хълагь. Вуна гаф гузвани, хълагьда лагьана?

– Гузва, – лагьана Андрея.

– Килиг, – лагьана муаллимди, – вини пелеллай чкIанвай кIвалер аквазвани? Абур ви бубадин кIвалер тир. Абурун патав гвай аскIан са мертебадин кIвал чи кIвалер я. Ана исятда зи диде ава. Текдиз. Хквезвач зи патав цIийи кIвализ. Вичи вичин гъуьлуь, дяведай тахтай зи бубади, а кIвалер хуьх лагьанвайди я лугьузва. Гьавиляй завай адаз са затIни ийиз,

са гафни лугьуз жезвач. Дидедин гафунал гаф гьикI эцигда?.. Зун гьа кIвале чIехи хьайиди я. Куь къуншидал. Зани ви рагьметлу бубади са классда кIелна. Чун кIеви дустар тир. Ви диде Арина чи хуьруьз муаллимвилиз атай йисуз зунни, университет куьтягьна, чи мектебдиз кIвалахал атанай. Зун гьасятда адал ашукь хьанай. РикIивай! Гьа гила гьа ахпа адаз рикI ахъайда лугьуз хьанай зун. Алакьнач. Регъуьвални, кичIевални авай захъ. Ада зи гафар рикIивай такьаз кичIе тир. Жув хуьруьн гада я лугьуз, шегьердай, меркездай атанвай рушаз жуван рикI ахъайиз регъуь тир. Са акьван вахтни хьанач, гележегда ви буба хьун кьисметнавай Ясаба заз вичин рикIикай хабар гана: вич Аринадал ашукь тирдакай лагьана. За са куьтIни авунач. Заз жуван рикIевайди чуьнуьхна. Эгер за адалай вилик зи рикIевайдакай гьадаз лагьанайтIа, гьадани гьакI ийидайди заз чизвай. Къе и сир за ваз ахъайзава. Гила ам инсанриз чир хьуникай заз кичIе туш. Ваз ам лугьун зи рикIик квай. КIандатIа, хъфейла дидедизни лагь. Чир хьурай хьи, вичел чи хуьре ашукь хьайи гзафбурун арада садазни вичин рикIе авайди лугьуз тахьана амукьай зунни авай лагь... Ада ви буба Ясаб хкягьна. Виридалайни иер, викIегь, намуслу дагъви. Амай тарихар ваз чизвайди я, дидеди ахъайнавайди я, зи хва... Гьайиф хьи вун ви ватанда чIехи хьанач... Ина чIехи хьайиди хьиз вун дидеди чIехи авурди аквазва... Зун пара шад я, бахтлу я... Ви дидени, Урусатдин цуьк яз, дагъларин халисан руш хьиз, чи халкьдиз гзаф кIан хьана. Анжах вири рушар адал пехил тир, Ясаб гьадаз кьисмет хьана лугьуз. Гьабур хьаначиртIа, белки Арина инай хъфидачиртIа. Чаз ам, вунни гваз, хъфейвални чир хьаначир. Чинеба хъфенай. Амни гьикI хьанайтIа, гила ваз залайни хъсандиз чизва жеди...

Андрей киснавай. Аквар гьалда, адаз ихьтин макъамда вуч лугьудатIа чизвачир. РикIивайни, зун паталдини Ингьяр муаллимди вич ашукь хьуникай ахъайзавай дердерин «булахар» цIийибур, садазни

течидайбур тир. Гьавиляй тир ам гагь-гагь, манияр лугьудайла, адан рикIе са лугьуз тежезвай дерт аваз аквазвайди. Гила а дерт ичIирнавай...

– Вуч гзаф рахазвачни и Ингьар, чан хва? Ада вуч лугьузвайди я? – хабар кьуна бадеди, муаллимди урус чIалал ийизвай ихтилатдин гъавурда такьаз.

– Ада вичин дердер ахъайзава.

– Адаз вуч дердер авайди я?..

– Авайди я, баде чан, авайди я...

– Хъвайила, жезвай дердер я. ТIимил хъурай ман...

– Тахъвайла, абур къене амукьзава, генани гзаф жезва. Гьавиляй, хъвайила, винел акъудзава, пар кьезиларзава, баде, – лагьана за.

Са кьадар кисна, бадеди хълагьна:

– Папариз кIулан пар, итимриз рикIин пар залан жеда, хва...

Балакь халудини Ингьар муаллимди чун чи гьаятдал кьван рекье хтуна

– Пака аквада чун,– лагьана муаллимди. – Геже хийирар!

– Килиг гьа, – тагькимна зазни зи дустариз Балакь халудини. – Куьн илифардайбур жедайди я. Сифте нубат за кьазва. Куьн заз мугьман жеда. Пака ваъ, са югъ, кьве югъ алатайла. Ви дустар хуьруьхъ галаз, дагъларихъ дерейрихъ галаз са кьадар таниш хьайила.

– Кьвед лагьай нубат зиди я! – хълагьна Ингьар муаллимдини.

Амма мугьманвилериз финиф чаз кьисмет хьаначир.

5-кьил

Пакамахъ зун Ингьар муаллимдин къати ванци ахварай авудна. Адан ван чи айвандихъай, ахъа дакIардай, къвезвай.

– Гилани ксанмайди я?! – мягьтелвални хъелни кваз лугьузвай муаллимди бадедиз.– Им месик кумукьдай вахт яни?

– Киса, я Ингьар. Ксурай аялар. Рекьери ягъна галатнавайбур. Накьни йифен кьуларилай алатдалди кIвачелламайбур тир кьван... – кушкушзавай бадеди, накь хьайи крар адан рикIел хкиз.

– Накьан крар абур накь хьана алатайбур я! Къенин ихьтин авадан пакама гъиляй ахъайиз гьайиф тушни?!

– Аквада ман абуруз пакамаяр! Киса! Ша, за ваз са чай цан.

– Сагърай, чаяр хъванва за... Ксурай акI ятIа... Къарагърай, чуруяр турай. Чаяр хъурай. Са арадилай хкведа зун.

Зун сятдиз килигайла, цIудаз кIвалахнавай. Им хуьре месикай къарагъиз лап геж вахт тир. Икьван геждалди ксуз вердиш туширтIани, жув икI дериндиз ахвари чIугуни ва мадни ксуз кIан хьуни зун жувни мягьтеларнавай. Им я накь хъвайи ичкидивайни тушир, я хтай яргъал рекьеривайни. Зун хайи чилин гьавади сархушарнавай, чандал, рикIел алай кьван вири тIвалар-зварар алуднавай, гьавиляй беден ахваривай тух жезвачир. Идалайни гъейри, бадеди, зун дустарни галаз хкведайди чиз, виликамаз месер-яргъанар гьазурунини чпин кар акунвайди заз чизвай. Ада якъин вири месер ахъайни, сар акъудна абуруз рагъ гана, кек яна, пурпу авуна, хтунвай, яргъандин чинар, месерал вегьидай простынар Запун булахдилай гъанвай це туна, жив хьиз, лацу авунвайди, уьтуьни ягънавайди аквазвай. РикIивайни, и булахдилай гъайи це тур лацу пекер, са запун-затIни галачиз, тежер кьван лацу жедай. Гьавиляй адаз Запун булахни

лугьузва. Гьелбетда, бадедиз хуьруьвай яргъаз квай чуьлда авай и булахдай яд гъидай къуватар амачир. Адаз къуншидаллай жегьил дишегьлийри куьмекнавайди заз чизвай. Хтулдизни адан мугьманриз-дустариз бадедин патай авай чIехи майилри гьейранарнавай са дишегьлидини бадедиз ваъ лугьудачир. Абур адаз чпивай жедай вири куьмекар гуз гьазур тир. Идалайни гъейри, бадеди вичин уьмуьрдалди къазанмишнавай гьуьрметни хуьре чIехиди тир.

Песенни, Андрейни, куьрпе аялар хьиз, ксанвай. Песен яшдиз чIехиди тирвиляй каравутдал ксурнавай. Зини Андреян месер чилел вегьенвай. Зи дустариз айвандихъ физвай ихтилатрин ван къвезвачир. Заз абур ахварай авуддай фикир авачир. Зун кIвалинди я, заз геждалди ксун кутугнавач. Ингьар муаллим инал гьахъ тирди заз чизвай. Са мус ятIани чи класс-дин руководитель хьайи муаллимдиз вичин гьа чIаван кьилинвал-чIехивал ва къайгъударвал зини зи дустарин «къуллугъда» эцигиз кIан хьуни зак шадвални, хъверни кутазвай.

Зун, шалварни перем алукIна, кIваляй экъечIна. Ахвар галамаз къарагънавайтIани, зи чанда юргъунвилин гелни амачир, беденди ял ягъайди, ам кьезил хьанвайди за хъсандиз гьиссзавай. Вуч ятIани анжах хайи кIвале ксана къарагъайла, икI жеда, патал чкайра гьикьван ксайтIани, чанда заланвал амукьда.

Бадеди айвандихъ чилин стол, кIвачер куьруь экIягъан акъудна, анал пакаман тIуьн-хъун эцигна гьазурнавай. ЭкIягъандин къвалавай хъуьцуьганарни вегьенвай. Вич гила, цлавай хъуьцуьгандал ацукьна, ахварай авадзавай. Ам экв тахьанмаз къарагъайдал шак алачир. Ада якъин, экв жез-тежез, вичин кал ацана нехирдиз ракъурнавай, дана рачиниз янавай. Ахпа ам мугьманриз пакаман тIуьн-хъун гьазурунин къайгъудик хьанвай. ЭкIягъандаллай суфрадикай чранвай фан хуш-чими, иштагь артухардай ни къвезвай. Ибур агьил дишегьли патал регьят кIвалахар тушир. ЯтIани бадедилай абур вири ийиз алакьнавай.

Адан рикIин хцивални жумартвал датIана вине кIваче хьун зун патал чешне тир, за адал рикIяй гьамиша шадвални, дамахни ийизвай. Гьикьван гъамар-дердер акунатIани, ада садрани гардан кIир авуначир. Вахт тахьанмаз зи диде, вичин руш рагьметдиз финин хажалатни адан кьилел атанатIани, ада заз вичин рикI дарих хьанвайди къалурнач. Им адан рикIе тIал авач лагьай чIал тушир. Адан рикIе куьгьне тIаларни, цIийи тIални, тав квахь тавуна, амазмай. Анжах ада и кар я заз, я масадаз къалурзавачир. Адаз зун Москвадай дустар галаз хтун зи дидедиз такунини рикIин тIарвал гузвайди заз чизвай. И карди зи рикIни тIарзавайди гьадани гьиссзавай. Чун сад садан гъавурда гафар галачиз акьазвай. Гьа и кар чун патал теселлини тир.

– Пакаман хийирар, баде чан! Яз пакамаяр амайди туш, – геж къарагъунай гъил къахчун тIалабзавайди хьиз лагьана за. – Муаллим хъфенани?

– Хийирар, чан бала... Садра кьванни тух жедалди ксуникай зарар авач, – лагьана бадеди. – Муаллимдиз вуч ава кьван, ам яргъал рекьерай хтанвач... Пелерал-кимерал фена, хкведа ам. – Ахпа бадедин вилера са гьихьтин ятIани гъалаба гьатна. – Ваз вуч аватIа чидани, хва? Сардар хуьрева лугьуда. Адахъ галаз ара жемир. ГьалтайтIани, яргъи ихтилатармир адахъ галаз. Я къайи ихтилатарни мийир. Адан рикIе буьуьяр авайди я.

– Хьуй, баде. Заз адахъ галаз рахадай гьяз фадлай амайди туш... Ам накь райондиз фенва лугьузвай Хважа халуди...

–АкI ятIа гена хъсан я,– бадедин чинай гъалаба квахь хъувуна. – Фена ацукьрай вичин гьаким бубадин къвалав.

За чин-гъил чуьхвена куьтягьайла, Песенни, Андрейни къарагъна. Гьабурунни чинар-гъилер чуьхвена, Чуруяр туна. Чи кIвале гьамам-затI авачир. Зи фикирдик, мугьманриз фу-затI гана, абур, беденар цяй ягъун патал, Алид векьер лугьудай чуьлда авай

гургутIдик-чарчардик тухун квай. Жегьил гадайрин, итимрин «гьамам» гатуз чи хуьре гьанаг тир. Ингьармуаллимди, хтайла, зи план дегишарун мумкин тирди за гьисснавай. Накь йифиз Хважа халудин кIваляй хкведайла, ада Андреяз хиве кьунвай крар авай. ГьакI хьайила, «гьамамдив» къе бажагьат агакьдай.

Чи айвандилай хуьруьн чIехи пайни, амай вири кьуд падни хъсандиз аквазвай: Яру дагъ, ЧIехи вацI, МуркIадин дагъ, Алпан дагъдин кукIушар, яргъал чуьллер, гъвечIи рукар...

Андрейни Песен килигна тух жезвачир. Абур бадедивай сакIани экIягъандихъ ацукьариз жезвачир.

– Ина цавара лув гуз кIан жезва! Мад са затIни! – лугьузвай Андрея тIебиатдал гьейран яз.

Песенани, адан гафарал къул чIугун яз, кьил юзурзавай. Адазни лугьудай гафар авай жеди, амма адаз гзаф гафар сивяй акъудун хас тушир. Бахтавар вилин, бубайрин чилел хтунин шадвилин макьамри адан рикIе, руьгьда ванзавайди вилерай аквазвай.

– Я хва! – эхирни лагьана заз бадеди. – Жуван стхаяр суфрадихъ ацукьара. ТахьайтIа чун айибарда, мугьманриз фу ганач лугьуз.

– Ша ацукь, гадаяр, – лагьана за, – зи бадедин хатур хамир.

Бадедивай суфра къурмишунин карда Хважа халудихъ галаз гьуьжетиз тежедайди заз чизвай, амма адан гъилин ачухвилел адан чIехи муьгьуьббат, кIвализ хтулдихъ галаз мугьманар хтуни кутунвай дамах алава хьанвайди за вири чандалди, ивидалдини руьгьдалди гьиссзавай. Адан суфради бадедик акатнавай лувар, ада багьа мугьманрин вилик кIвалин кайваниди хьиз ийизвай вичин чIехи жумартвал алаз хьиз къалурзавай.

Зи рикIик зи кьве дуст патал са шумуд йикъалай, абур хуьруьхъ галаз таниш ва чкадин гьавадихъ галаз вердиш хьайидалай гуьгъуьниз, мукьва- кьилияр, жуван муаллимар кIватIна, дагъвийрин жуьреда са чIулав гьерни тукIуна, чIехи дем кутунин фикир

авазвай. Бадедиз и кардикай за гьеле лагьанвачир. Адахъ галаз, лезгийри лугьудайвал, мет метIе туна ацукьна рикIин вири ихтилатар, дерди-бала ийидай вахт заз гьеле хьанвачир...

Чун гъвечIи налчийрал, кIаник кутадай гъвечIи хъуцуьганрал, экIягъандихъ ацукьна. Анал бадеди дуьдгъверни, хипен нисидин чIехи ккIаларни (ниси бадеди якъин са нивай ятIани мугьманар патал маса къачунвай, адаз хипер авачир), вечрен рганвай какаярни (верчер бадедихъ авазвай) виртни эцигна. Виртни бадедихъ вичихъ авай. Зи чIехи буба рагьметдиз фейила, адалай амукьай куьнуьяр бадеди вичин хивез къачунай. Сифтедай бадедиз куьнуьяр маса гуз кIанзавай, вичивай абурухъ гелкъвез тежез кичIезвай. «ЧIижерай, чан бала, пайгъамбардин кьилни тамамдиз акъатайди туш, – лугьудай ада заз. – Куьнуьйриз килигун итимдин кар я». Зи дидедизни куьнуьйриз килигдай вахт авачир, ам колхоздин кIвалахрал жедай. Вичелай и кар, ийиз кIан хьайитIани, алакь тийидайдини ада хиве кьунвай. Чи куьнуьйрин гьал чирун патал, гагь-гагь бадеди хуьре куьнуьяр авай итимриз эвердай, абурувай меслятар къачудай. А итимар са акьван хуш аваз къведачир. АтайтIани, абуру бадедиз куьнуьяр чпиз маса хце, «абурухъ гелкъуьн ви гъиляй къведай кар туш» лугьуз жедай. Ихьтин теклифри бадедиз хъел гъидай. Эхирни ада вичи вичиз кьетIи гаф ганай: «Куьнуьяр за рекьидалди садазни гудач! Жувавай жедайвал абурун аявалда!» Гьа икIада вичиз куьнуьчивал чирнай. Бадедин умуд, зун чIехи хьайила, чIижерихъ зун гелкъуьнин умуд авай жеди. Гатуз са куьнуьдай кул экъечIна багъда са тарцин хилек ккIайла, баде, кьилел сеткани алукIна, мишерни гъилеваз аниз акьахьдай, хел атIудай ва мукъаятдиз къал квай чIижерин кул виликамаз ичIи рекъерни аваз гьазурнавай цIийи кьилдин куьнуьдиз кIвахдай... ХъуьтIуьз куьнуьяр картуфар хуьдай кIаник квай кIвализ акъуддай, абур литералди, куьгьне кавалралди кIевдай. Амма чIижериз чпин

халисан иеси кьейила, дарих жеда лугьуда. Бадедивай куьнуьйрин сан артухариз хьаначир. Абур къвезкъвез кьери жезвай. ЧIехи буба дири тирла яхцIуралай гзаф куьнуьяр хьайи чи багъда гила амайди са вад тир...

Бадеди суфра ахъайна: аник таза лавашар ва абурун винелайни чкалдив чIем чIугваз тунвай хъчадин афарар алай. Ида бадеди пакамахъ авур кьван кIвалахрал кIвалин вилик квай багъдай хъчарни кIватIайди алава жезвайди къалурзавай. Икьван крариз, гьуьрметриз къимет авачир!

– Неъ, чан рухваяр, квез гьалал хьуй! – лагьана бадеди. Вич кIвализ гьахьна, ам итимар галай суфрадихъ ацукьиз вердиш тушир.

Чкал кьелечIдиз аладнавай, къене куьткуьннавай зерзеррихъ тегьмезханрихъ (чи хуьре тегьмезханриз кIекрен мичер лугьуда), вергерихъ ва бицIи чичIекин пиязрихъ галаз таза шур какадарнавай атирлу ва дадлу къаришма гзафни-тIимилни тушиз тунвай афарри Песенанни Андреян иштагьрик лувар кутунвай. Им абуру чпин уьмуьрда лезги афарар незвай сад лагьай гъилер тир. Им абур патал тарихдин метлеб авай вакъиа тир.

– Афарар гьа ибур я ман! – лагьана рахунрал са акьван рикI алачир Песена, дудукь хьиз элкъуьрай пипIишдиз са кIас яна, дад акуна, адан гъавурда акьурла. – Зурба нямет я! Ихьтин тIеам гуз алакьун чIехи искусство я! Уьмуьрдал цIийи жуьреда кьару жез кIан жеда!

Андреяни дад акуна, фикир-фагьумна, гьадани вичин гаф лагьана:

– Зурба я! – Ахпа Пеесенахъ элкъвена: – Къе чакай халисан лезгияр хьана!

– Вун гьахъ я, – адан гафунал къул чIугуна Песена.

– Эхь, зи баде гьахьтинди я! Адан гьисабда куьн хьтинбур гзаф авайди я! – зарафат кваз лагьана за. – Ахьтин са виш баде хьанайтIа, дуьньядин са пай лезги чIалалди рахадай!

Чна фу тIуьна куьтягьайла Ингьар муаллим хтана. Ада чуру-спелни тванвай, лацу перемни алай, налугьуди, ам тарсуниз атанвай. Салам гана, чаз гъилер ягъайдалай кьулухъ, чахъ галазни ам классдин руководитель хьиз рахана:

– Куьн иниз ксуз хтанвайбур яни, тахьайтIа дуьньядин виридалайни иер пипIехъ галаз таниш жез? – и пипIехъ галаз зи танишвал фадлай хьанвайдакай ада гьич фикирни ийизвачир. – Къарагъ! Накь за Андреяз хиве кьурди я ам вичин бубайрин бинейрив тухуда лагьана.

Муаллимди и гафаралди вичи накь Хважа халудин кIваляй хкведайла Андреяз авур ихтилатар хъивегьна авунвайбур туширди къалурзавай.

– Ацукь, я Ингьар! Са чай кьванни хъухъ, са кьас фу неъ! – теклифна бадеди. – Мад им ваз мектеб туш кьван, гадайриз икI ая, акI ая лугьуз. – Баде чун мектебдавай гадаяр ваъ, итимар тирди муаллимдиз ишара ийиз кIан хьана.

Муаллим гъавурда акьунвай.

– Чна чаярни хъванвайди я, фарни тIуьнвайди я. Пара кьван сагърай. Берекатар артух хьурай! – Ахпа, ара гана, бадедин ишарадиз жаваб яз хълагьна: – Антер зи ученик я, Андрей зи дустунин хва я, Песенни абурун дуст. Пудни жуванбур я. Бес чаз са чIехи-гъвечIивал амайди тушни? Чаз абуруз са меслят гудай, са дуьз рехъ къалурдай ихтияр авачни, я диде! Жегьилар уьмуьрдайтIуз цIай кваз физва, яшар хьанвайбур астадаказ, акъвазиз-акъвазиз, тади квачиз. Яшара авайбуруз акквазвай затIар-крар жегьилри фикир тагана тун мумкин я. Амма а затIарик фикир-фагьум тагана тан тийидай хьтин затIарни хьун мумкин я. Жегьилар акъвазарна, абуруз лагьана кIанда: «Ингье, килиг. Ваз им акун ва чир хьун лазим я. Им флан затI я, идахъ флан метлеб ава».

– Вун гьахъ я, Ингьар муаллим, – рази хьана баде. – Вун гафаралди садавайни тухуз жедач. Къачу твах зи гадаяр гьинихъ кIантIани. Вуна абур чIуру

патахъ тухудач! Абур вал аманат хьуй, вун – Аллагьдал! Фу недай вахт хьайила, гваз хъша, гишила куьчейра тамир.

– Абурун сагъ-саламатвилин жаваб за гуда! – руьгь акатна муаллимдик.

Ахпа чун – зун, Песен ва Андрей – муаллимдихъ галаз хуьруьк фена.

– Балакь халу аквазвач хьи? – мягьтел яз сивяй акъатна Андреян. Накь йифиз Хважа халудин кІвализ атайди къе акъат тавун чІалахъ тежедай хьтин кар жезвай.

– Накьандакай кьил тІазва жеди, – лагьана Песена, и кардихъ маса себебар авачирдахъ агъанвай хьиз.

Зун киснавай. Заз гьасятда аян хьайи кардикай Ингьар муаллимди лагьана:

– Куьн дарих жемир. Адан кьил чкадал алама. Ам къе пакамахъ гьер хкиз яйлахдиз фенва. Куьн хьтин мугьманар ада гьер хиритІ тавунмаз ахъайдайди туш!

– Куьне чи Балакь халудикай масакІа фикирармир! – алава хъувуна за, Песенахъни Андреяхъ элкъвена.

Муаллимди чун сифтени-сифте чи мягьледин кимел тухвана.

Анал пагьливан Жебес халу ва са кьуд-вад яшариз чІехи итим алай. Жегьил итимар гатун кІвалахрал алай, гьавиляй абур кимел тахьун мягьтел жедай кар тушир.

Кимеллайбуру чаз хваш-беш авуна. Абуруз виридаз чун хтанвайдакай хабар авай. Хуьруьз патал фенвай хуьруьнвияр хтун ва я маса мугьманар атун чкадин инсанар патал са акьван еке вакъиа тушир. Хуьруьз гзафбур хквезвай, мугьманрикайни хуьр кьери тушир. Къе хьанвай чІехи вакъиа масад тир: Андрей вичин буба рагьметлу буба Ясабаз ухшар хьун.

– Санихъни тефенвай гьа гьам я ман! – гьейранни хьанвай итимар гьа са чІавуз абуруз куькай рахадатІани течизвайди хьиз аквазвай.

Якъин абурун виликай мад гъилера Ясабан кьилел мехъерик, Андреян яхцIур югъ хьайи юкъуз, хьайи мусибатдин дуьшуьш караг хъийизвай. Абурун рикIел Арина, Ширинат, хуьруьн аялриз тарсар гайи, вири вичел кьару хьайи жегьил урус муаллим руш, адан тарих хквезвай. АкI жезвай хьи, и чIехи итимриз, дуьньяни инсанар акунвай, гаф лугьун патал жибинра къекъвен тийиз вердиш и ксариз, исятда, а яргъал вакъиаяр рикIел хквез, лугьудай гафар амачир. Абуру ахьтин мусибат и хуьре хьуникай чпин тахсир гьиссзавай хьиз тир. Ингьар муаллимни киснавай. Ихьтин арада адаз вичин са зарафат арадла вегьин герек авачиз акквазвай жеди.

И кар кьатIай Жебес халуди, вич виридалай чIехиди тирди чиз, и теспачавал алудна, кимин алагъсалагъ гуьнгуьна хтун вичин хивез къачуна:

– Ахъай кван, жегьилар, дуьньяда вуч хабарар аватIа, куь кIелунар-кIвалахар гьикI ятIа, – лагьана ада заз килигиз, жавабни якъин завай кIанз. – Чун хуьруьн инсанар я, ина авайбур гьа са крар я: хебмал, ник-сал, векь-яйлах.

– Авач ахьтин къариб хабарар, – лагьана за. – Андрей студент я, Песена заводда кIвалахзава.

– Вуна дуьз карна, дустар галаз хтана. Абурукай заз Эдгьема ихтилатна.

– Хтанвайни ам?

– Са кьве варз идлай вилик хтана хъфенай... Ахпа, Шуаяхъ галаз гзаф ихтилатар-рахунар хьайидалай гъуьгъуьниз мад хтанай... Шуаяхъ галаз хьана ам. Адахъ галаз Дагъдизни фена. ВачIедин кIвализ. Шикилар ягъна, кхьинар авуна... Ана гъвечIи са сандух авайди тир, къадим кхьинар-чарар авай. Эдгьемаз гьа сандух тухуз кIан хьанай. Сандух Шуая вуганачир. Анавай чарарни вугуз кIанзавачир... Ахпа Эдгьеман рикIин хцивал, адаз халкьдин, чи ватандин тарихрай кьил акъудиз кIан хьунин алахъунар, адан михьивал акурла, абур илимдин рекьелди майдандиз акъудна, ахпа вичи хкана гьа сандухда эхцигда ла-

гьайла, Шуай чIалал атана. «Гьикьван вахтунда кIантIани жував тур, вири жуван кIвалахар авурла, зун амукь тавуртIани, а багьа чарар чкадал эхциг» тагькимна Шуая, амма генани са вацралай хъша лагьана. Вичи сандухда авай чарар вири кьилдин чарарал кхьин хъийида лагьана. Ада абур ученикрин копияр акъудна, гьабурал кхьин хъувуна, гьа са вахтунда ада птулкаярни кIватIиз хьана. Кххьей чарар-къаргъуяр ада птулкайра туна эцигнава вичин кIвале. ИкI абур вичи кьежекайни кьиферикай хуьзвайди лагьанай... Адан кIвале сандух-затI авач... Са гафуналди, Аданни Эдгьеман араяр захъ галаз авайбурулайни агатнава... Эдгьем валай гзаф рази тир. Зун шад я куьн таниш хьунал. Шуаязни вакай ада ихтилатар авуна. Гьадазни вун акваз кIанзавай.

– Шуаяз? – мягьтел хьана зун.

– Эхь, – лагьана Жебес халуди. – Ваз лугьудай гафар авалда вичиз. Вун хтун вилив хуьзвай. Эдгьемаз гайи бязи иски чарара авай кхьинар вичини кхьин хъувуна, птулкайра туна, кIвале хуьзва.

– Птулкайра? Вучиз? – залай вилик вичин мягьтелвал къалурна Андрея.

– Кьифери туьтIуьрай лугьуз.

– Икьван чIавал птулкаяр кIватIайди, туьквендиз вахкайди тушир. Эхиримжи вахтара птулкаяр кIватIиз акквазвай, амма туьквендиз хкиз ваъ, – алава хъувуна кимел алай итимрикай сада.

– Гьа птулкайра авай кхьинар вазни гуз кIанзавалда вичиз. Ваз куьгьне алпан гьарфарни чириз кIанзавалда вичиз...Накь вуч ятIани тади гьалда Дагъдиз фенва. Зи балкIанни къачуна... Сардар хуьруьз хтунни Шуаяк гъалаба акатна. А кьанцIархъанди адаз къургъар ганва, ВачIедин кIвал амукьдач лугьуз... Вичиз ахварар аквазва лагьана, рикIиз залан аянвилер гьахьнава лугьузвай.

Шуаяз захъ галаз рахаз кIан хьуни зун мягьтеларни авунвай, шадни авунвай. Адаз зун вичиз мукьва авунин фикир гайиди са шакни авачиз Эдгьем тирди

за гьисснавай. Шуаяхъ галаз рафтарвал хьуни заз тарихдин сирер, заз течидай крар ахъа хьунин мумкинвал гудайвили зи руьгь хкажзавай. Заз дуст хьанвай алим Эдгьемани адан уьмуьрдин юлдаш Дилясади зи хиве тунвай кар, тарихдикай са вуч ятIани кхьинин мурад кьилиз акъудунин мумкинвални мукьвал жезвайвилини заз хвеши ийизвай. Гьа са вахтунда икI садлагьана Шуай Дагъдиз фини зун фикиррикни кутунвай. ГьинвачтIани ина рикIеллачир, вилив техвей са кар хьанвай.

Заз гайи и шад ва гъалаба кутадай хабардай за Жебес халуни шад авун кьетIна:

– Им ви куьгьне дуст, тIвар-ван авай зуьрнечи Уьтквеман хва Песен я, Жебес халу.

– Жеч! – саки гьарай акъатна кьуьзуь пагьливандай. – Жеч! РикIяй за хиялнай, им заз са гьина ятIани акурди я лагьана. – Къала кван, ша инихъ, – лагьана ада Песеназ. – Дустунин хва кIеме кьан!

Ада Песен кIеме туна чуькьвена, адан далудиз са шумудра вичин зурба кап яна:

– Зурба кас тир, устад тир ам! Рагьмет хьуй вичиз. Адан кьилел мусибат атайла, заз жуван стха кьейила хьайи хьтин дерт хьанай... Амай ихтилатар чна, кIвале ацукьайла, ийида... Маншаллагь, чан хва! Вун хтана хъсан хьана!

– Ваз накь йифиз зуьрнедин ван атанани? – хабар кьуна и арада Ингьар муаллимди.

– Атана.

– Ам язавайди вуж тиртIа чидани ваз?

– Хважа тир жеди ман, вичин магнитофон кутунвай...– лагьана Жебес халуди, накь Хважа халудин кIвале мугьманар хьайидакай хабар аваз.

– Хважадин магнитофон фадлай чIур хьанвайди я, – лагьана кимеллайбурукай са итимди, жезвай ихтилатри гьевес кутунваз, вуч мад жедатIа вил алаз.

– А макьам, вични «Ялгъуз яйлах» ягъайди гьа и ви дустунин хва Песен тир! – вичи яшар хьанвай чIехи пагьливандиз течидай са кар чирунал ийизвай

дамах чуьнуьх тийиз, вичиз вичин вилералди и кар акунални ва ван хьунални шад яз алава хъувуна Ингьар муллимди.

Жебес халуди секиндиз жаваб гана:

– Хва бубадал атайди хьана кIанда ман... Адан а алакьунизни чун, кIвале ацукьайла, килигда...

И гафарай Жебес халудизни чун илифардай ният авайди аквазвай.

РикIивайни Жебес халу зурба, жумарт, мерд, гъилни рикI ахъа кас тир. Ам буй-бедендални, рикIелдини, алакьунралдини чIехи инсан тир. Ам симинал къугъваз заз жув лап гъвечIи аял тирла акурди тир. Адахъ вичин пагьливандин махсус парталар авай. Абурал жуьреба-жуьре запабар, птикар, гьайкалар жедай. Садбурун гафарай а пуд, кьуд пипI авай бици1и запабдин къене къадим лезги гьарфаралди кхьенвай дуьаяр ва маса пак гафар ава лугьудай. А гафарин везифа пагьливан чIуру вилерикайни, чIуру нефес ацукьуникай хуьн тир. Са вахтара а запабра авай гафар сим кьунвай зурба ракьун гъварарин ачадал хкаж хьана, симинал вичин алакьунар къалурдалди вилик кIелдай. Ахпа адаз хуьруьн ва райондин партийни гьакимри а куьгьне дуьаяр, абур жуван хайи чIалалди тиртIани, иски диндихъ галаз алакъада авайбур тирвиляй, а пак гафар эзберун къадагъа авунай. Амма пагьливанди симинал гьунарар къалурдалди вилик са вуч ятIани лугьун лазим тир. Жебес халуди вичиз ахьтин гафар хкягъна. Абур Хуьруьг Тагьира Сталиназ бахшнавай са шиирдай къачунвай бенд хьана:

Регьбер Сталин, чи фялейрин къеняй
ЭкъечIнавай ширин са бегьер я вун.
Чими ракъини хьиз, цIийи дуьньядиз
Нур гузавай са ляли-гевгьер я вун.

Халкьди и гафар чIехи хушуналди кьабулнай лугьуда... Зурба пагьливандихъ чIуру вилни чIуру нефес

галукь тавун гила тамашачийри Сталинан тІварцІин гьунар яз кьабулзавай кьван...

– Яда, – лагьана Жебес халуди Ингьар муаллимдиз, – вун и гад гьарай тир вахтунда лацу перемни алукІна куьчейриз экъечІнава. Ваз ядай векь, ийидай кІвалахар авачни? Къе 1-сентябрь туш кьван, лацу перемар алукІиз?

Им къаб алай, пар квай зарафат тир. Ингьар муаллимни и кар кьатІун тийидай хьтин кас тушир.

– Зи векь, зи гад гьарай – мугьманар я, – лагьана муаллимди. – Ихьтин багьа ксар гьакІ, кьилел кас алачиз, ахъайна жедач... Зун векь ягъиз агакьда.

– ГьикІ вун агакьда? Векь цІара ягъайтІа, вучда?

– Захъ авай кьван ученикар вахъ авач. Эверда са юкъуз чкадал алай виридаз. Садани ваъ лугьудач... – Са ара гана, гафарик са тІимил амалдарвални кваз, алава хъувуна: – Зун ви гъавурда акьунва, чІехи стха: жегьил мугьманрин къайгъу ваз чІугваз кІанзава. Эхь, вун залай йисаралдини, краралдини чІехи я, ваз ваъ лугьудай касни жедач. Амма Антер зи ученик я, Андрейни Песен адан дустар-стхаяр я. Абур заз рухваяр хьиз я. ГьакІ хьайила за абур жуван къаюмвилик кутунвайди я... Вун чи виридан чІехиди хьуй. Вавай мус ва гьинал хьайитІани ви гаф чаз лугьуз жеда, чна ам ян тагана кьабулда...

– Рахаз чида ваз, – лагьана, муаллимдин гафарик квай амардалвал гьисснаваз, Жебес халуди. – Гафарин кІватІ я вун. Де хьуй, ви лам диши хьуй... АкІ ятІа, алад, квез куь крар ава, фидай рехъ ава.

– Заз Андреяз Шуян кІвални, вичин бубайрин кІвал къалуриз кІанзавай. Шуаян кІвал Андрей патал дидедин кІвал тирдай я... Гьайиф Шуай вич хьанайтІа, лап кІвализни фидай...

– Дуьз кар я. Вун халисан муаллим я, Ингьар. Сагърай къуьнераллай ви кьилни, хура авай ви рикІни! Вуна ша лагьайтІа, ви векь ягъиз зунни къведа!.. Шуаян кІвализ, ам Дагъдай хтайла, алад. Геж жезвай кар авач хьи... – лагьана Жебес халуди лап рикІи-

вай. Адаз муаллимдин планар хуш хьанвайди адан чинайни, вилера садлагьана куькIвенвай экуьнайни аквазвай.

– Пара кьван сагърай вун, Жебес тха! Чаз вун инжиклу ийидай ихтияр авайди туш. – Ингьар муаллимдиз вичиз кьуьзуь пагьливанди лагьай гафари дериндай таъсирнавай, ам са кьадар теспачани авунвай...

Чун Къацу ратIрал эвичIна. Анлай, чи мягьле муькуь мягьледихъ галаз пайзавай ва ци дерин ачI-дагьар атIана, адан лап кIаняй къванерилай хкадариз-хкадариз авахьзавай Кьаркун кIам авай. Адан чапла къерехдивай хьиз Лизе къаридин са мертебадин кIвал авай. Гила, Лизе баде амачирла, аниз Шуян кIвал лугьузвай. Адан гьаятдал фин патал я Вини, я Агъа муькъвелай элячIна кIанзавай.

Къацу ратIрал гьарай кьилеллаз аялар къугъвазвай: цIуд-цIусад йисара авай хьтин кьве рушни са ирид бицIек. Рушарал диде-бубайри бицIибуруз килигун ихтибарнавай ва абуру чпин хиве тунвай кар къайгъударвилелди кьилиз акъудзавайди аквазвай. Са уьтери къекъвез эгечIнавай гъвечIи аялар Кьаркун кIамун дагьардихъ тефинал чIехи рушар гзаф мукъаят тир. Чун акурла, вири аялар садлагьана кис хьана ва жерге яна чаз килигиз акъвазна. ДатIана вичел бицIи аялар къугъваз вердиш чкадал кьиле хуьруьн муаллимни аваз чIехи халуяр атуни аялар мягьтелярнавай жеди.

– Ангье, – лагьана Ингьар муаллимди Андреяз, кIамун рувал агакьайла, а патавай секуьл кIвал къалуриз. – Им Лизе къаридинни Шуаян кIвал я. Арина Федоровна са шумуд йисуз гьа ина яшамиш хьайиди я. Адакай къаридиз руш, Шуаязни вах хьана. Лизе къариди Аринадиз лезги саягъда Ширинат тIвар гана. Хуьруьни а тIвар кьабулна. Хуьруьн гзаф жегьилар Ширинатал ашукь хьана. Муаллим руш мектебдиз ва я булахдал фирла ва я хкверла, гзаф гадаяр инал атана килигиз акъваздай, чинеба агь аладардай.

– Вунни атана жеди инал, – лагьана Андрея, муаллимдин сефил тав квай ихтилатдик са кІус шадвал кутун патал ва ада накь йифиз, Хважа халудин кІваляй хкведайла авур ихтилатар рикІел хкунни яз.

– Эхь, зунни атанай... Зун гуьгъуьнлай ви буба хьун кьисметнавай Ясабахъ галаз атанай, гьадан гуьгьуьл кьун патал... Жуван рикІни Ширинатахъ кузвайди чуьнуьхиз... Заз ам амай жегьилрилай гзафни аквазвай. Мектебда. Амма Ясаба заз вич Ширинатал кьару хьанвайдакай заз залай вилик лагьана. Заз амукьайди кисун хьана. За дуствал муьгьуьббатдилай вине кьуна. Гагь фикирни ийида за: дуьз авунани-авуначни? Зун Ширинат патал Ясабахъ галаз бягьсиниз экъечІнайтІа, белки, къе Ясаб сагъ-саламат яз амукьдайтІа лугьуз фикирни ийида за. Ваъ, зи бягьсинихъ агалкьун жедачир. Ширинатан майилар тек са Ясабахъ элкъвенвайбур тирди за фадлай кьатІанвай...

Муаллимди икІ чаз, вичелай яшдиз гъвечІибуруз, чакай яз иллаки вичин дуст Ясабанни Ширинатан хва Андреяз икІ вичин рикІин сирер ахъаюни зун, заз чиз, са зунни ваъ, гьам Андрейни, Песенни гьейранарзавай. Гьавиляй чун кисни авунвай. Чавай вуч лугьуз жедай кьван?.. Гьар вуч ятІани, Ингьар муаллим зурба кас я: ада дуствал хуьнин хатурдай вичин хсуси гьиссер, муьгьуьббатдин гьиссер, чІехи рикІин деринра кучудна. Гила, гзаф йисар алатайла, ада и сир чаз ахъайзава. Идани муаллимдин зурбавиликай, гьакъикъивиликай лугьузва. ИкІ авуналди, ада чаз, жегьилриз, вичин жуьреда тарс гузвай: килиг, уьмуьрда вилив техвей гзаф крар жеда, куьне кьведакай тек са дуьз, гъалатІ галачир, рехъ хкягъна кІан жеда, пака куьн куь намусдин ва инсанрин, хуьруьнвийрин, мукьвабурун ва чарабурун вилик регъуьла яру тежедайвал.

Шуаян кІвал гьа заз чидайвал амай, гилигай-хкатай чка авачир. Са мертебадин аскІан кІвал я. Виликай айван хьтин са чІукни гала, ракІарин кьилелай къапни алаз. Адан анжах рангар алахьнавай. Гьаят-

дин са къерехда, кІамун а патан руван хивел акІурнавай куьгьне шалманни са патахъ ян гана акъвазнавай. Адалай кІвалел тухванвай кьве симни къавун чІередик ккІурнавай, абур бушдаказ куьрс хьана акъвазвай. Хуьруьнвийри чеб гуз, Лизе къариди гьар йисуз асунардай кІвалин чин, вилик квай кІамай кых[1] къачуз асундай амай цларин къецепатар, сувагъар алатна, асунар хкІун тавуна са шумуд йис хьанвайди акъвазвай. Къари амайла, хуьруьн папарини адаз кІвал къакъажиз куьмекардай, адаз булахдилай ятар гъидай. Шуаякай, гьар вуч ятІани, инсанри, гьа виликдай хьиз, вил къязавай. Шуая къунши ва я хуьруьн маса дишегьлийриз кІвал асуна лагьанайтІа, ваъ лугьудай садни жедачир. Аквар гьалда, Шуая вичи кІвалин акунриз са акьван яб гузвач. Къене падни акахьнава жеди.

– Ана аваз шумуд кІвал авайди я, – жузуна кІвалин гъвечІивал акур Песена. – Ана виридаз чка бес жезвайни?

– Зун ана хьайиди туш, – лагьана муаллимди, – заз Жебесавай ван хьана чида. Ана пуд бицІи кІвални са дар дегьлиз хьтинди ава.

– Арина Федоровна гьи кІвале хьанай? – хабар кьуна зани, картуфрин фур авай кІвал рикІел хтанваз.

– Ам агъа кІвале, рагъэкъечІдай пата авай кІвале авай. Ам къайи кІвал хьиз тир, лугьуда. Ана Лизе къариди чпиз гузвай чепедин кьазбунар ва недайхъвадай затІар хуьзвай. Ана картуфрин фурни авай. А фур Шуая, вичин буба гьукумдин векилри ана ягъна кьейидалай кьулухъ, накьвадив ахцІурна лугьуда. Чи хуьруьз Урусатдай жегьил муаллимар-рушар атайла, гьа кІвал Ширинатаз кьисмет хьанай... Абур яргъал ихтилатар я... Квез абур Антеравай ванни хьанва жеди... Вахтар хьайила, абурукай за квез архаиндиз ахъайда... – ИкІ лугьудалди, муаллимди вичиз артухан суалар гунуг исятда герек туширди къалурзавай.

[1] *Кых* – рагъу чеб, кьар.

Ахпа муаллимди чун вини мягьледиз, вичин бубадин кІвалел, вичин дидедин патав тухвана.

Гьамни Шуаян кІвал хьтин са мертебадинди тир. Мегьежар галаз туькІуьрнавай айвандихъ цлавай, рагъ аватзавай чкадал, куьгьне хъицикьдал агаж хьанвай, гъвечІи хъхьанвай, кьил шуткьудив кутІуннавай къари-баде ацукьнавай ва вичи вичик са вуч ятІани мурмурариз акьванралди гуьлуьт хразвай. Ам Ингьар муаллимдин диде тир.

– Хийирар, диде чан! – лагьана Ингьар муаллимди дидедиз.

– Абат хийирар, чан хва.

– Хиийирар хьуй ваз, баде! – лагьана чна, пуд гададини саки са сивяй.

– Абат хийирар, чан балаяр... – къаридин ванце са гьихьтин ятІани игьтиятлувал гьатнавай. Ахпа ам хцихъ элкъвена: – Садни чир жезвач. Ибур вужар я, хва?

– Абур, диде, Москвадай лап чІехида ракъурнавайбур я, вун зи патав, зи кІвализ хутах лугьуз, – чаз, кьулухъ элкъвена, вил акьална муаллимди.

– ТІвар вуж я чІехидан? – игьтият квадар тавуна хабар хкьуна бадеди.

– Леонид Ильич Брежнев я.

– Лап гьа гьада ракъурнавайди я?

– Эхь, диде чан.

– А Лаанидаз завай вуч кІанзавайди я? – суална къариди, гуьлуьт храз-храз.

– Адаз вавай затІни кІанзавач, диде. Ада и гадайриз кІевелай тагьким авунва: и къари, ингье и вун, Ватандин чІехи дяведа телеф хьайи аскердин хендеда Шагьни, вичин хайи хцин кІвализ хутах, текдиз и гъаргъардал алай иски дехмеда тамир.

Къариди гуьлуьт хрун акъвазарна.

– А Лаанидаз ни хабар гана закай? Адаз гьикІ чир хьана зун авайди?

– Адаз вири чизвайди я, вири аквазвайди я, диде. Гьавиляй ам и уьлкведин чІехидини я.

– Ам вич вичиз чIехиди я. Ам уьлкведин чIехиди я. Зи кIвалин чIехиди туш хьи! И кIвалихъ вичин иеси авайди я. Ам зи итим я. Ада заз лагьанва: и кIвал гадармир... Им ада вичин гъилерив эцигай кIвал я! Заз адан гаф чIурдай ихтияр авач! – Ахпа ам чахъ элкъвена: – Лаанид лап вич иниз атайтIани, зун инлай са чIарни юзадайди туш! Ахлад, чан балаяр, гьа атайвал! Зав жуван чкадал рекьиз тур.

– Я диде, кIвализ атай мугьманар чукурдани?

– Абур мугьманар хьиз атанвач ман...

– Мугьманар я, диде, мугьманар я. Садани абур ракъурнавайбур туш, – секинар хъувуна хци диде. – Ваз Антер чир хъхьаначни? Зи гъилик кIелай?

Къари, акьванар хъицикьдал эцигна, кIвачел къарагъна. Ам, гъил вилерин кьилелай тIулаба кьуна, заз килигна.

– Чир хъжезмач бадедиз. Буьркьуь хьанва, – гьайиф чIугуна ада. Кьве шуьткьвей гъиливни зи гъил кьуна чуькьвена. – Вун хтуй – рагъ хтуй, чан бала!

– И Андреяз килиг кван! – шаддиз ва вичин дидедик руьгь кутазвай хьиз лагьана Ингьар муаллимди.

Къари Андреязни, гьа заз килигайвал, тамашна. Ам гьакI къах хьана амукьна. Якъин адаз фадлай чидай са ухшарвал акунвай. Вичин къуншидал хайи, чIехи хьайи Ясабан лишанар адан хцин чинай акуна адаз гьасятда чир хьанвай. Вилерин зайифвиливайни и кардиз са манийвални ийиз хьаначир.

– Я Аллагь, зун ваз къурбанд хьуй! – лагьана къариди. – Гьа им Москвадай я жеди. Санихъни тефей Ясаб я. – Ада кьве гъиливни Андреян гъил кьуна, адаз са шумуд темен гана. – Чан бала-а! Чан бала-а! – Ахпа ам къужахда кьуна шехьиз-шехьиз лагьана: – Вун хтурай – рагъ хтурай! Чан жуван муг жагъур хъувур шараг!

Ахпа къаридин кьеженвай вилер Песенал фена;

– И балани чи хуьряй яни?

– Зун вини Тагъар хуьряй я, баде, – лагьана Песена.

– Вунни хвашгелди, чан бала, – гьадазни гъил яна къариди. Ахпа вичин хциз эмир квай ванцелди лагьана: – ИкI мугьманар куьчейрал тадайди туш! Твах кIвализ! За са чаяр эцигда. Амай хабарарни кIвале кьада.

– Чаяр хъваз, чун ваз гьикI аквазва? – мад зарафатарна Ингьар муаллимди. – Ваз маса туьнт затIматI аватIа, гьадакай рахух!

– Ваз зун акьван зайиф яз аквамир, хва. Ихьтин багьа мугьманриз туьнт затIарни за жагъурда! Вал гуж акъулддач!

– Яъ! – мягьтел хьана Ингьар муаллим. – Идав гвай гафар аку-е!

– Гьун бес! – лагьана дидеди. – Зи лахлах хьанвай чанда рикI амачир хьиз авани ваз?

Къаридик рикIивайни руьгь акатнавай. И кардин себебни, са шакни алачиз, Андрей, вичин хцин дуст Ясабан хва, хтун тир.

– Диде чан, – лагьана муаллимди вичин дидедиз, – гадаяр тIуьна-хъвана тухзавайбур я. За абуруз чеб илифарунни хиве кьунва. Гьа илифарун чна ина, чи бубадин кIвале, ви гъилик кваз тухуда, диде. Чна абуруз вуна чрай фу гуда. За ваз гаф гузва... Къе чи Антеран дустар хуьруьхъ галаз таниш хьурай... Идалайни гъейри, заз Андреяз вичин бубадин... кIвал къалуриз кIанзавай... – «КIвал» гафунилай вилик муаллимди ара ганай, вучиз лагьайтIа, харапIаяр хьанвай кIвалерихъ галаз и гаф кьазвачир, амма адаз абуруз «харапIаяр» лугьузни кIан хьаначир.

Дидедиз хцин теклиф хуш хьана.

– Де хъсан я, чан хва. Вуна лагьайвал хьуй... Фейи чкадал са акьван яргъиярмир, аялдин рикI дарих жедайвал тахьуй... – Вичин бубадини дидеди санал уьмуьр тухвай, вич хайи кIвал чкIанваз акурла, Андреяз дерт ийиз, адан рикI заланариз кичIезвай къари-бадедиз.

– Ам аял туш, диде, итим я... Анаг такуна алатайтIа, адан рикI гена гзаф тIар жеда...

Ацахьзавай кІвалерикай вуч лугьуз жеда кьван? Заз инаг сифте яз къеняй мектебда амайла, Балакь халудихъ галаз зунни, Айсамни Сардар чинеба верчер чуьнуьхзавайбур кьаз фейи йифиз акурди тир. Инаг гила гьа чІавалайни бетердиз чкІанвай. Къавар аламачир, кьвед лагьай мертебадин чил, сад лагьай мертебадин къав жезвай чкаярни инлай анлай ацахьнавай. РакІарар-дакІарар ханвай, патахъ хьанвай, къавун гъваррикай садбурун кьилер чилел аватнавай, садбур чпин чкайрал аламай. Адет яз, иеси амачир кІвалерикай бязи инсанри куьгьне рак-дакІар, гъварар, лангатар, масадбууз таквадайвал, тухудай. Ясабан кІвалерик садани кягъзавачир, абурун иесидин мусибат рикІелай алат тийизвайвиляй садан гъилни я инин лангатрал, я гъварарал, я рак-дакІардал физвачир. Заз бадедин сивяй чидайвал, Ясабан дидени рагьметдиз фейила, адан рушари, Ясабан вахари (абур маса хуьреризгъуьлуьз тухванвай), кІвале авай къаб къажах ва маса лазим шейэр ва аманатар хутахнай... Марфарикни живерик акатиз сувагъар алатнавай, фер-фер хьанвай цлар акурла, хаф язавай. КІвалерин къене къалиндиз вергер экъечІнавай. Ина са мус ятІани инсанри уьмуьр тухвана лагьай хьтин фикир ийиз жедайвал тушир, гьакьван акІахьнавай. АкІ жезвай хьи, гуя са низ ятІани инал кІвалер хкажиз кІан хьана, амма адавай акьалтІариз хьанач, вичин мурад кьиле тухуз хьанач. РикІивайни, ина уьмуьр тухвайбурун гзаф мурадар кьиле тефена амукьайдаказ вири хуьруьз чизвай. Чазни, и кІвале хайи, амма чІехи хьун лазим тир, амма вичиз и кар кьисмет тахьай Андреяхъ галаз иниз атанвайбурузни, чизвай.

Андреяз, вилик акатай вергер кІвачерив пуьрчуькьарна, кІвалин къенез гьахьиз, кьилди-кьилдин утагъар хьайи чкайриз килигиз кІан хьанай, амма Ингьар муаллимди адаз ихтияр ганач:

– Герек авач, гада. Жуван рикІиз сабур це. Ина са куьлуь юзунивай цлакай лангат-затІ хкатна аватун мумкин я, хата я. Гъварни аватун мумкин я...

Андрея кам кьулухъ чIугуна. Ада, са гафни талгьуз, цларилай кап алтадна. Адан вилер кьеженвай.

Ингьар муаллим и залан декьикьаяр кьезилариз алахъна:

– Инагар эцигдайла, лангатар атIузни, къавариз накьв гудайлани чна, хуьруьн а чIаван жегьилри, куьмекар гайиди я. Мел авурди я. Къавариз накьв гайила, яру-цIару шалар-тIаратIар тIваларал кутIунна, къавун къерехар тирвал акIурнай. Балакьани адан зуьрнечийри къавал макьамар ягънай, чна, гадайрини рушари, къавал кьуьлернай, манияр лагьанай. Им гьахьтин адет тир. КIвалер эцигзавай вирибуруз гьахьтин куьмекар гудай...– Ингьар муаллимди гъвечIи ара гана, дериндай нефес акъадарна. Якъин адан рикIел и кIвалин иесидихъ галаз алакъада авай маса гзаф вакъиаярни хтана. Ахпа ада пашмандиз давамарна: – Вучда? Инсандин уьмуьрдихъни, кIвалерин уьмуьрдихъни чпин кьадарар ава, мидаимвал садазни, са куьнизни ганвач. Са несилар хъфиз, абурун чкадал жегьил несилар хквезва, кIвалерни, куьгьне жез, чкIида, абурун чкадал цIийибур эхцигда... Вун и накьвадин, и хандакIра эцигнавай къванерин иеси я, чан хва Андрей. Иски дердерни тIалар цIийи кьилелай рикIе регъуьн хъувуни, тIарвилелай гъейри, са затIни гудач. ЦIийи шадвилерихъни, цIийи мурадрихъ фена кIан жеда. ТахьайтIа, чилин шар ракъинал элкъуьн хъийидач. МасакIа жедач... И чил михьи хъувуна, инал цIийи кIвалер хкажун гила ви хиве ава, хва.

– За гьакI ийида, муаллим! – лагьана Андрея, руьгь акатнаваз. – Чка лап хъсанди я: вири хуьрни, дерени капаллайди хьиз аквазва.

– Чна ваз къавариз накь гуз куьмекда,– лагьана за. Ахпа руьгь кутун яз алава хъувуна: – Песена ви къавал зуьрнеяр ягъда.

– Зун рази я! – зи далудиз кап ягъиз, лагьана Андреяни.

– Зунни гьамиша гьазур я! – лагьана Песенани.

РикIивайни, Ясабан кIвалер хьайи чка ягъв тир. Инлай чи хуьр, кьибледихъди, шегьердин къайдада, кьве чIехи куьчедин дуьзгуьнвал хвена, абурун кьвекьве патарихъайни кьве мертебадин чIехи кIвалер хкаж жез-жез гегьенш хьанвайвал аквазвай. Идалайни гъейри ягъван далудихъай хуьруьн куьгьне, гуьтIуь куьчеярни, даркаларни, Варарин мягьлени, гила вичикай хуьуруьн медениятдин идара хьанвай мискIинни, къубадин къваларилай элкъвез-элкъвез жуьреба-жуьре эвер гунар алай плакатар ягънавай мискIин аквазвай. И чкадилай Шуаян хъални аквазвай.

Ихтилат шадвилихъ элкъуьрун патал за, Ингьар муаллимдизни, зи дустаризни чизвай кар тиртIани, рикIел хкунриз, зи хсуси тарихдин вакъиайрихъ галаз алакъада гьатнавай чкаяр, экскурсия тухузвай гидди хьиз, гъилелди къалуриз-къалуриз, лагьана:

– АтIа мискIинда-клубда, къадим вахтара вичикай хашпара килисани хьайи и чкада Балакь халуни, Айсамни зун БетIихаз абурдай вегьиз кIан хьанай. Чун Шуая хвенай... Сифте яз зун мектебдиз фейи юкъуз, анай зун и ягъвалай яна, агъадихъди, дар куьчеярни даркалар авай патахъ катдайла, Шуая, атIа хъалдай экъечIна, зун кьуна, бадедив вахканай.

– Шуая вун а чIавуз кьуначиртIа, къе вун Москвадай студент яз хкведачир, – зарафатна Ингьар муаллимди.

Гадаяр хъуьренай.

– Аниз, фена, килигайтIа жедачни? – суал гана икьван гагьда рахунрик са акьван хев кутан тийизвай Песена.

– Квез кIанзаватIа, вучиз фидач! – лагьана Ингьар муаллимди. – Тарихдин имарат я.

Амма анал фидайвал хьаначир.

И алахьай, цавар тежер кьван вили ва кьакьан тир, я Алпан дагъдин, я МуркIадин дагъдин, я Гетин, я КIелет, я Яру, я амай са кукIушдин кьилелни цифедин са гъабни алачир, цава рагъ ргазвай и юкъуз вири дереда садлагьана дагълар чкIай хьтин, цIайла-

панар ягъай хьтин къати, хци ванер гьатна. Ванер къвез-къвез хци ва къати жезвай.

Хуьруьк, вичик хкуьрай чIижерин кьунуьдик хьиз, къал акатна. Инсанрин кIеретIар сифте чпин мягьлейрин майданрал, кимерал, чIугуна кIватI жезвай. Хуьре чIехи къурху гьатнавай. Инсанар и чIехи сирдин, зурба, хаф ягъиз тадай хьин ванцин вилик вучдатIа течиз амай.

Агъада авай Варарин мягьледин, накь йифиз чун Хважа халудин кIваляй хъфей рекьяй тIуз са кIеретI дишегьлийри, гъвечIи аялрин гъилерни кьуна, лап бицIибур кIуларал алаз, мискIин галайвал чукурзавай. Папари, звериз-звериз, са гъилив мет гатаз, гьараярзавай:

– Цавар уьцIезва! Къванер аватзава! Я Аллагь, вакай чара!

Кьакьан вили цавар, чилел гуя са затIни тежезвайди хьиз, киснавай, алахьнавай, абуруз са къайгъуни авачир.

За жув рикI хуруда чкадилай юзанвайди хьиз гьиссна. Песенни, Андрейни чинин рангар атIанваз аквазвай. Чун кьуд пата вуч хьанватIа гъавурда акьазвачир, амма хьанвай кар зурбади, гафаралди лугьуз жериди тушир. Чаз Ингьар муаллимдивай тедбир кIанзавай. Ам киснавай, чиник са къурхуни, рикIик са гъалабани квачиз яргъаз килигиз акъвазнавай.

Чун акъвазнавай чкадални, кьуд пад хъсандиз аквадай пел тирвиляй, садлагьана гзаф инсанар кIватI хьанай. Бязи итимри, Ингьар муаллимдин секинвилел мягьтелни жез, адакай и кардай хъелни къвез, ам муаллим тирвиляй, ам тIебиатдин вири крарикайни сиреракай хабар авайди яз кьабулуналди, адавай хабар кьазвай:

– Ина вуч хьанвайди, я муаллим? Вун вучиз киснавайди? Кьве гаф хьайитIани лагьа, залумдин хва!

Ингьар муаллим киснавай.

Виридан вилера кичI авай. Гьарда, теспача яз, вичи вичик, я патав гвайдаз са вуч ятIани лугьузвай.

Анжах бицIи аялар, дидейрин кIвачерив игисна, кисна-вай. Садни шезвачир.

Мад зун са карди аламат ийизвай. Садазни яргъай хтанвай чун –мугьманар аквазвачир. Чун виридахъ галаз, какахьна, сад хьанвай. Кьиле физвай аламатди хуьруьз яргъай мугьманар атун, Ясабан хва Андрей хтун садлагьана къерехнавай.

– Мусибат жезва! Эхирзаман алукьзава! – гьарайзавай са дишегьлиди кьилни хур гатаз. – Я Аллагь! Са чара! Хуьх на чун! Чан пак Дагъ, алуд чалай чал къвезвай балай!

– Цавай къванер къвезва! Гьабур сад сада акьаз акъатзавай ванер я! – итимрикай са ни ятIани лагьай гафарни теселли гудайбур тушир.

Са нин ятIани рикIел исятда Шуай атана:

– Шуая мад чи патара къванер ават хъийидач лагьайди ялдай... – ибур бедбахтвал алатна финин умуд гудай гафар тир. Инсанри умуд квадарзавачир.

– Ам вич гьинва? Гьада белки са тедбир гун?..

– Хъалда ам авач.

– Хъалда авачтIа, Дагъда ава...

Эхир чIехи йисара авай мад са итимди, хъел кваз, Ингьар муаллим къуьнерилай кьуна зурзурна:

– Лагь тIун са гаф, я лацу перемар алайди! – лагьана ада, гуя лацу перемар алайбуруз вири чир хьун, абуру вири крарин баян ва жаваб гун лазим я. Адаз жаваб муаллимдин савадлувиливай кIанзавайди якъин тир. – Ина вуч жезвайди я? Вуна кIелай ктабри вуч лугьузва?

Эхирни Ингьар муаллимдай гаф акъатна, адан вилери шадвилин цIарцIар гузвай:

– Ванер агакьзава, къванер агакьзавач! – лагьана ада. – Секин хьухь вири! Килиг МуркIадин дагъдиз! ДатIана ракъинал муркIари цIарцIар гузвай дагъ кьецIил хьанва! Ам рагъул хьана, ранг, рекIв алачиз акъвазнава!

РикIивайни, МуркIадин дагъ чаз пакамахъ акурвал иердиз, дамахар гваз аквазмачир, ам, къуьнер куьрс хьанвайди хьиз, аскIан хъхьанваз аквазвай.

– Хьурай ман, – лагьана муаллимдин къуьнер кьуна зурзурай итимди. – Им вуч лагьай чIал жезва?!

– Им лагьай чIал я хьи, чан хуьруьнви, муркIар хана, абурун къаябар ЧIехи вацI тирвал агъадалди къвезва. МуркIадинни, селдинни, чеб чпе акьазвай дагъларин къаябринни вацIун кьерен къванерин ванер я къвезвайбур.

Инсанрилай регьятвилин агь алахьна.

Аялрик садлагьана гьерекат акатна, абурун гьарай-эвер, хъуьруьнин ванер акъатна, ахпани абурукай са кьадар чIехибурун кIеретIди руг кьилеллаз ЧIехи вацIухъди чIугуна чукурна.

Садни акуна чаз, ЧIехи вацIун, чи хуьряй аквазвай адан вини кьиляй, сел акахьнаваз, алабар жезвай, цIарцIар гуз-гуз агъадалди къвезвай зурба къаябар пайда хьана. Агъадай чаз аквазвай кьван саки вири инсанар, вуч хьанватIа гъавурда акьунваз ва и кардикай луварни гьевес акатнаваз, вацIухъди ахмиш хьана. Чи патав гвайбурукайни гзафбур вацI галайнихъ эвичIна. Ихьтин зурба аламат мус хьайитIани жедай ва аквадайди тушир.

– И кар вуч ятIани вахтундилай фад хьана, – лагьана Ингьар муаллимди. – Заз чIехибурун сиверай МуркIадин дагъдин «япунжи» кукIвар хьун виш йисалай садра жезвай кар я лугьуз ван хьанай. Виликдай и кар хьайи вахт 1930-йис тир, лугьуда. А йисуз чи мискIиндикай клуб авуналдай. Бязибуру а сел атун ЧIехи вацIуз мискIинда авай ктабар гадарун хьана лугьудай... Амма а чIавуз а муркIарин сел виликандалай са виш йис алатайла, яни вичин тIебии вахт алукьайла, атанвайди тир...Къенин сел гьич тахьайтIа са яхцIурни ругуд йисалай хьун лазимди тир. Адет яз, дагъдал кIватI жезвай мурк залан хьана хадалди сагъ са асир герек жезва. Зурба залзалаяр хьайилани, вахтундилай вилик муркIар хайи дуьшуьшар хьаналда... МуркIар, белки, дагъдал чи асирда гзаф хьана жеди, чи асирдин вири дердер хьиз... Эхиз хьанач жеди... Я туштIа кьуьзуь хьанва чи МуркIадин дагъ... Чилер юзай кар авач кьван...

– Накь йифиз Алпан Дагъдай са вуч ятIани хъиткьинарай ванер акъатна ван хьайибур ава, – лагьана са ни ятIани. – Ялгъуз яйлахда хиперив гвайбуруз ван хьана лугьуда.

– Накь зун райондиз фенвай... – ихтилатдик экечIна са масадни. – Няниз, анай хкведайла, автостанциядал ван хьайи суьгьбет я: бес райондин чIехида Дагъдиз, ана авай мусурман пIирер чукIурун патал, комсомолрин са кIеретI ракъурналда. Ахпа райондин чIехидаз вуч ятIани садлагьана пис хьаналда, Махачкъаладиз тухудайвал хьаналда. Гьанай зенгиз туналда ада, бес Дагъдиз ракъурнавай гадаяр элкъвена хтурай, пIирерик кягъ тавурай лагьана.

И хабарди Ингьар муаллимдик гъалаба кутур хьиз тир.

– Сардар накь райондиз гьавая фенвачир... Адан ният аян хьайи Шуайни Дагъдиз фенва... Ади хъсан аквазвач заз и крар... – фикиррик акатнай муаллим.

– Комсомолриз элкъвена хъша лагьанва кьван? – лагьана за, муаллимдин гъалаба алудиз кIанз.

– Комсомолар хтун мумкин я... Сардар угъраш я...

Чун ЧIехи вацI галайвал эвичIдайвал хьана.

Хуьруьн кIвачи-кIвачи къекъвез жери кьван вири халкь вацIун къерех тирвал чка-чкадал кIунтIарал, пелерал кIватI хьанвай. Гьарай-эвер къалин тир. Инсанри са вуч ятIани лугьузвай, амма садани абурун гафарин манадиз фикир гузвачир. Виридан вилер вацIув гвай гурвилелни пехъивилел алай.

ВацIун эрчIи пата, чи хуьруьн къаншарда экIяй хьанвай хуьруьн агьалиярни вири вацIун кьакьан къерех тирвал ахмиш жезвайди ва анилай килигиз акъвазнавайди аквазвай. Абуру гъилер юзузавай, гьараярзавай, уьфтер язавай.

Чун Лахаман регъуьн кьилел алай кIунтIал фена. Анални гзаф инсанар кIватI хьанвай. КIвачерик чил зурзазвай, амма садани и кардиз фикир гузвачир, виридан вилер вацIа авай «къияматдал» алай.

ВацIа сел гзаф хьанвай, рагъул яд йигиндиз регъуьн вилелай алахьиз физвай. МуркIадин къаябар

вацIайгъуз заландиз ва явашдиз, амма зурба гугрумар-пахърахъар ийиз, цин зурба стIаларни, мукIарин кIусар цавуз акъудиз, юзазвай. Цавуз акъатай муркIадин кIусари ракъинал цIарцIар гуз, куьлуь хважамжамар куькIуьриз, иер нехишар арадал гъизвай.

– Исятда регъв тухудайди я... – гьайифдивди лагьана чи патавай са ни ятIани.

– Кьве виш йисан къене адалай гьич тухун тавурди къени тухудайди туш! – лагьана са куьзуь итимди. – Адалай садра ихьтин сел алахьна фейиди я. ЗатIни адахъ хьанач. Ам мягькемдиз эцигнава, вич алай къванни зурбади я. А къван юзун тавуртIа регъуьз затIни жедач.

МуркIадин къаябарни гъварар (аквадай гьаларай, абур винидихъай хьиз вацIал алаз хьайи кьве муькъуьк квайбур тир) вацIун цин сиве дагълар хьиз хкаж жез акъвазиз, зурба бандар арадал гъиз, ахпа кIватI хьайи цин хура гьатна виликди гадар жез-жез агъадалди къвезвай. Лахаман регъуьн патавни гьакI хьана. Зурба са тIулаба къаяб, бандунин кьилелай гурлу хьайи селдин винеллаз са патахъди гадар хьана, йигиндиз регъуьн къавалайтIуз фена. Регъуь са къвалахъди ян гана. Ам са кьадар вахтунда цик акатна. Ахпа, муркIадин къаябар агъадихъди алатайла, регъуьн кьилин са пIипI цикай хкатна аквазвай.

– Акунани?! – шадвилелди ва ванци дамах кваз гьарайна регъуьн тарифарай кьуьзуь итимди. – Регъв тухванач! Ада са къвалахъди ян ганва! Аквар гьалда, ам алай къванцивай дурум гуз хьанач, ам чкадилай юзана.

Амма ада лугьузвай гафар дуьзбур яни-тушни лугьун четин тир. Регъв михьиз цикай хкатнавачир.

Анжах сел агъадалди фена алатайла, вацI, яд иликьна, вичин адетдин юндиз хтайла, инсанар гьейран хьана амукьнай: Лахаман регъв, къав селди тухванвайтIани, цларин сагъ кIалубдалди са патахъ ян гана, вич алай зурба къванцел саламатдиз аламай. Ам алай къван, вири патаривай накьв ци тухвана,

кьецIил хьанвай, ам зурба гирде цIалцIам са къаяб тир. Регъуьн чIутхварар селди тухванвай, регъуьз вичиз гьахьиз жедай мумкинвал амачир, аниз хкаж хьун патал гурар кутуна кIан жедайвал хьанвай. Регъуь кIвалахун патал бинедин къван виликда авай гьалдиз хкун герек жедай, амма им кьилиз акъудиз жери кар тушир. «Гьайиф хьи, гила регъв текдиз, садазни бакара техквез, ина хьайи селдин гьакъиндай шагьидвалзавай гуьмбет хьиз амукьда», – хиял фена зи рикIяй.

Аламат жедай кар ам тир хьи, рагъ алай, алахьай гатун юкъуз хьайи, виш йисалай садра жезвай и зурба вакъиади кIвалерай акъудай кьван халкьдикай садани яргъай хтанвай мугьманриз – Андреязни Песеназ са фикирни ганачир, хуьруьнвийриз тIебиатдин и вакъиадин вилик мугьманарни чкадинбур сад хьанвай. Эгер куьчедал санал чун, зунни зи мугьманар, гьалтнайтIа, жузунар-качузунар ийидай, кIвализ ша лугьуз алахъдай, чпин майилар къалурдай, амма къе хьанвай ихьтин кьетIен карди абурук гьейранвални, хата галаз атун мумкин тир кар икI са чIехи зиянни тагана алатуни (муькъвер тухунни Лахаман регъв ян гана акъвазун абуруз чIехи зиян яз аквазвачир) шадвални кутунвай. Абур тадиз-тадиз вацI аквадай чкайрал фад-фад кIватI хьайивал гьакI тадиз кIеретI-кIеретI кIвалеризни чкIин хъувуна.

Зунни зи дустар кьатIай са касни хьанач лугьунни турус яз акъатнач. Чак вил хкIур сад пайда хьана. Ам, чиликай хкатайди хьиз, атана Андреян вилик акъвазна. Вич чандалди кьурана агаж хьанвай, патахъ ягъи лаш хьтинди хьанвай, ранг фенвай, амма экъис хьанвай вилера диливилинни хъилен лишанар аваз, ада Андрей кьилелай кIвачелди алцумна. Ахпа мад адан вилера вичин вилер кIвенкI алаз атIумарна. Андрей гъавурда такьаз акъвазнавай. Авайвал лагьайтIа, гъавурда ам масакIа акьунвай. Адаз вичикай и яшара авай кьуьзеказ чидай касдин ухшар къвезвайди кьатIанвай. Гьавиляй Андреян сивел хъвер

акьалтна. Ада якъин вичин хъуьруьналди «Зун гьа ваз чидай ухшаррикай я» лугьузвай. Амма и кьурай касдин чандай зурзунар фейила ва ада, са вуч ятIа мурмурни ийиз, сасни регъвейла, Андреян чинилай хъвер алатна.

Гьелбетда, заз ам чир хьанвай. Гьикьван адан кIалубарни акунар дегиш хьанвайтIани, БетIих заз чир хъхьанвай. Зи хура адакай заз хьайи куьгьне хъилер юзун хъувунвай. И кар кьатIай Ингьар муаллимди, БетIиханни Андреян арада гьахьна, БетIих хъуьчIуькай кьуна, къерехдихъ ялна:

– Вуч вилер экъиснава?! – гьарайна муаллимди адаз, япарал залан хьанвай касдиз хьиз. – Ахлад жуван рехъди! Ахлад кIвализ!

БетIиха, саймазда хьиз, мурмурарна, гъилералди Андей къалуриз, са вуч ятIани лугьуз алахъна:

– За ам... Му-му... За ам... Им...

– Ахлад! Ахлад! Им ам туш! На лугьузвайди туш...

БетIих муьтIуьгъвилелди, гагь-гагь вил кьулухъ ягъиз, хуьр галайнихъ хъфена.

– Им вуж я ихьтинди? – хъуьрез-хъуьрез жузуна Андрея.

Заз жаваб гуз кIанзавачир, заз и кар чIехи касди, Ингьар муаллимди, авуна кIанзавай. Адаз лугьудай дуьз гафар жагъидайди заз чизвай.

Сифте жаваб Песена гана:

– Хуьруьн дилиди я жеди ман... Акуначни ваз?

– Ахьтин дилиди туш ам... Гьахьтинди яз акваззатIани, – лагьана, гафар хкягъиз, Ингьар муаллимди, БетIих садрани такунвай ва течизвай, амма ам вуж ятIа чизвай Андрей вичиз чир жедай кардиз гьазуриз эгечIун яз. – Анжах эхиримжи вахтара йифериз къув ядай хесет акатнава. Вири хуьруь негьнавай кас я ам, чан хва. – Тек са Шуая адахъ галаз рафтарвал ийизва. Са Шуая ада авур къандилай гъил къахчуна. Вичиз гузвай садакьайрикай ада гьа и бахтсуз касдизни кIус-тике гузва. ТахьайтIа адаз и хуьре фу гудай касни жедачир... Вичин багърийрини

ам чпикай атIанва... – Ахпа са кьадар ара гана, алава хъувуна: – Ам БетIих я...

Муаллимдиз Андреян рикI тIар хьана, фад хьана алатнавай мусибатди адан гуьгьуьлдал цIийи хирер авуна кIанзавачир. Гьавиляй муаллимди Шуай чешне яз гъанвай. «Шуая гъил къахчунва, вунани къахчу. Жуван рикIе душманвилиз душманвал хъувунин гьисс туналди кьулухъ элкъуьриз хъижедай са карни авач, ви душмандиз уьмуьрди, кьисметди кьиникьилайни зурба бала ганва» лугьузвай.

За кьатIайвал, Ингьар муаллим дериндай дегиш хьанвай. Хуьруьн клубда, БетIихан шагьидвилелди чун верчер чуьнуьхайбурай кьуна, чи суд-дуван ийидайла, муаллим маса гафар рахазвай, ам БетIих кIускIус ийиз гьазур тир. Гила ам алатай вакъиайриз масакIа, маса кьакьанрай, вичин яшдинни тежрибадин, гзаф крар тупIалай хъувуна вич агакьнавай гьакъикъатрин кукIушрилай килигзавай. А кIукIушар камалдинбур тирдал са шакни алачир.

Андрейни акьуллу гада тир. Ам Ингьар муллимдин дерин келимайрин гъавурда дуьз акьунай:

– Я, гьакI я. Адав вичи авур зидвилелайни зурба жаза агакьнава. Амма адаз вичиз идакай хабар аваз аквазвач эхир?..

– Ам дили хьанва, – лагьана Песена. – Адан вахтар акахьнава. ГьинвачтIани, адаз, вун акурла, ви буба акур хьиз хьанвай, и карди ам къарсурнавай...

И юкъуз хуьре вири ихтилатар МуркIадин дагъдин «кавал» галатуникайни, ЧIехи вацIа хьайи селдикай тир. Хуьруьз инсанриз гайи зиянар авачир. ВацIаллай мукькъвер тухванвай ва Лахаман регъв гуьнгуьнай акъатнавай. Мукъвер эхцигиз жедай, регъв туьхкIуьриз жедайвал тушир...

Няниз кимел Жебес халуди вичин балкIан текдиз, ам Дагъдиз тухвай Шуай галачиз хтайдакай лагьанай. И хабарди виридан рикIик гъалаба кутунвай. Вири итимрин рикIера са пашман кар хьанвайвилин аянвал туна.

И хабарди МуркIадин дагъди, вичин муркIар галудна, ЧIехи вацIуз гъайи селни кьулухъ авуна, кимел са легьзеда яд иличайди хьиз секинвални акьалтна.

БалкIан селдин вахтунда, вири жемят ЧIехи вацIуз килигиз фенвай арада хтанай, гьавиляй ам хквед айла акур касни авачир. Шуай хтанвайтIа, ада вичи балкIан иесидив вахкудай.

– БалкIан секин туш,– лагьана Жебес халуди, кимеллай лал-кьиникь чIуриз. – Адаз са вуч ятIани лугьуз кIанзавай хьиз я. Кек язава.

– Бес ваз ви гьайвандин чIал къени чир хьанвачни? – зарафатдин тав кваз рахана Балакь халу.

– ЧIал чизвайвиляй за лугьузва: Шуаяхъ са кар хьанва! – гьяз атанач кьуьзуь пагьливандиз Балакь халудин зарафатдин тавуникай. – БалкIан текдиз хтун лазим тушир. Шуая вич ВачIедин кIвализ фена хкведа лагьайди я... Ада балкIан гьакI ахъай хъийидачир.

– Дагъдиз финиф герек яз аквазвани ваз? – ихтилатдик экечIна Ингьар муаллимни. – Физ хьайитIа, пакамахъ экуьн кьиляй чкадив агакьдайвал, фена кIанда...

Дагъдиз фин Балакь халудини Ингьар муаллимди чпин хивез къачуна. Жебес халу атуник абуру хев кутунач.

Жебес халудин суалри абур са кьадар кIеве туна:

– Куьн ВачIедин кIвализ садра кьванни фейибур яни? Квез аниз фидай рехъ чидани? Квез чизвайди са Чепедин фурал фидай рехъ я.

Я Ингьар муаллим, я Балукь халу садрани ВачIедин кIвализ фенвачиз хьанай.

– Хважадиз чизвачни бес? – лагьана Ингьар муаллимди. – Дагълара жезвай кас я.

– Дагълара ам вичин машин физвай кьван чкада жезва, анилай винидихъ ам бажагьат акъатна. Зун татана жедач. Ам зи буржи я. КьейитIа, кьирай зун гьана. Гьана кучудни ая куьне зун.

– Кучудунар ийиз фад я, я тха! Тади къачумир! – Балакь халудиз Жебес халудин яшар Дагъдиз фин патал кьадардилай алатнаваз аквазвай. – Ви яшар Дагъдиз ялиз жедайбур туш. Зунни Ингьар фида. Рехъ чна жагъурда. Чи Дагъди вичи чаз къалурда ам.

– Квез рехъ зи балкIанди къалурда. Заз хьайи кьван вири балкIанриз ВачIедин кIвализ фидай рехъ чидай. Шуая абуруз чирнавай... Аллагьди яргъазрай, белки, балкIан пашман кар патални виже къвен... Кутур вилик балкIан, ам вич фида ВачIедин кIвалел... – лагьана Жебес халуди, вичин рикIиз ихьтин фикир атунал шад яз.

– Жегьил итимарни галачиз жедач, – лагьана Ингьар муаллимди. – И жегьиларни атурай, – ада зунни, Песенни, Андрей къалурна. Муаллимдиз чаз и кар хуш жедайди чизвай.

– Абур мугьманар я, акъвазрай,– адан фикир кьулухъ ийиз кIан хьанай Жебес халудиз. – Абурун кIвачер гуьтIуь-тик жигъирра къекъвез вердиш туш.

– Вердиш туштIа, чна вердишарда! – руьгь кутадай тегьерда лагьана Балакь халуди. Адан ванцяй чIуру са кар хьанвайвилихъ чIалахъ жез кIан тахьун аквазвай.

Адан тереф Ингьар муаллимдини хвена:

– Атурай. Жезвай кьван тади вакъиайри абур мугьманвилин мудгъардай акъуднава. Абур чкадин итимар я.

Хважа халуни кимел алай. Икьван чIавал ам кисна акъвазунал зун мягьтелни хьанвай, вучиз лагьайтIа ихьтин крара ам садрани кьулухъ жедайди туш. Гена за авур фикир дуьзди хьаначир. Хважа халуди вичелай чIехибуру вуч лугьузватIа килигзавай. Ахпа ада лагьана:

– Я чIехи тхаяр! Квез вуч я, зи машин гьисаба авачни, тахьайтIа зун? Ялгъуз яйлахдиз кьван, машин агакьзавай чкадал кьван куьн за тухуда! Анлай анихъ яхдиз фида.

– БалкIанни машинда акьадардани? – ягьанатдин тав кваз жузуна Ингьар муаллимди.

БалкIан гвачиз физ тежедайди муаллимдизни, амайбурузни чизвай. Шуаяхъ са кар-затI хьанватIа, ам Дагъдай, тик цIарарайгъуз, машиндал кьван гъилераллаз хкун четин месэла жедай.

ТIал алай кар хьанвайдал шак аламачир. Шуай Жебес халудин балкIанни гваз хтана кIанзавайди тир.

– Вун балкIандаллаз алад. БалкIандин пурарни муаллимдин стул сад садавай акьван яргъа затIар туш. Кьведни кIевибур я. Гьинал ацукьайтIани, ваз са гафар я. Вавай жедачтIа, гице балкIан и зи миресдив. Антерав. Вердиш хьурай. Писатель ацукьдай стулни акьван хъуьтуьлди жедай туш. Хъуьтуьлди хьайитIа, кхьидай затIанри гъуьргъуьбур жеда.

Макъамдихъ галат са акьван кьазвачиртIани, Хважа халудин зарафатдин гафарик, фикир гайитIа, кьел квачиз тушир. Иллаки ада гузвай меслятди зак шадвални руьгь кутунай. Хважа халуди заз ийизвайди чIехи ихтибар тир. Ингьар муаллимни, адан акунрай, и меслятдал рази жедай жеди, и арада Жебес халуди лагьаначиртIа:

– Ам шегьердай хтанвайди я, жегьил я. Мумкин я, балкIанди ам кьабул тавунни. Зи балкIандиз вич чидай, вичиз чидай, чкадин ял галай итим герек я. Жува гьала ам, Ингьар. – Ахпа, зи хатур амукьуникай ихьтият авун яз, алава хъувуна: – Антер вичин мугьманривай чара авун дуьз кар жедач. Абурув за зи балкIан ахпа, чпиз чуьллериз сейрдиз физ кIан хьайила, вугуда. Гьа чIавуз гьалрай чпиз кIамай кьван.

И меслятни дуьзди тир. Жебес халудикай зи хатур амукьдайвал тушир. Заз жуван дустариз дагъдин рекьерай винелди ялиз-ялиз, алукьиз-къудгаз фидай машиндин кузовдай чи дередин мензерарар, ачIарни кIунтIар, булахарни тIебиатдин маса имаратар къалурдай, абурукай суьгьбетардай мумкинвал жезвай.

Пака, экуьнин сятдин кьудаз, рекье гьатдайвал меслят хьана.

Амма пакаман тайинарнавай вахт алукьдалди жедай вакъияр мад амай.

Чун лап геж ксанай. Пакамахъ чун бадеди, кал нехирдиз акъуддайла, ахварай авудун герек тир. Хважа халудин машин чна Яру ратIрал вилив хуьн, Балакь халуни гьанал атун, балкIандаллаз рекье гьатдай Ингьар муаллимдихъ галаз пака чун Ялгъуз яйлахдин патав, Буьлуьл вирел, сад садал гьалтун икьрар хьанвай. Анилай виниз машин фидай рекьер авачир. Авайбур тик сувар, кьериз-цIаруз чIуру цIвелерин бицIи гапа1алар, мертерин кулкусар тир. Векьер ядай чкайра векьерихъ галаз эферрин кьаларни экъечIна жедай. Векьер ядайла и чкайрал векьин ниэдилай гзаф эферрин атир гьатна жедай. Векьин уьруьшрин къерехра са мус ятIани кIватIнавай къванеринни чиргъерин хараяр авай. Абурал, чпин сармашухар алчудна, мереярни ципезанар экъечIдай, налугьуди, къванер хьаначиртIа, и ширин ва назик набататар инра тахьунни мумкин тир. Буьлуьл вирин къерехрани мертеринни къвакъварин кулкусар авай.

Йифиз, лап геж, ахвар лап ширин хьанвай береда, зи къвала Андрея гъуд эцяна. Ада Песенни гьакI ахварай авудна. Адан ванцик гъалаба квай:

– Ван къвезвани?

– Вуч хьанва? – лагьана за.

– Къувдин ван къвезвани?

РикIивайни, ахъа дакIардай яргъалди чIугваз-чIугваз къувдин ван къвезвай. Им я кицIин, я жанавурдин, я чакъалдин къувдиз ухшар тушир.

– Накьан дилиди туштIа низ чида? – лагьана Песена вилер тIушуниз-тIушуниз. – Ингьар муаллимди ада къув ядайди я лугьузвай кьван...

– БетIих я лугьузвани вуна? – зун, Яру ратIрахъ акъатнавай дакIардай кьил акъудна, килигна.

РикIивайни, къувдин ван чандай зурзунар ракъурдайди тир.

Варз акIидай вахт хьанвачир. ЯтIани агъада авай кIвалерал са гьихьтин ятIани яру тав алай, вацрандаз ухшар тушир, юзазвай экв алаз аквазвай. Гьахьтин уьтери тав йифени къачунвай.

Андрейни дакIардай килигна.

– Са вуч ятIани кузвай хьтинди я. Пожар я жал? – лагьана ада.

Чна тадиз парталар алукIна. Ван акъуд тавуна кIваляй экъечIиз кIан хьайила, муькуь кIваляй баде экъечIна. Ам кал ацаз къарагънавайди тир.

– Куьн БетIихан къувди ахварай авуднани? Бахтикъара инсан я, чан балаяр. Яб гумир, ксун хъия. Гьеле фад я.

– Баде хуьре са вуч ятIани кузва, – лагьана за.

Айвандихъай килигайла, чаз Яру ратIралай Къацу рат галайвалди инсанри чукурзавайди акуна.

Чнани тади къачуна.

Къацу ратIрал агакьайла, чаз акуна хьи, Шуаян кIвалер кузва. КIвалер вири кьуд патахъай цIа авай. Къав ацахьна, кIвалерин къеняй цIай акъатзава. КIвалеривай винидихъ, гъиле ведрени аваз, БетIих акъвазнавай ва ада къув ягъун давамарзавай.

– Яраб цIай ягъайди гьам ятIа? – лагьана чи къвалавай са ни ятIани.

Адав гвай ведреди гьахьтин фикир гъанвай.

– Дили хьанвай угъраш я, адай такъатдайди жедач, – хълагьна сада жаваб яз, хъел аваз.

КIамун а патай атай са кIеретI итимри БентIихан патав чукурна. Адан къув атIана.

– Зун туш! Зун туш! – садлагьана гьарайна БетIиха. – Заз туьхуьриз кIан хьана. Хьана-а-ч!

Аквар гьаларай, адаз амукьайди къув ягъуналди инсанриз хабар авун тир.

Чунни а патаз элячIна. Къуншидаллай кIвалерай папар-итимар ведреяр, маса къапар гваз кIватI хьана. КIамай яд къачуз, гъилерай-гъилериз вугуз, кана куьтягь жезвай кIвалер туьхуьрна. Ана такана амукьай затIни амачир.

– Гена хъсан хьана, Шуай кIвале авачиз! – лугьузвай инсанри.

КIвалери цIай кьун инсанри кIвалин къавухъ галкIурнавай токдин симеривай хьайиди яз кьабулнай.

Вучиз лагьайтIа хуьруьн монтер гьа ихьтин фикирдал атанай. «Токдикни гатун ракъиник ифенвай симери къавун чIередик тухванвай шнурни ифирна, ам цIрурун ва идакди адан къеневай симер чеб чпик хкIуна, цIай акъатна», – хьайи бедбахт кардин себеб гьа им тирди лагьанай монтёрди.

– Са ни ятIани цIай ягъун мумкин тушни? – жузуна за монтёрдивай.

– Ваъ, – лагьана ада. – Адан кIвале аваз вуч авай, са ни ятIани цIай ядайвал? Шуаякай низ зиян авай? Низ хъел авай? Садазни. ЦIай ядайди я дилиди хьана кIанда, я кимиди.

– Бес авачни хуьре ахьтинбур?

– Эгер вуна БетIих я лугьузватIа, ам акьван дили хьанвач. ЦIай кьурдакай хабар гайиди гьам я... Адан ведреда яд авай, вичивай туьхуьриз тахьайла, къув ягъиз эгечIна. Шуаяхъ галаз акахьни авунвайди я ам...

ЦIай кьунвайди сифте яз акурди БетIих тир. Хважа халуди (ам БетIихахъ галаз са мягьледай тир) адавай хабарар кьунвай. Ада вич накь йифиз Шуай хтанватIа чириз адан кIвалел атайла, са къаралту агъа цлахъай тадиз катна хъфена лугьузвай. БетIих хъфейла, гьа «къаралту», вичин чIуру фикир кьилиз акъудун патал, элкъвена хтунни мумкин тир. Хважа халудин гафарай, гьа фикир рикIе аваз, БетIих кьвед лагьай гъилера Шуаян кIвалел хтанай. А чIавуз кIвал илигна кузвай. БетIих ведре хкиз кIвализ фена хкведалди цIай генани гзаф яцIа гьатнавай.

Амма я инсанар, я хабар кьур Хважа халу БетIихан, адаз цIай туьхуьриз кIан хьунин гафарилай гъейри, амай ихтилатрин чIалахъ хьаначир. Абурун виридан рикIел ада Балакь халу, Айсам ва зун хуьруьн клубда верчер чуьнуьхзавайбур я лугьуз авур тапан шагьидвал рикIел аламай. Гьавиляй инсанри негьнавай, вич вичел аларчиди хьиз рахазвай, гафарни галкIиз-галкIиз, ата-патадаказ лугьузвай БетIихан гафарихъ и гъилерани садазни агъаз кIан хьанач. Абур монтёрдин фикирдихъ алгъанвай.

Вучиз ятIани заз БетIихан чIалахъ жез кIанзавай. Хуьре дилибур авачиртIани (ихьтин хиянат дилибуруни ийидай кар туш эхир!), Шуаяз, са Шуаяз ваъ, гьадаз авуналди адан майил авайбурузни, гьатта вири хуьруьзни душманвал ийиз кIандайбур авайди за гьиссзавай. Ахьтин сад хтанвайдакай заз ван хьанвай, игьтият хуьнин паталай бязи тагькимарни агакьнавай эхир.

ЦIай туьхуьрайдалай гуьгъуьниз за зи фикир Хважа халудиз лагьанай.

– ЦIай ягъайди Сардар лугьудай вакIан хва я лугьуз фикирзавани вуна? Сифтедай зани гьакI фикирнай. За, цIай акурла, сифтени-сифте абурун кIвалел чукурна. Варарал къецелай дапIар ала. За эверни авуна. Жугъундилай къенезни килигна. Са гьерекатни авачир. КIвале касни авач... Абурун хзанди районда уьмуьр тухузвайди я. Гьанани кIвалер авайди я. Кьериз-цIаруз хквезвайди я. Чи булахрал кефер чIугваз... Сардарни, и йикъара кимел вичин мацIахайвилер къалурна, квахьайди я. Ам хуьряй хъфидайла, заз акуна... Абурун сихилар чилерин кIаникай фидайбур я. Чинеба хтана-хъфенатIа, заз чидач. Акур касни авач...

Шуаян кIвал михьиз канай: ракIарни, дакIарарни, къаварни. Вири цлар чIулав руьхъведай хьанвай. ЦIай амачиртIани, гьеле ифей невни чIухадин ял къвезмай кIвалин къенез гьахьдай жуьрэт садани авуначир. Агъа патан дакIардай къенез вил вегьейла, заз пасди кьунвай птулкайрин хараяр акуна. Абурукай са пай хъиткьин хьанвай. Хъиткьин хьанвай птулкайрин къеняй чIух хьанвай чарар аквазвай. Абур Шуая кхьин хъувунвай къаргъуяр тир...

Кххьенвай чарар птулкайра тунин макьсад сад тир – чарар чIур хьуникай, ламувиликай, кьиферикай хуьн. Вичив гвай къадим сирер хуьнин ихьтият хьайи Шуая абур цIук акатуникай, вичихъ душманар жедайдакай фикирначир...

6-кьил

Хважа халудин машин Яру ратIрал атайла, Балакь халу кабинада ацукьна. Адан гъиле ружа авай. Къуьнени чанта авай. Ана, аквар гьалда, патронар авай.

– Вун гъуьрчез физвайди яни? – ягьанат кваз хабар кьуна Хважа халуди.

– Акъвазра ви зарафатар, яда, – хълагьна Балакь халуди, суалдикай хуш атанвачиз. – Чун физвай чка дагъ я, белки, герек атайтIа лагьана кьунвайди я. – Ахпа, рак акьал тавунмаз, кьурудаказ лагьана: – Ингьар муаллим рекье гьатнава. Гьала.

– КIевиз акъваз, гадаяр, борт гъилерай ахъайиз тахьуй,– лагьана чаз Хважа халудини. – За машин рикI залан яз гьалзава. Куьн галтадиз хьайитIа, кваз кьамир. – Ахпа Балакь халудихъ элкъвена: – Туб шейтIандал эцигна кьаз тахьуй гьа! Ви тфенгди ксай чкадални ягъдайди я лугьуз ван хьайиди я заз.

Балакь халуди чуькьни авунач. Наразивилелди кьил галтадна.

Песенни, Андрейни зун кузовда акьахна. Рахадай гьяз садазни авачир.

Пакаман экв ачух жезвай. Цавар алахьнавай. Гъетер хкахьзавай. РагъэкъечIдай патаз яр янавай.

Машин алукьиз-къудгъуниз рекье гьатна. Хуьряй экъечIунни кумаз рехъ тикди ва къекъвейди хьанай. Къацу кIунтIарилай кIунтIарал физ, гагь кефер патахъ, гагьни кьибледихъ чабал ийиз, фур-фурар ийиз, вичел алай азаб чуьнуьх тийиз, Дагъдихъди хкаж жезвай машин рикIивай са кьадар яшар хьанвайди тирди чир жезвай. Заз гагь-гагь акIни жезвай хьи, чун кIвачи-кIвачи фенайтIа, фад чкадив агакьдай хьиз. Яз им тапан фикир тир. Винелди тик кьваларай, пелерин хурарай хкаж хьун са акьван регьят кар туш. Идалайни гъейри гагь чапла къвалахъай, гагьни эрчIи къвалахъай дерин тик рувар пайда жезвай машиндиз чиргъ квай дар ва фурар авай рекьяй, вични

къудгъун жез-жез физвайла, тади къачун ади герек кар туш. Икьван лишанрин винел Хважа халудин ва адан пассажиррин рикIерни эхиримжи хабаррикди залан хьунухьни алава хъижезвай.

Экв фад-фад ачух жезвай.

Яргъай, хуьруьн кьилихъ галай маса тик уьруьшдай хшкадаказ винидихъди виликди физвай къуьнерихъ япунжи галай миях акурла, чи рикIерик са гьихьтин ятIани шадвал акатнай. БалкIандаллайди Ингьар муаллим тир. ИкI устадвилелди ада балкIан гьалда лагьана за садрани фикирначир. Я заз яда балкIан гьализ садрани акунни авурди тушир.

– Валлагь, аферин! – лагьана Песена, Ингьар муаллимдал гьейран яз.

– Уникальный кас я! – алава хъувуна Андреяни, лезги-урус гафар какадариз.

Абурун гафарин ван атайди хьиз ва абурал къул чIугун хьиз, Хважа халудини машиндив ванер асунай хьтин са яргъал чIугур сигнални ягъиз туна.

Ингьар муаллим и гьуьрмет вичиз авурдан гъавурда акьуна ва ада гъил хкажна юзурна.

Винедай чаз векьер янавай чуьллер, инал-анал эцигнавай марквар аквазвай. Эферрин атир къвезвачир, вучиз лагьайтIа, векьер ягъна, абур маркара твадалди вилик маргъарай итимри ва я папари эферрин кьалар кIватI хъувуна абурун иесивалнавай.

Хуьряй чуьллер галайвал маларин нехирар, данайрин рачар экъечIнавай, абур са шумуд мягьлединбур тир. Гьар мягьледин маларизни данайриз абур хуьдай кьилди-кьилдин чуьллер ава. Нубат-нубатдалди нехирарни рачар хуьзвай хуьруьнвийриз чпин чуьллерин часпарар хъсандиз чизвай.

Зи дустар иллаки хуьр элкъуьрна кьунвай, къацу экв ацалтна акъвазнавай келемрин никIери, абур дуьм-дуьздаказ тире-тире яз пайнавайвили мягьтелни, гьейранарни авунвай. И вири никIер хуьруьнвийрин хсуси никIер тир.

Чун хкаж хьанвай кIунтIарай агъадихъди ЧIехи вацI галайвал авахьзавай кIамар аквазвай. Абуру-

кай са шумуд чи хуьруьн – Мамухдин юкьвайгъуз физвайбур тир. Абур, сад квачиз, вири Дагъдай къвезвайбур тир. Са кIам Буьлуьл вирикай авахьзавай...

Ингьар муаллим чкадив – Буьлуьл вирив чалай фад агакьна.

Ада балкIан, цив агат тийидайвал, мертин валал кутIуннавай. Четин рехъ атIанвай гьайвандиз садлагьана къайи ккIал хьтин яд гана жедачир, адав ял акъадариз туна кIанзавай. БалкIан патал рекьин четин пай вилик кумай. Машиндиз винелди фидай рехъ вирин кьилихъай галай Ялгъуз яйлахдал кьван авай. Анилай виниз я рехъни авачир, я, авайтIани, Хважа халудин «ЗИЛ-дивай» тик рекьериз дурум гуз жедачир. Гьавиляй, хуьремаз меслят хьайивал, машин вирив тадайвал тир.

Шуаян кIвал куни, адан вичин кьисметни гьихьтинди ятIа чир тахьуни чи виридан гуьгьуьлар серинарнавай, гьавиляй рахадай гьяз садазни авачир.

Буьлуьл вирин иервиликай, ам кьакьан пелен ценерив гвай тIулал арадал атанвайвили чун гьар сад рикIяй гьейранарзавай. Идакай гафаралди лугьун герек жезвачир. Чиляй яд акъатиз, ада и тIебии зурба фур ацIурзавай ва ЧIехи вацI галай къерехдилай хвал авуна ам агъадалди авахьзавай. Вирин кIане, къизилдин къаябар хьиз, яру чиргъ экIяй хьанвай. АкI тир хьи, вир са акьван деринди туш, кIан хьайитIа, вавай гъил яргъи авуна анай са ккIал регьятдиз къачуз жеда. Амма яз акI тушир. Алцифай, халисан михьи буьлуьл хьтин ци вичиз килигзавайдан вилер алцурзавай. И кар чаз виридаз чизвай. Песеназни, Андреязни за Москвада и вирикай суьгьбетарнавай.

– АкьалтIай ВачIе-хва хьун патал, вирин и кьиляй а патаз, анайни инихъди сирнав хъувун герек я, тушни? – садлагьана суал гана Андрея, цик гъил ктадиз. – Идан къайивал вуч я!

– ГьакI я лагьайтIани жеда, – жаваб гана Ингьар муаллимди, Андреян рикIик са вуч ятIани квайди гьисснаваз. – Исятда герек авач сирнавар. Яд тежер

кьван къанвайди я, кIвачерал-гъилерал таб акьалтун мумкин я. Сирнав авун патал виликамаз гьазур хьунухь, жув вердишарун лазим я.

– И московэгьлийриз чи вир муьтIуьгъариз кIан хьанва жал? – ихтилатдик экечIна Хважа халуни. – Авурай са эхъуьнар. Килигин абурун къурсахда вуч аватIа.

Хважа халудиз, аквар гьалда, хъуьруьнардай са багьна кIанзавай, адаз сад лагьай гъилера вириз гьахьна, адан са кьиляй муькуь кьилиз сирнавиз хьун кьиле тефидай кар тирди чизвай.

– Герек авач! – кьетIидаказ лагьана Балакь халудини. – Чи вилик маса рехъ ква. Вире са эхъуьналди ВачIе-хваяр жезвайди туш, маса крарни авуна кIанзавайди я... Чиниз гьакI са шупIар ягъа...

Чиниз ягъай цин шупIари чандай зузар ракъурзавай. Гъилин тупIара тIал гьатзавай.

Балакь халудини, Ингьар муаллимдини, Хважа халудини и вире са мус ятIани, жегьил вахтара, чпин эхъуьнар авунвай. Хважа халуди исятдани, са патай муькуь патаз сирнав ийиз жуьрэт ийизвачтIани, векьер хутахиз суваз атай вахтунда вире игьтият хуьн яз къерехдиз мукьва чкайра куьруьз-куьруьз эхъуьнар ийизвайди лагьанай.

– Сирнавзавайдав са хци са затI хьана кIанда – чукIул, риб. Таб акьалтай гъиляй, ам алудун патал, садлагьана иви акъуддайвал. ТахьайтIа фида вирин кIаниз. Масадан куьмекдал вил алаз акъвазна жедач... Вирин кIаневай къванер аквазвани, абур цин къайивиляй яру хьана мермердиз элкъвенвайди я... За дуьз лугьузвани, Ингьар муаллим? Физик я кьван вун, ваз чир тахьана, низ чир хьуй и къванерин ярувилин сир?

– АкI яни-тушни завай кьетIидаказ лугьуз жедач, – куьрелди жаваб гана муаллимди. – Чи Дагъдин гзаф къванер яру мермер я, авахьна жеди ман абурун кIусар виризни...

Балакь халуди и гафар лап рикIивай кьабулнаваз, вичин фикирни хълагьна:

– Вире ВачIе-хваяр жез кIан хьайи гьикьван рухвайри сирнавна... Таб акьалт тавур садни хьайиди туш... Вал акьалтначни таб, Ингьар муаллим? Акьалтайди я. Иллаки кIвачерал. Зални акьалтайди я. Вални акьалтайди я, Хважа. Чна вучна а вахтунда? Дуьз лугьузва вуна. Чна жувай иви авадарна... И къванер яру хьун ВачIе-хвайрин ивидивай я, абурук чи ивини ква... И вире сирнавайбурук ина хьайибурун руьгь, абурун чандин лигимвал акатзава...

Зи рикIел Арина Фёдоровнади вич Ясаба и ажайиб чкадал гъайивиликай ва, сиве хенжел кьуна, вирин и кьиляй а кьилиз, а кьиляйни и кьилиз сирнав авурвиликай ва, адан кIвачерал таб акьалтнатIани, хенжел виже татайвиликай ихтилат рикIел хтанай. И ихтилат Андреязни чизвай. За адаз вил акьална. Ам гъавурда акьуна. И ихтилат чизвачир Песенни чи гъавурда акьуна. Чна пудани цавун кьиле перемни шалвар алудна циз хкадарна, вирин а кьил галайвалди сирнавна. Ци, налугьуди, хенжелди хьиз, атIузвай, гьавиляй гьедди, яни гьерекат, йигинди хьун герек тир. Чна пудани вири къуватар кIватIна абуруз звер гана. Чи тIем чаз а кьилиз акъатдалди бес хьана, зангарал, кIурарал таб акьалтнаваз, бегьемдиз кIвачел акъваз жедайвални авачир. Чна пудани, тIал эхиз, гагь са кIвачел, гагь муькуь кIвачел хкадариз хьана.

Хважа халуди, чи парталарни гваз, чи куьмекдиз чукурна.

– Квез садлагьана вачIе-хваяр жез кIан хьанани? Ам регьятдиз жедай кар туш! – ада нубат-нубатдалди чи кIвачер, далуяр тIушунна. Парталар алукIиз куьмек гана.

Пакаман шагьвардини чанда зузар твазвай. ЯтIани чи пудан чинани са зурба кар авурвилин хвеш гьатнавай. РикIе са гьихьтин ятIани цIийи гьисс, цIийи цIай куькIенвай хьиз авай. Гьар вуч ятIани, чун вачIе-хваливилин са паюнив агакьнавай.

Чун, кьецIивал ийиз-ийиз, Балакь халудинни Ингьар муаллимдин патав хтана.

– Квез, аквар гьалда, Дагъдиз къвез кIанзавай хьтинди туш, – гафарик наразивилин тав кваз лагьана Балакь халуди. – Куьн, кIвачер кIакIайбур, гила и тикдай виниз яхдиз гьикI хкаж жеда?

– Иви авадарайтIа жедачни? – лап рикIивай лагьана Андрея, Дагъдиз финикай хкатунин кичI хьанвай хьиз.

Ингьар муаллимдин чинал хъвер алай. Адаз чна авур, и макъамда вилив техвей кардикай хуш атанвай хьтинди тир. ИкI тирвили чи рикIиз теселли гузвай.

Муаллимди лагьана:

– Са ивиярни герек авач. Тикдай винелди физ-физ, куь таб вич вичелай алатда.

Хважа халуди машиндин кузовдай кIватIнавай цIилни къачуна, вичин къуьнуьхъ вегьена. Машин туна, чун, винелай алукIдай чими парталарни къуьнерилай вегьена, вирин кьилел, Ялгъуз яйлахдиз экъечIна. И чуьл са алгъайвал авачиз экIяй хьанвай чIехи сув тир. Ина векьер яна марквара тунвай. Инлай алаф Хважа халудин ва колхоздин маса машинра аваз фермадал хкида. Чуьлдин юкьвайтIуз Дагъдихъди дуьмма-дуьз жигъир фенвай. Адан дуьз, линейка эцигна чIугунвай хьтин цIар чуьл куьтягь хьана ахпа садлагьана тик жезвай суван хурайни къекъвез-къекъвез физвай шуькIуь цIарцIиз элкъвена аквазвай.

– Ингье, – лагьана Балакь халуди Песеназ, – Вуна чаз Хважадин кIвале ягъай макьамдин тIвар гьа и чуьлдилай атанвайди я. Ина чIехи тарихар авайди я, гадаяр. Шуаяз абур хъсандиз чида.

– ВачIе пачагьди вичин кума эцигайди я лугьуда инал, чи вирин кьилел. Вирни гьа чIавуз хьайиди я лугьуз ванер хьайиди я зазни дидедивай, – лагьана Ингьар муаллимдини. – Са вахтара ина хипер хуьдай, гила колхоз патал векьин чка хьанва. Хипер маса, генани яргъал яйлахриз акъудзава.

– Белки, чи вилик квай жигъирни гьа вахтара арадал атайди ятIа?.. – лагьана Андрея. – Дагъда ВачIедин кIвал туькIуьрдайла...

– Мумкин я, – жаваб гана муаллимди. – Гьар вуч ятIани и жигъир векьив кьаз вугун тавурди Шуай я.

ЖигъирдайтIуз цIиргъина аваз фена кIан жезвай. ЦIиргъинин кьиле Балакь халу акъваз на. Авайвал лагьайтIа, адаз ихьтин теклиф Хважа халуди гана:

– Вун, дуст кас, коммунист я. Къуьне тфенгни авай кас я. Вун чи жергедин кьиле акъваз. ТахьайтIа пака ЦК-дай чаз туьгьметдайди я коммунист кIвенкIве тунач лугьуз. КIандатIа жуваз балкIандал акьах, жигъир гьеле тик тахьанмаз.

Балакь халу, зарафатдикай гьяз атанвачиртIани, кисна ва вилик экечIна. Ада икI, Хважа халуди лагьаначиртIани, ийидай хьиз тир. Ада балкIандал акьахуник хев кутунач:

– БалкIандал, ам нел ихтибарнаватIа, адан жаваб ни гузватIа, гьам акьахрай.

Балакь халудиз Жебес халуди балкIан вичив вуганач лугьуз са куьлуь бейкефвал авай хьиз тир. Амма Жебес халуди Ингьар муаллим вичин къунши я лагьана гьадав балкIан вуганвай жеди. Адаз, Жебес халудиз, балкIан нив вугайтIани са гафар тир.

– Ваъ, – лагьана Ингьар муаллимди, зунни и тик хурарай балкIандал акьахдач. Чарадан балкIан я лагьана, жувахъ инсаф тахьун дуьз жедач... Адал анжах зи япунжи вегьейтIа жеда... Герек хьайитIа лагьана кьурди я...

– Дуьз гаф я, – муаллимдин гафарал къул чIугуна Хважа халуди. Ахпа алава хъувуна: – Вун муаллим я, интеллигент я, чан хуьруьнви.– Вун коммунистдин далудихъ галаз хьуй... Партиядин далу интеллигенцияди техвейтIа, вай-гьал жеда... БалкIан ви гуьгъуьналлаз твах. Пагьливандин балкIан я. Ам аскерни я, сенгерни я, фялени... Зунни – фялени я, лежберни, кьведни санал. Зун куь гъуьгъуьналлаз къведа. Партиядинни интеллигенциядинни армиядин гелеваз. Ибур, – ада чун къалурна, – жегьилар я. Комсомолар я.

– Зун комсомол туш, – лагьана Песена, Хважа халудикай зарафат авунин ният аваз, ада вуч лугьудатIа чириз кIанз.

– ЯтIа вун зи гуьгъуьнал жеда. Зунни вун хьтин-бур идеологиядал мягькембурун юкьва хьана кIанда. – Ахпа зазни Андреяз лагьана: – Куьн цIиргъинин эхирда тунал бейкеф жемир гьа, гадаяр. Квез чир хьана кIанда: коммунистри виликди тухуда, комсомолри кьулухъ жез кIан хьайибурун рехъ кьада, виликди рум хгуда. Куьне садавни кьулухъди катиз тамир... – Ахпа заз лагьана: – Чан мирес, вун эхирда акъваз. Андрей московэгьли комсомол я, ам жувалай вилик жедайвал ая.

– Эхь, эхь, – лагьана за. – ТахьайтIа чаз ЦК-дай туьмбуьгьда. Ваз лагьайтIа, кьилдин махсус сагърай лугьунин чар хкведа, кIвачерал таб алайбур эхирда туна лугьуз.

– Комсомолриз кIвачерал таб жедай ихтияр авайди туш! – лагьана Балакь халуди, вич вилик кутунал шад ва рази яз, ружа къуьнерихъ къулайдиз акал хъийиз. – Анжах виликди! Ни шагу назад! Таб и жигъирри алудда, анжах татаб жез тахьуй!

Им халис коммунистдин эвер гун тир...

Ингьар муаллимдини чаз, жегьилриз, са меслят ганай:

– Дагъдиз хкаж жердавай гьава кьери жеда, нефес къачуз бес жедач. Куь рикIик гъалаба акатиз тахьуй. Жуван кьил кьилел хвена, ара гуз, дериндай нефес къачуз хьухь.

Гьа икI чи цIиргъ яваш-яваш, саки кам-камунаваз Алпан дагъ галайвалди юзана. Дагъ са акьван мукьув гвачиртIани, гзаф зурбадаказ, кьакьандаказ, гзаф вине аваз акваззай, налугьуди, исятда адан еке къаябарни хци кукIушар са цал хьиз сагъдиз агъадалди аватда. Муькуь патахъай, акI тир хьи, адан агъадихъди куьрс хьунухь уьцIуьн паталди ваъ, агъадихъай вич галай патахъ къвезвайбур вичихъди ялун-чIугун паталди авунвай алгъун хьиз тир. РикIивайни, Дагъди вичихъди ялзавай! РикIикни, кIвачерикни лувар кутазвай. Чун вуч паталди аниз физвайди тиртIани рикIелай алудиз тазвай хьиз авай...

Балакь халуни, Ингьар муаллимни Хважа халу са акьван рахазвачир. ГьикI хьана сад-кьве келима лагьайтIани, амай вахтунда сабурлудаказ кам камуна аваз, лезгийри лугьудайвал, кIвачерик килигиз, физвай. Абур хиялрик квайди, абуру Дагъдин вилик са гьихьтин ятIани кьетIен фикирар ийизвайди, адан вилик адаз, чан алай са къуватдиз хьиз, чпин патай авай гьуьрметни хатурлувал къалурзавай.

Песенни вичин кьилдин хиялрик квай. Ам, гагь акъвазиз, гагь са патахъ гагь муькуь патахъ яргъариз вил вегьиз, мад физвай. Са гафни лугьузвачир.

Андреяз рахаз кIанзавайди аквазвай. Мумкин тир, ам гзаф рахунни, аквазвай кьван гуьзелвилерикай вичин фикирар лугьуз, абурал ийизвай гьейранвал къалуриз кIанзавай, амма, вилик квай чIехибурун кисуниз гьуьрмет авун яз, ам вичин вири гафарин кьадар тIимилариз, ванни явашариз алахъзавай.

– Лекьер аквазвач хьи? – лагьана ада захъ элкъвена.

– Абур садлагьана, хабарни авачиз, акъатдайди я. Аквада ваз.

– Чепедин фур гьи пата авайди я? – кушкушдалди хабар кьуна ада мад.

– Ам Дагъдин кьибле патахъай, къванерин къаябар аскIан ва кьери жезвай атIа къерехда ава, – къалурна за.

– Чепедин фуралай анихъди ви бубайрин хуьр галайди я, Песен. Тагъар хуьр. – Вичин гафни сухна чи ихтилатдиз Балакь халуди. За ада зини Андреян рахуниз яб гузва лагьана фикирнавачир.

Песена са гафни лагьанач. Ам вичиз къалурай патахъ са легьзеда кьван килигиз акъвазна. Вич акъвазуни жерге кьатIзавайди кьатIай ада, вилера гъам, рикIени, низ чида, гьихьтин пашман фикирар аваз, гьа патахъди са хейлин вахтунда килигиз-килигиз, виликди камар вегьена, вичинни Хважа халудин арада авай мензил гуьтIуь хъувуна.

– Мусурман пIирер гьина ава? – мад суал гана Андрея.

– Абур Дагъдин кефер патахъай гала.

– Гьанагни акунайтIа кIандай.

– Гунагьар алцумдай къванцизни килигдай, – вичизни анаг акваз кIанзавайди къалурнай Песенани.

Абуруз кьведазни бубайрин ватанри зурбадаказ кфет гузвай.

– Фида ман гьанизни, вахт хьайитIа. АгакьайтIа... И мукьвара инсанар аниз хкаж жедай бере алукьда. Август варз аниз фин патал виридалайни къулайди яз гьисабда. Гатун амай варцара вилив техвей марфар, тIурфанар хьун мумкин я. ЦIайлапанар жеда...

– Куьне пIирерал финикай акьван хиялармир, чи коммунистдиз хъел къведа, – зарафат яз, Баллакь халудик ктадиз кIанз, лагьана Хважа халуди. – Адаз ЦК-дай туьмбуьгьарда жегьилар дуьз рекье тваз хьанач лугьуз.

Балакь халудиз хъел атаначир, адаз Хважа халудин амалдар ниятдикай хабар авай. Гьавиляй ада, са зарафат-затIни галачиз, лап рикIивай жаваб ганай:

– Фикир це, юлдаш механизатор, чи Дагъда мусурман пIирерни, хашперес ВачIедин кIвални ава. Абуру садани Дагъ акIадарзавач, адан дережа хкажзава, адак сирлувал кутазва. Чи коммунистрини гзаф лишанар-затIар, ягь-намусдин, инсанрин уьмуьр къайдада тунин рекьяй гзаф насигьатар гьа и кьве диндай къачунвайди я.

– Лугьуда гьа вунани! – мягьтел хьана Хважа халу! – Килиг гьа, кьарай атIай кас, вун партиядай акъудда, библиотекадилайни алудда! Мехъеррикни ваз далдам ягъиз эхвердач! Ви балаяр гишила амукьда. Я ВачIедин кIвалини, я муькуь пIирерини ви балайриз фу гудач.

Балакь халуди балкIан вичелай виликди ахъайна, лагьана:

– Вач, чан гьайван, ваз чун физвай рехъ чалай хъсандиз чизвайди я.

БалкIан, вичиз дагьай гафарин гъавурда акьурди хьиз, кьил эляна, винелди фена.

Балакь халуди, лагьайтIа, чкадал акъвазна (ада икI чи гъвечIи жергени акъвазарнай), вич вичихъ агъанваз давамарна: – Зун партиядай акъуддай хва дидеди ханвач! Ваз чи Советрин Союздин герб акурди яни?

– Ам такур вуж ама?

– Адал алай кIашунини мукалди вуч лугьузватIа чидани ваз, юлдаш механизатор?

– КIутади «зун фяле я», мукалдини «зун лежбер я» лугьузва. Мад абурувай вуч лугьуз жеда кьван? – Хважа халудик Балакь халудин гафари рикIивай тихтих кутунвайди аквазвай.

– Эхь, са патахъай гьакI я, вун гьахъ я. Амма и кьве лишандихъ муькуь падни ава, гзафбуруз течизвай.

– Лагьана тур ман, кьарай атIайди! Инсанрин чан акъудмир! – Хважа халудиз тади жаваб кIн хьун вини кIвачиз акъатнавай.

– Муькуь пад ихьтинди я: кIашуни лугьузва: «Зун хаш я», мукалдини лугьузва: «Зун цIийиварз я».

– Ам вуч лагьай чIал я? – гъавурда акьуначир Хважа халу.

Балакь халуди Ингьар муаллимни вичелай вилик ахъайна, вич Хважа халудин вилик чин чинал акъваз хьана.

– КIаш хашуниз ухшар яни? Хашпара дин гвайбурун кьилин яржуниз? Я! Мукал мусурманрин диндин лишан тир зуракI вацраз ухшар яни? Я! Вацран патав гъед ваз герек ятIа, гьамни чи гербда кьилелай хьиз алазва.

Хважа халудиз Балакь халудин гафари дериндай таъсирнавайди аквазвай.

– РикIивайни, гьакI я-е! Залумдин хва, ви къеневай кьванди вуч я! Ваз чидай кьванди вуч я! Ибур на Сталинан ктабрай кIелайди яз тахьуй?!

– Ваъ, гьакI тирди заз сифтени-сифте чи Дагъди заз ачухайди я... Ахпани заз маса коммунистривайни ван хьайиди я...

Хважа халудик и ихтилат давамарунин гьевес акатнавай, адан кьилиз цIийи фикирар, маса ажайиб сулар къвезвай.

– АкI хьайила, куьне, яни коммунистри эцигзавай коммунизм атIа кьве динди чаз цаварал жеда лагьана гаф гузвай женнет я ман?

– Ай, ви бубадиз рагьмет хьуй! Гила вун гъавурда акьунва! – шаддиз саки гьарайна Балакь халуди. – Цавара вуч женнетар авайди я? Килиг! – Ада, гъил хкажна, цавара вил экъуьрна. – Ана гьава авайди туш! Гьава авачир чкада инсанривай, чеб гьикьван михьибур, пакбур хьайитIани, уьмуьр тухуз жедани?

БалкIан, вичихъ галайбур гуьгъуьна амукьзавайди чиз, кам явашарна, физвай. Ингьар муаллимни са кьадар чавай къакъатнавай. ЯтIани адан яб рахазвайбурун гафарал алайди аквазвай.

– Я Ингьар муаллим, ваз ида вуч лугьузватIа ван къвезвани-е? Ваз гьикI аквазва идан гафар?

– Адан гафарик кьел квай хьтинди я, хуьруьнви, – гзаф крар чизвайда хьиз секиндиз жаваб гана муаллимди. – Яда, жуван кьил тIармир ахьтин фикиррив! – Абур секиндиз, вилик са птулкани эцигна, къулай кIвале, я цуькверин юкьвал алай са булахдив ийидай ихтилатар я, ина, и чун физвай хьтин рекье ийидай гафар туш.

– Женнет агъзур-агъзур йисара са гьахъни авачир дуьньяда ажуз хьанвай, гуж гъилевайбурун зулумдик, са эквни такваз хьайи ва зулумдмк кумай инсанрин гьакIан кьуру мурад яз, кьилиз такъатдай умуд яз арадал атанвай са хиял я... Ана некIединни, виртIединни чехирдин вацIар авахьзавалда... Женнетдай авахьна, абурун атIа кьил гьиниз физвайди ятIа яраб? Авахьзавай затIуниз акъваздай чкани кIан жедачни бес? Агъадавай чка жегьнем жезва, гьакI хьайила, а вацIар гьаниз авахьун мумкин я... – муаллимди вичин фикиррал къул чIугурди акур Балакь халуди ванцени, вилерани эрк-суй гьатна-

ваз, гзаф крар чидайда хьиз вичин виликан гафариз къуват хгана.

– Жегьнемэгьлийризни пис жедай хьиз аквазвач, гадаяр, – чахъ, гуьгъуьналлай пуд жегьилдихъ элкъвена Хважа халу, налугьуди адаз чун пудни жегьнемдиз аватдайбурукай хьиз аквазвай.

Чна пудани, виликамаз икI ийида лагьана меслят хьайибуру хьиз, са гафни талгьана, къуьнер агажна.

Хважа халу генани секин жезвачир. Ам, Балакь халудин гафари алакьарнаваз, абурук квай фикирар давамариз, гегьеншариз алахъна:

– Женнетда ахьтин зурба тIуьнар-хъунар, гьуьруь-перийрихъ галаз кефер чIугунар хьайила, бес а тIуьр кьван няметар иливарайла, бедендикай хкатзавай затIар гьиниз фида? Якъин ана гьажетханаярни хьун герек я. А гьажетхаяр ни михьда? Женнетэгьлийри михьдач кьван?!

– Гьа месэлани ава! – лагьана Балакь халуди.

– Ингьар муаллим, вун нагьахъ къерех хьанвайди я чна къарагъарзавай месэлайривай! – туьгьмет квайдиз хьиз луькIвена Хважа халу. – И жегьилриз, – ада мад Песеназни, Андреязни заз килигна, – механизатординни далдамчидин гафарикай гьяз татунни мумкин я, абуру ви гафариз яб гуда, ви чIалахъ гзаф жеда. Лагь ви фикирни и чун рахазвай жигьетрикай! Вун кIелернавай муаллим я, физик я. Птулка за ваз са маса гъилера эцигда.

Ингьар муаллим чав агат хъувуна:

– Ядаяр, суалар гзаф ава. Жавабар жагъурун четин месэла я. Инсандин акьул, зигьин агакь тийизвай крар, сирер дуьньяда, алемда гзаф ава. Амма инсандин хиялар, фантазия акьулдилайни зигьиндилай йигин я, абурун вилик пад кьаз жери са затIни авач. Женнетни, эхирзаманни, къияматдин югъни акьулди ваъ, фантазияди арадал гъанвай затIар я... Къияматдин югъ къачун хьайитIа, вири кьейибурал чан хкведа, лугьуда. Вири, сурарай, кIарабрал як хтана, чпин дуван кьабулиз са чкада кIватI жеда лугьуда... Гила

куьне фикир це: дуьнья, инсанар арадал атайдалай инихъ миллион йисар алатнава. Икьван йисара гьикьван инсанар, хана, кьенва? Миллиардар?.. Триллионар?.. Исятда чилел вад миллиард кас ала. Виш йисан къене и вад миллиард рекьизва. Хьайи кьван инсанринни фейи кьван йисарин кьадарар зарб авуна, са тахминан гьисабар кьуртIани, чIехи кьадарар акъатзава... Къияматдин юкъуз абур вири са майдандал гьакьдани? Виридаз акъваздай чка бес жедани? Чилин шардин къурамат чкаяр анихъ хьуй, цин винелни инсанар акъвазарайтIани, виридаз чка бес жедач... Идалайни гъейри, чилин шардиз вичин заланвал ава. Ам тахминан гьикьван ятIа алимриз чизва. Къияматдин юкъуз чан хтай кьван инсанрин виридан заланвал чилин шардин заланвилелай артух хьайитIа, ана вуч жедатIа, лугьуз фикирзава за... Физикадин вири законар пунай акъатда... Чил вичин орбитадилай алатун мумкин я, каинатдин къайда, эфлакьрин-планетайрин кадгъайвал-дигайвал чIур хьун мумкин я... А чIавуз чан хтанвай виридуруз – женнет кьисметнавайбурузни, жегьнем кьисметнавайбурузни атIудай кар сад хьтинди жеда...

– Яда, бес куь, коммунистрин, Аллагь вуж я? Маркс? Энгельс? Ленин? Сталин? Хрущёв?– генани суалар гунивай тух жезвачир Хважа халу.

– Аллагь партия вич я, вирина авай, вири аквазвай, вири алакьдай... Маркс – Аллагьдин хва я, хашпересриз Иса Месигь хьиз. Энгельс – чIехи адан пайгъамбар. Ленинни Сталин абурун шагирдар я, асхабар я. Совет халкьдихъ гьа и кьведаз тен-барабар цIикьвед шагирд хьайила, коммунизм эцигна куьтягь жеда. – Балакь халу гила вич пайгъамбар хьиз рахазвай, адаз вичиз яб гузвайбур чIалахъ жезвани-жезвачни къайгъуни авачир. – Ахьтинбур мад хъжедани-хъжедачни – гьадал кар ала.

– Шумуд Ленин хьтинбур? Шумуд Сталин хьтинбур? – Балакь халудин ихтилатар мистикадин хъендик акатзавайди гьисснаваз, адак мадни дериндай хкуьрун патал, давамарна Хважа халуди.

– Шумуд гьим хьтинбур хьунихъ метлеб авач. Вири – цIикьвед, анжах гьахьтинбур!

– Вучиз цIикьвед, яда?!

– Цаварин КьачIарагдин цIикьвед ярж къалурун яз, цаварин къанунриз мукьва хьун яз! Абур, чи уьлкведин кьиле жедай ксар, цаварихъ, тIебиатдин чIехи къуватрихъ галаз алакъа авайбур, гьанай ракъурнавай хьтинбур хьун лазим я!

– Са куьруь вахтунда акI жеч эхир! Яргъал девирар кIан жедачни? – алатзавачир Хважа халу.

– Ваъ! Марксни Энгельс са девирда хьаначни? Ленинни Сталин са девирда хьаначни? Хьана! Вучиз ятIа чидани? Миллионралди дарвиле авай, азадвиликай, бахтуникай, факай, гьахъуникай, ихтиярриkай магьрум инсанриз абур вири гун цаварин къуватрин ният я, мурад я, тIебиатдин къанун я. Гьавиляй цавари гана! Мадни гуда! Гьавиляй ахьтин ксар мадни жеда! Гьайиф хьи, абур маса гудай хаинарни жеда! Халкь халкь хьана кIанда! Халкь цаварин беден я! Цавар халкьдин руьгь я! Гьада хвена кIанда вичин халисан регьберар, тапанбур гьиссиз ва вахтундамаз жувакай, халкьдикай, атIуз алакьна кIанда!

– Яда, вун лап яргъариз акъатна... АкI хьайила, чаз аквазвай гьакимриз килигайла, коммунизмдин женнет чилерал тахьунни мумкин я ман? – Балакь халудин бязи шаклувилер вичи гьисснавайди къалуриз алахъна Хважа халу.

– Ленинни Сталин хьтинбур тахьайтIани, абурун кар вафалудаказ давамардай михьи регьберар кIанда. Хаинвал тийидайбур... Коммунизм халкьди эцигдайди я, вич дуьз рекьяй тухвайла...

– Бес Хрущёв куь вуж я? – алатзавачир Хважа халу.

– Хрущев – хашпара динда Ягьуд вуж ятIа, гьам я. Сталин русвагьуналди ада вири партия маса гана. Ам аси хьана.

– Хрущев атIа вуна лугьузвай Ленинни Сталин хьтин цIикьведак акатзавани?

– Ваъ.

– Яда, а ви Сталина тахсир квачир инсанар миллионралди къазаматра туна! Шумудни са халкь суьргуьнна! Ибур чIехи зулумар я эхир!

– Женнет ийизвай чкада жегьнемни герек жезва. – Мад рикIивай, кьетIидаказ рахазва Балакь халу. – Совет властди къазаматра тунвайбур халкьдин вилик чIехи гунагьар хиве авайбур я – капиталистар, помещикар, кулакар, чIехи руьгьанияр, фекьияр, кешишар, халкь алцуриз, ам, лукI хьиз, гъиликна, адалай ирид хамар алажайбур ва амай маса хаинарни халкьдин душманар. Гьахьтинбур патал жегьнем герек жезвачирни кьван? Жезвай... Гунагьар квачирбур фялеярни лежберар я, кьил агъузна йифиз-юкъуз са кап фу патал гьалал гваз кIвалахзавай. Чи гьукуматни гьабурунди, эцигзавай женнетни гьабур паталди я! Вучда, ахьтин вахтара гагь-гагь, кьурубуук ицIибурни акахьна, куда.

– Ада суьргуьнай кьван халкьарин тахсир вуч тир?

– Ам а халкьарилай фитне авурбурун тахсир я... Ватан зурба хатадик квай арада ада игьтиятвал къалурна, вичив хабарар агакьайбурун чIалахъ хьана...

– Вичин кIвале картуфрин фура ягъна кьейи Чайгъунни, чи Шуаян буба, гунагькар тирни?

– Ваъ. Халкьдин юкьва вичин михьи иман гвай агъзурикай сад тир... Ада а рехъ, вич ядайвал авун, вичи хкягъайди я... Ахьтинбур тапрукь фекьийрикайни кешишрикай туш.

Хважа халу генани алатзавачир.

– Яда, Сталинан девирда, ви йисни тахьанвайла, хуьруьн гвена цуьлерни хутахнавай мезредай къуьлуьн кьве кьил къачуна лугьуз тухвай ви жегьил-жаван буба гьиниз хьанатIа ваз къени чизвач,– Балакь халудин тIал алай чкадик хкуьрна Хважа халуди.

– Зи буба тухвайди Сталин туш, райондин военком хьайи Велихан лугьудай ламран хва я! Шуаян

буба кІвале, картуфрин фура, адан папав лампа кьаз туна, гуьлледилай авур фашист! Гьайиф хьи, гьам кьадай садни хьанач! Адан вири тухум гьахьтинди я! Адан хвани, хтулни! Гьахьтин акьалтІай хаинар гзаф хьана! Агъзур чин алай абуруз чилерикай физ, чпин гаф ише фидайвал ийиз, партияни чпин чІалахъариз чидайбур! Гьахьтинбурун чІалахъ хьана Сталин! Адаз партиядиз, жасусар яз гьахьна, чеб коммунистар я лугьузвайбурухъни вичин хьтин экуь рикІ авай хьиз хьана. Сталиназ гьинай чир хьурай лезги дагълара авай са хуьре Велихан хьтин чІехи угъраш авайди?! Ахьтинбур гьар са хуьре, гьар са идарада хьана! Исятдани ава!.. – Балакь халу, хъелни, рикІин тІални акахьна, чинизни яр яна, рахазвай.

– Килиг гьа! Вун партиядай акъуддайвал тахьуй! – Балакь халудин гафарихъ са акьван агъун тавунвай хьиз, тагьким ийиз рахана Хважа халу.

– Зун партиядай акъуддай кас дидеди гьеле ханвайди туш! – кьетІидаказ, са кьадар хъелни кваз, ванни хкажна лагьана Балакь халуди. – Зун гьавайда къапарай акъудмир, юлдаш механизатор!

– Сабур ая, секин хьухь, я чан тха! – милаимдиз теселли гана Ингьар муаллимди Балакь халудиз. – Хважа стхадиз ихтилатралди рехъ куьруь ийиз кІанзавайди я... Машинда аваз къекъвез вердиш кас я. Гила яхдиз фин хьанва. Ви ихтилатрикай машин авунва ида вичиз... Ихтилатар куьне физ-физ ийизвайтІа писни тушир, куьне акъвазна ийизва... – Ахпа секиндиз, кьве хуьруьнвидин арада хьайи ихтилатар акьалтІарун патал, вичин рикІе, за кьатІайвал, фадлай авай веревирдер акъудна: – Тарих, гьам цІийиди, гьамни къадимди, пара муракаб затІ я, аниз гьахьайдавай кьилни, рикІни тІар тахьана экъечІиз жедач. Анай чпиз хуш, чпиз хийир авай кьуьруькар къачуз, кфетни хкудиз, дамахарзавайбуру табзавайди я. Тарихдиз акьулни намус гваз гьахьна, анай абур квадар тавуна кьулухъди хтана кІанзавайди я. Амай гьарай-эверар, эмоцияр герек авайди туш. Хьайи крар хьана алат-

нава, абур дегишариз хъжедач. МичIи, кьил акъудиз тежезвай вакъиайрай кьил акъудиз кIан хьайитIа, таб акъатунни мумкин я. ГьакI хьайила, тарих, адан экуь-мичIи патар гьа авайвал тун гена дуьз жезва, адак ктадна, мадни рагъулар ийирдалай... Заз чидайвал, гьакI я.

– РикIивайни, птулка галачиз кьиле иливариз четин месэлаяр я, – агь аладарна Хважа халуди. – Зун ваз кьве птулка коньяк буржлу я, муаллим.

Чи кIеретI агъадал эглеш хьанвайди акур балкIан, кьил агъадал авуна, акъвазнавай. Ада чна кам кягъун вилив хуьзвай.

– Ви птулкаяр ваз амукьрай, дуст кас... Ибур куьтягь тежедай ихтилатар я... Ша фин. БалкIандикай айиб я, чун вилив хуьзвай. Ада чун физвай рехъ чалай жавабдардаказ гьиссзава...

Вирида кам кяна.

Хважа халуди, физ-физ, чаз – Песеназни, Андреязни заз, лагьана:

– РикIел хуьх, жегьилар, чи хуьруьн философринни коммунистрин веревирдер. Квез ахьтинбур Московрa жагъидайди туш... – Ахпа, Андрея мусурман пIирерикай вугай суал рикIел хкиз, алава хъувуна: – Хаш алай чкадал куьн къе физва, цIийивацран чкадални куьн алад... Партиядин, комсомолдин, кIашунинни мукалдин вилик куь чинар михьи жеда. Партиядин акьалтIай иманиди (и ибара ада Балакь халудиз талукьарнавай) квез рухсат гузва...

– АгакьайтIа, фида чун, Хважа халу, – куьруьдаказ лагьана за, ада мад маса яргъияр тийидайвал, адаз гафарай тIеквенар акъуддай, и кьил а кьил тежедай ихтилатар мадни яргъал вегьидай мумкинвал тагудайвал.

7-кьил

Андреязни Песеназ за Московда мусурман пIирерикай, ана жуваз акур жуьреба-жуьре вакъиайрикай ихтилатарнавай. Абурун рикIел гьабур хтанвайвиляй ада дехьнен хабарни кьуна жеди.

Зун мектебда чIехи классра кIелдайла, са гъилера а пIирерал фенай.

Захъ а сеферда зи дуст Айсам галай, Балакь халудин гада.

Йифен сятдин цIудриз-цIусадриз хьиз чун, Дагъдиз мусурман пIирерал физвай са кIеретI гадаярни рушар, хуьряй экъечIнай. Чахъ чIехибурни галай. Абур пIирерал садакьаяр тухузвай хуьруьнвияр тир. Садакьаяр гуз кIанзавайбурухъ садакьаяр къачудай ксарни хьун тIебии кар тир. ТахьайтIа, тухуда вуна ви садакьа пIирел – ам къачудай ксар авачиз амукьунни мумкин тир. Амма августдин вацра садакьа кIандайбурукай ихьтин кьитвал хьун мумкин тушир. ЯтIани садакьа акъудзавайбуру игьтиятвал хуьн яз хуьруьнвияр кIвачинарун адет хьанвай.

Адет тирвал, садакьа яз, гарданра епер туна малар, юкьвалай цIилер кутIунна лапагар тухудай (икI лапагрин гарданар шуькIуь тивиляй ийизвай жеди) ва абур, гьа пIирерин патав тукIуна, як инсанриз пайдай. Ибурун винел фар, тIунутIар, ширин затIар, емишарни алава яз гудай. ПIирерал фейибур чантаяр ацIана хкведай...

Чи хуьруьн кьилихъай чIехи сув галай. Ам анжах са михьи векь авай, кул-кусар, цацар, чиргъер авачир зурба тIул тир. Анаг Ялгъуз яйлахдилай кефердихъ галай, вични чи колхоздин векьин чка тир. Адалай виниз Дагъдин этегар эгечIзавай. Абур къвез-къвез тик жезвай чкаяр тир. Анайни винелди, пIирер галайвал, гзаф жигъирар фенвай. Чи хуьруьн зурба суван кьилелай маса хуьрерай Дагъ галайвал къведай жигъирарни гзаф авай. ПIирерал фидайла, ял ягъиз сифте акъваздай чка Ирид булахар тир. Инал рикIи-

вайни са жергеда аваз ирид булах алай. Абур чилин къатарай къвезвай гьамга хьиз михьи ва муркIадин ккIал хьиз къайи яд авай тIебии чешмеяр тир. Инсанри и булахрихъ гьардахъ вичин дадни ва жуьреба-жуьре тIалар-квалар дири хъийидай гьайбат ава лугьудай. Инал течибуруз цик сив хкIуна яд тахъун виликамаз меслятдай. АкI хъвайитIа пIузарар акъатда лугьудай – яд гьакьван къайиди тир. Гьавиляй яд къапуниз къачуна ва я нацIунай фитIиниз хъухъ лугьудай. Гьахьтин махсус нацIар гвайбурни жедай.

Чи хуьряй пIирерал физвайбурузни, маса хуьрерай къвезвайбурузни, халкьди лугьудайвал, Рачи-рачар экъечIайла, яни ЧIехи диши сев ва ГъвечIи диши сев лугьудай гъетерин гапIалар цавал акъатайла, Ирид булахрив агакьдайвал атун адет хьанвай. Инал агакьайла, садбур са вил ахвар ийиз алахъдай, садбуру са кьас фу недай, ихтилатардай, къариб вакъиаяр рикIел хкидай, пIирерал физвайбурун кьилел атай дуьшуьшрикай ва аламатрикай ахъайдай.

АцIай варз ва гъетер тежер кьван екез ва мукьваллаз акваз, абурун экв гьатнавай вири дере жегьре экуьнив ацIана жедай. Рахадайбур кисайла, япара Ирид булахдин ширширдин ван гьатдай. Гатун цIиг ятIани, ина, гьава къанвайди яз, цицIерин ван акъатдачир, абур югъ алукьайла ва агъадавай сува рагъ гьатайла, уях жеда лугьудай.

Чи кIеретI Ирид булахрив агакьайла, инал къунши хуьряй атанвай са кIеретIди ял акъадарзавай. Абурун арада Бакудай атанвай кьве итимни авай. Абур лезгияр тушир.

Гьакимрал жедай костюмар алай, къуьнерихъни багьа курткаяр вегьенвай (къецевайди гад тиртIани, дагъда мекьи жедайди абуруз чизвай), экъисай руфунар алай, сив ацIурна къизилдин сарар авай, кьилел аскIан бухари бармакар алай, рахарла, чIун галаз, пIупI гваз рахадай, гъилерани яргъи теспягьар авай абур вири зияратчийрикай хкатна аквазвай. Абурув гьардав са ацIай, сад хьтин зурба, къацу рангунин

сумкани гвай. Сумкаяр, сивера картондин чарар туна, винелай тIарамдиз еперив кутIуннавай. Урусдалди бакувияр лап усалдиз рахазвай. Иналлайбуруз чпин чIал чидач лугьуз гьайифар чIугвазвайди кьил галтатиз, «наш яззик пашэм ни знайте-э, ада?» лугьуналди къалурзавай. «А вы учите наш язык!» – чи виридан паталай жаваб ганай Айсама. «Наш яззик лушчи» – лагьана абурукай сада. «А наш язык – самый лучший!» – хълагьнай Айсамани.

– Маладес! Ти смели лэзги малшик-э, – ширин ванцелди рахана къизилдин сарар авайди, вичихъ абур, а сарар, авайди къалуриз, вацран экуьнал абурув цIарцIар гуз таз. – Очин хароши малшик-э.

Къизилдин сарар авай муькуьдини, вуч ятIани, чпиз течидай Айсаман тарифариз эгечIна. Гьадани ам викIегь, акьуллу гада я, чIехибуруз гьуьрметар, куьмекар ийидай, сувабар къачун патал пIирерал физ кичIе тахьай лезги бала я лугьуз хьана.

«Яраб ибуру икI вучиз Айсаман тарифарзаватIа?», – фикиризни агакьнач зун, ибуру зи тарифарни ийиз эгечIна. «Твуй друг тожи харуший малшик-э. Силни-э, умни-э...»

И тарифриз гьикI чун лайих хьайиди ятIа гъавурда такьунваз, зунни Айсам сад садаз килигна, къуьнерни агажна. Амма дугъри дагъви гадаяр тир кьван чун, чи рикIер чIехи шадвиливни ихтибардив ацIанай. Чна кьведани сад хьиз фикирнай: «Баку хьтин зурба шегьердай атанвай и халуяр адетдинбур туш, ибуруз гьим вуж ятIа хъсандиз аквазва, ибуру чакай лугьузвай гафар дуьзбур я, ибуру чакай лугьузвай гафар кардалди къалур тавун, абуру чаз гайи къиметдай са хъсанвал тахъвун айиб я».

– Наш сумки тажули, джан балалар, – лагьана халуйрикай сада, чи рикIер ахъа хьанвайди кьатIанваз. – Диля нас тажули. Ми балшуй дядя, ви маладуй. Наш сердци балнуй, ваш сердце крепки. Вам наш сумка не тажули. Памагани делай нам. Ми вам кишмиш дам, рахат-лукум... Сичас сумка закрыт... Кагда пирдём на место, дам...

Кишмиш чаз вуч ятIа чидай, рахат-лукумдикай хабар авачир. Гьа гафунини чак руьгь кутуна. ПIирел инсанриз пайдай кишмишарни рахат-лукум гьикI ялдач вуна? Ихьтин суваб гъиляй ахъайдани?

Кьуна чна ибурун сумкаяр кIула. Ялнай дагъдиз кьван, епери къуьнер атIуз. Са кьадар рекьиз акъатайла, рехъ генани тикди хьайила, пелелай гьекь михьиз, сада садаз килигиз, рикIяй жуван кIамашвал хиве кьаз, зазни Айсамаз амукьайди кьиле кьван фин хьанай. Рекьин юкьвал сумкаяр гадаризни жезвачир: хиве кьуна, гаф гана, гаф кьулухъ къахчун айибни жезвай, ажузвал хиве кьунни. Винел акъудна, ван алаз я сумкайриз, я жуваз са себ-сив кьван гузни чавай жезвачир: Дагъда харжаф гафар рахун гунагь яз гьисабзавай.

Гьеле пIирерив агакь тавунмаз, рекье Гунагьар алцумдай къван гьалтзавай. Гьанал гена чи парни, жув гьар парцик акатунин дертни са кьадар кьезил хьанай.

Гунагьар алцумдай къван (адаз урусдалди «Грехомер» лугьудайбурни жедай) аламатдин са затI тир: зурба са къаяб-къван кьве чкадал пад хьана, адан юкьва къекъвез-къекъвез фенвай гуьтIуь хъиткьер арадал атанвай. Вуж къванцин агъа патай пIирер галайнихъ хъиткьердай акIун тавуна фейитIа, а кас гунагьар квачирди яз гьисабдай. Аквар гьалда, им са мус ятIани луту-путуйри зарафат яз, авам зияратчийрал хъуьруьнар авун патал кутунвай «адет» тир. Амма гзаф инсанри и кар халисан, бубайрилай аламай эл-адет хьиз кьабулнай ва адав лап рикIивай эгечIзавай. Хъиткьердай фин са мажбурвални авачир, гьарда вичин хушуналди ийизвай кар тир. Амма чIехи паюни чпик гунагьар квачирди къалурай чIавуз вун къерех хьана амукьун жувак гунагьар квайди хиве кьун жезвай.

Гила гьахьтин маса луту-путуйри и пIирерал маса уьлквейрай туристар хьиз къвезвайбур и хъиткьердай ракъурзава ва ахпа абуруз, маса дин ва я са дин-

ни гвачирбуруз, лугьузва: «Мад куьн и къванцин хъиткьердай фенватIа, квекай мусурманар хьанва! Гила куьне чи дин кьабулун герек я!» Аламат я, гзафбур чIалални къвезва!

Чи хуьряй атанвайбурни, къунши хуьруьнвиярни вири Гунагьрин къванцин хъиткьердай регьятдиз экъечIна. Сумкаяр кIулай авудна, Айсамани, зани чак гунагьар квачирди къалурна. «Куьне кьван сувабар къачунвайбурук гунагьар кумукьич кван», – лагьанай чаз хуьруьнвийрикай сада.

Къизилдин сарар авайбуру хъиткьердиз гьахьуник хев кутуначир.

– Это ваш лезгински герхамер-э, – лагьана абуру. – Это нам не касайтц-э.

– Тут наши-ваши не бывает! – лагьана къунши хуьруьнви итимрикай сада. Всю дорогу вы шли с нами, а теперь расходитесь. Так нельзя!– Здесь все равны перед Аллахом и грехомером!

– У нас гирех нету-э, – лагьана къизилдин сарар авайбурукай сада.

– А вы докажите!

Гила къизилдин сарар авай муькуьди вичин кIеви делил гъиз эгечIна:

– Слушай, брат джан, куртка-кастум пачкайтс-э. Дарагуй куртка, дарагуй кастум-э.

– А вы не боитесь испачкать каракулевые папахи?! – хабар кьуна къунши хуьруьнвиди ягьанат кваз.

– Папах тожи дарагуй... – ягьанатдин гъавурда такьур кьасарна бакувиди.

– Это чистая, священная гора! – алатнач абурулай къунши хуьруьнви. Ам лап рикIивай, кьетIидаказ рахазвай. – Эти камни никого и ничего не пачкают! Или вы зайдёте в грехомер или же идите обратно! Домой, в своих костюмах и каракулевых папахах, в свой Баку! Мы вас дальше, к святым могилам, не пустим!

Къизилдин сарар авайбуру, чеб чпиз килигиз, кьилер галтадна, къуьнер агажна. Ахпа кьведани пальтоярни къуьнерихъай галудна, бармакарни алудна,

пенжекарни алудна, патав гвай са гъвечIи къванциз сифтедай яргъалди уфар гана, ахпа ам яйлухдалди михьна, адал гъилевайбур эцигна.

Абур кьведни хъиткьердиз гьахьна. Икьван гагьда къал-къив квай вири инсанар садлагьана, вилив техвей тегьерда кис хьана. Аквар гьалда, вирибуру и кьве халудик гунагьар кваз гьисабзавай, виридан вилер абур хъиткьерда акIунал ва абуру гьарай ацалтна Аллагьдин вилик чпин тахсирар хиве кьунал, ахпа чеб анай ахкъуда лугьуз куьмек тIалабунал алай.

Амма вилив хвейивал хьаначир. Кьве бакувини зирингдиз, са эглешвални авачиз, са галкIунни галачиз, хъиткьердин и кьиляй фена, а кьиляй экъечIна.

Инсанар мягьтел хьанвай, бакувияр чеб лагьайтIа, хвешивиляй ирид цавариз акъатнавай. Акунрай, абур чеб икI регьятдиз Гунагьрин къванцяй акъатунал мягьтелни хьанвай ва хьайи кардин чIалахъни жезвачир. Гьавиляй абурун хвешивални тIебииди яз аквазвачир. Абуру сада сад къужахда кьаз, чпи чпиз теменар гузвай. И кар акур чибурни, къунши хуьруьнбурни генани къах хьана амай: чи патара итимри чпи чпиз теменар гун фикирдизни гъиз жедай кар тушир.

– Ми жи вам руски языка гаварил, у нас гирех нету! – вири къизилрив рапрап гуз таз рахазвай абур гагь сад, гагь муькуьди.

Авайвал хиве кьан, зунни Айсам къунши хуьруьнвидиз ибур элкъуьрна кьулухъ рахкъур хъийидай себеб тахьунал гзаф пашман хьанай.

И кар бакуви халуйрини кьатIанай.

– Ви жи лэзги мусшина! Слову дал – держи да! И сумка, и слову держи! Ми вам ишо шакалат дам!

– Не нужен нам ваш шоколад! – лагьана за, сумкадин еперик гъилер кутуна. РикIивайни, жува хиве кьур кар, гайи гаф чилел гадарун заз ажузвал яз аквазвай.

– И ваш кишмиш, и ваш рахат-лукум тоже не нужен! – хълагьна Айсамани, сумка кIула хкьуналди.

– Тёнт лезгилер! – лагьана чпин чIалалди са бакувиди муькуьдаз, ахпа мад са вуч ятIани алава хъувуна. Чун а гафарин гъавурда акьунач.

Абур кьведани сивер агална. Чун гъавурда акьурвал, абуруз чна чи гаф кьиле кьван тухудайди чир хьанваз, чак хкуьр тавун чеб патал хийир авай кар яз кьабулнавай.

Амма инсанар Гунагьрин къванцивай къакъатзавачир. Лугьумир кьван, инал вирида чпин гунагьар алцумнавачир.

Халкьди са вуч ятIани вилив хуьзвайди акуна, Айсамани, зани сумкаяр чилел эхцигна.

Къунши хуьруьн кIеретIдик кваз атанвай, амма чеб а хуьряй ваъ, маса чкадай тир са къарини адан хцин свас амай. Абуру садани хъиткьердиз гьахьуник хев кутазвачир. Суса аниз гьахьиз кIан тахьунин себеб вич руфунал залан хьун яз кьазвай. Къаридин делил – вич гзаф кьуьзуь хьун тир. «Зал гунагьар ийидай гьал аламайди яни? – лугьузвай ада сусаз. – Чи кьведан паталайни жув алад, чан бала. Ваз кичIе жемир! Вак вуч гунагьар жеда кьван, михьи цуьк хьтин?»

Суса вучиз ятIани сифте мукьуфдивди бакувийрилай вил аладарна: ихьтин ацIай итимривай регьятдиз и къванцин арадай физ хьайила, вичивайни гьакI физ хьунин фикир мягькем хьана жеди адан.

Хъиткьердин юкьвал кьван фейи сусай гьарай акъатна:

–Аман чан диде! Гуж хьана заз!

– Вуч хьана, я свас? – гьарай акъатна къаридайни.

– Зун къванци кьунва! Ахъайзавач!

– Ву-у-уч? – ван дегиш хьана къаридин.

– Зун къванци кьунва...

Къаридай гаф акъатнач. Ам къах хьана амай.

– Хиве яхъ жуван гунагьар! – хвешидаказ гьарайна са ни ятIани, зарафатдин тав кваз.

И гафар ван хьайи къаридик садлагьана юзун ахкатна.

– КичIе жемир! За ахкъудда вун! – ада къванцин хъиткьердихъ гьерекатна. Аквар гьалда, адаз суса гунагьар амайбуруз ван жедайвал хиве кьуна кIанзавачир. – Цуьк хьтин адак вуч гунагьар квайди я?!

Хъиткьердиз фейи къарини акIана. Адавай сусаз са куьмекни гуз хьанач.

Инсанар гунагьар алцумдай къванцин хъиткьердин кьве кьилихъайни кIватI хьана, мад вуч жедатIа килигиз акъвазнавай. Виридак юзун акатнавай вирида япар хкиснавай, вилер хци авунвай.

– Вуч гунагь авунатIа лагь! ТахьайтIа къванци ахъайдайди туш! – гьарайна мад са ни ятIани. За кьатIайвал, ихьтин гьарайзавайбур и къванцин патав жезвай мажараяр кIватIзавайбур, абурукай кефер хкудзавайбур тир. Абур пуд кас авай, чпин яшарни къанницIудалай алатнавай, пис-хъсан чизвай, гъилекIваче къуват авай гадаяр тир.

Сифте сусан ван акъатна:

– Хьана завай са гунагь, чан диде, чан пIирершейхер! Зи руфунавай аял зи гъуьлуьнди туш, ам...

– Киса! Киса! – шелни цIугъ галаз гьарайна къариди хъиткьердай.

– Гъил къахчу залай, я Аллагь! Зун къурбанд хьуй ваз! – лагьана суса.

Са зур декьикьани фенач, свас хъиткьердай экъечIна. Ада, жемятдивай са къерехдиз хьана, чилел ацукьна, чин гъилерив кIевна, кьил метIерал эцигна. Ам шехьзавай.

Вири кис хьанвай. Зарафат кваз «гунагьар хиве яхъ!» лугьуз гьарайзавайбурни киснавай. АкI тир хьи, абурун рикIелай хъиткьерда амай къарини алатнавай.

Садлагьана къванцин къеняй акъатай ванци инсанрик юзун кухтуна.

Къариди гьарайзавай:

– Зи хивени гунагь ава, я Аллагь! Я пак пIирер! Зи чин куь вилик чIулав я... Зи хва заз зи итимдилай хьайиди туш, масаданди я... За уьмуьрлух и кар зи

рагьметлу итимдикайни, амайбурукайни чуьнуьхна... Вакай чуьнуьхиз хьанач, я Аллагь! Гъил къахчу залайни, зи сусалайни!

Къари хъиткьердай экъечIзавайди акур инсанар, са гафни талгьана, къванцивай къакъатна. Абуруз чпин я гафаралди, я килигунралди яшара авай дишегьлидин рикIиз хьанвай тIарвилел мадни кIукI хъийиз кIанзавачир. Абуру, къаридивайни сусавай мад са гьихьтин ятIани гафар ван хьун вилив хуьн тавуна, чпив гвай чантаяр далуйрал эхцигна, винелди физ кьил кутуна.

Къариди, сусан патав фена, адан гардан кьуна. Абур шехьзавай.

Ахпа абур кьведни агъадалди эвичIна. Абурухъ виридахъ галаз пIирерал хкаж жедай чин амачир. Чпив гвай чантаяр абуру гунагьар алцумдай къванцин патав тунвай. Абура, адет яз, пIирерал садакьа яз паюн патал гъанвай фар, иситIаяр, къенфетар, емишар хьун лазим тир. Инсанар гъавурда акьурвал, и паяр инал къведайбуру (ахьтинбур мад къведайдал шак алачир) чпин арада пайдайди къаридизни сусаз чизвай. Гьа икI хьун абурун ниятни тир...

Мумкин тир, гунагьар алцумдай къванцин патав цIийи кIеретIар къведалди вилик инал зарафатар авун яз «гунагьар хиве яхъ!» лугьуз гьараяр авур лутуяр акъатунни. Вучиз лагьайтIа, зани Айсама кьатIайвал, абур, садазни таквадайвал, чи кIеретIдикай хкатнай, пIирерал абур хейлин геж, инсанар ксуз гьазур жедайла, хтанай.

Чун и рекье сифте гьалтзавай пIирел агакьайла, а гадаяр чахъ галамай. Абур гьи арада чакай хкатнатIа садазни акуначир. Аквар гьалда, инсанри и чкадал чпиз «шартIунин сурар» авун патал чиргъедин къванер гъидайла, вири и гьарай-эвердик квайла, абуру кьил къакъуднай.

«ШартIунин сурар» авун аламатдин адет тир. Им гьарда хушуналди ийидай кар тир. ТавуртIани, садани са гафни лугьудачир. Амма кьулухъ жез кIан

хьайи садни хьаначир (чинеба кьил къакъудай пуд зарафатчи квачиз). Вирида и кар мукьуфдивди, лап рикIивай ийизвай. И кар кьве-кьвед хьана авуна кIанзавай. Сифтедай са акьван яргъаз квачир чиргъедин кIунтIунилай «сурар» ийидай чкадал са хара гъвечIи, гъуд кьван авай къванер гъун лазим тир. Ахпа са кас, кьенвайди хьиз, чилел ярх жедай, муькуьда адан вири патарихъай элкъвез-элкъвез къванерин цIиргъ чIугвада. Са декьикьада кьван и «сура» ярх хьайиди къарагъдай. Ахпа патавай хьиз адан амадаг чилел ях жедай. «Сурай» эхкъечIайда муькуьда кIватIай куьлуь къванер ярх хьанвай амадагдин къваларивай эцигдай. Амни «сурай» къахрагъайла, къванер чпи абур къачур чкадал, чиргъедин харадал, хъивегьдай.

Са гафуналди, «шартIунин сураралди» ана гьахьзавайбуру чеб и пIирерал фана дуьньядин велвеладай кьенвайбур яз атанвайди ва ина, и пак чкайра, чеб гунагьрикай михьи, цIийи хъхьанвайди, чпел чан хтанвайди къалурзавай. Вирида чеб цIийи къуватрив ацIанваз гьиссзавай.

Чнани, Айсамани за, сада сад къванерин «сура» тунай. Чаз цIийи къуватар герек тир, вучиз лагьайтIа чна кьве бакувидин залан сумкаяр чкадал кьван тухуда лагьана гаф ганвай. Амма цIийи къуватар атана аквазвачир.

Кьве бакувидини чпиз «шартIунин сурар» авунай. Абуру чпин кьилихъайни кIвачерикай адетдин сурарал ийидай саягъда чархунин къванер эцигнай. Идалди абуру амайбуру ийизвай «сурарихъ» тамамвал авачирди къалурзавай хьиз тир. Идалайни гъейри абуру сада садан кьилихъ са гьихьтин ятIа дуьаярни кIелна, мадни чпин чIалалди яргъи ихтилатар чIун галаз, везиндалди лугьунни авуна.

– Ибуруз лап рикIивай женнетдиз физ кIанзавай хьтинди я, – лагьана Айсама.

– Абуруз чеб къалуриз кIанзавайди я, – лагьана за. – Авурай ман, вирида хьиз, чпин театирар галачиз. – Женнет кIанзавайбур зунни вун я, абурун чан-

таяр ялна сувабар къачун патал хамарай акъатзавай кьве кIамаш...

– Яда, чна гаф ганва ман. Итимдихъ са гаф жедайди я, – жаваб хгана Айсама, вичин бубадин, Балакь халудин, рикI алай ибарани мецел гъуналди.

Заз цIийи къуват гьа ибаради хганай. Заз чиз, Айсамаз вичизни гьакI тир.

Чна гайи гаф кьилиз акъуднай: ялда лагьана хиве кьур сумкаяр чкадал, муькуь пIирер авай кьилин кундал кьван гъана.

– Спасиба вам, ви харруши малшики! – лагьана чаз бакувийри. – Ви дубрия дела делал. Рахат-лукум патум дам. Кагда сумка аткуруим. Кагда садака раздавани делать будим.

– Ничего нам не надо! – лагьана Айсама. – Мы рахат-лукум не едим.

– Как?! Рахат-лукум – пех, пех, пех, сладка!.. А шту ви кушайти?

– Мы – хлеб с сыром.

– Ах, бедни малшики!

– Наш хлеб с сыром слаще вашего рахат-лукума! – такабурдиз лагьана Айсама.

Бакувийри чпин чIалалди чпи чпиз са вуч ятIани лагьана. Абур рикIивай рахазвай. Белки, абуру и лезги гадаяр масадан гаф акатдайбур туш лугьузвайтIа? Чун кIамашрай кьазвайтIа, абуру, сивел шит хъвер гъана, чпин къизилдин сарар къалурдай.

Сифте яз иниз атанвайбур, зунни Айсам хьтинбур, ина гзаф авай. (Чун хьтин авамар ина гзаф хьун, гежди ятIани, теселли яз кьабулиз жеда). Чаз течидай крарни гзаф авай. Чун хьтинбур дагъларин зурба къаябрал, дерин хъиткьерра авай чешмейрал, муркIадин фурарал гьейранвализ ина-ана къекъвез хьанай. Зияратчийрин кун алай чкадин патав гвай зурба са къаябдал акьахна, чун агъадай ахъа жезвай зурба ва иер мензерайриз килигиз авай. Анлай, лагьайтIа, гьава алахьнавайди хьайитIа, вири лезги чил, Кьулан вацIун кьер, къекъвез-къекъвез, Каспи гьуьлел кь-

ван гьикI физватIа аквазвай. Къацу яргъи зул хьана гьуьл вични аквазвай.

И къванцелай гьуьл аквазва лагьайла, кьве баку-видикни, лувар акатнай.

– Баки видна да-а? – хабар кьуна агъадай абурукай сада.

– Да, виден, – жаваб гана Айсама къванцелай. Поднимитесь и посмотрите! – Им Айсама абурулай вичин хъел алудун патал авур кар тир.

Абур, уф-цIуф ийиз, къванцел хкаж хьана.

Инлай ахъа жезвай иервилер акурла, абур къах хьанвай. Ахпа абур яргъариз инихъ-анихъ килигиз хьана.

Абурукай сада, ван хкажна, Айсамахъ элкъвена хабар кьуна:

– Баки не видна! Где Баки?! – адан суалдай акI аквазвай хьи, гуя Айсама Баку са гьиниз ятIани чуьнуьхнава.

– С нашей горы только наша земля видна, – жаваб гана Айсама. – На ваш Баку с вашей горы посмотрите.

Бакувияр, са вуч ятIани лугьуз-лугьуз, гзаф мукъаятдиз къванцелай эхвичIнай.

Чна чав гвай ниси-фуни гьа и къванцел тIуьнай. Яд чна патарив гвай са чешмедай хъванай. Чаз маса аламатар аквадайдакайни чун хабардар тушир.

Няни жедалди инсанар хуьрекар гьазурдай къапук, садбур, цIамар, векьер-кьалар кIватIна (бязибуру чпив гваз иниз, кIарасар, купIар, гилигарни, къведай рекьера кIватIай шахарни, къурарни гъидай), гъвечIи цIаяр хъувуна гьа цIаярив ацукьдай. Хуьрекар папари гьазурдай, ахпа къапара цана зияратчийриз пайдай. Итимри инал садакьа яз гъанвай гьайванар тукIвадай, як пайдай. Садакьадиз акъуднавай амай затIарни (фар, тIунутIар, къенфетар, иситIаяр, емишар) гьа саягъда виридаз гудай. Виридан чантаяр ацIана жедай.

Бакувийри гайи садакьадикай зални Айсамал гьардал кьве кьуру хурма гьалтнай.

Нянихъ, мичIи хьана, ксуз гьазур жедай чIавузни, итимар ксудай кIвале хьайи гьарай-эверди чун мягьтеларнай. Гунагьар алцумдай къванцин патав «къуллугъзавай» зарафатчиярни хтанвайди чаз гьа чIавуз акунай. Абур, сиверал патахъ хъвер алаз, амайбуру гьикI сада садавай мес-яргъан къакъудзаватIа килигзавай.

РикIивайни, итимар ксудай кIвалин къайдайрай иниз атана тежриба хьанвайбурун кьил акъатзавай. И дар, яргъи, къав кьилик хкIазвай, мичIи дехмеда чилик са шумуд къат гамар квай, месер, яргъанар, хъуьцуьганар гзаф авай (ахьтин затIар иниз пун квай зияратчийри ганвай паяр тир). Инин гьал-кьиса чидайбуру, виликамаз иниз гьахьна, чпиз хъсан мес-къуьж хкяна, къулай чкаяр кьуна ацукьнавай. Къецел физ кIан хьайитIа, чпин чкайрал къаравул туна физвай. Ксудай кьиляй иниз гьахьайбуруз амукьзавайди масадбуру гъилик тавунвай затIар вичихъди чIугун тир. Ина мес-къуьж тIимил, инсанар гзаф хьанвай. Сада садан гъиляй ахкъудуниз, чIехибуру гъвечIибурувай, къуват квайбуру зайифбурувай къакъудуниз мажбур жезвай.

Экв авачир и чкада (ахъайнавай ракIарай, яни къецелай, къведай эквни авачир, анихъни мичIи хьанвай), яргъи дехмедин атIа кьиле са буьркьуь пIиритI, шуьше алачир кубут лампадиз ухшар са затI, кузвай. Адавай вири инаг экуь ийиз жезвачир.

Зазни Айсамаз гъуьргъуь, сарин чакъулар акъатнавай месни, яргъанни, гъвечIи, кьиликни ваъ, ацукьдайла кIаник кутадай хьтин кьве гъвечIи хъуьцуьганни гьатнай. Низ чидай, ихьтин «бахт» чаз чна Бакудай атанвай кьве халудиз сумкаяр ялайвиляй хьайи сувабдин эвез-бедел туширтIа?

РакIарив цлавай мес экIядай са пIипIни жагъурна, месни экIяйна,чун секин жез, четин рекьери гайи юргъунвал алудиз ярх хьайи вахтунда чи винелай садлагьана, фуртна, яргъанни алатна, кьилерикай, шуртIна, гъуьргъуь хъуьцуьганарни хкатна.

– Гьей, харуши малшики, эту вам многа-е! – бакувидин ван чир хьанай чаз. – Госта нада уважани делать.

Зазни Айсамаз лугьудай гаф амачир. И пак чкайра лугьуз жедайбур тиртIа, ахьтин гафар тахьанани жедачир. Чна абур, диде-буба акадардай хьтин кьве тIарам экъуьгъун, пак чкайрин гьуьрметдай сивяй акъудначир.

Чаз амукьайди кьилик хъуцуьганарни квачиз, винел яргъанни алачиз ксун хьанай.

Ксудай кIвалин рак Гунагьар алцумдай къванцин гьевескарри агал хъувунай. Чи кефияр ханвайди гьисснаваз, абурукай сад рак агалдалди чак руьгь кутазни алахъна:

– Папар ксудай кIвале инилайни бетер йикь-шуван жезвайди я. Квез мес хьайитIани ава... Ксус, хъуьцуьганрин чкадал куь чантаяр кьилик кутуна, тахьайтIа къакъудда квевай гьабурни... Куьн иниз къулайвилер хьун патал ваъ, сувабар къачуз атанвайди я. Ширин ахварар хьуй квез!

РикIивайни, чаз сувабар кьадардилай артух хьанвай.

Чаз пакадин юкъуз чир хьайивал, гунагьрин къванцин гьевескарриз чпин кьилдин ксудай чкани авай. Анагни патарив гвай са гъвечIи магъара тир. Лугьунрай, ана чилик са шумул къат халичаярни квай, виридалай хъуьтуьл месерни гьана авай. Анаг ракни кутунвай, чарабур патал дапIарни алай «тавхана» я, лугьудай...

Икьван аламатар, мажараяр акурдалай гуьгъуьниз, япарал звар гъидай ихтилатар ван хьайила, зазни Айсамаз мад ана акъвазиз кIан хъхьаначир. Чун, амай зияратчийризни, гьатта жуван хуьруьнвийризни яб тагана (абуру инал садакьаяр гудай цIийи кIеретIар къведа лугьузвай), чун хуьруьз хтанай.

Адалай гуьгъуьниз чун иниз мад садрани хтаначир, вучиз лагьайтIа, и кундал кьиле физвай крар агъада, чилел, кьиле физвай крарилай са акьван гзаф

тафават авайбур тушир. Ина чIун галаз, гьарай ацалтна дуьаяр кIелзавайтIани, садакьар пайзавайтIани, гунагьрикай михьи жез кIан хьунин ва абур мад тахъвунин фикирар хци жезвайтIани, инсанар гьа чеб вердиш хьанвай кьацIаз ахватзавайди чаз ксудай кIвале акунай.

«ШартIунин сурарай» къахрагъайла, чна жуван руьгьда гьиссай дегишвал чаз ахъа хьайи цIийи гьакъикъат тир: чи Дагъ рикIивайни гзаф иер, зурба, гьейранардай имарат я, чаз адан са кукIушдилай акур чи чилни, чи цавара сирнавзавай зурба лекьерни, чи Кьулан вацIни, чи Каспи гьуьлни, виридалайни гуьзелбур я, чи ягь, намус, чи такабурвал, чи руьгь кадгъурзавай, чи ниятар, фикирар, макьсадар михьи ийизвай «алатар» гьабур я, абур винедай, цавариз мукьва чкадай, акур, абур рикIелди гьисс авур инсандиз гунагьар ийиз регъуь хьун лазим я... Ина кучуднавай пак ксарини гьакI фикирзавай жеди. Чпивай чпин руьгьер хкаж тежезвай инсанар чеб виниз, Дагъдиз, цавуз мукьва чкадиз хкажуналди, абуруз инсанрик гьахьтин фикир кутаз кIан хьайидал, абуруз Халикьдин зурбавал гьа и тежер хьтин иервилералди къалуриз кIан хьайидал шак алач...

8-кьил

Чун Дагъдив агакьна.

Адан кьибле пата авай рагар, къаябар, кIукIушар кефер пата, яни мусурман пIирер авай паталай къалин ва зурба тир. Кефер пата чIехи къаябрин арайра бицIи ахъа майданар, фидай рехъ-жигъир авай, и пата хцидаказ цавариз физвай кукIушарни, гафаралди лугьуз тежедай, акахьай кIалубар авай къаябар сад садав игис хьана, сада сад чуькьвез акъвазнавай хьиз тир. Абурун арайрай финиф са акьван регьят кар тушир. Абурун арайрай, гагь хкаж, гагь агъуз, гагьни къекъвез фенвай «даркалар» гзаф авай. Абур

гьар сада санихъ тухузвайбур тир. Течидай кас гьида гьиниз тухудатIа кьил акъат тийиз амукьун мумкин я. ГьакI тирвиляй и зурба къванерин арада, «даркалрин» чилина ВачIедин кIвал гьина чуьнуьх хьанватIа жагъурунни четин тир. Чи кIеретIдик аниз фидай рехъ чизвайди са балкIан тир. Гьада чун тухузвай. Ам чи кIеретIдин вилик кваз мукъаятдиз кIвачер эцигиз, тади квачиз физвай. Адан чIехи вилера са гьихьтин ятIани къурху акахьнавай пашманвал аваз аквазвай.

Шуая, вичиз герек хьайила, Жебес халудивай балкIан къачуз, иниз гъиз, адаз Дагъда авай къадим имаратдиз фидай рехъ чирнавай. Жебес халудихъ балкIанар гзаф хьанай, абуруз виридаз и рехъ чидай. Адан балкIанрикай сада иниз къад йисалайни гзаф анихъ Арина Фёдоровнани дуьньядал атана са варзни цIуд югъ хьанвай Андрей гъанай.

Андреялай гъейри, амай чун вири иниз сад лагьай гъилера къвезвайбур тир. ИкI тирди чаз виридаз чизвай, амма ам вичин дидени галаз Шуаяв и рагариз гъиз тур яргъал мусибатдин вакъиа рикIел хкун тавун паталай Андрей ина хьайидакай садни раханачир. Андрей вични киснавай, дерин фикиррик акатнавай. Аквар гьалда, ада и рекье дидедални, Шуаялни, балкIандални ацалтай кьван азабрикай фикирзавай.

Балакь халуни, Ингьар муаллимни, Хважа халуни киснавай. Гьабурун рикIелни, белки, Ясабан хзандин мусибат хтанвай жеди. И макъамда, чпихъ Андрейни галайла, а бедбахт вакъиа чпин вилералди акур ксарин рикIел ам сифте нубатда тахтана жедачир.

Идалайни гъейри, чпин уьмуьрда кIуьни-цуруди гзаф акунвай и пуд дагъвиди, чпин ягьдизни суйдиз муьтIуьгъ хьун яз, дагъларин къанунриз гьуьрмет авун язни мез ахъайзавачир. Вучиз лагьайтIа, дагъвидиз дагълара зарафатар, шит рахунар авун, кIевиз рахун кутугнавай кар тушир. Артухан ван-сес акъудун, йигин са гьедди-гьерекат авун дагъда хата авай кар хьунни мумкин я. Са рагакай са къван хкатда, шимедин сел авахьда, кьуру гьараярни, герек авачир

гьерекат авурдан кьилиз кар кьада. ИкI тирди чи кIеретIда авай виридаз чизвай, ам абурун ивидик квай. Гьатда балкIандинни.

Чи Дагъдин тIварцIихъ ихьтин гьуьрмет ина ВачIедин кIвал хьайидалай кьулухъ генани артух хьайидални са шакни алачир. И жигьетни чи виридан рикIе, виридан ивидани авай.

БалкIанди чун агъада дагьар авай са тик раган къвалалай фенвай гуьтIуь рекьел гъана. А рехъ инсанри, чIехи зегьметар чIугуна, махсус мурад аваз атIанвайди тайин тир. Анай кьве касдивай къуьн къуьневаз физ хьун мумкин тушир. Агъадай ханвай къванерин куьлуь-ири къаябар авай фуру «сив» ахъайнавай, налугьуди, адак гьахьтин зурба, са вуж ятIани туькьуьмариз кIандай хьтин каш ква. Кьилелайни гьа гила-мад аватиз кIанзавай хьиз раган чIере куьрс хьанвай. Герекди я винелдини, я агъадалдини килиг тийиз, анжах жуван кIвачерик килигиз, виликди фин тир.

БалкIан, куьлуь-куьлуь камар къачуз, кIвачер чилел эцигдайла мукъаятдиз, гьар сад юзан тийиз, инихъ-анихъ алат тийиз чилел гьалч хьанвайдахъ вич агъай чIавуз муькуь кIвач виликди ийиз, физвай. Чаз амукьзавайди гьадалай чешне къачун тир.

И четинвилел гьавадин кьеривални алава хьанвайди чна гьар сада гьиссзавай. Акъвазиз, са шумудра дериндай нефес къачуниз мажбур жезвай.

Кьилел куьрс хьанвай раган къвалан цIар, мукъаятдиз фена, кьулухъ турла, чи вилик кьуд патахъай маса кьакьан къаябрин юкьва авай майдан хьтин чка, а чкадин юкьвални маса зурба къаяб алай. Ам ВачIедин кIвал тирди чун вири сад хьиз гъавурда акьуна. Вучиз лагьайтIа, чи вилерик садлагьана хкIурди къаябдин къуба хьанай. Адан кIукI хаш хьиз атIанвай. Хаш тамамдиз чкадиз гъанвайди тушир, адан къерехар иердаказ ягъна куьтягьнавачир. Аквар гьалда, инсанрин, къванцин устIаррин, гъилерилай алатнавай, сагъ зурба къванцикай-къаябдикай атIанвай и

вири имарат са гьихьтин ятIани себебралди акьалтIариз тахьана амайди аквазвай. Адан къубади са къвалахъди ян ганвай. Ам икI патахъдиз акъвазун тIебии кар тушир. Имаратдин чаз аквазвай са къвални къванцин устIарри цIар гутуна ягъиз алахъайди, амма кьилиз акъудиз тахьана амукьайди аквазвай. Ина са вуч ятIани хьанвайди, патан къуватри адак «гъил» хкуьрнавайди тайин тир. Чаз аквазвай муькуь са пад михьиз ацахьнавай къванерин хара тир. Гьа харадивай кьуд-вад кам анихъ хьиз чун вичин къвалалай атай раган кIаникай фейи дерин дагьар давам хьана фенвай ва маса рагарин юкьва квахьнавай.

БалкIан, фена, дагьадин кьилел, гьа къванерин харадив акъваз хьана.

Чун вири са кьадар вахтунда кисна, вуч лугьудатIа течиз, амай.

Вуч лугьудай кьван – са патахъай, вири ина ихьтин имарат хьуни, кIукIвар хьанвайтIани, адахъ амай зурбавили гьейранарнавай, муькуь патахъай са ни ва куь ятIани адак хкуьрна ам чукIуруни чи рикIера хъелни тIал тунвай.

Сифте ван акъудайди Балакь халу тир:

– Шуай! Ваз ван къвезвани? – адан эвер гун, за кьатIайвал, жаваб гунихъ агъан тийизвай хьтинди хьиз акъатнай.

РикIивайни, эвердиз жаваб хьаначир. АкI тир хьи, ам, жаваб, тежедайди чаз виридаз чизвай. Шуайни, инилай гъейри, масанихъ алат тавунвайдини виридаз аян тир. Гьавиляй чи арада гьарай-эвер, катгалтугун хьаначир, вучиз лагьайтIа чIехи бедбахтвал хьанвайди вирида гьисснавай ва кьабулнавай.

Ахпа чна имаратдал чарх яна. Кефер патахъай галай далу-падни, рагъакIидай патан къвални сагъ тир. Чи хуьр галай, рагъэкъечIдай пата авай падни, кьибледихъ, МуркIадин дагъ галай патахъ элкъвенвай чин пад, виче ракIар хьун лазим тир пад ацахьнавай.

Ингьар муаллимдиз ханвай къаябрикай садан кIаникай кIарасдин кIус жагъана. Адаз ам ялна хкудиз кIан хьана, алакьнач.

– Гила зун гъавурда акьуна, – лагьана ада, – вучиз МуркIадин дагъди адетдиндалай са шумуд йис вилик вичин кавал галудайди ятIа.

– Инаг гьинай, МуркIадин дагъ гьинай? Вун куькай рахазва, муаллим? – гъавурда такьунваз суал гана Хважа халуди.

– Залзала ина хьанвач... ХьанвайтIа, ина адан гелер-лишанар аквадай, хуьрени хабар жедай... Инаг хъиткьинарнава. Хъиткьинна акъатай хци ванци МуркIадин дагъдин муркIар юзурна... Хъиткьинардай затI КIвалин вилик патай, ракIарик, кутунвай хьиз я.

Зи рикIел ВачIедин кIвалин мад са лишан хтанай:

– КIвалин къене авай хьран гурмагъни къецел хуьр галай патахъ акъуднава лугьуз ван хьанай заз Арина Федоровнадивай...

– Зи рикIелни хтана а ихтилат... – лагьана Андреяни.

– Гурмагъдани хъиткьиндай затI тун мумкин я. Хуьр галай пад ацахьуни гьакI тирди къалурзава, – чи гиманар тестикьарзавай саягъда лагьана Ингьар муаллимди. – Маса саягъда, гьатта залзаладивайни, инаг чукIуриз хьун мумкин тушир. Ни и кар авунатIани, динамит ва я гьахьтин маса са затI алаз хьиз кардик кутуна.

– Динамит нив гвайди я кьван? – Балакь халудиз килигиз-килигиз, лагьана Хважа халуди. – Коммунистрив гвайди я ман.

– Вун заз вучиз килигзавайди я? – Балакь халуди и гафар вичихъ элкъвена лугьунал наразивал къалурна. – Зун жергедин коммунист я, зун хьтинбурув динамит гвайди туш.

– Вав гвачир чIал заз чизва. Гьакимар тир коммунистрив гвани? Гва. Зун гьабурукай рахазва. Гьабур я инсанар и Дагъдиз атана кIан тийизвайбур! АтIа мусурман пIирерал фимир лугьузвайбур, диндиз аксивалдай амалариз, ана зияратчияр къаткидай кIвалера авай къадим халичаяр-гамар чпиз къахчуз кIанзавай-

бур! Сифтени-сифте коммунизм чпин кІвалера эцигиз кІанзавайбур!

Балакь халуди са жавабни ганач, амма дериндай са шумудра нефес къачуна. Ам алахьай агь тирни, ва я гьава акъакь тавунин лишан тирни лугьун четин тир. Мумкин я, абур кьведни хьун. Аквар гьалда, ван хьайи гафар ада дуьзбур яз гьисабзавай.

– Накь, ЧІехи вацІуз муркІадин сел атайла, килигиз экъечІай халкьдин арадай бязи ванер атанай, – лагьана Ингьар муаллимди. И гадайризни, – ада Песенни, Андрейни зун къалурна, – ван хьана. Лагьайбурун рахунрай, гуя и йикъара райкомдай мусурман пІирерал комсомолрин са кІеретІ чинеба ракъурнавай лугьуда, а пІирер хъиткьинарун патал... Накь за а гафариз акьван фикир ганачир, чІалахъ хьаначир. Къе чІалахъ жез кІанзава...

– Шуаялай гъейри, садазни течизвай ва садни текъвезвай инаг барбатІнаватІа, гьанагар генани михьиз пунай акъудун мумкин я, – лагьана Хважа халуди. – Инсанар аниз фидай вахтар мукьва жезва, гьакІ хьайила, виликамаз а чкаяр зияратчийрикай атІудайвал авун мумкин я... Абуруз акІ ийиз кІанзава лугьуз заз идалай виликрани ванер хьайиди я...

– Хьайи крар хьанва, гадаяр, – рахана Балакь халу. – Чи рикІелай чун вучиз иниз атанватІа алатнавай хьтинди я... Чун Шуаян гьарайдиз атанвайбур я. Ам и къванерин харадикай гьикІ хкуддатІа, гьам фагьум ая, амай ихтилатар хуьруьз хъфейла ая.

Балакь халу гьахъ тир. Шуай жагъурна кІанзавай. ВачІедин кІвализ, рак амачиз, гьахьун четин месэла тир.

Чун КІвалин ханвай патан какахьнавай къаябрилай са къвал ганвай къуба галайвал хкаж хьана. Хана, чкадилай юзанвай къубадин кІаникай хъиткьер ахъа хьанвай. Адахъ инсандин тан гьакьдай хьтин гьяркьуьвал авай. Хъиткьердай КІвалин къенен са зул аквазвай. Ана авай хурушумдай са уьтери вилик хкІазвайбур къванерин къаябар тир.

– Шуай! – мад гьарайна Балакь халуди хъиткьердиз.

– ЭвичIна килигна кIанда, – лагьана Хважа халуди. Ахпа захъ элкъвена: – Вач, гада, балкIандин пурараллай мукIатI гъваш.

За мукIатI хкана. Им заз чидай гьа мукIатI тир. Хважа халуди зал алчударайди, вичин кIвализ мугьманвилиз атанач лугьуз...

– Къала инихъ ая жуван юкь, – Хважа халуди зи гъиляй мукIатI къачуна. Идалди ада и кар жегьилри авуна кIандайди къалурзавай. Амни зи хиве жедайди заз гьакIни чизвай, ва за жуваз ВачIедин кIвал, чкIанватIани, къеняй аквадай ва ана жедай мумкинвал хьунай рикIяй, масадаз таквадайвал, са гъвечIи шадвални авунай.

– Къала зун эвичIин! – лагьана Андрея.

– Зун эвичIда! – мукIатIдин са кьил кьуна Песенани, ам гъве гъилив инихъ-анихъ акъажна, адан тIарамвал чирзавайди хьиз, – вичин фяле гъилера къуват авайди къалуриз.

– Ваъ! Куьн мугьманар я! Ахпани ви гъилер, Песен, инал гзаф виже къведа, – лагьана Хважа халуди. Ахпа вичин гафарин гьахъвал къалурун яз гьадалайни артухан делил алава хъувуна: – И мукIатIни зи мирес чеб чпиз лап хъсандиз чизвайбур я...

Балакь халуни, Ингьар муаллимни зун эвичIунал рази тир.

МукIатI зи юкьвал, са шумуд тIвал ягъна, кутIунна. За, хъиткьердин кьве къерехда гъилер атIумарна, кIвачер къенез авудна.

Хъиткьердин сивел, мукIатI кьуна, Хважа халу ва Песен акъвазна. Адан амай кьатI Андреян гъиле авай. Балакь халудини Ингьар муаллимди хъиткьердин са пипIел акъвазна килигзавай, абуруз чпин къуватар галачизни пуд итимдивай зун мукIатдихъ галаз агъуз авудун четинз акъваз тийидайди чизвай.

Зун мукъаятдиз авудна. Зи кIвачерик акатайбур ханвай къванерин кIусар хьанай. Зун абурал акъваз хьана.

– Агакьна! – гьарайна за агъадай, хурушумдай, мукIатI юзуриз.

– Чна мукIатI авадарзава, – гьарайна Хважа халуди. За игьтият хуьн патал ва зи саламатвал патал алава хъувуна: – Ам гьеле жувалай алудмир.

– МичIи я! Хъсандиз акквазвач! – гьарайна за мад.

– Спичкани, бицIи фанарни машинда туна за! – гьайиф чIугвадай саягъда гьарайна Хважа халуди. – Чун вири пIапIрусар чIугван тийидайбур хьана... Мад вучда, жедайвал ая!

Зун мукъаятдиз кIвачер эцигиз-эцигиз виликди фена. Вилер мичIивилив вердиш жезвай. Заз къванер тIимил авай пад тайин хьана. Ахпа заз хашуниз янавай Иса Месигьдин шикил акуна. Заз адакай Арина Фёдоровнади лагьайди зи рикIел хтана. Зун гьанихъди фена.

Ахпа зи вилер шикилдин эрчIи пипIевай (ам КIвалин пIипIни жезвай, ярх хьанвай Шуай акуна. Зун къах хьана акъвазна.

– ГьикI хьана? – Хважа халудин гьарайди зун жувал хкана. – Авани?

– Ава! – лагьана за.

– КутIун ая! ХъуьчIерикай кутIуна!

Зи хура рикIи гупа-гуп ийизвай. За чанда фулни кичIевал аваз Шуаял гъил эцигна. Заз акI тир хьи, ам исятда тарпна къарагъда. Амма адак са юзунни кумачир. Ам кьенвай. Адан патарив ханвай къванерин кIусар гвачир. Абур адахъ галукьнавачир. Амма адан къваларивай ханвай шемерин кIусар гвай. Фикир желбдай маса карни авай: Шуаян кьил алай чкадин къаншарда, са метрини зур адавай къакъатнаваз кьеженвай гел ва хъенчIин кIусар алай. Кьеженвай чка за кIвачивдини гьисснай: ам регьятдиз анилай цIуьдгъуьн жезвай. За кьатIайвал, инал яд авай къаб ханвай.

За жув гъиле кьуна. Жуван юкьвавай мукIатI ахъайна, ам, винидихъй жувахъди са кьадар чIугуна, чилел экIяна. Шуаян кьил КIвалин пипIе атIум-

навай. За адан къуьнерикай гъилер кутурла, зи гъилер жими затIуна акьурла, ам иви тирда гъавурда акьуна. Гъилера хаинвилелди зурзун гьатзавайтIани, за абур кьенвайдан къуьнерикай хкуднач. За мейит цIилинал эцигна. Ам залан тир. Вичел чан алай чIавуз ам бажагьат икьван залан тир. Кьенвай инсан икI залан хьуни зун мягьтеларнавай. Зи кьиляй садлагьана ихьтин хиял фена: «Чан алай инсандин руьгьда хьайи кьван азабрихъни тIаларихъ, мурадрихъни хиялрихъ чпин халисан заланвал ава. Руьгь бедендивай къакъатдайла, ада абурун заланвал кьенвай беденда тазва. Чан алай руьгь вичин къабухдал, яни гьакIни уьмуьрда гзаф парар ацалтзавай бедендал мадни артухан пар эциг тийиз, а заланвилер вичел къачуз алахъзава...».

Шуаян хъуьчIерикай мукIатI кутIунна, заз Шуай гъилерал хкажна хъиткьердин кIанел кьван гъиз кIан хьана, амма тIем акакьнач. Заз амукьайди, винеллайбурузни мукIатI чпелди чIугун патал гьарайна, мейит къуьнерикай кьуна ялиз-ялиз хъиткьердин туьшдал гъун хьана. Хъиткьердай аватзавай шуькIуь экуьнал заз иви Шуаян япарай атанвайди акуна.

– Хкажа! – гьарайна за мад.

Кьенвайди хъиткьердай акъудун са акьван регьятдиз кьиле феначир. Агъадай беден хъиткьердиз гьахьдайвал элкъуьрдай мумкинвал авачир – зи гъилер адан кIвачерив агакьзамачир. Винидихъайни, къавун яцIувал себеб яз, кьилеллайбурун гъилер агакь тийиз, Шуаян беден хъиткьердиз гьахьдайвал ийиз жезвачир. Галтад жезвай кьилини и кардиз манийвалзавай.

– Къала, гада, – ван атана винедай Хважа халудин, тур жуван кьил ина. Яхъ куьне гьарда адан са кIвач!

Садни акуна заз: Балакь халудини Ингьар муаллимди гьарда са кIвач кьунвай Андреян кьве гъилни кьил хъиткьердай агъуз куьрс хьана. Ада Шуаян кьилин чIарарни са къуьн кьуна, адан беден хъиткьердиз

гьахьдайвал авуна. Ахпа абур кьведни санал винелди хкажна.

– Жува са гъвечIи эх хъия! Чна им балкIандин патав хутахин! – гьарайна Хважа халуди. – КичIе жемир, чна вун ана тадач, мирес!

За са гафни лагьанач.

Абуру мейит балкIандин патав хутахдалди за ВачIедин кIвале са вил экъуьр хъувун кьетIна: мад иниз зун мус ахкъатда? Вуч лагьана хкведа?

Гила заз цлавай шикилдин кIаникай пуьрчуькь хьанвай ракьарин себет алай са кьвати хьтиндини акуна. Ам заз вичикай Арина Федоровнадинни Жебес халудин сивяй ван хьайи сандух тирди чир хьана. Зун адан къваларив конвертар гватIа килигизни алахънай, акур затI хьаначир. Сагъдиз амай муькуь цла азад кьилел элкъвей гьалкъа алай кьве куьруь хак авай. Цлан кIане гьарда са тIеквен авай, чпин кIалубдалди дагълара жедай хьтин, душманар къведайла чпел цIаяр хкажна хабар гудай минарайриз ухшар авай гъвечIи кьве шемдан авай. За садлагьана кьатIайвал, кьве шемданни цла авай хкарин гьалкъайрай аватнавайбур тир. Абурун къвалавай хьиз, Шуай ярх хьанвай чкадив кьелечI кьул хьтин, кьуд пипIен са затI авай. Кьил агъузна килигайла, заз ам тахтадин кIус яз акунай. Арина Федоровнадин гафарай заз ина иски кьве кавални, япунжини авайди чидай. Абурукай сад Шуая бицIи Андреяз багъишнай. Ам заз абурун кIвале акунни авунай. Муькуь кавални япунжи жагъуриз, за мад ина-ана вил экъуьрна. Заз кавал кIвалин ханвай пата къванерик акатнавайди тайин хьана: адан са хел зуба къаябдин кIаникай хкатнавай. Япунжи аквазвачир. Амни КIвалин ханвай пата къванерик акатнавай жеди. КIвале авай затIарин ихьтин кесибвили инаг гьа бинедилай гьа ихьтинди, са вучтин ятIани себебар аваз куьтягьиз тахьана амукьнавай, са мус ятIани гъиле кьур кар кьилиз акъуд хъийидай кас тахьана амукьай чка тирди аквазвай... За са куьникни гъил кягънач. Заз ахьтин ихтияр авачирди заз чизвай. За

кIвалин чилелай са затI хкажна – Шуаян бармак. Заз аял чIавалай чидай адан иски бармак... Зун патал ихьтин чкада хьун чIехи вакъиа тир. Амма зун иниз ихьтин чIехи мусибат себеб яз ваъ, маса жуьреда, Шуаян вичин ихтияр аваз, гьам вич галаз атанвайди тиртIа, зи рикI шад жедай ва за и вакъиадин зурбавал генани гзаф гьисс ийидай.

Садлагьана винедай Хважа халудин гьарай акъатна:

– Яда, вун амач хьи? – Ада хъиткьердай мукIатI авадарзавай. – КутIуна жуван юкьвал тIарамдиз!

За ада лагьайвал авуна. Зун винелди чIугун хъувуна. Вири чи кIеретI къубадин патав кIватI хьанвай. Къавув кьван чIугурла, за гъилер винелди яргъи авуна. Андреяна Песена, гъилер кьуна, зун хъиткьердай винелди ял хъувуна.

– Яда, ана конвертра авай чарар ава лугьуз ван хьайиди я заз, –садлагьана рахана зав Балакь халу, Шуаян бармак завай къахчуна хьиз. – Ви вил хкIуначни?

– Килигиз алахъна, акунач... МичIи тир. Сандух пуьрчуькь хьанвай, адак кягъиз зи гъил фенач, – лагьана за.

– Ида, са кьадар чIехи хьана, мектебдиз фена кIелиз-кхьиз чир хьайила, вичин буба кьур ирид йисалай, ам са тахсирни квачиз кьунвайдакай ва ам ахъай хъувун патахъай Сталиназ чар кхьейди я, – лагьана Хважа халуди. – Ахьтин чарар Шуян бубади, гьа йисара почтальон хьайи Чайгъуна, иниз гъиз хьайиди я, лугьуда. – Ахпа Балакь халудихъ элкъвена, рикIивай жузунна: – Ахвуддани мирес аниз? Чарчихъ къекъвез?

– Ваъ, герек авач, – лагьана Балакь халуди. – Заз гьакI чириз кIанзавай, и гафар таб яни, турус яни.

– Бес вуна икьван гагьда Шуаявай вучиз хабар кьуначир?

– Заз зи суалдалди зи рикI кьван гьадан рикIни тIар ийиз кIан хьаначир... Чун са тIалдин стхаяр тир,

– дериндай агь аладарна Балакь халуди. Ада чахъай виридахъай чин са патахъ элкъуьрна, Дагъдин кIукIушрин арайрай анихъди са гьиниз ятIани ягъариз килигиз акъвазна. ИкI ада чакай накъвар чуьнуьхзавайди тайин тир.

– Кьенвай вири бубайриз рагьмет хьурай, чан тха, – лагьана Хважа халуди зарафатдин са тавни квачиз, рикIивай. – Вун зурба итим я. Халис итим я. Вакай гьа чар кхьей чIавуз халис итим хьанвай. Ирид йисавай халис итим! Вуна маса бязи чIехи итимривайни ахьтин дуьшуьшда ийиз тежедай кар авуна. – Ада Балакь халудин далудиз капаш яна.

– Хъша-хъша, – тади кутуна Ингьар муаллимдини. – Чаз кьенин къайгъуяр гзаф ава.

Шуай, Ингьар муаллимдин япунжидик кутуна, юкь балкIандал вегьена, гьилер са патай, кIвачерни муькуь патай куьрс жедайвал балкIандал эцигна, мукIатIдив кутIунна. Тик ва агъадалди физвай жигъиррай мейит балкIандаллаз тухун паталай масакIа ийиз жедачир. Дагъдай агъуз эвичIун аниз хкаж хьунилай регьят кар туш.

Чун гьа атайвалди кьулухъди рекье гьат хъувуна.

Раган къвалай атIанвай цIарай мукъаятдиз, са ван затI акъуд тийиз, куьлуь камар лап кьезилдиз эцигиз, балкIандилай чешне къачуз, гьар кIвачив сифте чил гьисс ийиз, ахпа кIур эцигиз-эцигиз, хъфидайла, садлагьана раган кьилелай кьве лекь пайда хьана. Абуру чи кьилел такабурдаказ, са теспачавални квачиз, кIусни тади квачиз, гуя цин винелай яваш лепейри тухузвайди хьиз, лув гузвай.

– Лекьер! – гьарайиз кIанз, амма ван къеняй кьаз, кушкушдалди, гьейрандаказ лагьана Андрея.

– Чпин зурбавал аку-е! – вичин гьейранвални кушкушдалди къалурна Песенани. – За абур икьван екебур жеда лагьанвачир.

– Абуру гьисснавай хьтинди я чпин иски дуст даим яз хъфизвайди, – шаир хьиз рахана Ингьар муаллимни. – Сагърай лугьуз атанвайбур я.

Адан гафар рикIивайни гьахъбур хьанай.

Машиндин патав, Буьлуьл вирел хквер кьван лекьер чи кьилел алаз, са терсвални квачир, секин чархар гуз хьана хьана. Ахпа абур, цавун кьакьанриз хкаж хъхьана, Дагъ галай патахъ хъфена, вилерикай квахьна.

Буьлуьл вирел Шуаян мейит машиндин кузовда Хважа халуди Ялгъуз яйлахда авай са маркуникай хкай кьуру векьерал эцигна. Балакь халуди адан бармакдалди адан чин кIевна. Ахпа чна вирел чин-гъил чуьхуьн хъувуна, ятар хъвана. Ахпа Ингьар муаллим балкIандал акьах хъувуна, амайбур машидиз акьахна: Балакь халу кабинада вичин чкадал, Песенни, Андрейни зун кузовдиз хкаж хьана.

Чун хуьруьз рекье гьат хъувуна.

Ингьар муаллим балкIандин куьруь рекьерай чалай вилик ахгакьнай, хьанвай пашман хабарни хуьруьнвийриз лугьун гьадан хиве авай.

Чун ахгакьдалди, балкIан иесидив вахгай Ингьар муаллим Жебес халу ва са кIеретI маса итимарни галаз чун авай машиндин кIвенкIел хуьруьн къерехдал кьван атанай. Инал артухан рахунар хьаначир. Итимрин виридан чинра сад хьтин хажалатдин серинар гьатнавай, виридаз Шуая бедбахвиликди, вичин халисан ажал агакь тавунваз кьин дерт хьанвай. Виридаз чизвай хьи, гила, Шуай амачиз, хуьр виликан хуьр яз амукьдач, ам маса жуьрединди жеда.

Кьенвайдан къайгъуяр авун Жебес халуди вичин хивез къачунай. Шуай вичин канвай кIвализ хутахун мумкин кар яз садазни аквазвачир. Гьавиляй Жебес халуди вичин чIехивилин ва Шуаяхъ галаз вичин кьилдин майиларни алакъаяр хьунин дережадай саки эмирдалди лагьана:

– Гьала чи гьаятдал!

Заз акI тир хьи, чи кIвенкIвел атай вирибур гьа икI лугьуз, Шуаян мейит вичин кIваляй, вичин гьаятдилай, багъри кас хьиз, хъийидай эхиримжи гьуьрметар авуна, сурарал тухуз гьазур тир.

Жебес халу Балакь халудин къвалав кабинадиз, амай итимарни чи патав кузовдиз хкаж хьана.

Машин яваш-явашдиз гьална.

Хуьре Шуаян кьиникай хабар чкIанвайди тайин тир: хуьруьн куьчейрай итимар машиндин гуьгъуьна гьатзавай. Абуру са гафни лугьузвачир, кьилер куьрсна, къвезвай. Гьатта бицIи гадаярни куьчейрин къерехра, чеб чпивай квахьнавайбур хьиз, чинра чпин гьакъикъи яшдилай са кьадар чIехи хьунин гелер аваз акъвазнавай. Абуруз машинда Шуаян мейит авайди чизвай. Чан алай Шуай и куьчедай физ хьанайтIа, и кIалтIийри адал къванер гьалчдай, рахшандар ийидай. Гила лагьайтIа, акI тир хьи, абуру чпи са мус ятIани икI авуна лугьуз рикIяй гьайиф чIугвазвай.

Шуай Жебес халудин кIвализ хкана.

Вири хуьр – итимарни папарни – адан гьаятдал кIватI хьанай. Хуьре икьван гагьда са кас кьена тазиятдиз иьван инсанар кIватI хьана заз акурди тушир. Гуьгъуьнлай заз зи бадеди лагьанай: Шуаян буба Чайгъун кьейилани, дяведин вахт тиртIани, хуьруьн са пай итимар дяведа авайтIани, икьван гзаф инсанар кIватI хьанай.

Чи хуьре инсанар икI къалиндиз са чкадиз кIватI жезваз акур къунши хуьруьнвийрикайни, чпиз Шуай кьейидакай хабар авачиртIани, чIехи хажалат хьанвайди гьисснаваз, гзафбур атана акъатнавай.

Шуай кьинин себеб садазни тайиндиз чизвачир.

Ингьар муаллимди Шуай ВачIедин кIвал са ни ятIани хъиткьинарукди кьена лугьудай фикирдал алай. Адан япарай иви атунин себебни, КIвал хъиткьинайла, акъатай хци-къутми ван я лугьузвай. Садбуру Дагъда зурба залзала хьана, ВачIедин кIвал ацахьна лугьузвай. МуркIадин дагъдихъ галай «кавални» галудиз турдини гьа залзала яз гьисабзавай.

Зи, ВачIедин кIвал и бедбахтавал хьайидалай гъуьгъуьниз къеняй акунвай касдин, фикирни Ингьар муаллимдин фикирдихъ галаз сад хьтинди тир.

За Жебес халудизни, амай жув и жигьетдай рахай ксаризни за и фикир лагьанай, амма Жебес халуди ихьтин рахунар, яни Шуай гьикI-вучиз кьена лугьудай рахунар и хажалатдин юкъуз герек авач, кутугнавач, а месэладал къенин дерт алатайла, ам са кьадар кьезил хьайила, какахьнавай кьилер чкадал хтайла, ахпа хкведа лагьана.

Шуааз, вичин имандив кьурвал, хуьруьн харат устIардив кIарасдин гурни туькIуьриз тунай. Ахпа, ам кучуддалди виликамаз, адан бубадинни дидедин кIарабар ферикъат хьанвай хъалдин къавун са пад алудна, абурун патавай хвани кучуднай.

Гьа чIавуз заз хъалдин къванцелай алуднавай кьулу чархунини къванцел хаш атIанвайди акунай. Гьамни Шуая вичи ата1анвайди тир.

Гьа икI, Шуай рекье хутаз вири хуьр, итимар, папар, аяларни кваз атанвай. Хурухъ аялар галаз атанвай жегьил дишегьлиярни кваз авай. Эдгьемни, Дилясани хтанвай. АкI тир хьи, виридаз эхиримжи гъилера Шуаявай са гьихьтин ятIани незуьр, адан руьгьдивай гъилни, рухсатни санал къахчуз кIанзавай, вучиз лагьайтIа абуруз чизвай хьи, хуьр са чIехи тIемдикай, амай адетдин инсанар инсанвилин михьи дережайриз хкаждай къуватдикай, регьимдин чешмедикай магьрум жезва.

Абурун арада БетIихни авай. Ам сурун патав кIватI хьанвай инсанрин кьилдин-кьилдин кIеретIикай садакни акахь тавуна, текдиз акъвазнавай. АкI тир хьи, адаз, абурук акахьиз кIан хьанайтIани, и макъамда Шуаян хатурдай садани адаз са гафни лугьудачир, чпивай къакъуддачир.

Пакадин юкъуз БетIих садазни ахкуначир. Ам йифиз хуьряй экъечIна фена, лугьуда. Фейи пад садазни чидач, я садни и кар чириз алахъни авунач...

Хуьруьнвийри кьатIай мад са кар авай: хуьре сад кьейила, мукьва-кьилийриз башсагълугъ гуз райондай хкведай Вурдихан, Сардаран буба, Шуай кьейила хтаначир. Я Сардарни садазни акуначир. Халкьди

лугьузвайвал, абурук са шумуд йисар инлай вилик хуьруьн клубда Шуая Сардаран угъривал винел акъудунин хъел кумай. Мумкин тир, маса, садазни течизвай, себебни хьун.

Хуьр патал цIийи, амма къайи са хабар мад авай: Чепедин фур михьиз ацахьнавай. Ам цIийи кьилелай эгъуьн хъувун герек жедай.

Гьа и юкъуз, Шуай кучудна хкведайла, Ингьар муаллимди Андрей адан буба Ясабан сурални тухванай. Ихьтин фикир Андреяхъ авайди тир, амма адаз и кар гьикI, мус ийидатIа чизвачир, хьанвай кьван вакъиайрини а фикир вахтуналди къерех ийиз тунвай. Идалайни гъейри, адаз и жигьетдай хуьре са гьихьтин ятIани хсуси адетар, вахтар авайди хьизни тир. Ингьар муаллимди, адан рикIевай теспачавал гьиссайди хьиз, лагьанай: «Ша за вун гила ви бубадин сурал тухун. Анал фин ви буржи я, чан хва».

Песенни, зунни абурухъ галаз фенай. Шуаян хъалдилай агъада авай Варарин мягьледин сурарал фейилани, я Ясабан сурал хьайи декьикьайрани, я анай хуьр галайвал хкведайлани, чи садан сивяйни са гафни акъатначир. И кисайвили Шуай къакъатунин тIалдикай, гзаф йисар инлай вилик Ясабан кьилел атай мусибатди хкай тIалдикай ва Ясабан тарих чизвай вири ксарин зигьинрани руьгьера, ам рикIел хтайла, арадал къведай гьиссерикайни а тарихдихъ галкIанвай маса крарикай гафаралди лугьуз жедайдалайни хъсандиз лугьузвай.

Тахьай хьтин жуьреда ванер иликьнавай секин хуьре авайди са ван тир: ЧIехи вацIун ван. Гьадайни къе пузгъунвилин везинар къвезвай.

ПУД ЛАГЬАЙ ПАЙ

1-кьил

Шуаян кьиникьалди адан тарих, адакай ихтилат акьалтІнава лагьана нукьтІа эцигизни жедай. Амма уьмуьрди а нукьтІадин вахт татанвайди ва Шуаян уьмуьрдихъ чилел мад са кьатІ амайди къалурна.

Эдгьемни Диляса, тади кІвалахар аваз, гьа хтай юкъуз хъфенай, абурухъ галаз я Жебес халудивай, я завай артухан ихтилатар ийиз хьаначир. Эдгьема вичив Шуая вуганвай чарар вичиз яргъалди виже къведа, абурай кьил акъудна, ахпа абур гьина хуьдатІа, гьадан гьакъиндай вичи хтана хуьре са меслят ийида лагьанай. «Гьелелиг а чарариз са хатани авач, за абур кІевиз кьунва ва хуьзва, – лагьана ада. – Зал чан аламай кьван абур санизни фидач... Чарар кьетІенбур я, чпин къимет гафаралди лугьуз жерибур туш...».

...Андреян бубадин суралай хтана, чи кІвалин патав чара хъжедайла, Ингьар муллимди чаз, Песеназни, Андреязни заз, лагьанай:

– Пака гьазур хьухь. Чун Тагъардиз фида.

Ада икІ вучиз лугьузватІа чун вири гъавурда акьунвай.

Муаллимдиз, Песенан рикІевай кьвандини аян яз, гьамни вичин дидединни бубадин сурарал тухуз кІанзавай. Песенавай хуьр ихьтин хажалатдик акатнавай, виридан рикІер какахьнавай арада вич аниз твах лугьуз тежедайди Ингьар муаллимди гьисснавай.

Пакагьан юкъуз чун Хважа халудин машиндаваз Тагъар хуьруьн сурарални фенай. Хайи сурар жагъидатІа лугьуз Песенан рикІик хьанвай. Хуьруьз фена, анай са кас галаз атанайтІани жедай. Амма вучиз ятІани Песеназ хуьруьз физ кІан хьаначир. Чна кьатІузвайвал, хуьре, фена, рикІелни аламачир вичин кІвалихъ къекъуьн, ам хабарар кьун адаз залан

тир. КІвал вич аматІани низ чидай. Ам амукь тавуни рикІ генани тІар хъийидай.

Песена сурар, «абурухъ тІварар кхьенвай къванер тахьун мумкин я» лугьуз, гьа лишандалди абур жагъур хъийида лугьуз умудзавай. Амма тагъарвияр чпин зурба зуьрнечидин кьилихъ тІвар кхьенвай къван акІур тийидайбур тушир. Уьтквеманни адан папан тІварар кхьенвай чархун зурба къванер галай кьве сурун кьилихъни.

Песен, дидени буба квай, ахцукьна векь акъатнавай кьве кІунтІунин юкьва метІерал акъвазна, гьар сад са гъилив кьуна, вич чинихъди ярх хьана, са шумуд декьикьада гьакІ акъвазна.

Ахпа къарагъна, вилер михьиз-михьиз лагьана:

– Багъишламиша...– Ахпа ада, Ингьар муаллимдилай эгечІна, Хважа халу, Андрей ва зун са-сад къужахда тваз чуькьвена. – Зи рикІ заланзавайди тир икьван гагьда... Заз багъри сурар ахквадач лугьуз... Гила ам кьезил хъхьана... Сагърай куьн, зи стхаяр... Гила заз кьейитІани къайгъу амач...

– Кьейибуруз рагьметрай, – лагьана Хважа халуди. – Чаз дуьаяр кІелиз чидайди туш...

– Чи цаварин лекьерин луварин ванер, инавай кьван булахринни кІамарин ширширар, дагъларин шагьваррин, векьеринни цукверин вишришрин ванер и накьвадик квай виribурун руьгьер патал дуьаярни хьурай, лайлаярни, – вичин гафни лагьана Ингьар муаллимди.

– Гафарин кІватІ вун, кьарай атІай муаллим! – гьейранвилелди лагьана Хважа халуди. – Гьалал хьуй ваз незвай фуни хъвазвай яд!..

Кьве йикъалай Песенни Андрейни Москвадиз хъфенай. Шуаян кьиникьи сефиларнавай абуруз гьакІ авун дуьз яз акуна. Жебес халудини, Балакь халудини, Ингьар муаллимди чпи абур илифарун патал кьунвай нубатар, гадаяр къведай гъилера хтайла, къуватда хутадай икьрар кьабулнай. Хуьре исятда шад тІуьнархъунар ийидай гуьгьуьлар садазни авачир.

Гьелелиг виридан рикIера гьатнавайди Шуай бедбахтвилик акатна кьинин тIал тир. Вири халкьди и мусибат тIебиили тирдал шак гъизвай, гьар са мамух-видиз и кардай кьил акъудиз кIанзавай, амма сакIа-ни кьил акъатзавачир.

Са гьафтедилай Жебес халу райондиз фенай. Адаз, райондай пешекарар атана, ВачIедин кIвале вуч мусибат хьанатIа кьил акъудна, Шуай кьинин себеб чириз, аник инсандин гъил кватIа, а касдиз къвезвай жаза гана кIанзавай. Райондин са идарадикни виликан симин пагьливандин, тIвар-ван авай касдин тIем акакьнач. Райондин комитетда адаз лагьана: «Дагъда залзала хьана, и карни МуркIадин дагъдин муркIар аватуни, Чепедин фур ацахьуни субутзава. Залзаладини, аватай муркIадин зурба къаябрини чилер, дагълар зурзурна, агъзурни са шумуд виш йис инлай вилик хьайи, инсандин нефесни гъил галукьнавай магъара ацахьна, куь абдал харапIайрик акатна кьена. Им бедбахт дуьшуьш я. Мусурманвилелайни иски дин гвай, вични гьа вахтарин амукьа хьтин, инсанрив, гьукуматдив агат тавур, вичин бубани дяведай катай хаин хьиз ягъай а кас тIебиатди вичи инсанрин арадай акъудна». И гафар лагьайди Вурдихан, Сардаран буба, райондин кьвед лагьай секретарь тир.

– Вуна рикIивай лугьузвани и гафар? – хабар кьунай Жебес халуди.

– Эхь, – жаваб гана секретарди. – Им райондин партиядин комитетдин фикир я. Чи жавабдар органрин бязи векилар чкадал фена гьа ихьтин фикир гваз хтанва... ГьакI жуван кьил тIармир...

Аниз, Дагъдиз, ВачIедин кIвализ, мад са касни тефейди Жебес халудиз чизвай.

– Я чан хуьруьнви, – хъуьтуьлдиз, и гафуналди секретардин рикI чкадилай юзуриз кIанз, рахана мад Жебес халу. – Сад лагьайди, ажайиб, кьетIен, къадим вахтарин гьарфар кIелиз жедай кас кьенва, кьвед лагьайдини, дерин вахтарин тарихдиз талукь имарат чкIанва. Бес идан себебар чир тавун дуьз яни?

– Хьайи крар хьаначиртIа хъсан тир, – къайидаказ, къванцяй ван къвезвай хьиз рахана секретарь. – Чнани а инсандин гьайиф чIугвазва. Хьайи кардин себебар за ваз лагьана. Муькуь патахъайни, чун, чи вири советрин инсанар, стха халкьар кьулухъди са гьиниз ятIани, садазни течизмай, мавгьуматривни диндин буьркьуьвилерив ацIанвай девирриз ваъ, виликди, пакадин йикъаз, коммунизмдиз физвайбур я... Герек авачир крарик кьил кутамир, Жебес... Чуькьни тавуна ахлад хуьруьз... Куьгьне вахтар рикIелай алуд... Къвезвай вахтарикай фикира.

Жебес халудиз мад лугьудай гафар жагъана, вичиз, райкомди чуьнуьхзаватIани, чизвай маса крарни авайди къалуриз ва гьа са вахтунда и жигьетдай Вурдиханав вуч гаф гватIа чириз кIан хьана:

– Чи хуьруьв ванер агакьнава, бес Шуай кьейи йикъан вилик Дагъдиз пIирер чукIурун патал комсомолрин десте фенвай лугьуз... Жегьилар я... Белки, гьабурувай са кар хьанатIа?..

Вурдиханан эрчIи рцIам хкаж хьанай, лугьуда, амма ван дегиш тахьана, виликдай хьиз къайидаказ ва атIуз-атIуз жаваб хгана:

– Эхь, чи активный комсомолар Шуаян магъарадиз ваъ, муькуь пIирер, куьгьне вахтарин аму-

кьаяр, чукIурун патал ракъуриз кIан хьанай, амма абур физвай рекьелай элкъуьр хъувунай... А магъара авай чкани садазни чизвайди туш, я аниз, Шуаялай гъейри, физ кIани садни хьайиди туш. Чак гъалаба кутазвайди бязи авам ксар мусурман пIирер лугьудай чкайриз фин я... ЯтIани, гьабурукни хкуьрнач... Вуна гьаниз физ кIанзавайбурун вилик пад яхъ, фимир лагь.

– Заз вуч ихтияр ава са низ ятIа вичиз кIанзавай чкадиз фимир лугьудай? Ам ви кIвалах я, лагьана Жебес халуди.

– Вун чIехи пагьливан я... Ви гафуниз яб гуда жегьилри... Зи рикIел алама: пагьливандин гъварарин тарцяй, сим фенвай гьачадилай, вуна Сталинакай шиирар кIелдайвал...

Жебес халуди вич Вурдиханаз, Сталинан тIвар кьуналди, чпин, коммунистрин, патал алайди тирди къалуриз ва «чIем квай» гафаралди маса къачуз кIанзавайди гьиссна, амма пагьливан акI регьятдиз гафунив тухуз жедайбурукай тушир.

– Сталина дагълариз фимир садазни лагьанач кьван... – Жебес халудиз Вурдиханан гафар жаваб авачиз таз кIан хьанач. – ПIирерал фин халкьдин са адет я, адакай садазни са зиянни авач... Инсанри чеб чIуру крарикай, ниятрикай михьи хьуникай фикирзава... Ина пис вуч ава? ПIирерилайни гзаф жегьилар дагълари, кукIушри, тIебиатдин гуьзелвилери чпел чIугвазвайди я?.. Гьар симинал хкаж хьайила, за жувак лувар акатайди хьиз гьиссдай... Дагъдин синерал хкаж хьайи, агъада авай чилелай вине хьайи кардизни вичик зурба лувар акатайди хьиз жеда. Руьгь цIийи хъхьана, лувар акатна, мурадрив ацIана хтун чIуру кар яни кьван?.. Къуллугъдин кIарарай хкаж хьана руьгь баят хьун пис я, Вурдихан! Садра жувни хкаж хьухь чи Дагъдиз! Гьа чIавуз вун аниз физвайбурун гъавурда, белки, акьан...

– Ахлад! Ахлад! – лагьана Вурдихана, сятдиз килигиз. – Заз вахъ галаз рахадай вахтар авайди туш...

Жебес халу, вичиз са гьахъни гьат тийидайдан гъавурда акьунваз, кабинетдай экъечIна хтанай. Ам гъавурда акьунвай: диндин месэлайрихъ галаз алакъада авай касдихъ ва гьахьтин чкадихъ галаз алакъада авай месэлайрикай рахунихъ чIехи идарайра хуш авач, я а месэлаяр кудуналди, кардал къведай са кIукIни жедач...

...Шуай хуьруьн уьмуьрдай техфенвайвилин лишанар, ам кьена йисар алатайлани, гьалтиз хьанай.

Идалайни гъейри, хуьре заз чидай, заз чеб багърияр хьиз хьанвай, чеб са гьихьтин ятIани себебралди Шуаяхъ галкIанвай ва чпикай зи и кхьинра раханвай ксарин уьмуьрда гуьгъуьнлай хьайи бязи вакъиайрани Шуаян тIвар рикIел-мецел къвез хьана, ада абура иштиракиз хьана лагьайтIани жеда.

Идалайни гъейри, Шуаян гъил хкIур, къадим тарихрихъ галаз алакъада авай къаргъу амай. Абур Эдгьем Шахшанав гвай...

Шуай михьиз кьенвачир.

Ададай амай маса затIарни авай. Абурукай, са Жебес халудилай гъейри, садазни хабар авачир ...

ГьакI хьайила, икьванбурукай виридакай рахун герек жезва...

Гьа икI...

2-кьил

Йисар къвез алатнай.

Дуьньяда зурба крар кьиле фенай.

Вич чкIида лагьана садан фикирдизни текъведай чIехи уьлкве – Советрин Союз чкIанай. Ам чкIидалди вилик уьлкведин инсанар, халкьар вири са гьихьтин ятIани гара гьатнавай, виридаз, ам дегиш хьайитIа, чеб са гьихьтин ятIани залан парцикай азад жедай хьиз ва чпин къведай уьмуьр лугьуз тежер хьтин бахтавар виликни аваданвилик жедай хьиз тир. Инсанри уьлкве чкIида лагьана фикирзавачир, я кар и

абуруз кIанни ийизвачи жеди, абуруз чкIана кIанзавайди уьлкведин къурулуш тир. Абуруз кIанзавайди азадвални, аваданвал тир, рикIевай гаф лугьуз хьун, кIани патахъ физ-хтун, кIани кар ийиз хьун тир. ТIимилбуруз уьлкве пунай акъуддай мурад авайтIани, халкьдин лап чIехи паюнихъ вучиз ятIани, уьлкве инихъ-анихъ юзурайла-зурзурайла, гьа бахтаварвилер вири жагъида лагьай кIеви эр-умуд хьанвай. Инсанрин кьилер какахьнавай, абур какадарзавай, амма абуру чпин умуд квадарзавачир. Гьа экуь умудни, экуь мурадар кьиле аваз абуру чпин кьилер какадарзавайбурун крарал къул чIугвазвай, абурун гелеваз физвай, абурун крарни ниятар кьилиз акъатуниз рум гузвай. Абуру игьтият техвена авур ихтибарни чпин умудни мурадар хьиз зурбади хьанай. Инсанри ихьтин чалпачух береда чIехи гъалатIар жедайдакай фикирначир. ГъалатIар лагьайтIа, гьа ихьтин берейра лапни зурбабур жедайдакай фикирдайбур, гьарайна лугьудайбур тахьана авачир, амма абурун ван садазни атаначир.

Уьлкве чкIана. Инсанар, сархушвал алатна, чеб чпел хтайла, абуруз акуна хьи, чеб алцурарнава. Алцурринни тапаррин, гьиллебазвилеринни угъривилерин, маса-гунринни къагьбевилерин вахтар алукьнава. Авай вири къакъудна, халкьдин гъиле тур «азадвал» лугьудай бистIи тапанди хьанвай. Виликан зурба уьлкведин вири халкьар и фашал, я нез, я хъваз тежер азадвилиз вуч ийидатIа течиз, теспача хьана амукьнавай. Абурун умударни, мурадарни – вири пIуртI хьанвай. «Гьахъвал», «Ягь-намус», «Адалат», «Дуствал» хьтин гафар, чеб гзаф ван жезвайтIани, къиметдай аватнаваз, цIийи уьлквединни уьмуьрдин кьенерар гъиле кьунвайбуру хъуьруьнрал вегьенвай хьиз аквазвай.

Инсанрин рикIер, хиялар, винел патан акунар дегиш жезвай. Садбурун вилера атIанвай умудни, акьалтI тийир сефилвал, муькуьбурун вилера вагьши гьайвандиз хас лишанар, вал хкадариз, вун кIус-кIус

ийиз кIан хьунин ниятар аваз аквадай. Санлай инсанар жанавурризни хипериз элкъвезвай.

Виликдай жеда лагьана ади фикирдизни гъиз тежедай крар, чIуру крар гзаф жезвай. Абурухъ галаз вири вердиш жезвай...

Са вахтара чеб стхаяр я лугьузвай халкьар гила, душманар хьана, сад садал элкъвенвай... Виш йисара къуьн-къуьневаз уьмуьр тухвана, къуншивилин алакъаяр хуьз хьайи, ханахвавилерни арада аваз хьайи, яни сад садахъ галкIурзавай хъсан крар чIуру крарилай гзаф хьайи и халкьари чпин месэлаяр гьялдайла вучиз дуствал кьулухъна душманвал вилик кутазватIа кьил акъатзавачир. Гьуьрметни ихтибар авачиз къуншивал авун жери кар туширди вири халкьариз фадлай чизвай са рехъ я эхир. Вучиз абур а рекьелай алатзаватIа, лугьуз хьун четин тир. Душманвилелди гьялзавай ва я вичин гел квадарзавай гьар са месэла – ам гьахъвални адалат галачиз гьялнава лагьай чIал я эхир. Кьилди инсанри гьахъ галачир крар авуртIани, сагъ са халкьди ахьтин чIуру кардиз рехъ гуни а халкь тарихдин рекьяй чрун тавунвайди, ам халкьвилин кьакьан дережадив агакь тавунвайди ва адан тарих деринди туширди къалурзава...

...Кьулан вацIун эрчIи пата цIийи гьукумат арадал атанвай. Къадим, дерин дувуларни тарих авай лезги халкьдин са пай, чIехи пай, гьаник акатнавай, амай пайни Урусатдиз хьанвай. Им халкь гьакI кьве патал пай хьун тушир, им чан алай затI кьве патахъ чIехи са турунивди атIанва лагьай чIал тир. И дуьшуьшда а турунин везифа вири тарихда лезги халкьдин кьулан тар хьайи Кьулан вацIу кьилиз акъуднавай, адакай кьве уьлкведин арада часпар хьанвай. Икьван гагьда гурвилинни такабурвилин ван алаз, халкьдик руьгь кутаз, чилерал абурни аваданвал гъиз авахьай Кьулан вацIун ванцяй халкьдиз гила пузгъун везинрин, сузадин, вичин кьисметдал наразивилин ван къвезвай.

Гьар гьи хьайитIани халкьдиз икI пайи-паяр авунин кар кьун чIехи душманвал я, гьахъунизни тIебии-

вилиз кIур гун я. Ахьтин кардик кьил кутур къуватар я инсаф, я намус авачирбур я. Ахьтинбурун хурукай инсанвилелдини меслятдалди гьахъ арадал хкиз кIан хьуник умуд кутунни жув алцуразавай мисал я.

Кьве патал хьанвай халкь дерин хер алай, кьулан тар ханвай, зуркьулан хьанвай халкь я. Ахьтин халкь ханвай микьнатIисдин кIусунив гекъигиз жеда. Ханвай кьве патан къерехар сад садав агуд хъийиз кIан хьайитIа, абуру чпи чеб кьулухъди эцяда. МикьнатIисдин кьве кIусунин амай къерехри, иллаки чеб акси кьве къерех хьайи патари чеб чпихъ чIугвада, чеб чпихъ галаз галкIида, амма им тIебии ваъ, алабар хьанвай галкIун жеда.

Лезги халкьдин кьве патани гила сад садахъ гьахьтин алабар хьанвай жуьреда ялзавай.

Ханвай микьнатIис галкIуриз хъижедач, амма чан алай халкь галкIуриз хъхьун мумкин я. И кар патал, ам пайнавай часпар арадай акъудун бес я, халкь вичин тIебии гьалдиз, адан руьгьдин кьатI-кьатIнавай «дамарарни» чпин чкадал хкведа, галкIин хъийида, сагъ хъжеда, халкьдикай халкь хъжеда.

Гьар са пата кьилди-кьилдин уьмуьр тухузвай халкьдивай вичин сад хъувунин кьисмет гьялун патал ийидай алахъунарни зуракIбур жеда, адаз са вичин къуватар акъакь тавун мумкин я. Ихьтин гьалда адаз руьгьдинни бедендин тIем гзафарунин мумкинвилер бажагьат жеда. ГьакI хьайила, ихьтин халкьдиз куьмек дуьньяда гьахъ паталди алахъзавай гьукуматар, маса къуватар аватIа (аватIа абур?), гьабуру, халкьдин рикIикай яд хъвана, адан дердиниз чара авун герек я.

Амма алукьнавай вахтари я гьахъ гвай къуватарни, я гьукуматарни авачирди къалурзавай.

Лезги халкьдин кьисметдикай фикирардайла, зи рикIел ихьтин са кьиса хквезва.

Са гьиниз ятIани физвай са кIеретI инсанар жеда кьван. Дамахар гвай, кефер чIугваз физвайбур. Са чпелай гъейри масадбурукай къайгъу авачирбу. Ата-

на агакьда ибур са кIамал. КIама кIвач эцигдай улам авачиз жеда. Дамахар гвай и инсанриз я кIвачелай алудна це гьахьиз кIан жедач, я къванер жагъурна улам авунни абурун фикирдиз къведач. Эхирни и кIамун къерехдал уьмуьр тухузвай са кас жеда, рикIе регьим авай, мугьманриз гьуьрмет ийиз вердиш. Ида лугьуда: «Зун кIамал муьгъ хьиз акъвазда, куьн, зал кIвачер эцигиз, а патаз элячI. Инсанар рази жеда. Абур, са-сад а касдин далудал кIвачер эцигиз, кIамун муькуь патаз экъечIда. Эхирни ибурукай сада, муьгъ хьанвайдан далудал акьахайла, хъилевди дабан гьалчиз, лугьуда: «Вун патахъдиз акъвазнава, далу дуьздаказ яхъ!»

Де лагь ихьтиндаз вуч лугьудатIа, вуч ийидатIа...

Къенин аямда лезги халкь гьа регьим авай кас хьиз я заз. Кьве гьукуматдин арада вичикай муьгъ авунвай адан далуда, гьайиф хьи, кьуьлер, дабанар, кIурар эцягъиз, «далу дуьз яхъ!» лугьудайбур гзаф хьанва, абурун кьадар сакIани акьалтIзавач...

...Дагъустандин газетриз чIуру хабар акъатнавай.

И хабар зазни талукьди тир. Им чIехи Ватан чкIини зазни, зи хуьруьзни гъайи сифтегьан чIехи мусибат тир.

«Кьулан вацIун кьиблепата хьанвай цIийи уьлкведин меркезда вичин бине Дагъустандай тир алим Эдгьем Шахшан, адан паб ва диде чпин кIвале чанариз къаст авуналди яна кьенва. Алимдин рушан кьисмет гьикI хьанатIа тайин туш, ам гел галачиз квахьнава», – кхьенвай газетра.

А вахтара мобильникар халкьдин гъилера гегьешдиз гьатнавачир. За жуван кабинетдавай адетдин телефондай хуьруьз, мектебдиз, зенг авуна. Ингьар муаллимдивай хабарар кьаз кIан хьана. Ам авачир. Ам къайи хабар агакьунни кваз Жебес халудихъ галаз Бакудиз фенвай. Балакь халуни, Хважа халуни и хажалатдикай хкечIнавачир. Гьабурни аниз фенвай. Хважа халудин машин хуьруьнвияр патал са векьерни келемар хкун патал, мехъеррин сварагар, мугьма-

нар хкиз-хутахун патал тушир. Адаваз пата-къерехда кьейи хуьруьнвиярни хкидай.

– Абур тади гьалда фенва, – лагьана заз мектебдин директорди. – Хважадин машин сергьятдилай а патаз ахъайнач. Машиндин документар гвачиз фенвай ам. Я абур адаз хьайидини туш. Элкъвена хтанва. Амайбур ахкъатнавач. Мус хкведатIа чизвач... Хважадин гафарай, мумкин я, пуд мейит сергьятрилай хкунин четинвилер жедайвиляй гьа пата кучудунни...

Гуьгъуьнлай заз чир хьайивал, гьакI хьунни авунай.

Кьве гьукуматдин сергьятдилай элячIдайла, къайи хабардин гьарайдиз фейибур сятералди цацар алай симерин арада акъвазарнай. Ида яргъалди эхиз тахьай Жебес халу михьиз къапарай акъудна лугьуда. Ада сергьятдаллай аскерар ва сергьят хуьнизни кьуниз талукь маса ксар са шумуд, хуруяр кьуна, инихъ-анихъ гадарна. Галайбуру Жебес халу са гуж-баладалди «часпархъанрин» гъиляй ахкъудна. ТахьайтIа, гьукуматрин часпарар чIурайди я лагьана, дугурдай ам са къазаматдиз, кутадай суд-дувандик. Мусибат хьанвай чкадиз физвайвиляй, вични Эдгьем Шахшанни адан хзан хиянаткарвилелди кьейи чкадиз физвайвиляй сергьятдаллайбурун рикIер хъуьтуьл хьана жеди. Хкведайлани, гьахьтин гъутар-путар тахьун патал, халкьдин тарихдихъни, къенинни пакадин йикъахъ рикI кайи Эдгьеманни адан паб Дилясадин руьгьер Къизил муькъуьнни часпардин татугайвилеривни русвагьвилерив тIар тавун, заланар тавун патал, кьейибур гьа чпи уьмуьр тухвай чкада («Гьанагарни чи чилер я» лагьаналдай Жебес халуди) кучудун меслят авунай. Абур анай хтунин энгелвални гьавиляй тир...

Зи вил Жебес халу хтунал алай, хуьруьз хъфена, адан зурба хажалатдик жуван къуьнни кутадайвал. За хуьряй, жув рахай мектебдин директордивай зенг вилив хуьзвай...

КIвалахдал гъиляй са карни текъвезвай зун жува кIвалахзавай чкадин патав гвай бульвардиз, СтIал

Сулейманан бульвардиз, адан гуьмбетдин патав, экъечIнавай. И шегьерда уьмуьрдин шад ва пашман йикъара жуваз хьайи хвешивилерни сефилвилер пайдай авай-авачир са чка заз гьа инаг тир. Заз акI тир хьи, вич буьруьнждинди ятIани, Сулейман бубадиз вичин тIварцIел атайбурун виридан рикIер аян я. Ам, чIехи шаир, садлагьана ви рикIяй рахаз эгечIда, вичин камаллу цIарарал чан гъида, абуру ви руьгьда цIийидаказ, такур хьтин манаяр кваз ван ийида. Вав сабур агакьда. Руьгь, рикI лигим жеда. Мягькемвал герек макъамда вав кьил агъузариз тадач. Виликди рум гуда...

Шаирдиз салам гана, са геренда адан къаматдиз килигиз акъвазна, зун бульвардин къерехдал фена, гьуьлуьн яргъариз килигна.

Гад яз, цавар алахьнавай. Гьуьлни цав сад садак какахьнавай. Налугьуди, и кьве тIебии къуватдиз чилерал кьиле физвай кIвалахрикай са хабарни авач, я, хабар аваз, са къайгъуни авач. Гуя абуру лугьузва: «Куьн, инсанар, квез я, чун чаз. Куь дердияр куьне квез гьяла...» Амма виле акьадай са кьетIенвал авай: чайкаяр. ЦIийи девир алукьайла, абур садлагьана дегиш хьанвай хьиз тир. Абурук гзаф къал квай. Абур цавариз хкаж жез, йигин чархар ягъиз авай. Абур тек са гьуьлел элкъвезвачир, абуру саки вири шегьердал чархар язавай. Заз жуван вилералди акурвал, абур шегьердин гьуьлуьн къерехдивай яргъал пипIералани гьараяриз гьалтзава, гьатта Тарки-Тау дагъдин кьилелни элкъвез аквазва. Вучиз икI жезватIа, садавайни тир гьалда лугьуз жезвачир. Инсанри, гьелбетда, и кардиз чпин баянар гузвай. Абуру чайкайрин лув гунар виликан уьлкве чукIунихъ ва инсанар, абурун хесетар, ниятар, фикирар дегиш хьунихъ галаз алакъада твазвай.

Девирда жезвай дегишвилер шаирдин гуьмбетдивни агакьзавай.

Адан патав гзаф къекъверагар пайда жезвай. Гзафбур, саки вирибур, патал чкайрай, маса цIийи

уьлквейрай атанвайбур тир. Чебни дишегьлияр, аялар галайбур, хурухъни кьрпеяр галайбур, вирини це лугьузвайбур.

Зун, хтана, Сулейман бубадин чин галай патахъай авай скамейкадал ацукьна.

Садлагьана куьче галай патай автоматар ядай, машинри сигналар гудай, инсанрин гьарай-эвердин, туьнт макьамар ядай какахьай ванер акъатна. Ахпа машинрай «цIвагъар» акъатна. Садни акуна заз машинрин са жерге Сулейманан бульвардиз гьахьна, акъваз хьана.

Ибур мехъерин машинар тир. Къавар ахъа кьве машинда автоматар гвай гадаяр авай. Чамни свас ва амайбур машинрай эвичIдалди и кьведа галаз-галаз са шумудра цавуз гуьлле гана, налугьуди цаву ибуруз са гьихьтин ятIани ахмурна, гадайри, лагьайтIа, ахмурдикай гьяз тахьана, цавар «чкадал ацукьарна».

Чамни свас, чIагайдаказ алукIнавай рушарни гадаяр жергедаваз, гуьгъуьнал макьамар язавай кьаваларни алаз, Сулейманан гуьмбетдал фена. Сифтени-сифте кьилдаказ чамранни сусан, ахпани абурухъ галаз муькуьбурун шикилар яна. Жегьилрин юкьвай заз рекIв алаз алукIнавай, дамахар гваз къекъвезвай иски танишни акуна – Сардар. «Мехъерни са гьакимдин-бакьадин хцинди я жеди, – фикирна за. – Масадбуру икI чпиз кIанивал яракьрай цавар къарсурдачир. Ибур гьахъ-дуванни, къанунарни чеб яз гьисабзавайбурукай я, халкьдиз гьикI уьмуьр тухудатIа, адаз цIийи гелел къвез чирзавайбурукай я...»

Сардарни гила гьахьтинбурун жергедик квай. Заз ванерни атанвай, адаз бубади республикадин кьилин идарада са къуллугъни пулдихъ къачунва лугьуз (Маса саягъда къуллугъдал акъвазун садан кьилени ацукьдай кар яз амачир. Анжах пулдихъ къачур къуллугъ кавди, дуьзди яз гьисабзавай).

Жувахъ галаз цIуд йисуз са классда кIелай и кас акуни зи рикIе са кIусни чим туначир. Акси яз, уьмуьрда жезмай кьван садрани такIанвал тван тий-

из алахъай рикIе (им бадедин тарс тир: «Килиг гьа, бала, садрани жуван рикIе маса касдихъ такIанвал твамир!») и касдихъди такIанвал вич вичелай хкаж хьанвай, ам иликьариз алахънайтIани, залай а кар алакьдайвал тушир. Адаз зун аквазвачир. АкунайтIани, ада такур кьасар ийидайди заз чизвай.

Сардара вичихъ галай рушариз, сивелай хъвер алахьиз, гъилер юзуриз са вуч ятIани лугьузвай, гагь садахъ, гагь муькуьдахъ галаз вичин шикилар ягъиз тазвай. Ахпа ада са маса гададиз эверна, гъилелди са гьихьтин ятIани ишлараяр авуна. АтIадани, фена, машиндай шампанскидин птулка гъана ахъайна, са руша гьа машиндай зирингдаказ фужерарни гъана. Сардара птулка вичин гъиле кьуна, фужерра, алахьиз-алахьиз, ички цана.

Бульварда авай халкьди къерехрал акъвазна мехъерин сварагдиз килигзавай. Амма мехъерин векилриз чпиз халкь килигзава-килигзавач са квяйни тушир. Абурун гьерекатар чпиз чеб къалуриз кIанзавайвилинбур, чпелай винизбур, иербур, пул квайбур ва чпелай гзаф акьул авайбур авач лугьуз кIанзайвайвилинбур тир.

Къерехда авай халкьдикай са къариди гьарайни авуна:

– И гуьмбетдик шаирдин сур квайди я! Куь крар кутугнавайбур туш!

Мехъерин свараг садлагьана секин хьана. Налугьуди, ибурал виридал хабарни авачиз къайи яд илична.

– Ничего страшного! – лагьана виридакай са Сардара. Ахпа Сулейманан гуьмбетдихъ бокал авай гъил яргъи авуна, къаб гуьмбетдин ценев геляна, алава хъувуна: – Он был бы не против. – Ва кIевидаказ хъуьрена.

Сад-кьве руш хъуьрей ванерни акъатна. Автоматар гвай гадайриз (абуруз гьар вуч ятIани чпин туьнтвал къалуриз кIандайбур хьиз тир), яракьар цавална, ягъиз кIан хьана. Амма чамра абур гъилин иша-

радалди акъвазарна ва вичин свасни галаз, са гафни талгьана, кьил кутуна, гуьмбетдин патавай къакъатна, гьуьл галайвал фена. Амайбурни абурун гуьгъуьна гьатна. Рушарикай са шумуда гуьмбетдин ценев цуькверин ацIай ва иер кIунчIар эцигна.

Чамрани суса, сварагди гьуьлуьз далу гана шикилар яна, чпин шампанскияр бульвардин жугъундив акъвазна хъун хъувуна. Ахпа абур, хтана машинра ахцукьна ва, ругни, гьарайни, автоматрин ягъунар кьилелаз, гьа атайвал хъфена.

Бульварда авай халкь садлагьана кьери хьана, инсанар гьар сад санихъ чкIана. Мад япара чайкайрин гьарайрин ванер гьат хъувуна. Къушарик квай къал мад къалин хьана аквазвай. Абуру, гьуьлелай алатиз, шегьердин къерехда авай кIвалерал чархар язавай. Вучиз икI ятIа, кьил акъудиз жедайвал тушир. Гьуьлуьн къерехда жуьреба жуьре кафеяр, михьи гьавадал столар эцигнаваз тешкилнавай недай-хъвадай чкаяр, шишер чрадай чкаяр тешкилнавай. Гьуьл галай патай къвезвайди гьуьлуьн вичин ваъ, мангъалра кузвай кIарасринни, абурал чразвай шишерин ни тир. Гьа ни секин, гар алачир гьуьлуьн винелни хьун мумкин тир. Белки, чайкайри, гьа нидикай хъел къвез, наразивилелди гьараяр ийизвайтIа?

Паркуна кьиле физвай маса сегьнеярни ахъа жезвай. Це лугьудайбурун са кIеретI – хурухъ аялар галай, яргъи цIару, амма куьгьне ва шуьткьвенвай булушкаяр алай вад-ругуд дишегьлини кIвачер кьецIил цIуд-цIувад бицIи гадаярни рушар атана акъатна. Абурухъ цIуругуд-цIерид йиса авай хьтин са рушни галай. Ам вучиз ятIани заз амайбурукай тушиз акунай. Ада и паркуна вичин кьилелай амайбурал алай хьтин ранг фенвай яйлух алудна гъиле кьунай. Адан яргъи чIулав чIарар къуьнерилай авахьнавай, вичелни экуь-вили рангунин, хилер куьруь майка алай. Ахпа ада вичелай еке цуьквер алай, вичизни кьадардилай еке яз аквазвай яргъи юбкани алуднай. Алуднавай юбкадин кIаникай адал кьезил ва куьгьне тушир рехи шалвар алай. КьецIил кIвачер лацу босо-

ножкайра авай. Адан чинин якIарни иербур, лацубур тир, муькуьбурун чинар, лагьайтIа, къумралвилелай алатна чIулаввилихъ алгъанвай ранг алайбур тир. Абуру чпин чIалалди са вуч ятIани лугьуз, гъил яргъи ийиз, паркуна авайбурувай пул тIалабзавай. Абурун тIалабунар япалайдайбурни авай, гудайбурни тахьана тушир. Лацу руша це лугьузвачир. Вичелай алудай пекер ада вичелай са кьадар гъвечIи рушав вугана. Абурухъ галай чIехи дишегьлийри адаз са вуч ятIани гьарайнай, къвала гъутар эцянай. Гагь урусдалди, гагьни туьрк гафаралди рахаз алахъзавай. Аквадай гьаларай, адаз, амай аялри хьиз, це лагь лугьузвай хьиз тир. Муькуь патахъайни, ада вичеллай яйлухни юбка алудна лугьуз адаз гьараяр гузвай. Амма лацу руш, кьил агъузна, пашмандаказ акъвазнавай, ада вилер михьзавай. Дишегьлияр, мурмурарна, адалай алатна, ахпа абурукай садан вил садлагьана шаирдин гуьмбетдал фена. Ада, мад лацу рушан гъил кьуна зурзурна, гуьмбет къалуриз, хъел кваз са вуч ятIа лагьана. Лацу руш кьил куьрсна акъвазна. И арада гъвечIи рушарикай кьведа, хшкадаказ зверна, гуьмбетдин ценев эцигнавай цуькверин кIунчIар къачуна хтана. Ахпа абур паркуна авай чкадин инсанриз цуьквер къачу лугьуз фена.

Сад зи патавни атана.

– Жуван папаз цуьквер къачу! – саки эмирдин саягъда вичин чинин вири кIевивилелди лагьана аял руша ата-пата урус чIалалди заз, куьгьне танишдиз хьиз.

– Вибур чуьнуьхнавай цуьквер я, – лагьана за. – КIандач. Къачудач.

– За чуьнуьхайди туш, атIанилай къачурди я, – гуьмбет къалурна аялди.

– Абур гьаданбур я, вибур туш. Вач эхциг алай чкалал.

– Цуьквер памятникдин куьз я? Ам гьакIан ракь я. – Руш, зални, зи авамвилел хъуьрена, вичин савдадиз маса рекьер акъудиз хъфена.

Це лугьузвайбур бульвардин дериндиз, инсанар къалинзавай патахъди фена. Лацу руша вуч ятIани абурун гуьгъуьниз кам авунач. Инихъ-анихъ килигна. ам, вилер бегьемдиз хкаждай жуьрэтни тийиз, регъуьз-кичIез, чIугуна зун ацукьнавай патахъди атана. Адаз це лугьузвайбурун кIеретIдивай къакъатунин ният авайди, са вучтин ятIани куьмек-чара кIанзавайди аквазвай.

Адан лацу хъуькъверал, пелел михьиз ветIери хъванвай гелер алай. И карди ада йиф къулайвилер авачир чкада акъудайдакай лугьузвай.

Кьвед-пуд кам завай анихъ хьиз акъваз хьана, ада кьил са жизви хкажна, ахпа, са вуч ятIани лугьуз кIан хьана, амма ада вичин гаф садлагьана кьуна акъвазарайди хьиз, вичин иер еке, къацу тав квай цIару вилер зи вилера атIумарна.

Аквар гьалда, ада зи чинин рангар дегиш хьанвайди, зун къах хьанвайди гьисснавай.

РикIивайни, заз и вилер фадлай чидайбур, мукьвабур хьиз тир. Заз и чинин лишанарни гьакI тир. Зи бедендай садлагьана къайи зузар фена. Зун кIвачел къарагъна.

Урусдалди зав рахай лацу рушан ванци зун михьиз къарсур хъувуна, ванни заз чидай хьтинди тир:

– Халу, куьн лезги яни?

Заз я жуван вилерин, я жуван япарин чIалахъ тежедай са лишанни амачир. Зи вилериз накъвар хъиткьинна, туьтуьнай къвез кIан хьайи къагьар за са гуж-баладалди иликьарна ва адан чкадал жувай, галкIиз-галкIиз, нефес бес тежез, мецелни рикIелни садлагьана атай гафар акъудна:

– Вун Эдгьеманни Дилясадин руш тушни?! Эсмер!

Зун садрани такур, зун вуж ятIани течизвай ам, агьудалди шехьиз-шехьиз, атана зи гарданда гьахьна. Ада зун жуванди тирди гьисснавай. Адан вири беден зурзазвай. Заз адаз лугьудай гафар жагъизвачир, я, жагъанайтIани, абур адаз исятда лазим тушир...

За Эсмер жуван кІвализ хутахна.

Зунни зи паб адаз сабур-теселли гайи, адан рикІикай хабар кьур сифтегьан ксар хьанай. Им регьят кар тушир. Вичин диде Диляса хьиз, акьуллу руш тир Эсмер, гьикьван вич гъиле кьаз алахъзавайтІани, адан вилер шехьзавай. КІваляй катайдалай кьулухъ адаз шехьдай мажални, чкани хьанвачир, гила адаз ахьтин макъам жагъанвай. Чна адаз кІватІ хьанвай кьван накъвар авадариз манийвал авуначир. Абур авахьна кІанзавай. Санлай бубани, дидени баде къакъатай аял рушан рикІ кьезиларун патал им сифтегьан кам тир.

Абурун хзанда хьайи мусибатдикай хабарар кьунни регьят тушир.

Яваш-яваш чкадиз хквез, вичиз мад са хатани авачирди кьатІузвай руша, вилер михьиз-михьиз, чаз вичиз чидайди ва акурди ахъайна:

– Зун чи багъда авай. За тарцик ацукьна ктаб кІелзавай. Заз кІвале мугьманар авайди чизвай. Абур атана са акьван гзаф вахт хьанвачир. Садлагьана кІваляй, багъ галай пата авай дакІардай бадедин кьил акъатна. Ада кІевиз, хаф ягъиз тадай саягъда гьарайна: «Ката, бала, ката! Чун рекьизва! Дагъустандиз ката! Хуьруьз ката!» Садни акуна заз: бадедин кьил дакІардал аватна. Са гьихьтин ятІани къуватди зак цІай кутур хьиз хьана, зун кьил агъадалди катна. Дидединни бубадин танишрин патав фин, абуруз лугьун зи кьилизни атаначир. Зи кьилевайди «Дагъустандиз ката! Хуьруьз ката!» гафар тир...

Эсмера, гьикьван четин тиртІани, вичи вичик веревирдна, вичи вун авун лазим ятІа кьетІна. Исятда кьилинди, хзанда хьанвай бедбахтвал рикІин къене чуьнуьхна, жува жув гъиле кьуна, бадедин эхиримжи гьарай кьилиз акъудун тир. И карни кьилиз акъудун патал, жибинда пулни авачир, документарни гвачир адаз жагъайди са рехъ тир – вири кьуд пата пайда

хьанвай кьван це лугьудайбурун са кIеретIдихъ агалтун, гьабурук акахьун. Ахьтин кIеретIни адаз вокзалдал жагъанай. Ана авайбур рангар фенвай цIару ягълухарни яргъи булушкаяр алай дишегьлиярни аялар тир: гъвечIибурни, кIалтIиярни, хурухъ галайбурни. КIвачел къекъвез жедай виридбур це лугьуз вердишбур тир. Абур азербайжан ва маса чIаларал рахазвай, абур перс чIал яни, куьрд чIал яни, Эсмеран кьил акъатзавачир. Адаз кIеретI Урусатдиз физ кIанзавайди абурун ихтилатрай ван хьана чир хьанвай. Адан «иесияр» яхун, пIузарар вили, чIулав амалдар вилеривай чIем гуьцIнавай хьтин кьве чIулав итим тир. Эсмера абурукай садавай азербайжан чIалалди вични Дагъустандиз кьван абурухъ галаз тухун тIалабна. «Пул гвани?» хабар кьуна са итимди. «Гвач», – вилерай накъвар хъиткьинна, жаваб ганай Эсмера. «Вун урус яни?» «Ваъ». «Эрмени яни?» «Ваъ». «Бес вуж я?» Эсмераз сифтедай вич лезги тирди лугьуз кIан хьана, амма са куь ятIани и гаф адан къене хвена, лугьуз тунач. «Зун етим я», – лагьана ада. Вучиз ятIани вич лезги лагьайла, абуру вич чпихъ галаз Дагъустандиз тухун тавунин кичI гьатнай адан рикIе. «Лезги» гафуни адаз инани, Азербайжанда, анани, Дагъустанда, ам хуьдайбур жагъидайвили абур кхунардайди руша гьисснавай. «Урус чIал чидани?» – хабар кьуна адавай муькуь итимдини. «Чида», – жаваб гана Эсмера. «Документар авачни?» – адан гъиле затIни авачирди акунваз хабар кьуна мад итимди. «Авач. Зун етим я. Етимханадай катзавайди я», – мад вичи чIугунвай цIарцIеваз фена Эсмер. Сифтедай хабарар кьур итим кьилелай кIвачелди адаз килигна ва маса чIалалди вичин амадагдизни папариз са вуч ятIани лагьана. А гафарикай Эсмераз чидайди са гаф хьанай: «Гагьба» – «Къагьбе».

Эсмераз и ксарин ниятар михьибур туширди чир хьанвай. ЯтIани адаз кIанзавайди са гьилле цIийиз арадал атанвай кьве гьукуматдин сергьятдилай алатун тир, ахпа и кIеретIдихъай катайтIани жезвай.

Сергьятдин а пата рикIе регьим авай, чарадан дердиникай хабар кьадай сад гьалт тавуна вич амукь тийидайди ада гьиссзавай. И пата адаз ахьтинбур жагъуриз кIанзавачир.

– Чна вун Дагъустандиз тухуда. Анжах вуна чна вуч лагьайтIа, гьам авун лазим я.

– Хьурай, – кьил агъузна, амма рикI кIевиз кьуна жаваб гана лезги руша.

– Вуна ибуруз, – итимрикай сада чпихъ галай аялар къалурна, – урус гафар чира. «Це», «Чаз гишин я», «Аллагьдин хатурдай» ва гьа ихьтин маса гафар гьикI лугьудатIа чира. Жувани чешне къалура, тIалаб ая, ваз гишила рекьин тийиз кIан ятIа.

– Хьурай...

Абурун кIеретI Урусатдиз физвай поездда акьадарун патал проводникрихъ галаз гьа кьве чIулав итим раханай. Абурун кIеретI эхиримжи вагъундин са дегьлиздиз ахъайнай. Плацкартный вагъунда абуруз ацукьдай чкаярни авачир. Халкь гзаф авай. Гьарай-эвер къалин тир. Гьатта шей-шуьй эцигдай лап кьакьан кьацIарани инсанар са къвалахъди ярх хьана авай. ПIузарар вили чIулав кьве итимни, гьахьтин кьве кьацIаз хкаж хьана, къаткана. Абурун папари чпив гвай багъламаяр дегьлиздин са пипIе харада тунвай.

– Ша, – лагьана Эсмераз хурухъ аял галай къекъвераг дишегьлиди, поезд юзайла.

– Гьиниз? – садлагьана гъавурда акьуначир Эсмер.

– ГьикI гьиниз? Ша, кIвалаха! Це лагь! ТIалаба!

Эсмер кьацIаллай чIулав кьве итимдиз килигна. Абуруни гъилелди ишараяр авуна: Алад! Алад! Руш саил папарин гуьгъуьнаваз фена. Вич поезддай авуд тавун патал, адаз маса чара авачир.

Абурухъ галай кIуьд-цIуд йиса авай аялрини Эсмеравай урусдалди «Це ман», «Чи язух ша ман» гьикI лугьудатIа хабарар кьазвай. Гафар чпиз чир хьайила, абур викIегьдиз вагъундай вагъундиз физвай ва тIалабзавай. Гудайбур саки авачир. Зарафатариз, гу-

дай сад-кьвед хкатайла. Ахьтинбуру аялривай мани лугьун ва я са маса уюн акъудун тIалабдай, аялрини чпиз лагьайвал авуна, са шумуд кепек къачудай.

Эсмера тIалабзавачир, я адавай ахьтин кар ийизни жедачир. Ам гьакI саил дишегьлийринни аялрин гуьгъуьналлаз физвай...

Са вагъунда Эсмера вичел са яшар хьанвай, дишегьлидин вилер алайди кьатIана, адаз и дишегьлиди вичиз це лугьузва лугьуз ахмурардайди хьиз хьанай ва ада вилер агъузнай.

– Ты – русская? – хабар кьуна дишегьдиди. Ам вич акунрай урус тир.

– Нет, – лагьана Эсмера.

– Из дома убегаешь?

– Нет, еду к родственникам. В Дагестан.

Дишегьли адан гафарихъ агъаначир. Ам кьилелай кIвачелди вичиз килигзавайди акурла, Эсмера мад кьил агъузна. Адан вилериз, гьикьван вич гъиле кьаз алахъзавайтIани, накъвар хъиткьинзавай.

– Без вещей, без ничего едешь? – мад алатзавачир дишегьли. – Ладно. Не говори, если не хочешь... Ты голодна?

Эсмера кьил агъузна.

Урус папа адаз са кап тIанурдин фуни са сосиска гана:

– Поешь, деточка... Мир сошел с ума...

Руша «сагърай» лагьана, вичихъ галайбурун гуьгъуьна гьерекатна.

Сергьятдал агакьайла, поезд хейлин вахтунда акъвазна хьанай. Билетар гвачирбур вири авуднай. Ахпа военный ва маса формаяр алай ксар атана вагъунра къекъвена хъфена. Абур хъфейла, вагъунрай авудайбур мад анриз акьадар хъувунай.

Эсмераз, галайбуруз садазни талгьана, рикIивайни Белижда поезддай эвичIиз кIанзавай. Анай ам хуьруьз, Мамухдиз, кIвачи-кIвачи хъфизни гьазур тир. Амма галайбурухъ галаз тамбурда ял ягъиз ацукьай ам, гишинни яз, зайифни хьанваз, поезддини «лайла-

яр» ягънаваз, ахвариз фенай. Ахварай аватайла, адаз вич Дербентдилайни анихъ алатнавайди чир хьанай. Гила адаз амукьайди Махачкъалада эвичIун тир. Галайбуру хкягънавай эвелимжи чкани гьанаг тир. Ина адан рикIел зун жагъурун атанай. Зун адаз садрани акунвачиртIани, закай адаз бубадивайни дидедивай ван хьанвай ва зун Махачкъалада авайди адаз чизвай.

Аниз агакьайла, куьчери кIеретIдин кьилевай кьве итимди галай аяларни папар ва Эсмер шегьердин къерехда, ракьун рекьин патав гвай са ахъа, къацу векь авай чкадал тухвана. Анал чпив гвай шалярикай, куьгьне паланрикай, лашар акIурна, алачухриз ухшарбур авуна. Ихьтин алачухрик кьвед-пуд кас дивай, кIвачер кIватIна, агаж хьана, ацукьиз жедай. Ксун хьайитIа, кIвачер къецел акъатдайвал тир. Марфадикайни ихьтин «далдайрик» чуьнуьх хьун мумкин тушир. Ибур чими гатун юкъуз, ял ягъиз кIан хьайитIа, ракъиникай кьил чуьнуьхун патал виже атун мумкин тир жеди, амма кIеретIдин мурад аник ацукьун тушир, адан «пеше» це лугьуз къекъуьн тир. Инал кутунвай тупIал кунни, кIеретIди вичин бязи месэлаяр гьялун патал вири кIватI хъжедай, сад садал гьалт хъийидай чка тир.

ЧIулав-яхун кьве итим гьа няниз са гьиниз ятIани фена хтанвай. Абурун кефияр къумбар тир.

– Чна ваз кIвалах жагъурнава, – лагьана абурукай сада Эсмераз. – Пака няниз инал ви иесияр къведа. Вун абурун кIвале къаравуш жеда. Вун гишила амукьдач. Абуруз чи хьтин чIулав рушар кIанзавач, вун хьтин лацубур кIанзава... Ваз «це» лугьузни регъуьзва, ваз гьа икI хъсан я, чан бала, – чпи лезги рушахъ гьакьван гзаф рикI кузвайди хьиз, гафар чIун галаз сивяй акъудиз, ванни хъуьтуьларна, рахазвай абур.

Эсмер абурун ниятрин гъавурда акьунвай. Адан рикIел абурун сивяй ван хьайи «гагьба» гафни аламай. Амма ада пакадалди акъвазун фикирнай. Течидай шегьердиз и чалпачух девирда, вилик квайдини йиф яз хьайила, кьил элкъвейвал вегьена катун адаз дуьз кам туширди яз аквазвай.

Эсмера и кундал са йиф акъуднай. Ам кьве кIалтIи рушахъ галаз са алачухдик хьанай. ВетIерин гъиляй адавай ахвариз хьаначир. Аламат тир, муькуь кьве рушак (абур са къайгъуни авачиз ксанвай) ветIери кязавачир, абур вуч ятIани вири Эсмерал «кьару» хьанвай.

Пакадин юкъуз чIулав-яхун кьве итимди кIеретI Сулейманан бульвардиз гъана чеб «кундал» хъфенай.

– Килиг гьа, чи аялриз урус чIалалди вири лазим гафар чира, – тагькимнай абуру Эсмераз. – Гьи гафар ятIа чна ваз лагьанай...

Сулейман бубадин бульвардиз акъатайла, адан вичиз лап гъвечIи чIавалай чидай къамат акурла, Эсмера вичиз вич хиласдай рехъ ахъа жезвайди гьисснай ва и кар патал алахъунар ийидай жуьрэт авуна...

4-кьил

Эсмер хуьруьз гьа кIваляй катайвал рахкурунни кутугнавачир. И кар иллаки зи папа кьилди къейд авунай. Ада Эсмер, адан рикI кьезиларун патални, адаз алукIдай кьвед-пуд къат парталар къачун патални, базардизни тухванай. Базарар а вахтунда, садрани тахьай хьиз, лап гурбур, ацIайбур тир.

Эсмера, вич аялзамай руш тиртIани, садлагьана чIехи хьанвайда хьиз, вичиз алукIдай затIар къачуник акьван хев кутазвачир, и кардикай, яни чна, вичиз течидай, уьмуьрда сад лагьай гъилера гьалтзавай ксари, чеб руьгьдалдини, Мамух хуьрелдини, Эсмеран вичин диде-бубадихъ галаз хьайи, Жебес халудихъ галазни авай зи алакъайралдини мукьва тиртIани, рушаз намусар жезвай. «Герек авач, – заз лазим затIар Жебес бубади къачуда, куьне квез закай артухан пар ийимир. Заз тек са чIулав ягълух къачу, мад затIни герек туш», – лугьузвай.

Амма зи папа адаз хайи дидеди ийидай хьтин галайвилер авуна, тек са ясдин вахтунда алукIдайбур

ваъ, яс куьтягь хьайилани алукIдай парталар къачунай.

Пакагьан йикъан няниз заз хуьряй Ингьар муаллимди зенг авуна ва чеб хтанвайдакай хабар гана. За адаз заз Эсмер жагъанвайдакайни лагьана. «Жеч! – садлагьана гьарай акъатнай муаллимдай. – Аллагь ава, чан хва!» Эхиримжи гафар вири крарал шак гъидай, динрин месэлаяр кватайла итIи-битIийра, деринра тIуб экъуьрдай муаллимдин сивяй акъатун зун патал цIийи хабар тир. Идан паталай за са чуькьни авуначир. Зунни гьам хьтинди тир. Инал зани гьада хьиз фикирзавай.

Муькуь юкъуз зун Эсмерни галаз хуьруьз рекье гьатна.

Вири хуьр Жебес халудин кIвалелай алахьзавай, къунши хуьрерайни башсагълугъвал гуз инсанар къвезвай.

Пагьливандин чIехи гьаятда кIватI хьанвай итимар, атIугънавай чинрай чIехи пузгъунвални, са зурба карди чпин намусдик хкуьрнавайвилин, чпин хатурда эцяйнавайлин лишанар аквазвай ксар, Эсмер акурла (абуруз ам Эдгьем Шахшанан руш тирди чизвай), вири кIвачел къарагъна, кьве патахъди пай хьана, Эсмераз чпин арадай фидай рехъ авуна.

Пагьливандин чIехи кIвалерал кьуд патахъайни галай айван (им чи хуьре авай гьа ихьтин са кIвалер тир) вири кьиляй-кьилиз чIулавар алай папарай ацIанвай. Зунни Эсмер гьаятдиз хкаж жедайла, чIехи пай папар айвандин кIвалин чинин пата авай мегьежардихъ атана, агъуз, гьаятдиз килигзавай, хур гатаз кьилер галтадзавай. И карди Эсмераз къагьар гъанай. Ам, чукурна фена, Жебес халудин хура гьатна шехьна. Жебес халуди са гафни лугьузвачир. Ада вичин са гъилив, чими лував хьиз, вичин стхадин хцин бала кьунвай. Адан вилер кьеженвай. Адаз вичин вилер масадбуруз акуна кIанзавачир, ам кьил цал галай патахъ элкъуьриз, вичин муькуь гъилив вилер михьзавай.

И арада Жебес халудин паб – кьилелай кІвачелди чІулав парталар алай Тургъуя хала атана акъатна. Гагь кьил, гагьни хур гатаз ада гьарайна:

– Чан ширин бала! Инсаф атІай душманри етим авур чан бала! Яллагь, чпин чинар чІулав хьурай! Яллагь, чпин кІвалер-къулар харапІайриз элкъуьрай! Чпиз ракъар-варцар мичІи хьурай, я Аллагь! Чпизни, чпин ирид несилда веледризни гьа чпи авурдалайни чІехи зидвилер, гужар хьурай, я Аллагь! Яд кІан хьайила, чпин ятар кьурурай! ЦІай кІан хьайила, чпин цІай куьтягь хьурай! Чпин ризкьи атІурай, я Аллагь, цавари гудай вири паяр атІурай чпин, я Аллагь!

Къаргъишарзавай дишегьлиди, Эсмер Жебес халудин гъиликай хкудна, ам вичин кІеме кьуна, кьил галтадиз шелар авуна, ахпа ам айвандихъ тухвана. Гьанани дишегьлийри акъудайди са йикь-шуван тир. Эдгьем Шахшанан хзандал гъил хкажай душманриз ийизвай къаргъишарни, са тахсирни квачиз кьейибурухъ ийизвай лугьунар, чІарар чухунарни, хур гатунар сад садак какахьнавай. Заз Эсмер язух къвезвай. Ам икІ дишегьлийрин гъиле гьатунал зун генани гзаф пашман хьанай.

Гена айвандин мегьежардихъ зи баде атана акъатна. Вири крара кьарай хуьз чидай, дерт авайдан рикІе гьахьна, сабурар гуз чидай баде! Зун хтанва лагьана хабар хьанвай адаз. Зун такуна кьарай хьанач адаз. Ам, зайиф вилерин кьилелай вичин кьурай гъил эцигна, итимрин жергейриз килигиз, захъ къекъвезвай. За гъил юзурна, адаз зун акуна. Сад садахъ галаз рахуникай файда авачир: гьарай-эвер къалин тир, рахай ван къведачир. Ада вичин чІулав шал алай кьил са шумдра инихъ-анихъ галтадна. Им «хьанвайди вуч чІехи мусибат тушни!» лагьай чІал тир. Зани «эхь, гьакІ я» лугьун яз кьил юзурна. Амни зи гъавурда акьунай. За адаз жувавай жедай ишарайралди айвандихъни кІвале гьараярзавай дишегьлияр галай пад къалурна, хтанвай руш папарин гъиляй акъуда

лагьана. Бадеди кьил юзурна. Ам зи гъавурда регьятдиз акьуна. Ам кІвализ хъфена. Гила Эсмер ада вичин лувак кутадайди заз чизвай. Адаз зи камаллу бадеди вичин жуьреда, язух рушан руьгь михьиз тІвек-тІвек тежедайвал, адан рикІ кьезилардай гафар лугьуда...

5-кьил

Нянихъ геж, Жебес халудин кІвале мукьва-кьилийрилайни талукь ксарилай гъейри, маса ксар амачирла, кІвалин иесиди гьаятдал аламай итимар (абурун арада адан къуншияр тир Балакь халуни Ингьар муаллимни авай) чІехи айвандин агъа, хуьруьн агъада авай пай, хуьруьз агъадай къвезвай кьилин рехъ аквадай пата и хьанвай мусибатдиз талукьарна са шумуд стол сад садахъ галкІурна яргъидаказ эцигнавай суфрадихъ эверна.

Суфрадал фу, ниси, таза дуьдгъвер, аш авай сини, рганвай якІун кІусар, чай, шекер ва маса няметар алатІайни, анихъ ацукьнавайбурун гъил ризкьидал физвачир. КІвалин иесиди «Куьн яргъи югъди гьаятдал сиве затІни тутуна акъвазнавайбур я, са кьас фу хьайитІани неъ» лугьузвайтІани, садани и кардик кьил кутазвачир. Жебес халуди вичи, кІвалин иесиди хьиз, амайбур тІуьнив эгечІрай лагьана, са тІуб хьран фу атІана, сиве тунатІани, а кІус адаз туьтуьнилай ракъуриз четинзавайди аквазвай. Амай итимризни гьакІ тир. Абуруз и макъамда фу нез ацукьун кутугнаваз аквазвачир. Эдгьем Шахшанан хзандиз течир зулумкарри авунвай инаддин гъиляй абурун туьтуьнай фу фидайни кьван? Абур, хъилени, рикІин тІалдинини кьунваз, гьахъ-дуван жагъурдай чкани, ахьтин рехъни аквадай мумкинвал авачирвилин дарвили акІажарнавай. Абуруз лугьудай гафарни амачир. Вири, кьилер куьрсна, дерин ва пузгъун фикиррик акатна ацукьнавай.

Айвандин муькуь кьилера, кІвалера дишегьлияр гзаф амай. Абурук гьарай-эвер кумачиртІани, ини-

хъай-анихъ физ, са вуч ятIани хуьрекар гьазурунни, маса къайгъуяр акунинни, куьруьдаказ гаф-чIал лугьуз, абур гьерекатдик квай. Аквар гьалда, абур пакадин йикъаз, кьенвайбурун хатурдай Жебес пагьливандин хзанди гудай игьсандин къайгъуйрик квай.

Зи баде кIвализ хъфенвай. Ам, хъфидайла, зи патав атанай, зи гардандик вичин кьуранвай кьезил гъилеривди ккIана, зи хурал кьил эцигна, ам са шумудра галтадна. «Гуж я, чан бала, хьанвайди! ЧIехи гуж я! Гафаралди лугьуз жедач, рикIяй акъудна къалур жедач!» «Эхь, гьакI я, баде чан», – лагьанай за. Ахпа, зи рикIевай суал аян яз, бадеди алава хъувуна: «Эсмер секин хьанва. За сабурар гана адаз. Акьулар, намусар авай бала я. Вичин дидедизни бубадиз тагана амукьай бахтар гьадаз хгурай, я Аллагь... Шуай амачиз, гьадан дуьадикай хкатна Эдгьемни адан свас, адан диде... Шуаян, гьа пак касдин, дуьаяр, гьадан незуьр тир и хуьрни, хуьруьнвиярни, хуьруьн берекатни хуьзвайди... Чидач, гила мад вуч жедатIа... Вучда, хва? Хьайи крар кьулухъди элкъуьриз хъжедач... Амай ихтилатар чна кIвале ийида... »

Зи рикIе гзаф Жебес халудиз хьайи мусибатдин паталай гудай гзаф суалар авай. Амма завай абур гуз жезвачир. Ада ийидай ихтилатар, лугьудай гафар зун хкведалди гзафбуруз лагьанвайди заз чизвай. Зи рикIевай суалар хуьруьнвийрини, мукьва-кьилийрини якъин адаз ганвай, ада абуруз жавабарни хганвай. Гила зани гьа суалар хгуналди за адан галатнавай рикI мадни юргъун хъийидайди заз чизвай, гьавиляй зун кисни авунвай.

За, гьеле чун гьаятда амайла, адаз Эсмер заз жагъайдакай ахъай авунай. Адаз Ингьар муаллимдини зи гафарай лагьана саки вири галай-галайвал чизвай. «Язух бала гена мусибатдик акатнач. Аллагьди хвена ам... Амай хзан вучиз хвеначтIа, чидач...» – лагьанай ада, агь алахьиз.

Столдихъ ацукьнавайбур чIал кьунвайбур хьиз акъвазунин гъавурда Жебес халу хъсандиз аквазвай.

Амма рикIевай тIал инал гафарилай гъейри маса жуьреда акъуддай, ам са тIимил кьванни кьезилардай маса мумкинвал авачир. Рахун герек жезвай. Гьавиляй и кар ада вичин хивез къачунай:

– Андреяни Песена тел ракъурнавай... Башсагълугъвал гузвай... Гьабурузни хабар хьанвай...

– И хабардикай виринра кхьизва, рахазва, – лагьана за, маса суал тагуз, амма ихтилат давам хьуник эр-умуд кутаз.

– ЧIехи душманвал авуна угърашри! Чидайбуру авуна. Эдгьемни Диляса хъсандиз чидайбуру, таниш ксари авуна.

– ГьикI?! – гъавурда акьунач зун.

– Са кьиляй ахъайин вазни, амайбурузни... Талгьана, рикIе хуьз жедач... – ихтилатдив эгечIна Жебес халу. – Заз и кар хьанва лагьана тел ягъайди Эдгьеман акахьнавай къунши я. Лезги... Фена чун, зунни, Балакьни, Ингьар, Хважадин машиндаваз «Къизилдин муькъвел» кьван... Машин а патаз ахъайнач, Хважадив машиндин документар гвачир...

– Жуван чилел документар зи куьз я кьван, я тха?.. Зи машиндихъ абур хьайиди туш! Документар патарай къвезвайбуру кьурай, къалуррай! – вич сергьятдилай ахъай тавунин дерт чанда амаз рахана къе саки са гафни талгьуз киснавай Хважа халу. – Налугьуди, а муькъвелай физвайбурув виribурув документар гва! Абуруз кIанзавай кьилин документ пул я! ГанайтIа, акI ахъайдай хьи вакIан рухвайри! Къайгъу авач! Килигин садра гьикьван чIавалди акI жедатIа. Абур яргъал фидай, яргъал вегьена таз жедай крар туш! За аналлайбуруз, жуван гьа лахлах-машинда тIаратIарни кьуна инсанар акьадарна, гьа и муькъвелай ам садра гьикI хьайитIани гьалда лагьана гаф ганвайди я! Гьа кар тавунмаз зун рекьидач!

Жебес халуди ихтилат давамарна:

– Яргъалди акъвазарна туна чун цаз алай симерин патав. Чандик цIай кутаз. Къалризни акъатна. Сергьятдаллайбурун са-кьведан шапкаяр яна алудун-

ни хьана... Хуьз хьанач жувавай жув... Гена зи гъавурда акьуна... Кягънач зак... Зи яшдиз гьуьрметнани, кичIе хьанани чидач, эхирни ахъайна чун, Эдгьем Шахшан кьейи чкадал физвайбур я лагьайла...

Бакудин къерехда, хур квай са къвала, хсуси кIвалерин са чIехи мягьледа уьмуьр тухузвай Эдгьеман хзанди... Зи стхади, вич рекьидалди вилик, Бакудиз куьч хьунин мурад аваз къачунвай кIвалер тир... Вич аниз хъфиз агакьначир... Еке, хъсан кIвалер я. КIаник зирзимияр квай. Кьилелни кьве мертеба алай...

Чун агакьайла, мейитар амачир. Моргдиз хутахнавай. Ивияр амай. Мугьманар кьабулдай кIвалин столдал кьатIар хъванвай чаяр аламай. Кьуд истикан. Кьвед атанвай мугьманринди, кьведни – Эдгьеманни Дилясадин. Зи стхадин паб муькуь, вичиз кьилдин, кIвале авай, телевизордиз килигиз. Адан телевизор къуншиди вичи хкуд хъувурди я лугьузвай... КIвализ атайбур иниз ахъаяйвили, абуруз чаяр гъайивили, абур санал са столдихъ ацукьайвили а ксар иесийриз чидайвилин гьакъиндай лугьузва. ИкI тирди и мусибатдай кьил акъудиз атанвай следовательрини, маса официальный ксарини лугьузвай. Атайбур вужар тир, гьинай атайбур тир, вучиз атайбур тир, садазни чизвач... Амач са гелни... Атунни абур рагъ алай юкъуз са чIулав джипда аваз авуна, гьада аваз хъфинни авуна, лугьуда. Машин акурбурукай садбуру машиндал нумраяр алачир, лугьуда, муькуьбуру нумраяр винелай кIевирнавай лугьуда... Са гафуналди, галкIидай хьтин са гелни, са лишанни авач. Атай кьве мугьманди чаяр хъвайи истиканрал тупIарин гелерни аламач. Эдгьеманни Дилясадин тупIарин гелер алама... КIвалевай са куьникни кянавачир. Вири чпин чкайрал аламай...

Анжах кьве затI амачир: Эдгьеман акъудун патал гьазурнавай ктабдин рукописни Шуая адав ВачIедин кIваляй гъана вугай къадим къаргъу...

Совет власть, совет уьлкве ацахьайла, за Эдгьемаз хъша лагьайди тир и патаз. «Дуньядин чарх терси-

на элкъвезва, хва, хъша вун ватандиз», – тагькимар авурди тир за ам. «Я чан ими, – лагьана ада. – Инагарни къадим вахтарилай чи бан-бубаяр къекъвей, гьабурун кІарабарни, гьекьни иви квай чилер я. Инай хтун гьабур гадарай, гьабур маса гайи мисал жеда эхир», – лагьанай ада заз. Заз адан делил бине авайди яз акунайтІани, зи рикІ динж хьанвачир.

Ахпа садра зун адал кьил чІугваз фенай. Гьа чавуз заз зи стхадин папан сивяйни, Дилясадин сивяйни ван хьайи бязи гафарай къалабулухдин лишанар акуна. Эдгьемаз кичІерар кутадай, къурхуяр гудай чинебан зенгер къвез хьана. «Вуна Алпан гьукуматдин тарихдикай кхьимир! Ам лезгийринди туш! Адан иесияр гила чун я!» лугьузвай адаз садбуру, чеб вужар ятІа лугьун тийиз. Садбуру адаз къадим къаргъу чпиз маса це лугьуз зенгерзавай. Чпи гьикьван кІан хьайитІани пул гуда лугьузвай... Эдгьема, гьеле совет власть амаз, вичин хвешивиляйни жегьилвиляй илимдин рекьяй вичин ихтибар алай амадагрикай садаз Шуая вуганвай къаргъу къалурун хьанвай. Игьтият хвена кІани чкадал ада вич легьзедин шадвиливни дамахдив тухуз туна... Герек тушир адаз а ядигар са низ ятІани къалурун!.. Гила, девирар дегиш хьайила, Эдгьеман амадагни дегиш хьанвай («Ам дегиш хьанвачир, ам чинал лакъаб алайди тир», – хиял атана заз). Гьа амадагди вичиз акур ядигар рикІелай ракъурначир, ам авайдакай ванер акъуднай. Ам чпиз хьурна, ана вуч аватІа чирна, ахпа гел галачиз квадариз, я ам чІехи пулдихъ маса гуз кІандайбур пайда хьана. Чпиз маса це, адахъ гьикьван кІантІани нагъд пул гуда лугьудайбур пайда хьана... Эдгьема ам вичив гумач, адахъ иеси ава, иесидив вахганва лагьанайтІани, «гъуьчехъанар» чІалахъ жезвачир.

Гьа чІавуз за кІевелай адаз лагьанай: «Хъша, гада, Дагъустандиз, Урусатдиз! Маса ваз кІани са чкадиз хъвач! Ина акъвазмир! Инаг гила иеси, гьахъ амачир, лезгийриз ва маса гъвечІи халкьариз югъ амачир чкадиз элкъведа. Вав ина фу нез тадач!» «Заз инилай

мукьва са чкани авач, ими! – лагьанай ада. – Ибур чи чилер я, чи ватанар я. Абур чпинбур я лугьузвайбур къведалдини чибур тир, инлай кьулухъни гьакI хьун лазим я». Гьавиляй кучудни гьана авурди я хзан. Сергьятдилай хкун хьанайтIа, кьейибурун руьгьерни, мейитарни генани чIехидаказ русвагьун жедай... «Къизилдин муьгъ» вири дуьнья беябурзавай угъраш чка я, дуьньяда авай кьван вири алчахвилер, зидвилер, усалвилер, гьахъсузвилер кIватI хьанвай чка я – муькъуьн кьве патайни. Аналлайбур, чеб гьукуматрин къуллугъчияр я лугьуз, тIамбулар ягъиз, чи халкьдин чIехи ва дерин хирекай чпиз недай тIун авуна, пул кIватIиз, чаз, чи эркдиз, чи намусдиз, чи руьгьдиз, чи тарихдиз кIур гузвайбур я. И патай а патаз, а патай и патаз, хайи хуьреriз хутахзавай мейитривайни кваз пулар къачузвайбур я... Рухваяр кIандай ахьтин алчахар гваз къекъведай!.. – Агь аладарзава Жебес халуди, кьил галтадзава. Ахпа, са ара гана, давамарзава: – За Эдгьемаз «Къаргъу хьайитIани зав вахце, за хутахин. Хуьре за ам мукъаят са чкада хуьда, адан чка гьанаг я» лагьайлани, вичиз ам, адан тамам шикил, михьиз компьютердиз къачуз кIанзава лагьана. «Гьа кар авуна, ам за хкида хуьруьз, ими, вал аманат хъийида. ВачIедин кIвал амайтIа, гьана эхцигдай. Гьана ада вичин тIебиивал хуьзвай. Дагъдин гьавадивай тир жеди... Ина чар гъуьргъуь жезва...» Хьанач. Агакьнач. Вучда гила? Гьахъ жагъидайди туш. Къаргъуни къажгъидайди туш. Гьам паталай я пуд чандиз къаст авурдини...

Кьуьзуь пагьливан мад са геренда кисна акъвазна. Адан чинин дамарар юзазвай, пеле биришар кIватI жезвай, рехи рцIамар, кIватI жез, сад садав агатна, цаз-цаз жезвай. Ада лугьуз кIанзавай гафар мад авайди тайин тир. Адан рикIе ивидал звал къвезвайди, ам адаз акъвазариз кIанзавайди хьиз аквазвай, амма адавай абур кьаз хъхьаначир:

– Яъ, я стхаяр-рухваяр, а пата кIамбурдал акьалтнавайбуру, гъиле серфе гьатнавайбуру, чеб чIехи

халкь я лугьуз дамахарзавайбурув, Къарабагъда кьейи жегьилрин мейитар диде-бубайрив пулдихъ вахгузвайбурув гвайбур маса аламатар я, садрани ван тахьай гафар я. Инсанар садлагьана икI дегиш жедани, ахмакь жедани?! Абуруз дуньядин вири кьуд пад, Адамалай эгечIнавай тарихрин вири деринар, чилер, уьлквеяр, къверичIаварин садазни тайин тушир майданарни, кукIушарни кваз вири «бизимдир»[1] хьанва. Абуру тупIарай фитIиннавай чпин винизвилел, артуханвилел гьихьтин кIамбур гъизватIа чидани? Абуру чи халкьдикай хкечIай, дидедин чIал, чпин чIварахар квадарайбуру чпин халкьдик «алпан ген» кутуна лугьузва!.. Чебни гила алпанар я лугьуз кьамара ялар твазва... Де куьне лагь кван: чпин дувулар галамачиз хкатайбурувай, жуван халкьдин тарихдивай къакъатайбурувай а тарих маса халкьдиз гуз жеда жал? Ахьтин усалбурувай маса халкь арадал гъиз, адан тарих «хкажиз» жеда жал? Абур гьа «ген» квачирвиляй ва я квадарайвиляй хкатнавайбур я эхир, я кьей рухваяр! Им дамахдай кар туш эхир, я кIамашар! Чпин «тарих» туькIуьриз кIанз чпи чеб квадарнавайбурукай даях кьаз кIанзавай язухар!.. Яраб гьакI кьиле фида жал? Фидайди туш! «Алпан ген» ам чи дамах я! Лезгийрин мая я!.. – Агь аладарзава Жебес халуди, кьил галтадзава. – Имни гьеле гьакI хьуй, абуру, гьа «бизимдирри», чибурун хаинвилер «стхавал» я лугьузва, им чна ийизвай сувабдин кар хьизни къалурзава. Чибуруз, рикIе михьивилелайни инсанвилелай гъейри затIни авачир къени бязи лезгийриз, гагь-гагь акI жезва хьи, чна «чIехи стхадин» вилик ийизвай гарданкIирвилелди жуваз сувабар къачузва... Гьинизда чна акьван сувабар? Чаз абур эцигдай чка амач! Чаз абурукай хьайи са хийирни авач! Я женни ийидач! «Гадра а сувабар, кьарай атIай лезгияр!» гьарайиз кIанзава заз са кьакьан синелай... Зи стхадин хци, Эдгьема, гардан кIир авунач, вичин «алпан ген» чарабуруз ганач, маса ганач. Гьавиляй чарабуру ам

[1] *«Бизимдир»* (аз.) – «чибур я» лагьай чIал я.

тергни авуна... Гила Кьулан вацIун а пата кьве жуьреда лезгийрин тум-куьк хкудда: чун я «стха-стха» лугьуз, ширин гафаралди тухуз, иблисрин амалралди цIурурна «бизимдирри» чпик акадарда, я, терс хьайитIа, жуван лезгивал хкисна кьаз хьайитIа, жуван «алпан ген» жувак хуьз хьайитIа, кьулухъай чинеба ягъиз-рекьиз, чи куьк хкудда. Идалди «чаз куьн ваъ, куь ген я герекди» лугьузва чаз «бизимдир»-«стхайри»...

Столдихъ галайбуру садани са гафни лугьузвачир. Абуруз кьуьзуь пагьливандин чIехи рикI ацIанвайди, халкьдин дердеривни, хсуси хажалатдивни, лугьуз кIани гафаривни, туьнтвилив, са вуч ятIани ийиз кIанз, тежезвайвилин бейкефвилив ацIанвайди чизвай. Абуруз адаз са манийвални ийиз кIанзавачир. Муькуь патахъай, абуру чпин кисайвилелди ада лагьай вири гафарал, чпин разивал къалуриз, къулни чIугвазвай, теселлини гузвай.

Жегьил вахтара Кьулан вацIун кьве патан саки вири лезги хуьрера симинал къугъвай адаз вичин халкь, адан яшайищ, тарих, ацукьун-къарагъун бязи тарихчийрилайни хъсандиз чизвай. И рекьяй рагьметлу Эдгьем Шахшанани адавай гзаф меслятар, кьилдин делилар къачурдини иналлай гзафбуруз хабар авай кар тир...

Пакадин юкъузни Жебес халудин гьаятда гзаф инсанар кIватI хьанай. Кьуьзуь пагьливанди, са шумуд чIехи гьайван тукIуна, халкьдиз кьейибурун игьсанар ганай. КIвалин вилик квай багъда столар эцигна итимриз, айвандикни кIвалера суфраяр ахъайна папариз тIуьнар гун тешкилнай.

Нисинлай кьулухъ зун Махачкъаладиз хъфиз кIвачин хьанвайла, Жебес халуди заз кьилди са къерехдиз эверна лагьана:

– Вун, чан хва, Эдгьема эр кутур ксарикай сад я. И кар заз хъсандиз чизва. Адан рушни, Эсмер, вал гьалтунни хатадай хьун мумкин кар туш. Ина чи тIем такакьдай, чи кьил такъатдай чIехи къуватрин гъил

ава. Эсмер лекь ацукьай чкадал аламай са цIакул я. Заз жуван балаяр авач, Эсмер зи балани я. Гила михьиз зи бала я. Вун адаз чIехи стха хьухь. Зун кьуьзуь хьанва, заз гьикьван уьмуьр аматIа лугьуз жедач. Къе ама – пака амач. Зи рушаз даях хьухь, адан далу хьухь вун, чан хва. Ам, вичин дидени буба хьиз, акьуллу руш я, чирвилерал рикI алайди я, адаз уьмуьрдайтIуз физ куьмек це, адав вич етим яз гьиссиз тамир. Мектеб, 10-класс, ада ина, хуьре, куьтягьда. Ахпа ам за вал аманатда... Атанвай девир чIехи уьмуьрдиз гьахьзавай, кьулухъ кас галачир жегьилриз четинди я... Эсмеран далу хьухь... Им зи тIалабун я.

И гафари зи рикI къарсурна. За Жебес халу кIевидаказ кIеме кьуна:

– Вири вуна лагьайвал ийида, халу!

Заз адак гьикI руьгь кутадатIа, рикIе пузгъун фикирар тун тавун гьихьтин гафаралди лугьудатIа чизвачир, заз жувазни четинзавай.

– Ви къанницIипуд йис мус жезвайди я? – за вилив техвей суал гана ада.

Вучиз ихьтин суал ганвайди ятIа гъавурда акьун четин тир. Ам гьакI ихтилат давамарун патал ваъ, са делил-бине аваз ганвайдал шак алачир. За кьатIайвал, Жебес халудиз за вичивай им вуч суал ятIа, вуч метлеб аваз ганвайди ятIа хабар кьуна кIанни ийизвачир. Гьавиляй за, хабарни такьуна, жаваб гана:

– Са йисни зуралай. – лагьана за. Ахпа жув хайи варзни, югъни алава хъувуна.

– Сагърай вун, чан хва... Вучиз хабар кьазватIа, жузамир... Гьакьван яшамиш хъхьана кIан жеда заз...

– Гьадалай кьулухъни яшамиш хьухь, Жебес халу! Йисни зур вуч я кьван?

– Чидач ана гьикI жедатIа, – лагьана ада чина са жизви шадвилин экв гьатнаваз. – Сифте гьа йисни зураз килигин... Ви чан, ви хзан сагъ хьурай! Вун кIвалахаллай кас я. Хъфена кIанзавайди я. Ахлад. Хъсан сят хьурай ваз! Къедалай кьулухъ анжах хийирлу крарал, шад йикъарал хкведайвал хьурай вун,

чан хва! – вичин зурба гъилеривди ада зун кIеме кьуна чуькьвена, кьвед-пудра далудиз капаш яна.

Ахпа бадедизни, Балакь халудизни, Ингьар муаллимдизни, Хважа халудизни сагърай лагьана, зун Махачкъаладиз рекье гьат хъувуна.

6-кьил

ЧIехи уьлкве чкIун себеб яз чи хуьр патални, кьилди зун патални хьайи кьвед чIехи тIарвал, мусибат Балакь халудихъ галаз, адан хва ва зи аял чIаван дуст Айсамахъ галаз алакъада авайди хьана.

Балакь халудихъ вад хва авай. Айсам виридалайни гъвечIиди тир. Чидач гьавиляй тирни, я Айсаман кьетIен къилихривай тирни, Балакь халудиз Айсам амай рухвайрилай гзаф кIандай. Зун гила ахьтин фикирдал атанва хьи, ихьтин кьетIен, йисар фирдавай генани артух хьайи кIанивал Айсамакай армиядин офицер хьун тир. Айсам Армиядиз фейи йикъалай бубади хциз «зи маршал хва» лугьудай.

ГъвечIи чIавалай Айсам, мягьледин гадаяр, аскерар хьиз, са жергеда акъвазариз куьчейрайтIуз тухуз, къугъвадай. Ада гадаяр хуьруьн вини мягьледиз мукьва авай, кIаняй Гъурун кIам авахьзавай, Самсам кьейи ачI лугьудай хаяр, яни чил ханвай чкаяр авай къвалариз «Ягъ-ягъунар» къугъваз тухудай. Гадайрив кIарасдин тфенгарни тапанчияр жедай. Гьабур ийизни чаз Айсама чирдай. Жедай чун гьа къвалара, кьве акси кIеретIдиз пай хьана, рагъ акьадай кьван пурпу ханвай накьвадайни, гагь инал-анал ацалтдай цацарайни къалгъанрайни далдадикай далдадик галчIур жез, акси кIеретIдикай тир садан кьил акурла, «къих!» лагьана гьарайиз. Вучиз «бах!» ва я«бабах!» талгьана, «къих!» лугьузвайди тиртIа, къени зи кьил акъатзавач. И гаф сифте яз сивяй акъудайдини Айсам тир. Ам виридаз хуш хьанай ва виридан сиверани гьатнай. Им тфенгдай ва я тапанчидай гуьл-

ле ягънава лагьай чIал тир ва ам са кIунтIуникай, мукъаятвал квадарна, хкатай акси кьилихъ галукьдайдал са шакни алачир. Кьилин кар ни сифте ва кIевиз гьарайдатIа гьадал алай. Гьахьтин гьараюн бес тир, «къих!» галукьай кас, къугъунай акъатна, «дяведа кьенвайбурук» акатзавай. Гьи кIеретIда «чан аламай» са кас кьванни амукьайтIа, гъалибвал гьа кIеретIдинди жедай.

Аламат тир, Айсам садрани «рекьидачир». Гзаф гадаяр адал пехилни жедай, амма ам са фашал, чIух квай кьуьруьк авуна лугьуз кьаз хьайи са чкани авачир. Айсам гьар гъилера кавдаказ къугъвадай ва амайбурувай гьахьтин къугъун гьаркь ийидай.

Къугъун куьтягь жедалди а «кьенвайбур» яргъалай амайбуруз килигиз ацукьдай ва абуруз амайбуруз гьикIдатIа-вучдатIа лугьудай ва я маса лишанар къалурдай ихтияр жедачир. Ахьтин дуьшуьш хьайитIа, ахьтин гьерекатар авур гада квай керетI магълуб хьанвайди яз гьисабдай. Къугъун куьтягь хьана хкведайла, вири гадаяр накьвадай шириш хьана, чинални гъилерал цIархар алаз, кьилин чIарар акатайвал чкIана жедай. Вирида мукьув гвай булахдал звердай ва абур, тухдалди ятар хъвана, ахпа гьаник экечIна, чпивай хьайитIа, чеб михьи хъувуна, парталрикай яд кIвахьиз-кIвахьиз, цел физ-хквезвай папарини рушари лугьудайвал, «перпил хьана» кIвалериз хъфидай...

Садрани «рекьин» тийидай Айсама гьа чIаварилай вичикай офицер жеда лагьана кьетIнавай. Ада дяведикай ктабар кIелдай, клубда, виликдай мискIин хьайи чкада, къалурзавай дяведин кинойриз фидай. Гзаф вахтара цIуругуд йис тахьанвайбур ахьтин фильмайриз килигиз ахъайдачир. Клубдин цлал алкIурдай гьафишдал «цIуругуд йис тахьанвайбур ахъайдач» гафар алаз акуртIа, Айсама виликамаз къайгъуяр аквадай. Ада хуьруьн почтальондивай (ам абурун мягьледин итим тир) клубдиз вахгудай газетарни журналар къачудай ва вичи хутахда лугьудай. Почтальонди ихьтин куьмекчивал хушдиз кьабулдай,

икI адавай Айсама са шумудра вичел ихтибар ийиз жедайди къалурнавай. Ада клубдиз газетарни журналар хутахна, вич, виликамаз фена, киноярь къалурдай залда, сегьнедин са пипIе, ана авай бязи декорацийринни плакатрин кьулухъ чуьнуьх жедай. Ахпа халкь, сел хьиз, кинодиз къведай вахтунда ам вичин далдадай экъечIдай ва, чкаяр тахьана кIвачел акъвазнавайбурун арада сух хьана акъвазна, кинодиз килигдай. Пака ада, мектебдиз атана, гадайриз накьан кино ахъай хъийидай.

Айсам чIехи классриз акъатайла, ада вич патал офицер жеда лагьана кьетIнавай ва вич военный училищедиз кIелиз фида лагьана вилик мурад эцигнавай.

Мектеб куьтягьна, ам вичин чIехи стхайрикай сада уьмуьр тухузвай Омск шгегьердиз фенай ва ана военный училищедик экечIиз алахънай. А чIавуз адан бахтуни гъаначир. Гьа йисан зулуз ам армиядиз тухванай.

А чIавуз ам Уьзбекистандин меркез Ташкент шегьердиз акъатна. Ана са зур йисуз учебкада хьайи ам Афгъанистандиз тухванай.

«Афгъанистан» а вахтара вири Советрин Союзда рикIера тIални наразивал аваз мецел гъизвай гаф тир. Анай гзаф жегьилар телеф жезвай ва абурун мейитар цинкдин кьватийра аваз хквезвай.

Айсамаз вич Афгъандиз тухудайди виликамаз чизвай. Чарар кхьинал са акьван рикI алачир ада вич дяведиз акъатун рикIик кичI квачиз, аксина, гьевес кваз кьабулнавай. «Яда, аскер женгера, дявейра хьана кIанзавайди я, – кхьенай ада заз вич Афгъандиз фидалди вилик (Зун а чIавуз Москвада Эдебиятдин институтдиз гьахьнавай). – Зун Афгъандиз физвайдакай за са ваз кхьизвайди я. Дахдизни дидедиз, хуьруьнвийризни лугьуз тахьуй. Мад са тIалабун ава. Заз чарар кхьиз кIан тийирди ваз чизва. КIвалевайбурузни чизва. Кхьинар авун ви пеше я. Гьавиляй, вуна ви бадедиз чарар кхьидайла, зи патайни чар хтанвай, сагъ-саламат я лагьана чIана кьве гаф кутур. Ана а

хабар чи кІваливни ахгакьда. За кІвализни са чар кхьенва, завай чарар кІан жемир, зи адрес мукьвал-мукьвал дегиш хьун мумкин я лагьана. Дахдиз зи хесет чизвайди я, ам зи гъавурда акьада, заз дидедин рикІик хьана кІанзавач».

За ада лагьайвал ийиз хьанай.

Афгъанистандайни заз адалай, ам фейи саки са йисалай, хтайди тек са чар хьанай:

«Салам, чан дуст!

ГьикІ ава ви кеф-гьал? Гишин яни, мекьи яни? Ина хъуьтІуьз акьван мекьи туштІани, чІуру, жинжи гарар жеда, чандикай иникай анихъди хкатдай. Гатуз гьава бес тежедай кьван чими я. Амай кІвалахар пис туш. Кабулдин къваларив гва зун. Гагь-гагь афгъанрин хуьреriз фида чун. Душманар жагъуриз. Язухар хьиз аквада инин инсанар. Уьмуьрдикай михьиз куьцІенвайбур хьиз. Чинал хъуьреда, икрамарда. Ахпа далудихъай гуьлле гудайбурни жеда. Са-кьведра зи япаривайни зев-зевар авуна гуьллейри. Сифтедай бедендай зузар фидай, гила вердиш хьанва. Яда, и йикъара заз Шуай ахварай акуна. Адал чан аламани? Заз гила регъуь жезва, за гъвечІи чІавуз адаз къван ганай лугьуз. Вуна, хуьруьз хъфейла, ам акуртІа, за и кардин патахъай гьайифар чІугвазвай лагь. Гъил къахчурай залай. Бадедиз зи патайни саламар лагь. Сагърай, чан дуст».

За адаз хгай жавабда жувакайни, хуьруькайни гзаф хабарар ракъурнай. Шуаякайни кхьенай: « Вуна аял чІаван надинжвилер рикІик кьамир, чан дуст. Шуай сагъ-саламат я, ам рикІ чІехи инсан я, ада вичиз писвал авур виридалай гъил къахчузвайди я. Им ада инсанриз тарс-акьул гунин са жуьре я. Идалди ада абурун намус ахварай авудзава. Валайни ада гъил къахчунвайди я. Заз адахъ галаз рахадай мумкинвал хьайитІа, ви гафар за адав агакьарда, чан дуст. Жува жув хуьх, зи дуст».

Амма, кьве йис алатна, Айсам Афгъанистандай са хер-кьацІни тахьана хтайла, вучиз ятІани зи рикІяй

ам Афгъанистанда Шуаян дуьайри хвена лагьай хиял фенай, вучиз лагьайтIа Балакь халуди Шуаяз, Шуая Балакь халудиз ийизвай майилрикай заз хабар тир. Гьавиляй а майилдин экв Айсамални аватзавайдал шак гъиз жедачир.

Гьа чIавуз, хуьруьз хтайла, ада Шуаявай гъил къахчун тIалабнай. Шуая адаз лагьаналдай: «Заз чизвай вун дяведа авайди. Вакай хабарар Московда авай ви дустуни рахкъурзава лагьайла, заз гьасятда аян хьанай. За ви паталай дуьаяр авуна, чан хва. Дидединни бубадин рикI тIар тийиз алахъзавайди ва алакьзавайди бахтавар я».

Айсам Афгъанистанда хьайиди диде-бубадизни, хуьруьзни, ам анай хтайла, чир хьанай. Гьа чIавуз хци бубадиз трофейный дурбуяр, чебни Америкадинбур, душманривай къакъуднавайбур, хканай.

Хуьруьз хтана ам мад Омскдиз, стхадин патав, хъфенай. Гаталди гьана фяле кIвалахар авуна, ам мад Уьзбекистандиз хъфенай. Афгъанистанда къуллугъ авуни военный училищедиз гьахьдай рекьер регьят авур Айсам Ташкент шегьердин кIаник квай гъвечIи са шегьер тир Чирчикда авай военный училищедик экечIнай.

Гьанайни ада заз кхьейди са чар тир. Ана ихьтин гафар авай:

«Салам, чан дуст!

Эхирни зун зи мураддив агакьна! Зун Чирчикда танковый училищедиз гьахьнава! КIелун са акьван регьят туш, гьекьер авадарна кIанзава. Вучда, эхна кIанда. Дахдиз за генерал жеда лагьана гаф ганвайди я. Адаз маршал хьана кIанзава. ГъвечIи къулай шегьер я и Чирчик. Патавай гьа ихьтин тIвар алай вацI авахьзава. Заз акI я хьи, и гафунихъ чи «ширшир» гафунин мана авай хьиз. За и гафуниз маса баянни жагъурнава. Ина гадайриз за, зарафатиз, «чирчик» лезги кьве гафуникай «чир чиг», яни «жуваз чидай, таниш чиг» ибарадикай хьанвайди я лагьайла, абур чIалахъни хьанай. Ина «Плакучая ива» лугьу-

дай ресторанни ава. Ял ядай са юкъуз увольнениедиз фейила, зани зи са юлдашди анал кьил чIугунай. За ви сагълугъдайни са пияла чехир хъвана. Чаз ина, училищеда, гьар гьяд йикъан няниз дискотека жезва. Шегьердай иер рушарни къведа. Гьабуру чи рикI са кьадар аладарзава. Ви кефиярни Московрa пис тахьун лазим я, генани хъсан хьурай. ГьакI я, чан дуст. Сагърай вун!»...

Зунни садра гьа «Плакучая ива» ресторандиз акъатнай лагьайтIа, кIелзавайди чIалахъ тахьунни мумкин я. Амма ам рикIивайни хьайи кар я.

Институтда эхиримжи госэкзамен вахгай пакагьан юкъуз заз военкоматдай повестка атанай. Им заз гила Ватандин вилик хвавилин буржи кьилиз акъудун патал Армиядиз ша лагьай чIал тир. А чIаван Ватанди эверайла, нивай адаз «ваъ» лугьуз жедай? Жуван диплом, ктабар ва маса гъвечIи эменни за Андреяв тунай. Бадедизни чар кхьенай: «Баде чан, за институт акьалтIарна, диплом къахчунва. Ам зи дуст Песена ваз почтадай рахкурда.

Гила заз Армиядиз эвернава. Гзаф тIалабзава ви рикIик тахьун. Зун аскервиле, виribур хьиз, кьве йисуз ваъ, йисни зура жеда. За мад са йисуз кIел хъийизвайдай яхъ.

Вун дуньяда виридалайни викIегь, рикI гъапа кьаз жедай, кьарай хуьз жедай, кьил агъуз тийидай баде тирди са заз ваъ, вири мамухвийриз чизвайди я. ГьакI хьайила, чан баде, и гъилера зун кIвализ тахтана финал ваз закай хъел къвемир. Ватанди заз кIвализ хкведай вахт ганач. Адан гафунал гаф эцигиз жедач, баде чан! ВикIегьдиз вилив хуьх, зун хкведа!»

Зун Армиядиз Песенани Андрея рекье тунай.

Зунни, Айсам хьиз, Юкьван Азиядиз, Туьркменистандин Теджен шегьердиз акъатнай. Заз гьа чIавуз Айсама кхьей чаче авай «гьава бес жезвач» гафарин мана михьиз ахъа хьанай, ам жуван чандалди гьисснай. РикIивайни, сифте йикъара ина гьава бес жедачир. Вуна, сив ахъайна, вири къуватдалди къе-

нез нефес чIугвазва, са шумудра галаз-галаз икI авун тикраразава, амма ви жигерар сакIани ацIузвач, рикI тух жезвач, кьиле уф гьатай хьиз жезва. Гьахьтин дарих чил тир им.

Ина аскерар Афгъанистандиз тухун патал гьазурзавай. Чун гьазурзавай курс тадиди ва куьруьди тир. Чун, амай гьахьтин гзаф частара хьиз, зур йисуз ваъ, пуд вацран къене «чрурна» кIанзавай, чакай халисан дяве тухудай аскерар авуна кIанзавай.

Са патахъай, зак, Эдебиятдин институтдин диплом къачунвай, писатель жез кIанзавай касдик, пуд вацралай Афгъанистандиз фини чIехи дуьнья, уьмуьрдин яцIар, дяведин инсанрин кьисметар, дяве вич акваз хьунин мумкинвили хвеш-тихтих кутазвай.

Муькуь патахъай, жуван кьисмет гьихьтинди жедатIа заз чизвачир. Айсама Афгъанистандикай заз саки са затIни кхьеначир, амма ада кхьей са чарче авай миськьи гафарайни къунши уьлкведа авайди чIехи йикь-шуван тирди аквазвай. Чи частунани Афгъанистандин мусибатрикай ихтилатар гзаф авай ва абуру жегьил аскеррик гъалабани, кичIни кутун тавуна авачир. Ахьтин кьасабханадай чан аламаз хтуник умуд кутаз алакьни авуна кIанзавай. Жегьилзамаз, рикIе авай са мураддивни агакь тавуна, са гьина ятIани жуваз течир, жуваз талукь тушир чилел рекьизни кIанзавачир. Идалайни гъейри, заз бадедизни вуч лугьудатIа чизвачир.

За бадедиз зун акъатнавай шегьердикай кхьенай, амма зи пакадин рехъ гьи патахъ тухузвайди ятIа лагьаначир. Бадедиз Туьркменистан гьинава, Афгъанистан гьинава чизвачир. За адаз кхьей чарарни сифтедай я Балакь халуди, я Ингьар муаллимди, я къуншидаллай жегьил дишегьлийри кIелдай. Ахпа, чIехибурулай гуьгъуьниз, абур бадеди кьилди абурун аялрив кIел хъийиз тадай. Ада вичин жавабарни къуншийрин аялрив кхьиз тадай. Са чарче ада завай хабарни кьунай: «Чан бала, а Туьркменистан Афгъанистандин патав гвайди яни, тахьайтIа яргъа яни?» За и суалдиз жаваб

хганай: «Гзаф яргъа я, баде чан. Ви рикIик жемир». Гуьгъуьнлай ада аялрив кхьиз вуганвай маса чар атайла, бадеди чарар аялрив кIел хъийиз, жавабарни гьабурув кхьиз тун адан амалдарвал тирдан гъавурда зун акьунай. ЧIехибуру бадедин бязи «четин» суалриз рангар алахьай, какахьай, регьят жавабар гун, са вуч ятIани, адан рикI дарих тахьун патал, чуьнуьхун мумкин тир. Аялри акI тийидайди адаз чизвай. Гьавиляй ада вичин маса са чарче заз ахмур авуна: «Вуна вучиз закай таб авуна, чан бала? Туьркменистан Афгъанистандин лап къвал къвалал алайди я лугьуда. Заз аялри карта къалурна. Закай табмир, вири галай-галайвал ва авайвал заз кхьихь. Вуна авайвал кхьиналди зун кичIела рекьидай чка авач. Гаф це заз вуна гьакI ийида лагьана. За Аллагьдиз дуьаяр ийида, хва, вун хуьн паталай. Шуаян хъалдални фида зун, гьадан руьгъдивайни тIалабда вал къаюмвал авун».

Гила лагь идаз вуч лугьудатIа.

Учебкадин пуд лагьай варз акьалтIзавай. Гьава бес тежедай чкада зун гила нефес чIугвазни, танк гьализни, яракьрай ягъизни вердиш хьанвай... Амма и алакьунри заз бадедиз гьикI, гьихьтин жаваб хгудатIа лугьузвачир...

Амма сифтени-сифте зун Афгъанистандикай хвейиди вахт тахьанмаз рагьметдиз фейи зи диде хьанай.

Армияда чи ротадин комиссар са жегьил лейтенант тир: Николай Беседин. Ам зи тай тир. Адаз за Эдебиятдин институт акьалтарнавайди чизвай ва и карди зун адаз, вичин стха хьиз, мукьва авунвай. ГьикI лагьайтIа, Колядин рикI шиирар кхьинал алай. Ада заз вичин шиирар къалурдай, абуруз къимет гун тIалабдай. «Анжах авайвал лагь, – лугьудай ада. – Кьуру тарифар мийир». «Ам – завай, – лугьудай за. – Кьуру тарифар кIандайбуру шиирар кхьена виже къведач».

Адан шаирвилин алакьунар са акьван чранвайбур тушир, амма сад-кьве цIар рикIив агакьдайбурни жезвай. Гьахьтинбур ава лагьайла, абур къалурайла, Колядиз хвеши жедай. «Зун мад алахъайтIа жеда

ман?» – вили вилера умуд аваз жузадай ада. «Жеда! Алахъа, юлдаш лейтенант!» – руьгь кутадай за. «Солдатар алачир чкадал, вавай заз «Коля» лагьайтIани жеда», – вичин дуствал рикIивай тирди къалурдай ада.

Садра ада завай хабар кьуна:

– Авайвал лагь, ваз Афгъандиз физ кIанзавани?

– Завай «зун фидач» лугьуз жедач кьван, – жаваб ганай за. – Завай ни хабар кьада?.. Жуван кьилел са кар атуникай заз кичIе туш, итимдин кьилел вири къведайди я. Дяве гьахъ паталди ятIа, ана кьиникь – я айиб, я гьайиф чIугвадай кар туш... Анжах заз зи бадедин рикI тIар хьана кIандачир...

– Дидедин, бубадин рикIер тIар жедачни?

– Зи диде амач... Бубадихъ галаз зи са алакъани хьайиди туш. Зи дидени буба, зун лап гъвечIизмаз чара хьанай...

– Стхаяр-вахар авани?

– Ваъ.

– Бубадиз маса хзан, аялар хъхьанвани?

– Ваъ. Тек я...

Колядин вилера садлагьана экв куькIвена, ада зун кIеме кьуна, са шумудра хкажна эхцигна.

– Вуна заз фад вучиз лагьаначир, я стха, икьван крар авайди?

– Зун жуван биография ахъайиз къекъведач кьван? Вуч хьанва?

– Афган тебе не грозит, мой друг! Поздравь свою бабушку!

– ГьикI?! – бадедиз хгудай жаваб жагъизвайвилин умудди зи рикIени экв куькIуьрзавай.

– Накь штабда ван хьайи ихтилат я. Вири Армиядиз талукь кьилдин къарар ава: диде-бубайрикай сад аматIа ва адахъни авайди са хва ятIа, ам Афгъандиз ракъур тавун!

– АкI хьайила, чан дуст Коля, зун Афгъандикай хвейиди зи диде я. Вахт тахьанмаз рагьметдиз финалди ада заз кьвед лагьай гъилера уьмуьр хгана...

– Вун гьахъ я. ГьакI жезва, дуст...

За и кардикай бадедизни кхьена. Зун Афгъанистандиз тухун тийидайдакай адаз хабар гана, адан рикI секинарна. Крар икI элкъуьник бадедин дуьайрин пайни квайди завай инкариз жедачир. Аял чIавуз Шуаялни къван гьалч тавурвилини зун хвена жеди лугьудай фикирни кьилиз атанай...

Учебкадилай гуьгъуьниз зун, сержантни хьанваз, Теджендай Туьркменистандин маса шегьердиз – Иолатандиз акъатна. Анани чи частуни гзаф вахтара чуьлдин шартIара уьмуьр тухуз хьанай.

Чун акъвазнавай чка ичIи чуьл, вилик хкадай са затIни авачир, инлай-анлай гьикI хьана са-кьве патахъ саксаул экъечIнавай, чIехи пай къумадин гьуьл тир.

Аскерри чпин палаткайрин патарив гвай чкаяр гьар юкъуз шткидай, пака ваз аквадай: мад атана чил къумадин къатуни хкьадай.

Чи къуллугъ и сугъул чкайра сугъулди я лугьузни жедачир.

Гатун вахтунда, кьилелай кузвай рагъ жими жиржима хьиз авахьдай берейра, военный лагерда авай тек са къавукай ибарат классра тарсар тухун, ана ацукьна къецеллай зегьемдиз дурум гуз хьун мумкин тушир. Бязи, чебни са акьван чими тушир чкайрай атанвай юхсул аскерар чеб чпелай фидай дуьшуьшарни жедай. Гьавиляй гзаф вахтара офицерри аскерар, пакаман тIуьн тIуьнни кумаз, яргъал ичIи чуьлда къумарин маргъалрик чуьнуьх хьанвай, патай атай, инихъ галаз таниш тушир са касдизни аватIани чир тежедай са бункердиз тухудай ва ана виридаз тух жедалди ксус лугьудай. Нисинин тIуьнин вахтунда столовойдиз хтана, ахпа мад бункердиз нянин тIуьн жедалди ксуз хъфидай.

Чи часть вич пияда кьушун яз чиди танкарин батальон тир. Амма танкар ина авачир. Танкарин чкадал аскеррив «Урал» машинар гьализ тазвай. Гзаф вахтара чна гьа машинра аваз патарив гвай хуьреriз,

шегьериз сиягьатар ийидай, яргъал дагълариз ученийризни фидай.

Хъвадай ядни ина кьит затI тир. Аскерриз чпив гвай флягайра яд цадай мумкинвал йикъа пудра жезвай: экуьнин, нисинин ва нянин тIуьн недай берейра. Ядни деведин цацар кваз рганвайди тир. Маса чиг яд хъвадай ихтияр авачир. Сарулух хьунин хатавал авайвиляй ргай яд хъуналди игьтият хуьн герек тир.

Аскерриз теселли гудай са кар авай: частунивай са акьван яргъа тушиз «Москва» тIвар алай чехирар гьазурдай совхоз авай. Аскерри чпи Подмосковьеда къуллугъзавайди я лугьуз зарафатарни ийидай.

Азад вахтар хьайи аскерар «меркездиз», чехиррин совхоздиз, ракъурдай. Аскеррин мажибар са акьван «як алайбур» туширтIани, са шумуданбунр санал эцигайла, кьвед-пуд канистра ципицIрин чехир хкиз жедайвал тир. Йифиз хъвадайди хъвана, пакадин юкъузни флягайрани чехир жедай дуьшуьшар жедай.

Гагь-гагь Иолатандиз акъатайла, анайни аскерри «Чашма» (лезгидалди «Чешме» лагьай чIал я) тIвар алай чехирдин птулкаяр хкидай. Гьамни «Москвада» цазвайди тир.

Гьа и «Москва» далудихъ галайвиляй чи частунин женгери руьгь вини кIваче авай лугьуз жедай...

Инани, и чун авай къумадин макандани, Теджендa хьиз, аскерар Афгъанистанда дяве авун патал гьазурзавайди тир.

Гьа ина заз сифте яз Афгъанистан гьихьтинди ятIа акунай.

И генг майданра, арада са кьадар мензил аваз, къунши уьлкведиз дяве авун патал гьазурзавай аскерар патал, абур а чкайрин акунрихъ галаз виликамаз танишарун патал, «Афгъанистандин хуьрер» эцигнавай. Накьвадин гъвечIи- гъвечIи ва чебни са мертебадинбур тир дехмейри акурдаз хаф ягъиз тадай. Ихьтин шартIара чан алай инсанри уьмуьр тухузва лагьай фикир кьиле ацукьариз гзаф четин тир. «Советрин аскерри язух афгъанвияр ихьтин тIеквенрай

экуь дуьньядал акъудун патал дяве ийизвайди ятIа, ам авуна кIани, гьахъ галай кар я», – хиялдай фенай зи, сифте яз и «хуьр», чкадинбуру лугьудайвал, «кишлак» акурла.

«Хуьруьн» гуьтIуь куьчеяр гуьтIуьбур, садбурай са ламравай физ жедай хьтинбур тир. Ина мад са аламат авай: саки вири дехмеяр чилин кIаникай эгъуьннавай тIеквенралди сад садахъ галаз галкIурнавай, сифтегьан кIвализ гьахьайдавай, вич садазни къалур тавуна, хуьруьн муькуь кьиликай хкатиз жедайвал тир.

Гьа чIавуз зи рикIел Айсамаз и дяведа гьикьван четин хьанатIа, амай гьахьтин аскер гадайризни, чи офицерризни ихьтин кьифрен тIеквенар хьтин чкайрай душманар кьун, абур терг авун регьятдиз акъваз тийизвайди чир хьанай.

Идалайни гъейри, чи частуна Афгъанистандай залан хирер ва чандиз, бейнидиз, руьгьдиз зарар хьана госпиталра хьайи, ахпа чпин къуллугъ хайи уьлкведин сергьятра давамар хъийиз тунвай офицерарни аскерар гзаф авай. Абур сагълам хъхьанва лугьун четин тир. Абурун гьар садан руьгьда, къенепатан алемда лугьуз тежер дегишвилер, мусибатар кьиле фенвай, чпиз акур, кьилел атай зидвилери, душманрин вагьшивилери, абур эхиз тежез, жуванбуруни абуруз хгай гьа гьахьтин жавабри а инсанар, чи аскерарни офицерар, фад-фад къапарай акъатдайбур, туьнтбур, гзаф вахтара инсаф квадардайбурни авунвай. Чеб чпелай алатнавай чIавуз абурун гъилик акатай са тежрибани авачир жегьил аскердин хьанвайди язух тир.

Чаз, аскерриз, офицерри ихьтин «афгъанвийрихъ» галаз мукъаят хьухь, абурук ктадиз тахьуй лагьана тагькимнавай.

Зи рикIел ихьтин са дуьшуьшни алама.

Зун садра яракьар авай склад авай чкадаллай постунал алай. Йифен кьуларилай алатнавай, йиф къалинзамай ара тир. Къецеллайдини кьуьд тир. Кьуьд, лагьайтIа, ина гзаф терсди я. Живер къалинбур тахьайтIани, датIана кефердихъай кьибледихъди фидай гар жеда. Звар галай, «зи-и-ив» къачуна уьфтер ядай,

кIарабар эгъвез, чандин са патай фена муькуь патахъай хкатдай урукул хьтин гар.

Вышкадал цIверекI галай къайи гар алчуд жез акурла, за чилел эвичIун ва склад алай чкадин ракьун тIваларин варцив къенепатай акъвазун кьетIна. Вышкадал, герек хьайитIа, караулдин чIехидаз, я ада постуналлайдаз зенг авун патал телефон алай. За жува зенг ийидай хьтин са гереквални авачир, жувазни и чIавуз караулдин кIваляй бажагьат зенг ийидай. Ийиз хьайитIани юкъуз, са вуж ятIани яракьар къачуз къвез хьайитIа, гьа чIавуз ийидай. Исятда зенг авун хьайитIани, варарин патав заз ван къведа лагьана фикирнавай за. Амма инал атайла, а фикирдал са кьадар шакни гъанай. Гарун уьфтуьнин гъиляй ван татунни мукин тир.

Акъвазнава зун залан автоматни гардандай вегьена хьиз, хурал эцигна, гагь са кIвачел, гагь муькуь кIвачел хкадариз. РикIел атай манийрин цIарарни жувакди мумрмурариз: «Мулейли мутI-мутI хьана, Мулейли! Лагьай гафар вутI хьана, Мулейли?» Вуч кар ятIани, Москвада кIелдайлани, гьар мекьи хьайила, зи рикIел гьа и мани къведай. «ГьинвачтIани, и Мулейлиди хъуьтIуьн са йифиз вичин чими къулавай чукурай са халуди туькIуьрнавай мани я им», жувак хъвер кутаз, хиял фена зи рикIяй.

Зи хъверни, зи манини яргъалди фенач.

Вышкадаллай лампади экв са акьван яргъариз физвачиртIани, къваларив гвай чкаяр ада аквадайвал ийизвай. Садни акуна заз постунал къведай рекьяй зун галайнихъ йигин камаралди, вич вичихъ агъанваз яргъи къаралту къвезва.

– Стой! Кто идет? – гьарайна за къаралтудиз ван жедайвал.

Къаралту сифте са легьзеда акъваз хьана, ахпа юкь гьалдна, инихъ-анихъ зварар гуз захъди атана.

– Стой! Стрелять буду! – мад гьарайна за.

Кам явашзаватIани, ам къвезва. Ида гила вичи заз гьарайзава:

– Солдат, сдай оружие!

Идан ван заз танишди хьиз я. Килигда зун, им заз чидайди я: штабда авай подполковник я.

Частуна авай офицеррикай ам вичин акунралди, форма вичив кьурвили, буй-бухахдалди, тІарамвилелди хкатна аквадай. Ам Афгъанистанда хьана хтанвайди я лугьудай. За, ам сифте яз акурла, фикирни авунай: «Айсамакайни якъин гьа ихьтин тІарам, акурбур вичел гьейранардай офицер жеда».

Гьахьтин абурар авайди гила, гъиле кантІни аваз, кальсонарни алаз, кьецІил кІвачерив атана иниз акъатнава.

– Сдай оружие! Ты арестован! Почему ты спал на посту? – мад эмирар гузва ида заз.

– Я не спал и не сплю, товарищ подполковник, – лугьузва за. Эхиримжи кьве гаф генани кІевидаказ, атІуз-атІуз, заз вич чир хьанвайди къалуриз, адан вичин рикІелни вич вуж ятІа хкун паталди. – Это я вам говорю: «Стой! Стрелять буду!» Уходите домой! Вы замерзнете!

– Бросай оружие! Ты спал, сукин сын! – мад кьве кам виликди къвезва. – Из-за тебя моих пацанов вырезали.

Кьве рикІин жеда зун, вуч ийида, вуч ийидач лугьуз. Цавуз гуьлле ядани? Им вич ядани? Уставди ихтияр гузва. «Ваъ, – лагьана эхирни рикІи, – им вич вичел алачир инсан я, идаз вичизни вич вуж ятІа исятда чизмач. Ида хъванвайдини аквазва. Им Афгъанди регъвенвай кас я, идаз вич исятдани гьана авай хьиз я жеди».

– Товарищ подполковник! Я стреляю! – лугьузва за. ТІаб ягънавай автоматдин тІаб алуд тавуна, адан яб, гуьлле луьледиз тефидайди чиз, подполковникдиз ван жедайвал, вири къуват эцигна тупІувди жувахъди ялна ахъай хъувуна.

Подполковник садлагьана къах хьана акъвазна. Адан чІехи, икьван гагьда кІвенкІвер алаз, хъелни фагьумсузвал аквазвай вилер дегиш хьанай, абуру гила адан кьилиз фикир-веревирд ийидай мумкинвал

хтанвайди къалурзавай. Ада, за кьатIайвал, автоматдин яб къарсурунин ван хьуникди, зи автоматдин луьледиз гуьлле фенвайди яз гьисабзавай.

– Где я? – садлагьана хабар кьуна ада, инихъ-анихъ килигиз.

– Вы в Иолатани, в Туркмении, товарищ подполковник. Здесь оружейный склад... Идите домой, отоспитесь.

– Тьфу! – лагьана ада. – Проклятый Афган!.. Извини, сынок.

Ам элкъвена, тади кваз хъфена.

И арада вышкадилай зенгинин къати ван акъатна.

За анал чукурна. Трубка хкажна.

Зенгнавайди караулдин чIехиди, чи вздводдин командир тир. Ада штабдин подполковник и патариз акъатун хьайитIа, адак кягъиз тахьуй лугьуз тагькимзавай. «Ам Афгъанда контузия хьанвайди я. Са йифиз адан рота душманри, ван-сес галачиз, михьиз тукIунай. Ротани, часовойни ксанваз хьанай. Вич, командир, а чIавуз къециз фенвай. Гьавиляй сагъ яз амукьна. Гьа хер акъатзавач адан рикIяй... Гьар, хъивегьна, вич вичелай алатайла, кьисас къахчуз физ кIвачин жезва... Постарал физ, часовойриз тадияр гузва... Къенез ахъаймир! Мез-гъвел ягъ. Элкъвена хъфидайвал ая! Ягъиз тахьуй!»

За ам хъфенва лагьайла, караулдин чIехидан рикI секин хьанай...

Заз ина, Туьркменистанда, дяве авачир чкада, Афгъанистанда авай тIурфан гьихьтинди ятIа гьа и са дуьшуьшдай акунай.

Зи дуст Айсамаз, низ чида, гьикьван кьиникьарни, чкIанвай кьисметарни, руьгьдинни бедендин тIарвилерни азиятар акунатIа... Я абурукай кхьинни авуначир ада заз, я лугьунни.

Авайвал лагьайтIа, адаз лугьудай мумкинвал хьаначир. Анай ам хтайдалай кьулухъ чун садрани мад гьалт хъувуначир.

Гьалтдай са мумкинвал, вични ада кIелзавай Чирчикдин военный училищеда, кьисметди чаз гуз са тIи-

мил амукьнай. Амма кьисметди эхиримжи макъамда вучиз ятIани вичин хвал дегишарнай.

Зун зи къуллугъдин лап эхирда, виниз тир савад авай аскер хьуниз килигна, са вацран муьгьлетда офицеррин курсариз ракъурун лазим тир. Чи частунин штабда за и курсар кIелдай чка Чирчикдин военный училище я лагьайла, зун жуван япарин чIалахъ хьаначир.

– Чирчикдиз? – хабар хкьуна за, жуваз течизвайда хьиз, белки, гьахьтин тIвар алай маса са чкани аватIа лагьана. – Ам гьина авайди я?

– Уьзбекистанда, Ташкентдин къвалав, – жаваб хганай заз. – Машгьур училище я. Аниз и мукьва чи оборонадин министирни атанвай.

– Жеч! – лагьана за, лувар акатнаваз.

– ГьикI жеч? – хабар хкьуна завай штабдин офицерди къайидаказ. – Ваз оборонадин министрдин биография чизвачни?.. Виниз савад авайди я вичивай хьайитIа...– Ам вилера ахмур аваз килина.

– Зун гзаф шад, юлдаш капитан, министр аниз атунал. Жувазни анаг аквадай мумкинвал ахъа хьунал... Ана чи хуьряйни са маршалди кIелзава, – лагьана за, Айсам аквадай мумкинвал за ана гьикI хьайитIани жагъурдайдахъ агъанваз ва адаз вилив техвей хьтин са шадвал гудай имкан хьунал шад яз.

– И что это за маршал? – рикIивай хабар кьуна капитанди.

– Это мой друг-одноклассник Айсам! Он учится там... Афганец...

– Ну ты закрутил!.. Художник слова хренов! – кьил галтаднай капитанди...

Чирчикдиз фидайла, за жуван вещмешокда Айсамахъ галаз чун сад садал гьалтун къейд авун патал тайинарнавай, пекер алчуднавай савкьатни тунай. Аял чIаван дуст гьалтдай мумкинвал жедайдахъ зун кIевелай агъанвай ва заз вахтни, зун акьахай поездни жезмай кьван йигиндиз фена кIанзавай...

Афгъанистандай ам хуьруьз хтайла, зул тир, зун жуван кIелунрал машгъул тир. Я хуьрени ада вичиз

дяведа вуч акунатIа садазни ахъайначир. Заз чидай, вучиз ада акI авунайтIа: сад лагьайди, вичи ахьтин ихтилатар авун хьайитIа, абурук хуьруьнвийри квачир лишанар кухтуна ахъай хъийидайди адаз чизвай, адаз гьа кардикай хуш тушир, кьвед лагьайдини, адаз армиядиз физ кIвачин хьанвай жегьилрин рикIера кичI гьатна кIанзавачир. Закай, вичин аял чIаван дустуникай, ада са затIни чуьнуьхдачирдини заз чидай. Амма чаз санал ацукьна ихтилатардай мумкинвал уьмуьрди хганачир.

Вучиз лагьайтIа уьмуьр вичин эвелан пунарилай алатнавай...

Чирчик заз гзаф хуш хьанай. Иер, секин шегьер я.

Военный училищени заз гзаф къулай чка яз акуна. Иолатандин патарив гвай ичIи къумлухра хьайидалай гуьгъуьниз амай гьинаг хьайитIани хъсанди яз акун мумкин тир жеди. Амма рикIивайни, училищедин ва казармайрин дарамата, абур элкъуьрна кьунвай майданар, гьаятар, вири чIехи шегьерриз дигай тегьерда, акурдан вилер шадардайвал туькIуьрнавай.

Зи дуст Айсама ихьтин чкада кIелунал за рикIяй дамахни, адан къверичIаварин къуллугъни гьа ихьтин чкайра финин мурадни авуна.

Офицеррин курсариз вири Туркестанский военный округдай атайбурукай арадал атайди къанни са касдикай ибарат са взвод кьванди тир. Сад садахъ галаз таниш хьана, хабарар кьурла, гьар сад вич хьайи частуна, зун хьиз, чуьлдин шартIара, палаткайра къуллугъ авурди яз жагъанай. Идалайни гъейри, инани, патарив гьикьван иер дараматар, казармаяр гваз, чаз анра чка жагъаначир, чаз и гъилерани казармайривай яргъаз хьиз, танкарин учебный полигондин кьвалав, палатка эцигнай. «Етимрин взвод я ман» лагьанай за, и курсариз акъатнавайбур Афгъанистандиз тухун тавунин себеб чизваз. РикIивайни, чи виридан дидебубайрикай чан аламаз амай садахъ авай тек рухваяр яз хьанай чун. Чаз къаюмвалзавай офицеррини квез чна чаз ганвай «Етимрин взвод» лагьай тIвар кьабул-

най ва офицеррин курсара кIелзавайбуруз чпин арада гьакI лугьуз хьанай.

Ина заз са шадвал мад хьанвай. Захъ галаз Тедженда учебкада хьайи са гада – Карелиядай тир Николай Худолайнен гьалт хъувунвай. Дуствилелди акахьдайди, шад зарафатчи, гитара ягъиз манияр лугьудайди тир.

Чка тайин хьана, са гьяд юкъуз азад вахт хьайила, училищеда гьар и юкъуз дискотека жезвайдини чиз, зун Коля галаз Айсам жагъуриз фенай. Заз зун вич авай чкайриз акъатнавайди чин тийизвай Айсам вилив техвей, акурлани чIалахъ тежедай хьтин гьалда жедайвал шад ийиз кIанзавай.

Гьайиф хьи, зи хиял кьилиз фенач. Дискотекада авай курсантривай хабарар кьуна, чир хьайивал, Айсаман курс садбуру ученийри, садбуру зулун бегьерар кIватI хъийиз са гьи ятIани совхоздиз тухванва лагьанай.

Гьа чIавуз за уьмуьр гьахъ гвачир, инсаф атIай затI тир чIал сифте яз гьисс авунай. Гзаф йисара тахкунвай, Афгъанистандин цIаяра хьана хтанвай дуст и акваз жери макъамдани садлагьана яргъаз акъудунивди уьмуьрди ихьтин крар кьасухдай, вичин тIем, вичин артуханвал, вичин кьама авай ял къалурун яз, «залай икI ийизни алакьдайди я» лугьун яз ийизвай хьиз тир.

Зи аскервилин къуллугъ ина, Иолатандин чуьллера хьиз, четинди тушир. Азад вахтарни жезвай. Ихьтин чIавуз амукьзавайди библиотекадиз фена, ктабар къачун тир. Са куьруь вахтунда заз ирид-муьжуьд ктаб (абурукай пуд еке романар тир) кIелдай мумкинвални хьана. Иолатандин чуьлда я ахьтин ктабханани, я хьанайтIа, ктабар кIелдай вахтни авачир, я гьевесни жедачир.

Са варз акуна-такуна акъатнай.

Айсаман курс хтанвачир, я ам мус хкведатIа заз чинни ийизвачир.

Заз амукьайди Айсамав жуван саламар, дуствилин алхишар агакьардай са рехъ хьанай. Аскервилин

къуллугъдикай азад жез са югъ амаз, жибинда офицервилин дережа къалурзавай цIийи военный билетни, ватандиз хъфидай самолетдиз билетар къачудай мумкинвал гудай махсус чарарни аваз, зунни Коля Худолайнен кIвалерай чаз ракъурнавай гражданвилин парталарни алаз, «Плакучая ива» ресторандиз фенай. Армиядиз талукь затIарикай зав гвайди Иолатандин чуьлдай хканвай вещмешок тир.

– Вещмешок ви куьз герек я? – хабар кьунай Коляди, зи гъилевай затIунихъ заланвал авайди яз акуна. – ТIуьн-хъун гваз физвани ресторандиз?

– Ваъ, – лагьана за. – Дустунив вахгана кIанзавай савкьват я. Туьркменистандай гъанвай.

– Ви аял чIаван дуст ресторанда жеда лагьана умудзавани вуна? Романтик я вун, дуст кас! – хъуьрена Коля, вичин гитаради чIул къуьнел хкаж хъийиз.

– Ам аниз садра гьикI хьайитIани къведа эхир.

– Гъавурда акьазвач зун ви... ДакIардал тадани, чарни галаз, «Им зи дустуниз тунвай савкьват я» кхьена?

– Фейила, аквада... Ана сад акъатда.

Вахт нисинлай алатнвай. Вич са акьван екеди тушир «Плакучая ива» ресторанда ацукьнавайбур кьери тир: кьилди-кьилдин столрихъ галай кьве гадани кьве руш.

Чакай офицерар хьанвайтIани, чи жибинра авай пул аскердинди яз амай. Чна гьадав кьур тIуьн-хъун авуна, ихтилатарна, рикIер аладарна.

Ахпа Коляди гитарадихъ галаз манияр лагьана. Адан авазри ина ацукьнавайбур вири агудна. Вири сад садахъ галаз таниш хьана.

Вири гуьгьуьлдин шадвилин вини кIвачиз акъатнавайла, Коляди малумарна:

– Товарищи чирчикцы, теперь новоиспеченный лейтенат Советской Армии Николай Худолайнен исполнит песни по вашим заявкам! А другой новоиспеченный офицер той же Советской Армии Антер Мазанов за неимением барабана будет стучать по столу!

Зун Колядин эхиримжи гафарал мягьтелни хьанай. Идаз за садрани далдам ягъна акурди тушир. Гуя идаз за бадедин къажгъанрин кIанер атIуз ва кIвалевай целер чIуриз абурукай далдамар авурди са ни ятIани хабар ганва.

– А я люблю барабанить! – лагьана зани, адан макьамдив кьадайвал стол тупIарив гатаз.

Са кьадар вахтунда ресторан шад межлисдин макандиз элкъвена.

Официанткаярни, килигиз, цлавай акъвазнавай.

Пул гана, ресторандай хъфидайла, зи рикIелай вещмешок алатиз са тIимил амай. Столдихъ чи гьилел-кIвачел элкъвей официантка Валяди заз столдин кIаник вещмешок тунвайдакай лагьана.

– Ам ина туна кIанзавайди я, – лагьана за.

– ГьикI? – гъавурда акьунач Валя.

– Вещмешок ваъ, адан къеневайди, – ам гъавурда тваз алахъна зун. – Ина, училищеда зи са дустуни кIелзава. Исятда ам чкадаллач. Ам иниз къвезвайди я, адаз куьн чир хьун мумкин я, – лагьана за.

– ТIвар гьикI я? – жузунна официанткади.

– Айсам.

– Къавкъазви. Лезги, – лагьана руша. – Чида. Лезгинка кьуьлердайди я.

– АкI ятIа, къала гъваш са шоколаддин плитка, – лагьана за.

– Тавакъу я.

Валяди плитка гъана. За адай пул гана.

– Валя-ханум, – милаимдиз рахана зун, – плитка квез. Заз са тIалабун ава. И бицIи савкьват за зи дустуниз, адахъ галаз санал и куь ресторанда ацукьда лагьана, гъайиди тир. Кьисметди вуч ятIани чаз ахьтин мумкинвал ганач. Валай кьисметдилай алакь тийидай крар алакьдайди заз чида. Ам иниз гьикI хьайитIани садра акъатда. Атайла, адав и кьве птулка вахгун тIалабда за квевай.

«Чашмадин» птулкаяр акур Колядай гьарай акъатна:

– Вуна ибур икьван чIавал кягъ тавуна гьикI хвена, мутIлакь?! Ваз гьикI кьарай атана? И кардай вавай лейтенантвилин звание къахчуна кIанзавайди я!

– Заз ибур дустунив агакьун лейтенатвилелайни чIехи я, чан дуст. Ви пай чехир за ваз Дагъустандай ракъурда.

– ЯтIа, зун рази я, – лагьана Коляди. – Ви погонарни гьа авайвал амукьрай.

Валяди сифте къуьнер агажна. Ам ихьтин тIалабуни мягьтелни, гьейранни, кьве рикIинни авунвай.

– Ам иниз акъатдани? ТатайтIа вучда?

– Ам къведа... ТатайтIа, ибур ваз гьалал хьуй.

Валяди птулкаяр къачуна:

– Вахкуда... Хъсан сят хьурай квез!..

Зун хуьруьз хтай са зур вацралай хьиз заз Чирчикдай телеграмма хтана: «Савкьват агакьна. Сагърай вун. Хуьруьз саламар. Айсам»...

Училище акьалтIарна, Туркестандин военный округдин частара, яни Юкьван Азияда хьайи виликан Советрин республикайра, къулугъ авур, вичи хкягънавай рекьел тежедай кьван кьару хьайи ва гьавиляй (маса себебар заз чидачир) вичин хзанни кутаз тахьай, майордин дережада авай Айсам, уьлкве чукIун себеб яз а чкайрай экъечI хъувур вири кьушунрихъ галаз Урусатдиз хтанай. Адан частуниз (ам ана танковый батальондин командир тир) Къавкъаздиз акъатун, Чечняда бине кутун кьисмет хьанай.

Ада заз, я за адаз чарарни кхьин хъувуначир. Аквар гьалда, вири пата авай чкIайвилиляй рикIин секинвилив сада садаз чарар кхьиз жедайвал тушир. Инсанри гьар сада вичи вичин югъ няни ийизвай.

Са гъилера Айсама Грозныйдай заз зенг авунай.

– Инагар заз пайгар яз аквазвач, чан дуст. Дявеяр жедай хьтинди я. Хьайиди жеда ана. «Къих» къугъваз вердишди я зун, – лагьанай ада заз.

– Ахьтин чкадал къвеч, яда, – крар хъсан патахъ финихъ умуд аваз. – Инсанар гьакьван ахмакь жедани?

– Инсанар акьуллу мус хьайиди я? Халкьарин кьил кьазвайбуруз, чIехи гьакимриз акI я хьи, яракьар югъурайла, жакIумар тIарамарайла, вири крар кIанивал туькIуьдай хьиз. Инсандиз акьулдилайни намусдилай гъейри чеб хуьдай мад са яракьни авайди туш. Амма инсанрин чIехи паюниз икI тирди чизвач... Амай вири яракьар инсанар тергзавайбур я...

– Жува жув хуьх, дуст. Вири крар хъсан атурай.

– Дахдиз, дидедиз лугьумир. За зун Кабардададиз хтанва лагьанвайди я. Чир хьайитIа, дах иниз атана акъатдайди я...

Чечняда, са акьван вахтар алат тавунмаз, дяве гатIуннай...

Дагъустанда гьеле секин тир. Инаг виликан зурба ва чIехи уьлкведа ислягьвални инсанрин меслегьатлувал амай кьетIен чка яз гьисабзавай.

Уьлкведа авай хабарар, жезвай дегишвилер чи хуьруьвни агакьзавай ва абуру хуьруьн уьмуьрдик яваш-яваш дегишвилер кутазвай.

Кьилдин инсанри инра туьквенар ахъайзавай, инсанар тухуз-хкидай хсуси маршруткаяр пайда хьанвай ва маса къулайвилериз рекьер ахъа жезвай хьиз тир.

Хуьруьн клуб гила вич авай виликан мискIиндин дараматдай экъечIна, виликан хуьруьн туьквен хьайи гъвечIи дараматдиз хутахнавай. Гила мискIиндай азанар язавай. Хуьре виликдай парторг, Балакь халуни, Айсамни зун верчер чуьнуьхайбур яз гьисабна, ижласдал эцигайла, сегьнеда хьайи шляпаяр алай пудакай сад хьайи касдикай гила фекьи хьанвай. Ам мискIин вичиз хас тир дундин дигай шикилдиз хкунал алахънавай. Сад-кьвед аниз фидайбурни, аниз физ садакьаяр, пулар гудайбурни акъатзавай.

КIвалерин къаварал телевизорар патал чIехи «тарелкаяр» хкаж жезвай, хуьруьнвийриз вили экрандай вири дуьньядиз килигдай мумкинвал жезвай. Къвезвай хабарри, аквазвай гзаф шикилри мамухвийриз жуьре-жуьре какахьай гьиссер, гзаф вахтара наразивилин фикирар гъизвайтIани, абур къвез-

къвез цIийи уьмуьрдив, девирдин цIийи къайдайрив вердиш жезвай.

Садлагьай гьахьтин «тарелка» Ингьар муаллимдин къавал пайда хьанай. Дагълара уьмуьр тухуз, кьуд патаз винедай агъадиз килигиз вердиш дагъви ксариз, ихьтин «тарелкайрин» куьмекдалди дуьньядизни дагъдин кукIушдилай хьиз килигиз кIан хьун тIебии кар тир. Гзаф къуншияр няниз цIийи хабарриз килигиз муаллимдин кIвале кIватI жедай. Урусатдин каналрал гзафбуру ихтибарвал хъийизмачир. «Хабарар, шикилар садбур къалуриз, чпи чIехи уьлкве чукIурайбуру гилани тапарар авун мумкин я» лугьузвай абуру.

Чкадин каналрай хьиз, къецепатанбурайни къалурзавайди къуншидаллай Чечняда физвай дяве тир. Урусатдин каналри къалур тийидай затIарни, лугьун тийидай хабарарни къецепатан каналри жумартдиз инсанрив агакьарзавай. Чпиз къецепатан чIалар чидачиртIани (хуьруьн мектебда френг чIал гузвай са муаллим квачиз), хуьруьнвийриз гьа шикилар акун бес тир, абуруз чеб гъавурда акьазвай хьиз жезвай. Абур гъавурда твадай сад гьикI хьайитIани жедай. Френг чIалан муаллим атайла, Ингьар муаллимди Франциядин каналар кутадай, гьадав акурди ва ван хьайиди таржумани ийиз тадай.

Инсанрин рикIера Чечнядин дяведи чIехи гъалабани, акквазвай кьван мусибатри гузвай тIарвални, анавай цIай, йикьни шуван Дагъустандал атунин кичIевални авай.

Зулухъди, живни къванвай йикъан са няниз гьа ихьтин килигунрин са береда Ингьар муаллимдин кIвализ Балакь халуни атанай. Адаз вичин майор хва Айсаман часть авай Кабардино-Балкария (Айсама адаз вич гьанава лагьана кхьенвай) Чечнядивай яргъа туширди чизвай, адан рикIе са гьихьтин ятIани залан аянвални авай. Гьавиляй ам иниз атанвай.

Хабаррин са сюжетдай абуруз Чечняда яргъи чуруяр квай, хурал автоматар алай, гъилера тапанчияр-

ни кантIар, авай ксари метIерал акъвазанавай, чпел военный парталар алай, амма погонар алачир, кIвачерни кьецIил пуд итим, метIерал акъвазарна, абуруз экъуьгъзавайвал, ара-ара язух есиррин гъилериз, кIвачериз гуьлле гузвайвал къалурзавай шикил акуна. Пуд есирдикай садан меке рехи тил авай.

Телевизордиз килигзавайбур, чеб гьар килигдай чIавуз рахаз, баянар гуз вердишбур, и кардал рикI алайбур, садлагьана яд иличай хьиз кис хьана. Абуруз боевикрин есирвиле авай и пуд касдикай сад Айсам тирди чир хьанвай.

– Айсам?! – кIвачел акьалтнай Балакь халу.

Сюжет къалурна куьтягь хьанвай. Телевизорди маса хабарар гузвай. Абуруз яб гуз жедайвал тушир.

Вири киснавай. Садазни вуч ва гьикI лугьудатIа чизвачир.

КIвалин иесидиз маса чара хьаначир, ада са вуч ятIани лагьана кIанзавай.

– Яда, ви Айсам Кабардада авайди я. Чаз акурди ам тушир! Чаз чи Айсам чидачни?! – ифенвай макъам къайи хъийиз алахъна Ингьар муаллим.

– Ам масад тир... – лагьана мад са ни ятIани.

– Куьне зун дилидай кьазвани? – хъел квез лагьана Балакь халуди. – Зун вуч буба хьуй жуван хва чир тежедай?.. Адан рехи тир чир тежедай? Агь, Айсам... Айсам... Вуна заз вуч авуна, я залумдин хва?!

Балакь халу, цIай квайди хьиз, кIваляй экъечIна хъфенай...

Гьа йикъалай Балакь халу къекъерай акъатнай. Айсаман кьилел атай мусибатди, адал чан аламаниаламачни чир тахьуни, вичяй акъатзавай крари, ада вич тухувайвили ам ийир-тийир авунвайди къалурзавай.

Са шумуд юкъуз ам кIваляй экъечIначир.

Са юкъуз ам, тфенгни къуьне аваз, хуьруьн виликан туьквен хьайи, гила клуб хъувунвай аскIан, са мертебадин яргъи дараматдиз – хуьруьн жегьил итимар кIватI жезвай чкадиз физ акуна.

Айсаман кьилел атанвайдакай хабар хьанвай хуьруьнвияр Балакь халудик ктад тийиз, хьанвай кардикай чпиз хабарни авачир хьиз кьаз алахъзавай. Балакь халу вич, лагьайтIа, гьалтайбурухъ садахъ галазни рахан тийиз алатзавай.

Кьве хилен тфенг гъилеваз клубдиз атайлани, анавай гадаяр вири кIвачел къарагънай, чIуькьни тийиз, килигиз акъвазнай. Абуру адан тфенгда патронар ава лагьана гьич фикирни авунвачир, вучиз лагьайтIа Балакь халу гъуьрчез техъфиз са шумуд йис хьанвай. Клубда авайбуру тфенг ада вичиз хьанвай руьгьдин къарсурвилиляй кьунвайди яз гьисабнай.

Балакь халу, цлалай Ельцинан шикил ва яргъал са муртIа чилел эцигнавай Горбачёван суьретар къачуна, къецел экъечIиз кIвачин хьана.

– Чан халу, вуна абур вутIзава? – тфенг гвай халудиз хъел текъведайвал секин ванцелди хабар кьуна клубдин къуллугъчиди. – За абурун жаваб гузвайди я.

– За вавай хабар кьазвач! КъекъечI! – атIугъай ванцелди рахана Балакь халу. – Зини абурун ара ваз талукь туш, ам зав гьялиз тур!

Къуллугъчиди къуьнер агажна.

Балакь халуди, къецел экъечIна, суьретар цлавай акъвазарна.

Клубда авайбурни къецел экъечIнавай. Вирида вуч жедатIа килигзавай. Гаф лугьуз садазни кIанзавачир. Абурун вилера чIехи дерт хьанвай и касдихъ чIугвазвай язух авай. Абуру рикI къарсанвай, кьилизни эсер янавай и касди, ичIи тфенг суьретрихъ элкъуьрна, мецелди «ба-бах!» лагьана гьараюналди куьтягь жеда лагьана фикирзавай жеди.

– Я чан халу!.. – шикилрин патав физ алахъна клубдин къуллугъчи.

– Къерех хьухь! – гьарайна Балакь халуди. – Луьлейра патронар авайди я, гада.

Къуллугъчи кьулухъ хьана.

Балакь халуди суьретар галайнихъ галаз-галаз кьведра тфенг ягъна.

Шикилрал алайбурун гьардан пеляй са тIвек акъатнавай.

ИкI жеда лагьана гьич фикирни тавур гадаяр тфенгдин халис ванци чеб чпел хкана: ихьтиндан гъиляй са маса чIехи мусибатни акъатун мумкин я. Абуру вегьена Балакь халудин гъилер кьуна. Тфенг адавай къакъудна.

– Ахъая зун! – гьарайна Балакь халуди. – Гахце зи тфенг! Хуьруьн советдани и душманрин суьретар авайди я!.. Гьабур я уьлкве чукIурайбур! Айсам завай къакъудайбур!..

Гадайри идан жибиндай кьве патронни аххъудна. Ахпа абуру ам кIвализ хутахна, кIвалинбурув вахгана, тфенгни патронар мад адан гъиле гьат тийидайвал авун тагькимна...

Балакь халудин чIехи хва, Палча, адахъ галаз хуьре яшамиш жезвай, муькуь пуд хци Урусатдин шегьерра уьмуьр тухузвай.

Вад лагьай хцин – Айсаман кьисметди ам михьиз кIуднай.

ГъвечIи хцин гьалдикай хабар хьайи Нуьрге хала – секин, къал-къил гвачир, вичин итимдин гьар са гафунал, гьар са къадамдал къул чIугвадай дишегьли – тIуб сивив тухвана, са гафни талгьуз, кIвале, цлан кIане ацукьна, кьил галтадиз амукьнай.

Абурун рухвайризни вуч ийидатIа чизвачир. Яргъал шегьерра авай пуд хвани хьайи хабардал хтанай. Абур гьукуматдин махсух идарайихъ галазни раханай, чпин гъвечIи стхадин кьисмет гьикI хьанатIа, ам есирдай акъат хъувунани, кьенани-амани чириз алахънай. Санайни умуд гудай хьтин жаваб гьатначир. Садбуру Айсам есирдиз аватуникай делилар авач лагьана, садбуру ам гел галачиз квахьнава лагьана. Къецепатан телеканалди къалурай сюжетдикайни чпиз хабар авач ва ам такунмаз чпивай адан гьакъиндай са гафни лугьуз тежердини къейд авуна...

Вахтар физвай. Айсамакай мад са хабар-терни хьаначир.

Шегьерда Балакь халу зи рикIяй акъатзавачир.

Садра за Ингьар муаллимдиз мектебдиз зенг авуна, вуч хабарар аватIа жузунна.

– Яда, за ваз вуч лугьун? – тежер кьван пузгъундаказ рахана Ингьар муаллим. – Пара пашман хьана зун «тарелка» къачунал... Куьз герек авай тир а чIулав хабаррин чанах?! ГьакI жуван кьилиз балай авуна!..

– Жуван рикIиз акьван азият гумир, я муаллим! Вуна вун чIагьнакьа батIуларзавайди я... – адан ихтилат гьинай къвезвайди ятIа гъавурда аваз, лагьана за.

– Яда, за а зегьримар къачуначиртIа, икьван крар, икьван пашманвилер жедачир... Балакь тхадин келледин регъвер терсина элкъведачир... Михьиз эсер янава язухдиз...

– Мад хьайи кар авани?

– Мад вуч хъжеда, яда, кар кардай фенвайла?.. Балакь гила, физ, Шуаян хъалда ацукьзава... Са гьафте идалай вилик кьецIил кIвачик Дагъдиз фидай рекьяй хкайди я гадайри. Вич ВачIедин кIвализ физвайди я лугьудай...

– КьецIил кIвачив? Жив къванвай Дагъдиз? – агъаз кIан хьаначир заз.

– КIваляй экъечI тавурай лагьана, кIвалинбуру адан кIвачин къапар чуьнуьхнаваз хьанай... Ам гьакI экъечIна фена... Чидач гила, мад вуч акъуддатIа ада...

Са гьафте алатайла хьиз, зи кIвалахал коллегайрикай сад цIийи хабар гваз атана.

– Ваз къе Ленинан майдандал вуч алатIа акунани?

За Дагъустандин гьукуматдин чIехи идарайрин вилик квай кьилин и майдандал адетдин митингар, пикетар ва цIийи вахтара адет хьанвай гьа ихьтин маса гьарай-эвер жеда лагьана фикирнавай.

– Ана цIиийи вуч ава? – завай и суал вилив хуьзвайди чиз, жузунна за.

– Анал са итимди илигна далдам язава. Хурайни «Чечнядавай зи офицер хва гахце!» кхьенвай чар куьрсарнава... Язух инсан!..

Заз зи рикIиз риб сухай хьиз хьана. «Балакь халу!» – гьарайна зи рикIи.

Зун тадиз Ленинан майдан галайвал фена.

Гьеле яргъамаз акур шикилди заз сифте хаф ягъиз туна, ахпа зун къапарай акъудна.

Кьве милицади Балакь халу, къуьнер кьуна, майдандилай галчIурзавай, абурун патавай хьиз, гьилер цавуз хкажиз, гьараяриз рахаз-рахаз, Сардар физвай. «Гьукумди, вичивай хьайитIа, вичин векил яз, им, и кицIин хва, Балакь халу иликьариз ракъурнавайди я...– хиялдай фена зи. – Ибуруз са маса кицIин хва жагъаначни?!» Налугьуди, гьукумди, чиз-чиз, Сардар ракъуруналди Балакь халу русвагь ийизвай, адан хирел артухан кьел кIвах хъийизвай.

Чкадин гьукумдин чIехи идарадавайбуруз Балакь халудин миллет гьим ятIа чир хьана ва гьавиляй, адет хьанвайвал, адахъ галаз рахун патал, ам чкадал ацукьарун патал, чпивай хьайитIа, лезги я лагьана Сардар ракъурнава. И къайда гьукумдин кьилин «яракьрикай» сад я: жуванбурув жуванбур пуьрчуькьариз тун. Аквар гьалда, гьукумди и кар чиз-чиз ийизва: гьукумдин идарада кьакьан креслода тум чими хьанвайбурун зигьин, бейни, руьгь, иви, адан къенепатан алем ва гьакI винел падни миллетдин лишанрикай азад жезва, адакай миллет амачир кас жезва, ахьтиндаз вичин миллетдикай «жуванди» амукьзавач, адан «жуванбур» гьа вич хьтинбур я. Кресло тумунивай къакъатайла, ахьтинбуру чеб ахпа къалурдайвал квез акуртIа! Ибур зурба кьегьалар я! Ибуру кьван чпин халкьдиз хъсан крар садани авурди туш! Абур хьаначиртIа, адан халкь михьиз терг хьанвай! Ша чна абур гьилерал тупIарал кьан! Вуна флан чкадал жуванбурукай тир флан касдиз ихьтин душманвал авунай, флан карда вуна жуван миллетдиз акси кIвалах авуна лагьайла, хивени кьадач. Вилериз килигиз, хьайиди туш лугьуда. Ви гьакимвал анжах жуван хам хуьн тир лагьайла, хълагьда: «ГьакI тахьайлани жезвач ман».

ЦIийи девирда хьанвай гьакимарни саки вирибур гьахьтинбу тир, чпин амалдарвилелди, фукъиранвилелди, муьфтехуьрвилелди, лутувилелди, маса гуз-къачунин «алакьунралди», тежер хьтин ялтахвилелди виликанбурулай кьве кьилин виневайбур, кьве къадамдин вилик фенвайбур тир. Ихьтинбуру вичелай вине кIарцIе авайдан гьихьтин эмир хьайитIани кьилиз акъуддай, йикь лагьайла рекьидай, къарагъ лагьайла къарагъдай, чиниз тфу гайитIани, «яллагь, ви чан сагърай, чан чIехиди» лугьудай.

Ахьтин ксар чеб тахьана кIани чкада – гьукумда тежер кьван гзаф хьун аламатдин кар я.

Заз ихьтинбур гзаф акунай ва чидай. Гьавиляй ахьтинбур акур, абурухъ галаз таниш хьайи йикъар уьмуьрдай акъудна гадариз хьанайтIа кIандай. Халкьдин, уьлкведин кьисметар ихьтинбурун гъиле гьатунилай ахмакь ва бахтсуз кар бажагьат ава.

Сардарни гьахьтингбурукай сад хьанвайди аквазвай.

Адал къе вичин хуьруьнви, куьгьне коммунист, далдамчи, халисан дагъви, халкьдихъ, Ватандихъ рикI кузвай кас «атIумарун», «гелез гъун» ихтибарнавай.

Заз ингье аквазвай: Сардаран гьерекатар къвердавай йигинбур, кьетIибур жезвай. Ада вич гьукум тирди къалуриз кIанзавай. Ада низ къалурдай кьван и язух инсандиз, рикIе дерин хер хьанвай касдиз къалур тавуна?

Сардара Балакь халудин гарданда авай чар къазунна гадарна. Ам, зун гъавурда акьурвал, «Чеченядавай зи офицер хва гахце!» гафар кхьенвай гьа чар тир. Гьукумдин и угъраш векил идални секин хьаначир. Ада вири хъилелди Балакь халудин къуьнелай далдамдин ебни алудна, далдам шутхунна ялна, ам чилел гьалчна, адал кIурар гьалчна, пIикI кIвачерик кIус-кIус авуна, хамар, кьуьл геляна, са къерехдиз гадарна, Балакь халудин гъилера авай далдамдин кIарарни, шутхунна акъудна, гьар сад санихъ вегьена.

– Гьей! Вуна вучзава, кьей хва алчах! – гьарайна за лезгидалди ибур алайнал агакьдалди.

Сардар вичиз гьараяйдан гъавурда акьуна, акъваз хьана. Адаз зун акуна ва чир хьана. Им ада вилив техвей кар тир.

Милицаярни, Балакь халудин гъилер ахъай тийиз, акъваз хьана.

За виликди зверна.

– Ваз регъуь тушни, кьей хва? – за Сардаран хуру кьуна, са къерехдихъ гадарна. – Жагъана ваз нел ви гьакимвал алцумдатIа, алтIумардатIа!

– Регъуь идаз хьурай ман, вири халкь беябурзавай, – вичин виликан кьетIивал квадарнаваз, нерай хьиз лагьана Сардара, Балакь халу къалуриз.

– Вун беябур хьанвай халкьдал абур хкиз атанвайди я ман?

– Зун зи буржи, зи къуллугъ тамамариз атанвайди я, – лагьана Сардара.

– Акуна заз ви буржи вучтинди ятIа... Ихтияр авачни адаз вичин тIалдикай гьукумдарриз лугьудай? Вичин тIалдиз са чара аквадай?

– Гьукумдаррив адан хва гвани? Гьакьван викIегьди ятIа, фена къахчурай Чечнядай вичин хва.

– Угъраш тир вун, кьей хва, икьван гагьда – лагьана за,– гила ви угърашвал генани чIехи хьанва, гьукуматдин дережадиз акъатнава... Ам гьанизни фидай... Ам вун туш... Ам аниз ни ахъайда?.. Вун буржи авай, къуллугъ гвай гьаким я, це ман адаз са куьмек. Чир ая адан хцин кьисмет. Бес Айсам ви хуьруьнвини, вахъ галаз са классда кIелайдини тушни? Вун и Лацу кIвале вуч паталди ацукьнавайди я? Жуван хуьруьнвийриз кIур гун патал ацукьнавайди яни? Ви къуллугъ, ви буржи гьам яни, кьей хва?

Ада зи рахунрин терсвилиз жаваб тагунал зун рикIяй мягьтелни жезвай. Амма имни адан угърашвилин терефрикай сад тир. Адаз ихьтин секинвал, за кьатIайвал, зун адахъ галаз лезгидалди рахазвайвили ва патав гвай милицаяр чи гъавурда такьуни гузвай.

– Ада инсанвилелди лагьанайтIа, зун куьмекизни алахъдай... Ада зун квазни кьазвач. Кьве югъ я ада инал далдамар ягъиз... Зи гаф адак акатнач... – вичин угърашвилер са акьван чIехибур туширди къалуриз алахъна Сардар.

И арада Балакь халудик цIай акатна:

– Зун?! Ви патав?! Минетиз атана кIанзавани ваз?.. Ви патав къведалди, кьиникь хъсан я... И вун хьтиндакай вичин векил авунвай гьа гьукум вич вайрай!.. – Ахпа урусдалди милицайриз лагьана: – Идан чIехи бубади 37-йисуз зи буба кьуна тухуз турди я... Къени ам фейи пад чир хьанвайди туш... Твах зунни гьиниз тухузвайди ятIа!

– Ахъая ам! – лагьана за милицайриз.

Абур, вилера суал аваз, Сардараз килигна.

– Ахъая, – кьил эляна Сардара...

За Балакь халу майдандилай зи кIвализ хутахна. Пакадин юкъуз чун хуьруьз хъфена...

Гьа йикъалай мад Балакь халу кIваляй экъечIначир. Ада библиотекада ийизвай вичин кIвалахни гадарнай. Адаз дяведа гел галачиз квахьнавай хва жагъурун патал вичин къуватар акъакь тийидайди чир хьанвай. Ам, айвандин кьиле стул эцигна, гьанал ацукьна жедай. Вичел кьил чIугваз къведайбурни ада вичин патав ахъайзавачир. «Къвемир зи патав! – лугьудай ада. – ЧIугвамир зи язухар! За куьн Айсам хтайла, кьабулда». Мегьежардал Айсама адаз Афгъанистандай хкай дурбуярни жедай. Ада абур мукьвалмукьвал агъадихъай хуьруьз къвезвай рекьин яргъал сифтегьан къекъуьн алай чкадихъ элкъуьрдай ва анилай винихъди рекье кас авани-авачни килигдай. Гьа дурбуйри, мумкин, я адаз Айсам хкведа лагьана са уьтери умуд хгузвай жеди. Адан фикирдай, Афгъандай сагъ-саламатдиз хтайди Чечнядайни хтун лазим тир. Рухвайри, мукьва-кьилийри, хуьруьнвийри ам телевизордай адаз акурди Айсам туширдан чIалахъни авунвай. «Заз акурди Айсам тахьунни мумкин я, – лугьудай ада, вичин вилив хуьнар бине авабур яз къалуруналдини, вичи вичиз теселли гуналдини. –

Заз акур аскер яшдиз чIехи яз акквазвай... Аскерар я ман вири сад садаз ухшар...», – лугьудай ада.

Са йис кьван алатайла, Балакь халу са кьадар ахъа хъхьанай.

Яргъал шегьерда авай адан рухвайрикай сад вичин пабни галаз хтана. Абурухъ са йис кьван хьанвай чпин аялни галай.

Гьа бицIекди Балакь халу ахъа хъувунай. Адан уьмуьрдиз дад хганай.

– Им вуж я? – хабар кьунай ада вичин кIеме суса хтул турла.

– Им Айсам я! – лагьана хци.

– Айсам! – садлагьана кIвачел къарагъна Балакь халу. – Айсам! Зи играми Айсам! – ада хтул гъилерал хкажна кьуна. – Куьне хкведач лугьудай!

Са шумуд юкъуз гьа аял гваз хьана ам. Гьаятризни эвичIна. Вичин чIехи багъдани къекъвена, ам гваз.

– Къуншияр, дустар къведайди я, Айсам хтанва лугьуз,– эмир гана ада рухвайриз. – Са жунгавдин чара аку. Алад яйлахдиз, хкун патал.

Пака яйлахдай жунгав хкида лугьудай йифиз ксай ам гьа ахвара кьенай.

Хуьруьнвийи ам чIехи гьуьрметдив кучудна. Адан сурун кьилихъ кьве къван акIурна. Сад адан вичин тIвар, хайи-кьейи йисар къалурнавай кхьинар алаз, муькуьдини адан рикI алай хва Айсаман руьгьдиз бахшнаваз, Россиядин армиядин подполковникдин парталар ялаз янавай адан шикилни алаз ва тек са хайи йис къалурнаваз...

Аскер хва кьейи йис садазни чизвачир, я ам кьена лагьана садани фикирдизни гъизвачир. Адан пешедиз талукь официальный идарайрини ам са малумвални авачиз квахьнавайди яз гьисабзавай.

Гьар вуч ятIани, чун, калтIи гадаяр, Самсам кьейи ачIа «къих» къугъвадайла, садрани «рекьин» тавур Айсам вич хьайи халисан дяведани кьена лагьай са делилни авачир.

Адан тIварцизни руьгьдиз бахшнавай къванцини и кар къалурзавай.

КЬУД ЛАГЬАЙ ПАЙ

1-кьил

Зи къанницIипуд йис тамам хьайи юкъуз заз кIвалахал Жебес халуди зенг авуна. Эдгьем Шахшаннии Диляса яна кьейидалай гуьгъуьниз Эсмер галаз хуьруьз хъфей чIавуз Жебес халуди заз «Ви къанницIипуд йис мус жезвайди я?» суал гайиди зи рикIел аламай ва и юкъуз вилив техвей хьтин са кар жеда лагьана фикирнавай за.

Салам-затI гайидалай ва кефер-гьалар, кIваликай-хзанрикай хабарар кьурдалай гуьгъуьниз ада лагьана:

– Ваз ви къанницIипуд йис мубарак хьуй, чан хва! Ваз чандин сагъвал, рикIин шадвал, хзандикай секинвал хьурай. Ваз Аллагьди ганвай йисарин кьадардал ви дустариз тагай уьмуьрарни алава хъувурай гьа Виневайда. – Инал Жебес халудин фикирда авайди, са шакни алачиз, вахт тахьана, уьмуьрдивай тух тахьана, чпин мурадрив агакь тавуна, чарадан гъиликай кьейи Эдгьем, Диляса ва Айсам тир. ИкI тирдан гъавурда зун акьазвайди адаз чизвай. – Шукур хьуй Аллагьдиз зун и йикъал агакьарай... Вун хуьруьз хтана кIанда. Ваз са зурба къимет авай чар ава. Ви тIварцIел ракъурнавай... Заз сифтедай ам почтадай ваз ракъур хъийиз кIанзавай. Амма квахьиз кичIе хьана. Къенин почтадал ихтибариз жедач...

– Вуч чар я? – мягьтел хьана зун, вучиз чар хуьруьз хтанвайди ятIа лугьуз. – Нелай хтанвайди я?

– Шуаялай.

Садлагьана зи чIал кьуна. Са легьзеда кисайдалай кьулухъ за хабар хкьуна:

– Шуаялай?

– Эхь, гьадалай...Яда, яргъи рахунар куьз я? Вун хъша, за ваз вири хьайи-хьайивал ахъайда... Гежел вегьимир... Таза вергерни экъечIнава...

Вергерикай рахунихъ вичин метлеб авай. Зун хтайла, Шуаян чарчихъ галаз зав таза вергерин афарарни агакьда лагьай чIал тир. Вергерин афаррикай кьил къакъуддай мамухви авачирди адаз хъсандиз чизвай.

Зун гьа юкъуз хуьруьз хъфенай ва машин, санихъни алат тавуна, Жебес халудин гьаятдал гьална.

Нянин вахт тир. Вичин калер-данаяр нехирдай хтунал вил алай Жебес халуди гьаятдал машиндин чархар акъатIарна туькIуьрнавай гуьтIуь тIунариз кьел чукIурзавай.

Машин вичин гьаятдал къвезвайди акур Жебес халу, кьел авай курни гъилеваз виликди атана.

– Яъ! – мягьтел хьана ам, машиндай эвичIайди зун хьайила. – Машин къачунани? Мубарак хьуй! Хийирдин, шад хабаррин рекьерал хъфидай машин хьурай!

– Сагърай, халу!

– За вун икьван фад хкведа лагьаначир! КIвалахал алай итим я...

– Гила демократия я, Жебес халу, азад вахтар гзаф хьанва.

– Азад вахтар туш ибур, хва, азаб вахтар я... – Ахпа, айван галайнихъ кьил хкажна, вичин папаз, вичин вири уьмуьрда лугьуз вердиш хьанвайвал, гьарайна: – Я свас! Мугьман атанва, къала садра ана са вуч ятIани ая! Талгьана атанвай мугьман я! Багъдин вини кьилиз алад! Ана жагъундин кIане хъсан таза вергер ава!

Кьуьзуь пагьливандин къари, Тургъуя хала, айвандихъ акъатна:

– Вуч хьана? Вуж я мугьман? – Зун акурла, адан чина рагъ гьатна. – Антер хва яни? Вун хтуй, чан бала, – рагъ хтуй! – Ахпа вичин гъуьлуьз ахмур квай ванцелди хълагьна: – Ам мугьман туш хьи, чан итим, жуванди я. Ша, хкаж хьухь, кьилел.

Жебес халуди зун вичин тавдин кIвализ тухвана, столдихъ ацукьарна, вични ацукьна.

КIвалин са пата винелай нехишар алай одеялдив кIевнавай кровать авай. Адан къалинвили ам мугьманар патал гьазурнавай месеривни яргъанрив ацIанвайди къалурзавай.

Адан къвалавай гимишдин чIуларалдини нехишралди чIагурнавай, вичелни бицIи дапIар алай сандух авай.

Сандухди зи фикир желбнавайди акур Жебес халуди лагьана:

– Ам зи сусан сандух я, хва. Чи вахтара сусарив гьа ихьтин сандухар жедай... Гьадавни агакьда чун...

КIвалин кьве цлакай шикилар авай рамкаяр куьрсарнавай. Идалайни гъейри, цлал Жебес халудинни адан къаридин жегьил чIаван шикил, пагьливандин стхадинни адан папан, яни Эдгьеман бубадинни дидедин шикил, Эдгьеманни Дилясадин кьилди-кьилдин чIехи шикилар авай.

Зун Эдгьеманни Дилясадин шикилдиз килигиз акъвазайла, Жебес халуди лагьана:

– Куьн, шаирарни писателар, рикIер назик инсанар я. Заз аквазва ви рикI. Ам дарихармир, чан хва... Чи рикI дарих хьайила, гьабурузни чеб хъфенвай чкада къулай жезвач, гьабуруни гьиссзавайди я чи руьгьдин азабар. Чалайни хъсандиз гьиссзавайди я, аян жезвайди я... РикIе экв туна, ацукь инал. Гуя гьабурни инал вахъ галайди хьиз.

Жебес халуди зун патал столдихъай стул къакъудна.

– Бакудай мад са хабар-терни хъхьанач ман? – жузунна за.

Жебес халу за Эдгьем Шахшан, адан пабни диде зидвилелди кьейивиликай чкадин гьукумри, силис тухузвайбуру гайи са жаваб аватIа жузазвайдан гьавурда акьунвай.

– Яда, ваз гьинай гьахъ-дуван, са дигай, чIалахъ жедай хьтин жаваб кIанзава? Бакудай? Жедайди туш!.. Авач са жавабни... Гуя ана хьайи ахьтин са карни авач... Гуя Эдгьем Шахшанни адан хзан ана хьайиди туш, чилин винел хьайиди туш...

Жуван суал гуналди Жебес халудин хирек ктад хъувуна лугьуз за рикIяй гьайифни чIугуна. Ихтилатдин пар са кьадар кьезиларун патал за ам масанихъ, экуь патахъ элкъуьриз алахъна:

– Эсмер гьикI я? Чарар кхьизвани?

– Пис туш. Кхьизва. Кьару я вичин кIелунрал. Бубадинни дидедин руш я! – разивилелди, чина экв гьат хъувунваз рахана Жебес халу. – Бакудавай кIвалер маса хгана, гьа пулни гьадаз рахкурна. Лап ужуздай хгайди я, тахьайтIа къачудай кас авачир... Эсмера вич мад а кIвалериз хъфидач лагьана... Вун сагърай, чан хва, вуна ам Москвадиз тухвана, адаз вичиз кIани чкадик кутуна... Заз ада, хьанайтIа, мукьув, Махачкъалада кIелнайтIа кIандай. Махачкъаладин институтрик зи тIем, зи жибиндин тIем акакьдачир... Сад лагьайди, пул таганмаз вун аниз кьабулдачирди, кьвед лагьайди, заз чир хьайивал, Дагъустандин университетрани институтра, пул гана экечIайлани, гьар са камуна, пул таганмаз, нефесни къачуз тан тийизмайди вуна заз ахъайнай, маса «кайибурувайни» ван хьана. Гьакьван угъраш хьанва, инсанвилер квадарнава анра. Гьар экзамендихъ-зачетдихъ пул гана кIанзава. Вуна кIелзава, вун алахъзава, валай алакьзава – абуруз герек туш! Пул це! Пул таганмаз ви чирвилер, алахъунар квазни кьадач! Абурухъ са къиметни авач! Ихьтинбурухъ галаз кьил кьаз жедани? Зун гьар юкъуз, аниз физ, абурухъ галаз ккIизчухваз хьана кIан жедай... Са кьадар жегьил тиртIа ийинни ийидай! Гила захъ ахьтин тIем амач, хва.

– Гьайиф, Дагъустанда гьакI хьанва, – къул чIугуна за адан гафарал.

РикIивайни, пагьливанди лугьузвай гафар дуьзбур тир. И карни заз, адан тIалабуналди, ам Эсмер кIелуник кутунин къайгъуйра гьатнавайла, жуван хамуналди гьиссна, акунвайди тир. Зун са шумуд вуздиз фена, анра вуч гьалар-къайдаяр аватIа чириз алахънай. Виринра саки гьа сад хьиз тир, налугьуди, ибур вузрин чIехибуру, гаф-чIал сад авуна, меслят-

далди тестикьнавай къайдаяр я. «Пул тагана, жуван чирвилералди экечIиз хьун мумкин яни?» лагьана хабар кьурла, кьабулзавай комиссийра ацукьнавайбуру кушкушдалди документар вугузвай абитуриентриз меслятар гудай: «Алад, проректордихъ галаз, квез кIанзавай факультетдин декандихъ галаз, са завкафедрадихъ галаз меслят хьухь». Абурукай нин патав патав фейитIани, вирибуру виликамаз чапна гьазурнавай чар къалурдай. Чарчелни гьи факультетдик экечIунихъ, гьи хел-пеше хкягъунихъ гьикьван пул гана кIандатIа кхьенваз жедай. Вири къиметар пуд агъзур доллардилай винихъди вад агъзурдав кьван агакьна тир.

Са чкада зун проректордин патав фенай. Чин яру, вилер гъвечIи ва цIару, хци рипер хьтин, риперин кIвенкIвелни кIирер алай, ви чандай инхъай анихъди текIвенар акъудна, кIир вичиз герек са куьнихъ галкIурна, кьулухъди ял хъийиз кIанзавай хьтинбур я. Илимдихъ, чирвилерихъ галаз идан са алакъани авачирди аквазва. Идан далудихъай цлал Кьуркьандин са чинин шикил, адан кьилелайни уьлкведин Президентдин шикилни Дагъустандин Госсоветдин седридин шикилар ала. Пак ктабдин чинини, суьретрини гуя лугьузва: «Идаз, квенкIвер алай цIару вилеризни килиг тавуна, ихтибар ая». «Ибур ни тайинарнавай къиметар я?» лагьайла, жаваб гудачир, тIуб цавуз хкаждай. Зун гъавурда акьунвайтIани, за зарафат яз хабар кьунай: «Аллагьди?» Проректорди кьил галтаднай, яни им «ваъ» лагьай чIал тир. «Президентди?» – мад хабар кьунай за. Проректорди кьил галтаднай. «Дагъустандин чIехида?» суалдизни ада кьил галтаднай. «Куь ректорди?» суалдиз ада кьил гьалчнай, яни им «эхь» тир. Заз аквазва, идан пелез гьекь акъатзава, ада яйлухдалди ам михьзава. Зи суалрикди ам къеняй ргазвайди за гьиссзава, ятIани, гаф авач, касди эхзава. Зун генани алатзавач: «Пул тагана, жуван чирвилералди экечIиз хьун мумкин яни?» Проректорди кьил галтадна. «Бес са кьезилвилер авайди

тушни?» Мад ада кьил галтаднай. «Пул нив вугана кIанзавайди я?» лагьайла, ада кушкушдив суалдин жуьреда жаваб хгана: «Приемный комиссида квез лагьаначни?». «Лагьана, – жаваб гана за. – Течидай ксарал ахьтин чIехи пулар ихтибариз жедани». Ада къуьнер агажна. И лишандин гъавурда гьикI акьадатIа заз чизвачир. Ва я им «Ихтибаризни жедач, тавуна чарани авач» лагьай хьиз тир. «Куь патав гъайитIа, жедани?» Идан чин садлагьана ахъа хьана, экуь хьана: «вучиз жедач кьван?! Гъваш!» Зун, идай мад са вуч ятIа акъатун патал, кьасухдай са кьадар кисна, акъвазна. «Зун катдач кьван! Ихьтин чка туна...», – лагьана ида. Идан делил зурбади тир! Пул гуз-къачуз крар туькIуьриз вердишбур и делилди са шакни алачиз чIалахъардайди заз чидай. «За са фикирда...», – лагьана, зун кабинетдай экъечIнай ва мад инавай са вуздин патаривни агат тахъвун, ихьтин угъраш чкайра кIелна, жув агъузардалди виниз тир образование авачизни амукьун хъсан я лагьана фикирнай...

Жебес халудиз за и гьаларикай хабар хганай. Вич лугьумир кьван, Эсмераз Дагъустандин вузрин «кхьин тавунвай къайдайрикай» чалайни хъсандиз хабар авай кьван. Ам зи жаваб хкведалди, Жебес халудин хатур тахун патал, ам за хкидай хабарди Дагъустандин вузрик экечI тавунин и фикирдал алакьардалди, киснавай кьван. Зи «разведкадин» нетижаяр Жебес халудив агакьайла, Эсмера лагьанай:

– Дагъустандин вузра Бакудинбурулайни бетер къайдаяр авайди я!

– Бес ваз гьинаг кIанда? – хабар кьунай за.

– Заз зи бубадини дидеди кIелай Москвадин гьукуматдин университет?

– Аник ви тIем акакьдани? – шак гъанай Жебес халуди.

– Алахъда зун! – лагьанай руша.

– Гьанра гьалар гьикI ятIа чидани ваз? – Жебес халу сифте рушаз, ахпани заз килигна.

Эсмера къуьнер агажна, ахпа заз килигна.

– Ана чина авай хьтин бешбетервал жедач, – лагьана за. – Тахьун лазим я.

– Вавай тухуз жедани ам Москвадиз? – захъ элкъвенай Жебес халу.

– Вучиз жедач? – лагьана за. – Эсмеран рикIин хцивили заз виликди эверзава.

Заз, Ингьар муаллимдин гафарай, руша чи хуьре эхиримжи классда кIел хъувур йисан муьгьлетда вичин алакьунралдини алахъунралди муаллимар гьейранарнавай. Адан рикIе вичин дидединни бубадинни бадедин кьилел атай мусибатди авунвай чIехи хер авайтIани, адан гьа назик рикIе вичин играми багърийрин руьгьерин хатурдай гьабур рази ийидай хьтин къастарни авай. Вичи рикIин ажузвал авун хьайитIа, адаз вичин багърийрин руьгьерин секинвал, къулайвал квахьдай хьиз тир. Ада вичиз акI ийидай ихтияр авачирди яз кьабулнавай. РикIивайни, и карди ам вичин бубадинни дидедин руш тирди къалурзавай.

– ЯтIа ая квез кIандайвал! – рухсат гана чаз Жебес халуди.

Зун Эсмерни галаз Москвадиз, Арина Фёдоровнадинни Андреян патав фенай.

Чи планрикай абуруз, за виликамаз зенг авуна, рахана, чизвай.

– Вун экечIайтIа, – лагьана Арина Фёдоровнади. – За вун общежитиедиз ахъайдайди туш! И чи кIваликай ви кIвални жеда! – Аквар, адан рикIел вич Мамухиз акъатайвал ва вичиз вири хуьруьнвийри Лизе къаридинни Шуаян кIвале акъваздай чка жагъурайвал хтанвай.

Им гьич рикIелни алачир кар тир. Арина Фёдоровнади, чIехивал вичин хивез къачуна, кьетIивилелди гьялнавай и месэлади Эсмерак мураддихъ викIегьдиз, вич вичихъ агъанваз финин гьевесни артухардайди, Жебес халудин рикIни секинардайди заз чизвай. Москвада авай тек, диде-буба амачир, цIуругуд йиса авай рушан патав рикI кудай, четин чIавуз гъил кьадай,

чпихъ далу акализ жедай ксар хьун жагъин тийидай хьтин савкьат тир.

Эсмера имтигьанар вахгана, адакай тарихдин факультетдин студентка хьана. Ам Арина Фёдоровнадин чими лувак акатна. Вич лугьумир кьван, Арина Фёдоровнади, Эсмер вичин кІвале ацукьарда лугьуналди, гзаф камал авай дишегьли яз, виликди къверичІаван яргъаризз килигзавай кьван. Идакайни чун, рикІелай алат тавуртІа, ахпа рахада...

Тургъуя халади столдал чай, хьран фу, ниси, дуьдгъвер, вирт гъана.

– Вун рекьяй хтанвайди я, чан хва, са сиверчи ая. Зун исятда багъдиз фида. – Йисар хьанвайтІани Жебес халудин къаридин гьерекатар йигинбур, пагьливанди адаз ганвай «свас» тІвар адаз кутугнавач лугьуз жедайвал тушир.

– Алад, чан свас, алад! – пагьливанди заз вил акьална, гуя ада заз лугьузвай: чира жувазни гьикІ папарихъ галаз рахадатІа. – Вичин кайвани кІваляй экъечІайла, алава хъувуна. – Папак итимди руьгь кутуна кІанда. Лувар кутуна кІанда. Паб руьгьдай аватун хьайитІа, кІвалин берекат атІуда. Ам гьамиша вини кІваче хьун герек я. ГьакІ хьайила, жуван кайванидиз са чими гаф лугьуз гьайиф къвемир.

– Къвезвач, я халу. Зунни алахъзавайди я.

– Маладец! Къачу, са кьас фу неъ, яда!.. – Ахпа вичин фикир квахь тавунмаз, ам давамарун яз хълагьна: – Са къаравилини ахъайин за ваз. Са гьина ятІани акъвазарна, лугьуда, са гьакимди итимар са жергеда. Лагьаналда: «Папакай кичІе тийидайбур, са кам вилик экъечІа!» Виридалайни са тифрикь, хкатай, пенжекдин хел къуьняй акъачІ хьанвай, хев хърцІади кьунвай сад экъечІналда: «Заз кичІедач!» Вири итимар адал гьа-гьа ацалтна хъуьреналда: «Гьавиляй, кьей хва, вун и гьалдиз атанвайди я! КичІе хьухь! КичІедай кьасар хьайитІани ая! Вакайни итим жеда!»

Балакь халуди и ихтилатар зи гуьгьуьл кьун патал, за суфрадихъ регъуьвилер тавун патал, рикІ за-

лан фикиррикай михьун патал, чи йисарин арадавай тафаватдиз са акьван фикир тагун, адакай жуваз лугьуз кIан хьайи гафуниз манийвал тахьун патал ийизвайбур тир.

Чна гьа ихьтин ихтилатарни гзаф авуна, чаярни хъвана, са кьас фуни тIуьна.

Тургъуя халади вергерин афарарни гъана. Ам абур чраз гьи чIавуз агакьайди ятIа зи кьил акъатначир. Аквар гьалда, чна авур ихтилатар яргъибур, амма чеб яргъи яз таквадайбур хьанвай.

– Афарар неъ, гада, – лагьана Жебес халуди. – Ваз ихьтинбур Махачкъалада жагъидайди туш. Зи рикIел алама ви вил квел алатIа. Руфун тух хьайила, руьгьдин кашни иликьдайди я.

Тургъуя халадин афарар лугьуз тежер кьван зурбабур тир! Тинидин кьелечI чар хьтин чкалда куьткуьннавай вергерик акадарнавай таза шурадинни чичIекдин шуькIуь пиязрин гъуруш туна чранвай и аламат вичин дадуналдини, акунралдини, атирдалдини руфунинни руьгьдин каш рекьидай магьир са затI яз кьабулиз жедай.

– Ихьтин афаррихъ галаз са виш грамм коньяк тахъун гунагь я, – лагьана Жебес халуди, Тургъуя халади са птулка коньякни рюмкаяр столдал гъайила.

– Ви гафарай акI акъатна хьи, чан халу, зи вил гьа и птулкадал алайди хьиз, – зарафатна за. – Зун хъфена кIанзавайди я. Рулдихъ галайди я.

– Гила гъанвайди хутахдани, я хва? – «Ихьтин айиб чна гьикI хивез къачун?» лугьудай хьтин жуьреда рахана Жебес халу. – Къе вуч хъфинар авайди я. Пака экуьнахъ фад къарагъна гьат хъия рекье... Яда, мад са себеб ава эхир и «хванахвадин» кIуфар алуддай!

– Вуч себеб я?

– Ви къанницIипуд йис!

– Ам ахьтин са «гирде» рекъем туш кьван, я халу, – ада заз ийизвай гьуьрмет рикIивай тирди заз чизвай, амма ада вичин михьи амалдарвиливни зара-

фатчивилив ихтилат мад гьикI къекъуьрдатIа чириз кIанз, лагьана за.

– КъанницIипуд йис, рагьметлу Шуаян гьисабунрай, чан хва, – им чIехи вакъиа я, уьмуьрдин кьилин кIамбуррикай сад я! Заз ви гьахьтин дережадин сагълугъдай хъвадай ихтияр авачни? Вуна зав текдиз хъваз тач кьван?.. Ваз зал ви мирес Хважади хъуьруьнарна кIанзавани?

– Яргъияр хъийимир, цуз! – лагьана за, адан делилрин гьакъикъивилин хура акъвазун четин тирди акваз ва Шуаян тIвар кьуни чун ада заз «рахкъурнавай» чарчиз мукьва ийизвайдини гьисснаваз.

Жебес халуди коньякдин кьил алудна, рюмкайриз яру-туракь ички цана. Рюмка хкажна, ада са зарафатни галачиз, рикIивай лагьана:

– Ваз гьеле чизвач, хва, я квез институтдани идакай бажагьат лугьуда. Чи рагьметлу Шуая Вичиз икрам ийиз хьайи Иса Месигьди дуьньядал къанницIипуд йисан уьмуьр тухвана. Гьа идалди и рекъемдихъ Шуай патал чIехи метлеб авай. Зун гъавурда акьазвайвал, Аллагьди Вичин Хциз чилин винел, инсанрин юкьва, анжах къанницIипуд йис гуналди ва ам инсанрин гунагьрилай гъил къахчун патал хашуниз ягъна къурбанд авуналди, инсанриз лагьана жеди: квез кIан хьайитIа, куьруь уьмуьрдани чIехи, вири инсанар патал бес жедай кьван регьимдин, эбеди яз амукьдай крар ийиз жеда, къанницIипуд йисав агакьдалди куьне куь дуьз, муьгъуьббатдивни а паталлай касдиз ийизвай хъсанвиливни, гьуьрметдивни ихтибардив ацIанвай рехъ тайинар ая, ахпа гьа рекьяйтIуз, санихъни алат тавуна, кьиле кьван алад... Ваз пагьливанди вичин гьунар къалурун патал сим чIугунвай тарар-гьачаяр хъсандиз чида. Сим рагъэкъечIдай патахъай рагъакIидай патахъди чIугвада. Пагьливан симинални рагъэкъечIдай патахъай акьахда. Пагьливан хкаж жезвай сад лагьай гьача – гьам къанницIипуд йис я, хва. Иса Месигь гьа тарцелай цаварал хъфена... Кьве тарцин арада авай сим – ам

адетдин инсандин уьмуьр я. Муькуь гьача уьмуьрдин эхир ваъ, инсандилай вичин инсанвилин крар, алакьунар, гьунарар къалур ийиз алакьзавай бере акьалтI хьунухь къалурзавай лишан я. Анилай пагьливан, вичин гьунарар къалурна, чилел эхвичIзава. Кьвед лагьай гьачадилай чилел эхвичIзавай симин рекьи инсандин уьмуьр чилел куьтягь хьунухь, ам къвезкъвез хкахьун къалурзава, ам рагъ, дагъларихъ хъфена, акIидайвал, уьмуьрдай хъфизва. И мензилда хкахьзавайди инсандин бедендин къуватар я, руьгь ваъ. Адан руьгь кьвед лагьай гьачадин дережада аваз амукьзава... Кьве гьачадин арада авай мензил атIун патал пайгар герек я. Пайгар галачиз симинилай физ жедач. Пайгар – инсандин иман, ахлакь, акьул, чирвилер, тежриба я. Абур авачирди кьвед лагьай гьачадив агакьдач. Кьвед лагьай гьачадин рекъемни гьихьтинди жедатIа садавайни лугьуз жедач. Гьа гьачадив агакьайбур бахтавар я, хва! Вун симинин сад лагьай гьачадал акьахнава. Ваз гьам мубарак хьуй! Кьвед лагьай гьачадин хивелни вун гьунарар, алакьунар, агалкьунар гваз агакьрай, а гьачадин рекъемни сад лагьай тарцин рекъемдилай са шумудра чIехиди хьурай, чан хва! Ви сагълугъдай!

Жебес халуди вичин рюмка, зи рюмкадихъ геляна, анавай ички тарпна сивиз алабарна.

Зун адан ихтилатри гьейранарнавай. Ада заз течидай алемар ачухнавай. Зун са вуч ятIани лугьуз кIанз алахъни авунай, амма, лугьудайди тачагъиз, са геренда къахни хьана амукьнай.

– Яда, хъухъ гъилевайди! Тост рекъирмир! – хъуьрена зи гьалдал Жебес халу.

– Сагърай, чан халу! Пара кьван сагърай! – лагьана, зани жуван рюмкада авай коньяк хъивегьна.

Хъвайида зав жув гъиле хкьаз туна, налугьуди, ада гуя симиналлай зи гъиле пайгар вахгана. Жебес халудин яргъи, амма вичин камаллувили а яргъивал тахьай мисал авур тостуникай за са вуч ятIани лугьун герек тир.

– РикIивайни, Жебес халу, заз икьван сирер чидачир... Заз икьванбур алимривай, профессорривайни ван хьайибур туш.

– Академикрини ваз лугьудач... ГьикI абуру лугьурай, симин пагьливанар такунвай, пагьливанрихъ галаз рахун тавунвай? – Жебес халу зун вичин ихтилатрин гъавурда акьунал, гьейран хьунал рази тирди, ада рикIяй вичин виликан пешедал дамахзавайди аквазвай. Ахпа ада, вичин тост-ихтилат рекъин тавунмаз, важиб авай алаваярни хъувуна: – Гзафбуруз течидай са кар мад хълагьин. Зи пагьливанвилин пенжек ви рикIел аламани?

– Алама, – лагьана за. – Гьар жуьре запабар, птикар алайди.

– Эхь, гьам. Сифте яз ахьтин пенжекни адаллай птикар-гьайкалар (абур цIуд авай) зал чIехи бубадилай агакьнай я. Абур цIуру хьанвай ва зун сифте яз халкьдин вилик симинал акьахдай чIавуз заз зи бубади лагьана: «Ихьтин иски затIар алаз халкьдин вилик экъечIна жедач. Пенжекни гьайкаларни цIийибур кIанда». Пенжек цIийиди цванай. Птикарни, чпик кягъ тавуна, винелай цIийи парча алчукна, хуцаз жедай. Амма заз абурун къене вуч аватIа чириз кIан хьанай. Ахъайна килигна зун. Мягьтел хьана амукьна. За хиялнавай, абурун къене араб гьарфаралди кхьенвай са вуч ятIани жеда лагьана. Рангар алахьнавай чарарал алайбур заз течидай, такур гьарфар тир. Хуьруьн а чIаван муаллимриз къалурайла, садбуру абур эрмени гьарфар я, муькуьбуру гуржи гьарфар я лагьанай. Зи рагьметлу дидеди заз дуьз меслят гана: «Вуна абур Шуяяз къалура кван садра». Къалурна за. Шуай вич мягьтел хьанай. Ада лагьана: «Ви птикдал кхьенвайбур Инжилдай къачунвай гафар я. Алпан гьарфаралди. Лезги чIалалди». За адавай абур цIийидаказ кхьин хъувун тIалабнай. Ада и кар шадвилелди кьилиз акъуднай. Гьада кххьей чарчин кIусарал дидеди парча алчукна цIийи иер птикар цванай. Абурал алава яз, ада, чи хуьруьн фекьи Нурмегьамед-бубадив

кхьиз туна, араб чIалалди Кьуркьандай кхьенвай гафар алай чарчин кIусарни птикра тунай. Гьабурни зи пенжекдихъ галкIур хъувунай. «ГьакI дуьз жезвани, я диде?» лагьайла, «Гьикьван птикар гзаф хьайитIа, гьакьван хъсан я, ви саламатвал артух жеда, бала» жаваб хганай дидеди...

– Зи рикIеллама, бадеди заз лугьудай, чи хуьре вун гьар симинал къугъваз сад лагьай гьачадин кьилиз хкаж хьайила, вуна Сталинакай шиир кIелдай... – Зи суал къаб алайди тир. Заз адалди хашпара, мусуман запабар ва Сталинакай шиир чеб чпив кьазвани лугьуз кIанзавай.

Жебес халу зи суалдин гъавурда гьасятда акьуна.

– Яда Исадизни, Мегьамед пайгъамбардизни, Сталиназни уьмуьрда кIан хьайиди са кар я: инсанри инсанвилелди уьмуьр тухун, абуруз уьмуьрдин симин сад лагьай гьачадилай кьвед лагьай гьачадал кьван физ куьмек, чирвилер, акьулар гун... Зи девирда Сталинан тIвар галачиз жедачир... Адан тIварцIи виридак руьгь кутазвай... Адан вири крарикай инсанриз хабар тушир, амма адан тIварцIи инсанар къенепатай михьи ийизвай... Яда, акъвазрин а яргъи ихтилатар. Садбур хцуз!

За рюмкаяр ацIурна.

– Са суал ава ман, винидихъ хьайи ихтилатриз талукь. ГайитIа жедани?

– Лагь кван, – Жебес халуди вичи дикъетдалди яб гуз гьазур тирди къалурна.

– Бес пагьливандихъ галай кваса вуж я? Ам куьн ярж я?

– Квасади, чан хва, кьвед лагьай гьачадал кьван физ тахьай ва я физ кIан тахьай, ахьтин рикIни мурад тахьай, вичивай вич жагъуриз тахьай, и пад а пад ягъдай, чинал лакъаб алай, са шумуд чин авай, уьмуьрдин мана жагъур тийизвай, чан аламаз кьенвай инсанар хьтинбур къалурзава... Квасадин уьмуьрдин «мана» вичел амайбур хъуьруьр авун я, вич хьтинди жемир лугьун я... Идалайни гъейри, мад са тереф

ава: симинал къугъвазвай пагъливанди вичин гьунарар къалурдайла, ам чIуру вили ягъунни мумкин я лугьуда, гьавиляй квасадин хиве гьахьтин чIуру вилер пагъливандилай алудунни ава... Им квасадин везифаяр тамамарзавай ксар чебни писбур, ким-кимебур я лагьай чIал туш. А ксар артиствилин алакьунар авай, зарафатар ийиз чидай, гъавурда авай, уьмуьрдал кьару, уьмуьрдин кьвед лагьай гьачадал фидайвал чизвай ксар я.

Зи рикIел Жебес халудихъ галаз квасавал авур Шибит халу, за адаз гъвечIи чIавуз гьикI са шуьткьвей манат ганайтIа хтанай. Квасадин лакъаб алукI тавунвай чIавуз адетдин, алагъ-салагъ гвай инсан тир. Лакъаб алукIунни кумаз адакай масад жедай. Ада акъуд тийидай уюн, лугьун тийидай зарафатдин гафар, ягъ тийидай къамбачIар, тийидай кьуьлер – папаринбурни, итимринбурни, гьайванринбурни – жедачир...

И арада ракIарай Тургъуя халадин кьил акъатна:

– Квез герек затI-матI авани? Чаяр гъидани?

– Чан свас, коньяк чайдив вугуз гьайиф тушни? – лагьана Жебес халуди, заз вил акьална. – Вуна и ви сандухдин куьлег гъваш кван садра. КIантIа са рюмкани гъваш.

– Рюмкадикай вучзавай вуна? Ваз гила гьар гъиле сад кьаз кIанзавани? – Тургъуя хала вичин итимдин гъавурда акьунвай ва ада гьавиляй адай гафар акъудзавайди аквазвай.

– Вазни цада са педисат грамм, чан свас!

– Ваъ, чан итим, заз герек авач, – чина хъвер аваз, зарафат кваз рахана Тургъуя хала. – АкI ваз бес жедач!

– Бес тахьайтIа, туьквен гьа къвалал алачни, я свас? – Жебес халуди мад заз вил акьалзава.

– Ваъ, чан итим. Туьквен къвалал ала лагьана нефс ахъайна жедач. Вуна хъвайила, ам за хъванвайдайни я, чан итим. Заз гьам бес я. – ИкI лагьана,Тургъуя хала захъ элкъвена: – За дуьз лугьузвани, чан хва?

РикIивайни, Тугъуя халадин и гафарик дерин мана кваз акуна заз ва за рюмка хкажна:

– Жебес халу, са гаф лагьайтIа жедани?

– Яда, кьве гаф лагьайтIани жеда!

– Чан играми Жебес халу! Чан играми Тургъуя хала! Куьн кьведни сагърай! – Зун Тургъуя халадихъ элкъвена: – Жебес халу, са шакни алачиз, чIехи пагьливан я, тек са симин пагьливан ваъ, гьакI чилелни, гьар йикъан къайгъуйра-крарани ам пагьливан я. Симинал ада вичин гьунарар пайгар гваз къалурнатIа, чилел, яшайишда ада къалурзавай гьунаррин пайгар вун я, Тургъуя хала! Ада ваз «свас» гьавая лугьузвайди туш! Сагърай вун! Сагърай Жебес халу! Куь сагълугъдай! – за рюмка, Жебес халудин рюмкадихъ геляна, хъвана.

– ГьакI я, чан хва, вун гьахъ я, – лагьана Жебес халуди. – Чун кьведни гила са кас, са чан я. Са пад галачиз муькуьди тежедайвал я. Сагърай, чан хва, вун. Сагърай зи свасни! – Жебес халудини рюмкадавайди тахьай мисал авуна.

– Ви чан сагърай, чан бала! – лагьана заз Тугъуя халади, вилер кьеженваз. Адаз зани, вичин итимдини лагьай гафари таъсирнавай. Ахпа, фитедин пипIив вилер михьна, накъвар вичел алукь тавуна атанвайди къалурун яз, вичин итим галай патахъ кьил юзуриз, зарафатрин гелез хъфена, алава хъувуна: – Ида, заз «свас» лугьуз, вич жегьиларзавайди я, я хва!

– АкI туш! – ван алаз рахана Жебес халу. – Сифте за вун жегьиларзава, ахпа вуна зун!

– Хьуй, гьа ваз кIандайвал хьуй, чан итим! Са чандин са къвал кьуьзуь, са къвал жегьил хьана кьиле фич эхир... Дуьз лугьузвани за, чан хва? – вичин итимдиз гузвай жаваб заз гайи суалдалди куьтягьна Тургъуя халади.

– Вири керчек гафар я, хала, лугьунни гуьрчегдиз авунва! – къул чIугуна за.

– Къала за, рикIелай тефенмаз, сандухдин куьлег гъин...

Тургъуя халади, экъечIна, вичин сандухдин куьлег гваз хтана, ам Жебес халудив вугана, хъфена.

– За ваз хиве кьунайни, ви вил ацукьай сандухдив чун агакьда лагьана?.. Ингье, ви почта гьа ина ава, гада... Садбур хцудани, кIантIа?

– Ваъ, бесрай, чан халу.

– Де хьуй, акI ятIа... – Жебес халуди сандух ахъайна, анай чIехи рагъу ва агалнавай конверт акъудна, ам зи вилик эцигна. – Им Шуая, вич эхиримжи гьилера Дагъдиз фидайла, ви къанницIипуд йис хьайила, вун уьмуьрдин сад лагьай гьачадал хкаж хьайила, ваз ракъура лагьана турди я... Заз почтадай ракъуризни кIан хьанай... Авунач... Квахьиз кичIе хьана... Квахьай ядигарар чахъ гзаф хьана, имни квахь тавун патал игьтият хуьн кьетIна... За жувал вегьей тIалаб кьилиз акъудна, гила зи пар кьезил хьана...

За конверт гъиле кьуна. Адан винел Махачкъалада авай зи адрес кхьенвай.

– Ибур Шуаян вичин хатIар яни?

– Эхь. Завай хабар кьуна, гьа и столдихъ кхьейди я ада. Конвертдин къене вуч аватIа заз чидач, я за хабарни кьунач... За адаз лугьунни авунай: «Ибур вуч къугъунар я? Гада вич къе-пака тIатIилриз хуьруьз хкведа, хтайла, жува гьадав вахце». «Ам хкведа, – лагьана ада. – Зун Дагъдай хкведатIа, чизвач». «Яда, абур вуч гафар я?» лагьайла, хълагьна: «Чидач, заз гьакI ава... Зун хтун хьайитIа, конверт за вугудач. Зун адан къанницIипуд йис жедалди акъвазда». Ада ви гьикаяяр, шиирар кIелнавай. Эдгьемани адаз ви тарифарнавай. Гьа чIавуз ада лагьаналдай: «Зи рикIеллама, ада аял чIавуз зал садрани къван гьалчайди туш, за ам, мектебдиз фейи сифте юкъуз анай катдайла, хкьурди я»... Хьайи кар яни?

– Эхь. Зун Шуаян хъал галай патахъ катнай... Баде – зи гуьгъуьна. Гьарайиз: «Я Шуай! Яхъ ам!» Адаз заз Шуаялди кичIерар гуз кIан хьанай... Гьа и арада, чиликай хкатай хьиз, Шуай пайда хьанай...

Жебес халуди, хъуьрез-хъуьрез, кьил галтадна.

– Заз икьван крар чидачир... Ада, Дагъдиз фидайла, гьа эхиримжи гъилера, ваз лугьудай гафар ава лагьанай. «Зун лугьуз агакь тавуртIа, и конвертда авайбур кIелайла, ам заз вуч лугьуз кIанзавайтIа гъавурда акьада» лагьана.

– Пара кьван сагърай вун, Жебес халу...

Заз мад лугьудай гафар амачир. Хъванвайдини тахъвай мисал хьанвай.

Жебес халуди садбур хцана.

– Аквазва вакай хъванвайди хкатнавайди, – лагьана ада. – Къала яхъ, ибур вав почта саламатдиз ахгакьунин сагълугъдай хъван хъийин. Мад за ваз мажбурдач. Конвертни, Махачкъаладиз хъфейла, конвертдал кхьенвай адресда къалурнавай кIвале ахъая... Къала, хкажа!

Чна, геляна, рюмкаяр хъвана...

...Зун Жебес халудин кIваляй хъфидайла, мичIи хьанвай. Тургъуя халадиз зун хъфена кIанзавачир. Адаз зун баде амачир ичIи кIвализ хъфиникай дерт хьанвайди за кьатIузвай.

– Ам аниз техъфейтIа, бадедиз гьа вич авай чкада хъел къведа, – лагьана Жебес халуди. – КIвалин гьавани дегиш хьурай, гьадан гевилни ахъа хьурай, иеси хтанвайди акурла... КIвалелни чан алайди я, гьадазни вич ичIи хьана кIанзавайди туш. Гьадазни виче эквер куькIуьрдай сад кIанзавайди я. Дарих фикирар рикIе авачиз ахлад, чан хва!

– Ингьар муаллимни, Хважа халуни такуна жедани? Хатур амукьдайди я чеб такуна хъфейтIа, – мад жуван рикIик квай са кар лагьана за, ада и макъамда заз вуч меслят гудатIа лугьуз вил алаз.

– Абур вавай акваз жедач. Ингьар муаллим, каникулар яз, Дербентдиз фенва вичин рушан хзандал кьил чIугваз. Хважани келемар маса гуз кефердихъ фейиди хтанвач. Хъфена, секиндиз ксус.

За, жув чIехи хьайи кIвализ хтана эквер куькIуьрна, дакIарар ахъайна, Жебес халуди лагьайвал, гьава дегишарна. АкI тир хьи, кIвали сифтедай, ви-

чин къенез чан алай кас хтунивай регьят хьанваз, агь аладарна, ахпа нефес къачуз эгечIна.

КIвале вири затIар чпин чкайрал, бадедал чан аламайла гьикI авайтIа, гьакI аламай. Амма виридал са гьихьтин ятIани етимвилин хъен алай. ЧIехи дегьлизда авай хьарни, гъилин регъвни, къайи кIвале авай ичIи, сад садал эцигнавай вад куьнуьни, ичIи рекъерни, рекъерай вирт акъуддай сепараторни, ичIи целерни гъарикIвиле авайди зи са рикIи ваъ, зи хамунини, зи вири чандини гьиссзавай ва икI хьунин тахсир заз жуван хиве авайди хьиз жезвай.

Тавдин кIвале цлакай шикилар аваз куьрснавай рамкайрай килигзавай зи мукьвабурни – заз чидайбуни, течидайбурни – вилера пузгъунвални ахмур аваз килигзавай хьиз авай заз.

Зи рикIик гъалаба квай. Ам зи гъилевай, Шуая заз тунвай конвертдини гена мад артухарзавай, зи рикIив гупа-гуп ийиз тазвай.

За, столдихъ ацукьна, Жебес халуди авур тагькимдизни килиг тавуна, конверт ахъайна.

Конвертда яцIу дафтар, дафтардин юкьвани адан вичин кьулай акъуднавай хьтин кьилдин са чар авай.

Сифте за дафтардай хкис хьанвай чар акъудна. Зун къах хьана амукьна. Ахпа за гъилерик зурзун кваз дафтардин чарар инлай-анлай къатадна. Зи къахвал са къат артух хъхьана лагьайтIа жедай.

Шуая заз тунвай конверт ахъайна гъилеваз, заз амукьайди жува жуваз лугьун хьанай: «Шуая ваз ракъурай чар вав агакьна, хванахва, амма вун чарчив агакьнавач».

ИкI лугьунин себебни Шуаян дафтардани кьилдин чарчел авунвай кхьинар заз течидай, за кьатIайвал, алпан гьарфаралди кхьенвайбур тир.

И гьарфар чирун патал, и дафтарни чар кIелун патал заз гзаф вахтар герек жедай.

Эдгьем Шахшаназни Дилясадиз и гьарфар чидай. За рикIяй гьайифарни чIугунай, абурувай и гьарфар вичин вахтунда чирнач лугьуз. Жедай эхир завай абу-

рувай, гьар са алпан гьарфунин къаншарда къенин чи гьарфар эцигна, заз чарчеваз ракъура лугьуз. Амма икI авун рикIел атаначир. Гила заз амукьзавайди и гьарфар жува жуваз чир авун тир.

Са кардин гъавурда зун хъсандиз акьунвай. Шуаяз, гьелбетда, завай и кхьинар кIелиз тежедайди чизвай. Ада абур гьакI кхьиналди заз а гьарфар чира, абуралди кIелиз-кхьиз чира лугьузвай.

Им Шуая, вичихъ галаз садрани рахун тавур, санал ацукь тавур, амма са гьихьтин ятIани себеб аваз заз ихтибарзавай, зак эр кутунвай касди, заз авунвай веси тир.

Ада ихьтин ихтибар заз зи бадедин хатурдай, вичин буба Чайгъун чпин кIвале картуфрин фура чуьнуьх хьанвайла, адан чуьхвенвай шалвар епинай къахчуна лугьуз ва ахпа ам вахгуз зи баде атайвиляй ва идалди, вич хатадик кутуна, дяведикай кьил къакъудай кас къутармишиз алахъайвиляй авунни мумкин тир.

Амма са кьадар вахтарилай заз ада кхьинар икI авунихъ маса себебарни авайди чир хьанай.

2-кьил

Уьмуьр давам жезвай.

За жуваз алпан гьафар чирзавай. Ахьтин мумкинвилер гзаф хьанвай. ЯтIани, им зун патал са акьван регьят кар тушир.

Къадим Алпандин тарихдикай кхьенвай ктабар акъатзавай. За абур кIелзавай. Абурук Эдгьем Шахшанан ктабар хьанайтIа, маса алимри кхьизвай тарихар генани ацIайбур, гьакъикъатдиз мукьвабур жедайди заз чизвай. Гьайиф хьи, Эдгьем Шахшан вичин ктабар акъудиз агакьначир, адав и кар ийиз туначир. Я адан кIваляй чуьнуьхай, адав Шуая вугай къадим къаргъуни майдандиз акъатна акуначир.

За фикирзавайвал, ам, чи халкьдин тарихдиз мидявал авун патал, ам кьасухдай терг авун патал ва я,

ам маса гана, адалди пул къазанмишун патал, Эдгьем Шахшанни, адан дидени, пабни яна кьенай, идалди душманри гуя лугьузвай: «Квез са тарихни авайди туш, куьн гьавая алахъмир, алахъиз хьайитIа, чна квез икI ийида, куь тарих чна гьикI кхьейтIа, ам гьахьтинди жеда».

Са халкьдин тарихни тергиз, адан чIални къвезвай несилрин рикIелай алудиз жеда. Амма маса халкьдиз ихьтин мидявал ийизвайбуруз чизвач хьи, чпин душманвилелди абуру халкьдин тарих адан векилрин рикIерани руьгьера, ивидани кIарабра чIехи тIалдиз элкъуьрзава. Гьа тIалди тарих вичел генани дериндай кхьена тазва. Ам михьиз садрани терг ийиз жедач. Виридан рикIера авай гьа тIал садра санал кIватI жеда, ам хъиткьинна винел акъатда, халкьдиз чир жеда хьи, им виридан тIал я, ам вичин а тIалдиз дарман жагъуриз алахъда. Гьа тIал алуд тавунмаз адавай виликди физ, вичин ватан кадгъуриз, цIийи несилриз ирсни умуд таз тежедайдини адаз чир жеда. Халкьдиз амукьдайди са рехъ я: сад хьана, тарихни, кьенин югъни, пакадин югъ хуьн, абурун къайгъу чIугун. Вичин юкьвай цIийи Эдгьем Шахшанарни Шуаяр майдандиз акъудун. Маса рехъ авач. Бязибуру ам ава лугьузватIа, а рехъ – ажузвални усалвал я, жува жув маса гун, жуваз душманвилерзавайбуруз гардан кIир авун я...

Зун ихьтин къайгъуйрикни хиялрик квай йикъарикай са юкъуз за кIвалахзавай издательстводиз Ингьар муаллим атана акъатна.

Сентябрдин варз яз, мектебра тарсар авай чIавуз ам атуни (ам гьакIни Махачкъаладиз са акьван кьведайди тушир) зун мягьтеларнай. «Яраб хьайи кар аватIа?», – фикирнай за.

Салам-калам гайидалай кьулухъ, зи рикIевай фикир аян хьайиди хьиз, ада лагьана:

– ЭкъечIна зун мектебдай. Хъфидач мад. Бес я.

– Вуч хьанва? Вучиз?

Муаллим са геренда, вилера амалдар хъвер аваз, зи вилериз килигиз акъвазна:

– Шаир жез кIанзава заз гила.

– Вун гьакIни шаир туширни? Вуна шиирар туькIуьрзавай кьван? – лагьана за.

– Тир. Абур гьакIан тупIал тежрибаяр тир. Гила шаирвилин квал артух жез аквазва заз.

– Ам чи гзаф лезгийриз хас кар я, муаллим,– лагьана за. – Гзафбур, пенсиядиз экъечIайла, шиирар кхьиз эгечIда. Чпини чеб акI къалурда хьи, гуя чпи и четин девирда къуьн кутун тавуртIа, лезги шиират, михьиз гьалдай фена, алабар хьун мумкин я... Вун ахьтинбурукай туш, вуна кхьейбурук кьел квайди заз чида.

– Кьелен патахъай завай лугьуз жедач... – Ада вичин портфелдай са акьван чIехи тушир рукопись акъудна. – Вуна и шиирриз са вил ягъа. Мад авайди туш. Акъудиз жерибур ятIа, жув килиг. Герек авачирбур ятIа, гадарна тур. Жуван гъил абур гадарунал фенач.

– КIелни ийида, акъудни! – лагьана, за рукопись къачуна.

Ам мектебдай экъечIун шиирар кхьиз кIан хьунихъ галаз са алакъадани авачирди аквазвай. Гъавиляй за адавай мад суал атIумна хабар хкьун тавун, адан рикIевайди тIебиидаказ винел акъуддайвал авун кьетIна.

– Ша, муаллим, хъфида чун чи кIвализ, ацукьна суьгьбетарда, – лагьана за.

– Им кIвалериз хъфидай вахт туш, я кас. КIвализ нянрихъ хкведа. Исятда са маса чка акван.

– И чи патарив, паркуна, чандар тарарин кIаник, са хъсан кафе авайди я. Кьуру чехир гузвай. Гьана фена са ихтилатарда чна.

– Кафедиз фин суваб кар я, – лагьана муаллимди. –Чебни, кафеяр, садни кьвед ваъ гьа, вири кьуд пад гьабур я. Гьиниз фин гзаф суваб ятIа, гила кьил акъуд хъия.

Муаллимдин гафарик, гьелбетда, зарафат квай.

– Сувабрин патахъай завай лугьуз жедач, – лагьана за, – амма чун фидай чка шаирар къведай чка я.

– Зун хьтин тупIалбур ахъайдани аниз? – Ахпа, вичиз аниз ахъаюн патал ред ийиз тежедай делил авайди къалурун яз, хълагьна: – Гила зунни кьуру чехирдал элячIнавайди я гьа.

– Вун ахъай тийидай са кафени авайди туш, муаллим.

– Шабал Къамкъам жедани ана?

– Гагь-гагь жедай. Гила хуьрева ам. Паб гъанва.

– Гзаф ихтилатар ава адакай халкьдин сивера... Хулиган я, папархъан я лугьуда. ЯтIани, хъсан шаир я.

– Халис шаир я.

– Халис шаир, папархъан хьайила жезвайди яни, тахьайтIа адахъ маса делилар хьана кIандани? – И суал гуналди, Ингьар муаллимдиз, зарафат кваз лугьузвайтIани, вичин шаирвал алцумиз кIанзавай хьиз тир.

– Папархъан тахьайтIани жеда. Бажарагъ, алакьунар хьун важиблу я. – Жуван жавабдалди «КичIе жемир, ви шаирвал хулиганвилер галачиз чранвайди я» лугьуз кIанзавай.

И ихтилатрик кваз чун кафедив агакьна.

Зурба чандар тарарин кIаник жагъунар галаз, кьакьан къавни алаз, кьуд пад аквадайвал хъсандиз туькIуьрнавай ахъа кафеда ацукьнавайбур лап тIимил авай.

Кафедин къвалав чIехи, вич элкъвей къеле хьиз туькIуьрнавай ресторанни гвай.

– КIантIа ресторанда ацукьдани, муаллим? – жузунна за.

– Ваъ, и ахъа чка хъсан я.

Чна кафедин атIа кьиле, иниз гьахьдай, инсанар къвез-хъфиз жедай чкадивай яргъаз хьиз, са столдихъ чка кьуна.

Чи патав официантка атана, чна адаз недай-хъвадайди заказ гана.

Чна гзаф ихтилатар авуна.

Ингьар муаллимди уьлкведа физвай кьван крарилай, гьукумат муаллимрив тахайбурув хьиз эгечIуни-

лай, чирвилер къиметдай вегьинилай, аялриз кIелиз кIан тахъхьунилай вич рази туширдакай лугьузвай.

– Вун мектебдай экъечIунин себебар гьабур я ман, акI хьайила? – лагьана за.

– Ваъ. – Вичин жавабдив ада зун мягьтеларна. – Зи себеб масад я.

– Гьихьтин?

– Къала садбур хъвана, ахъайда за ваз. Са гафуналди лугьуз жедайвал туш. За ваз гьанвай рукописни гьакIан кьуру багьна я. Зун ваз лугьудай, ваз ахъайдай маса гафар-дердер аваз аваз атанвайди я. Вун зи рикI алай ученикрикай сад я. Яб гудай, гъавурда акьадай.

– Сагърай, муаллим, сагъ хьуй вун. – За рюмкайриз чехир цана.

Чна, абур геляна, хъвана.

– Яда, Аллагь авазва-е, Ам чIехи я... – За вилив техвей, я икьван гагьда фикирдизни гъиз тежедай жуьреда ихтилатиз эгечIна Ингьар муаллим.

– Вуна икьван гагьда иман ийизвайди тушир хьи?.. Вуч хьана?

– Яда, за ваз вуч лугьун?.. Гьеле гатфар тахьанмаз, къаяр-мекьер амаз, хьайи кар я. Живни къванвай са кьуланфериз зун ксанвай кIвалин цлал алай, вич дяведа кьейи зи бубадин суьрет аватна. Рамкадавай гуьзгуь хайи ванцик зун ахварикай кватна. Аламат хьана заз, садрани ават тавур шикил къе вучиз аватнатIа? Дяве куьтягь хьана гьикьван йисар я?! Цлавай мих чкадал алама, суьретдин еб кьатI хьанвай.

Зи рикIел диде хтана... Яда, хквезвачир ам зи кIвализ. Ваз чида хьи... Кьилди уьмуьр тухуз авай вичиз. Вич тухвай кIвал я лугьузвай, гъуьлуьн кIвал я, гьаниз вафалу яз рекьидалдай вич. КIвални, ваз чизва хьи, са мертебадин гъвечIи къазма хьтинди я... «Ваз теквиликай кичIе тушни?» лагьайла, «Зун тек туш, захъ зи итим гала» лугьудай. Адав дяведай хтай са бицIи шикил гвай. Гьадахъ галаз рахаз жедай ам, чан алайдав хьиз. Дидедиз, кIвале кас тамукьайла, вичин «дарамат» чкIиз кичIезвай.

«Чна ана, шегьердай кIелерна хтайла, ви хтул ацукьарда, кIвал ацахьариз тадач, анал мертебаяр хкажда, ви кIвал чукIуриз тадач» лагьайлани, «Зал чан аламай кьван гагьда зи кIвал за хуьда! Зи къулан цIай за хуьда! – лугьузвай. – Куьне, зун амачиз, куь хиве гьатайла, гьа чIавуз хуьх!»

На идаз вуч лугьуда, яда? Диде диде я, адахъ галаз гьуьжетариз жедач. Адан гафунал гаф эцигун кутугнавач.

Аватай шикилди зи рикI тIарна, ана са гьихьтин ятIани гиман туна. Месик эх хъийиз хьанач завай. Фена зун мичIи куьчейрайтIуз Вини мягьледиз. ХъуьтIуьн къаюз, живедизни килиг тавуна. Аквада заз гьеле агакь тавунмаз: айвандихъ экв кузва. РикI аватна зи. Яраб вуч хьанатIа?! Кьуьзуь диде я, кумайди са нуькIрен чан я. Са кар хьанва ина.

ФейитIа, кIвале инсанар ава. Диде, адет тирвал, цлан кIане, чилел вегьенвай месел ярх хьанва. Пичин патав. Къунши дишегьлийри адаз теселлияр гузва: «Галай крар я! Гена гьакI хьана хъсан хьана. МасакIа хьунни мумкин тир».

Дидедин къунши Магьмуда заз лагьана:

– Зун ви патав къвез кIвачин хьанвайди тир. Ви дидеди ракъурнач. «Ахвар хамир адан. Пака ам вич къведа», – лагьана. – Ваз ни хабар гайиди я?

– Заз – бубади.

Магьмуда, вичин мягьтелвал къалуриз, вилер экъисна. Ахпа хабар кьуна:

– Гьи бубади?

– Зи бубади, яда, зи бубади... Ам за ваз ахпа ахъайда... Ина вуч хьанвайди я?

Магьмуда къуьнер агажна, лагьана:

– Къе пенсияр ганвай. Угъри атанвай ви дидедин кьваркьуник квайди къакъудиз... Чинал лакъабни алаз. Хкудна ви дидедин «миллионар» хъуьцуьгандин кIаникай.

И арада дидедин вичин ван хци жеда:

– Угъри атанвай, хва, зи кIвализ. Тухвана зи пенси, гелни галачиз... Атайвал чирни хьанач. Ахварин

хиялда авай зун. Угъриди хъуьцуьгандик гъил кутурла, хабар хьана. НафтІадин лампадин экуьнал адан чин аквадайвал тушир зи буьркьуь вилериз. Гъил вегьейла, адан чина лакъаб авай хьтинди тир. Ахпа за купІар хадай нажах кьунай. Ам хьайивал хьуй лагьана угъри галай патахъ гьалчна. Галукьай хьтинди я вакІан хцихъ... Гьарай акъатна адай... – Дидедик вичи ажузвал хиве кьун тавуни руьгь кутунвайди аквазвай. – Ахпа за къуншийриз эверна...

Зун нажахдиз килигна. Адал рикІивайни ивидин гел алай.

Дидедин къулав гьамиша купІар, гилигар хун патал гъвечІи нажах жедай. Ам и кІвале адахъ авай са куьмекчи тир. Амай кІвалахар зани зи папа ийизвай, къуншийри куьмекар гузвай.

– Нажах михьмир! – тагькимна за, угъридикай авай хъиле къенер куз, ам гъиле гьатдайдак умуд квез. Исятда ам кьаз хьанайтІа, ам за, чар хьиз, кукІвардай.

Пакамахъ зун мектебдиз кІвалахал фена. ЧІехи классрикай сада аквада заз са ученикдин яб кутІуннава. ТІвар адан за кьадач. Килигиз акъвазда зун идан вилериз. Яргъалди. Зи рикІиз са вуч ятІани аян хьанвай. Класс зи гъавурда акьазвач, вучиз зун идаз килигзаватІа. Ученик зи гъавурда акьуна. Ада кьил куьрсна.

Тарс куьтягь хьайила, за классда авайбур вири дегьлиздиз акъудна. Зи шак фенвай ученик туна. Заз сифтедай адан хуралай кьуна ам са-кьведра хъсандиз цлахъ гелягъиз кІанзавай, амма за жува жув хвена. Мектебдиз, жуван пешедиз ва яшдиз гьуьрметна.

– Вач, – лагьана за идаз, – на накь йифиз зи дидедивай чуьнуьхай пул гахце адав ва адавай гъил къахчун тІалаба.

Сифтедай ам, са акьван викІегьвал гвачиз, хиве такьаз алахъна. Вичиз хабар авачир кьасар авуна.

– Ви япухъ галукьай нажахдал ивидин гел алама. Ам ви иви яни-тушни чирун са акьван четин кар туш, – кьетІидаказ лагьана за.

Ученик гъуьргъуь хьана, адан кьил вич вичелай куьрс хъхьана:

– Муаллим, гъил къахчу. Хьана завай са ахмакьвал. Пул за вахгуда! – Ада къултухдай акъудна столдал пул эцигна.

– Вуна нивай къакъуднатIа, гьадав вахце! – лагьана за.

– Завай жедач... КIантIа зун ягъ, кIантIа рекьикь, чан малим. Ви гъиляй къведай гьи жаза хьайитIани кьабулиз зун гьазур я, анжах ахьтин жаза ваъ!

Зун, дидедин пул къахчуна, ракIарихъди фена. Маса гаф-затI лугьуз заз кIан хъхьанач. Зи рикI ханвай. Заз жегьил угъри я цларихъ гелягъизни кIанзамачир. Угъривал жазайривай акъвазариз жедай азар туш. Гьавиляй зун киснавай.

Ученикди зи гуьгъуьна саки ялвар авуна:

– Чан малим, ваз минет я, за авур алчахвиликай садазни лугьумир ман. Я мектеда авайбуруз, я зи диде-бубадиз...

Зун акъваз хьана:

– Зазни, хъсандиз яб це, ваз ийидай са тагьким ава, гьам на кьилиз акъудайтIа, зун рази я.

– Заз кьилиз акъудда, лагь!

– Мад жув заз къалур хъийимир. Зун аквадай чкайрай фимир! Зи вилик кват тийиз алахъ!

Зун классдай экъечIна, директордин кабинетдиз фена. Къачуна са чар, кхьена за арза, зун мектебдиз хкведач лагьана. «Гьа жуваз къвезвай пенси заз кьил хуьз бес жеда», – лугьузвай за жуван рикIяй. Ахпа хьайи-хьайивал адаз ахъайна.

Директордиз заявление къазуниз кIан хьана, зун чIалал гъиз кIан хьана.

– Чна а гада мектебдай акъудда! И ви арзани за къазунда!

– На къазунайтIа, за мад кхьида! – лагьана за. – Зун хкведач!

– Я стха, – лагьана эхирни директорди, – за и амай са четвертда цIийи муаллим гьинай жагъурда?

Йисан эхирдал кьван хьайитIани кIвалах хъия. Амай аялрин, ви тарсарал икI алайбурун тахсир вуч хьуй? Ваз са угъраш акваз кIанзавач лугьуз, гьабурун пайни жувакай атIун дуьз туш эхир.

За фикирайла, адан гафар дуьзбур тир.

– АкI ятIа, йисан эхирдалди хьуй, – лагьана за. «Ингье, – лагьана за жува жуваз кIвализ хъфидай рекье, – на тарсар гузвайбурукай къе садакай угъри хьанва, пака масадакай къагьбе жеда, муькуьдакай инсанар ягъиз рекьидайди хкатун мумкин я. ЦIийи девирдин бетIихарни, сардарар. ЧIуру, угъраш вахтар алукьнава. Муаллимрихъни, тарсарихъ, насигьатрихъни хъсан чешне къалурунихъ метлеб амач. Вири дугъри ва хъсан крар, мурадар кIурарик вегьенвай вахтар атанва. Гьар сада вичин гъиляй къведайди ийизва. ГьакI хьайила, ихьтин вахтунилай гуьгъуьна амукьун, ам алатна, вилерикай квахьдалди жуван кам явашарун хъсан я. Вучиз лагьайтIа ахьтин алчах замандилай, адан угъраш къайдайрилай кам яна физ жедач, абуру вун, уьленди хьиз чIугвада, вакайни вири хьтинди, ягь-намус гумачиз крар ийиз кIандайди жеда. Гила вирида кьазвайди телевизордай гузвай терхеба тербия хьанва. Халкьдин тербия, ацукьунин-къарагъун, жув гьикI тухвана кIандатIа чирдай рекьер-хулер герек амач...»

Дуьнья михьиз пунай акъатнава... Зи диде я лагьана ваъ, кьуьзуь, патав куьмек гвачир ксаривай къакъуддайбуруз майдан вучиз жезвайди я? Вучиз акI ийиз тазвайди я? Гьукумат гьина ава? Гьукуматдин тумуна кьакь амач, вич русвагь хьанва, абурдай аватнава...

Зун буба авачиз, недайди, алукIдайди авачиз чIехи хьайиди я. Диде колхоздин кIвалахрал жедай, зун гъвечIи вахар галаз кIвале, гьаятра, куьчейра. Къацу ратIралай векьер недай чна гишила. Салан пипIерай кьачIар жагъурдай... Фена санай са затI чуьнуьхун рикIелни къведачир.

Мектеб куьтягьна, Махачкъаладиз фенай зун. Автобусар авайди тушир. Къав алачир, чи Хважадин

хьтин са машин гьалтна зал къунши хуьре. Дербендиз физвай. Гьада акьахна зун. Кузовда маса ксарни авай. Зи къаншарда зи яшара авай са иер руш ацукьнавай. Кьилел цIару фите алай, къуьнелай метIерал кьван тIарам чIулав кифни авахьнавай. Зи шалвардин мет акъатнавай. Дидедиз анаг кашаб хъийидай чIулав гъал жагъаначир, за лацудав хцуз туначир. ТIвек са акьван екеди тушир. Къунши хуьруьз эвичIдай рекье тIекв чIехи хъхьанай... Рушакай регъуьла зун кьве гъиливни шалвардин мет кьуна ацукьнай. Фурар-къванер квай рехъ яз, машин хкадариз, галтад жез физвай. Завай мет ахъайна машиндин борт кьаз жезвачир. Зи кьил, къуьнер хъсандиз бортунихъ галукьзавай, амма за метIелай гъилер алудначир. Рушан патав кьилел бармак алай, гъиле аса авай, галифедин шалварни хромдин хахулар, хахулрин винелайни чин алачир резиндин калушар алай кьуьзуь са итим ацукьнавай. Ам заз килигдай, амма са гафни лугьудачир. Анжах гагь-гагь рехи къалин, кIвенкIвериз тикна звар ганвай спелривай хъвер гвязавай хьиз жедай. Дербентдив агакьайла, кьуьзуь бубади заз лагьана: «Гардан кIирмир, чан хва, рикI дарихармир жуван. Вири хъсан жедайди я». Ада кьатIанвай зун буба дяведай тахтай етим тирди. А рушни, аквар гьалдай, адан хтул тир. Гьадан бубани, белки, зи буба хьиз, дяведай хтанвачир... Ахпа зун поезддаваз Махачкъаладиз фенай. Гьана жув хьтин буба авачирбурухъ галаз таниш хьана, са къаридин подвалда са пIипI кьуна, гьа къаридивай чIулав гъални раб къачуна жуван шалвардин мет кашаб хъувуна... Амма садрани зи рикIел санай са затI чуьнуьхун атанач. Вучиз лагьайтIа дидеди заз, вахаризни ван жедайвал, лугьудай: «Килиг гьа, бала, чарадан цIамни кIан жемир, къачумир, чуьнуьхмир. Ам гунагь я»...

Ихтилатдал хквен ман... Дидедин пенси чуьнуьхай угъри кьур йикъан гуьгъуьналлай йифиз заз буба ахварай акуна. Вич заз садрани такур буба. Зун хайи кьве йикъалай дяведиз фейи буба. Заз анжах цлаллай

шикилдай чидай буба. Хкуникай галатна аватай шикилда авай буба.

Адан и суьретдихъ вичин кьилдин тарих ава.

Дяведай дидедиз бубадин бицIи шикил хтана. Документрал алкIурдай хьтин. Ам диде патал чIехи шадвал ва зурба ядигар тиртIани, диде адан куьлуьвилел рази хьанач. Адаз ам чIехи ийиз кIан хьана. Адаз и кар ийиз куьмекдай касни адаз бахтуни гана.

Чи хуьруьз а ифей йисара яргъал Украинадай дяведикай катна атанвай са шикилчи дишегьли аваз хьана. Адаз хуьруьн мектебдин общежитидай (анаг маса хуьрерай къвезвай ученикар паталди тир) са кIвални ганвай, хуьруьн мектебда шикилрин тарсунин сятарни. Адан тIвар Татьяна тир. Дидеди адаз Тани лугьудай. Ахпа чнани, зани, къуншийрини, хуьруьнвийрини, гьакI лугьуз хьана. Дидеди бубадин шикил гьадаз къалурна ва адавай ам еке авун тIалабна. Таниди и тIалабун шадвилелди кьабулна. Саки са вацра кьван дидеди ам чи кIвале хвена. Шикил гьазур жедалди. ЧIехи табагъ чар жагъурун четинз акъвазнай. Ахьтинди гьат тавурла, эхирни дидеди кIвале авай гамунин чешне алай чIехи чарарикай сад гъана Танидив вугана: «Идан далу патал чIугу».

Шикил чкадиз кьвер кьван Таниди ам садазни къалурначир. Ада, тарсарай хквез, кьилдин кIвале кIвалахдай. Къеняй рак агалдай, садни аниз ахъайдачир. Диде и кардал мягьтелни жедай, гагь хъелни къведай. Таниди адаз сабур гудай. «Са тIимил сабур хъия, ахпа ваз аквада...», – лугьудай ада.

Шикил гьазур хьана, дидедиз къалурай береда, дидедилай бахтлу кас а чIавуз бажагьат хьанай. Дидеди шикилдиз, шехьиз-шехьиз, теменар ганай! «Вун хтуй – рагъ хтуй!» лагьанай. Ахпа ада Танидиз теменар ганай, чан-рикI авунай, гуя Таниди адан гъуьл дяведин цIай ахкъудна хайи къулав хканвай. Рангаралди янавай шикилдай буба рикIивайни чан алайди хьиз аквазвай. Гьа шикил кIвале аваз, дидеди кIвале

итим аваз гьиссзавай. Таниди авур и ядигар гьакьван гьейбатни къуват авайди хьанай.

За жуваз кІвалер эцигна, аниз экъечІайла, дидеди а шикил вичи зи кІвализ гъана: «Им ви цлал хьурай. Вун буба авачиз чІехи хьайиди яз гьисабмир, ам датІана вахъ галайди хьиз гьисс ая, хва. Хтулриз гьам, гьадазни хтулар акваз хьурай». Адаз, рикІивайни, а шикил чан алай, дяведай хтанвай зи буба хьиз авай. «Бес ваз вуч хьуй, я диде? И шикил гьа алай чкадал тун герек туширни?», – лагьанай за. «Ваъ, заз гьа гъвечІи шикил бес я,– жаваб гана ада. – Ви буба гьамиша гьа са мертебадин къазмада жедач кьван. Адаз цІийи кьве мертебадин кІвалер эцигдай мурад авай. А мурад вуна кьилиз акъуднава, хва, сагърай вун. Гьа инаг гила адан чка я». «АкІ ятІа вунни хъша ман жуван итимдихъ галаз иниз», – макъамдикай менфят къачуна, гьамиша вилик квай месэла арадал хъивегьна за. «Зун – ваъ. Итимди заз зал чан аламай кьван гагьда кІвал ичІи мийир, ам чукІурмир лагьанвайди я. За гьа веси кьилиз акъудун лазим я. ЧІехи шикил ина хьайитІани, адан руьгь гьана, вичин кІвале, зи къвалав гвайди я, хва, зак ктадмир. Зун алайнал тур».

Шикилдин и тарих квелай эгечІайди тир-е? Заз акур ахварилай. Заз буба ахварай акунай.

Физва ам, чин чІуру яз, хуьруьн куьчедайтІуз. Шинелни ала адал, кьилел пеле гъед авай пилоткани ала. Яракь-затІ гвач. Юкьва чІулни ава. КІвачерал чІуп-чІулав хахуларни ала. Зунни идан гуьгъуьнава. Мягьтелни я зун ам залай жегьил я лугьуз. ЯтІани адаз са гаф лугьудай жуьрэт захъ жезвач. Физва ам вичин кІвализ. Са мертебадин. Зи дидедин, вичин папан патав. Гьахьзава ракІарай къенез. Зун гьаятдал къах хьана алама. Ахпа экъечІзава ам дидени галаз къецел. Зун вилерин чІалахъ жезвач. Ибур кьведни залай жегьил я. АкІаж хьанвай, юкь гьалт хьанвай дидени икІ садлагьана жегьил хъхьуни зун теспача авунва. Са патахъай заз хвешини хьанва, икІ хьанва

лугьуз! Ихьтин аламат вилералди акуна лугьуз! Фикирда за, язухди: «Са вахт хьайила, зунни, зи кайванини и саягъда жегьил хъжеда». Аквада заз: бубади диде гъил кьуна зи патав гъизва ва атIугъай, эмир гудай ванцелди заз лугьузва: «ХутахдатIа, хутах им жуван кIвализ, тахьайтIа ам за жувахъ галаз хутахда!» «За хутахда, дах!», – лагьана, буба къужахда кьаз кIанз кам виликди вегьена за... Гьайиф, гьа и камунин кьиле зун ахварай аватна.

Вучда за? Дерт гьатна зи рикIе. Бубадиз закай хъел ава. За гьам гьадан, гьам дидедин вилик чIехи гъалатI ахъайнава.

Фида зун тади кваз дидедин патав. Зак квай гьерекат акур хуьруьнвиярни са жуьреда заз килигзава. «Ана вуч хьанва, я муаллим? Хьайи кар-затI авани?» Ибурун кьилиз дидедихъ, кьуьзуь инсан я ман, кьулухъ элкъуьриз техъжедай са кар хьанвай хьтин фикир къвезвай жеди. За, гъил гьалчна, гьерекатзава.

Дидедин кIвализ агакьайла, ада вичин багълама кIватIзавай, гуя им са гьиниз ятIани физ гьазур жезва.

– Вун гьиниз я? – хабар кьуна за.

– Зун ви кIвализ. Ви бубади заз ахлад лагьанва ви патав. Гзаф хъел кваз рахана ам зав.

– ГьикI?

– Ахварай акуна ам заз накь йифиз. «Хъвач, хцин патав ахцукь! Текдиз ина ви кар авач!», – лагьана, хва, ада. – «Бес и кIвалин аявал ни ийида?» лагьайла, ви бубади лагьана: «Чи хва килиграй кIвалериз, гьада гьялрай, вуч ийидатIа».

– Килигда зун, диде, килигда! КIвалер за хуьда, ви рикI дарих жемир! – хвеши хьанваз лагьана за.

– Абур ви мурадар я, хва, Аллагьди агалкьаррай абур. Заз абурал алава маса килигун я кIанзавайди.

– Вуч килигун, я диде? – мягьтел хьана зун.

– Заз гаф це: зун рекьидалди вуна йифериз и кIвалин айвандик экв тада, хъуьтIуьз къула цIай твада лагьана.

– За гаф гузва ваз. За жугъунар цIийи хъийида, рак-дакIар цIийи хъийида, къавал мад са мертеба хкаж хъийида... ЦIаяр, эквер чаз багьаз акъвазда, диде. Ам садани ийидай кар туш.

– Ваъ, акI зун рази туш! Вири авайвал тур. Анжах йифиз айвандихъ – экв, хъуьтIуьз – къула цIай! Зи гаф гьахьтинди я. КIвализ килигун гьакI лагьай чIал я. ТахьайтIа чи айвандихъ чубарукар, лифер хкведач. Йифиз виридан айванрик эквер хьайила, ви бубадин айвандик вучиз жедач? Ана бубадин руьгь ялгъуз жедайвал тахьуй, хва. И кIвал адан эбе я, ам масанал фидач.

– Хъсан я, диде чан, гьа вуна лагьайвал ийида за! – рази хьана зун. – Ша, акьах гила зи кIула!

– Вув, я чан бала, вуна вуч лугьузвайди я? Зун зи кIвачераллаз хкведа.

– Ваъ, ваъ, диде чан! Ви кIвачериз рехъ яргъи я, – гафунал кIеви хьана зун. – Аял тирла на зун кIулай авудай туш. Гила заз вун кIула кьадай са бахт це.

– Айибда, я хва, инсанри!

– Айибрай! Ахьтин айиб за кьабулда, диде! – лагьана, вегьена ам за кIулал вичин багъламани гваз. Хуьруьн са кьиляй муькуь кьилиз кьван кIулаллаз хутахна... Садани айибнач. «Хва я вун, хва!» лагьана заз кимеллай итимри. Папарини, вилер фитейрив михьиз, лагьана: «Яллагь, ви чан сагърай, чан муаллим!»

Ахпа за дидеди лагьайвал авуна: бубадин кIвале экв кукукIуьриз, къула цIай хуьз хьана. Зи хва армиядай хтайла, чна а кIвале адаз мехъер авуна, ам свасни галаз бубадин кIвале ацукьарна. Гьа чIавуз диде секин хьана. Гила вичиз кьейитIани къайгъу амач лугьуда. ТахьайтIа, акьван чIавалди «алад бубадин кIвализ, къула цIай тур, айвандик квай лифериз твар це» лугьуз жедай. Аламатдин дишегьли я, диде я, – вилериз нагъв хъиткьиннаваз кьил галтадна Ингьар муаллимди. – Ада буба кьена лугьудай чар хтайдалай кьулухъ са мехъерикни кьуьл хъувуна-

чир... Мадни са кар авай. Стха, буба, хва кьейи лезги дишегьлийри чпин кифер атIудайди ваз чида. Зи диде гьа чIавуз са кифер атIунал акъвазначир. Кьамухъай гьар чIарар къалин хъхьайла, абур ада зав тваз тадай ва вичин кьил шуткьудив кутIундай. Яни ада уьмуьрдин амай вири паюна киф атIузвай, кьейи гъуьлуьхъ вичин яс давамарзавай... Вун гьикаятчи я, ваз ихьтин крар чир хьана кIандайди, вуна абурукай кхьена кIандайди вуна кьатIузвайдал шак алач. Ваз чпин кьамаллай чIарар кьилин кукIвал кьван къведалди тваз тазвай къарияр акуртIа, (ваз акунвайди я, ви рагьметлу баде гьахьтинди тир) чир хьухь хьи, а кьуьзуь папариз уьмуьрда зурба хажалатар хьанва ва абуру чпин яс давамарун яз киф храдай чIарар хтуниз манийвал ийизва...

Зун Ингьар муаллимдин ихтилатди къарсурнай. За адаз ийизвай гьуьрметни, гузвай къиметни са шумуд къат къалин хьанвай. РикIивайни, адан рикIе авай кьванбур гзафбуруз лагьана, гзафбурун япара, рикIера цана кIанзавай ихтилатар я. Гьар гъилера вич гьалтайла, и касдивай вич амайбурун вилера са кIарцIин мад хкаж хъийиз алакьунал зун гьейран тир.

– Гила зун ви гъавурда акьуна, муаллим. Вун, мектебда амачизни, зурба муаллим я. Ви сагълугъдай! – лагьана, рюмка хкажна.

– Яда, а еке гафар тур... Гила зи рикIизни регьят хьана, жуван дердер ваз ахъайна... Яб гунай сагърай вун! – ахпа Ингьар муаллимди садлагьана ихтилат дегишарна.

– ГьикI я? Шуая ваз чар тунвай лугьуда... КIелнани? Вуч кхьенва ада?

– За гьарфар чирзава. Алпан гьарфар. КIелиз агакьнавач.

– Аламатдин инсан тир... Гьам кьейидалай кьулухъ хуьр ичIи жез эгечIна... Жегьилар акъваззамач, экъечIиз патал физва. Хъсан хабарар кьит хьанва, чIуру хабарар – бул... Гуя чал са чIехи гунагь ала...

Халкь хирде жезва... Жезвай гьакимар бегьембур жезвач, ахьтинбуру къадим халкь гьакIан гьал кумачир лахлахдиз элкъуьрда, икI амукьайтIа...

За са гафни лагьанач, къул чIугун яз кьил эляна. Гафаралди вуч лугьудатIа заз чизвачир. Муаллимдин гафарик кьел квай.

ЯтIани, адан фикир давамарун яз, са ара гайидалай кьулухъ, за лагьана:

– Вири уьлкве чкIанва эхир... Са чи хуьр туш икI хирде жезвайди.

– Инсанвилер, намус, ахлакь квадарайла, чкIизвайди я уьлквени. Шуай хьтин ксар кваз такьурла, абурувай яргъа жез алахъайла... Саки са агъзурни вад виш йисан къене а касдин тухумди несилдилай несилдалди ВачIедин кIвални, ана авай къадим къаргъуни хвена... Чалай са гьам хуьн патал са затIни ийиз алакьнач. Гила ВачIедин кIвални амач, къаргъуни амач... Хуьр лувар атIай лекь хьиз хьанва...

– Шуай бедбахтвилик акатна ваъ, са ни ятIа кьена лугьузвани вуна? – хабар кьуна за.

– Эхь, яда, эхь. Зун гьа чIавузни и фикирдал алайди тир, гилани. Хуьруьнвияр гьакимрин гафарихъ агъана, тахьай залзалайрихъ агъана. А чIавуз хьайи мусибатдин тум-кьил чириз алахънач... ВачIедин кIвал хъиткьинарна. Гьа хъиткьинин ван я МуркIадин дагъдин «кавални» вахт тахьанмаз галудайди. Зи рикIи гьиссзава. Хъиткьинарайдини вуж ятIа зи са рикIи ваъ, кIарабини кваз гьиссзава.

– Вуж хьуй ам?

– Мад вуж жедайди я кьван? Авайди гьа сад хьайила?

– Сардар?

– Эхь, гьа кицIин хва кицI! ТIвар кьамир адан и фу незвай чкадал!

– Субутдай делилар авач эхир.

– КъекъвенайтIа, жагъидай тир. Чун къекъвенач... Чи саймазвили, чи къенивили, чна гьакимриз, гьукумдиз ихтибар авуни чун чи тарихдикайни, чи

зигьиндикайни, чи ахлакьдикайни ийизва... Са вахтара, жуван жегьилвиляй-ахмакьвиляй, за Шуяяз Аллагь авайди туш лугьуз хъуьруьнардай тир... Гила заз регъуь жезва. Жуван гафарикай. Жуван тахсирдикай низ лугьудатIа чизвач... Женнетар-жегьнемар авани-авачни завай лугьуз жедач, амма акьулда гьакь тийидай, ам агакь тийидай крар и чилелни, каинатдани гзаф ава. Гьа агакь тийизвай, гьа чи акьулдин, чи илимдин тIем акакь тийизвай вири къуватрин тIвар Аллагь я. Гьабурай кьил акъат тавуна амай кьван вахтунда гьакI яз амукьда. Гьа къуватар я, чилин винел гьахъ квадарайла, гьахъ авайди къалур хъийизвайди, уьлквейри, гьакимри чпин къуватни дамах къалурдайла, абурун ажузвални фагьумсузвал маса гьич садан рикIелни текъведай хьтин къудратдалдинини гужалди къалурзавайбур... Шуяяз гьа къуватрикай хабар авай...

3-кьил

Йикъарикай са юкъуз заз Андрея Москвадай зенгна.

Салам-каламдилай, кIваликай-йикъакай, сагъламвиликай адетдин хабарар кьурдалай гуьгъуьниз ада къаб алай хьтин жуьреда, ванни са вуч ятIани тежедай хьтин кар хьанвайди хьиз авуна, лагьана:

– Вун Москвадиз атана кIанда, стха.

– Хийир-хабар? – япар хкисна за.

– За ваз зи мехъерик эверзава.

– Жеч! – хвеши хьана заз. – Мубарак хьуй! Вун рахазвай жуьредай вун чIехи хьанвайди аквазва, дуст... Вуч хьана? Паб гъуник хев квай тушир хьи ви? ГьикI чрана вун?

– Яда, – и гаф ада лезгидалди лагьана, – дидеди ультиматум эцигна заз: «Паб гъайитIа гъида, тахьайтIа за вун хвавиляй атIуда!»

– Молодец Арина Фёдоровна! Халис диде я! – лагьана за. – ТахьайтIа, дуьз жезвачир эхир, садбуру

папар гъана, аялар хьана, чпиз галтIам ягъна, муькуьбур чпиз цIингавар ягъиз.

– Яда, захъ зи планар авай тир ман... Зи бизнес... Мад ваз чида хьи.

– Паб гъайила, бизнес чIур жедани кьван?..

– Вунани гила кицIер элуькьармир ман, гада, гъавурда такьадай кьасариз...

– Мехъер вуна гьина ийизвайди я? КIвале? Ресторанда?

– Чи кIвалин къвалав цIийи ресторан ахъайнава – «Сакля горца». Гьана жеда. ГъвечIи ресторан я. Эвернавайбуни са акьван авайди туш. Къуншияр, зи амадагар, дустар я.

– Ваз инай кIани затI-матI авани?

– Ваъ... Анжах кьве хъсан зуьрнечини далдамчи хьанайтIа кIандай. Ресторанда ахьтинбур авач.

– Яда, ам вуч «Сакля горца» хьурай, зуьрнени далдам авачир? – зарафатна за.

– ГьакI хьанва ман.

– Яда, Песен Москвада амайтIа, гьикьван хъсан тир? – лагьана за. – Ваз ам гьиниз хъфенатIа чир хьаначни?

– Зун Армиядиз тухвайла, ам Москвадай хъфена. Гьавиляй таз хьанач жеди са адресни... Завай ам жагъуриз хъхьанач. За адаз кхьей чар элкъвена хтанай. Гьа вичиз чидайвал кьил элкъвей са патахъ фейи хьтинди я.

– Белки, садра гьалт хъийин... Зуьрнечиярни далдамчи за ваз Махачкъаладай гъида, дуст.

– Сагърай, чан дуст! – лезгидалди, гафар са-сад хкягъиз, лагьана Андрея. – Чна вун вилив хуьзва. Пабни, аяларни галаз.

– Пабни аялар гъиз жедатIа чидач. Паб кIвалахаллайди я, ам ахъайдайди туш, аяларни мектебда ава. Зун азад къуш я. Сагърай, дуст.

Андрея политехнический техникум куьтягьна, Армияда къуллугъна, са кьадар вахтунда вичин пешедай кIвалахна. ЦIийи вахтар алукьайла, ам бисне-

сдал элячIнай. Бизнесни компьютеррихъ галаз, абур маса гунихъ, абуруз талукь технологийрихъ галаз алакъада авайди тир. Адан крар четинз-четинз вилик фенай, манийвилер, акатунар-хкатунар гзаф хьанай. Абур яргъи, бизнесдик кьил кутунвай виридурун кьилел къведай, виридуруз чидай крар я. Абурай виридай Андрей сагъ-саламатдиз акъатнай ва гила вичин кар чкадиз къведай гьалдив агакьнавай.

Мехъер авуник адан хев квайди тушир. Гила ам Арина Фёдоровнади хъсандиз гъиле кьунвайди аквазвай...

Шуаян кхьинрай кьил акъудунал алахънаваз, зун Андреяз талукь гзаф крарилай гуьгъуьна амукьнавай, заз чин тийидай сирер тIимил авачир.

Кьве зуьрнечи – макьам ядайдини зил кьадайди – ва далдамчи жагъурна, абурухъ галаз меслятар авуна, гьабурни галаз зун мехъерин юкъуз самолетдаваз Москвадиз фенай.

Андреян кIвалел фидай вахтар авачир. Алай чка чиз, чун «Сакля горца» ресторандал фена. За кьве еке кIунчI цуькверни къачунвай. Сад – Арина Фёдоровнадиз, садни – Андреян сусаз. Дамахарнавай, кьилин чIарар кьамал тIарам са кIватI авунвай, шад ва важиблу мярекатрик алукIдай яргъи вили булушка алай, вичин яшарилай жегьил хъхьана аквазвай Арина Фёдоровна, зунни кьавалар вилив хуьз, чун вахтунда агакьдатIа лугьуз, гъалаба кваз, ресторандин ракIарин вилик акъвазнавай.

– Я хва, вуна зи рикI акъудна хьи агакьдалди! – Арина Фёдоровнади зи вилик зверна, зун кIеме туна, заз теменар гана.

– Мубарак хьурай квез хцин мехъер, Арина Фёдоровна! – За адав цуькверин кIунчI вугана.

– Ви паб, аялар вучиз гъанач? – вилера ахмур аваз килигна ам заз. – Зи вил алайди тир.

– Паб агакьдайвал хьанач. КIвалахдилай ахъайнач. Гьадани квез мубаракзава. Аяларни мектебда ава.

– Сагърай гьамни, аяларни.

– Гила ви рикI динжарнани хци?

– Авуна! Гила кьванни авуна. Адаз свас гъваш лугьур кьван, лезгийри лугьудайвал, зи мез чилел аватна хьи. Закай фадлай баде хьана кIанзавайди тир! Лайихлу тушни зун баде хьуниз? Заз ахьтин ихтияр авачни?

– Квез вири ихтиярар авайди, Арина Фёдоровна!

– Ширинат хала! – кьил вине кьуна, дамахни шадвал кваз, чинай экв чкIиз, зи гафар туьхкIуьр хъувуна ада.

– Эхь, чан Ширинат хала! – лагьана за. – Ваз куьмекдай кас авани? Эсмер акквазвач хьи? Зи гъвечIи вах?

– Вуч? – мягьтел хьана Арина Фёдоовна. – Ваз чизвачни?

– ГьикI заз чизвачни? – гила зун мягьтел хьанвай.

– Эсмер свас я! Андреян свас я!

– ГьикI?

– ГьакI! Зун ахмакь яни ахьтин руш гъиляй ахъайиз?.. Вуна ам кIелик экечIиз чи кIвализ гъайи юкъуз ам заз зи гададин свас жедайди яз акунай... Вуна ви дустуниз гьахьтин чIехи савкьват авуна, чан хва. Сагърай вун!

– Вах гъуьлуьз физва, стхадиз хабар авач! Аламат я! – зарафатни кваз, рикIивайни яз лагьана за.

– Ам, абур иниз атайла, чпивай хабар яхъ! – хъуьрена Арина Фёдоровна. Ахпа абур гьахъар хъийиз алава авуна: – Абуру ваз Жебесавай чир жеда, гьада ваз лугьуда лагьана фикирнавай.

– Хъсан хьана Жебес халудиз хьайитIани хабар хьана. Заз гьадазни течизвай хьиз авай.

– Адаз чизвайди я. Рухсатни ганвайди я. Къе телни ракъурнавай вичнн тебрикарни алхишар аваз...

– Вун чамран устагъ[1] я. Вун, кIан ятIа, чамран шагьиддин къвалавай ацукь. – Арина Фёдоровнади «

[1] *Устагъ* – дуст. Бязи лезги хуьрера мехъерин жегьилрин кьиле жедай касдиз, яни чамран кIеви дустунизни икI лугьуда.

устагъ» гаф лезгидалди лагьанай. Адан рикIел и гаф аламукьуни зун гьейранарнавай.

– Чи мехъеррик устагъар чамран къвалав ацукьдайди туш кьван...

– Заз чизвай вуна гьакI лугьудайди. Андреязни чизвай.

– Устагъди мехъер гурна кIандайди я, кьуьлерна кIандайди я. Им са патахъай. Муькуь патахъай Андрей зи стха я, Эсмерни зи гъвечIи вах. За и кьве мукьвавилизни талукь кьуьлерни авуна кIанзавайди я.

– Ви хиве мад са мукьвавилин везифа авайди я! – амалдарвилелди лагьана Арина Фёдоровнади.

– Вуч везифа? И мехъерин иесийриз чидайди заз сюрпризар авун тахьуй гьа?

– Ам ваз ахпа чир жеда, – лагьана, ада зунни захъ галай пуд лезги кьавал кьилдин столдихъ тухвана. – Инал квез садани манийвалдач.

Ресторандин са акьван гегьенш тушир зал дагъвидин кIвализ ухшарди яз туькIуьрнавай хьиз акквазвайтIани, столрин арайра тIваларикай хранвай жугъунар хьтинбур, гьар жуьредин гетIеярни кутарар, цурун гичинар, кварар авайтIани, са цал Къафкъазда хранвай, вичелни хенжелни тфенг куьрсарнавай гамуниз ухшар яз туькIуьрнавайтIани, муькуь цларал, гуларал дагъларин, лекьерин, чубанринни суьруьйрин, балкIанраллай инсанрин шикилар алайтIани, са пипIе лампайрин куьмекдалди кузвай цIуз ухшар экв кузвай къул хьтинди авайтIани, официанткайрални официантрал, гьакI са къерехда авай музыкантрални чергес-чухваяр алайтIани, ина авай гьава дагъларинраз тIимил ухшар тир. ЯтIани, мехъер – мехъер я. Иниз атанвай гьар сада, ам гурлу авун патал, кьуьлералди, манийралди, тостаралди, рикIин къеняй ийизвай шадвилелди жуван пайни кутун герек я, тахьайтIа ам мехъер хьиз жедач.

Свасни чам залдиз къведай чIавуз зуьрнеярни далдам ягънай. Свас кIвализ гъидайла ягъдай макьам. АкI тир хьи, зуьрнейри рестоандин къавар алудзавай. Гила заз инаг дагълариз мукьва хьанвайди акквазвай.

Арина Фёдоровнадин вилерилай накъвар физвай, ада абур бицIи лацу яйлухдив михьзавай.

Андрейни Эсмер чеб чпив кьунвайдал гила зунни рикIяй рази хьанвай. За абур къведни къужахда кьуна, мубаракна, сусан гъиле жува гъайи цуькверин кIунчIни туна, кьведан япарни, абуруз ван жедайвал, жувахъди авуна, кIевиз лагьана: «Икьван чIавалди закай чуьнуьхунай квел жерме ала, квехъ галаз зун кьилди рахадайди я, кIевиз акъваз!»

Абур хъуьрена, чеб гьазур я лагьана.

Мехъер, эвернавай ксар гзаф туширтIани, гурдаказ, шаддаказ кьиле фенай.

Тамадади, мехъер эгечIнавайди малумарна, вичин адетдин тебрикринни алхиширин гафар лагьайдалай гуьгъуьниз Жебес халудин яргъи, гафарни, пулни гьайиф татана, жезвай мехъерал рикIин сидкьидай рази ва шад яз, ракъурнавай тел кIелнай. Ана вичин патайни, вири мамухвийрин патайни Арина Фёдоровнадиз, Эсмераз ва Андреяз мехъер мубарак ийизвай. «Куьн Алпан дагъдин веледар я, – кхьенвай Жебес халуди,– куь кьведан алакъайрани, куь вири мурадрани крара гьадан кьакьанвални михьивал хуьх! Амай крар вири чеб чпелай туькIуьда. Квекай кьведакай закайни зи уьмуьрдин юлдашдикай хьтин, садавайни хаз тежедай, са дагъ хьурай! А дагъдин тIвар Бахт я!»

Телдин эхирда ихьтин алавани авай: «И мехъерик сифтегьанбуркай са тостни, са кьуьлни зиди хьун лазим тир. Завайни зи юлдкашдивай къвез жедайвал туш (и чкадал тамадади, «Дагъ чкадилай юзадач кьван» лагьана, виридав хъуьрезни, капарни ягъиз тунай). Зи паталай кьуьл Антера авурай чи играми Ширинатахъ галаз. «Рипе къуьл» макьамдалди».

Жебес халуди телда вичин къаридиз «свас» лагьанвачир. Заз чиз, адав и гаф я почтадин къуллугъчиди кхьиз тунач, я Жебес халуди вичи, Андрейни Арина Фёдоовна гъавурда акьун тавунин фикир аваз, икI авун мумкин тир.

Мадни зун гъавурда акьурвал, и телда Жебес халуди зи хиве тунвай кар Арина Фёдоровнади заз виликамаз талгьана хвейи зи кьилин везифайрикай сад тир.

Зуьрнедал тамамардай макьамдин тIвар къалурналди, Жебес халу и мехъерик Песен жедайдахъ ва ада и макьам ягъдайдахъ агъанвайди аквазвай. Адаз Песен мехъерик квачирди чизвачир.

Арина Фёдоровнани зун майдандал атайла, тамадади, виридаз ван жедайвал, микрофондай эверна:

– Ширинат, мы просим вас! Где вы?

– Это я! – лагьана Арина Фёдоровнади.

– Вы же Арина Фёдоровна?

– Я и Ширинат тоже! – хъуьрез-хъуьрез лагьана Арина Фёдоровнади микрофондиз, заз килигиз, виридаз ван жедайвал.

За тамададин япал сив эцигна явашдиз лагьана: «А тарих за зи гафуна ахъайда».

– Не буду с вами спорить, – гьилер хкажна тамадади Арина Фёдоровнадин вилик. – Ваше слово!

Арина Фёдоровнади вичин чамразни сусаз, хцизни хцин сусаз, дидейри лугьудай гафар, алхишар лагьана.

За атанвай мугьманриз (абур заз течидайбур, Арина Фёдоровнадин къуншиярни, Андреян амадагарни дустар тир) Андреян дувулрикай, Арина Фёдоровнадин тарихдикай куьрелди, амма залда авайбур гъавурда акьадайвал ихтилатна. Вирида кисна яб гузвай, гьатта официантарни атана акъвазнавай, заз абурун вилера Арина Фёдоровнадиз ийизвай гьуьрмет гьикI хкаж жезватIа аквазвай. Абурун вилера гьейранвал гьатнавай. Абуру зи гафариз, абур гьеле куьтягь тахьанмаз, капарни янай, абур Арина Фёдоровнадиз талукьбур тир. Ада вичин вилеривай бицIи яйлух гвязавай.

Жуван тостни, чамразни сусаз лугьудай келимаярни лагьана, за жувахъ галаз атанвай зуьрнечийризни далдамчидиз «Рипе къуьл» ягъ лагьана.

Макьам ягъайла, Арина Фёдоровнадин накъвар тахьай мисал хьанай. Ада, лезги дишегьлиди хьиз, гъилер лепе гудай саягъда юзуриз, такабурдиз, сабурни хвена, устадвилелди кьуьлдайвал акурла, зун жуван вилерин чIалахъ жезвачир. За адаз и саягъда лезги кьуьл ийиз чида лагьана фикирнавачир. Садани икI жеда лагьана фикирнавачир. Мехъерик квай вирибуру, ресторандин музыкантрини кваз, къарагъна, кап язавай. Андреяни, Эсмерани Арина Фёдоровнадихъ ихьтин алакьун ава лагьана фикирнавачир. Гьабуруни, абурухъ галаз ацукьнавай гададини, рушани, кIвачел къарагъна, кап язавай. «Гьа и са кьуьл патал Андрея фадлай мехъерна кIанзавайди тир» хиял фенай зи рикIяй, Арина Фёдоровнадал чархар ягъиз. За жувакни лувар акатнаваз гьиссзавай. За жув симинал къугъвазвай жегьил чIаван Жебес халу хьиз гьиссзавай!

Мехъер геждалди давам хьанай. Чкадин музыкантарни алакьунар авайбур, тамадани чIагайдаказ, гафар къекъуьриз, кьел квай зарафатар гваз, рахаз, мехъер гур ийиз чидайди тир. Зуьрне ягъиз кьуьлер ийиз кIандайбурни гзаф акъатнай. Иллаки рушар. Амма, Арина Фёдоровнадивай хьиз, кьуьлер ийиз хьун патал, абуруз дагълара тухвай чIехи вахтар, чIехи уьмуьр герек жедай.

Мехъер куьтягь жедай кьиляй Андреяхъ галаз са геренда къецел экъечIайла, за адаз лагьана:

– Стхадал алукь тавуна вах тухунин жермени вал аламайди я, рикIелай алудмир.

– Жуван вах дагъвийрин адетралди чуьнуьхайдай яхъ... Гила чун туьхкIвенва... Тушни?

– Анжах Арина Фёдоровнадин хатурдай.

– Де хъсан я... Жермени, чи виртIедин варз куьтягь хьайила, вахгуда...

– Мад вучда? ГьакI хьуй... – лагьана за. – Гьар вуч ятIани, за вал дамахни ийизва, экуь пехилвални.

– Пехилвал вучиз?

– Вун валай саки кьве гъилера жегьил руш къачуна, адакай ваз паб хьана.

– Дамах на квел ийизва бес?

– Дамахни – гьа кар себеб яз. Мубаракрай, бахтлу хьурай куьн!

– Вун халисан дуст я, – лагьана ада, зи къуьнуьз стхавилелди капаш вегьена.

4-кьил

Зи дуст, яшдиз чIехи дуст, гъурбатра авай лезги зуьрнечи, анра вичел гьалтзавай ватанэгьлийрин рикIер «Ялгъуз яйлах» макьамдалди къарсурзавай Песенакайни лугьун тавуна жедач.

Виликан зурба уьлкве чкIайдалай гуьгъуьниз адахъ галаз зи алакъаяр саки амукьнач.

За Эдебиятдин институт куьтягьзавай чIавуз Песен гьеле вичин фяле общежитиеда амай. Хзан туькIуьруник вуч ятIани хев кутазвачир. Хабар кьурлани, жаваб гудай: «Вуч тади я?» «Ахпа геж жедачни?» лагьайла, жаваб хгудай: «Жуван рикIи кьадай, жув рикIи кьадай сад гьалтайла, са фикирарда. Заз инра, паб гъана, бахтавар хьайи гьеле садни акунвач».

Захъни Андреяхъ галаз дуствилин араяр хуьзвайтIани, адан чалайни чIехи дуст, рикI дарда гьатай вахтара вичин дерин дердер ихтибарзавай чIехи амадаг са зуьрне тир.

Эхиримжи гъилера адахъ галаз чун, зунни Андрей, зун Армиядиз тухудайла, гьалт хъувунай. Зав, институт куьтягьайвилин гьакъиндай диплом вугана са югъ алатунни кумаз, военкоматдиз атун паталай повестка агакьнай. Гуя чIехи Ватанди заз лугьузвай: «За вун чIехи авуна, чан хва, меркезда чIехи савад, чирвилер гана, дуьньядин кIуь-цурудакай хабардар авуна, гила вуна зав бурж вахце». Ватандин чиниз экъечIун заз хас кIвалах тушир. Идалайни гъейри, ада рикIивайни заз икI лагьанайтIа, ам тирдалайни гзаф гьахъ жедай.

Военкоматдин патавай Москвадин призывникар кIватI жедай пунктуниз тухун патал чи райондин

призывникриз автобусар чара авунвай. Чаз мукьвакьилийрихъ галаз гьардаз вичин автобусдин патав чара хъхьухь, лугьудай гафар, хъийидай тагькимар, меслятар гьанал хълагь лагьанвай.

Москвада заз чара жедай вужар авай кьван? Са Андрейни Песен. Амай зи дустар, захъ галаз кIелай гадаярни рушар, чпин дипломарни вахчуна, чпин шегьерриз, хуьрериз, кIвалериз хъфенвай. Захъ галаз кIелай гадаяр вири яшдиз залай чIехибур тир, абур институтдизни армияда къуллугъна, Ватандин вилик чин лацу яз, эрк кваз атанвайбур тир. Зун, лагьайтIа, мектеб куьтягьна садлагьана экечIнавай.

Заз Армиядиз финикай са дарихвални авачир, авай дерт масад тир. Диде вахтсуздаказ рагьметдиз фенвай. Адан вил зи дипломдал алайди тир. Амма адаз ам акун кьисмет хьаначир. Гьавиляй заз жуван диплом бадедиз къалуриз, гьадан рикIик хьайитIани лувар кухтаз кIанзавай. Зун ихьтин мумкинвиликай магьрум хьуни, за садазни къалурзавачиртIани, зи рикI са кьадар заланарзавай. Песена и кар кьатIанвай.

Общежитиеда чун къакъатун къейд авун патал кIватI хьайила, за жуван диплом, хсуси затIар, ктабар Андреяв тада лагьайла, Песена зи фикирар туькIуьр хъувунай.

– АкI жедач, гада. Ктабар, затIар Андреяв тур. Диплом бадедив агакьар хъувуна кIанда. Зав тур ам. За ам рахкъурда ви бадедиз. Адан вил дипломдал алайди я. Акурай адаз. Вилериз, рикIиз экв хтурай. Вун Армиядай хтун вилив хуьдай къуватар хьурай... Ви рикIик жемир. Санихъни тефена агакьдайвал ийида!

Андрейни и меслятдал рази хьанай.

Пакад юкъуз зун автобусдал рекье твадайлани, Песен заз чIехи стха хьиз тир. За адакай жуван патаз тежедай хьтин милаимвал (им адаз са акьван хас лишанни тушир) гьиссзавай. Ада зак руьгьни кутазвай. Анекдотарни ахъайзавай, зарафатарни ийизвай.

Андрея зав Арина Фёдоровнади гьазурнавай рекье недай-хъвадай затIар авай чIехи чантани вуганай

(Арина Фёдоровна заз повестка атай юкъуз акурди тир, адаз зун сагърай лугьуз фенвай. Ада вичин хийир-дьаярни заз авунвай).

Автобусдин патав Песена вичин дипломатдай зуьрне акъудна. Инал ада са дем туькIуьрна. Ада гзаф макьамар ягъна. Армиядиз тухузвайбурук Къафкъаздин гадаяр квачиз акквазвайтIани, лезгинка ягъайла гзаф жегьилар, иллаки рушар кьуьлуьник экечIнай. Абур, зун гъавурда акьурвал, Андрея кьуьлзавайвили гьеранарнавайбур тир. Андрей абуру дагъларин хва я лагьана фикирни ийизвачир. Идалайни гъейри, са бязи рушариз ам чпин къунши гада яз чизвай.

Са гъилив макьам ягъун давамариз, муькуь гъиливни кьилив Песена зазни кьуьлуьник экечI лугьуз ишара авуна. Адан вилера саки эмир гунин лишан авай. Ада за кьуьл авун важиблу кар яз гьисабзавай. Адаз зун Армиядиз лезги кьуьлуьни кутур лувар кваз фена кIанзавай.

За Песеназ кIандайвал авунай. За, вири фейи уьмуьрда кьуьл ийиз кIанз къаних яз, ам ийидай мумкинвал садрани тахьана, гила хьайида хьиз, кьуьлнай. КIватI хьанвай вирида, элкъуьрна жерге кьуна, заз кап язавай. Заз акунай Песенан вилери хвешивиляй гьикI цIарцIар гузвайтIа.! И карди зак генани гьевес кутазвай.

Вичин авазрин программадин эхирдай Песена «Ялгъуз яйлах» ягъна. Ахпа зуьрне дипломатда хтуна, зи кьве къуьн кьуна лагьана:

– Вач, гъвечIи стха, ваз югъур хьуй! Са куьникайни кичIе жемир! Садавни жув агъузариз тамир! Итим хьиз, фена, итим хьиз, хъша! Фагьум авай кардиз Армия пара хъсан затI я, герек затI я. Анаг итимар патал лигимардай чад я. – Ада зун кIевиз, халис чIехи стхади хьиз, къужахда кьуна чуькьвена. – Чкадив агакьайла, кьве тIуб чар кхьихь. Гзаф яргъияр галачиз.

Андреяни зун къужахда кьуна:

– Яргъидаказ кхьиз кIан хьайитIа, заз кхьихь... Песеназ Армия вуч ятIа хъсан чизвайди я... Заз

чизвач. Са зур йисалай зунни гьаниз фидайди я... Вуч я, гьикI я – зун гъавурда жедайвал хьуй.

– Де, хъсан я, Андрей! – лагьана за. – Сагърай, чан дустар, зи стхаяр!..

Армиядай за Песеназ, гьа вичи лагьайвал, кьве тIуб чар кхьенай: гьиниз акъатнаватIа гьадакай ва жув сагъ-саламат тирвиликай.

Жавабдин чарче ада вичиз Москвадай са масаниз фидай ниятар авайди, общежитийра баят хьуникай катиз кIанзавайдакай, вичиз гьукуматди коммуналкада гуда лагьай кIвални ламраз газар къалурай мисал хьанвайдакай кхьенвай.

Гьадалай гуьгъуьниз чи алакъаяр амукьнач. Чун чавай квахьна. Вучиз лагьайтIа, зур йисни тахьанмаз, зулуз, Андрейни Армиядиз тухванай. Гьа чIавуз Песенни са гьинихъ ятIа алатна. Адан рикI чарар кхьинал са акьван алайди тушир. Чун чавай къакъатунин кьилин себебрикай сад гьа кар яз аквазвай заз.

Армиядай Андрея адаз общежитиедиз кхьей чар элкъвена хтанай.

Зун Армиядилай гуьгъуьниз гьиниз акъатдатIа, адаз чир тахьунни мумкин тир, амма адавай зи хуьруьз хьайитIани кхьиз жедай. Кхьеначир.

Адавай Андреяз кьванни (адан кIвалин адрес адаз чизвай), кхьиз жедачирни? Кхьеначир.

Белки, фикирнай за, чаз, зазни Андреяз, чIехи стхавал авуна, вич яргъариз хъфейла, ада чун чIехи хьанваз, чаз вичин къаюмвал герек амач лагьана, я вичикай чун инжиклуни тавун патал чарар кхьин акъвазарнатIа. Гзафни-гзаф зун гьа и фикирдихъ алгъанвай...

Хейлин йисар алатайла, са мус ятIани чун агудай чIехи уьлкве чкIана гзаф йисар алатайла, цIийи уьмуьр, цIийи къайдаяр алукьайла, гзаф инсанрин тIул тежедайвал дегиш хьайила (рикIивайни, заз чидай гзаф ксар, чеб малаикар хьиз аквадайбур цIийи шартIара садбур жанавурриз, муькуьбурни шейтIанриз элкъвенай), кьилди жувни, уьмуьрдин гзаф ула-

мрай акъатна, хамуналди хайи уьлкведа фейи кьван заваларни тIалар-квалар гьисс авуна, кIамбурдал ламукьайла, идалай багьа вуч жедай кьван. Четинвилера, дарда гьатайла, зи рикIел Песен къведай, адан зуьрнедин ван япара гьатдай, гьадан чIехи ставилихъ вил жедай. Зун жуван ватанда хьайитIани авай, ам са гьина ятIани яргъара, са мукьва-кьили, стха-вах авачиз. Заз чиз, стхани, вахни, дустни адаз зуьрнеди эвеззавай.

Гена Интернет пайда хьана! Гьада къакъатнавай инсанар агуд хъувуна.

Жувазни гьаниз гьахьиз-экъечIиз чир хьайидалай гуьгъуьниз, зун Песенахъ къекъвез эгечIна. Заз ам яргъал Кефердай, Сургут шегьердин патав гвай са хуьряй жагъана.

Фейсбукда килигда зун «Уьтквемов Песен» тIвар алай чиниз. Идан вичин шикил авач. Пуд гъвечIи, вадалай цIуд йисалди яшар авай пуд гададин ва са дишегьлидин шикил ава. Ам акунрай абурун диде я, Къафкъаздин дишегьлийрикай туш, славянрикай я. Гадайрикай Песенан ухшар кьаз алахъна зун. Ухшар я лугьузни жеда, ухшар туш лугьузни. Уьтквемов Песен тIварар алай маса касни хьун мумкин тир. Гзаф шикилар авач. Авайбур гьа аялринни дидединбур я. Ахпани акуна заз чIулав-лацу рангунин са шикил. Зун цаварик хкIуна. Зи вири шаклувилер алатна. Шикил Эдебиятдин институтдин общежитиеда зун яшамиш хьайи кIвале Андрея ягъайди тир. Шикилда зуьрне гъилеваз Песен, зун, шаир Шабал Къамкъам ва адан гъил гардандавай Ландыш авай. Шабалахъ галаз чун Махачкъалада гатун тIатIилрин са береда, кьвед-пуд гъилера Писателрин союзда гьалтна, таниш хьанвай. Ада Дагъустандин университетдин филологический факультетда кIелзавай. Ам, залай кьве йис чIехи тиртIани, чи патара пис-хъсан вири патарихъай тIвар-ван акъатнавай жегьил шаир яз гзафбуруз чир хьанвай. И машгьурвилиз адан ажайиб хесетри, кьил-атIайвили, ичкидални дишегьлийрал кьадардилай

артух кьару хьуни къуват гузвай. Чи общежитидани адан машгьурвал са кIарцIин хкаж хъхьанай ва адал «чи эрадин зурба шаир» лагьай тIварни акьалтна. И кардихъни вичин тарих авай...

Песеназ за гьасятда жувакай хабар гана, садан тахсирни авачиз кьатI хьанвай алакъаяр галкIур хъувуна. Хабарар кьуна. Гила сада садаз зенгерзава, суварар мубаракзава. Вуч ятIани чи патариз хквезвач. Хкведа лугьузва, агакьзавач. КIвалахзава. ЧIехи хзан (пуд гада зарафат туш!) хвена кIанзава. Ам залай геж эвленмиш хьанвай.

«Зуьрне ягъзамани?» кхьена за адаз. «Ягъзава. Ина гзаф лезгияр ава. Чи межлисра, гьатта мехъеррикни ягъзава. ТIалабайла, ваъ лугьуз жезвач». Ватанриз тахтунин себебрикай сад яз Песеназ яргъал сеферда вичин багъри ксар, кьисметди хайи чкайривай яргъариз акъуднавай гьа вич хьтинбур жагъун тирдини аквазвай.

Кьилинди, ада зуьрне ягъун гадарнавачир. Заз акI я хьи, адан зуьрнеди адаз яргъара чир хьанвай лезгияр агудзава, абурун лезги руьгьдик юзун кутазва, абурув хайи чилихъ, дувулрихъ ялиз тазва. Мадни са кар за гьиссзава: са шакни алачиз, ада кеферпатан лезги мехъеррикни межлисрик лезгияр кIватI хьайила, «Ялгъуз яйлах», «Хеб цIаракай», «Лезгийрин марш» хьтин къадим макьамарни язава. Абуру, а макьамри, кьилер рехи хьанвай лезгийрин вилерал мискьи накъвар хъиткьинарзава, жегьил несилдин векилрив фикириз тазва: яраб вучиз и рехи итимри чинеба вилерилай накьвадин стIал михьзаватIа? Абур сир чириз алахъзава. Идалди абурун рехъ халкьдин тарих чирунихъ элкъвезва. Чеб рехи жедайла, абур гъавурда акьада: рехи бубадинни халудин вилелай хъиткьин хьайи накъвада чIехи тарих, хайи ватан,а м кIан хьунухь, адахъ вил хьунухь, ам мягькемарунихъ, хуьнихъ, ам кIубанар, къуваран, мадни авадан авунихъ ийизвай ялун ава... Гьа икI, Песена зурба кIвалах кьиле тухузва. Ада виридак, чпизни хабар

авачиз, вачIехваливин руьгьдикай са кIус кутазва. Песеназ чизва хьи, а кIус акатайда садрани халкь акIадардач, ватан маса гудач, хайи чилин тарих рикIелай алуддач... ВачIехвавилин руьгь, лагьайтIа, уьмуьрдин гьар макъамда ягьдинни намусдин михьивал хуьн, гьар са кардив, гьар са касдив, адан дережадиз килиг тавуна, гьахъни гьуьрмет гваз, адан рикIикай хабар кьуналди эгечIун, жуван халкьдал леке тагъун лагьай чIал я...

Песен жагъур хъийиз куьмек гайи, вич я заз, я Андреяз амачир а чIулав-лацу шикил, авайвал лагьайтIа, зи рикIелни аламачир. Амма Шабал Къамкъамахъ галаз хьайи дуьшуьш садрани рикIелай алат тийидайди тир. Адакай рахун тавун чаз тарихди багъишдач. Идалайни гъейри, са гзаф йисар меркезда хьайи чи гуьруьшдилай гуьгъуьниз алатайла, заз гьакI хатадай Шабал Къамкъаман уьмуьрдани Шуаяхъ галаз алакъада авай са делил гьалтзавайди чир хьана...

Гьа икI, садра Шабал Къамкъам Москвадиз атана.

Апрелдин сифте кьилер тир. Меркезда гьаваяр гьеле къанвайбур, чIимелбур тир. Чиле, гагь цIраз, гагь мад чIагун хъийиз, жив авай. Цавар залан, кьилин кIукI чуькьвена илисдай хътин цифери кьунвай. Чи хуьре ихьтин йикъариз «картуфар къулал эцигна кIвале ацукьдай йикъар» лугьудай. Ихьтин йикъара Андреяни Песена зал кьил чIугвадай. Гагь-гагь абур ргадай картуфарни, недай-хъвадай маса затIарни (ичкини кими жедачир) гваз къведай. Шабал атай юкъузни Песена картуфар гъанвай (адан къултухда зуьрнени авай). Вич чалай чIехиди ва зунни Андрей студентар тирвиляй недай-хъвадай бязи затIар къачун, гзафни-гзаф вичин хиве твадай, вичиз къвезвайди стипендия ваъ, мажиб я лугьуз, чаз пул харжун къадагъа ийидай, чи пулдихъ ктабар къачу лугьудай. И къадагъайриз чун са акьван яб гуз алахъдачир.

Андрей а юкъуз вичин цIийиз къачунвай фотоаппарат гваз атанвай. «Ядаяр, чи арада тарихдин мет-

леб авай гуьруьшар жезва, – лагьанай ада, атайла, – чна абурун тарихлувал субутардай са лишанни тазвач. ГьакI хьайила, за фотоаппарат къачурди я жуван эхиримжи стипендиядихъ, тарихдин фири кьуна акъвазарун патал».

Гьяд югъ яз, дустар къведай чIал чиз, зани гьазурвилер акунвай. Са птулка эрекьни, кьве шуьше чехирни къачунвай. Суфра, мехъеринди туширтIани, тешкилун герек жезвай. Чалай гъейри, чи студентрикай кIвализ къведайди-хъфидайди жедай, рак агалун чаз хас тушир. «Шадвал ахъади, масадбурукай чуьнуьх тавунвайди хьана кIанда – лугьудай Песена. – Чинеба-буьркьвеба ийидай шадвилихъ берекат жедач». И гафарни чпелай кам вегьена физ жедайбур тушир.

Чун столдихъ столдихъ ацукьун сад хьана, рак гатана. Атайди чи дегьлиздин «хахулда» къунши кIвале яшамиш жезвай са студент тир.

– Вахтадал эвичIа. Ваз яргъарай мугьманар атанва.

Течизвай мугьманар атайла, кьабулзавай касди вахтершадивай ихтияр къачун, мугьманар вичин хиве авайвилин гаф гун лазим тир. За вилив хуьзвай хьтин са касни авачиртIани (чебни яргъарай атанвайбур), зун кIаник эвичIна.

Зун акур Шабал Къамкъама, чина рагъ аваз, зи къаршидиз зверна:

– Азиз дуст, вунни ахвада кьван!

– Тахкваз вуч хьанва кьван, зун алатна фир чка авач хьи. – Кьилел вичин цIару кепка, чандални, хев хкажна, са пенжек, кIвачерални кьезил, меркездин гьавайрив такьазвай чекмеяр алаз, ам иниз акъатунихъ вилив техвей хьтин са себеб авайди за гьасятда кьатIанвай. Дамахар гваз, цаварай хьиз рахадай идан гафарани кизрикьвилин тав ава.

– Са йис кьван жезва ман тахкуна... Вил хьанва ман дустунихъ... Къелемдин стхадихъ... Руьгьдин стхадихъ...

– Яргъиярмир, лагь ви къуллугъ... Ваз тарсар авачни? Вуч лагьана инриз акъатнавайди я?

– Абур яргъал ихтилатар я, инал жедайбур туш.

– ЯтIа хкаж хкаж хьухь кIвализ, – жуван тIварцIел атанвайди, вичин кьилелни гьинавачтIани са дуьшуьш аватнавайди, куьчедал таз жедачир. За вахтёршадиз и кас зи мугьман тирди лагьана.

– Зун тек туш, – лагьана Шабал Къамкъама. – АтIа гуьзелни захъ галайди я. – Ада студентриз хквезвай чарар, газетар эцигдай столдин къвалавай ацукьнавай, экуь вили куртка алай, чIарар расу, са иер руш къалурна. – Къе пакамахъ адахъ галаз Пушкинан гуьмбетдив таниш хьайиди я... ТIварни Ландыш я...

– Инра адахъ галаз йифер акъуддай чка авайди туш! – кьетIидаказ лагьана за, адаз ихьтин фикир хьуникай игьтият аваз.

– Вуна зун няй гьисабзава, чан дуст? – бейкеф хьанвай кьасариз, рахана ам. – Зун мугьманханада акъвазнавайди я. «Центральныйда». – Зи рикIиз ягъай суал гьисснаваз, алава хъувуна: – Мугьманханада кIвал кьадай пул зав гвазва. Журналдиз зи поэма акъатнава. Пул къачунва. Гила рикI аладариз, дустунални кьил чIугваз, кеферни чIугваз атанва...

Шабала Ландышаз эверна.

РикIивайни, пара иер, милаим, назик са затI тир.

– Есенинан шиирар кIелна за адаз, жуванбур я лугьуз. Гила залай алатзавач.

– Жуванбур кIелнайтIа, вавай ам къачуз жедачир. Тушни? – мад хкуьрна за адак.

– Жуванбуралдини къачудайди я! – Ада Ландышаз темен гана, лезгидалди экспромт яз кьве цIар лагьана: – «Ширин Ландыш, масан Ландыш! Ни лугьуда вун зи чан тыш?»

– Что-что? – куркурдин ванцелди хабар кьуна шиирдин гъавурда акьун тавур руша.

– Воспеваю тебя своему другу! – адан япал кIуф эцигна кушкушна Шабала.

– Надеюсь, хорошие стихи?

– Без никаких сомнений! – лагьана за. –Прекрасные стихи.

– Я знаю, – разивални, шадвални, назни, регъуьвал кваз хълагьна рушани...

Чун кІвализ хкаж хьана.

ЦІийи мугьманар Песенахъни Андреяхъ галаз таниш хьана. Межлис рикІел аламукьдайвал кьиле фена. Манияр лагьана, зуьрнедин макьамрал кьуьлерна. Шабал Къамкъама Ландышаз лезги кьуьлер ийиз чирзавай. Андрея чи шикилар ягъзавай. Гагьгагь амай мугьманривни, завни аппарат вугуз вич амайбурухъ галаз ацукьиз, шикилар ягъиз тазвай. Аквар гьалда, адакай пешекар шикилчи хьанвачир. Шикилар акъуд хъувурла, вучиз ятІани, дуьздаказ акъатайди заз Песен жагъуриз куьмек гайи шикил хьанай. Гьамни а чІавуз Песен чакай чІехиди тирвиляй гьадаз гун меслят хьанай...

Шабал Къамкъам Московдиз атунихъ чІехи себеб авай. Ам университетдай акъуднавай.

Идакайни заз ада, няниз мугьманханадиз хъфидайла, ихтилатна:

– Яда, акъудна зун... Себебни дишегьли хьана... Махачкъалада «Ленинград» мугьманханадин Европадин залда вун хьайиди яни?

– Садра ацукьайди я...

– Гьа гьаниз, рикІ дарих яз, жуван рикІ аладариз фейила, ана зал чидай са студент гьалтна. Вич са ахьтин акунар алай гадани тушир, чІулав купІ хьтинди тир. Идахъ иер са руш галай, гьамни студентка тир. Сабур хуьз хьанач зи рикІивай. И рушал за вил эцигнавайди тир, ам чІалал-гъилел гъиз кІанзавайди тир. И чІулав купІ залай вилик акатнавай... КупІ им ятІани, цІай зак акатнавай. Хъванвай ичкидини заз кис-кис гузвай... Фена кьуна за и гададин хуруяр... «Квахь инай! – лагьана за. – Вун и рушаз лайихди туш!» Рушазни лагьана: «Ваз и маймундихъ галаз ресторандиз къвез регъуь тушни? Гьихьтин хъсан гадаяр ава! Жегьил шаирар ава!» «Вунни кьий, вуна кхь-

извай бейтерни!» – лагьана заз гадади... Къалмакъал акъатна... Руш чи арада гьатна... Атана милицаяр... Са гафуналди, ректордив хабар агакьна. Чун пудни, общественный чкада къайдаяр чIурна, къалар акъудна лугьуз, университетдай акъуддай чкадал атана... Акъудунин гьакъиндай приказ тахьанмаз, са юкъуз а руш атана зи патав. Лагьана: «Ваз регъуь тушни?! Са ваз килигна, зунни, зи гадани акъудзава...» Рушан накъвар акурла, заз адан язух атана. Фена зун ректордин патав. Кьабулна зун ида. Вич лугьумир, ада зи поэма кIелнавай. «Шаирдин алакьунар аваз, вуна вучиз ихьтин чIуру крар ийизва, гада?» «Хьана завай гьахьтин ахмакьвал... – лагьана за. – Зун университетдай акъудун – им къвезвай кар я, зун рази я. Рушакни гададик кямир. Абурук тахсир квач. Къалмакъалдин, гьарай-эвердин, ресторанда хайи столринни къапарин себебкар зун я. Тахсир квачирбур акъудунин тахсир уьмуьрлух зи кьамал пар жеда, зун ихьтин гужак кутамир, гьуьрметлу профессор». «Вун халисан шаир я, – разивиледи лагьана ректорди. – Вун гьахъунин патал хьунал зун шад я. Зун ви гъавурда акьуна. Заз вунни акъудиз кIандачир, амма чара авач, къайдаяр гьахьтинбур я». «Зун – гьич, – лагьана за. – За жуваз са рехъ акъудда. Зун Эдебиятдин институтдиз фида...» Гьа икI а гадани руш университетда туна, зун акъудна... Зун инриз Армиядиз эвердай вахтар алатдалди атанвайди я. Гатуз куь институтдик экечIиз алахъда...

– Акьван чIаваралди мугьманханаяр кьадай мумкинвилер бес жедани? – хабар кьуна за.

– Яда, ана сад акъатда. Жагъида са пIипI. Шаирриз цавари куьмекзавайди я...

Шабал Къамкъам гаталди Москвада амукьна. Подмосковьеда бадедихъ галаз кьилди яшамиш жезвай Ландыша Шабал Къамкъамаз чпин кIвале чка авуна. РикIивайни, им цавари ганвай куьмек хьанай.

Эдебиятдин институтди гьахьун патал экзаменар вахгудалди вилик творческий конкурсдай акъатун

герек тир. Шабал Къамкъаман шиирар а синагъдай акъатна, адаз имтигьанар вахгуз ша лагьана. Гатуз кьве имтигьан вахкана, пуд лагьайди вахгудай мумкинвал адаз амукьнач. Идан себебни ипинвал, яни дишегьлийрал кьадардилай артух рикI хьун хьана.

Имтигьанрин йикъара, Эдебиятдин общежитиеда яшамиш жез, Шабал Къамкъам Эра тIвар алай, яхцIур-яхцIурни вад йиса авай са дишегьлидихъ галаз таниш хьана. Жегьилвилинни иервилин, итимрин рикI цIурурдай вири лайихлувилер гумай ва абуралди вичин кар акун акъвазарун гьич рикIелни алачир Эра чи общежитиеда вирибуруз сейли дишегьли тир. Ада общежитиедин патарив гвай недай-хъвадай затIар авай са туьквенда кIвалахзавай. Яшамишни общежитиедин мукьварив са кIвалера жезвай. Студент гадайрал гъуьрч ийиз, ам мукьвал-мукьвал акъатдай. Иллаки цIийиз институтдиз гьахьзавайбурал. Шабал Къамкъамни гьадан гъиле гьатна. Дагъви шаирдин рикIелай жегьил цуьк Ландыш михьиз алатна. Ада Эрадиз бахш авур кьуд цIар вири общежитиедиз хуралай хьанай:

Краснею перед Вами,
Как галстук пионера.
В моей душе – цунами,
И звать цунами – Эра!

Общежитиедин пуд лагьай мертебадин муькуь кьиле Останкинодин некIедин комбинатдиз (ам обжежитиедин мукьварив гвайди тир) Урусатдин жуьребажуьре шегьеррай практикадиз ракъурнавай жегьил рушар-молочницаяр яшамиш жезвай. Эрадикай чинеба Шабал Къамкъама, молочницайрихъ галазни танишвилер кьуна. Ада абурун кьил элкъуьриз, абуруз шиирар кIелиз (иллаки урус шаиррин), вичиз урус чIал са акьван чидач лугьуз, вичиз диктантар кхьиз куьмекар це лугьуз, рушарив текстер кIелиз таз, вичи диктант кхьидай кьасариз, экзамендиз гьазур жезвай

амалариз, рушарини шаир-абитуриентдин язухдай куьмекдин гъил яргъи авурла, Шабал Къамкъам абур месел галчIуриз хьана. Садбур акси жезвачиртIани, сада вичикай ягьанат ийиз тунач. Ада гьараярна, куьмекдиз эверна. Сифте ван хьайиди Эра жеда кьван. Общежитиедиз атана Шабалахъ къекъвезвай Эради рушан куьмекдиз чукурда. Садни аквада адаз, рак ахъайна анай кьилел киниярни алаз (аквар гьалда, руша шаирдин кьилел кинияр авай тава гьалчнавай) Шабал Къамкъам акъатда, адан гуьгъуьналлаз ктабдинини дафтарди лув хкуда. Эра гьасятда гъавурда акьуна. Идани Шабалан кьилел вичин гъилевай колбасаяр, нисияр-чIемер авай чанта галамаз-галамаз гьалчда. Ада лугьузвай: «За вун як-чIем гуз хуьзва, вун фири некIедихъ галтугзава!»

Гьарай-эвер гзаф хьанай. КIватI хьайи студентрини молочницайри Эра са гужуналди общежитиедай акъуднай.

Шабал Къамкъамаз пака ректордин патав эверна.

Жегьил шаирдин гафариз, вич гъалатI хьуникай, вичи авур ахмакьвиликай ийиз алахъай гъуьргъуь ихтилатриз, вич лацу хъийиз кIанз авур алахъунриз ректорди гьич ябни ганач. Адаз гьакI жегьил рушан намусдик хкуьриз алахъайдан вилериз килигиз кIанзавай.

– Уберись из общежития! Уберись из Москвы, сукин сын! – лагьана ректорди.

Яшар хьанвай, халисан интеллигент тир ректордин сивяй акъатай гьа и «сукин сын» гафари Шабал Къамкъам бушарна. Адай гафни акъат хъувунач. Эгер и кьве гаф (амайбур – гьич) вичин адресдиз са маса касдин сивяй акъатнавайтIа, Шабал Къамкъам жаваб тагана акъваздачир. Ада я мецелди, я гъутаралди жаваб гудай. Амма гьамиша чина берекатни нур аваз аквадай, вири студентрихъ галаз агъайнидаказ, чIехи гьуьрметдивди рахадай, вичи са вахтара (Сталинан девирда) уьлкведин театрриз къаюмвал авур, гилани меркездин интеллигенциядин патай авай чIехи гьуьр-

метдин кIамбурдал алай ректордин сивяй акъатай эхиримжи кьве гаф и макъамда Шабал Къамкъамаз тежер кьван алакьардайди ва гьахълуди яз акунай. Адаз вичи ахмакьвал авурди ва ам, а ахмакьвал, леке хьиз, рикIин пар хьиз, датIана вичихъ галаз амукьдайди гьиссна. Ам кьил куьрсана кабинетдай экъечIна, институтдай вичин документар, общежитиедайни вичин чамадан къахчуна, вокзалдал фена...

Ахпа Шабал Къамкъамаз мад вич акъудай университетдиз гьахь хъийиз кIан хьана. Кьабул хъувунач, геж хьанва лагьана.

Мад Армиядикай кьил къакъудун патал са йисуз кьван ам хайи хуьруьн колхоздин хипер хуьз фена (Чубанар кьит яз, и пеше хкягъай жегьилар Армиядиз финикай вахтуналди азаддай адет ава, лугьудай). Университетдин пуд курсуна къачур чирвилер ада чубанвилин пешеда гьикI кардик кутунатIа, адаз са вичиз чида. Гьар вуч ятIани, чубанвили адаз тIебиатдин къужахда секиндиз шиирар кхьидай куьмек гана. Армиядай ада ихьтин келимани хканай: «Хиперин душманар жанавурар я, ширрин душманар – критикар. Жанавуррин хура акъваздай кицIер ава. Критикрин хура акъвазардай кицIерни вердишарнайтIа, эдебият генани хъсандиз вилик фидай...». И гафарик кьел квачиз тушир...

Мад университетдиз хъфиз, кIелун давамариз кIан хьана адаз, кьабулнач. Пуд лагьай гъилера Армиядикай кьил къакъудиз хъхьанач. Тухвана. Кьве йисуз къуллугъна хтайла, адан сад лагьай ктабни акъатна. Адан чIехи пай чубанвиле авайла кхьей чIалар тир. И ктабни, военный билетни, Армияда къуллугъайвилин дамахни гваз, аскердин парталарни алуд тавуна, ам эрк кваз мад унивеситетдиз ректордин кьилив фена. «Зун вири гунагьрикай михьи хъхьанва, гьуьрметлу профессор! – лагьана ада. – Гила хьайитIани зун кьабул хъия». Шаирдив гвай кьве делилдини – ктабдини Армияди къуллугъ авуни ам университетдиз кьабул хъувуниз куьмекна. «Очнидаказ жедач, заочнидаказ

кIела, чан хва. – лугьуда ректорди. – Гила вун пешекар шаирни я, ви шиирар чи студентриз хуш я, зани кIелна, пис туш, итим хьизни вун чранва».

Ректорди шаирдин ктаб кIелнавачиртIа, Шабал Къамкъам, белки очныдаказ кьабул хъийидай. Профессордиз, аквар гьалда, ктабда дишегьлийриз бахшнавай, абурун чIагайвилерикайни ширинвилерикай кхьенвай шиирар амайбурулай гзаф аваз акунай жеди. Ихьтинда пака мад са кьуьруьк акъудуникай игьтият хьана жеди...

Инсанривай, хуьреривай, шегьерривай яргъа авай баябан чуьллерани дагълара якни хипен ниси нез, хипен нек хъваз, иви ргазвай жегьил шаирди куькай кхьирай, я чан профессор, дишегьлийрикай кхьин тавуна?..

Гьа икI, Шабал Къамкъама университет акьалтIарна.

Садра уьмуьрдикай фикирардайла, ада заз лагьанай:

– Аламат я зун, зал гьалтай дишегьлияр ажайиб тIварар алайбур тир: Ландыш, Эра... Ахпа зал Эллада лугьудай сад гьалтна, ада Махачкъаладин са университетда тарсар гузвай. Адал эвленмиш жедай фикирарни авай. Вични рази тир. И кар кьиле фенач, заз кIан хьанач. ЧIехи нефс авай затI тир. Студентрилай хам алаждай. Гьар зачётдай, гьар экзамендай пулар къачудай. ТIварцIикайни регъуь тахьана... «АкI вучизда? Вун муаллим я...» лагьайла, «Вирида гьакIзавайди я» жаваб гудай. «Вирида? – агъадачир зун. – Жеч эхир!» «Эхь! – лугьудай ада. – Дагъустандин вузра авай вири муаллимри къачузвайди я... Сад-кьве кими, хибри хьанвай профессорар хкатайла...». Къачун тийизвай, чIехи яшара авай, советрин девирдин ягь-намусдин лигимвални гьахъвал гумай кьуьзуь профессорар кимибурай кьазвай ада... КIелдай студентар аквадай вилер авачир адаз... Ахьтиндакай паб кьадалди, субай амукьун хъсан я... Заз чиз, чирвилер гунилай пул къачун регьят кар я жеди. Намусдал

регъуьвилин пар жезвач ахьтинбуруз. Авачир намусдал гьикI пар хьурай? Зун ахьтинбурун кьуьруькрай кьил акъудизни алахъна. Авай туш са кьуьруькни. Пул гъваш – къимет жеда. Ингье гьа им я абурун къайда... Садра гатун са сессиядин вахтунда зун са университетдиз фенай. Спортивный майдандал физкультурадин муаллимди экзамен кьабулзавай. Экзамен гьакIан буш гаф тир, кьабулзавайди пул тир. Вич стулдал ацукьнава майдандин юкьвал. Патавни са стулдал кьвати ала. Студентар, нубат кьуна, жергеда ава. Са-сад физва муаллимдин патав, къалурзава адаз пул ва вегьизва кьватидиз. Ахпа муллимди зачетка къачуна къимет эцигзава. Гайи пулдиз килигай... Гузвай пулдин агъа кIан са агъзур манат тир. Яни идахъ пуд балл къвезвай. Сад-кьвед, курпашман яз, элкъвена хквезвай. Лугьумир кьван, ахьтинбуруз яхцIурницIуд-виш манат бес жезвачир... Гьахьтин «принципиальный» муаллим тир. Ахпа заз вичин рухвайри гьа университетда кIелзавай жуван са танишдивай ван хьана: студентар ахьтин чкадал атана хьи, абуру чIулав-базардал чинеба гузвай тапан агъзуран чарар ужуз къиметрай къачуз, муаллимриз гуз хьана... Гьахьтин муаллимрикай, абурун угърашвилерикай са поэма-сатира кхьидай фикирни авай заз. Кхьиз хьанач, вучиз лагьайтIа зал ахпа гьалтай са рушан тIвар Сатира хьана. Зак квай сатириквилин алакьунар-гьевесар вири пIуртI хьана.

– Сатира? Гьахьтин тIвар алай рушал? – чIалахъ хьаначир зун.

– Ви Шуаял кьин хьуй хьи, гьахьтин тIвар алай. Вич хъсанди тир. ТIварцIиз килигна, эвлемиш хьуник хев кутунач.

– ТIвар дегишнайтIа жедачирни?

– Яда, ганай за адаз ахьтин меслят. Кьабулнач. Дидедини бубади гайи тIвар дегишардач лагьана...

Вахтар къвез алатиз, Шабал Къамкъам яргъалди субай яз амай. Адан тIвар виридаз чизвай, шиирар кIелзавай. ЯтIани жегьил рушари адаз атуник хев

кутазвачир. Вичизни хендедаярни чара хъхьанвайбур кІанзавачир. Эхирни, шегьерда са кІвал кьванни къачуз тахьана (ам икьван гагьда кьунвай кІвалера яшамиш жезвай), хзанни кутаз тахьана, ам вичин хайи хуьруьз хъфиниз мажбур хьанай. Шегьерда паб авачиз уьмуьр тухуз хьайитІани, хуьруьн чкада кІвале паб авачиз хьун четинни я, айиб кар язни гьисабда. Хайи хуьрени, къунши хуьрерани идан ашкъидин мажарайрикай ихтилатар генани гегьеншдиз, артухан «гиширарни» акал хъувуна, сивера гьатнавай. Гьавиляй шаирдиз паб гъунин месэла гьял тежедайди хьанвай.

Садра адан хуьруьн итимри кимел чпи чпиз лугьуда: «Вуч ятІани-туштІани, Шабал Къамкъам шаир я, чи хуьруьнви я. Гьам себеб яз чи хуьр авайди гзаф чкайра чир хьанва. Адан субайвилин усалвал чи усалвални жезва. Ша чна идаз са куьмек гун». Фикирарфагьумар авурдалай гуьгъуьниз, итимрикай сада лугьуда: «Вини вацІарин хуьрерикай сана вад руш авай са итим ава. Адан гъвечІи рушариз илчияр къвезва, чІехи руш кІандай садни акъатзавач. Бубадиз бан-бубайрин адет чІуриз кІанзавач: чІехи руш гъуьлуьз тефенмаз, гуьгъуьналлайбур гузвач. Са гафуналди, чІехи рушакай, лезгийри лугьудайвал, вагьанда къван хьанва. Са акьван акунар алайдини туш ам, яшарни яхцІурав агакьиз-тагакьиз, вични пая хьтин яргъиди я, лугьуда. Белки, гьам туькІуьн чи шаирдиз?» И фикир кимин итимриз бегенмиш хьана ва адакай чпин шаирдиз лагьана.

Умуддал чан хтай Шабал Къамкъама, хуьруьнвийрин меслятдал рази яз, сифте гайи суал ихьтинди хьанай:

– А рушан тІвар гьикІ я? – Аквар гьалда, адаз рушан тІвар мад адетдинди тежез ва и карди вичин кам кьулухъ ийиз кичІезвай.

– Цуьквер-Ханум я, – жаваб гана адаз. – Цуьквериз агъвалзавайди.

– Ширатдив кьур тІвар я, – лугьуда хуьруьнвийрини, вучиз ада хабар кьазвайди ятІа течиз, ам рушан

хуьруьз тефиникай игьтият аваз. – Алад садра вун Вини вацIар галайвал.

– ТIвар иерди я, – лагьана Шабал Къамкъама, илчияр текъвез, вичел тахсир алачиз, кьасухдай тушиз вахарин рехъ кьунвай, вагьанда къван хьанвай рушан винел патан акунрикай аян хьанваз.

Пакадин юкъуз фида ам Вини вацIара авай хуьруьз, вад субай рушан бубадин патав. Гьалтда гьаятдин вararин сивел. КIвалер адетдин кьве мертебадинбур я.

– Салам алейкум, чан халу!

– Алейкум салам.

– КIвализ атайтIа жедани?

– Жеда. Ша.

Тик бармак алай, вад рушан буба я лагьана кьилни, кIулни вегьенвачир, такабур суй авай кьакьан буйдин дагъви я им. Мад гафни талгьана, ам вилик экечIда, им адан «ша захъ галаз» лагьай чIал тир.

Кьвед лагьай мертебадиз, айвандал хкаж хьана. Иесиди мугьман айвандин кьиле авай чIехи столдихъ тухвана, стул къалурна.

– Ацукь.

– Зи тIвар Шабал Къамкъам я.

– Ван хьайиди я.

– ЧIуру патахъай ван хьанани, я тахьайтIа къени?

– Шаир я лугьуз ван хьана.

– Шаир хьун пис яни, я туштIа хъсан?

– Гафар чир хьун, абур къугъуриз хьун пис кIвалах туш. Хийир гъиз хьайитIа...

Дагъвиди лагьай эхиримжи гафарикай Шабал Къамкъама ихьтин метелеб хкудна: «Зун шаир тиртIа, за чIехи руш фад гъуьлуьз дугурдай». Муькуь патахъай, Шабал Къамкъам вичин дишегьлийрихъ галаз хьайи мажарайрикай и акьалтIай дагъвидиз хабар-тер тахьуни шадни авунвай.

– Вунни шаир хьтин кас я, халу.

– ГьикI? – мягьтел жеда дагъви. Налугьуди, адаз вич шаирдив гекъигунай са кьадар кIамазни хьайиди хьиз тир.

– Ингье икI, – лугьуда Шабал Къамкъама. – Шаирдиз вичи кхьей гьар са чIал гъуьлуьз гана кIани руш хьиз я. Кхьей чIалар гежел тевгьена чапдай акъатун, кIелдайбурув агакьун – гьа и месэла жеда шаирдин вилик. Яни чIалар гьа кхьей нубатда аваз чапдайни гьакI акъатун мурад я шаирдин... Месела, завай шаз кхьей чIалар чап тавунмаз цIинин бур чапдиз вугуз жедач, гъил къведач (и гафарик гьилле квачизни тушир). Виликдай кхьейбурун хатур амукьиз кичIеда.... Вунани, чан халу, чIехи руш гъуьлуьз тефенмаз амайбур гузвач. Сад лагьайди, икI вуна бубайрилай аламай адет хуьзва. Им тариф авуниз лайих кар я. Кьвед лагьайдини, вуна инсанриз чешне къалурзава, абурун рикIериз адетар чIуруни халкь хирде ийидайдакай тагьким гузва.

– Яргъиярмир, гада! Гафар гзаф чир хьун – абур сивяйни гзаф акъуд лагьай чIал туш... Лагь, ви метлеб вуч ятIа!

– Зун субай кас я. Заз вун хьтин халис дагъвиди тербия ганвай руш жуваз свасвиле ганайтIа кIандай. Гьа ви чIехи руш. Цуьквер-Ханум.

Рушан буба шаирдин гафарин керчеквилел шак гъизвай саягъда кисна. И кисун Шабалаз гзаф яргъиди яз акунай. ЯтIани ада эхзавай. Вичиз рикIяй сабур гузвай.

Кьуьзуь дагъвиди, белки, вичи вичик фикирзавай жеди: «ТIвар-ван авай шаир касдиз, гуьзелвилерикайни иервилерикай чIагайдаказ рахадай и касдиз, зи вири рушарикай гьа иер туширди кIан хьун жедай кар я жал?»

Эхирни рушан бубади, атанвайдан рикIин къен акваз кIанз, амалдарвилелди лугьуда:

– Вун са трактор ист тиртIа, за ваз зи руш гудай. Вун шаир я, инсанрин арада авай кас я, ви паб иерди хьун лазим я, хва.

– Чан халу, – яргъарай эгечIда Шабал Къамкъамни, – за жуван уьмуьрда икьван чIавалди кьатIайбур вилиз аквадай иевилер тир, за шиирра гьабурун тари-

фарна. Гила зун жегьил туш, са яшариз акъатнава, уьмуьр акунва. Гила заз таквадай иервилер акквазва. Ахьтин сад лагьай иервал ви гъвечIи рушари вуна жуваз ганвай гафуниз вафалувал авун, чIехи вахалай кам тевгьин я. Бубадин гафунал гаф эциг тавун, чIехи вахан бахт ахъа жедалди акъвазун иервал, кьегьалвал тушни? Им вуна бубади хьиз рушариз гайи тербиядин бегьер я. Кьвед лагьайди, гъвечIи вахар икьван акьуллу хьайила, чIехиди генани камаллу тушни? Адан рикIе гьихьтин тIурфанар аватIа садани гьиссзавач. Вахарин вилик пад кьунва лугьуз, ада вичин намус гьихьтин азабдик-азиятдик кутазватIа, ни фикирна? Ихьтин касдилай иерди вуж жеда, чан халу?

– Твах! – лагьана дагъвиди.

– Вуч? – садлагьана гъавурда акьунач Шабал Къамкъам.

– Твах зи руш мус кIантIани! Гузва за ваз ам!..

Гьа икI Шабал Къамкъама Цуьквер-Ханум гъана. Адан амай вахарни цавун кьиле гъуьлуьз фена. Шабал Къамкъаман бажанах жез кIан хьуни абурук тади кутурдал са шакни алач. Адан бажанахвилив агакь тавуна гьайифар чIугвазвайбур гзаф авай, лугьуда...

Йисар-вахтар алатайла, дуньядин чарх масакIа элкъвейла, виликан чIехи уьлкве халкьарин вил галамаз чкIана, цIийи девирар алукьна, цIийи уьлкве арадал атана, уьмуьр са гуж-баладалди гуьнгуьна гьатзавай са чIавуз зи патав за кIвалахзавай издательстводиз Шабал Къамкъам атана акъатна. Идан къвалак яцIу папкани ква.

– Яда, вуна закай я хабар кьадайди туш, я кьил чIугвадайди туш чIехи дустунал. Ваз чидайди са ви хуьруьн рехъ я, гуя Лезгистанда маса хуьрер-шегьерар авачир хьиз.

– Яргъиярмир, лагь ви рикIик вуч кватIа.

– Уьмуьр физва, дуст кас, чавай хабарни такьуна, чал алукьни тавуна. Гуя ам чи уьумуьр туш, са нин ятIани масаданди я...

– Мад яргъариз акъатна вун...

– Яда, куьрелди, зи яхцIурни цIуд йис жезва. За ваз рукопись гъанва. – Ада папка ахъайна. – Им гьа авайвал, са цIарни хкуд тавуна, са гьарфни дегиш тавуна акъудна кIанда.

– ГьакI жедани, яда?

– Жедайди я. Гила демократия я... Идалайни гъейри, вуна такурдай кьуна ахъайдай, ваз гаф гъидай са цIарни авач. – Ада папка ахъайна.

Рукописдин чинал ктабдин тIвар алай: «Цуьквер-Ханум».

– ТIварцIяй аквазва, – лагьана за, – са цIарни хкудиз тежедайди. – Муьгьуьббатдин чIалар яни?

– Муьгьуьббатни ава, уьмуьрни. Къенин эйбежер югъни. ТIаларни. Дердерни. Виридан дарман, теселли – Цуьквер-Ханум хьанва заз, дуст.

– Бахтавар я вун. Шиирикай кхьин хъувуна вучда?

– Къвезва чеб чпелай... Гьикьван кхьидач лагьайтIани, къвезва... Кхьин тавуртIа, заз жува са пак затI бейкефай хьиз жезва. Цуьквер-Ханум гъайила, гьакI хьанва. Заз, кхьин тавуртIа, Цуьквер-Ханум бейкефай хьиз жезва.

– ЧIалахъ я зун. Ви илгьамдин тIвар гила Цуьквер-Ханум хьанва. Илгьамдив кьур тIвар я.

– Яда ваз лугьудай гаф авайди тир-е. Са тIимил амай рикIелай физ. – Шабал Къамкъама рукопись агална, адан епериз тIвал яна. Ахпа, ам са патахъ авуна, зи вилериз килигиз, вичив гвай ихтилат лап рикIивай тирди къалурун яз, ада алава авуна: – Зи Цуьквер-Ханум са вахтара хъсан комсомолкани тир, дуст кас. Зи гафни гьанихъ галаз алакъада авайди я. Заз чизва вуна ви хуьруьнви Шуаякай са вуч ятIани кхьизвайди. Гьахьняй, белки, ваз зи ихтилат кьел квайди яз акван. Шуай дагъда, залзала хьана, къванерик акатна кьена лугьудай ванер акъатнай. Гьа ванералди куьтягьни хьанай... Зи Цуьквер-Ханум райондай Алпан дагъдиз ана авай пIирер чIукIурун патал ракъурай комсомолрин кIеретIдик квай. Абурук вад

гадани пуд руш квай. Абурук куь хуьряй тир са гадани – тIвар Сардар тиртIа лугьузва – квай. Галайбуруз ам райондин секретаррикай садан хва тирди чизвачир. Зи Цуьквер-Ханумаз ам а чIаван кьвед лагьай секретардин хва тирди гила, а Сардаракай гьаким хьайила, чир хьана. Телевизордай акурла... Абурун кIеретI пIирерив агакьиз-тагакьиз амайла, абурун гуьгъуьниз цIай кваз балкIандаллай чархачи атана акъатналда ва лагьаналда, бес абур дагъдиз дугурай райондин сад лагьай секретардиз садлагьана пис хьана кьван, адан сафрадин турбадин кIуфа къван акIана, тIал къати хьана ва ам, операция ийиз, вертолетда аваз, Махачкъаладиз тухузва. Са гьинай ятIани жагъурна, Кьуркьанни вичихъ галаз кьунва, лугьуда, яру парчадик кутуна. Гьадаз теменар гуз, дуьаяр кIелзавай, лугьуда. Ада эмирнава пIирер хъиткьинар тавун ва тадиз элкъвена хтун... Язух секретардиз, вичив Аллагьдин жаза агакьайди хьиз хьана, кичIе хьанвай, хаф янавай, лугьуда... КIеретI элкъвена хтана лугьудай. Вири ваъ. Куь хуьряй тирди, динамит авай чантани гваз, дагъдин ценевай тIуз фена. Ада вич гьанай вичин хуьруьз, Мамухиз, хъфида, лагьана. Рушар сурар атIуз, эферар кIватIиз сувара са кьадар вахтунда амукьна. Абуруз Сардара яргъал чуьлдай са балкIан кьурди ва адал акьахна ам хуьр галайвал ваъ, винелди, дагъ галайвал фейиди акуна... ГьакI хьайила, дуст кас, ада дагъда Шуай авай кьветI хъиткьинначтIа низ чида... Гьа чIаван гьакимрин рухвайрикай и чIаван гьакимар хьанва. Виридан тIул сад я абурун. Абуруз чан алай инсан са квяйни туш. Абурун пеше халкьдин хам алажун я. Чпин тумуниз лаш сух хьайила, совет вахтара абуру чинеба Кьуркьандиз теменар гузвай. Гила, тарашиз, ришветар къачуз, на всякий случай, Меккедиз гьяждал физ-хквезва... Иман чпихъ садахъни авайди туш, ийизвайбур гьакIан кьасар я. Абуруз чизвач хьи, Аллагь, Гьахъ гвай ЧIехи Къуват, ина, чилел ала, ам гьа чпи алажзавай халкьда ава. Абуруз чизвач хьи, чпи датIана русвагьзавайди, алажзавайди, зулумдик кутунвайди гьа Аллагь вич я...

Заз лугьудай гаф амачир.

– Киснава хьи. Зи ихтилатдик кьеж кваз акунач-ни ваз?

– Ви ихтилатдик кьел ква, дуст, – лагьана за. – Сардар угъраш тир чIал заз фадлай чизвай. Адал шакни физвай, адакай ихьтин рахунарни хуьре авай. Амма ам икьван инсаф атIайди жеда лагьана фикир-навачир.

– Ацукьарна кIанда а кицIин хва! За куьмекда ваз! Зи Цуьквер-Ханума куьмекда, шагьидвалда!

– Совет девирда гьат тавур гьахъ-адалат гила, вири къанунрин кIан хкатнавайла, жагъида лугьуда-ни вуна?

Шабал Къамкъама дериндай агь аладарна ва, са ара гана, лагьана:

– Яз гьакI я. Гьайиф... Гьахъ кIанзавайди шупIа-рун, гел галачиз квадарун абуруз са затIни туш... Абу-ру гьакI халкьдикай Аллагь хкудзава, чпин гъилер мадни артух азадун патал... Яда, вун пузгъунарна, сефиларна за жуван ихтилатдив. ИкI дуьз жедач! За ваз хъуьруьн къведай са ихтилатни ахъай хъийида. Гьамни ви «дуст» Сардарахъ галаз, адан бубадихъ га-лаз алакъада авайди я. Хьайи кIвалах я ам, таб туш. Гьамни заз Цуьквер-Ханума ахъаяйди я. Гьабурун хуьре хьайи кар я... Ахъайдани?

– Ахъай хъувуна тур.

– Гатун вахтунда хуьруьн папар, колхоздин векь-ер кIватI хъийиз, чуьлда авай са бере тир. Къведа рай-ондай гьакимар, агитаторар ва маса къуллугъар гвай-бур гатун кIвалахар гьикI кьиле физватIа чир ийиз. Ибурун кьилени аваз жеда гьа ви хуьруьнви Сардаран буба – райондин идеологиядин секретарь. Рахада им, рахада папарин вилик. Векьер кIватI хъийирла, пар-тиядин рекьелай гьикI алат тавуна кIандатIа меслят-тар, чирвилер гуда, кIватI хъийизвай векьерикай ца-цар, цагъамар хкуд ая лугьуда, вучиз лагьайтIа абур советрин калери незвайбур я. Папариз, рушариз идан ихтилатрикай ади гьяз авачир. Абурукай сада виле-

ралди амайбуруз лишан ийида: «Рушар, ихьтиндаз вуч авуна кIандатIа, гьам ая! Им гьакI ахъайна виже къведач!» И хуьруьн папар лап къадим вахтарилай кьуьртIуь гьакимрилай шалварар алудиз, гьатта гагьгагь, абурун гъилер-кIвачер кутIунна, абурухъ галаз гуж гъалибуналди гьая-алакъайрани гьатдайбур яз машгьур тир. Сардаран бубадиз, чара хуьруьнви яз, и кар чизвачир... Им, сивяй каф чкIиз, рахазва, рахазва. Ада вичин кьве къвалахъай папар са-сад яваш-яваш вичив агатзаватIа гьич фикирни гузвач. Вичин ичIи гафарикай кеф хкудзавай адаз са затIни аквазвачир... Патав гвай адан амадагрикай сада (ам и хуьруьн «адетрикай» хабар авайди яз хьана), папарин ниятда гъавурда акьуна, кIевиз гьарайна: «Ката, чIехиди!». Вични, гъавурда акьур галайбурни катна. ЧIехидавай катиз хьанач, вучиз лагьайтIа адавай, катиз кIан хьанайтIани жедачир – сад лагьайди, адаз вичин зурба беден ялун са акьван регьят кар тушир, кьвед лагьайдини, ам вичин кьилел къвезвай кардин гъавурда акьунвачир... Хкадарна адал папари, кутуна метIерик, алудна адалай лацу шалвар. Турсикни алудна язухдин. Ахпа дишегьлийри гъилера гъилер кьуна, адал чархар ягъиз кьуьлерна, манияр лагьана, лугьуда. Са шумуд руш адан шалвар гваз катна. Гьакимдин амадагар гьабурухъ галтугиз хьана, шалвар къахчуз кIанз. Гьакимривай жегьил рушарихъ галтугиз жезвайди яни дагъдин чуьллера?! Абур чпин кабинетра викIегь я рушарал хкадариз, вакIан рухваяр!.. Гьаким са шумудра рушарин гьалкъадай экъечIиз кIанз алахънай лугьуда, алакьнач. Минетарна лугьуда вич ахъая лугьуз, къурхуяр гана лугьуда вири дустагъда твада лугьуз. Дустагъдикай кичIе хьайи садни хьанач! Ацукьнай лугьуда кесиб чIехиди, идеологиядин секретарь, кьил какахьна, вучдатIа течиз, гъилерив пача кьуна. Гена бахтунай винидихъ галай са яйлахдай и мажарадин гъавурда акьур чубанар – гьа и хуьруьн итимар атана лугьуда. Гьабурун гаф акатна дишегьлийрик, гьакимдив шалвар вахгана.

– Мад инриз ви лекцияр гваз хквемир! – лагьана гьакимдиз дишегьлийри. – На абур, ацукьна къулав, жуван папаз кIела, ашнадиз кIела.

Хъфеналдай гьаким сепериз-сепериз, гъутар юзуриз-юзуриз, къургъар гуз-гуз, дустагъдалди кичIерар гуз.

Мад хъхьай ван-сес, хабар тер хьанач. Аквар гьалда, райондин кьилевайбуру, чпиз хуш тушир амай гзаф крар хьиз, и карни тахьайдай кьуна... – Шабал Къамкъам зи вилериз килигна, вичи сувабдин кар авунвайда хьиз, хуррамдиз хабар кьуна: – ГьикI хьана, са кIус кьванни элекьнани ви виликан пузгъунвал? Илич хъувунани за ви рикIел чIем? Акъуднани ви рикIевай цацар?

– Эхь, зи дуст! И вакъиадикай заз чизвачир! Чир хьана хъсан хьана.

– Кутур жуван ктабдик! За ваз багъишзава и сюжет! – Шабал Къамкъама вичин жумартвал къалурна.

– Бес вуна вучиз кхьидач и кардикай?

– Яда, за, вуна хьиз, гьикаятдин эсерар кхьизвач кьван. И сюжет гьикаятдиз хасди я... Ахьтин хшкахци дишегьлияр Вини вацIарин гзаф хуьрера авайди я... Къенин гьакимризни гьакI авуна кIанзавайди я. Чир хьурай абуруз чи чилерал гьахьтин папар-рушар алайди...

– ЯтIа хьуй гьа на лугьудайвал, чан дуст, – жаваб гана за. – Вуна гайи сюжетдай ви паяр цавари артухаррай...

...Гьа икI Шабал Къамкъамакай икьван ихтилатриз рехъ зи дуст Песен, ада хвейи иски шикил себеб яз ахъа хьанай. Идални алава яз, Сардар динамит гваз Дагъдиз фейидини субут хьанай. Адан бубадикайни бязи кьетIен ва чинебар делиларни винел акъатна.

Идалайни гъейри, адан Цуьквер-Ханума Сардаракай авур шагьидвили зак Шуаян дафтарар кIелун патал генани тади кухтуна.

ВАД ЛАГЬАЙ ПАЙ

1-кьил

Шуаялай зав агакьнавай конвертди зи уьмуьрдай михьиз секинвал акъуднай.

Эхирни, за къадим алпан гьарфар кхьиз-кIелиз чирна. Шуаян кхьинра авай къадим гьарфар са-сад къенин лезги алфавитдин гьарфаралди эвез хъийиз киххьин хъувурла, аламатдин кьве затI арадал атана: сад лагьайди, Шуая заз кхьенвай чар; кьвед лагьайди, ВачIе пачагь чи патариз, Алпан Дагъдиз атуникай ихтилат.

Ингье абур:

Шуаян чар

Ваз и чIаван хийир хьуй, Антер, чан хва!

За и чарни амай кхьинарни Жебес стхадив тазва. Абур вав ви къанницIипуд йис хьайила вахце лагьай тIалабунни галаз. Вучиз къаницIипуд йис хьайила ятIа, ваз чир тахьана жеч. ЧизвачтIа, Жебес стхадивай ва я ви дуст Эдгьемавай жузуз. Эдгьем, вичин пагьливан ими хьиз, михьи, чIехи, ахъа рикI авай кас я, дерин фагьумар авайди я, за адав чи Дагъда авай ВачIедин кIваляй къачунвай иски къаргъуни вуганва, адаз алпан гьарфарни чида. А къаргъуда ВачIе чи патариз атуникай, адан ва адан амадагрин кьилел атай крарикай кхьенва. За игьтият патал ам жуван гъиливдини кьилдин чарарал кхьин хъувуна, са-са чар, кьифери тIуьн тавун патал, птулкайра туна, зи кIвале ава. Аллагьдиз шукур хьуй зун абур кххьиз агакьунай. Эдгьемани и къаргъуда авай кхьинрин копия авуна, абурай кьил акъудна, илимдин рекьералди адаз мас гана, ам ВачIедин кIвализ хкида. Захъ са

кар хьайитIа, ам хуьн, адан аявалун за гьадан хиве тунва. Вакайни адаз куьмек хьухь. Ада вак гьахьтин эр кутазвайди заз ада вакай лугьузвай гафарай акуна. Ада вахъ ктабар кхьинин рекьяй алакьунар ава лугьузвай. Гьам я зак и дафтарда авай кхьинар авун патал руьгь кутурдини, абур ваз къалур лагьайдини.

Зи вил вун хтунал, вахъ галаз кьилди рахунал алай. Вун сифте яз мектебдиз фейи юкъуз анай катайла за кьун хъувун гила за винедай заз къалурай ярж яз кьабулзава. Вун аял тирла, хуьруьн вири аялрикай заз къван тагайди са вун тирдини зи рикIел алама.

И чар ваз кхьинин себеб зи рикIик эхиримжи кьве юкъуз гъалаба акатун я. Заз жуваз ВачIедин кIвали эверзавай хьиз я. Зун, гьар жуваз кIан хьайила, аниз физвай, эхиримжи вахтара заз четинни хьанвай, амма гила заз жуваз тадиз ша лугьузвай хьиз я. Идан себебни и йикъара зал хуьре Сардар гьалтун я. Адак атIа чIаван хъел кума – вич, верч чуьнуьхдайла, заз акуникай ва за идакай халкьдиз лугьуникай. Садрани захъ галаз рахун тавур, салам тагай ада заз, чина шит хъвер аваз, «Вун мад ВачIедин кIвализ хъфин герек жедач» лагьана. Гьа и гафари зак гъалаба кутуна. Гьабурулай кьулухъ заз ВачIедин кIвали эверзавайди хьиз жезва. Мадни заз хуьруьнвийривай ванер атанвай: райондин кьилевайбуруз чи Дагъда авай мусурман пIирер чукIуриз, хъиткьинаиз кIанзава лугьуз, аниз инсанар мад техъфин патал. Гьавиляй за фикирзава: Сардара заз лагьай гафар са бине аваз лагьанвайбур я.

Зун ВачIедин кIвализ физва. За ваз тазвай дафтар вал аманат хьуй. А кхьинризни жуваз кIандайвал ая. Заз ВачIе Алпан дагъдиз атунин ва анай хъфинин тарих жуван гафаралди кхьиз кIанзавай. Ам хъфинни, са кьве йис кьван хьана, Дагъда вачIехваярни вич эвездай маса камаллу ксар артух хьайила, рикI секин яз, вичин чIехи бубайрин хуьре амай йикъар ахкъудда лагьана хъфейди я.

Хъфидайла, ада лагьаналдай: «Пак Руьгь инавай инсанрик фадлай, Месигь хадалди вилик, акатнавай хьиз я заз. Абурун инсанвилер, диде-бубадиз, чIехибуруз гьуьрметар, садаз садан къадир хьунухь, жуван чилел, ахъа рикI гваз иниз къвезвай гъуьлезрал[1] *кьарувилер, рекьерин инсанриз, санай масаниз физвайбуруз ийизвай хъсанвилер, жув масадав агъузиз таз кIан тахьун, масадни агъуз ийиз алахъ тавун, а кар ади кIан тахьун, патарай къвезвай къурабаяр чукур тавун, абуруз чпиз са муг кутаз, са кьас фу нез куьмек гун – вири гьейранардай, Цаварин Бубадилай атанвай чIехи лишанар я. Ихьтинбуруз и рекьерай зун хьтин муаллимар герек туш».*

Гьайиф хьи, ам хъфинихъ галкIанвай крарикай кхьиз зун агакьнач, завай рикIик квай вири кхьинар куьтягьиз хьанвач, гила куьтягьиз хьуникни зи эр са акьван квач.

Мадни за ваз са хабар гун: Вал алай тIвар ВачIедихъ галаз чи патариз атай са касдал алай. Вун гьадан чIварахдилай атанвай хел я. Гьавиляй куь тухумдин тIвар Антерар я. Чи хуьре ихьтин къадим тухумар тIимил туш. Жебесан тухумдин тIвар Шахшанар я, гьакIни ЦIандияр, Къумбаяр, КIамчIихар, Эндирар ава. Ибур сифте яз ВачIедихъ галаз атай адан устагърин, амадагрин ва чкадинбурукай сифте яз вичин чIехи хва ВачIедиз гайи касдин несилрикай я. Сифте гьахьтин хцин тIвар Эндир тир. Гьа несилрин векилризни,чкадинбурукай, сифте яз ВачIедин патав Ялгъуз яйлахдиз атана, адан къвалав чпин чIехи рухваяр турбурун тухумрин векилризни «вачIе-хваяр» лугьузва. Гьар хзанди чIехи хва – шагьбала ВачIедин патав, ада хкягънавай рекьел, адан имандал гъунин адет гьа вахтара арадал атанай. ВачIеди абурувай Буьлуьл вирел цик акахьун къачунай. ВачIе чи патарай хъфейлани, лезгийри чпин чIехи рухваяр Аллагьдиз багъишдай. Чи Дагъдин къвалав гвай Тагъар хуьр тамамдиз гьахьтин-

[1] *Гъуьлезар* – мугьманар.

бурукай арадал атайди я. Гьавиляй я лезгийри чпин чIехи рухвайриз «вачIе-хваяр» лугьузвайди. Вуна вири физ-хквезвай рекьеривай яргъа, иллаки дагълара авай хуьрера гьалтзавай тIварариз фикир це, абур чи халис лезги тIварар я. Мумкин я, гьабурукни вачIе-хваяр хьун.

Чар яргъиди хьунай гъил къахчу. Лугьудай гафар гзаф ава. Низ лугьудатIа, гьабур тIимил я.

Талгьана амукьай гафар зи дафтардай жагъур хъия.

Сагърай.

Вун Аллагьди хуьрай, Адан берекат галаз хьурай вун.

Амин.

5-июль, 1983-йис.

Шуаян дафтар

За ина кхьенвайбур са нефесдал авунвайбур я. За жуван рикIе гьатайвал ва анай акъатайвал кхьена. Заз зи бубадивайни дидедивай ван хьайивал кхьена. Гагь-гагь заз акI жедай хьи, за, вичин тIвар заз хганвай зи бан-буба, пачагьвал гадарна Иса Месигьдин рекьел элячIай ВачIедихъ галаз загьидвал пай авур зи бан-буба Шуая заз лугьуз, за и кхьинар ийизва.

Кхьиз-кхьиз, заз акуна хьи, зун жув гьа девирриз акъатзава, акI жезвай хьи, за чпикай кхьизвай вакъиаяр заз са мус ятIани жуван вилералди акурбур я, абурун иштиракчиярни, вири тахьайтIани, са бязибур заз чидайбур я.

* * *

ВачIе, Алпандин виликан шагь, гила дуьньядикай кьил къакъуднавай кас, Месигь Шуаян рекьел элячIнавай месигьи, кьил элкъвейвалди фенач. Ада вичин тахт аваз хьайи Гьарум шегьердай Алпан дагъ галайвал камар элкъуьрун кьетIна. (ВачIеди, вичикай пачагь хьайила, Гьарумдиз вичин иранстха ва Ирандин шагьиншагь Фирузан гуьгьуьл кьун яз Фирузабад тIвар хганай ва аникай зурба ва цIийи шегьер авунай. Ахпа адал Партав тIвар акьалтнай). Адак Пак руьгь акатнавай: фейи уьмуьр ам патал тахьай мисал хьанвай, ада вичин алатай саки вири чIаварилай гъил къачунвай ва цIар чIугунвай. Тахтунилайни, уьлкведилайни, хзандилайни гъил къачунвай ада тек са Аллагьдикай ва Адаз вафалудаказ къуллугъ авуникай, Алпанда ина-ана чIварахар янавай месигьийрин иманди михьиз къачунваз, ада гузвай хиласвиликайни чIехи муьгьуьббатдикай фикирзавай. Гьа фикирди адак лувар кутазвай ва яргъай эверзавай, вичел хайи ватандин тIвар алай Алпан дагъдин лацу кукIушрай адаз кьилдин ва кьетIен экв аквазвай. Анаг пак нев алай пен я лугьуз тIвар-ван авай чка я, уьлкведин вири дагъларилай иер Дагъ я лугьуз, адан кьуд патахъай, кьуд ценцивай къежел ва килигайдан вил тухудай сувар ава лугьуз ванер адав лап аял чIаварилай агакьнавай. Аниз ккаж хьунин мурадни адаз лап гьа чIаварилай авайди тир, вучиз ятIани ам кьилиз акъудун адаз гьукуматдин чIехи крарин, куьлуь ва чIехи дявейрин гъиляй кьисмет хьаначир. Ам тек са Шагь дагъда хьанай, адаз анай Алпан яргъай акунай ва адал мадни кьару хьанай, аниз финин мурад цIийи хъхьанай. Шумудни садра Цал шегьердиз фидай рекьяйни, лап яргъарай, адаз Алпан дагъ акунай, амма вучиз ятIани гьа чIавузни куьтягь тежер къайгъуйрини крари адав кьил анихъ элкъуьрна физ туначир.

А чIавара адав гвайди магъуйрин иман тир. Вичин буба Урнаирав гвайди Месигь Шуаян иман тир-

тIани, ам кьейила, Фарсдин шагьиншагь Язкерта ВачIедив гужуналди магъуйрин дин кьаз тунай. Амма Язкерт вич кьейила, ВачIеди вичин бубади кьабулнавай имандал хтун кьетIнай. Исятда ада вич садрани Алпан дагъда хьанач лугьуз гьайиф чIугвазвачир. Гила, вич цIийи инсан хьанвайла, хайи бубади вичиз уьмуьрдин кьилин рехъ яз гайи иман цIийи кьилелай къахчуналди, и кардикай цIийи шагьиншагь Фирузаз викIегьдиз малумаруналди, яргъал дагъдиз физ кIан хьунин мурад цIийи хъхьун адаз цаварин са ишара хьиз аквазвай. Гила ада а вахт алукьнавайди гьиссзавай. Вилиз таквадай ва акьулдиз течидай са къуватди ам, вичелай шагьвални гьукум, яцIу, залан хам хьиз, алуднавай кас, вилик цIийи ва дуьз рехъ ахъа хьанвайди, гьа Дагъдихъ ялзавай.

Виликан шагьдин, гила, загьидвал хкягъна, чуьллера гьатиз физвай ВачIедин катиб хьайи ЦIандидиз вичин цIийи пеше гьим жедатIа чизвачир. Ада алатай чIавар вичикай атIанвачир ва датIана абурукай келпягъар ийизвай. Пакадин йикъакай авур хиялри адан рикI атIузвай ва гагь-гагь ВачIе, шагьвал гъиляй ахъайна сефи хьанвай кас, гадарна са маса патахъ, уьмуьр тухудай кIвал, недай са кап фу, алукIдай пек-партал авай маса къулай чка жагъуриз фенач лугьуз, ада гьайифарни чIугвазвай.

Адаз ВачIеди лугьунни авунай:

– Къвез кIанзавачтIа, къвемир. Вун виринра герек кас я. Недай са кап фу авачиз амукьдач. Я вун ина къуллугъдилай алудай касни авач. Акъваз жуван чкадал.

– Ваъ, – лагьанай ЦIандиди. – Зунни вахъ галаз къведа, шагь, вун сагърай.

– Зун шагь яз амач. Зун Аллагьдин лукI я, Месигь Шуаян имани я, Гьадан вач-хъша я, Пак Руьгьдихъ къаних къекъвераг я. – Гуя ина аламатдин са затIни авачирди хьиз жаваб ганай ВачIеди.

ЦIандиди шагьдин кхьинрин къаргъуда накь йифиз эхиримжи кхьинар хъувуна: «457-йисан 5-вацран

20-юкъуз Алпандин шагь ВачIеди тахтунилай гъил къачуна. Шагьдин кIвале яс гьатай хьтин гьал хьанва. ВачIеди вичин дидени паб чпин рухундиз[1], Фарсдин шагьиншагь Фирузан патав рахкурна. Кьве хнупIни Месигь Шуаян имандал атанвайбур тиртIани, абуру, кьабулай иман гадарна, цIуз юкь гьалдзавай чпин багъридин патав хъфин кьетIна».

Кхьидай гафар ЦIандидиз гзаф авай, амма адаз гьа и кхьейдал акъвазун дуьз яз акуна, вучиз лагьайтIа Алпан уьлкве кьил авачиз амукьунин хажалатди адаз тарихдин кхьинрин лазимвал амачирвилин фикир гана. «ЧкIида гила чи чIехи ва иер Алпан уьлкве. Низ герек яз амукьда зи кхьинар?», – вичин рикIяй лугьузва ада. ЯтIани ЦIандиди вичин куьмекчи КIамчIихаз тагькимна: «Шагьдин тарихдин кхьинрин къаргъу кьватида туна сандухда агала. Куьлегни, сандухни садазни таквадай чкада чуьнуьх». КIамчIиха къаргъу махсус кьватида туна, ам хъуьчIуьк кьуна акъвазна:

– Бес зун квехъ галаз къведачни? Зунни къвезвайди я...

– За ваз са смарча[2] ракъурдалди акъваз. Кьватидин аявал ая. Садавни вугумир. Кхьинар ийиз кIан хьайитIа, ая. Тек са лазимбур. Таб-гьилле квачиз кхьихь.

– Шагьди вичин чIалар кхьизвай къаргъудиз вучда?

– Гьамни гьа кьватида хуьх...

ЦIандидиз кхьидай вакъиаяр гзаф авай. Хейлинбур ада къаргъуда къейдни авунвай. Амма имандиз талукь крарикай кхьинар саки авачир.

ВачIедин буба Урнаирак Месигь Шуаян муьгьуьббат акатай чIаварикай рахун са вахтара къадагъа авунвай. Амма ада вичин вири кIарабралдини якIалди гьа иман кужумнай ва ам вичин уьлкведа мягькем пун кьадайвал сейли ийиз алахънай. Пак Джаргъа-

[1] *Рухун* – ватан.

[2] *Смарча* – хабар, кхьенвай чар.

на[1] *Эрменистанда къалурай аламатрикайни, адав агакьай керематрикай ван хьайи чIавуз, ам гьанин шагьдин патав вичин везирар-векиларни, кьушунарни галаз фенай ва ана вич мажусивилин мичIера хьайиди ва течиз авур гзаф гунагьрин иеси хьайиди хиве кьунай. Гьа чIавуз пак Джаргъана адак руьгь кутуна, адазни адахъ галайбуруз цIийи уьмуьрдиз гьахьдай рак ахъайна. Ихьтин шад мумкинвал хьайи Урнаирани адан кьушунди яхцIур юкъуз сив кьуна, виликдай авур тапан ва чIуру крарилай гъил къачуна ва абурукай михьиз кьил къакъудна. Пак Пудахъ иман авур абуруз яхцIурницIуд лагьай юкъуз пак цик акахьун къачудай мумкинвал гана. Кьилин кешишди абур цIийи хъийидай, абур вири цаварин хваярвилиз кьабулдай адет кьилиз акъудна, абур вири цяй Пак Руьгь акатнавайбур яз экъечIнай.*

Гьадалай гуьгъуьниз Алпандин шагьди Иса Месигьдин шагирдри эцигай къайдаяр вичин уьлкведани тваз алахъна. Вичин хва ВачIедизни ада Месигьдин иманда аваз тербия гана. Амма адавай вичин паб, шагьиншагь Язкертан руш, сакIани чIалал гъиз хьаначир, ам вичин бан-бубайрин диндал, цIуз юкь гьалдзавайбурун къайдайрал кIевиз акъвазна. Жегьил ВачIе кьве диндин арада чIехи хьана. Ивидалди, кралди ам бубадихъ алгъизвайтIани, рикIи ам дидедихъ чIугвазвай. Адаз Язкертан хтул, Фирузан чIехи стхадин руш гъайила, ам генани артух дидедив гвай фикирриз мукьва жез эгечIнай. Буба кьена, Алпан уьлкве Язкерта ВачIедин гъиле турла, амалдар шагьиншагьди ам михьиз магъуйрин диндал къведайвал авунай.

ВачIе жегьил тир. Ахура-Маздадин пуд гьакъикъат – михьи фикир, михьи гаф, михьи кар адаз бубадив хьайи иманда авай пуд гьакъикъатдилай – Аллагь Бубадилай, Адан Хцелай ва Пак Руьгьдилай регьятдиз кьиле ацукьдайбур яз жагъанай. Абур гваз чIехи крар ийиз хьун мумкин тирди акунай.

[1] *Пак Джаргъан* – пак Георгий.

– Ви бубадин динди ваз душманар жувалайни гзаф кIан хьухь, садни яна рекьимир лугьузва, – лагьанай ВачIедиз садра Язкерта. – Ибур хибри ихтилатар я, абур садрани кьилиз акъудиз жедай крар туш. Вири писвилерикай чун Ахура-Маздадин цIу михьи хъийизва, гьада чун хуьзва.

Икьван гагьда шагьдин кIвалахар писзавайди тушир. Вичин тай-туьш ва иранстха Фирузаз Алпан чIехи Ирандин аслувиликай хкатзавайвилин кичIевал ВачIеди къвердавай артухарзавай. Фирузавай такабур алпанви я мукьва-кьиливилин, я вичин пачагьлугъдин зурбавилин ва къуватлувилин делилралди чIалал гъиз жезмачир.

Ада вичин эме, яни ВачIедин дидени хциз дуьз рехъ яхъ лугьуз гьалдарнай.

– Я хва, – лагьанай дидеди, – Иран къадим ва зурба тарих авай уьлкве я, адан лувакай хкатайтIа, валай ви уьлкве хуьз алакьдач, вун текдиз амукьда, ви ватандиз гзаф мидяяр акъатда. Ви уьлкведаллай чан-къуват Ирандин шагьиншагьдин гьунар я.

– Ваз ви хва виле аквазвач ман, диде?

– Ваъ, ам акI лагьай чIал туш, чан хва...

– Иранни, Алпанни бинедилай Зердуштан рекьел алайбур, са кIитIидин[1] уьлквеяр я. Вуна гьинавачир сияпурри[2] гъанвай Иса Месигьдин кIитIи жува кьабулайдал бес тахьана, вири Алпандин жемятдални ам илитIзава, цIун гьарумар[3] чукIуриз, килисаяр эцигиз тазва. Зунни, зи свасни вуна мажбурдалди гьа иландал галчIурнава. АкI ви рагьметлу бубадини авурди туш, вичи Иса кьабулнатIани, вичин имандик зун кутаз алахъайди туш, ада зи бубайрин кIитIидиз вичин патай гьахьтин гьуьрмет хвенай. Амма вуна чун ви пачагьдин зуруналди чун мажбур ийизва, ви кIитIи ча сухзава. Чир хьухь, ам, чна винелай ваз

[1] *КIитIи* – дин.

[2] *Сияпура* – къекъверагар, ина-ана ка-чIал авачиз гьатнавайбур.

[3] *Гьарумар* – кIвалер, храмар.

кIандайвал ийизватIани, чи рикIе гьатнавач, хва. Ви рикI Агьриманди[1] тIуьнва, бала.

– Зи рикI садани тIуьнвач, диде чан. Зи рикI низ талукь ятIа, зазни Гьа Талукьдаз чида. Алпанни Гьада хуьда. Зав зи бубадилай агакьай, гьадаз вири зурба крара нуьсрет гайи кIитIи гадариз завай жедач. Зун чIуру рекьел алатни авунвай, ам зи чIехи гунагьрикай сад я, за амай уьмуьр гьа гунагьдикай михьи хъхьуниз бахшда.

– Ви кьушунда авайбурув гвайди ЗердуштIан кIитIи я. Абур вири вакай катда. Ви имандал алайбурукай дяве ийидай кьушун жедач, абурулай ягъизрекьиз алакьдач, абуруз ахьтин ихтияр авач. Вавай зи стхадин хцин хура акъвазиз жедач, нагьакьан ивияр авадармир, хва.

Дидедин гафарик са кьадар кьел квайди ВачIеди гьиссзавай. ЯтIани абуру адан такабурдик хкуьрзавай.

– Цаварал – Аллагь, чилерални – шагь! – вичин рикI алай мисал гъана ВачIеди. – Зун Алпандин чилерал шагь я. Заз садан ивини экъичиз кIанзавач, заз маса са уьлквени гъара[2] ийидай ва чукIурдай ниятни авач. Зи кьушунрин чIехи пай, лагьайтIа, зи бубадихъ галаз санал чи имандал атанвайбур я. Зи халкь, зи кьушунар за гьи эмир гайитIани, ам кьилиз акъудун патал, са кIвачел акъвазда.

ВачIедин рикIе женг физвай. Са патахъай месигьийрин весиятрин «яна рекьимир», «диде-бубадиз гьуьрмет ая» гафар рикIел алчуд жезвай, мукьуь патахъай ада дидедин гафунал гаф эцигзавай, гагь кефердихъай, гагьни кьибледихъай къвезвай вагьши тайифайрихъ галаз акьунар хьайила, гзаф инсанар терг авун хиве гьатзавай. Пачагьдиз вичин кьверикIинвал исятда гзаф такIан хьанвай. Ада и месэла буба Урнаира гьикI гьялнайтIа гьадакайни фикирзавай.

---

[1] *Агьриман* – Ирандин мифологияда писвилерин гъуц.

[2] *Гъара авун* – тарашун, масадавай къакъудун.

Шагьдин дидеди мад гъилера адан рикIел кьел кIвах хъувуна:

– Вуна тавуртIани, масадбурун, ви иман гвачирбурун гъилеривдини иви экъичиз тун ви кIитIиди къадагъа ийизвачни?

ВачIе, са жавабни тагана, вич патал хелветдиз амукьна фикирар-веревирдер авун патал туькIуьрнавай кьилдин бицIи кIвализ хъфена. Анаг пачагьдив кьур хьтин ваъ, дуьньядикай кьил къакъуднавай кассиз хас чка тир лагьайтIа жедай. Цлалай Иса Месигьдин шикилдин вилик эрчIи гъилелди хаш чIугуна, ада дуьаяр авуна:

Цавараллай чи Буба,
пак хьурай Ви ТIвар,
На пачагьвал ийидай
атурай чIавар.
Цаварал хьиз, чилелни
къадим хьуй Ви къаст,
чна недай са кап фу
къемаз це На чаз.
Квайбурулай чи буржарик
къахчузватIа гъил чна гьикI,
гьакI Вунани чал аламай
буржарилай гъил къахчу,
темягькарвал агуд тийиз,
шийирдикай хуьх На чун!

ВачIе мичIи жедалди вичин бицIи кIвале текдаказ амукьнай. Ада чирагъни шемер вичи куькIуьрнай. Адан къаравуширизни нуькверриз аниз къведай рикI авачир. Шагьди аниз атун абуруз къадагъа авунвай чкани авачир. Дидени паб Нушабе ада са шумудра иниз гъанай, амма абуру и кар са акьван хуш авачиз авунай. Мад шагьди абуруз бицIи кIвализ эвер хъувуначир. И кIвалихъ ЦIандини КIамчIих гелкъвезвай.

КIвалин рак ахъа хьана.

Вичин паб акур пачагь мягьтел хьана:

– Вун яни, Нушабе-ханум? Вун атурай – рагъ атурай! – ВачIедин ванцик атайдаз иниз къвез са акьван хуш авачирди къалурзавай лишан квай.

– Эхь, зун я, шагь, вун сагърай, – кьиливди икрам авуна Нушабеди.

Гъуьлуьз папан ванцин назиквални хъуьтуьлвал тапанди тирди чир хьанвай. Дишегьлидал алай кьелечI туракь назназидини шагьдин гиман тестикьарзавай.

– Ахлад, ханум, инаг ви чка туш. Вахъни зи дидедихъ куь махсус гьарум ава. Квез зи иман виле авач. За квез ам мад мажбурни ийидач. За икьван гагьда акI авуналди къелет авуна, залай гъил къахчу, ханум, – милайимдиз, вичиз аян хьанвай кар винел акъат тийидайвал лагьана шагьди.

– Зун ви тIеквендиз ваъ, девриш, зун зи гъуьл ва пачагь ВачIедин патав атанвайди я. – Нушабеди кьилел кьакьандиз кIватIнавай къалин ва чIулав чIарар ахъайна, абур иер атир чукIуриз, адан къуьнерал ва далудилайгъуз авахьна.

– Заз вуна хатур ийизватIа, зи магъарадизни, зи имандизни ая.

Нушабе чирагъдиз мукьва хьана. Туракь назназидай адан лацу чIагай бухах, хкиснавай ацIай хурар, юкьвалай агъуз авай мешребар суьгьуьрлудаказ ва таъсирлудаказ аквазвай. И гуьзел беденда цIай квез ргазвай ивидикай, адак квай гьарайдикай шагьдиз хъсандиз чизвай, ам вичин папан мешребри ицитI авур гьалатар[1] *адан рикIел хъсандиз аламай, вич и иер хнупIдин ашкъиди гваз къекъвейвални, вич, гарун хура гьатай пеш хьиз, тухуз хьайивални адан зигьинда амай.*

– Залай багьа ядигарар жагъидай хьиз яни ваз и чилел ва я цаварал? Ахьтинбур авайди туш, вунани вун хьтинбуру ава лугьузвайбур вири тапарар я, шагь! – Нушабеди, чирагъ туьхуьрдай къалпагъ къачуна, экв туьхуьрна.

[1] *Гьалатар* – легьзеяр.

ВачIеди, кьулухъай фена, папан кьуьнтерилай кьуна, къалпагъни гъиле амаз, Нушабе, цIакул хьиз, кьезилдиз ракIарихъди тухвана:

– Заз жагъанвай экв вавай туьхуьриз жедайди туш, адав агакьиз ваз кIанзавач. Вун жуван кудай цIал алад, зи чепелукь! – паб бицIи кIваляй акъудна, пачагьди къеняй ракIарин кIир вегьена...

Алпандин пачагьдин ва мукьуь патай адан дидединни папан арада гьихьтин гьалар аватIа шагьиншагь Фирузавни хабарар агакь тавуна авачир. Гьадазни, вичин эмедиз хьиз, ВачIе ЗердуштIан рекьелай алатуникай гьяз авачир. Амма хьайи кар хьана алатнавай.

Фирузаз авай дерт, Алпандин шагь хьиз, Алпандин чилерни Ирандин куьлгедикай хкатун тир. Я адаз зуруналдини, яракьдалдини ВачIе чкадал ацукьариз кIанзавачир. Фирузаз артухан ивияр экъичун исятда герекзавачир. ГьикI лагьайтIа вичин буба Язкерт шагь кьейидалай гуьгъуьниз вичинни вичин стха Гьармуздан арада тахт кьун патал хьайи акьунра кьве патайни аскерар тIимил кьеначир.

Гила адан кьушунрин чIехи пай Ирандин чилерал, цеквер хьиз, гьалчI жезвай куьчери вагьши тайифайрикай чкадин шегьерарни хуьрер хуьн патал герек жезвай.

Бубадин тахт гъиле гьатна, кIамбурдин лап вини кьилиз акъатнавай адаз, вичи Алпандин аксина са уюн акъудиз хьайитIа, дамарра дагъви иви ргазвай ВачIеди гьа вич хьтин викIегь аскерар бес кьадарда кIватIдайди аян тир. И карда гъалибвални гьадан пата жедайвилин къурху авай Фируза мукъаятвал саламатвал яз гьисабзавай. Иса Месигьдин имандал фейи адан буба Урнаирани Алпан уьлкведал цIийи кIитIидин къуватдалди цIийиз чан хкайвиликайни ихтилатар везирри адаз тIимил авунвачир. Хвани, са вахтунда тIимил-шимил ян ганатIани, мад бубадин имандал хтуни адаз вичин бубадин рехъ ва кар эвеландалайни кьетIидаказ давамариз алахъдайди

Фирузаз чизвай. Вучиз лагьайтIа абурув гвай имандин аламатар кьилелди алцумиз ва кьатIуз жерибур тушир.

ЯтIани, ам, шагьиншагь Фируз, гъвечIи чIавалай вичин насигьатчи ва муаллим хьайи ва гила кьилин меслятчи хьанвай Рагьатан меслятдалди, артухан такьатар серф тавуна, ВачIе чIалал гъидай ва я тахьайтIа муьтIуьгъардай регьят рехъ жагъурунин къайгъуда гьатнавай. А рехъ жагъурунни Фирузаз четинз акъвазнач.

Хурук акатай чилер тараш-таланарзавай, къав алай фургъунра балкIанрин кьуру цIапар аваз къвезвай, а цIапар чпиз месни яргъан тир вагьши тайифайрин кьил кефердихъ, Алпан уьлкве галайнихъ элкъуьрунин фикирди Фирузаз айгьамдин хъверни гъанай хвешивилин гьасретни.

Эдебдинни гьаядин, ацукьунинни къарагъунин рекьяй лап агъуз кIарара авай и тайифаяр чIехи меденият ва тарих авай гьи чилер патал хьайитIани, са шакни алачиз, еке бедбахтвал тир. Куьчери вагьшияр сух хьуникди гзаф халкьарин пун хкатзавай, уьлквейрин даяхар гуьнгуьнай акъатзавай.

Фируза вичин фенд кьилиз акъуднай. Ада цIападинни гумадин ял галайбурувди вичин кьушунар къалинарна, абуруз баркаван, девлетрив ацIай ва авадан чилер гуда лагьана хиве кьуна, абур Алпандин часпаррихъди тухвана.

ВачIени адалай гуьгъуьна амукьначир. Адани Алпандин кефер пата Цал шегьердихъ къвез-хъфизвай куьчери маскIутIар кьибледихъди ахъайиз туна, вичин уьлкведин дагъларай кьушунар кIватIна, гьакIни чеб дидеди хайи йикъалай дяведин пешекарар хьун патал гьазуриз вердиш тир яркIар вичин кьушундин кIвенкIве эцигна.

Фирузанни ВачIедин кьушунар сад садал элкъвена. Къати дявеяр кьиле фена. Гзаф чанар терг хьана, Алпандин кьибле патан часпарра авай гзаф шегьерарни хуьрер харапIайриз элкъвена. Амма ВачIе вич яз

амукьна. Ада вич Фирузалай ва вичин ватан Алпан Ирандилай са кIусни усалди ва ажузди яз къалурнач. Кьве пачагьдини чпикай садни гъалиб тахьайди кьатIузвай ва гьарда вичи вичик и кар хиве кьазвай.

Фируза мад са фенд акъудна. Ада, гзаф кьадар къизилар-девлетар гана, Алпан уьлкведин варар ахъайиз туна ва Алпан галайвалди гъунрин и кьил а кьил авачир кьушунар къведайвал авуна.

И гъилера гъалиб хьайибур садбур тир: кьибледихъайни, кефердихъайни атай ва чеб балкIанрин цIапарал ксуз-къарагъзавайбур. Абуруз цIийи, авадан чилер, гьанрик чIутар хьиз акатдай мумкинвилер ахъа хьанвай. Вири ахъа ва генг чилер гьабуралди чIулав хьанвай. Йиферизни аквадайбур гьабуру хъувунвай цIаяр, ван къведайбур гьабурун гьараяр-эверар тир. Гьикьван и чилерин иесияр чпин ватандал кьарубур ва ам хуьнал мягькемдиз акъваздайбур ятIани, цIийиз пайда хьанвай тарашчи тайифайриз чизвай хьи, гьихьтин кIеви къанунар ва ахлакьдинни эдебдин къуватар хьайитIани, са къайда-къанунни течидай ва кваз такьадай куьчери къуватри гьикI хьайитIани са мус ятIани и чилер тар-мар ийида, вучиз лагьайтIа къумлухрин гарарилай бетер са затIни авайди туш. А тайифайри чеб гьахьтин гар-тIурфан яз гьисабзавай.

И чIулав гарун хура акъвазай къадим ва чIехи дережайрин къанун-къайдайралди уьмуьр тухузвай чкадин халкьди и эвер тавуна атанвай муьгьманриз чка-чкада махсус тIварар ганвай: санра абуруз лезгийри тваркар, яни цимил кьифер (са кьадар асирар алатайла, абуруз татар кьиферни), муькуьнра абуруз цIапашар лугьуз хьана. Чкадин инсанар и угъриярни къачагъар чпин мулкарив агуд тийиз алахъзавай. Амма Алпан уьлкведа чIварахар деринариз алахънавай хашпара динди душманризни майил авуниз эвер гузвай. Гьавиляй инсанвилин кьакьан кIарара авайбуруз чуьллерани куьнжейра цIапарал ксуз-къарагъзавайбур язух къвезвай, и бейчарайрин арада

къачагъарни, угъриярни, алазни-алачизни инсанар яна рекьидайбур авайди рикIелай алудзавай, гьа къучивилер ийизвайбурни Исадин имандалди дуьз рекьел гъида лугьудай умудар кутазвай. Гьайиф хьи, и зурба дин Алпандин чилерал къумлухдин чIулав гарар иликьардай кьван лигим хьанвачир. И чIулав гарарал алава яз Фируза, Алпандин чилерал цIуз юкь гьалдзавайбурун мукарни авайди чиз, вичин уьлкведай ахьтинбурун гзаф кьадар хзанар, чпин чкайрилай алудиз, кефердихъди, алпанвийрин чилерал куьчарзавай. Гьабурни рикIер чIехи алпанвийрин язухдик акатзавай.

Фирузани, ВачIедини чпин кьведан такабурдин женгера гъалиб яз акъатзавайбур патан къурабаяр тирди кьатIузвай, ятIани садани кьулухъди чIугвазвачир.

Фирузаз хашпара дин вуч ятIа чизвай. Вичин дин авай ва ам хуьзвай адаз амукьайди вичин имандин винизвал къалуриз алахъун тир. Идалди адаз ВачIедиз эхиримжи ягъун кьаз кIанзавай.

Ада ВачIедин патав чар гваз чархачияр ракъурна. Ана кхьенвай: «ЧIехи ВачIе шагь! За зи рикIин къеняй чи мукьва-кьиливилел шадвалзавай, амма вуна и багьа савкьатдилай кам вегьена. Ваз ЗердуштIан къуватдилайни гьунардилай чувуд Исадин вязер зурба яз акуна. Гьавиляй зи эме тир ви диде ва зи вах тир ви паб вичин бан-бубайрин диндилай алатнавай касдин патав гумукьун заз зи рагьметлу буба Язкертан руьгьди ва зи динди багъишдач. Гьавиляй за ваз ийизвай эхиримжи тавакъу – зи кьве багъри касни сагъ-саламатдиз зи патав, чпин хайи ватандиз ахгакьарун я. ИкI авуналди вуна ви Худадин ва ви диндин вилик суваб къачуда».

Чарчин эхиримжи жуьмледай ВачIедиз вичикай Фируза ягьанатзавайди яз акуна. Гьа чIавуз ада вичин акси амадагрин гафарилай къаб алудун кьетIна.

Ада яргъал хъевгьенач. Ирандай чар гъайи чархачийрихъ са жерге вичин итимарни агулдна, пачагьди

вичин дидени паб чпин бубайрин ватандиз хутахун гьабурун хиве туна.

– Я бала, я чан хва, зун ви диде я, им ви паб я... Чун ви хзан я, са кIвал я... ИкI дуьз жедани? – лагьанай дидеди гъамлу мярекатдин кьил кьуни генани дертлу авунвай пачагьдиз, чIехи йисара авай и хнупI вични вичин хайи хва икI чара хьунихъ агъазвачир.

Хци Иса Месигьдин гафаралди жаваб гана:

– «Зи Диде вуж я, Зи стхаяр вужар я? Ингье зи диде, ингье Зи стхаяр. Вучиз лагьайтIа Цавараллай Зи Бубади къаст кьилиз акъудзавайди гьам Зи стхани я, Зи вахни я, Зи дидени». – Ахпа вичин рикI алай катибар къалурна, алава хъувуна: - Ингье ибур зи хзан я... Фируз шагьдиз лагь хьи, за пачагьдин таждилайни тахтунилай гъил къачузва, жув мад Алпандин пачагь туширди малумарзава. Заз зи иман хзандилайни тахтунилай вине я.

Чара хъжезвайбурун арада мад са суьгьбетни хъхьаначир Амма са патани чпин накъвар чуьнуьхзавачир...

Садлагьана уьтквем хьанвай, хшка хьанвай вилерал накъвар текъвезвай са кас авай. Ам ВачIедин гъвечIи стха тир. Адаз стхадин хзан чукIуникай, дидени вичин бубайрин ватандиз хъфиникай са дертни авачир. Я ам акъвазаризни алахъзавачир. Белки, дидедиз гьадавай хьайитIани ахьтин са гаф ван хьана кIанзавай. ХьанайтIа, белки, ам ина амукьни ийидай. Амма диде ам галай патахъ гьич килигни авунач, адаз вичин гъвечIи хцин рикIевайди чизвай. Вичин стхадин як нез гьазур тир хцикай дидедизни са экв таквадайди хнупIдиз аян тир. Хцин сарсахвиликайни кьилетIумвиликай адаз вичиз ва вичин стхадин хциз – Ирандин шагьиншагьдиз хийир жедай хьтин са фенд хьайитIани тукIуьрдай хиялдикайни акьуллу хнупIди кьил къакъудна: ихьтиндахъ галаз икърарда гьатун герекни авач, адан хесетриннни къилихдин чкIайвили и уьлкве Ирандин гъиликай хкатдайвал ийидач, идаз уькведин кьилдинвални та-

кабурвал вуч ятIа чидач, динарни ида къе сад, пака сад дегишарзава, вичин бубадилай тушир хьтинди я, идахъ галаз акъвазунни герек туш...

Вичин тахтунин аявалдайбур жедайди ВачIедиз чизвай.

Икьван гагьда адаз датIана вичин далудихъай гъвечIи стхади тахт чIехи стхадивай къакъудиз кIанз регъвезвай сухарин ван къвезвай хьиз тир. ВачIеди и ван япалай ийизвай. Везиррини, векилрини, шагьдин кIвалера гъилел-кIвачел элкъвезвайбуруни, чинебан меслятчийрини гъвечIи стхади чIехи стхадин аксина кьуьруькар акъудзавайдакай ванерни, икьи рангар хъиягъиз, ВачIедив агакьар хъийизвай. «Квахьна фий! КицI ятIани, жуван стха я, регъуьрай вичин сухар! ЧIехи стхадал гъил хкаждай жуьрэт адахъ авайди туш!» – лугьуз, чIехи стхади вич секинар хъийидай.

Гила ВачIеди вичин гъвечIи стхадиз тежедай хьтин савкьат авунвай. Адаз тахтунал хкадардай рехъ ахъайнавай. Ваъ, ВачIеди вичи ам анал ацукьардач, адаз Алпандин шагьвал авун патал нуьсретни гудач, вучиз лагьайтIа стхадиз ВачIедин рухсатар герек авачирди тахт гадарнавай шагьдиз хъсандиз чизвай. Виликан вичин везир-векилни, маса гъилибанарни адав гьикI, псияр хьиз, агатзаватIа, чпин виликан шагь хьайи касдал чпин рахшанд квай хъверер гьикI ракъурзаватIа ВачIедиз аквазвай. Идалайни гъейри, ВачIедиз вичиз я тахт, я гьукум, я абурукай рахун-луькIуьнни герек амачир, ада вичин ахьтин нефс акъудна гадарнавай. «Стхади вичиз кIандайвал авурай! Рагьметлу бубадин хатур адаз аватIа, цIийи пачагьди адан рехъ-кар давамарда, уьлкве акIадардач! – фикирзавай ВачIеди, адаз стхадикай дидедиз авай кьван аянвилер авачир. – Амма уьлкве Ребби Аллагьди, Пак Руьгьди, Иса Месигьди хуьда! Вири раятри Месигь кьабулуни, адан къастарни къайдаяр кьиле тухуни хуьда ва мягькемарда! За къалурай чешнедикай вири алпанвийри чIехи тарс хкудда...»

Ихьтин умударни мурадар рикIе гьатуни, абуру вичик лувар кутуни ВачIе михьиз гьейранарнавай. Адан хура са чIехи Экв гьатнавай, гьа Экуьни ам виликди тухузвай.

Адетдин шихин абани къуьнерихъ вегьена, кIвачерал икьван гагьда садрани алукI тавур лидин шаламар алаз, гъиле къукъвадин лашни кьуна, ам яргъал сиягьатдиз рекье гьатнавай кIеретIдин кьиле аваз са хейлах рекьиз яхдиз фена. Адахъ галайбуруни, чпив гвай балкIанрин кьенерар виликай кьуна, кIвачи-кIвачи физ, икьван гагьда чпин шагь яз чидай, гила адан ухшарни кумачир касдилай чешне къачузвай ва, виликдай адаз авур хьтин муьтIуьгъвални къенивал квадар тавуна, сабурдивди адан гуьгъуьна аваз физвай... Абур вири ругуд кас авай: ВачIе, ЦIанди, Хатай, Къумбай, Антер ва кьве жегьил – Чайгъунни Шуай. Абур хушуналди и рекье гьатнавайбур тир, садни ВачIеди мажбурнавачир. Тек са КIамчIих ада вичихъ галаз тухваначир. Адаз ЦIандиди мус къведатIа хабар гуда лагьанвай. Чеб фидай тайин чка адаз виликамаз чирнавай. Ада ина, ВачIе фейидалай гуьгъуьниз вуч хабарар жедатIа гьабур гъун лазим тир. КIамчIихаз и месигьи-кIеретIдин рехъ гьинрай физватIа ва гьинал кьван ятIа лагьанвай. ВачIени адан амадагар сифтени-сифте са вахтара вичин кьушундиз викIегь аскерар гуз хьайи ЯркIар магьалдиз, ахпани мубарак Месроп Маштоца, алпанрин кхьинар цIийи хъувур, пак ктабар лезги чIалаз элкъуьрун патал рухсат-нуьсрет гайи ва чIехи зегьметар чIугур михьи касди, и чилерал атIай рехъ атIун кьетIнавай. Месроп яркIарин патавни акъатнавай, ада алпанвийрин кхьинар цIийи хъувур чкани гьа патарихъ галай, анагни Гъетягъар тир. Гъетягъар Алпан вилаятда Иса Месигьдихъ иман авурбурун сифте кIватIал тир. «Гъетягъ» гаф лезги чIалал месигьи, яни Месигь кьабулнавайди лагьай чIал жезвай. И са дувулдилай атанвай гафуна кьве чIехи сир авай. Адан дувул «гъед» тир. «Гъед» – им, сад лагьайди

цава авай гъед я, а гъетре Месигь дидедиз хьайивиликай хабар гайи гъетрен лишан гузва. «Гъед» гафунин мукуь мана гьуьле, вацIа, це жедай гъед я. И гъетрен шикил куьгьне ктабра Иса Месигьдин лишан яз, шикил яз гьатнава. Мумкин я, алпан сифтегьан кхьинарни гъетягъри арадал гъана. И кардикай Месроп Маштоцаз ванер агакьайла, ам хвеши хьанваз, Пак Руьгьди лувар кутунваз, и патариз акъудайди я. Эрмени Месропавай «гъетягъар» гафни бегьемдиз лугьуз жедачир, ада «гаргар-гаргар» лугьудалдай.

Икьван хабарар ВачIедиз гайиди ЦIанди тир.

– Чун гъетягъар я, – лугьудай ЦIандиди, чна, месигьийри, чаз чи чIалалди гьакI лугьун герек я.

– Вун, датIана хьиз, гьахъ я, чIехи стха, гъетягъ стха, – разивалдай ВачIедини.

Алпан чилел ихьтин аламатар хьуни адан рикI генани шадарзавай. Ахпа адаз Алпан дагъ галай патахъ физ, ана, а михьи, цавариз мукьва чкайра Месигьдин хатурдай вичин гъилералди зурба къаябра килиса атIудай мурад авай. КIамчIих вичин цIийи хабарар гваз гьаниз атун герек тир...

Йикъар къвез алатзавай. Виликан шагьдиз сад лагьай гъилера вичин хайи уьлкве, ватан икI мукьувай аквазвай хьиз тир.

Баркаван чилерал экIяй хьанвай шегьерарни хуьрер уьмуьр ргаз акъвазнавай, виринра инсанри чпин гьалал зегьмет чIугвазвай. Виринрай вичин бубадин вахтарилай эцигиз эгечIай килисайрин къубайри адан рекьерин юргъунвал алудзавай. Ам вичин рикIевай умудар вичиз кIандайвал кьилиз акъатунихъ кIевелай агъазвай ва адан вилерай шадвилин накъвар къвезвай.

Анжах йифериз са вуч ятIани патан, и чкайриз хас тушир лишанар пайда жез аквадай. АкI тир хьи, и чилерал йикъан уьмуьр сакIа физватIа, йифен уьмуьр масакIа физва. Йифен уьмуьр чкадин халкьдихъ галаз алакъада авайди туш.

Бязи хуьрерилай алатна фидайла ва я ял ягъун патал йифен кун кутадай чка жагъурна анал акъва-

зайла, рикIе тIарвални гъалаба твадай шикилар аквазе жедай: яргъал чуьлда инал-анал цIаяр куькIуьрна, маса чIалал рахадай инсанрин къеретIар кIватI жедай, абур гьинихъай атанатIа кьилни акъатдачир, абуру векъи гьараярдай, абур чпин къав алай фургъунрикай балкIанар хкудиз, абураллаз, кIеретI-кIеретI хьана, ксанвай хуьреризе физ, анрай мал-хеб ва гъилик акатай маса эменни чуьнуьхиз хквез жедай.

Ибур Фируз шагьди ракъурай куьчери кьушунрик хьайибур ва абурун мукьва-кьилияр, папар-аялар тирди ВачIедиз аян жедай. Ихьтинбуруз чпин гьалал зегьметдалди фу нез течидайди аквазвай, ибурун пеше чараданди гъара авун, къакъудун я. Ихьтинбур къвез-къвез пара хьайитIа, пака и чилерни, мулкарни вири чпин гъилик авун мумкин я ихьтин турманри[1]*... Амма Месигьдин незуьрди и чилер, инин месигьи халкь вири завалрикай хуьдайдахъ ВачIе агъанвай. Адаз и ватан авачирбурун язух къвезвай. Гьахьтинбурни дуьз рекьел гъиз хьун мумкин тирдал ада шак гъизвачир. Анжах и кар патал са кьадар вахтар герек тир.*

Са гъилера ахьтинбурукай садахъ галаз ам мукьувай танишни хьана.

Нянин хурушумар алукьзавай са юкъуз са хуьруьн мулкарай авахьзавай кIамал балкIанриз яд гузвайла, абурун патав кIулал са чувални алаз са итим атана. Адан чиник чIулаввални хъипивал акахьай тав квай. Спелризни чурудиз рех янавайтIани, ам жегьилвилин къедда амайди адан викIегь гьерекатрай, кирс шуькIуьвал квай хьтин амалдар чIулав вилерай аквазвай. Алай аба бижгъер-бижгъер, кIвачин къапарни чуьлдин гьайванрин хамуникай цванвайбур, амма тIвекI-тIвек хьанвайбур тиртIани, адаз вичин акунрикай са къайгъуни авачир. И балкIанар гваз рекье авай гъвечIи кIеретIдикай вичиз са зиянни тежедайди ада гьасятда кьатIанвай. Аквар гьалда, ада гьабурни вич хьтин къурабаяр я лагьана фикирнавай. Эвелдай ада а кIеретIдик квай кьилин кас

[1] Турманар – къарачияр, куьчерияр.

ВачIе тирдини гьисснавай, и карди ВачIе са акьван шадни авунвачир, адаз вич амайбурукай хкатна акуникай гьяз авачир, ахпа чувал гвайда вичин чIалалди са вуч ятIани лагьана, гвай пар чилел эцигна. Пар, чувал зурбади тиртIани, заланди яз аквазвачир.

– Адан чувалда авайбур цIапар я, – лагьана ЦIандиди.– Ам и чуьллеравай сияпуррикай-къекъверагрикай сад я. Чибуру абуруз цIапашар лугьуда. Абур цIапарал ксуз-къарагъзавайбур я.

ВачIе мягьтел хьана амукьнай:

– Вучиз? Чпин фургъунда ксайтIа жедачни?

– Фургъунда вири хзандиз чка бес жезвач. Аялар фургъунда ксайла, итимар-папар фургъундин кIаник цIапарал ксузва... ЦIапари кьеж чIугвадач... – гъавурдик кутуна ЦIандиди ВачIе.

– Язухдиз, ацукьарна, са кьас фу це, – лагьана ВачIеди.

Ибур рахазвайди вичиз чидай чIал туширди чир хьайи къураба са гьилле фарс чIалал рахаз эгечIна. И чIал ВачIедин кIеретIда авай виридаз чизвай. Вич илифарунал къураба гзаф шад хьанвай. Ам, чIал са акьван пайгардиз чизвачиртIани, гаф масадал гьалд тийиз гзаф рахазвай. Ада негъиларни ахъайна, гьатта маниярни лагьана. Адан ахъавал виридаз хуш хьанвай. ВачIедини, ЦIандидини чпин рикIевайдакай, чеб физвай рекьикай, Иса Месигьдикай, Шад Хабардикай ихтилатарна. Югъни акуна-такуна мичIи хьана.

– Квез и хуьре акъваздай чка авайди яни? – хабар кьуна къурабади.

– Ваъ, – лагьана ВачIеди. Чна гьа инал йиф акъудда. Йиф чимиди, варз алайди я.

– ИкI жедач, – лагьана къурабади. – Зун куь мугьман хьана, гила квекай зи мугьманар хьухь. Чи кундал ша, и кас алачир чуьлдал акъвазун хата квай кар я. Зи фургъундин патав йиф акъуда.

ЦIандидиз и меслят кьабулиз кIанзавачир. Абур шумуд йифера ахъа чуьллера амукьна, хьайи са кар-

ни авач, къени гьакI хьун лазим я. Течидай ксарин, къурабайрин кундал фин гена хаталу яз аквазвай адаз. Амма ВачIедиз къурабадин хатур хаз кIанзавачир. Идалайни гъейри, адаз абурун кун вуч затI ятIа, абурун ацукьун-къарагъун, уьмуьр гьихьтинди ятIа мукьувай акваз кIан хьанай.

Кундал йифен уьмуьр ргазвай.

Итимар цIаяр хъувуна ацукьнавай, папар-аялар са къерехдихъ ацукьнавай. Рахунар-лукIуьнар къалин тир, вири гьарайдалди, гъилер юзуриз, рахазвай. Аквар гьалда, чуьллера яргъарилай сада садаз гьарайдалди эвериз, са вуч ятIани лугьуз, хабар гуз вердишбуруз чеб чпин мукьув гвайлани садаз садан ван татуникай игьтият авай. БалкIанар, гъилинкIвалин маса гьайванар патарив гвай чуьлдиз ахъайнавай. Гзаф итимрин чинрал – пелерал, хъукъверал куьгьне хьанвай хирерин гелер алай. Бязи вагьши тайифайрин итимри патанбурук кичI кутун патал чпин чинрал гапурдив махсус ихьтин гелер ийизвайди ВачIедизни адахъ галайбуруз хъсандиз чизвай. Дяведин майданрани ВачIедал ихьтинбур тIимил гьалтначир, абур Фируз шагьиншагьди вичиз аскерар яз кьазвайдини абуруз хъсандиз чизвай. Ибурни гьа кьушунрихъ галаз атана ина амукьнавайбурукай тир. Чпин арада садбур мукуьбурун патав атунхъфин гзаф авайвиляй мугьманар атуниз ина са акьван фикир ганачир. Мугьманриз гьакI яз акунни мумкин тир. Къурабадин пабни аялар са къажгъандихъ ацукьнавай. Абуру са вуч ятIани анай капашдалди къачуз незвай.

ВачIедин юлдашрикай кьве жегьилди – Чайгъунани Шуая чеб балкIанрихъ галаз чуьлда амукьда лагьана:

– Чун чи балкIанрал ксуда. БалкIанарни хуьда, са вил ахварни ийида. Кундал квев ахвариз тадайвал аквазвач.

ВачIедизни ЦIандидиз, гьакIни абурун мукуь кьве амадагдизни абурун меслят дуьзди яз акуна, са

гафни лагьанач, ихьтин тайинвал авачир, шак алай макъамда игьтият хуьзвай акьуллу кьилер и жегьилрихъ хьунал разивални хвешивал къалурна.

Хзандин кьил хтайла, адан пабни са шумуд аял цIувай къарагъна. Папа итимдив гвай чувал фургъундин патав хутахна. Ахпа итимди папаз са вуч ятIа лагьана. Папа аялар са гьинихъ ятIани тухвана.

– Чаз тIуьн-хъун, затIни герек туш, – лагьана ВачIеди. – Чун ви фургъундин къвалавай чи литерал ксуда.

– Гьа квез кIандайвал хьуй, – жаваб хгана чкадин иесиди. – Ваз ксудай чка ина ава. – Ада ВачIе къав алай фургъундихъ тухвана. – Вун ина ксус.

– Ваъ, ваъ! Ина жуван хзан ксура! Зун жуван юлдашрихъ галаз литерал ксуда.

– Вун зи мугьман я. Зи гьуьрмет вуна кьабул тавуртIа, зи хатур амукьда, – лагьана къурабади. – Ви литни за фургъундиз гъида. – Ада ВачIе фургъундин къенез ракъурна. – Инай экъечIмир.

ВачIе вучдатIа течиз амай. Адаз и касдин хатур хаз кIанзавачир.

– Чахъ залай чIехи ЦIанди гала. Ина гьадав ял ягъиз тун дуьз жедай... – лагьана ВачIеди.

– Ви амадагри ийидай гьуьрметар ваз ая лагьанва, - мад ширидиз рахана къураба. – Абуру талгьайтIани заз вун абурулай дережадиз чIехиди тирди аквазва.

Мугьманвилин къайдаяр чIурунни дуьз жезвачир. Къурабади адан литни гъана адав вугана:

– Ял ягъ жуваз. Ваз пис жедач, – хъфиз-хъфиз лагьана ада, ванце са гьихьтин ятIани амалдарвал авай хьиз, сарар акъатнавай сивелди хъуьрез.. – Куь балкIанринни, юлдаширинни къайгъу за чIугвада.

АскIан къав алай фургъунда кIвачин кьилел акъваз жедайвал тушир. Юкь гьалдна акъвазна кIанзавай. Виликан шагь акI ийиз вердиш тушир. Ам чара авачиз ацукьна. Адаз ахвар къведайвал авачир. Фургъунда авай хамарин, жуьреба-жуьре шалтайрин хци,

икьван гагьда течидай ниэри адан нерин хилер-чIафар кузвай. Ада вич и кундал атунал гьайиф чIугвазвай. И арада фургъундин сиве авай, хипен гьялнавай хамунин перде ахъа хьана. Аникай къурабадин папан кьил къенез гьахьна.

– Ви итим ина авач, ахлад! – гъиливди ишара авуналди, фарс чIалади лагьана рикIин гъалаба генани артух хьайи ВачIеди. – Ви итимди заз чIехи гьуьрметдалди ина чка ганва.

ХнупI ада лагьай гафарин гъавурда акьунай.

– Гьуьрмет са идалди акьалтI жезвайди туш, азиз мугьман,– гъавурда акьадай, вичин гъуьлелай вичиз са кьадар хъсандиз чизвай фарс чIалалди жаваб хгана ада секин, ширин, регъуьвални, муьтIуьгъвални, гьа са вахтунда терсвални квай ванцелди. Вич къенез хкаж хьана.

Къурабадин паб, ам гьеле экв аламаз, фургъундилай къеце, ВачIедиз акурла, ам и куьчерийрин тайифада икьван иер папар хьунал гьейранни хьанай. Адаз и жегьил, гъуьлелай гьич тахьайтIа са цIуд йис гъвечIи, бедендал алчуднавай бижгъерривай вичин чинин иервал чуьнуьхиз алакь тавунвай и дишегьли милаимди, гъуьлуьз вафалуди ва чин ахъади яз акунай.

– Мад вуч хъхьун герек я? – мягьтел хьана ВачIе. Ина вуч жезватIа ам генани гъавурда акьунвачир.

– Хъсан иесиди рикIиз чими хьайи мугьмандиз йифиз вичин паб теклифдай адет авайди я чаз. За жуван гъуьлуьн эмир кьилиз акъудзавайди я. – лагьана хнупIди.

ВачIедиз вичин кьиле цIайлапанар ягъай хьиз хьана. Адан рикIи гупа-гуп авуна, адаз вичин иви, сел хьиз, дамарра юзазвайвал ван къвезвай хьиз авай. Ваъ, им жегьил хнупI акуна чанда гьатнавай къутмивал тушир, ибур хъилен цIайлапанарни къукърумар тир. Адаз ихьтин адетдикайни, и фургъундин иесидикайни чIехиз хъел атанвай. «Жуван паб масадан кIаник кутадай итим жедани?! Зун нин тай хьанватIа аку! За нихъ галаз са кьас фу тIуьнватIа

аку!» – рикIяй вичи вичиз ахмурарни, сеперарни авуна виликан шагьди.

– Ахлад, чан вах! Залай ахьтин кар алакьдач! – Язух ВачIедиз вичи лугьузвай гафарни кваз такIан жезвай, абур сивяй рикIе авайвал акъат тийизвайдини гьиссзавай. – Чи патара ахьтин адетар авайди туш. Ахьтинбур, чи кьатIунрай, чиркин крар я. Ахлад, ваз минет хьуй.

ХнупIдин чIехи чIулав вилера зурба гъам гьатна, вилерал накъвар атана.

– Зун гъуьлуь гатада. Ада заз са гьафтеда фу гудач. Вири тайифади зун такIанвилилик кутада, чи къанунар чIурна лугьуз...

ВачIедиз адан язух атана. Вичиз ван хьайи гафар гьакъикъатда кьиле физвайди хьиз адан вилерикай карагна.

– ЯтIа ацукь са къерехдал, – лагьана ада хнупIдиз. – Са кьадар вахт фирай...

– Гъуьлуьз чир жеда... – ихтилат куькай физватIа мугьман гъавурда акьазвайди чиз лагьана дишегьлиди.

– Адаз гьикI чир жеда? – мягьтел хьана ВачIе.

– Ам и фургъундин кIаник ксузвайди я. Фургъун юзун тийизвайди акурла...

ВачIеди вичин кьил кьуна.

– Бес куь аялар гьина жеда?

– Гьабурни фургъундик квайди я.

Вич аватнавай гьалдикай хъелни къвезвай, гила алава яз хъверни атанваз, ВачIедиз фикирардай вахт авачир. РикIяй Реббидиз вич и зулумдикай хкуд лугьуз дуьаяр авунайтIани, абур чкадив агакьнавачир. Адаз гила вичиз амайди са рехъ яз аквазвай. Ада лагьана:

– АкI ятIа, ша зурзурин фургъун. Вуна вун алай чкадилай, зани зун алай чкадилай.

Дишегьлидин пIузарривай хъвер фена. Ам ВачIедин гафарикай гьяз татайвилин хъвер тирни, адан язух чIугунин хъвер тирни мугьмандиз аквадайвал тушир: фургъундани, къецел хьиз, мичIи хьанвай.

Амма ВачIедин дуьаяр Аллагьдив агакьнай.

Къецелай кIеви гьараяр, сеперардай ванер акъатна. Абурун са пай ВачIедиз чидай чIаларалди, са пайни и тайифадив гвай чIалалди тир.

Фургъундин къенез ЦIандидин кьил сух хьана:

– ЭкъечI фад инай! – лагьана ада ВачIедиз. – Ибур къачагъар, угърияр я!

Фургъундай хнупI акъатайла, кьил какахьай ЦIанди кьулухъди гадар хьанай.

– Ам за ваз ахпа ахъайда,– лагьана ВачIеди, вичин литни къахчуна, фургъундай экъечIиз-экъечIиз. – Вун заз Аллагьди ракъурайди я! Сагърай вун!.. Ибур вуч гьараяр я?

– Ви тупIал «хванахвадиз» чи балкIанар чуьнуьхиз кIанзавай. Гена хъсан хьана чна балкIанар Чайгъунавни Шуаяв туна. Чпин кар кьиле тефейла, ийизвай гьараяр я... Тади къачу, чун гадайри вилив хуьзва...

Кьулухъди фургъундиз кихлигай ВачIедиз адан кIаник аялар квайди аххунай.

Абур, къурабайрин гьараярни къивер кьилеллаз, кундай экъечI хъувуна. Гена хъсан хьана, абуруз маса хасаратвал, писвал, я са хер-кьацI авунач. Вуч лагьайтIани чуьлдин и инсанриз иниз патанбуруз эвернавай кас чпикай тирди чизвай ва и кардиз, белки, са тIимил хьайитIани гьуьрметзавай.

И вагьши кундивай лап яргъаз акъатайла, мажарайривай тух хьайи сиягьатчияр са ахъа чуьлдал ксанай.

Кефердихъ физвай ВачIедин къифледи вучиз ятIани, йиф атайла, хуьрера авай килисайра акъвазуникай кьил къакъудзавай. И карни абуру ВачIедин тIалабун кьилиз акъудун яз ийизвай. Виликан шагьдиз вич килисайриз къвезвайбуруз чир жез, абуру япар денгдай хьтин артухан ихтилатар, жузаркачузар ийиз кичIезвай. КIукI галай иски, са нин ятIани къуьнерилай алатнавай, ЦIандиди са гьинай ятIани гъанвай аба-чухва алайтIани, чуруни, кьи-

лин чIарарни къалин, чинин рангарни ракъини кана дегиш хьанвайтIани, ВачIедиз вич и патара авай гзафбуруз чир хьуникай игьтият авай. Вичи авур кардиз халкьди чIехи гьуьрметни ихтибар ийидайди чизвайтIани, инсанри вичиз гьикI хьайитIани шагьдиз хьиз килигдайди ва шагьдив хьиз рафтарвал ийидайди адаз чизвай. Гьавиляй абуру, юкъуз гатун милаимвиликайни мергьаметлувиликай, ракъар-гьаваяр са акьван зегьембур тахьуникай менфят къачуз, йиферизни ахъа чуьллера бицIи алачухар ягъиз, сиягьат давамарзавай. Вичин бубади и чилерал тестикьарай китIиди и чкайрин шикиларни, инсанрин гуьгьуьларни, дуланажагъни, рафтарвилерни дегишарнавайди адаз чка-чкадал аквазвай ва ада мад ва мад и кардай Реббидиз, Иса Месигьдиз ва Пак Руьгьдиз дуьаяр ийизвай.

Амма фидай рекье рикI элчуьхардай, чандай зурзунар ракъурдай дуьшуьшар мад тахьана авачир.

Са юкъуз муькуь хуьруьн патав акур шикилар ВачIедиз аял вахтара бубадихъ галаз Гьарум шегьердин патав акур хьтинбур тир. Бубади а чIавуз вичин рикI алай шагьбаладив – сифте хцив абуруз килигиз туначир: адаз хцин рикIе акур шикилрикай кичI гьатна кIанзавачир. Бубадин хиялдин гъавурда ВачIе гила акьунвай. Шикилар, лагьайтIа, рикIивайни, акурдаз хаф ягъиз тадайбур тир.

Ина абур цIахъалдал[1] *ацалтнай. И хуьре авайбур вири цIуз юкь гьалдзавайбур тир. Халкь, гьам итимар, гьамни папар саки вири кьецIила къекъвезвай. Вири гьалдай фенвай хьтинбур ва юхсулвиле авайбур тир. Абурун кьилин везифа чпи чпин чандиз жезмай кьван кIеви къаст авун тир ва абурулай и кар алакьни ийизвай. Абуру чпи чеб кьурурзавай, штIумарзавай лагьайтIани жеда.*

Са чIулав, патахъ лаш хьтинди хьанвай кьуьзек, кьурай гъилер цава кьуна, акъвазнавай. Адавай абур

[1] *ЦIахъал* – цIуз юкь гьалдзавайбуру цIай хуьзвай махсус кIвал.

юзуриз хъжезмачир, абур гьа хкажайвал кьурана акъвазнавай. ИкI аваз ам къанницIуд йис я, лугьузвай. Са папа тIус галай къапунай адан сиве яд цазвай.

Са маса итимдин гардандилай вири далу ва хур тирвал, хамуник акатиз-хкатиз, буьруьнждин сим чIугунвай.

Са масада вичин хурун хамар руфунин хамарив агудна симинивди «цванвай».

ЦIахъалдай гум акъатзавай. ВачIедини адахъ галайбуру чеб цIахъалдин къенез ахъаюн тIалабнай. ЦIахуьрриз[1] и тIалабуникай хъел атаначир, абур къал-къил гвайбур тушир, анжах абуру цIахъалдиз гьахьунай гьакъи кIан хьана. ЦIандиди куьлуь пIарадикай[2] пуд шагьи гана. Абур цIахъалдиз ахъайна.

КIвал гумадай ртIанвай ва ана нефес кьадай ял авай. Аниз физ вердиш туширбуруз сивни нер кIевун герек жезвай, тахьайтIа уьгьуь акъвазариз хьун мумкин тушир. КIвалин юкьвал чIехи тIанур хьтин фур алай. Фурун сив литиналди кIевнавай. Руфуннинни хурун хам чеб чпив галкIурна «цванвай» итимди лит алудна. Фурай садлагьана цIун гул гадар хьана къава авай бугьудиз [3] хкаж хьана. Вич «цванвайда», са вуч ятIани мурмурариз, лит фурал хъивегьна.

ЦIандидиз «цванвайдаз» са вуч ятIани лугьуз кIан хьанай. ВачIедиз адан рикIевайди аян хьана, ам акъвазарна:

– Герек авач, са гафни лугьумир, абур Ребби кьатIудайвал чранвач. Абур ви гъавурда акьадач, абуруз вакай хъел къведа. Гьарай-эвер жеда... Хъша, тадиз хъфин инай. Чи рехъ масад я. – Ам вилик экечIна, тади кваз къецел экъечIна.

ЦIанди, Хатай, Къумбай, Антер адан гуьгъуьна аваз фена.

Вири крарай кьил акъудиз кIани, вири сирер чириз кIани кьве жегьилди – Чайгъунани Шуая кам энгела-

---

[1] *ЦIахуьрар* – цIай хуьзвайбур, цIуз икрамзавайбур.

[2] *ПIара* – пул.

[3] *Бугьу* – гурмагъ.

рзавай. ЦIахъалдай юлдашрихъ галаз экъечIнайтIани, абур, цIахуьррин кундал къекъвез, ина-ана чпин кьил тваз, гагь чпи чпик хъуьруьнариз, гагь чпин мягьтелвални къарсурвал къалуриз, кундал аламукьнай. ЧIехи юлдашри абуруз са гафни лагьаначир, вучиз лагьайтIа чIехибуруз чизвай хьи, и кьве жегьил чпин дуьз рекьел алайбур я, абур и кундал алай мурдар чкIайвили, инсанрин руьгьерин буьркьуьвили гьакьван мягьтеларнавай, къеняй къарсурнавай, гьавиляй абуруз дуьз рекьел акъазиз кIан хьунин фикир мадни мягькемди жеда.

ЧIехи юлдашар кундай экъечIна чуьлдиз ахкъатнавай, абур элкъвена кьулухъди килигни хъувунач, я гадайриз эверни хъувунач.

Са кьадар вахтундилай куналай гьарай-эвердин, шел-хвалдин ванер акъатнай. Кьилин цIахъалдай чIехи чIулав гум акъатна.

ВачIеди, рикIик гъалаба кваз, лагьана:

– Чи гадайрин кьилел са хасаратвал тагъуй гьа и вагьшийри...

– Гадайриз са затIни хьанвач, – секинарнай ам вири крарикай хабардар ЦIандиди. – ЦIахуьррикай са ни ятIани чан ганва. Гьарай-эвер ана гьавиляй акъатнавайди я. Гумни гьахьняй я.

Чайгъунни Шуай са хейлин вахт алатайла, чпин балкIанраллаз, чандиз хаф янаваз, гафар сивяй галкIиз-галкIиз, каш-кашахъ текъвез, хтана ахкъатна.

– Абуру... кана-е! Ам... ЦIа туна кана! – Яргъа амаз гьарайнай Чайгъуна.

– Хкажнавай гъилер кьурай кьуьзекди чан гана, – гъавурда хтунай Шуая, юлдашрив агакьайла. – Абуру адан мейит кана.

– Лит алудна, фурай акъатай цIал, фурун сивел кьулу къванцин яргъи кьулунал мейит эцигна, ам, кьуру кIарас хьиз, кана!! – гила Чайгъунан чIал галкIизмачир, амма мягьтелвал, адаз вичиз акур дуьшуьшди авунвай таъсир зурбади тирди аквазвай. – Мейит кана куьтягь хьайила, абуру цIай, фурал лит

вегьена, туьхуьрна. Ахпа, къванцел мейитдикай амукьай руьхъни, кІаник фуруз аватай руьхъни кІватІ хъувуна, чуьлда гаралай авуна.

Жегьилар чпин ихтилатдиз чІехи юлдашриз са акьван эсер тавуни, вири чидай ЦІандидин пІузарривай са жуьредин хъверни фини рикІяй са тІимил сефиларни авунай. И кар кьатІай ЦІандиди, абуруз сабур гун яз, лагьанай:

– Квез и мурдарвилер сифте яз аквазва, чаз абур гзаф гъилера акур крар я, чан рухваяр. – Куьне ахътин шикилар мад тахкун паталай дуьаяр ая....

...Вичин эмени вах хтана акурла, Фируз пачагь вилерин чІалахъ хьаначир. Адаз крар икьван чкадал къведайди чир хьаначир ва гьавиляй шагьиншагьди вичи ВачІедиз чар кхьинал гьайиф чІугуна. Вичи Алпандин шагьдин намусда эцягъуни кьве уьлкведа гьихьтин хата галай гьалар арадал гъанатІа гила хъсандиз аквазвай. Абур тукІуьриз хъхьуник са эрни кумачиртІани, ада ВачІедиз мад са чар кхьин хъувуна, ам «хъуьтуьлардай» гафар жагъуриз алахъна: «ЧІехи Алпандин зурба шагь ВачІе! За хатадай, рикІе чІуру фикир авачиз, ви гуьгьуьлда эцягъна. Залай гъил къахчу. Вуна вуч лагьайтІани, кьилиз акъудиз кІвачин я зун. Ви халкьдин мисалда лугьузвайвал, ви тур, зи гардан. Вуна лагь, за кьилиз акъудда. Анжах за ваз гзаф минетзава, тахт гадармир, уьлкве гъиляй ахъаймир. Вун ви диндал кІевиз акъвазунал зун гьейран я. Ада ваз ви тахтни уьлкве мягькемардай къуват гурай».

И чар ВачІедал Алпан дагъдин ценерив гвай яйлахда агакьна. Адаз Фирузан гафари са таъсирни хъувуначир, вучиз лагьайтІа ВачІедиз са гьафте адалай вилик КІамчІиха эрменийрин епископ Арахезви Гиютан чар гъанвай. Кагъаз дерин ва цІай квай гафарив ацІанвайди тир. Ана Иса Месигьдин гафар гъанвай: «Зи ТІварцІин хатурдай ни я кІвалер, я стхаяр, я вахар, я диде, я буба, я паб, я аялар, я чилер

туртIа, гьадаз виш гъилера артух тир ирс яз эбеди уьмуьр жеда». И гафарилай гуьгъуьниз епископди кхьенвай гафари ВачIедиз чIехи къуватар ганай ва вичи авунвай кардин патахъай са шаклувални тежедайдахъ агъурна: «Кесибдиз ихьтин кар авун регьят я, амма вун хьтин шагьдилай ийиз алакьун тежедай хьтин кар я. Ни вуна хьиз авуртIа, инсанриз им къиле ацукь тийидай хьтин кар хьиз, малаикриз, лагьайтIа, мягьтел, чпин кьадар авачир кьушун туна, кьена фидай инсандин кунатда[1] аваз чилел эвичIай Аллагьдив кьур кар хьиз аквада. Ви крар Аллагьдиз лайих тирбур я».

ВачIеди епископдин кагъаз зурба савкьат ва алхиш хьиз кьабулнай. Адаз Алпандин часпарра къвезкъвез сейли ва мягькем жезвай кхьинар акьван хуш тир хьи, адаз абурай вичин чил зурбади, иерди, аваданди, руьгьдин ва гъилин девлетривди ацIанвайди яз аквазвай. Ада и кхьинар и чилерал гъайи эрмени Месроп Маштоцан руьгьдиз, ам Алпандин чилерал алабит[2] туькIуьрун патал атайла, ам хушдаказ кьабулай ва адаз нуьсретни алакьдай кьван вири куьмекар гайи Арсвален пачагьдизни патриарх Ермиягьан руьгьерин хатурдиз дуьаяр авуна. ЦIандидив гвай хабаррай, бахтавар Месроп Алпан дагъдин ценерал кьван акъатайди ВачIедиз ван хьанвай. И карди виликан пачагьдик генани гьевес кутазвай.

Алпан гьарфарин тарих ва абурун сирер дериндай чизвай ва хуьзвай, чувуд, эрмени, фарс ва юнан чIалерал рахадай яркIиви ЦIанди хьтин катиб хьунини адак дамах кутазвай.

ЦIандидихъ вичин тарих авай.

Цавараллай ЧIехидаз фадлай юкь агъузарзавай ва дуьаярзавай ЦIандидиз цIийи гьарфар Месропавай вичивай, ам вичин рикI алай талмиз Буньяминни галаз ЯркIи патаз атана ина яркIарин рахунрив кьур алабит ацIур хъийидайла, чир хьанай. Месроп икьван

[1] *Кунат* – къамат, шикил, кIалуб.

[2] Алабит – алфавит.

яргъариз акъатунин себеб и чкадин инсанар михьи ва викIегь, гафунал кIеви, цIахуьррин – цIуз юкь гьалдзавайбурун кьуьруькривай яргъа, абурал хъуьрезвай тайифа тирвиляй акъатайди тир. Идалайни гъейри, незуьр алай и касдиз и патара чпиз гъетягъар лугьуз Месигьдиз иман ийизвай гапIал авайди, а ксари Гъетягъар лугьур тIвар алай хуьрни кутунвайди ван хьанвай. Шуай Месигьдикай акъатнавай Шад Хабаррикай гузвай муштулухар гъетягъри рикIелди ва регьятдиз иливарзавай. ЦIанди абурун арада виридалай вилик квай. Месропаз ам вичихъ галаз яргъал сиягьатриз, къадим ва пак ктабар лезги чIалаз акъагъарун патал тухузни кIан хьанай, и кардиз ЦIанди вични акси тушир.

А чIавуз Месропаз и чилерал гзаф иер дагъ – Алпан дагъ, адан кьуд патахъайни женнетдин къедда авай къацу сувар авайдакай ван хьайила, адаз гъетягърикай вичиз хьанвай цIийи са шумуд тилмизни галаз гьа дигай чкаяр галай патахъди физ кIан хьанай. Месропаз элкъвена вичин ватандиз хъфин патални а рекьер, са акьван регьятбур туширтIани, мукьвалбурни, хата галачирбурни яз аквазвай. Адаз ана Шад Хабардикай муштулухар гудай, цIийи гьарфар дагъвийрив агакьардай цIийи мумкинвилерни ахъа жезвай. Адан тилмизрик а чкаяр, анрин рекьер-хулер чидайбур квачиз тушир. Абурув балкIанар галай кьве фургъун гвай. Гагь улакьда ацукьиз, гагьни яхдиз физ, абуру Кьулан вацIун кьер тирвал винелди чIугуна. Ахпа Кьулан вацIук акахьзавай ЧIехи вацIув агакьайла, абур чапладихъ элкъвена, и вацIун чапла къерех кьуна абур Алпандин ценер галайвал фена. Анравай инсанри абур рикIерни гъилер ахъа яз кьабулна. Шад Хабардикай муштулухар инавай агьалийрив фадлай агакьнавайди акур Месроп тежер кьван шад хьанай, амма гзафбурув адаз гудай суалар гвай, и муштулухар мягькемардай, абур инсанрив иливариз тадай ксар герекзавайди адаз акунай. Вичиз и крар ийидай вахтар авачиз, адаз амукьайди

вичи туькIуьрай алабитдик и чкайра авайбурун сиверай акъатзавай бязи сесер къалурзавай са-кьве гьарф кухтун тир. Ада абуруз мукьвал вахтара чпин чIалал кхьенвай пак ктабар агакьдайди ва абурай вири суалриз жавабар жагъидайди хиве кьуна. Адаз Алпан дагъдин акунар гзаф хуш хьанай. Аниз хкаж жедай мумкинвал адаз хьаначир. И дагъдин кукIушар Аллагьди килисайрин къубайриз ухшар яз халкьнава лагьанай ада чкадин халкьдиз. Идалайни гъейри, адаз инавай аялрив гвай чепедин кьулар хуш хьанай. Тахтадикай куьлуь равар галаз раснавай и кьуларал ламу чеб алтаддай. Чеб и патара гзаф авай, ам хкуддай фур авай. Ламу чепедал хци кIвенкI авунвай кIарасдал ва я михинал кхьинардай. Кхьинар кьурайла, абурал риг – яру руг кIвахдай ва уф хгудай. Гьарфари цIархара руг амукьдай ва абур, лацу чепедал яру хьана, иердиз аквадай ва регьятдиз кIелиз жедай. Ахътин руг патарив гвай Яру кьвалар лугьудай чкадай, сафунай ягъиз, махсус бицIи, хамуникай цванвай бицIи тагъарда аваз гъидай. Чепедин кьулар аялрин чантайра са шумуд жедай. Гьардахъ вичин гъвечIичIехивал жедай. Низ гьихьтин тахта жагъайтIа, гьадалай аслу жедай. Герек хьайила, кьуру чепедал яд илична, ам хъуьтуьларна, адал кхьинар ийиз жедай... Вири и краринни гафарин шагьид ЦIанди хьанай. Ахпа Месропни адахъ галайбур МуркIадин дагъдин къвалавайтIуз Къафкъаздин кьулан тарцин – зурба кукIушрин цIиргъинин а патаз экъечI хъувунай.

МуркIадин дагъдал «МуркIадин гъур» тIварни алай. «Гъур» гафни «дагъ» лагьай чIал я. Дегь чIавара а гаф «гъуур» яз, чIун галаз сивяй акъуддай. Гьугъуьнлай адаз «КичIен гъурни» лугьуз хьанай. ИкI лугьунихъ кьилдин са зурба себеб авай, амма ЦIандидиз ам гьеле чизвачир. Адаз ахпа, геж хьиз, чир хьанай: и дагъдик гьар виш йисуз вичел кIватI хьайи кьван муркIар садлагьана галуддай, чиле-цава хазвай муркIаринни ЧIехи вацIа гьатдай селдин ван туна, инсанрик кичI кутадай «хесет» ква...

ЦIандидиз Месропахъ галаз хъфин кьисмет хьаначир. Вич лугьумир кьван вири и йикъара адахъ шагьдин векилар къекъвезвай. Дагълар галай патай арандихъ агъуз эвичIзавай рекье векилри абурув агакьар хъувуна.

– ЦIанди вуж я? – хабар кьуна ахгакьарзавайбурукай кьилинда.

– Зун я, – жаваб гана мягьтел яз ЦIандиди.

– Вуч я? Вун чакай катзавайди яни, залумдин хва? Гьикьван вахъ къекъведайди я? – лагьана муькьуь сада.

– Ваъ, зун садакайни катзавайди туш. Зун цIийи чирвилерихъ галтугзавайди я, – лагьана ЦIандиди, вичив рахай кьведлагьайдан гафара мискьални хъел авачирди гьисснаваз.

– Вун шагьди вичин катибвиле кьабулнава. Ша, акьах балкIандал, чаз яргъиярдай вахтар авайди туш. – Векилрикай кьилинда ЦIандидив пурар алай балкIандин кьенер вугана.

Жегьил ЦIанди вилера суал аваз Месропаз килигна. Са патахъай, адаз вичин тIварцIикай, вичи цIийи кIелунра къалурзавай алакьунрикай Арсвален шагьдив ван агакьунал шак гъизвай, муькуь патахъай, адаз вичи ЦIийи Хабардин ктабар дидед чIалаз элкъуьрунин пешедик тамамдиз экечIунин ва маса крар гъиле такьунин мурад авай. Са гафуналди, адаз шагьдин къуллугъдал финин фикирди са гьязни гъанвачир. Мадни ЦIандидиз чизвай хьи, Иса Месигьдинни ЗердуштIан арада, гагь и пад, гагь а пад язавай Арсвален шагьдиз герекди вичин, яни ЦIандидин месигьивилин дережаяр ваъ, адаз чIалар чир хьун тир. Пачагьдиз гьукуматдин чIехи крар гьялун патал вичин гъилик чIалар чидай къуллугъчи хьун багьа савкьват тир.

– Им Аллагьди кхьенвайвал я. ТахьайтIа ибур чун хъфизвай и арада атана акъатдачир. Алад, гъвечIи стха, ваз югъур хьуй. Чаз ватандиз хъфидай рехъ Цавараллай бубади Вичи къалурда, – лагьана Месропа.

ЦIанди алакьунар авай жегьил тирди патриарх Ермиягьазни чизвай. Месропан тилмизвилени ЦIанди Ермиягьа тайинарайди тир.

Жуьреба-жуьре чIалар ЦIандидиз эвелни-эвел Цал шегьердин Кьилин базарда гьалтзавай инсанривай – аниз яргъарай къвез-хъфизвай савдагарривайни сиягьатчийривай, чпин бахтунихъ ва къулайвилерихъ къекъвез инриз акъатнавай маса къураба инсанривай чир хьанай, а къадим шегьердиз ам вичин лап таза жаван вахтара вичиз са кар-кеспини чирвилер жагъуриз гзаф фин-хтун хьанай, амма а чирвилер деринардай мумкинвал ЦIандидиз Месропа ганай. И акьуллу, Аллагьди вичин пелез темен ганвай эрмениди жаван, гъиле кьур кардал рикIивай алахъдай, яд уьлквейрин чIалар вичиз гуя дидедин некIедик кваз кужумайди хьиз аквадай и аламатдин кьермецI лезгидиз амайбурулай артух фикир гуз, адакай Иса Месигьдинн кIитIи сейли авун патал зурба хийир хкатдайди аян яз, адаз а чIаларин сирер дериндай чирна, гафарин майданарни аламатар гьихьтинбур жедайди ятIа гъавурда туна. Месропа ЦIандидив гафаринни къадим ва чIехи чIаларин куьлегар вугана. Ам ЦIандидихъ галаз сифтедай вичин куьмекчи, лезги чIал чидай Буньяминан куьмекдалди рахадай.

Арсвален шагь дувулрик хъфейла, акьул-балугъ хьайи, пачагьдин къалин ктабханада авай вири камаллу ктабар тупIалайни рикIелай авуна, абурун гъавурда акьаз эгечIнавай ЦIанди цIийиз хьайи жегьил шагь ВачIедини вичин мукьва ва рикI алай кас хьиз кьабулна. Шагьдин чIехи буба Урнаира кьабулна Алпанда чIварахар ягъуниз рум гайи цIийи кIитIидинни къадим ЗердуштIан къайдайринни мавгьуматрин арада чIехи хьайи ВачIе гагь и патахъ, гагьни а патахъ ян гуз жедай, вичин руьгьдизни уьмуьрдиз гьакъикъи рехъ жагъурун патал ада гзаф къенепатан азабар чIугунай. ЦIандидиз и кар аквазвай, ада жегьил пачагьдин руьгьдин азиятар дериндай гьиссзавай. Ада ВачIедин вири шаклувилер алудун патал ви-

чин чирвилер кардик кутуна. ЦIанди хьаначиртIа, маса садавайни ВачIедиз Иса Месигьдин аламатринни керематрин зурбавал, абуру инсандин вилик ахъайзавай цIийи уьмуьрдин тIеам садавайни ачухариз жедачир. Шагьдилай яшдиз хейлин чIехи ЦIандидикай тек са муаллим ваъ, гьакI шагь патал руьгьдин чIехи стха ва руьгьдин буба хьана.

Патав гвайди алакьардай вичин алакьунрал ЦIанди вични гагь-гагь гьейран жедай. Адаз вичин вязерини ихтилатри ВачIе тахт гадардай чкадал гъидайди чидачир. Ада икI жеда лагьана фикирни авуначир, я адахъ икI ийиз кIан хьунин мурадни авачир. ЦIанди ВачIеди тахт гадаруниз аксини тир. Ам пачагьдал ихьтин кам къачумир лугьуз гзаф алахънай, амма адавай ам алакьариз хьаначир. ВачIедин иман ЦIандидин алакьунрилайни чирвилерилай зурбади хьана. ЦIандидиз амукьайди и аламатда кар гьялайди вичин бажарагъ ваъ, Цавараллайдан къаст тирди кьатIуналди вичиз теселли хгун тир.

– Вун залайни гзаф чранва, – лагьайнай эхирни ЦIандиди ВачIедиз. – Гьам ви кьадар я, ам и чилел садавайни дегишариз жедач.

Муькуь патахъай, ЦIандидин рикIе хвеш гьатнавай: Месроп Маштоц фейи Алпан дагъдихъ ВачIедихъ галаз санал фин адаз вичиз Аллагьди ганвай мад са чIехи савкьват хьиз тир. ВачIедиз Алпан дагъдиз физ кIан хьунин себебрикай сад а патариз Месропни акъатунин хабар тир. Адалайни гъейри, а иер чкаяр виликан шагьди, са гьинай ва я нивай ятIани агакьнавай хабарралди, вичин бан-бубайрин дувулар хьайи чкаяр язни гьисабзавай. И рехъ атIунихъ мад са себеб авай: вичин виликан пачагьлугъдин вири пипIера хьанвай ВачIе тефена амукьнавай са чка гьа и дагъни адан къваларив гвай сувар тир. Адаз вичин цIийи уьмуьр, вичин уьмуьрда алукьзавай цаварин цIийи пачагьлугъ гьа и михьи, экуь, иер ва кьакьан чилерилай гатIуниз кIанзавай. Виликдай ВачIедиз, чIехи къайгъуйриннни къецепатан мидяйрин гъиляй Алпандал

финин мурад кьилиз акъуддай мумкинвал хьаначир, гила ахьтин мумкинвал Аллагьди Вичи ганвай...

...Къецел алайди гена гад хьун бахтуни гъайи мисал хьана. Реббиди гьакI авурдахъ ВачIе кIевелай агъунвай. Зул ва я кьуьд тиртIа, Алпан дагъдин ценерив девришрин са бицIи кIеретIдиз муг кутадай мумкинвал жедачир. Ина эвелимжи, гъаргъардал алай хьтин хьайитIани са ата-пата бине кутаз ВачIедиз чкадин чубанри куьмек гана. Гегьенш, нехиш гана, кIунтIарни абурун далуйрихъ дуьз тIулар жез, къацу зурба мензера тешкилнавай сувара, агъзур йисарин яйлахра суьруьяр хуьзвай хипехъанриз и кьакьан чуьллерикай садал са гъвечIи кIеретIни галаз девриш хьана атанвай кьакьан шумал буйни, тIарам беденни, лекьрен, вили-къацу тав алай вилера са гьихьтин ятIани ажайиб сабурни вичи хкягънавай рекьиз муьтIуьгъ хьунухь авай и кас виликдай чпин шагь хьайиди чизвачир. Я икI хьайидакай абуруз лугьузвай касни авачир. Чубанри ам гьакI михьи инсан, чпив гвай имандиз амай инсанрилай артухдаказ ва жумартдаказ майил ийизвай кас яз кьабулнай. Идалайни гъейри, адав гвай кIитIини чпив гвайдахъ галаз сад тир.

Я ЦIандиди, я КIамчIиха, я абурухъ галай муькуь кьуд-вад касдини дуьньядин аквадай бахтарикайни няметрикай кьил къакъуднавай и кьетIен кас виликдай шагь тир лагьанайтIани, чубанар бажагьат чIалахъ жедай. Абурув ВачIеди тахт гадарнавайвиликай ванер агакьнавайтIани, тахт авай яргъал кьибледин Фирузабад шегьердай и баябан чуьллериз, Алпан дагъдин ценериз виликан чIехи пачагь акъатун хипер хуьзвайбуру жери кар яз бажагьат кьадай. Гьар гьикI ятIани, чина берекатни суй авай, вичел кушун аба алайтIани, адетдин девришдиз ухшар тушир и кас имандал икьван кIеви хьуни чубанар гьейран ийизвай ва абуру адаз ам дагъларa пайда хьайи сифтегьан йикъарилай эгечIна чпивай жедай куьмекарни гузвай, гьатта тежедай куьмекарни гуз

алахъзавай ва чпиз икI ийиз кIан хьунал чебни мягьтел жезвай.

Амма гьа вахтунда абуруз, иллаки жегьил чубан Эндираз и атанвайбурукай са ни ятIани чпин арадай хкатна аквазвай садакай ВачIе шагьдикай хьиз рахазвайвал хатадай ван хьанай ва ам гила а кас виликан шагь тирдахъ агъунай. ЯтIани ам и кар винел акъуд тийиз алахънай.

– Инагар цаварай къванер аватзавай чкаяр я, – амалдарвилелди лагьанай и чубанди вичин виликан шагьвал чуьнуьхзавай кьетIен девришдиз, вичин гафари адав ян гуз тадатIа акваз. – Мад къванер аватдачтIа низ чида...

Чубанди, мукуь патахъай, табни ийизвачир. И чкайра цаварай къванер аватуникай ихтилатар мукьвал-мукьвал кватдай. Алпан дагъдилай агъада авай сувара, чуьллера, гьабурулайни агъада авай дереда чпик жуьреба жуьре рангарин ракьуцар квай аламатдин къванер тIимил авачир. Абур зурба залзалаяр хьайила дагъларикай хкатнавай къаябар я лугьуз жедачир, вучиз лагьайтIа, Алпан дагъдин къванер маса рангунинбур тир, абур халисан мермердин патар тир, цавай атайбурунни чиляй акъатайбурун арада чIехи тафават авайди виридаз чизвай.

Чубанди лагьай гафариз ВачIеди секиндиз, гуя аламатдин ва я мусибатдин са карни тахьанвай хьиз, жаваб гана:

– Заз мад ина къванер ахват тийидай хьиз я.

ВачIедиз, лагьайтIа, ихътин чIалахъвал, вичин гафарихъ агъун и дагъларивни Иса Месигьдин Шад Хабар агакьуни, и цавариз мукьва чкайра месигьияр хьуни гузвай...

...И чкайра къванер галачиз кьил акъудун ва я уьмуьр тухун жери кар тушир. ВачIедиз къазма эцигун патал абуру зурба са къаябдин квал хкягъна. Мумкин я, а къван дуьнья халкь жедайла ва я и дагълар арадал къведайла абурукай хкатайди хьун. Дуьз суварин юкьвал алай са кIунтIал вичиз мягькем чка

кьунвай, вични шагьдин тавхана кьван зурба мермердин и къаяб Алпан дагъдин са пад тирдал шак гъиз жедачир. Гьадан кIане, рагъэкъечIдай патахъди тиквал кваз акъвазнавай кьвалак къванерикай къазма эцигун чубанри яргъал вегьеначир. КIвал-югъ, далда авачир ксарин кьилел къав эцигун сувабдин кар тир.

И чкадилай рагъэкъечIдай патай Хъуьнен, яни Экуьн бередин дагъ, кьибледихъай Нисин дагъ ва я Яру дагъ, адан кьвалавай МуркIадин дагъ, (адан кIукIушрикай хкатзавай чешмейрилай ЧIехи вацI гатIун жезвай), рагъакIидай патахъай Алпан дагъ ва кефердихъайни Гетин дагъ аквазвай. Агъадавай кьве вацIун дерени – ЧIехи вацIун ва Кьулан вацIун кьererни ейдиз вилик акъвазнавай, вацIар чеб лагьайтIа, акъвазнавачир, авахьзавай, амма абурун ван и кьакьанрив агакьзавачир.

Къазмадилай агъадал чIехи дерин чухур авай. Анин къен жуьреба-жуьре рангарин чиргъеривни мерейрин цагъарив ацIанвай. Фурун кьве кьвалахъай дуьмма-дуьз кьве тIул яргъ алаз, ахъайнавай зурба лувар хьиз, экIя хьанвай. АкI тир хьи, са мус ятIани и фур инал алачир, им битав са тIул, са яйлах тир. Цавай аватай алпанди ва я тIебиатдин са маса завалди яйлахдин юкь хана, адал хер авунвайдал шак гъиз жедачир. Низ чида, цавай аватай къван, инал алукьна, анай дерин пад акъудна, вич чиргъ хьана чкIаначтIа.

– Хер алай яйлах... – агь аладарна хьиз лагьанай тIулал алай фур акур ВачIеди.

– Пара хъсандиз лагьана вуна. И чун алай чкадин тIвар Ялгъуз яйлах я, – лагьана кьвалав акъвазнавай чубанди.

– Жеч! – мягьтел хьана ВачIе, тIвар хуш хьанваз.

– Иниз атай масабуру иниз, вуна агъа чуьлдиз лагьай хьиз, лугьуни зун тажубарнава,– тIимил мягьтел хьанвачир чубанни. – Инизни гьа вуна лагьайвал лагьайтIани жеда. Сад садаз мукьва тIварар я...

– ахпа ихтилат деринариз алахъна. – Заз зи чIехи бубадивай ван хьайиди я: чи хуьруьн са чатухъанди и фурай гъелеллаз са шумудра чиргъ тухвайди я, ам кана, адакай гьар жуьре рангар алай ракь хкудайди я лугьуз... Ахьтин чиргъерни къаябарни чи дередай тIимил жагъидач, абурун чIехи пай гьа чатухъанди кIватI хъувурди я лугьудай...

– Ибур чIалахъ жез кIани аламатар я, – лагьана ВачIеди. Ахпа хабар кьуна: – Ви тIвар вуж я?

– Эндир, – жаваб гана чубанди.

– И чуьлдиз ахьтин иер тIвар ни гайиди ятIа чидани ваз?

– Инал а тIвар датIана алайди я. Заз чIехи бубадивай ван хьайивал, иниз са пак эрмени атаналдай. Гьадани, и вуна хьиз, и чуьлдиз «Хер алай яйлах» лагьаналдай. Яз инаг Ялгъуз яйлах я. Ни акI лагьайди ятIа, чидач. Садбуру иниз дуньядикай кефи хайи инсанар къвезвайвиляй гьакI лугьузвайди я, лугьуда.

– А эрменидин тIвар Месроп тирни? – садлагьана руьгь акатна, вичел вичин муаллимни несигьатчи гьалт хъувур кьван хвеши хьанваз хабар кьуна ЦIандиди.

– Эхь, гьакI тир лугьудай. Ада зи дахдиз гьарфар чирна, адахъ чи чIал чидай Бунъяминни галай. Ахпа а гьарфар дахди заз чирна.

– Эндир, вун гьарфар чидай, савад авай чубан я. Гаф авач, – сивик хъвер кваз лагьана ВачIеди. – Ваз кфил ягъиз чидани?

– Чир жедачни кьван? – ихьтин михьи касди чубандиз кфил ягъиз чидани лугьуни гевилдик хкIурунникай са тIимил кIамаз хьанваз жаваб хгана жегьил чубанди.

Чубандин ихьтин гьалдикай аян хьайи ВачIеди адак руьгь кухтуна:

– Ваз кфил ягъиз чидайдал за шакни гъизвач, гъвечIи стха. Вуна зи мад са суалдиз жаваб хце: – Вун чахъ галаз амукьдани?

– Дахди ихтияр гайитIа, эхь, – са теспачавални квачиз лагьана жегьилди.

– Ваз мад стхаяр-вахар авани? – жузунна ВачIеди.

– Ава. Зун чIехи стха я...

Эндир бубадивай ихтияр къачуз хъфена.

Кьве йикъалай Эндир са вич хтанач, адахъ галаз бубани, гъвечIи стхани Ялгъуз яйлахдиз атана акъатна.

Кьуьзуьвили михьиз штIумарнавай Къумри мукъаятдиз балкIандилай эвичIиз алахъна. Кьве хцини чпин балкIанрилай хкадарна бубадиз эвичIиз куьмек гана. Зурба къаябдин кIаневай кумадин вилик экъечIай, вири сад хьтин чуру-спел тун тавунвай, чIулав абаяр алай, дуьньядилай цIар илитIзавай къекъверагар-девришар хьтинбуруз ухшар (абур гьахьтинбур язни тир) и ксарикай виликан шагь ВачIе вуж ятIа чирун патал Эндиран кьуьзуь буба вилерин зайиф хьанвай эквни бейни-зигьин хци ийиз алахъна. Буй-бухахдиз виридалайни кьакьанди, къуьнер гьяркьуьди, яшдизни чIехиди яз аквазвайди гьам ятIа лугьуз фикирна ада, ятIани кисна акъвазна, вичин гиман винел акъуднач. Гена Эндир вилик экъечIна:

– Шагь, вун сагърай! – лагьана ада, вилер виридалайни кьакьандалай са чIиб аскIандал атIумарнаваз. – Зи бубади заз ви патав гумукьдай ихтияр гузва. Ингье ам вични. Къумри я адан тIвар... Зи гъвечIи стха Бутайни ингье...

Къумри виликан шагьди вуч лугьудатIа лугьуз энгел хьанач, ам са кам виликна, адан вилик метIерал акъвазна. Авайвал лагьайтIа, ВачIедин лекьрен хьтин вили-къацу тав авай вилерай, чинай, суйдай ва сабурлувиляйни муьтIуьгъвиляй акур таъсирлу берекатди, виликан шагьди хкягънавай рекьи тежер кьван гьейранарнавай кьуьзуь чубан вичизни хабар авачиз метIерал авуднавай.

– Шагь, вун сагърай... Вун... – адаз мад лугьудай гафар жагъанач, ам теспача хьанвай.

ЧIехи Ирандин шагьиншагьдихъ галаз бягьс чIугур, лезги уьлкведин вилаятар агудай, виринрай аске-

рар кIватIай ва абурун кьиле акъвазна женгера гъалибвилер къачур шагь икI регьятдиз, мукьувай, чин чинал, девришдин аба алаз акуни Къумри мягьтелни авунвай, гьейранни. Тахт гадарна, девришвилин рехъ хкягъунихъ са зурба метлеб авайди чубандин са рикIи ваъ, кьуьзуь кIарабрини кваз гьисснавай.

ВачIеди, виликди атана, ам къуьн кьуна, къуват квай гъилелди къарагъарна:

– Зун шагь яз амач, Аллагьдин бенде я, лукI я. Къарагъ, стха чан.

Къумриди кьуьзуьвал, япунжи къуьнерихъай вегьидайвал, гадарна, лувар акатнаваз, балкIандилай хучарар хьиз вегьенвай кьве ацIай тапрак алудна:

– За квез недайди гъанва: фу, кьуру як, хипен ниси...

– Берекатар артух хьурай куь, – лагьана ВачIеди. – Герек авачир акьван инжиклу хьун. Чуьлда авай къушар, гьайванар гишила рекьизвач, чазни недай са затI тагана тадач Реббиди... Вуна ви хциз чахъ галаз амукьдай ихтияр гун виридалайни багьа савкьат я чаз.

– Зи хва – ам ви хва я, шагь, вун са... ВачIе стха, – вердиш тушир ибара мецел гъана Къумриди. – Гьар са бубади вичин чIехи хва ваз багъишнайтIа, вуна кьунвай рекьел ахъайнайтIа, гьикьван кутугай ва суваб кар жедай!

Чубандин эхиримжи гафари ВачIедин рикIе садлагьана цIийи экв куькIуьрна. Адаз вич Аллагьдини, Адан Хцини Пак Руьгьди вуч мураддалди и яргъал Алпан дагъдиз гъайиди ятIа гила аян хьана. Ада Цавараллай Бубадиз дуьаяр авуна, шукурар гъана.

Къумридиз ихьтин дуьаярни гафар эрменияр тир Месропавайни адан тилмиз Буньяминавай ван хьайиди тир. Буньямина абур лезгидалди хълагьдай.

– Ваз стха чан, Месроп Маштоц гьикI чир хьайиди я? – хабар кьуна ВачIеди чубандивай.

– Садра суьруьдихъ галаз Мугъандай чи дагъларихъди хкведай рекье гьалтайди я. Гьарум шегьер-

дилай чи Паласадал кьван рекье амни адан кIеретI захъни зи амай юлдашрихъ галаз санал хьана. Ксузкъарагъиз, санал нез-хъваз, ихтилатар ийиз... Адахъ са шумуд кас галай. Абур яркIар тир, лезгияр. Чеб Ганзак шегьерда таниш хьайибур я лугьудай... Месропа лезги чIалан гьарфар туькIуьрнавай. «ЯркIи патахъ финин метлеб вуч я?» лагьайла, «Магъу дереда цIахуьрарни изитIхъанар гзаф ава, гьабур дуьз рекьел гъиз физвайди я» лагьана жаваб хганай. ЯркIарив Иса Месигьдин иман агакьнавайди ва абуру ахъа рикIелди ам кьабулнавайди адаз вичихъ галай кьве лезгидивай чизвай. Цал шегьердизни физ кIанзавай адаз. Аниз акъатай хьтинди туш, тахьайтIа аникай чаз ихтилат тавуна тадачир...

– Адав гвай Шад Хабардин гъавурда вун акьунани?

– Эхь, ада чаз, чубанриз, гзаф ихтилатар ахъайна, чIехи аламатрикайни керематрикай, цаварал жедай пачагьлугъдикай хабардар авуна, зи вилерни рикI ахъайна. Зи гзаф дердерни къайгъуяр кьезил хьана, шаклувилер алатна, зав теселлини сабур агакьна. Зазни зи амадагриз ада чи халкь патал туькIуьрнавай гьарфарни чирна. Заз кIелиз-кхьиз чир хьана. Им цавари ганвай хьтин чIехи пай тушни?! Гьа чIавалай инихъ зани амай чубанри чи хипериз тагъма ядайла, гьарда вичин тIварцIин сифте гьарфуниз ухшар ярж гьалчзава...

ВачIеди хъуьтуьл хъверна ва Къумри кIеме кьуна ахъайна.

Къумридини Эндира йиф, ВачIедин къазмада ксудай чка авачиз, къецел, цлавай япунжийрал ярх хьана, акъудна. Гьамиша хьиз, экуьн гъед хкахь тавунмаз ахварай аватай Къумридиз чпелай агъада авай «хер алай» тIулан фурай зурзазвай гъед акуна. Ам къах хьана цавуз килигна: агъадай аквазвайди Экуьн гъетрен шикил тир! Къумри гьасятда гъавурда акьуна: агъадихъай булах хкатнава ва адан ци тIулан юкьвал алай фур ацIурнава. Ам, гьеле садазни хабар

тавуна, шукIуь жигъир кьуна, агъадалди эвичIна. Зурба фур гьамга хьтин цив ацIанвай. Цел яру тав акьалтнавай. Цавуз пакаман ярар янавай. Экуьнин гъед аквазмачир. Вирин кIаняй яру, хъипи, туракь, лацу рангарин къванерикай тешкил хьанвай чиргъни чпел анжах яру жез эгечIнавай мереяр алай тагъар къванерилай винелди, вирин чинихъди, хкаж хьана акъвазнавай, гуя абуруз виряй экъечIиз кIанзавай амма къванерик квай чIварахрини тIарам цагъари абур ахъайзавачир. Мертеринни къакъварин къацу кулкусрал алай гьеле чрун тавунвай бицIи майвайриз анжах са уьтери яр янавай. Цавун ярарин экв це гьатнавайтIани, адавай цин къене авай куьлуь майвайрин ярувал тIимилариз, виле такьадайди ийиз жезвачир, абур михьи буьлуьл хьтин цин къеняй авайдалайни чIехидаказ акуни абурун ярувал генани артухарзавай.

Вирин чешме гьиникай хкатзаватIа лугьуз жедайвал тушир, ам цик акатнавай яру-цIару чиргъедин кIаник чуьнуьх хьанвайди якъин тир.

Къумриди, цуквал акъвазна, цик гъил ктадна. КкIал хьиз къайи ци адан кьуьзуь гъиле тIал туна. «Са тIимил яргъалди икI туртIа, – хиялдай фена Къумридин, – мумкин я капашдал таб акьалтунни». Ада тадиз гъил цикай хкуд хъувуна.

Ам цавуз килигна.

– Вун чIехи я, цавараллай Буба! – лагьана ада ва къазма алай пелел хкаж хъхьун патал тади авуна. Са мус ятIани яргъал жегьил вахтара и жигъирдай, ничхир хьиз, фейи адан ял кьазвай. Ам и кар рикIив такьаз алахъна, вучиз лагьайтIа ада рикIик лувар акатнавайди хьиз гьиссзавай. Ам вичивай жеривал винелди хкаж хьана. Адаз тадиз ВачIедиз муштулух гуз кIанзавай. Адаз ам гзаф шад жедайжди чизвай. Акъвазай чкадал булах акъатун им хъсан лишан ва цавари ганвай чIехи ишара я.

Виликан зурба шагь къазмадин цлавай, винелай са куьгьне кавални вегьена, къене кьуру векьер туна алчударнавай литинал ксанвай.

«Тахт, таж, гьукум, мал-девлет, мулкар, къулайвилер гадарна, ихьтин къайи къазмада уьмуьр тухун хкягънавай и касдиз са вуч ятIани масадбуруз течидайди чизва, идаз амайбуруз таквазвай са вуч ятIани аквазва, амайбуруз ван текъвезвай са вуч ятIани идаз ван къвезва. РикIни, акьулни чIехи я адан. Адаз вичи вуч ийизватIа чизва. Ихьтиндан рекье жуван велед гун гьайиф жедай ваъ, суваб гъидай кар, экуь дамах ийидай кар я», – фикирна Къумриди, чилел ксанвай амайбурулайни са вил аладарна. – Ибурни чпин вафалувили хкажнавай, чпин михьивилихъ рекье авай ксар я. Аферин чпиз. ЧIехи рикIер ава ибурухъ виридахъ!».

– Шагь, вун сагърай... – Къумриди кавалдикай хкатнавай ВачIедин кIвач кьуна са жизви юзурна. Ахпа, садлагьана са вуч ятIани рикIел хтайди хьиз, гуя вичи къадагъа са кар авурди хьиз, акъваз хьана. – Ахпа гъилевай кIвач юзурун давамарна. – Стха чан, фад къарагъа. Ваз гудай муштулух, шад хабар ава.

ВачIедилай вилик ЦIандини КIамчIих ахварай аватна. Абуру кьведани саки са сивяй кушкушина:

– Вуч хьанва? Хьайи чIуру кар авани?

– Хъсан хабар ава, стхаяр! Квез хвеши жеда! Заз эвелни-эвел и чIехи стха шадариз кIанзавай, – кушкушдалди жаваб хгана Къумриди.

– Къени хабарар атун хъсан кар я, – садлагьана кавал галудна, вичин литин месин кьиле ацукьна ВачIе. Ахпа Къумридихъ элкъвена: – Вуч муштулух я, стха чан?

Къумриди, рикIик квай гъалабани шадвал генани артух яз, ван са кьадар хкажна хьиз лагьана:

– Гафаралди лугьуз жедай хабар туш! Къецел экъечIна кIан жеда!

Къазмада авайбур къецел экъечIна. Къумриди агъада арадал атанвай вир къалурна. Вирин ци, яр ацалтна, пакаман шагьвардал куьлуьз-куьлуьз лепе гузвай.

– Ваз шукур хьуй, я Аллагь! Ви аламатар зурбабур я! – вилерилай разивилинни шадвилин на-

къвар физ, гъилерни чин цавухъди авуна,гьарайна ВачIеди.

Адахъ галайбуруни гьарда вичи вичикди са вуч ятIани лугьузвай.

– Им чи Ярдан я, – хвешивал къалуриз лагьана ЦIандидини. – Шукур хьуй Ваз! Вуна чаз ракъурай Берекатдиз!

– РикIивайни, мад и чилел цавай къванер ахватдач! – лагьана ВачIеди, вичиз и сувара авай чубанри лагьай гафар рикIел хкуналди.- Иникай цик акахьун къачудай чка жеда. Иниз инсанар мад ва мад къведайдахъ зун агъанва.

Ахпа абур вири агъадалди эвичIна.

Хъуьнен дагъдикай хкатзавай ракъинин нурар вириз аватиз, цяй цавухъди нурар акъатзавай...

2-кьил

Шуая и кхьинар къенин гьарфариз ахкъудна кIел хъувурла, заз ада кхьенвай чарчяйни, ВачIедикайни ада Алпан дагъдиз авур сиягьатдикай ихтилатдайни абура къалурнавай гьерекатар чан атанвайбур хьиз акунай, гуя абур зи вилик, заз акваз-акваз кьиле фейибур я.

Заз гьатта ВачIедихъ галаз Гьарум шегьердай экъечIайбурухъ галай Антер лугьудай касдикай вичин суьрет чи кIвале цлакай куьрсна авай зи рагьметлу чIехи бубадин ухшарни атанай. А къадим кас зи бан-бубайрикай сад хьайидини зун патал шак алачир кIвалах хьанвай. Вучиз лагьайтIа чи тухумдал Антерар лугьудай тIвар алай. Заз ганвай тIварни гьанай атанвайди гила за кьатIузвай. Зи бадедивайни заз и Дагъдин ценерив чи тухумдин кьил кутур кас ВачIедихъ галаз атайбурукай сад тирвиликай ихтилатни са шумудра ван хьанай. Амма а ихтилатар зи са япай фена муькуь япай акъатнай. Анжах гила, Шуаян чар агакьна, адани тестикьар авурла, зи къенепатан виле-

рин экв Дагъдал хкаж жез эгечIайдалай кьулухъ, бадедин а гафар элкъвена зи кьилизни рикIиз хтанвай. Абуру зи къенепатан экв генани къалинарнавай.

Эдгьем Шахшанани адан уьмуьрдин юлдаш Дилясадини Москвада, чеб зи патав атай чIавуз авур кьван ихтилатарни зи рикIел цIийидаказ, чпин вири мана ахъа хьанваз хтанвай. Абурун гафарай, зи хуьруьнви Шуая майил ийизвай зи хуьруьнвийрин са пай ВачIедихъ галаз чи патариз атай ксарикай арадал атай сихилрикай я. Ихьтин фикир Эдгьемаз Шуая вичи лагьайди я. Чи хуьруьнви симин пагьливан Жебес халудин тухумдин тIвар Шахшанар, зи дуст Андреян бубайрин тухумдин тIвар Эндирар (Андрей лезгидал Эндир жезва), Балакь халудин тухумдин тIвар Къумбаяр, Ингьар муаллимдин тухумдин тIвар КIамчIихар я, Хважа халудин тухумдин тIварни ЦIандияр я.

Авайвал лагьайтIа, Ингьар муаллимди, жегьил тирла, Шуаяк хкуьрай хьтин дуьшуьшарни тахьана авачир, ятIани Шуая адан и «жегьилвилериз» акьван яб гудачир, лугьуда. Гуьгъуьнлай Ингьар муаллим вичин, гьа вичи лугьудайвал, гадачивилел пашман хьанвай.

И тIварар тухумра, гьикьван тарихдин уламар дегиш хьанатIани, Месигьдин дин тахьай мисал хьана цIийи дин, цIийи тIварар атанатIани, и къадим лезги тIварар гзаф гъилера несилрай несилриз физ, инсанри, тухумрин иесийри истеклудаказ хуьз хьана, инсанри чпин рикIера кхьенваз хьана. И кардалди абуру чпин дувулриз ва чпин къадимвилиз ийизвай гьуьрметни, хатурни къадирлувал хуьз хьана.

Шуаял вичел алай тIварни ВачIедихъ галай кьве жегьилдикай садан тIвар тир. Муькуь жегьилдал алай тIварни квахьначир, Шуаян бубадин тIвар Чайгъун тир. Чайгъун тIвар чи хуьре лап сейли тIвararикай сад тир. Вучиз лагьайтIа чпин веледриз и тIвар гузвай ксариз адетдин «чайгъун» гафуни гузвай манайрикай, чайгъундин йигинвални хцивал, хурук акатай вуч хьайитIа гваз къекъуьн хуш тир жеди. Амма Шу-

аян буба маса жуьрединди тир. Адан тIвар ВачIедизни ада кьабулай Месигьдин имандиз вафа хвейи, адан рекьерин азиятарни четинвилер эхай, адаз куьмек хьайи, вичиз акур гьар са цIийи кардал гьейранвални мягьтелвал ийиз хьайи, чирвилер къачунихъ къаних хьайи жегьил гада Чайгъунан хатурдай ганвайди тир.

Са гафуналди, Жебес халуни, Балакь халуни, Ингьар муаллимни, Хважа халуни, абурун рухваярни, ругул хтуларни, Андрейни, зунни, амай гзаф хуьруьнвиярни, гьатта чи дуст яргъал кеферда авай тагъарви Песенни вири ВачIе-хвайрин сихилрикай яз хьана.

ИкI тирди заз Шуаян чарчи къалурнавай. Ада зак дамахни, руьгьни кутазвай.

Шуаян чарчи зи хиве мад са кар тунвай.

Авайвал лагьайтIа, чарчи ваъ, ам за жуван хиве твазвай везифа тир.

Шуаян чарчи заз адан кьилел атай мусибатдикай са уьтери шагьидвал ганвай. Шабал Къамкъама вичин паб Цуьквер-Хануман гафарай заз авур ихтилатдини мусибатдин себебкар Сардар тирдал зи шак тазмачир. Ихьтин фикирдал виридалай вилик атанвай Ингьар муаллимдин гиманар гьахъбур тирди заз михьиз тайин хьанвай. МуркIадин дагъдин «кавал» галатунни, Чепедин фур ацахьунни ВачIедин кIвал хъиткьинарун себеб яз хьанвай крар тир.

Амма и шагьидвилер, гьукумдин, гьахъ-дувандин органар чIалахъарун, алакьарун патал бес жедатIа заз чизвачир.

За и месэла майдандиз акъудун патал Шуай вич рази жедайтIа? И суалдини зав фикирар ийиз тазвай.

Ада зав чар, са кьадар вахтар алатайла, ахгакьдайвал авуни зун и фикирдал гъизвай. Сад лагьайди, а мусибат хьайи йикъалай зи къанницIипуд йис жедалди са кьадар вахт, ахпани за Шуаян кхьинар, алпан гьарфар чирна, абурай кьил акъудна, кIелун патал генани артух вахтар герек къведайди адаз чизвай. ИкI авуналди, адаз вичин кьилел къведай мусибат иски хьун, ам инсанрин рикIелай финиф кIанзавай-

тIа? Яни адаз, Иса Месигьдиз икрам авур кас яз, вичин душмандиз душманвал хъувуна кIанзавачиртIа? Имни тIал алай суал тир.

Гьар вуч ятIани, за хуьруьз хъфин ва ВачIедин кIвализ фин, Шуаян мусибатдиз талукь маса делилар, лишанар жагъурун кьетIна. Шуаян кхьинар кIелайла, зи рикIел ВачIедин кIвале авай тахтадин кьул, чилел кутар хана, яд авахьнавайди хтана. А чIавуз за абуруз акьван фикир ганачир, я ам ахьтин арани тушир. Гила заз а кьул чепедин кьул тирди чир хьанвай. Гила ада зи кьилиз маса фикирар гъизвай.

Гадни яз (маса вахтара жедачир), ял ядай кьве югъни алукьайла, зун хуьруьз хъфена ва чIугуна Хважа халудин патав фена. Заз жуваз куьмек яз Дагъдиз тухун патал адан рухваяр – Укайни Гезенти герек тир.

Абурукай чIехи, гъиле-кIваче къуват авай еке гадаяр хьанвай.

– Зунни къведа квехъ галаз! – лагьана Хважа халуди.

– Ваз четин жедачни? – лагьанай адан паб Зияради.

– Зун гьакьван лахлах хьанвани, я паб? Лап кьейитIани, фида зун Дагъдиз. Зи миресдиз гъиле кьунвай карда са куьмекдачни бес? За тавурла, ни ийида?

– Гадаяр бес я ман, – генани алатзавачир Зияра, вичин итим кьуьзуь хьанваз ва адаз дагъдин цIарар кIвачелай авун четин хьунин къайгъу аваз.

– Абур жегьилар я. Дагъда чIехи са кас галачиз жедайди туш... Жуваз талукь тушир крара кьил твамир... Алад жуван хьрак...

Идалай кьулухъ, адаз за «зунни гадаяр бес» лагьанайтIани, адак гаф акат тийидайди заз чизвай ва гьавиляй за чуькьни авуначир.

И кар адан рухвайризни чизвай, гьабурувайни бубадиз гаф лугьуз хьаначир.

Буьлуьл вирел кьван чун зи машинда аваз фена. Хважа халуди вичин мукIатIни кьунай – зи юкьвал

кутIунна зун ВачIедин кIвализ авудай мукIатI. Ахпа чун чаз чидай жигъирдай винелди Дагъдиз фенай.

Укаяни Гезентиди чпин мобильникриз кьуд патан мензерарар кхьизвай. Вуч ятIани зазни и кар хуш хьана. Зани, абуру хьиз, кьуд пата авай дагъларин – Экуьнин дагъдин, Нисинин дагъдин, Гетин дагъдин, чун вичин кукIушрихъ физвай Алпан дагъдин, муркIадин кавал хтанвай МуркIадин дагъдин шикилар мобильникдиз къачуна.

– Кеф я квез, дагълар-чуьллер жибинра туна къекъвезвай! – са гьихьтин ятIани ахмур квай хьиз лагьанай Хважа халуди. – Дагълар жибинра ваъ, рикIе хьана кIанзавайди я.

Ибур рикIивайни акьуллу гафар тир. Балакь халудиз чин тийидай шотландви шаир Роберт Бёрнса «Зи рикI дагъларава, зун жув – агъада» лагьанатIа, Хважа халуди гьар дагъвиди вичин дагълар вичин рикIе хвена кIандайди лугьузвай. Адаз дагъвидин рикI дагълар гьакьдай хьтин чIехиди ва жумартди хьана кIанзавай. Гьиниз вун акъатайтIани – яргъаз, агъуз, виниз – дагълар жуван рикIе хуьх! Гьа чIавуз вуна ви дагъвивал, дагълари ваз гузвай тербет, къуват, ахлакьдин тарсар ви рикIелай садрани алатдач, вун дагъларин дережада амукьда. Зун Хважа халудин гафарин гъавурда гьа икI акьазвай. Роберт Бёрсни адахъ галаз рази тахьана амукьдачир...

Хважа халуди тик рехъ кьегьалвилелди атIана. Чаз адан ял кьуна, ада вичин зайифвал къалурзавай хьтин са гаф лагьана акуначир. Зиярадин рикIик хьунар гьаваянбур тир. Дагъда ам са кьадар жегьил хъхьанвай хьизни аквазвай.

Чун кьакьан раган къвалай фенвай, кIаникайни дерин дагьар квай гуьтIуь рекьяй мукъаятдиз фена, ВачIедин кIвал алай чкадив агакьна.

ВачIедин кIвалин патахъ хьана акъвазнавай къубадал лекь ацукьнавай. Яргъай чун акунни, ам садлагьана йигиндиз цавуз хкаж хьана, са шумудра чи кьилелай заландиз чархар яна, МуркIадин дагъ галайнихъ хъфена.

Гезентидини Укая (адан са къуьнуьхъ Хважа халудин алчударна кІватІнавай мукІатІни галай), лекьрен гьайбатдал гьейранвализ, мобильникар цавухъ элкъуьрна, чпиз акваззвайди телефондиз кхьизвай.

ВачІедин кІвалелай лекь къарагъун заз хъсан лишан яз акунай.

– Къала акъуд ви мобильникни, – лагьана Хважа халуди.

Зун садлагьана гъавурда акьунач, заз акІ хьанвай ада зазни лекь мобильникдиз къачу лугьузвай хьиз:

– Лекь хъфенва кьван.

– Лекьрен чкадал зун снимат ая, хъфейла зи папаз къалурдайвал! – адан гафарик мад ахмур квай хьиз хьана заз. За адахъ зи мобильник элкъуьрайла, ам хъуьрена: – Яда, за зарафатзавайди я, зи шикилар ягъун герек авач... Заз вуна гила вун и ВачІедин кІвализ авуддайвал, анин къене вуч аватІа, вуч ийидатІа, гьам снимат ая. – Урус гафар кутаз рахуни Хважа халу Урусатдин шегьерра келемар гуз хквезвайди къалурзавай.

Им хъсан меслят тир.

ВачІедин кІвалин къубадин къвалал, къавай хьанвай хъиткьердал, хкаж хьайила, Укая, мукатІ ахъайна, адан са кьил тІарамдиз зи юкьвал кутІунна. За са гъилив цІил, муькуь гъилени и жезвай гьерекатар кхьизвай мобильник, адан эквни куькІуьрна, кьунвай.

Хважа халудини адан рухвайри, мукІатІ кьуна, зун мукъаятдиз ВачІедин кІвализ авудна.

За анай сифте гъилера зун иниз эвичІай чІавуз акур кьул жагъур хъувуна. Заз ам а береда гьакІан тахтадин кьул хьиз хьанай. Лугьумир кьван, ам чин пад кІаник хьанвай чепедин кьул тир. Хкажна, адаз экв ягъайла, адал кхьинар алай! Гьабурни алпан гьарфаралди кхьенвай! Исятда абур кІелиз жедайвални тушир. Зи гъилик алпан гьарфарин къаншарда къенин лезги гьарфар кхьенвай чар квачир. А чар галачиз вири алпан гьарфар зи рикІел аламачир. Цлав

пуьрчуькь хьанвай сандухдин къвалавайни заз са кьадар конвертар жагъана. Абур сандухди вичелди кIевнавай. Гьавиляй заз, атIа гъилера иниз атайла, абур акурди тушир. Мукьувай экв ягъна килигайла, заз чир хьана: абур вири Кремлдиз, Сталиназ кхьенвайбур тир. Абурни ина ацукьна кIелиз жедачир. Я кIелунни заз дуьз яз аквазвачир. «Чпин иесийрив, чарар кхьейбурун веледрив, вахгана кIанда», – фикирна за. Аялдин хатIаривди адрес кхьенвай конвертни авай. Ам Балакь халуди Сталиназ кхьенвай чар тир.

Зи гьиссер какахьнавай. Заз шад жедани, пашман жедани чизвачир. Кьве гьиссни какахьнавай. За мукIатI юзурна, зун хкаж хъия лагьана гьарайна.

– Жагъанани герек затIар? – хабар кьуна, зун къавал эхкъечIайла, Хважа халуди.

– Са вуч ятIани жагъана. Кьулар кIелиз жедач. Махачкъаладиз хъфейла, кIелда. Абур мус ва ни кхьенвайди ятIани лугьуз жедач... Ингье ибурни жагъана, – лагьана за, куьгьне хьанвай конвертар къалурна. – Сталиназ мамухвийри кхьей чарар. Им Балакь халудин чар я.

– Гьайиф! – лагьана Хважа халуди. – Вичиз ахкунайтIа, вуч хъсан тир! Ам инавайди чиз, адан вил галайди тир. Почтальон Чайгъуна, Шуаян бубади, вичин чар иниз гъана лугьуз Балакь тхадиз, вич чIехи хьана и кар чир хьайила, хъел атаначир. Яргъал са хуьряй бицIи аялди кхьенвай чар Сталинав агакь тийидайди, адаз жаваб техкведайди адаз чизвай... Чайгъуна гзаф акьуллу кар авуна. Ада и чарар ВачIедин кIвализ гъаначиртIа, садазни абур кхьейди ятIа, хьайиди ятIа чирни жедачир. Гила и чарарай гзафбуруз чпин чIехи бубайрин тарих чир жеда.

– Эхь, гьакI я, – лагьана за. – Чарар чпин иесийрин хтулрив, птулрив вахгана кIанда. Фамилийрилай чир жеда вири.

– Дуьз фикир я, чан мирес, – разивал къалурна Хважа халуди.

Чун хуьруьз хтанай. Чарар Хважа халуди вичи пай хъийида лагьанай.

– Са почтальонвал зани ийида са юкъуз, – лагьана ада. – Чи хуьруьн мектебда музей авайди я, гьаниз вахце лугьуда за а чарар. Кьилди, виридавай кIелиз жедайвал, кхьин хъувуна, къалуррай а чарар инсанриз. Чир хьурай цIийи несилриз гьихьтин вахтар хьайиди ятIа.

– Гзаф хъсан меслят я, – лагьана за. – Вири рази жедайди я.

– Амма Балакь тхадин чар жува гахце адан къаридив – Нуьрге бадедив. Ви дустунин диде я. Вуна гьикI хьайитIани адал са кьил чIугуна кIанзавайди я, мирес.

Зун фейила, Нуьрге хала, михьиз кьуьзуь хьанваз, зи дуст Айсаман кьилел бедбахтвал атайвиликай хабар агакьайла тIуб сивив тухвана гьикI кьил виликди-кьулухъди галтадиз амукьнайтIа, гилани кIвалин айвандихъ, цлан кIане бицIи халичадал вегьенвай месел ацукьна, гьакI, кьуранвай тIуб сивив тухвана, галтад жез ацукьнавай.

КIвале адан чIехи хва Палчани адан паб авай.

Нуьрге халадин вилериз хъсандиз аххвазмачир, адаз зун чир хъхьаначир.

– Вун вуж я, чан хва? Заз чир хъжезмач, буьркьуь хьанва, – лагьана ада зи салам кьурдалай гуьгъуьниз.

– Зун я, Антер я.

– Ви кIвачериз кьий зун, чан бала, ви рикIиз кьий зун рикIел хтай... Айсам хтанвач ман...

Зи туьтуьна шелдин кIватI акIана. Заз вуч лугьудатIа чизвачир.

– Хтайди вуч я ам, – лагьана къаридин суса, – Айсаман тIвар эхцигнавай Палчадин Омскда авай стхадин аял, дяведа гел галачиз квахьнавай хцихъ акъатзавай Балакь халудин рикI вичелди, вичин тIварцIелди са гьилле секинар хъувур бицIек рикIел гъиз.

– Вуна зун алцурмир. Зун Балакь туш. Заз чизва...

– Хкведа ам, – лагьана адан хци. – Хкведа, я диде.

– Мус?

– Ам военный я, чун хьиз хуьревай сад туш. Адаз вахт авайди туш, я диде, – заз килигиз, пIуз пIузал илисна кьил галтадда хци. – Вичиз вахт хьайила, чIехибуру ихтияр гайила, хкведа...

– Хьуй ман, акI ятIа... – мад вичин саягъда, тIуб сивив тухвана, галтад жез эхгечIна Нуьрге хала. Ахпа, са гъвечIи ара гана, кьил куьрс хьана, ахварал фена.

Суса адан къвалакай хъуьцуьганар кутуна, къаридин кьил хъуьцуьгандал эцигна.

– Заз чар жагъун хъувунва. Балакь халуди аял чIавуз Сталиназ кхьей чар – лагьана за адан чIехи хциз. – Чар къултухдай акъудна, адав вахгана.

– ВачIедин кIваляй жагъайди яни?

– Эхь.

– Икьван чIавалди амазмайни ам? Вуч кхьенвай ада? – Палчади зи гъиляй конверт къачуна.

– За конверт ахъайнач, кIелнач.

– Ада вичи и чар лезгидалди кхьейди чаз лагьанай. Чна адавай жузунни авунай: «Сталиназ лезги чIал чидайни кьван?». Ада чаз жаваб хганай: «А чIавуз за Сталиназ вири чIалар чида лагьана фикирнавай... Ахпа заз адаз лезги чIал чидайди чир хьана. Эффенди Капиева СтIал Сулейманакай кхьенвай «Шаир» ктабда чи чIехи шаирди вичихъ галаз Сталин лезги чIалалди рахана лагьана кхьенва». Дахди вичиз Сталиназ лезги чIал чидайди аян хьунал дамахдай... – лагьана Палчади. Ахпа завай хабар кьуна: – Капиеван ктабда рикIивайни авайди яни ахьтин келимаяр?

– Эхь, авайди я, – лагьана за. – Сталиназ чи чIал Бакуда лезгийривай чир хьун мумкин тир. Ам Къазимегьамед Агъасиеван дуст тир, адахъ галаз Ахцегьизни хтайди я, лугьуз ванер хьайиди я заз.

– Дахдиз гзаф кар чизвай кьван... – Агь аладарна, Палчади хъипи хьанвай конверт ахъайна.

Чар конвертдал алай хьтин хатIаралди, чIехи гьарфаралди, чIулав карандашдив илисиз-илисиз аялди кхьенвайди тайин тир.

Палчади ван алаз чар кIелна:

– «Чан играми Сталин буба! Зи тIвар Къумбаев Балакь я. Зун Мамух хуьруьн мектебдин 2-классдин ученик я. За хъсандиз кIелзава. Дидедин чIалаз килигзава. Зи буба Абди Велихан халуди далудал тапанчи эцигна тухванва. Дах гилани хтанвач. Ам ахъай хъия лагь, чан Сталин буба. Зи буба пара хъсанди я. Ви хъсанвални за садрани рикIелай алуддач».

– ГъалатIар квачиз кхьенва, – лагьана Палчади, маса лугьудай гаф тачагъна.

– Балакь халудик садрани гъалатI хьайиди туш! – хълагьна зани.

Чарчиз маса баянар хгун герек амачир...

Зун гьа юкъуз Махачкъаладиз рекье гьат хъувунай.

3-кьил

Зун тади гьалда чепедин кьулунал вуч кхьенватIа чириз алахъна. За, жув вердиш хьанвайвал, ана авай са-са алпан гьарф, къенин лезги гьарфаралди эвез хъийиз, кхьин хъувуна.

Ингье зи чарчел вуч гафар атанатIа:

«Вурдиханан хва Сардар Жебесан балкIан вилик кваз атана. Адаз зун акуна. БалкIан чукур хъувуна. Зун къеняй тар яна кIев хьанва. Ада гьарайзава: «Гила жув хуьз гице ви Христосав! Хъиткьинарда за вун! Хъфена ви кIвализни цIай яда! Сухвай – свах!» Пичин бугьудиз са вуч ятIа вегьена. Адаз чизвач вичи вучзаватIа. Кягъмир адак».

Гила заз вири, са шакни амачиз, тайин хьанвай. Сардара ВачIедин кIвал хъиткьанарна, Шуай рекьидайвал авуна, адан кIвализни цIай яна. Хуьруьз ам Дагъдай хкведайла садазни такунин себеб ЧIехи вацIуз, МуркIадин дагъдин муркIар хана атай зурба сел, муркIадин чIехи къаябар сад сада акьаз, девлер хьиз, агъадалди атун хьана. Инсанар вири рагъ алай

юкъуз хьайи и аламатдиз килигиз вацI галайнихъ фенвай. Сардар и арада чинеба хтана кIвале чуьнуьх хьанай. Йифизни ам, Шуаян кIвализ цIай яна, инсанар ксанмаз хуьряй экъечIна катнай.

Ада вичиз ВачIедин кIвализ фидай рехъ къалуриз тур балкIанни ахъай хъувунни вичел шак татурай лугьуз авунвай. БалкIан адан гъиле Дагъдиз мукьва чуьлда гьалтнавай. Шуая ам ина векь нез тунвай, акьуллу гьайванди, вич вердиш хьанвайвал, ам хтун вилив хуьзвай... Сардара балкIан хуьруьз хкведа лагьана бажагьат фикирнавай. Вич чукур хъувурла, гьайван адан ниятар чIурубур тирдан гъавурда акьунай ва ам иесидиз, Жебес халудиз, хабар гуз хуьруьз хтанай.

Зи рикIел зун сифте гъилера ВачIедин кIвализ эвичIайла акур кутар хтанай, адан ханвай кIусарни яд чкIана кьеженвай леке хатадай хьанвайди тушир. Мумкин тир, Шуая виликамаз ВачIедин кIваливай са акьван яргъа авачир Цавун виряй ядни гъанвай, чепедин кьулни гъиликнавай. Адаз вичин кьилел къведай мусибатдикай аян тир. Адаз и мусибат гъидайди Сардар тирдини виликамаз чизвай. Гьавиляй ам вичин шагьидвал таз гьазур хьанвай. Гьавиляй ада чепедин кьулунал кутардай са шумуд стIал яд цана чеб хъуьтуьларна, михин ва я кIвенкI авунвай цIамуналди вичин эхиримжи гафар кхьин хъувуна.Адаз вичи кьулунал кхьидай шагьидвал жагъидайбур жедайдини чизвай...

И кхьинра авай аламат масад тир: Сардарак «кягъмир» лугьун, адаз ийиз кIанзавай вири зидвилерилай виликамаз гъил къахчун!

Кьулуналлай кхьинрин маса «аламатди» – Сардаран «Сухвай – свах!» гафари зи ивидал звал гъизвай. И кицIин хци ийизвайди Шуая хуьруьн клубда вичиз Сардара верч чуьнуьхайди акуна лугьуз шагьидвал авунай кьисас къахчун тир. И михьи шагьидвилин «свахни» чIуру къастуналди, ийида лагьана, чиз-чиз, тарихдин имарат хъиткьинарунин, михьи инсан кь-

инин, адан кІвализ цІай ягъунин «свах» тен-барабар авун анжах са Сардар хьтин угърашдилай алакьдай кар тир. Йифди заз ахвар атаначир. За гзаф фикирар авунай «ГьикІда? Вучда?» лугьуз, кьве рикІин хьанай. Са рикІи Сардар инсан кьейи ва чпяй жаза гуниз лайих тир маса тахсиркарвилер авур кас тирди субутарзавай делиларни галаз гьахъ-дувандин идарайриз арза ая лугьузвай. Муькуь рикІи Шуаян «Кягъмир адак» гафар кваз такьун дуьз туш лугьузвай. Абур гьакъикъатда адан эхиримжи гафар тир...

Пакагьан юкъуз, кІвалахал фейила, за справочникдай Сардаран къуллугъдиз талукь телефондин нумра жагъурна. Зи фикир чранвай ва заз жува вуч ийизватІа чизвай.

За нумрадиз зенг авуна. Трубка секреташади хкажна. За адаз жуван тІвар ва издательстводай зенгзавайди лагьана.

– За исятда адаз хабар гуда, – лагьана секретарша руша милаим ванцелди. – Трубка эцигмир.

– Алло, – кьуру ва рахаз гьяз авачир хьтин ван акъатна трубкадай.

– Зун я, – лагьана зани кьурудаказ, салам-затІни тагана.

– Чизва. Вуч кІанзава?

– Заз вавай кІандай са затІни авач. Анжах за ваз кІелдай гафариз яб це. – За адаз Шуая чепедин кьулунал кхьенвай гафар кІелна, эхиримжи «Кягъмир адак» квачиз.

Адай садлагьана жаваб акъатнач. Мумкин тир, за кІелайдан гъавурда акьунваз, адан чинин рангарни атІанвай. Амма, ван дегиш хьанвайтІани, ам вичи вич гъиле кьаз алахъзавай:

– Ибур вуч гафар я? Зун гъавурда акьунач.

– Ибур ВачІедин кІваляй жагъанвай гафар я. Шуая кхьенвай.

– Вуна закай зарафатарзавани? На зун квяй кьазва?

– За вун са квяйни кьазвач. Зарафатарни за ийизвач. Ибур Шуая чепедин кьулунал кхьенвай гафар я.

– Абур вуна, я са масада кхьенвачтIа низ чида?

– Шуая вичи кхьенва. Адан хатIар ама. Чепедин кьулни ВачIедин кIваляй тирди къалузавай видео ава. Вуна Дагъдин ценерив Жебес халудин балкIан кьурди ва адаллаз Дагъдиз фейиди акур шагьидарни ава.

– Яда, абур мус хьана алатнавай кIвалахар я, – адан ван хъуьтуьл хьанвай. – Ваз абур герек яни? Ибур телефондай ихтилар туш ман. Лагь гьинал гьалтдатIа, зун къведа. Са меслятда.

– Зун къведач. Зун вун авай чкайрилай чарх гана физвайди я.

– ЯтIа, лагь ваз гьикьван кIандатIа!

– Вуч?! – идан жавабди цIай кутунваз лагьана за. Ам за вичин «гьикьван?» гафуниз «вуч?» лагьай хьиз гъавурда акьунвай.

– Пул. Маса вуч кIантIани. КIвалер. Машин. Чил.

– За ваз садра лагьанай, заз вавай кIани затIни авач! Заз са гаф лугьуз кIанзава: вун виридалайни угъраш, гъилерал са тахсирни квачир инсандин иви алай кас я.

За, рикIиз регьят хьанваз, трубка эхцигна.

Ахпа за хуьруьз Жебес халудиз, Ингьар муаллимдиз ва Хважа халудиз зенгер авуна. Гила зенгериз регьят тир – виридав мобильникар хьанвай. За са-садаз ВачIедин кIваляй хкай чепедин кьулуналлай гафарни кIелна ва Сардарахъ галаз хьайи рахуникайни ахъайна.

– Вуна дуьз карна, чан хва, – лагьана Жебес халуди. – Шуаян руьгь гьакI авунал рази жеда.

Ингьар муаллимни захъ галаз рейсад хьанай.

Анжах Хважа халуди туьнтвал кваз лагьанай:

– Ацукьарна кIанзавайди а вакIан хва! Чир хьурай чпин чка гьинаг ятIа!

Амма заз Сардар дустагъдиз ракъурун ахьтин са чIехи жаза яз акунач. Гила ахьтинбуру дустагърани кефер чIугвазва, чеб дустагъда ацукьун чпи авур зурба кьегьалвал яз кьазва, а кардал дамахарни ийизва. Шуаян «Кягъмир адак» гафарай Сардаран гунагьдилайни тахсирдилай гъил къахчунвайди аквазвайтIани, а гафарал амал авуналди, заз Сардараз гьахъ-дувандин идарайри ваъ, уьмуьрди вичи жаза ганвай. Адаз вич дустагъда ацукьна лугьуз дамахардай, ана кефер чIугвадай мумкинвал жедач, ам гьар юкъуз вич къастуналди са тахсирни квачир пак инсан Шуаян чан къачур кас тирди виридаз чизвайди рикIеллаз, гьар юкъуз вичив и зурба тахсиркарвиляй са жаза и чилелни, атIа дуьньядани агакьдайди гьисс ийиз (Сардар са шумудра Меккедиз гьяждални фенвайди малум тир), вичин аялризни, мукьва-кьилийризни вичи авур къанлуваликайни угърашвилерикай хабар авайди чиз яшамиш хьунилай чIехи мад вуч жаза ава кьван?

И гафар гьакI Эдгьем Шахшанни, адан дидени, Диляса кьейибурукай ва маса халкьдин тарихдин къадим ядигар чуьнуьхайбурукайни, чеб чир хьанавтIани ва я чидайбуру, чиз-чиз, винел акъудначтIани, лугьуз жеда. Гьабурни гьа чаз чидай БетIиханни Сардаран жинсинин инсанар я...

Са шумуд йикъалай газетриз Сардар вичин хушуналди кхьей арзадалди къуллугъдикай азаднава лагьай хабар акъатна.

Идалай гуьгъуьниз ам гьиниз квахьнатIа садазни чир хъхьанач.

Я садани хабарни хкьунач.

ЭПИЛОГДИН ЧКАДАЛ

Зи хуьруьнви Шуаян тарих гьа икI акьалтI хьанай.

Ам бязибуру, белки, уьмуьрдин кIане авай инсанрикай яз кьазвай. Яз акI тушир. Адан ягь-намус, гьахъвал, адалат кIан хьунухь, адан къенепатан алем зурбади, михьиди, ахъади, алахьайди, виридбур патал – гьам дугърибур, гьам игрибур патални – регьим, муьгьуьббат авайди тир. Адан дережадив агакьиз алакьдайбур лап тIимил ава. Заз чидай вачIе-хваяр адан къенепатан дережадиз мукьва жез алахъайбур ва алахъзавайбур я. За абурукай жуван ктабда кхьена...

Амма уьмуьр санал акъвазнавач, ам давам жезва.

ЧIехи вацI ван къачуна авахьзава.

Мамух хуьр элкъуьрна кьунвай вири дагълар, агъзур йисара хьиз, суйни сабур гваз, инсанрик руьгьни лувар кутаз, гьа виридаз чидайвал, санихъни юзун тавуна, дегиш тахьана, чеб чеб яз ама.

Хуьрни, гьикьван вич чIехи меркезривайни шегьерривай, девир ргазвай чкайривай яргъа аватIани, вахтунихъ галаз кам камуна аваз физ алахъзава. Мамухвияр я, гуьгъуьна жез кIандайбур туш!

Йикъарикай са юкъуз инсанриз Шуаян хъалдин дакIарда йифиз экв куькIвенваз акуна...

Амни гьикI хьайи кар ятIа хълагь тавуна жедач.

Мамухвийри, вирида сад хьана, хайи хуьруьн югъ къейд авун кьетIна. И жигьетдай абур вири Дагъустандин хуьрерилай вилик хьанай, абуру кьил кутур кардал гуьгъуьнлай саки вири хуьрери амал авунай.

Ихьтин сувар кьиле тухун сифте рикIел атайди Ингьар муаллим тир. «Гьукуматди кутун тавуртIани, халкьди вичи вичик руьгь кутун лазим я» лагьаналда ада садра кимел. Адаз хуьрелай пата уьмуьр тухузвай, дуьньядин, Урусатдин яргъал пипIера гзаф мамухвияр авайди чизвай, вучиз лагьайтIа гзафбур адан ученикар тир. Адаз гьа ягъара авайбурни, мукьварив гвайбурни, хуьре амайбурни – вири санал агуд хъийидай

фикир атанай, ва, и фикир кимел ада лагьайла, ам хуш хьайи хуьруьнвийри адан хиве и кар гъиле кьун, адак кьил кутун тунай ва чпини адаз куьмекар ганай. Ингьар муаллимдин мурад хуьуьнвийрин виридан рикIел чпин муг, чпин дувулар хкун ва абур, гьина чеб хьайитIани, мад рикIелай алуд тийидайвал авун тир.

Заз жуваз чидай кьван мамухвийриз и сувар жедай йикъакай муштулух гуз кIан хьайила, гзафбуруз адакай хабар авай ва абур вири а юкъуз хзанарни галаз хквез гьазур тир.

За Андреязни зенг авунай.

– Ваз хабар авани? – жузуннай за.

– Мамухдин йикъакай тушни? – хълагьна Андрея.

– Эхь. Хквез жедани?

– Хквез тахьайтIани, хтана кIандачни ахьтин юкъуз? Хкведа.

Ахпа за Песеназ зенгна.

Адетдин ихтилатар авурдалай гуьгъуьниз за адаз лагьана:

– За Мамух хуьруьн югъ къейдзавай суварин оргкомитетдин седри Ингьар муаллимдин, ви куьгьне танишдин, ихтиярдалди вазни ви хзандиз и хуьруьн сувар къейдзавай суварик эверзава. Рекьерин харжар вибур я, чкадин харжар – зибур.

– Яда, зун мамухви туш кьван? – лагьана Песена.

– Вун почётный мамухви я лагьана эверзавайди я ваз! – алатнач зун адалай. – Чна са мамухвийриз туш кьван эверзавайди. Чи дустаризни, ина хьайи чи рикI алай, чи вил галай ксаризни эверзавайди я. Вун Ингьар муаллимди вичин программадикни кутунвайди я. Ви зуьрне галачиз жедач. Чи хуьруьн зуьрнечийриз «Ялгъуз яйлах» ягъиз чидач. Абуруз са тарс гана ахлад.

– Хкведа, дуст! Хкведа. Вил гала зи ватанрихъ!

За жуван маса хванахвайризни эвернай. Абурукай сад Шабал Къамкъам тир. За адаз зенгна, чи суварик атун теклифна.

Адаз гзаф хвеши хьанвай:

– Цуьквер-Ханумни галаз атайтIа жедани?

– Ам галачиз, вун суварик ахъай тавунни мумкин я.

– Къведа, дуст! Къведа! Андрейни Песен тха хкведани?

– Эхь.

– О, кефер жезвайди я ман! – лагьана Шабал Къамкъама.

...Мамух хуьруьн югъ августдин вацра мектебдин къацу чIехи майдандал тухванай.

А йикъан лап экуьнахъ хуьруьн виридалайни чIехи кимел зуьрнечийри «Сегьерар» макьам янай ва анлай инсанрин свараг, макьамар ягъиз-ягъиз, кьилин куьчейрайтIуз къекъвез-къекъвез фена, агъадалди, мектебдин майдандал эвичIна. Им амай хуьруьнвийризни суварик ша лагьай чIал тир.

Сифтени-сифте майдандал рагъэкъечIдай патахъай рагъакIидай патахъди симин пагьливан къугъвадай тарар хкажнай.

– Хуьруьз патай эверзавани пагьливандиз? – хабар кьуна за Ингьар муаллимдивай, Жебес халу фадлай симинал хкаж техъжезмайди чиз.

– Чун масанрай эвердай кьван чкадал атанвач, я атунни тавурай! Чахъ чи жегьил пагьливан ава! – шаддиз лагьана Ингьар муаллимди.

Агъадихъай хуьуьз жергедаваз гъвечIи-чIехи машинар къвезвай. Абур вири хайи хуьруьз хквезвай мамухвиярни суварик къунши хуьрерай къвезвай мугьманар тир. Хуьруьн виликдай ферма хьайи чкадални, югар гатадай «Вегьрен тIул» лугьудай чIехи майдандални, мектебдин гьаятдани, хуьруьн кIвалерин гьаятрани авайбур жуьреба-жуьре рангарин машинар тир. Абур вири са зурба халичадиз ухшар тир. КIвалерин айванрикайни, Ингьар муаллимдин эмирдалди, гамар куьрсарнавай. РикIивайни Ингьар муаллимдин рикIиз атай са фикир чкадиз гъана кьилиз акъудайла, хуьруьн шикил михьиз дегиш хьанвай,

хуьруьнвийрик чIехи руьгьни шадвал, суварин гуьгьуьлар акатнавайди аквазвай.

Школадин багъдилай гумар алахьзавай. Ана суварин мугьманар патал итимри тIуьнар гьазурзавай. Ихьтин чIехи межлисра итимри хуьрекар гьазурунихъ вичин метлебни чIехивал авай. Итимри гьазурай хуьрекрин тIеамар зурбабур жеда, лугьудай.

Мектебдин вири дегьлиз тирвал столар эцигнавай, стулар бес тежезвайвиляй, абу инлай-анлай эцигиз абурун винелай гьяркьуь тахтаяр ва тахтайрин винелайни михьи парчаяр вегьенвай. Гьа саягъда, вири мугьманриз чкаяр бес хьун патал, вири классра столарни стулар эцигнавай.

Идалайни алава яз, тамадади ва чпиз тостар гудайбуру, рахадайбур чеб виридаз такваз хьайитIани, лугьудай гафар виридаз ван хьун патал, дегьлиздани, классрани микрофонар эцигнавай. Имни Ингьар муаллимдин фикирдалди авунвай кар тир.

Са жерге жегьил рушари мукьув гвай Регъвер булахдилай ятар квараваз гъизвай. Дишегьлийри дегьлиздани классра столар чIагурзавай, анал къапар, тIурар, шишер, мижейринни ичкийрин птулкаяр эцигзавай. Столар ахъа тIебиатдал вучиз ийизвач лугьуз хабар кьун хьайитIа, жаваб сад я: хуьруьнвийрин чпин ватандин гьавадин къилихар хъсандиз чизва. Ам гьикьван алахьайди хьайитIани, садлагьана марф къун мумкин я. Адет яз, марфар ихьтин шад мярекатар, суварар хьайила, къвадайди абуруз чидай. «Цаву чи шадвал паюн яз, берекат галай марф ракъурзава», – лугьудай мамухвийри ихьтин вахтара.

Къе марф авачир, я ам жеда лагьана садани фикирни ийидачир. Вили цавал цифедин са гелни алачир. «Килигин кван, – лагьана за жува жувакди, – мамухвийрин гафар бине авайбур яни-тушни».

Чпиз са чка жагъурна акъвазнавай машинрай дамахар гваз алукIнавай итимарни папар, аялар эвичIиз майдандихъди къвезвай.

Хуьруьн чIехи итимар, абурухъ галаз костюмарни, гатун югъ ятIани суварин гьуьрметдай, бухари бармак алукIнавай Жебес халуни, яшар хьанвай дишегьлиярни, майдандин са къерехда, суварин вири гьерекатар фидай юкь хъсандиз аквадай чкадал стулрал ацукьарнавай. Абурун юкьва Жебес халудин паб Тугъуя хала, Балакь халудин уьмуьрдин юлдаш Нуьрге халани авай.

Лацу перем алай Ингьар муаллим, гъиле вичин пограмма кхьенвай чарни и мукьвара чи издательствода акъатнавай вичин бицIи ктабни аваз, инихъ-анихъ гьерекат кваз физ, идавай-адавай са вуч ятIани хабар кьаз, са вуч ятIани тагьким ийиз, къекъвезвай.

– ГьикI хьана? – хабар кьуна ада завай. – Хтанвани ви дустар? – Ада лугьузвайбур Андрейни, Песенни Шабал Къамкъам тир. – Сувар гатIундай вахт агакьзава.

– Гьеле аквазвач. Зенгна хабар кьадани?

– Ваъ, – лагьана муаллимди. – Хведайди хкведа. Рекьевайди зенгералди юндай акъудун, адан дикъет рекьелай алудун герек туш. Ваз аквазва чи къекъвей тик рекьера гьикьван машинар аватIа. Абурун арада терсдиз гьализ кIандайбурни авачиз туш... Хквезвайвал хтурай.

Ингьар муаллим алатна фена.

Са ни ятIани зун кьулухъай къуват авай гъилералди тIарамдиз кьуна хкажна чилел эцигна. Элкъвена килигайтIа Песен я. Адан къвалав адан пуд гадани са дишегьли акъвазнава.

– Им зи хзан я, – лагьана Песена. – Зи юлдаш Мария, зи гадаяр: Уьтквемни, Самурни Алпан.

– Как красиво! Как прекрасно! – кьуд патаз килигиз гьейранвалзавай Марияди. – Я никогда такого не видела! Какие высокие горы! Какие высокие небеса!

Адан гадайри чпин мобильникар кьуна чпиз аквазвай шикилар «кужумзавай».

– Ви паб, гадаяр гьинава? Хтанвачни?

– Папа мектебда столар чIагуриз куьмекзава, гадаяр гьа и арайра ава, чпин хуьруьн дустарихъ галаз, халкьдик акахьна.

И ихтилатрик кваз чи патав кьилихъ еке гангучIа галай са бицI1и руш атана, ада чавай хабар кьуна:

– Чан халуяр! – лагьана ада. ИкI лугьун патал адаз са ни ятIа чирнавайди ва и гафар лугьуз са кьадар адаз чентиз акъваззавайдини аквазвай. – Куьн вачIе-хваяр яни?

– Я, чан халудин, я! – лагьана за. – Вун нин руш я?

Руша къуьнер агажна. Ам лезгидалди гъавурда акьазвачир.

– Как тебя зовут? – хабар кьуна Песенан папа.

– Меня зовут Диляса Андреевна.

– О! – лагьана за, ам гъилерал кьуна цавуз хкажна.

Зун гъавурда акьунвай. Зи рикIе иски тIал юзун хъувунай, амма ам къе винел акъудун кутугнавачир. «Эдгьемазни Дилясадиз къаст авур угърашри абур гьихьтин бахтуникайни шадвиликай магьрумна! – лугьузвай за рикIяй. – Абуру и рушавай гьихьтин чIехи бубани баде къакъудна! Абуру чуьнуьхай къаргъуни, сагъ са халкьдивай хьиз, гьа и бицIи аялдивайни къакъуднава...»

Залан фикирар яргъазна, за зи гъилералламай рушаз лагьана:

– А ну-ка, позови своего папу сюда!

– И маму тоже! – лагьана руша.

– И маму тоже!

– Папа! Мама! Идите сюда!.. Они там прячутся. Идут.

– Идут! Идут! – лагьана за.

– А у нас еще сюрприз есть, – ван явашарна, кушкушна Диляса Андреевнади, Андрейни Эсмер чи патав атайла... – Но я вам не скажу.

– На сюрпризы вы большие мастера!.. – лагьана за. – А ну давай-ка, мастера, я вас обниму!..

Ингьар муаллимдиз Песенни Андрей хтанвайди акуна чи патав атана, абуруз, Мариядиз, Эсмераз, абурун аялриз хваш-беш авуна. Ахпа ада чун вири Жебес халудин патав тухвана.

– Адан вил алайди я, хтанвачни лугьуз хабарар кьазва, телефондин зенгер физвач лугьуз наразивалзава... Къе гьавадин телефонрай рахазвайбурун виридан ванер цава гьакьзавач, «таквадай симер» ифена кьатI жезва, – лагьана муаллимди чи вилик экечIна, инсанрин арадай чаз фидай рехъ ийиз-ийиз.

Чун акурла, Жебес халуни Тугъуя хала, къарагъна, чи къаршидиз атанай. Кьве патайни хьайи кьван къужахра кьунарни лагьай алхишринни шадвилин гафар вири чаз чидайбур, агъзур сеферра ван хьайибур ятIани, абуру вирида къе кьетIендиз ва цIийидаказ ван ийизвай хьиз тир...

– Гила за гатIунзава, вахт жезва, – лагьана Ингьар муаллимди. Ахпа Песенахъни, Адреяхъни заз элкъвена, тагькимна:– Квез пудазни гафар гузвайди я гьа, гьазур хьухь. Анжах яргъи гафар тахьурай, рахадайбур гзаф ава. Садан хатурни тамукьдайвал, виридаз вахт бес жедайвал, гафар кьенят ая... Песен, ваз рахаз акьван кIан тийидайди заз чизва. Ви гафар зуьрнедалди лагьайтIани жеда... Вав зуьрне гвайди яни?

– Зуьрне гвачиз, куьне зун хуьруьз ахъай тийидайди заз чизвай, – лагьана Песена. – Мариядин чантадава.

И арада виридихъай рушарин хорди лугьузвай «Чан кьакьан дагълар!» манидин къати ван акъатна. Виридан чинар хуьр галайнихъ, винидихъ элкъвена, вирибуру капар яна, жегьил гадайрини аялри уьфтер агалдарна. Винидихъай Хважа халудин машиндаваз кьилелай яру-цIару тIаратIри лепени парпар гуз, гъилера цуькверни аваз рушар къвезвай. Мани лугьузвайбурни гьабур тир. И шикилни Ингьар муаллимдин программадин са пай тир.

Абур агакьайла, Ингьар муаллимди микрофон гъиле кьуна. Кьуд патахъай ам галайнихъ видео-

камерайринни мобильникрин «вилерни япар» алтIумна.

– Чан вили цавар! Чан Алпан дагъ! Чан чи амай кьакьан дагълар! Ихтияр це заз жуван гаф лугьудай! – гатIунна вичин рахунар Ингьар муаллимди. – Чан играми мамухвияр ва азиз мугьманар! Куьн атурай – рагъ атурай! Квез виридаз къенин югъ мубаракрай! Куьн вири сагърай авай чкайрай яргъал рекьер атIана ватандиз хтанвай!

Чи Лезгистан чун патал виридалайни иер, виридалайни кьакьан, виридалайни масан уьлкве я! Къенин юкъуз адан меркез чи Мамух хьанва!

Чи хуьр къадим хуьр я, тарихдин лап иски ктабра тIвар авай хуьр я, адан тарихдин деринвални кьакьанвал чаз чи Алпан дагъди вичини адан тIварцIи, ана къедалди амай ВачIедин кIвали, чи Ялгъуз яйлахди, Буьлуьл вири шагьидвалзава. А шагьидвилер чи виридан рикIерани ава, абур генани мягькем хьана чалай куь балайрал агакьар хъувун чи виридан везифани я, мурадни, гьабурувни и везифани мурад давамариз тун я. Мад сеферда мубаракрай квез виридаз чи къенин сувар!

Сифте гаф заз са вахтара чIехи пагьливан хьайи, Лезгистандин вири хуьрерани шегьера симинал вичин гьунарар къалурай чи къенин гьуьрметлу агъсакъал, ягьдинни намусдин пагьливан Жебес стхадиз гуз кIанзава.

Гурлу капар яна.

За Ингьар муаллимди вичин ктабдай са шиирни кIелда лагьана фикирнавай. Ктаб акъатнавайтIани, адаз вич чранвай шаирдай кьадай жуьрэт тахьайди хьиз тир. Муькуь патахъай, рахадайбур гзаф яз, вахт кьенятун патални ада икI авун мумкин тир.

Жебес халу са пакетни тумаждин кIвачин къапар гваз экъечIна. Вичив Ингьар муаллимдиз микрофон вугуз кIан хьайила, ада къачунач. Ада сифтедай пакет, ахпани вичелай алудай пенжек Ингьар муаллимдив вугана. Ахпа ц1ийи чекмеяр алудна, вичив гвай

тумаждин кІвачин къапар алукІна. Виликан пагьливандин гьерекатрай муаллимдин кьилни акъат тийизвайди, абур суварин программадик квачирбур тирди Ингьар муаллимдин тажубвиляй аквазвай.

Жебес халу чІугуна симинин сифтегьан тарцив агулдна тикдиз эцигнавай пайгардин патав фена.

Майдандал лал кьена. И садлагьана алукьай секинвили виликан пагьливан, вичин бедендин чІехивал гумайтІани, гила са кьадар кІулни вегьенвай кьуьзуь итим, симинал бажагьат хкаж жеда, хкаж жез кІан хьайитІани, адалай алакьдач лугьудай фикирдал кІватІ хьанвай кьван вири халкь алайди къалурзавай.

– Песен! Яда! Инал ша кван! – гьарайна Жебес халуди. – Зуьрнени гваз ша. – Вич симинин кьилел фена.

Песена зуьрнени гваз адан патав чукурна.

– Ягъ «Лезгийрин марш»! – эмирдалди лагьана Жебес халуди.

Песена макьам яна. И арада чкадин зуьнечийрикай сада, атана, Песена ягъзавай макьамдихъ галаз зил кьуна. Макьам вичин жезбида гьатна.

И арада симин кІаник, аскерди хьиз, атІай-атІай къадамар вегьиз, гъилерни сад вилик, сад кьулухъ ийиз, са ругуд-ирид йисавай гъвечІи гада экъечІна. Виридак шадвилин гьевес акатна, садбуру капар яна, садбур, адак генани руьгь кутаз, «раз-два» лугьуз гьарайиз хьана. Зуьрнедай язавай марш рикІелди гьисснавай ва ам женгери макьам тирди кьатІанвай и аялди, гьарай-эвердиз ябни тагана, сим кьунвай кьве гьачадин арада, симин кІаникайтІуз и патай и патаз, а патай и патаз камар язавай. Ам, гуьгъуьнлай виридаз чир хьайивал, Балакь халудин хтул, женгинин аскер хьайи, дяведай тахтай имидин тІвар эхцигнавай Айсам тир. Адан дидеди ам гъил кьуна са къерехдиз хутахнай.

Жебес халу мукъаятдиз, яваш-явашдиз, амма кІвачера виликдай хьайи устІарвилин чешне амайдахъ

агъанваз, симинал акьахна ва гьа саягъда сад лагьай гьачадин хилел хкаж хьана. Пайгар са кьилихъди чилел эцигна, ада гъилелди макьам акъвазарунин ишара авуна. Ахпа Ингьар муаллидиз са вуч ятIани лагьана. Ада гъилевай микрофон Жебес халудихъди виниз гадарна, кьуьзуь пагьливандин гъили ам тарпна, жегьил лекьре вичин гъуьрч кьадайвал, кьуна.

– За зи гаф гьа инилай лугьуда, – лагьана ада. Ахпа давамарна: – Чан зи хуьруьнвиярни мугьманар! Чан рухваяр! Чан рушар! Чан балаяр! Куь виридан чанар сагърай! Вири сагъ-саламат хьурай, вири бахтавар хьурай! Зунни къе бахтлу ва шад я къенин хьтин югъ жуван вилериз акунал. Заз и югъ чпиз акунайтIа кIандай инсанарни авай, амма абур, гьайиф хьи, чавай фад къакъатна, абур чавай къакъудна пис ксарини, гьахъ гвачир кьисметдини. Вучда? Гьахьтин ксар авачирбур ина бажагьат ава. Гьабурни къе рикIел хкваш! Гьабурни чахъ галайдай яхъ! Абуруз виридаз Аллагьди рагьмет авурай! Абуруз виридаз чун и алахьнавай цавариллай аквазва ва гьабуруни чахъ галаз шадвалзава. Абуру чаз лугьузва: «Мубаракрай квез! Шад хьухь!» Зазни квез пагьливандин тарцин гьачадилай лугьуз кIанзава: «Садрани ажузни, ужузни жемир! Я масадбурни ийимир! Садрани дарихни жемир, гарданни кIир мийир, я масадни гьакI жедайвал мийир! Садрани кьилни квадармир, кьарайни! Гьина куьн хьайитIани, вуч кьилел атайтIани! ЧIехиди-гъвечIиди, лугьур-талгьур чир хьухь! Жуван гъвечIи ватанни, чIехи Ватанни кIан хьухь! Жув ватандикай, ватан жувакай садрани атIумир! Я куьнени куьн сад садакай атIумир! Са чIавузни жувакай ягьдин кьел хкудмир, адан кьелен харар гьикьван ирибур хьайитIа, гьакьван хъсан я! Гьа чIавуз чалай къуватлубур ва бахтлубур жедач! Куь виридан чанар сагърай! – ахпа агъуз гьарайна: – Песен! «Ялгъуз яйлах!» – ада трубка Ингьар муаллимдал хъевгьена. Адани ам викIегьдиз кьун хъувуна.

Песена макьам яна. Муькуь зуьрнечидини зил кьуна. Жебес халу, симинал акьахай жуьреда хьиз,

мукъаятдиз кьвед лагьай гьачадал фена ва анилай явашдиз эвичI хъувуна.

Гурлу капари цавар къачузвай.

Тургъуя халади цуьквер алай шалдин пипIев вилерилай накъвар михьзавай.

Жебес халуди вичин ихтилатар куьтягьнавачир. Адахъ мад са авуна кIани важиблу кар амай. Ада, межлисдин тамададивай микрофонни, адав вич симинал хкаж жедалди вилик вугай пакетни къачуна, лагьана:

– Играми хуьруьнвияр! Заз рикIик кумай са карни авуна жувалай алудиз кIанзава. – Ада пакетда авайди акъудна, хкажна кьуна. – Им зи пагьливанвилин партал тир. Къе зун жуван уьмуьрда ам алачиз симинал акьахна. Къе зун жув пагьливан я лагьана акьахайди туш. Зун анал къе акатнавай шадвилини заз са геренда хтай жегьилвили акьадарайди я. И пенжекдал гзаф запабар ала, а запабар алпан гьарфаралди кхьенвайбур я. А кхьинар заз куьгьнебурай ахкъудайди рагьметлу Шуай тир. Ана авай гафарни куьгьне пак ктабрай кхьенвай гафар я. Гьавиляй заз и пенжек, зун амачирла, са муртIаз гадарна амукьна кIанзавач. Им за чи жегьил пагьливандиз багъишзава. Эвера адаз инал!

Жебес халуди вичин ядигар жегьил, кьакьан буй авай, спортивный костюмар алай гададал алукIна. Тумаждин кIвачин къапарни адаз багъишна.

Пенжек жегьилдиз хъсандиз кьунвай. Ада чIехи пагьливандиз сагърай лагьана, адаз икрам авуна.

Жебес халуди, микрофон сивел тухвана, алава хъувун яз, жегьил пагьливандиз лагьана:

– Инал квез ван хьайи, зи куьгьне хванахва, чIехи зуьрнечи хьайи, тагъарви Уьтквеман хва Песена ягъай кьве макьам галачиз пагьливандикай пагьливан жедач. Абур рикIелай алудмир. Абур сад руьгь кутадай, къуватар гудай, устадвал артухардай сад уьмуьрдикайни дуьньядикай, цаварикайни чилерикай фикирар ийиз тадайбур я. Абур виидаз герек авазар

я. Куьнени абур рикIелай алудмир, инсанар! Абур чи руьгьдин чIварахар я! Абур чи руьгьдин кьел я!

Халкьди капар яна.

Жебес халу вичин чкадал хтана.

Ахпа Ингьар муаллимди лагьана:

– Заз гаф чи хуьруьн дуст Песеназ гуз кIанзавай. Ада вичин гафар вичи ягъай макьамралди лагьанвайдай яхъ лагьана. Рахунрал акьван рикI алайди туш. Ада вичин зуьрнедин вири гьунарар къалур тавунмаз чна ам хуряй ахъай хъийидач!.. Гила за гаф зи рикI алай ученик хьайи, квез виридаз чизвай Антер Мазановаз гузва.

За жуван хуьруьнвийриз сувар мубаракна, вирида лугьудай хьтин алхишдин гафар лагьана ва эхирдай хълагьна:

– За чи хуьруькай, хуьруьнвийрикай ктаб кхьенва. Заз лугьуз кIанзавай кьван гафар, фикирар, гьиссер, мурадар – вири гьана ава. За квез гафни гузва: и къенин суварин йикъакайни за ана кхьин хъийида! Вучиз лагьайтIа вири чун агуддай, чалай рикIиз кIан хьайи гьихьтин хьайитIани четин ва зурба кар алакьдай хьтин эр, къуватар ва гьевес гузвай и югъ тарихдай квахьдайвал авуна жедач! Ихьтин югъ виче хуьдай гьар са рикI гьамиша куькIвена жеда!

Хважа халудиз гаф гайила, ада лагьана:

– Куьн сагърай, чан жемятар! Мубаракрай! Мад вуч лугьудайди я кьван! Са виш грамм тахъванваз гафар лугьуз жедайди яни-е?

И гафариз виридалайни яргъи капар ягънай.

Андреяз гаф гудайла Ингьар муаллимди хуьруьнвийрин рикIел ам вуж ятIа хкана. Адан буба Ясабанни Арина Фёдоровнадин тIвар кьурла, вири яд иличай хьиз киснай. Им абурун саки виридан рикIел абурун тарих алама лагьай чIал тир. И арада Эсмерни абурун бицIи руш, къарагъна, тади кваз са гьиниз ятIани фена.

Зи дустуни яргъи ихтилатарнач. Ада вич и хуьруьз, вичин дидеди кIвалахай мектебдиз вичивай

куьмекар гуз, ВачIедин кIвални туькIуьр хъийиз гьазур тирдакай, ахпа вичиз пакадин йикъалай эгечIна вичин бубадин кIвалер хьайи чкадал цIийи кIвалер хкаж хъийиз кIанзавайдакай лагьана.

– Гила, тамадади ихтияр гайитIа, – лагьана Андрея далудихъ, инсанрин арадиз вил ягъиз-ягъиз, заз мад са касдиз гаф гуз кIанзава. Килигин квез ам чир хъжедатIа.

Инсанрин арадай экъечIна, микрофон Арина Фёдоровнади кьуна. Гьа им гъвечIи Дилясади хиве кьунвай сюрприз тир.

Вири яшлу инсанриз ам чир хъхьана. Абур вири кIвачел къарагъна, капар яна. Дишегьлийрин вилерал накъвар атанвай. Амайбурни винидихъ Ингьар муаллимди авур ихтилатрай гила микрофондихъ галайди вуж ятIа гъавурда акьунвай. Гьабурни капар ягъуник экечIна. Ингьар муаллимдини, сивелай хъвер алахьиз, кап язавай. Белки, ада рикIяй, вичелай рази яз, лугьузвай: «Къенин сувар хьаначиртIа, мумкин тир Арина Фёдоровна тахтунни. Ам чи шадвал мадни атухарунин мурад аваз хтана!».

– Зи азизбур, зи хайибур, зи хуьруьнвияр! – лагьана Арина Фёдоровнади, гъилин ишарадалди капар секинарайдалай гуьгъуьниз. – Зун зи ватандиз хтанва. Зун ина амукьиз ва ина рекьиз хтанва, – ада метIерал акъвазна чилиз пудра темен гана.

Къахрагъайла, адавай рахаз хъхьаначир, ам шехьзавай. Андрея ам яшлу инсанар авай патаз гъана. Анавай кьван вирибуру, Тургъуя халадилайни Нуьрге халадилай, Жебес халудилайни Ингьар муаллимдилай эгечIна вирида чпин кIеме кьаз ахъайзавай. Папар шехьзавай. Абурун арада Ясаб БетIиха ягъна кьейи йифиз и кардин хъел Арина Фёдоровнадилай – Ширинаталай алудиз кIан хьайибурни авачиз тушир. Гьабурни шехьзавай. Итимрин вилерни кьеженваз аквазвай.

Ахпа Арина Фёдоовнадиз хуьруьнвийри чпин арада ацукьдай чка ганай.

Межлис давам хьанай.

Жебес халудин партал алукIай пагьливанди симинал вичин алакьунар къалурна. Квасади вичин «гьунарар» къалурзавай. Къе адан чантада вичиз пул тагайбурун чиниз ягъдай гъуьр авачир. Адан чантада къенфетарни шарар авай ва ада абур аялризни къарийриз пайзавай, аялрив чпин шарара уф тваз тазвай, къарийри, вич уф туна, шарар вугузвай. Ахпа, чинеба раб сухиз, инал-анал шарар падиз, хъуьруьнарзавай, кьуьлерзавай, къамбачIар ягъиз, вичин уюнар акъудзавай, зарафатдин манияр лугьузвай.

Ахпа маниярни кьуьлер давам хьанай.

Сифтени сифте кьуьлер авун патал яшлу инсанриз майдандал эвернай. Лап гьалдай фенвайбурни кваз майдандиз экъечIнай, чпивай жедайвал кьуьлернай, вири халкьдин шадвилик пай кутунай. Арина Фёдоровнани садалайни гуьгъуьна акъвазначир. Тек са Нуьрге хала вичин чкадал аламай.

Кьуьлеривай тух тахьай садни амукьначир, я чIехибур, я аялар.

Зун патал гьайиф чIугвадай са карни авай: Шабал Къамкъамни Цуьквер-Ханум атана акъатначир.

Няни жедай кьиляй вири мугьманриз мектебдин къенез эвернай ва ана тIуьнин-хъунин чIехи межлис давамарнай.

Ингьар муаллим гьанани тамада тир.

Вири ацукьнавай арада цавар рахана, куьруь марфни къвана. Инсанри им хъсан, цавар къе и чилел фейи крарал рази тирвилин ва и чилел берекат жедайвилин лишан я лугьузвай.

А тIуьн-хъунин межлисда хьайи кьван ихтилатар, тостар, рикIел хкунар къалурун патал сагъ са ктаб кхьена кIан жедай. Гьабурукайни кхьидай, белки, сад акъатин. Акъат тавуртIани, квез абур гьихьтинбур ятIа чир тахьана жедач...

Амма ваъ! Гьахьтиндини эхирни акъатна! Вири тостарив вич агакьначтIани, амайбур гьада кхьин хъийида!

Дегьлиздин ракIарал Шабал Къамкъамни вичелай са кьилин кьакьан Цуьквер-Ханум пайда хьана. За абуруз жув алай чкадилай гъил юзурна. Абур столдин тамада галай кьилихъди атана.

– Яда, вун геж вучиз хьана? – лагьана за.

– Пакамахъ экъечIдайла, иранбуба атана кIвализ. Гьам Дербентдиз, ахпани элкъвена вичин хуьруьз хутахун хьана... АкI авуначиртIа, вичин руш къахчуна хъфидайбурукай я, – зарафатна Шабал Къамкъама.

– Им ви рикI алай шаир Шабал Къамкъам я, – лагьана за Ингьар муаллимдиз.

– Чун пара шад я! – лагьана тамадади.

– Адаз кьве жерме къвезва! – вичин гафни сухна хъсандиз кефиниз акъатнавай Хважа халуди.

– Кьве жерме квяй? – хабар кьуна тамадади.

– Сад геж хьунай, садни – паб вичелай яргъи хьунай! – жаваб хгана Хважа халуди, тамададин микрофондал сив эцигна.

Вири хъуьрена. Шабал Къамкъамни, зарафатдин гъавурда аваз, хъуьрена:

– Зун рази я, – лагьана ада.

Цуьквер-Ханумни кьулухъ хьана акъвазнач ва вичин гъуьл Хважа халудив акIадариз тун адан намусди кьабулнач:

– Пушкинан пабни адалай яргъиди тир, – лагьана ада.

– О-о! – лагьана Хважа халуди Шабал Къамкъамаз. – АкI ятIа, вун чи Пушкин я ман, чан хванахва! Ша, ацукь зи къвалавай!

– Гзаф тахьайтIани, къе хьайитIани гьам жедай ихтияр це заз! – лагьана Шабал Къамкъама, вичиз Хважа халуди авунвай кьве жермени кьилиз акъудна, Цуьквер ханумни галаз адан къвалавай ацукьна.

Банкетдин сифте кьиляй тамадади виридалайни яргъи, виридалайни куьруь ва виридалайни иер пуд тостунай пишкешар хиве кьунвай. Виридалайни иер тостунай гьер Шабал Къамкъамал, виридалайни куь-

руь тостунай гьуьндуьшка Песенал, виридалайни яргъи тостунай кIек Хважа халудал гьалтна...

Абурни гьихьтин тостар тиртIа, Шабал Къамкъама вичи кхьин хъийида лагьана гаф ганва...

– Къе куьн вири зи кIвализ хкведа! – ванцик эмир кваз лагьана Хважа халуди межлис куьтягь жедай кьиляй.

– Ваъ! – лагьана за кьетIидаказ. – Жува эхверайбур за зи кIвализ хутахда!

– Гьерни гьуьндуьшка гвайбур вуна масадав вугудач, – Хважа халуди зи далудиз капаш вегьена. – ЯтIа, пака куьн вири зи кIвализ къведа! Пушкинни ахъай хъийимир!

– Хьуй! – лагьана, гаф гана за...

...Гьа йифиз Шуаян хъалдин дакIарда инсанриз экв аваз акунай.

Ам Арина Фёдоровнади эцигнавай шеминивай тир.

9.01.2004 – 8.04.2020

НЕХИРБАННИ ЛЕКЬ

Повесть

– Дах, ЧIехи-вацIуз чIехиди вучиз лугьузвайди я? Ам са акьван чIехиди туш эхир, Самур вацIук акахь хъувурла, михьиз квахьни хъийизва.

Эхиримжи сеферда зи хайи хуьруьз и вацIун къерехдал са йис идалай вилик захъ галаз хъфей зи цIуд йисавай хцин рикIел ЧIехи-вацI гьикI атайди ятIа заз чидач. Амма адан суалди зи рикIел гьасятда кIарасдин чамадан хкана.

– Лезгийрихъ мисал ава: гьарда жуван вацI яцIу ийида. Чи хуьруьнвийрини гьа и мисалдал амалзава, – кьилиз сифте атай жаваб гана за. – Ша гараждиз эвичIин, на заз ана къайдани тваз куьмек це, зани ваз анавай зи кIарасдин чамадандай са затI къалурда, – ихтилат сирлуди ва хцин фикир желбдайди ийиз алахъна зун.

– Ви чамаданда вуч аватIа низ чидач кьван? Ви куьгьне чарар-дафтарар... – Зи теклифдик хев кутадай ашкъи авачиз жаваб гана хци ва вичин жаваб генани мягькемар хъувун патал алава хъувуна: – Ваз руг авй чарарай ацIанвай чамадан кIвализ гъиз кIанзавани? Дидедиз хъел къведа.

– Диде къе дежурствода ава... Чи духтур хкведалди чна кIвале руквадин гелни тадач... Ша, ша! За ви суалриз жавабар гьавая гузвайди туш! – цIийи несилдин алай аямдин чIалалди тагькимарна за.

Зи гаф ише фена.

Гаражда авайди гьар са хсуси гаражда жедай хьтин къатма-къариш тир. Рас хъувун патал къенер акъуднавй машинни юкьвал алаз, инаг кIвалин майи-

шатда лазим яз амачир, амма, белки, герек хъхьайтIа лагьана гадар тавуна тунвай жуьреба-жуьре шейэрив ацIанвай. Гараждин цлар тирвал туькIуьрнавай кьацIарни ичIи я лугьуз жедачир. Гаражда авай дарискъалвили кIвалин дарискъалвиликайни лугьузвай.

КIарасдин чамадан гараждин кьулухъ кьилевай кьацIарикай лап виневайдал алай. Адав агакьун патал чилел алай кьван шеэр къакъудна са къайдада туна кIанзавай.

– Жуван тIем акакьдай затIар кьацIарал буш чкайрал эциг. Заланбурун къайгъу за аквада, – лагьана за хциз.

Чамадандин патав фидай рехъ эхирни ачух хьана. Чамадан хкажайла, ам заз и кьацIал хкаждайла гьиссай заланвилелай агъур яз акуна. «Яшар жердавай инсандиз вичин фейи уьмуьрдин ядигарар багьа хьунивай я жеди», – фикирна за.

РикIивайни, и чIулав чамадан багьа ядигар тир. Ам зи чIехи буба Камала дяведай хкведайла гваз хтайдакай заз бадедин гафарай чидай. ЧIехи бубади вичи и чамадандикай заз са гафни лагьаначир, я за хабарни кьуначир. ЧIехи бубани баде патал и чамадан фад алатна куьтягь хьанвай дяве рикIел хкидай, куьгьне хирер цIийи хъийидай затI тир жеди, гьавиляй адакай рахунин лазимвални авачиз аквазвай заз ва, адалайни гъейри, заз зи аял чIавалай и чамадан къайи кIвале – недай-хъвадай шеэр, къаб-къажах, тIимил ишлемишзавай, ва ишлемишуник кумачир маса затIар авай кIвале хуьзвай са затI яз чизвай.

Къайи кIвал зи къенин гараж хьиз тир, амма бадедин гъил алай кIвале гьамиша дуьз къайда жедай. И кIвале къенин аямда жегьил несилриз чпин тIварарни течизмай затIар: гъуьр ва я къуьл хуьдай кьве канду, эвянавай сар хуьн патал нацIарикай хранвай, жуьреба-жуьре къен авай пуд къужгъур, сар эвядай регъ, гъилин регъвер, чхра, цIвелин тIваларикай хранвай кьве кутIал (абурани сар ва я сун гъалар хуьдай), уф туна цлавай михерикай куьрснавай са шумуд ичIи цел, къавун гъвararикай кьве сим кутIунна,

абурун агъа кьилер гьалкъаяр хьиз элкъуьрна, анра тунвай яргъи лашунал акъалжнавай къахарин патар, цурун чIехи къажгъанар, цла туькIуьрнавай такIарин кьацIар хъенчIин гичинар, кутарар, тIачун чуква, сернич, некIегъан, гьатта пачагьдин девиррилай амай ирид-муьжуьд литрдин птулкаяр авай. КIвалин са пата эцигнавай кIарасдин чарпайдал са хара хпен хамар, адан кIаникни са хара малдин лияр жедай.

КIарасдин чамадандин чка къайи кIвалин авайавачир са акьван гьяркьуь ва я са акьван кьакьанни тушир дакIардин кьацI тир, чамадандин кьилел куьгьне гьезерпашадиз чка ганвай. Зи диде рагьметдиз фейидалай гуьгъуьниз къайи кIвализ гам храдай тарни, гам гатадай регъни ахкъатнай. Чи кIвале чехир хъвадай чIехи карчни авай, адаз тамададин карч лугьудай. ЧIехи бубади тамадавал ийидай мярекатриз и карч вичихъ галаз тухудай. И карч къайи кIвале хуьзвачир, вучиз лагьайтIа ам гьамиша кардик хьана кIанзавай затI тир ва гьавиляй чIехи бубади ам тавдин кIвале халичадикай куьрсна хуьдай.

Са гафуналди, къайи кIвал уьмуьр куьтягь хьанвай, жез мукьваллай ва куьтягь хьун лазим тир (месела, недай-хъвадай) шейэрин макан тир. Абурукай анжах са кIарасдин чамадандиз уьмуьр давамар хъувун кьисмет хьана. Гьеле мектебдиз тефенмай бицIек яз зи рикIиз и чамадан хуш хьана. Идан себебни заз чIехи бубади багъишай савкьат тир. Къуншидаллай аялриз садазни авачир хьтин машин заз хвешивиляй эцигдай-къахчудай чка авачир. Гьа чIавуз зи рикIел кIарасдин чамадан атанай. За ам жув ксуз-къарагъзавай кIвализ хкана, ана машин, кIегьебар ва амай куьлуь-шуьлуь къугъвадай затIар эцигнай.

ЧIехи классриз акъатайла, за къугъвадай шейэр къуншидаллай гъвечIи гадайриз пай хъувунай. Амма чамадан ичIи хьаначир: ана гила зи шиирарни гьикаяяр кхьенвай дафтарриз чка хьанай. Заз гьа чамадан ацIурдай кьван чIалар кхьинин мурад авай. Кхьей вуч хьайитIани за гьана эцигдай. Ана вуч аватIа анжах са заз чизвай. Белки, бадедизни аян тир жеди.

Институтдиз гьахьна, са йисалай тІатІилриз хуьруьз хтайла, чамадан ачухна килигайла, заз жувакай регъуь хьанай: икьван кІамаш, зайиф шейэр за уьмуьрда кІелайди тушир. «Ибур вири кхьейди яраб зун тир жал?» – суал ганай за жува жуваз. Къачуна чамадан, зун чи кІвалин вилик квай алгъай багъдиз фена. Фур эгъуьнна, ана цІай хъувуна, чамадандай са-са дафтар гъиле кьаз, чар-чар къазуниз, еке ашкъидалди цІуз вегьиз эгечІна.

И кар акур бадедай гьарай акъатна:

– Вув-в, я бала! Вуна вучзава?! Гьайиф тушни? Йифен ахварар хана кхьенвай затІар цІув вугудани? – ада атана чамадан къахчуна.

– Я баде, ибур вири усал шейэр я. Са куьнизни виже къвезмайбур туш.

– Усал шейэрихъни чпин къимет авайди я... Гьабурузни яшамиш жез кІанзавайди я... Йисар алатайла, вуна абур кана лугьуз гьайифар чІугвада. Аквада хьи ваз... Амукьуй алай чкадал: я фу це лугьузвач, я яд. Зун кьейила, абуруз вуч кІантІани ая.

Йисар алатна. За чамадан ва ана вуч аватІа рикІелай алудна.

Амма баде гьахъ хьана. Ам кьейила, за чамадан ахъайнай: заз кайи шейэрин гьайиф атана, за жуван аялвилин са пай канвай. Вуч аматІа, гьа и чамаданда амай. Амма, заз хабар авачиз, чамадан дулу хьанвай. Ана бадеди зи жуьреба-жуьре йисарин тарсарин дафтарар (ада абур хъсан къиметар авайвиляй хвенвайди тир), зи жуьреба-жуьре классрин дневникар, за институтда кІелдайла хуьруьз дидедизни, бадедизни чІехи бубадиз кхьенвай чарар эцигнавай. А чІавуз зун чамаданда авайди вири тупІалай ийиз агакьначир. За чамадан шегьердиз хканай. Са мажалдик ацукьна саса чар кІелна, гъилелайда лагьана за гаражда эхцигай чамадандиз ахъайна килигдай вахт заз хъхьанвачир: шегьерда пакадал вегьей кар кьилиз акъатуник умуд кутун вич таб я.

Къе зи хци суал гана зи бахтуни гъанвай. Заз чамадан ахъайдай себебни хьанвай, вахтни авай. Заз

акI тир хьи, гуя хцин суалдин жаваб заз чамадандай жагъида.

За чамадан кIвализ, кьуд лагьай мертебадиз хкажна. «ЧIехи вацIуз вучиз чIехиди лугьузвайди я?» и суал зани жуваз гайиди зи рикIел аламай. Руг михьна, за чамадан ахъайна. Вахтуни чуру авунвай чарарин ял акъатна. Хвани, са вучтин ятIани аламат вилив хуьзвайди хьиз, килигиз акъвазнавай.

– Ма, килиг, – лагьана за, хцел зи дневникрин са хара, математикадизни, урус чIалазни, маса предметриз талукь дафтарар вугана. – Зун вун хьтин пезевенг тушир.

Зун шиирдихъ къекъвезвай. Дафтарар ахъайиз за цIарара вил экъуьрзавай.

Хци са акьван гьяз авачиз дневникрин чинар къатадзавай:

– Ну и что?

– Къиметриз килиг, къиметриз! – закай гуя гьа и хва кьван авай гада хъхьанвай. За са мус ятIани жуваз атай хъсан къиметрал дамахзавай. Заз акI тир хъи, зи къиметри зи хцикни кIелиз ашкъи кутадай хьиз. Амма хва вичин уьмуьрда, вичин аялвиле яшамиш жезвай, зи аялвиляй адаз аламат жедай хьтин затIни аквазвачир.

– Гилан программаяр четинбур я, чебни шегьеррин мектебра. Заз къвезвай «пудар» хуьруьн мектебда вуна къачур «вадрилай» гужлубур я, – лагьана хци, – зи дафтарар, дневникар къерехдиз авуна. – Вавай накь зи задача гьялиз хьайиди туш хьи, – амалдарвилелди килигна ам заз.

– Эврика! Жагъана! – хвеши хьана заз. Хцин эхиримжи гафара авай гьакъикъатдикай катдай мумкинвални хьана. – Ингье шиир. ЧIехи-вацIукай. Ам кхьирла зи цIукьуд йис тир, – элкъвена зун хцихъ. – И шиирдин дуьм-дуьз къанни вад йис я!

– Гьа гьадан паталай вуна руквади кьунвай чамадан ахъайнани? – зи алахъунрик хев кутазвачир хци.

– Ингье, килиг. Гьа вуна заз гайи суал са мус ятIани за жувазни ганай. Яб це. «ЧIехи-вацI»:

ЧIехи туш вун, ЧIехи-вацI,
Авахьзавай звар гана.
Бес вучиз ваз, вучиз ваз
«ЧIехи» лагьай тIвар гана?

Самур вацIук акахьна,
Амукьзавач вун вун яз.
Ви чIехивал вутI квахьна,
Терсвал гьина умун я?

Тирвиляй вун пехъиди.
Лугьузва ваз чIехиди.

– Яъ! – хва шиирди вичел желбна. – Им на кхьейди я? Аял чIавуз?

– Эхь. Ваз бегенмиш хьанани?

– Пис шиир туш... Зани гьа вуна хьиз фикирзавай... Яд тIимил аватIани, рагарай, къваларай гьарай-къив кьилеллаз авахьиз, дереда ван твазвайвиляй инсанри адаз ЧIехи-вацI лугьузва, – хцик лувар акатай хьиз авай, гуя ада са вуч ятIани са цIийи затI ачухнавай. Белки, ам за аял чIавуз авур фикирарни къе вичин кьиле авай фикирар сад хьуни шадарнавайтIа? И карди вучиз ятIани закни хвеш кутунвай. Са геренда за кьиле ихьтин фикирдизни чка гана: зи хва – им аял чIаван зун я, и зи гъилевай шиирни гуя гьада исятда кхьейди я.

– Дах, заз куьчедиз фидай ихтияр авани? – хцин суалди гьакъикъат масакIа тирди зи рикIел хкана. Адаз вичин суалдиз жаваб жагъанвай, зи кIарасдин чамадандай ада маса затI вилив хуьзмачир.

– Алад. Гьаятдай яргъаз фимир. Ахпа заз чамадан эхцигиз куьмек ая. Эхиримжи гафар за хциз ада вичин лазимвал заз авайди гьиссун патал лагьайди тир. Вучиз лагьайтIа им заз жуван аял чIавуз гайи тарс тир. И тарс чамаданди зи рикIел хканвай. Бадеди, чIехи бубади, хуьревай амай вири чIехибуру гьар аялдиз адан гереквал, важиблувал къалурдай. «Ки-

лиг гьа, – лугьудай чIехи бубади, – пака вини магьледавай флан касдин гададин мехъер ава, аниз вунни алад. Чун талукь миресар я, атанач лугьун тавурай. Жез хьайитIа са кьуьлни ая. За ийидай кьуьлер къуьруь хьанвайбур я, мехъерик туьнт кьуьлер герек я». – ЧIехи бубади зи гъута за жувахъ галаз кьуьлдай рушаз шабаш яз вегьин патал ракьун са манатни твадай, Ленинан шикил алай. «Зи паталайни са кьуьл ая, – лугьудай чи цал-цлавай къунши Шагь-Буба халудини, пул гвай чIавуз гьадани са манат гудай, гвачиз хьайитIа, алава хъийидай: – Аламаз. Мажиб атайла вахгуда». Мехъеррик зун, талукь миресринбур тахьайтIани, фидай, кьуьлерни ийидай, амма чIехибуру ихьтин келимаяр лагьана диндирмиш авур чIавуз лувар акатдай, жувни итимрин жергейра авайди яз гьиссдай.

Бадеди и чамаданда туна зи шейэр хуьнихъни тербиядин метлеб авай. Адаз чизвай: са мус ятIани заз, акьулбалугъ хьайила, жуван аялвилиз хквез кIан жеда, жуван чIехи уьмуьрда зун аял чIавуз заз гайи тарсар рикIел хкуниз мажбур жеда, вучиз лагьайтIа аял чIавуз чаз гайи тарсарин гъавурда чун анжах чIехи хьайила акьаз эгечIда...

За хияллу яз чамаданда авай чарар са-сад къатадзава, килигайбур са къерехдихъ эцигзава. «Им вуч конверт ятIа?» Танишди хьиз я. Агалнава. «Яъ, им за кхьей чар тир эхир, Шагь-Буба халуди кхьихь лагьана». Конвертдал «Адресат и адресда яшамиш жезвач» лагьана кхьенвай гафарин хатIарни танишбур я. Абур са шакни алачиз, Шагь-Буба халудин хцин хатIар я, Севзиханан.

Зи далудайгъуз къайи фул фена. Са мус ятIани жува агална почтадин ишикIдиз вегьей конверт за ахъайна, чар акъудна.

«Играми хва Севзихан! Эвелни-эвел за ваз чи Шалбуз дагъдин шагьвар хьтин михьи саламар ракъурзава. И мукьвара хуьруьз хтана хъфей ваз гуьгъуьналлаз за чар кхьизва лугьуз вун инжиклу жемир, чан

хва. Хтайлани, вахъ галаз бегьемдиз кьве ихтилатиз хьанач, я вазни зи гафариз яб гуз хуш атанач. Гьелбетда, ваз за Камал халудин тІварцІелай тел яна лугьуз хъел авай. Вунни гьахъ я. Бес за вуч авурай, я чан хва? Хьана завай гьахьтин кар, багъишламиша. Жуван ялгъузвиликай, рикІиз дуьнья дар хьуникай гьиниз катдатІа чир тахьайла, лап чара акьалтІайла тел ягъайди я. Ваз вучиз зи хамуна гьахьиз кІанзавачтІа, зи рикІикай хабар кьаз кІанзавачтІа, заз чидач. Бес вун и хуьряй тушни, зи хва?

Зи гаф, сивиз кьей хва, гьа сад я: заз вуна, михьиз хуьруьз хтана, чи бубайрин юрдарин аявал хъувуна кІанзава. Захъ амаз гьикьван уьмуьр ама? – Са цІицІибдин уьмуьр. Къе зун ама – пака амач. Хкваш жуван хзанни. Зи вил хтулрихъ акъатзава. Къени вуна заз абур къалурнавач, хкверлани абур галаз хтанач. Телди вун гьабурни галаз хкида лагьана фикирнай за. Абурун тІварарни зи рикІел аламукьдайбур туш. ЧІехи бубадинни рагьметлу бадедин тІварар абуруз гзаф кутугдай.Чахъ маса хъсан, къадим лезги тІварар тІимил авани? Лезгидин аялрал лезги тІварар хьун лазим я.

Райондай ваз кІвалахни жагъурда чна, ви юлдашдизни са чка аквада. Вуна адаз акьван яб гумир. Вахъ жуван итимвал хьухь, жуван лезгивал хуьх. Раб гьинихъ фейитІа, гъални гьанихъ фин лазим я, Итим кІвалин раб я, пабни – гъал. ТахьайтІа крар терсина фида. Хша лагь адаз, чІалал гъваш, мезгъвел ая. За ам жуван хайи руш хьиз кьабулда. Адаз чи адетар чирда. Чи чІал чирда. Чи чІал гьикьван гуьзелди ятІа вазни чидач. Садра кьванни вун дидед чІалал Шалбуз дагъдихъ галаз, ЧІехи-вацІухъ галаз, Яру дагъдин чарчаррихъни булахрихъ галаз рахух – ваз чІалан верцІивал чир жеда. Ви рикІел чи мектебдин муаллим, ваз тарсар гайи Тоня-муаллим, Антонина Николаевна, аламани? Вичин итим, чи хуьруьнви Агъасидихъ галаз хтана, хуьре кІвалахни авуна, муьжуьд аялни хана чІехи авуна, лезги чІал-адетни

чирна. Агъасидин бубадин чкIай кIалубрикай чIехи кIвалер-юрдарни авуна. Зурба дишегьли я. Аферин вичиз. Жуван папаз гьам чешне гъваш, гьадакай ихтилата. Белки, кьили ван авуртIа...

ЧIехида лагьайвал тавурла, чIехи балади яда лугьуда. Вуна вун ахпа пашман жедайвал мийир, Муькуь ихтилатар за ваз авунай. Зун халкьдин виляй авудмир, чан хва. Зал кимел хъфидай чин тур. Ваз за колхоздин нехирбанвал гишила текьирай лугьуз ийизвай хьиз яни? Ваъ. Заз кIвал ичIи я лугьуз намус жезва. Виридан кIвалера рухваяр, аялар, абурун шад гьарай-вургьай, уьмуьр ава. Зун байкъуш хьиз тек я, хва. Гьакьван ви рикI и патарихъай ханватIа, зи са хтул хьайитIани рахкура. Заз машгъулатни хьуй, адакай вичикайни чкадин итим хкатрай, чи ичIи кIвалин иесини, аманевини хьурай. Зун гьа ваз акур, чи къапак квай лувар ханвай лекь хьиз я. Лекьрен рикIе цав ава, зи рикIе вун ава, хва. Эгер ваз зунни, чи кIвални, хуьрни гьисаба амачтIа, дегь заманрин адет тирвал, зун вуна, хтана, са рагалай гадарна хьайитIани ахлад. Жуван рагьметлу дидедин сурузни «захъай вил атIутI» лагь. Мад маса гаф за ваз хълагьдач.

Заз и чар кхьиз куьмекайди Къудрат я.

Са гъвечIи алавани ава. Анжах вун бейкеф жемир. И межлисдилай гуьгъуьниз чун Камал халуни галаз кIвализ хтайла, ада тамададин карч айвандихъ галай столдал эцигнай. Пакамахъ ам анлай жагъун хъувунач. Вун хкай таксистдин гъил михьиди янитушни чидани ваз? Чи хуьруьнвийрикай карч къачудайди жедайди туш. Зи къуншидиз чIехи дерт хьанва, зунни адан вилик беябур хьанва. Агъзур йисуз квахь тавур карч чи кIваляй квахьнава, чан хва.

Гьелелиг сагърай.

За кьарай атIана кхьена – жува са мажалдик фикир ая.

Ви дах Шагь-Буба».

Чарчи зун са шумуд патахъай къарсатмишна. Сад лагьайди, чарче авай келимайри. Кьвед лагьайди,

хуьруьз хтана хъфей Севзихана вичин бубади чимиз-чимиз гуьгъуьналлаз ракъурай чар авай конвертал «Адресат и адресда яшамиш жезвач» гафар кхьена, гьич чар ахъайни тавуна, ам кьулухъ элкъуьр хъувуни. Пуд лагьайдини, зи бадеди и чар элкъвена хтайдакай садазни, гьатта чIехи бубадизни лугьун тавуни, амма йисарилай а чар ада зи чамаданда хтуни... Имни, заз чиз, бадедин тарсарикай сад тир...

Шагь-Буба халу, адан кьисмет икI садлагьана зи рикIел хкведайвал ийиз кIан хьана жеда зи бадедиз. Зи аял вахтар, хайи хуьр, хайи кIвал, абурун паквал рикIел хкиз кIан хьана. Гила, чамаданни вилик ахъайна, заз чIехи бубани, бадени, Шагьгь-Буба халуни (рагьмет хьуй чпиз пудазни) зи кIвализ атанвай хьиз, гуя абуру пудани кухняда ацукьна чай хъвазвай хьиз авай...

– Я Гуьзел-къари, – лугьудай Шагь-Буба халуди зи бадедиз, – зун пака архашдал хъфизва. Вуна хьар кутадайвал тушни?

Баде гьасятда гъавурда акьадай: Шагь-Буба халудиз вич патал бадеди фу чрана кIанзвай.

– Ваз кIандатIа, кутада ман, – лугьудай бадеди гьаятдилай.

Шагь-Буба халуди вичин гъуьр гъана бадедив вугудай.

– Кьуьзуьвални кьий, субайвални, – лугьудай ада.

– Субай кьуьзуьвал кьий, – бадеди къунишидин гафар вичин жуьреда туьхкIуьрдай ва алава хъийидай: – Я Шагь-Буба, хкин вучиздач жуваз са кайвани? ХкайтIа, валлагь, ви кьуьзуьвални рекьида, субайвални.

– Эгь, Гуьзел-къари, – агь аладардай Шагь-Буба халуди. – Гьа хкун за авурай, амма захъ амаз гьикьван ама – са цицIибдин уьмуьр. Хкизвайдини байкъуш хьиз тек жедачни? Заз гьа кардихъай кичIезва...

– Сабур хъсан затI я. Аллагьди ваз ви рикIевайвал гурай. – Бадедиз адан рикIевайдакай хабар авай.

– Камал халу аквазвач хьи?

– Ам кимелла, – лугьудай бадеди, ахпа захъ элкъведай: – Алад, чан хва, халудиз куьсруь гъваш.

Зун куьсруь гъиз кьилел мертебадиз хкаж жедай. За фикирдай: гьар сеферда бадедин патав гъуьр гваз Шагь-Буба халу атайла, жедай ихтилатар гьа сад хьтинбур тир. Гьа са ихтилатар маса гафарин кІалубра гьатдай. Заз акІ жедай хъи, налугьуди, а гафари а куьгьне ихтилатриз цІийи рангар, цІийи дад хгузвай, гуя бадедини Шагь-Буба халуди чпин ихтилатра тамамдиз лугьуз тахьана амукьай фикирар цІийи кьилелай чпи чпиз ачухар хъийизвай. За къе кьатІузвайвал, дуьнья акунвай и кьве касди уьмуьрдин татугайвилер чІалан аламатрикай хкудзавай кфетдалди кьезиларзавай.

За куьсруь гъидай. Шагь-Буба халу, гьамиша хьиз, чи кІвалерин сад лагьай мертебада авай хьран кІвалин сивел ацукьдай. Куьсруь гъайила, ада лугьудай гафарни заз чидай, гьабурни саки гьа сад хьтинбур жедай:

– Ай маншаллагь, зи кьегьал хва! Аферин! Ви куьсруь, кІарасдинди ятІани, Ирандин шагьдин тахтунилайни хъуьтуьл я.

Са сеферда за адавай амалдарвилелди хабар кьуна:

– Шагьдин тахт хъуьтуьлди ятІа ваз гьинай чида?

– Валлагь, игит хва я вун! – лагьанай заз ада. Ахпа кьилелай бачІах бармак алудна, куьсруьдал эцигна, гьадал ацукьна ва алава хъувуна: – Шагьдин тахт хъуьтуьлди яни-тушни заз чидач, амма шагьдихъ зиди хьтин бармак авачирдахъ зун кІевелай агъанва.

Рехи кьери чІарар алай кьилелай кап алтадна, хилера гъилер тун тавуна гьамиша къуьнерихъ вегьена жедай фуфайкадин къенепатан къултухдай шуькІуь жирдин епинив кутІуннавай, газетдикай атІанвай кьуд пипІен бицІи чарарин са тукъа акъуддай. Чарарикай сад хкудна, амайбур къултухда хтуна, гъилемай кІусуна яргъивилихъди чам туна, жибиндай

тенбекдин кисе акъудна, анай кьве тупIув тенбек къачуз, ам чарчевай чам тирвал цIар гана кIвахдай. Кисе жибинда хцигна, пIапIрус туькIуьрна, адан къерехдиз мецелди цуькIуьн яна, гьяркьуь кьилиз зварни хгана, галифе шалвардин жибиндай кирбит акъудна, пIапIрусдиз цIай ядай ва кIвач кIвачел вегьена, гумар акъудиз ацукьдай. ПIапIрус туькIуьрунини звар алай гумар акъудуни адаз чIехи кеф гузвайди аквадай. Адан кIвачераллай шаламар галифе шалвардихъ галаз къулайдиз кьунвай, вучиз лагьайтIа и жуьредин шалвардин кикер чпел шаламрин дулахар алчударун патал лап кутугайбур тир. Хуьре заз мад садални шаламар алаз акурди тушир, вучиз лагьайтIа и кIвачин къапар алукIун адет яз амачир, гьатта чи чIехи бубадин шаламарни къайи кIвалин пипIе агаж хьанвай. Амма Шагь-Буба халудиз дагълара колхоздин жунгаврин гуьгъуьна къекъуьн патал шаламар алаз къулай ва кьезил тир жеди...

– Ви куьсруьдай за ваз са жунгав багъишда, – лагьана заз Шагь-Буба халуди са маса сеферда.

– Колхоздин жунгав на заз гьикI багъишда?

Вун хьтин дуст патал са жунгав заз колхозди гьалал тавуртIани, за сад жагъурда.

Заз чизвай, Шагь-Буба халуди вучиз икI лугьузвайтIа. Зи диде рагьметдиз фена са йисалай тIимил алатнавай. Зи рикIе хер куьгьне тахьанвайди адаз аян тир ва гьавиляй адан жаваб зак руьгь кутун патал, ада вичи захъ ийизвай майил къалурун патал ганвайди тир. Колхоздин эменнидиз и жавабдикай са зиянни авачирди заз гуьгъуьнлай чир хьанвай.

Кьуд пата – чилелни, цавални – гатфар алукьнавай. Гьар са пеш, гьар са векь, гьар са цуьк, гьар са сес, мани лугьузвай гьар са нуькI, гьар са кас, вили цавал алай лацу булутни, Шалбуз дагъдинни Яру дагъдин кьилерал цIарцIар гузвай муркIарни, ЧIехи-вацIун къати хьанвай ванни – гьар сад вичин чкадал алай. Ибур вирида ва гьар сада вичивай жедайвал гатфар къурмишзавай йикъар тир.

Зун нуькIверин манийрихъ галаз ахварикай кватиз вердиш хьанвай. «Гатфарин рагъ экъечIдайвал гзаф сеферра акур кас уьмуьрда гьакьван бахтавар жеда», – лугьудай бадеди. Заз бахт квекай ибарат ятIа гьелелиг чидачир ва гьавиляй адахъ къанихвал аваз зун фад къарагъзавай. Бадени, чIехи бубани заз чидай кьван уьмуьрда гьамиша пакаман ярарихъ галаз къарагъдай, абурулай бахтавар ксар авачир хьиз тир заз. Хуьруьн вири чIехи яшдин агьалиярни гьакI тир. Дишегьлийри мал-дана нехирдиз яна, кIвалин гьаятар, чпин кIвалерихъ къвезвай рехъ-жигъир шуткундай, ахпа кIвалин къене патар къакъаждай. Итимри салан-багъдин кIвалахардай, жугъунар туькIуьр хъийидай, хкатнавай къван-затI чкадал эхцигдай, гуьнгуьнай акъатнавай алат-затI рас хъийидай. Пакам кьиляй инсанри, сада садаз хийир-дуьа, алхишар ийиз, сада садак руьгь кутадай. Иллаки гатфариз вири и гьерекатриз ажаиб кесерлувал хас жедай, гуя тIебиатда алукьнавай и гуьзел бередиз атирни, везинни, дигайвал гузвайди и бахтавар инсанрин ачух рафтарвилер я. Заз чидай хьи, и инсанрин арада зазни зи чка ава, зунни бахтавар я, амма гатфарин рагъ за абуру кьван сеферра къаршиламишнавачир.

За зи бахтаварвал къалинар авун патал фад къарагъунихъ мад са себеб авай: Халиса. Чи къунши Шамсият халадин руш. Гьамни фад къарагъиз вердиш хьанвай. Ам гьар экуьнахъ яд гъиз булахдал фидай. Ам фидайвал ва ацIай квар гваз хкведайвал заз акун лазим тир. Гьа чIавуз заз бахт квекай ибарат ятIа чир жезвай.

Гьа ихьтин, гьар са сес, гьар са ван вичин чкадал алай, чилени цава девран гьалзавай гатфарихъ я артухан, я эксик са затIни авачир са гьяд йикъан пакамахъ, нуькIверни манияр гьеле иликь тавунмаз, Халисани гьеле булахдал тефенмаз, чи гьаятдин вини кьилихъай Шагь-Буба халудин амадаг, яни гьадахъ галаз санал жунгавар хуьзвай Хелеф халудин ван, ада гьарайна эверай ван и гатфарихъ галаз кьадай хьтинди тушир.

– Гьей, яда! Къудрат! – адан ванци чи дакIаррин вилер зурзурна жеди. Адалайни гъейри, налугьуди, адан ван инсандиз эверзавай ваъ, нехирдикай хкечIна, яргъай дуьгве акуна, бугь ийиз гьанихъ физвай жунгавдиз гьарайзавай ван тир: – Ксудай кьван вал цур акьалтнава! Къарагъ!

Баде яд гъиз булахдал фенвай, чIехи бубани пакаман кимел алай. Зун айвандин агъа кьиле КIелет дагъдин кукIушдикай хкечIзавай сифтегьан икьи нурарал вил алаз акъвазнавай. Хелеф халудиз зун аквазвачир, адаз зун месик кумай хьиз авай. Адан сивик пад квачирди заз чидай ва ада гьеле гьа квачир пад ишлемиш тавунмаз за жаваб гун лазим тир, тахьайтIа сивяй гатфарин гуьгьуьл чIурдай са харчи гаф акъатун мумкин я. Заз акI тир хьи, ахьтин гафуни икI юмшагъдаказ экъечIзавай рагъ кьулухъ элкъуьр хъийида.

– Зун къарагънава, Хелеф халу! – лагьана зун айвандин вини кьилиз экъечIна. Ида кIвалевай чIехибурун тIвар кьуна эвер тавуна заз вучиз эверзавайди ятIа чизвачир. – Вуч хьана?

Зун пек-партал алукIна, чинал ахварин гелни аламачиз, къуваран яз акур Хелеф халудиз вич ахварикай кват тавунвай хьиз хьанай жеди:

– Яъ! Им вун я жал?

– Эхь, зун гьам вич я.

– ТурсикI хьайитIани алукIнавайди яни? – айвандин мегьежирди зи бедендин агъа пад чуьнуьхуникай менфят къачуна, Хелеф халу вичин гьа адетдин гелез, сивин квачир пад ишлемишунал элячIна.

– АлукIнавайди я, – зун айвандин мегьежирдин винел хкаж хьана. –Къалурдани? – зани кьулухъ чIугуна виже къвезвачир.

– Жуван турсикI, алакьдатIа, агъа Шамсиятан рушаз къалура.

– Хабар кьазвайди вун я кьван... – мегьежирдилай эхвичIна зун. Зи рикIик хкуьрайди хьиз хьанай заз. Вучиз лагьайтIа Халисани и Хелеф халудин харчи зарафатдик акатнай. Хелеф халудиз зи муьгьуьб-

батдикай хабар авачир, аданди гьакI сивел атайди лугьун тир. За жувак хкIунвайди къалурна жезвачир. Хелеф халуди гьасятда зи рикIевайди гьиссдай ва, низ чида, ада мад вуч аламатар акъуддайтIа. – Руша зи турсикIдикай вучзавайди я? – лагьана за мез вахтунда сарарихъ хвена кIани чкадал.

– ГьикI вучзавайди я? ТурсикIдин къене затI авани-авачни чирун патал. – Хелеф халу садлагьана акI хъуьрена хьи, чи дакIаррин вилер гила рикIивайни зурзунай.

– Пакам хийирар, Хелеф! – ацIай квар гваз булахдилай баде хтана ахкъатна.

– Абат... Абат хи... Хи-хи! Ха-ха-ха! – Хелеф халудивай сакIани хъуьруьн кьаз жезвачир.

Аквар гьалда, бадеди Хелеф халудин хъвер гьихьтинди ятIа, гьи жинсинди ятIа кьатIанвай, гьавиляй ада артух рахунар тавуна заз буйругъдин ванцелди лагьана:

– Алад, гада, сатул гъваш. Идал хъуьрена цIай акъалтнава. – Бадедин ванце ада залай ийизвай наразивални аквазвай, вучиз лагьайтIа за Хелеф халудихъ галаз яргъиярна, адаз закай ягьанатардай себеб ганвай.

За сатул гъана. Зун кIвализ фена гьаятдал хкведалди Халиса цел фенай, заз анжах адан ичIи квар ахкунай.

Бадеди сатулда яд цана Хелеф халудал яргъи авуна.

– Ма хъухъ! ТахьайтIа за ви кьилелай ичIирда, – бадедиз адав рахадайвал чизвай.

«Сатул адан кьилиз вегьейтIа генани хъсан жеда», – фикирна за, вилериз такуна алатай Халисадин дерт аваз.

– Абат хийир! – бадеди гайи салам гила тамамдиз кьуна Хелеф халуди, хъуьруьн атIана хьиз. Ахпа, сатул къачуна, са хупI яд хъвана, къаб бадедив вахгана.

– Вуч дили хъуьруьнар я? Зи хтулдикай ягьанатарзавайди ятIа, сатул зи гъиле гьазур я гьа!..

– Ваъ, баде, Хелеф халу вич вичин къаравилийрал хъуьрезвайди я, –лагьана за, Хелеф халуда эцягъун яз, адан зарафатривай зак хкуьриз тежедайди къалурун яз. Ахпани заз чизвай бадеди сатул Хелеф халудин кьилиз тевгьидайди, бадедивай ам сатул галачизни чкадал ацукьариз жедайди, вучиз лагьайтIа Хелеф халудиз дишегьлийрихъай вил къягъун хас тир.

– Шагь-Бубади заз архашдал Къудрат галаз хъша лагьанвайди я. Къевер нез. Хъсан къевер ава цIи.

– Вахъ галаз за зи хтул ракъурда?!

– Зал крчар алани, вуч я?

– Сивел дапаIар алач.

– Я чан чIехи вах, сивел дапIар эцигайла, къвалай акъатда эхир! За вучрай?! Гьахьтинди яз халкьнава ман зун Халикьди. Къурбанд хьуй зун вичиз! Са кьве виш йисалай.

– Халикьдин хьайитIани тIвар кьамир, хару ягъ тавур хва.

– Баде, фин ман зун! ТефейтIа, Шагь-Буба халу бейкеф жеда, – лагьана за.

– Тенфе къаридин салан пипIезни пер ягъун патал Къудрат атана кIанзавай Шагь-Бубадиз. Вичиз куьмекчи яз.

– Ам маса ихтилат я, – бадедин ван дегиш хъхьана. Адан ванци гила зи руьгь хкажзавай. – ГьикI я Тенфе къари? Са гьал чан кумани? Адан хтул армидай мус хквервал я?

– Къари пис туш. Ацукьна цлан кIане рагъ гузва, вичин бацIияр хуьзва. Хтулни и гатфариз хтана кIанзавайди я... Хелеф халудин сивин дуьз пад рахазвай. – Вунни Тенфе къари таяр яни?

– Ваъ, я стха. Ам тухурла, зун гъвечIи руш тир... – Ахпа баде захъ элкъвена: – Жуван гьазурвал аку, чан хва. Фена са куьмек це, Тенфе ялгъуз къари я. Ваз суваб жеда.

Тенфе баде заз хъсандиз чидай. Са гьал чан кумай вахтара ам чи кIвализ атун-хъфин авай. Адан къужа,ЧIехи-вацIун а патавай чIехи уьруьшриш

къурухчи Антер бубани зи чIехи бубадин хванахва тир. Антер бубадин кIвал вацIун а пата авай-авачир са кIвал тир. Антер буба кьуьзуь хьана, уьзенгда кIвач туна, балкIандал хкадарна аххьах техжезвайла, а патарин къурухчи адан хва Агьмед халудикай хьанай. Гьамни вацIуз аватна кьенай. Гьадлай кьулухъ зи бадедикайни Тенфе бадедикай хажалатдин вахарни хьанвай: садан руш, яни зи диде, садан хва – кьвед жегьилзамаз дуьньядилай хъфини абурун сабурар артухарзавай ва садаз муькуьдан кьисметди теселли гузвай. Гила Антер бубани амачир. Гьам кьейидалай кьулухъ я бадедиз, я Тенфе бадедиз чпиз чеб аххунвачир, я абурувай яргъал рехъни атIуз жезмачир. Зун Тенфе бадедиз куьмек гуз ракъурдай муьгьлет ачух хьуникди бадедин рикIиз регьятвал атанвай жеди. Бадеди гъана зи курткадин жибинда кьве луму туна:

– Ибур Тенфе бадедиз це.

Кьуьзуь инсанриз чи патара тежедай къариб емишар гун ажаиб адет тир. Идалди савкьват ракъурзавайда, гузвайда вичи гьуьрмет ийизвай касдихъ авай майил къетIенди тирди къалурзавай.

– Бес заз са пай авайди тушни? – лагьана Хелеф халуди.

– За ваз ви пай гайиди вуч тир.

– Вуч?

– Хъсан къайи, таза яд.

Хелеф халудай гаф акъатнач.

«Молодец, баде!» – лагьана за рикIяй. Адан жаваб и гатфариз лайихлуди тир. Зун хвешивиляй цаварик хкIунвай: заз къе сад лагьай сеферда Яру дагъдин этегар, ЧIехи-вацIун эрчIи патан уьруьшар, яйлахар аквада! Зи шадвал гурлу ийизвай мад са кар авай: фидай рекье зал булахдилай хквезвай Халисани гьалтда! АцIай кварни гваз! АцIай квар гьалтун хъсан лишан я. Къенин йикъан вири крар, вакъиаяр къенибур жеда.

– Килиг гьа, зи хтул къе хкведайвал ая. Ам пака мектебдиз фена кIанзавайди я, – тагькимна бадеди чи гуьгъуьниз.

– Хьурай! Гьа на лагьайвал жеда! За ви хтул рекье хутаз Шагь-Буба рахкурда! – Хелеф халудиз Шагь-Буба халу хуьруьз къе хтана кІанзавайди чизвай.

– Лагьанач лугьумир гьа! – хълагьна бадеди. – Муькъвелай фирлани хкверла мукъаят хьухь.

– Есть, товарищ генерал! – Хелеф халуди эрчІи гьил цІвелев тухвана, беден тІарамарна, аскердин жуьреда са шумуд тІарам-атІай къадам къачуна.

Адан кьилел алай аскердин бармакдал, ракъини куз, марфарини живери яна ранг аламачир гьа бармакдин ухшарни хквезмачир затІ хьтиндал са мус ятІани вад пипІен яру гъед хьайиди къалурзавай са уьтери чир хъжезмай нукьтІадал гъед алкІур хъувуртІани, адал алай бушлатдин погонар хьайи чкайрал погонар хуцвайтІани, метІериз ямахар хъиянавай шалвар (гьамни аскердинди я) са гьал кумайдалди эвез авунайтІани, кІвачераллай хъукъванвай, кухварин кьилер къеце патаз къатаднавай ва михьиз куьлерилай эгечІна кухварин кьилел кьван дерин биришри кьунвай, дабанарни эрчІиди эрчІи патахъай, чапладини чапла патахъай цІранвай хахулар михьна, мазь яна ахлукІнайтІани, гъиле авай лашни тфенгдив ва я автоматдив дегишарнайтІани, Хелеф халу аскердиз бажагьат ухшар жедай. Ам гьим тиртІа, гьам яз амукьдай.

Хелеф халу гьамиша гьа ихьтинди тир. Кефчибег. Адан бедрягьвални къуваранвал са и гатфаривай тушир. Ам кьуьд-гад талгьана хуррамвилин тІамада жедай. Хуьруьн къеняй акъатдалди, ада чал гьалтай са хуьруьнвини зарафат тавуни ахъайначир. Вичин зафарат адаз чкадив кьурди яни-тушни къайгъу авачир. Ада вичиз хуьруьнвийри хгузвай жавабризни яб гузвачир, ада абурун жавабар дагъдай къванер авахьзавай ван хьтин хъуьруьник басмишдай. Хуьруьнвияр садни адакай бейкеф жедачир, абур адан квасавилерив вердиш хьанвай. Хуьре лугьунни ийидай: «Хелеф кьейила, адан сурайни хъуьруьнрин ванер акъатда».

Рехъди физ-физ, за Халиса гьалтуникай фикирзавай. Заз адан чIехи экуь-вили вилер акваз кIанзавай. Абур акур чIавуз зи хура са гьихьтин ятIани къушари чпин кьезил лувар юзурзавай хьиз жеда. Гьа чIавуз заз мад ва мад яшамиш жез ва мадни гзаф Халисадал ашукь жез кIан жеда... Амма Халиса гьалтзавачир. Ам цел фена са хейлин вахт хьанвай. Гьайиф, чи рехъ булахдин патавай физвачир. Чун булах авай магьледилай алатнай. «Булахдал фейи вири рушар са гафар я, – фикирна за – квар ацIурна, пуд сятда ихтилатрал илигдайбур я». Зун кьулухъ элкъвезни са шумудра килигна. Халиса акунач. За кам йигинарна.

Хелеф халуди уьфтуьнал илигнавай.

ЧIехи-вацIаллай муькъуьв агакьайла, Хелеф халу михьиз дегиш хьанай. За икI жеда лагьана гьич фикирни авунвачир. Жуван вилералди акуначиртIа, зун чIалахъни жедачир. Адан вилера авай лутувал квахьнавай, гьатта адан вилерин пипIера цIвелеривай гвай, ам амалдар яз къалурзвай биришарни алатнавай хьиз тир.

– Ингье, дуст кас Къудрат, и муькъвелай аватайди я Тенфе бадедин хва. Къурухчи Агьмед... – Ам гугрумпахърахъ ийиз къванер алчударзвай вацIуз, са къайдани авачиз акатай патахъ зварар гуз ахмиш жезвай рагъул циз килигна. Чун муькъуьн и пата акъвазнавай. – Хъсанди тир кьейи хва. Рагьмет хьуй вичиз.

ЧIехи-вацI гьар гатфариз икI вагьши жедайди заз чизвай. Амма и муьгъ алай дарискъал кьере цин гургурдин диливал, адан къати ван, хурук акатайди уьдмишиз кIанзавай хьтин гьуьрс са шумуд сеферда артух жезвай. Гьавиляй чун рахунни ван хкажна ийизвай.

ВацIуз яргъалди килигиз хьун мумкин тушир. Заз чIехибурун гафарай вацIуз яргъалди килиг тавуна кIандайди чизвай, вучиз лагьайтIа килигай кас, игьтият квадарна, ци вил тухвана, вацIуз аватун мумкин я. И кар рикIел атай за Хелеф халудивай хабар кьуна:

– Агьмед халу гьикI аватайди? ВацIу вил тухванайни? – адан япал сив эцигна гьарайна за.

– Ваъ, яда, – Хелеф халудини зи япал гьарайзавай. Ам захъ галаз чIехидахъ галаз хьиз рахуни зак руьгь кутазвай. – Вил тухудайвал авачир. Ам садрани инлай вилер ахъайна фейиди туш.

Эхиримжи гафарин мана зав агакьначир. Зун гъавурда такьур чIал Хелеф халуди кьатIанай:

– Ада хъвадай. Пара писдаказ хъвадай. Ам вичин балкIандаллаз мус и муькъвелай физ хьайитIани, кIантIа вичиз и патай а патаз экъечIрай, кIантIа а патай и патаз атуй, ам вич вичел жедачир. Пиян яз ахвара жедай. БалкIандал. БалкIан хьаначиртIа ам гена фад вацIуз аватдай жеди.

– Бес ам аватни гьа балкIан себеб яз авуначирни? – кIвале чIехи бубадинни бадедин ихтилатрай ван хьайивал хтана зи рикIел.

– Яз гьакI я, амма язух гьайван тахсирлу тушир... Гьайванар садрани тахсирлу жедач. Тахсирлубур гьамиша инсанар я... Ваз и муьгъ аквазвани? – ада муькъуьн сивел кам эцигуник хев кутазвачир, адаз са вуч ятIани важиблу гаф заз лугьуз кIанзавайди аквазвай. – Аквазвани муькъуьн гъварарин винелай эцигнавай шахар, абурун винелайни накьв хъевгьенвайди? – ада генани кIевиз гьарайзавай. – Муькъуьн гьяркьуьвални метрини зурав кьванни агакьнавайди туш. Инхъай анихъ ва анихъайни инихъ инсанар физ, балкIанар, лапагар, малар физ-хкведай кьван ва абурун кIвачерик зурзадай кьван муькъуьн накьвар шахарин пешеринни хилерин арадайгъуз авахьиз кьери жезвай... А юкъуз марфни къвана муькъуьн накьвари ядни кужумнавай. Агьмедаз марф-жив чидачир... БалкIандин кьулухъ кIвач гъуруш хьанвай накьвадай, чIемедай хьиз фена, шахарин кьелечI чкадал ацалтайди агъухъди сух хьана... – Хелеф халу кис хьана. Ада муькъвел кам эцигна.

Чун яваш-явашдиз, муьгъ са акьван зурзун тийидайвал, виликди фена. Муьгъ гьикI хьайитIани зур-

зазвай, акI тир хьи, ам чи къадамрилай гзаф вацIун зварни гар галаз элкъвезвай ци юзурзавай. Инал дикъетлувилелайни мукъаятвилелай артух затIни лазим жезвачир. Хелеф халудиз са акьван къайгъу авачирди аквазвай, ам инлай физ-хквез вердиш хьанвай, амма муькъуьн зурзун неинки зи кIвачерин дамарра, гьакIни кIарабрани давам жезвай хьиз тир заз. Муькъвелай элячIна, чун вацIун кьерен тик хурай винелди кьилел алай къацу тIулал экъечIна. ТIул са акьван гегьеншди тушир. Амма адалай винелди Яру дагъдихъ ва чун акъвазнавай чкадилай кьве патахъ къацу тепеярни кIунтIар, бицIи кIамарни ачIар, абурулайни винихъ хьиз алгъай яйлахар, гъвечIи тамар, кулкусар аквазвай. Инлай Тенфе бадедин кIвалерни аквазвай. Амма чун сифте архашдал фена кIанзавай.

– Ша са кIус ял акъадарин, – теклифна Хелеф халуди, адаз тик хурай винелди экъечIун регьятдиз акъвазнавай хьтинди тушир. Ада жибиндай акъудна «Прима» пIапIрусдиз цIай яна. Адан фикирар са гьиниз ятIани яргъаз акъатнавай хьиз тир. Зи вил ада ихтилат эхирдал кьван хъувунал алай:

– БалкIан гьикI хьанай, Хелеф халу?

– Вуч балкIан? – садлагьана гъавурда акьуначир ам.

– Агьмед халудин балкIан.

– А-а-ан... За ихтилат куьтягьначир гьа, – ада галамаз-галамаз кьве сеферда гум къенез фитIинна, давамарна: – Зун а юкъуз хуьруьз хъфена кIанзавай. Хтана гьа и пелел ахгакьайла, заз муькъвел алай балкIан акунай. Зун гьасятда гъавурда акьуна: ина хьанвайди мусибат я. За муькъвел чукурна. БалкIан вилик кьве кIвачни са къвалахъди авуна. кьилни япухъди эцигна, вилерай тIуб-тIуб накъвар къвез шехьзавай. Гьайвандин кьулухъ кIвач накьв авахьнавай чкадин къерехдилай цIуьдгъуьнна шахарани яцIу кьве кIарасдин арада акIанвай, муькуьди къулайсуздак адан залан бедендин кIаник акатнавай. Ам, заз чиз, акIай чкадай эхкъечIиз кIанз хъуткьунар ийир кьван

гьалдай фенай ва гьавиляй вичиз табий яз амай вилик кІвачерни кьил ада муькъуьн ламу хьанвай накьвадал эцигнавай. Мумкин я, чабалмиш ийидайла муьгъ зурзана, ада вич аватунин къурху акатнаваз алахъунар тахвунни. ГьинвачтІани ада кьисметдихъ галаз акъажунар хъувун герекзамачирди кьатІанвай. Кесибдин бедендин тІални, рикІин тІални сад садак акахьнавай. За гуж-баладалди адан кІвач ам чуькьвена кьунвай кІарасрин юкьвай ахкъудна. Ам ханвай. Муькуь кьулухъ кІвачни ише физмачир. Аквар гьалда, ам хъсандиз гацум хьанвай. За, элкъвена архашдал хтана, жувахъ галаз Шагь-Буба муькъвел хканай. БалкІандин кІаник япунжи кутуна, адаллаз чна язух гьайван муькъвелай галчІуриз-галчІуриз къерехдал акъуднай. Ахпа чна хьайи мусибатдикай Антер халудиз ва хуьруьнвийриз хабар ганай. Вири итимар мейитдихъ къекъвез фена. Ам хуьруьвай яргъа, агъада, вацI гьяркьуь хьана чкІана, яд кьери ва гьерекат явашди хьанвай чкадай жагъана. Аниз Кьейибурун банд лугьуда, вучиз лагьайтІа ана яд кьилин хулавай къерехдиз физ, са пата кьилдин банд хьтинди арадиз атанва ва адалайни гъейри вацІу тухвай кьван вирибур гьанай жагъун хъийизва.

– Ам заз чизва, – лагьана за. – Бес балкІан гьикI хьанай?

– Хва кучудна хажалат хьайи Антер халуди балкІан чкадиз хтуникай фикир хъувуначир, ада гьайвандикай хайрат авуна, ам тукІуна адан як игьсан яз хуьруьз пайна. Антер халу гьахъ тир: иеси кьейи балкІандиз уьмуьрди дад хгудач, ам гьикI хьайитІани хажалатдик акІаж хьана рекьида... – Хелеф халудин вил яргъари тухванвай, ада ихтилатни гуя вичиз хабар авачиз, вилер яргъай чи къаршидай аквазвай Гетин дагъдин кукІуш галай патахъди атІумарнавай.

– Агьмед халуди акьван хъван вучиззавайди тир?

– Паб хъфена лугьуз. Паб арандин са хуьряй гъанвайди тир. Антер халудин са хванахвадин руш. Ашукьал-машукь хьана гъайиди я. БалкІандаллаз.

Куьгьне вахтара хьиз. Са йисуз яшамиш хьана, аялни хана. Вичиз циф атайла жегьнемдин кІан хьтинди жедай чкада яшамиш жез кІандач лагьана. Аранар, шегьерар кІан хьана. Агьмедаз кІан хьанач. «Зун гьа ина хана, гьа ина рекьинни ийида» лагьана. Хъфена залумдин руш. Черел аялни туна. Гила адакай, Аллагьди хуьй, армияда къуллугъдай хва хьанва. Антер халудини Тенфе бадеди хвена чІехи авуна ам, цІегьрен нек гуз...

Хелеф халудин пІапІрус кана куьтягь жез кІамшам амай. Ихтилат акьалтІарна, ада кьве тупІун арада амай бицІи кьатІ сивел эцигна, пІапІрусдин руьхъ хьанвай пад чкІана. Са гум чІугун хъувуна, ада кьатІ чилел гадарна, кІвачел къарагъна, къацу векьин юкьвай шуькІуь гум акъудзавай кьатІунал хахулдин кьуьл гьалчна. Зунни къарагъна. Зи рикІе пашманвал гьатнавай. Зи вилерани авайди гьам тир жеди. Зи вилера вилер атІумна Хелеф халуди, кьве гъилни лувар хьиз ахъайна, лагьана:

– Гьей, я кьарай атІай хуьруьнви! Ви вилераллай булутар вучтинбур я? Шез кІанзаваз тахьуй гьа?! Вун шехьайтІа, ви бадеди, ништа, шумуд сатул зи кьилел битІишардайди ятІа!.. Заз зи кьил гьеле герекзамайди я гьа!.. Ваз ви кьил мягькемди хьана кІанзаватІа, жуван нер тІамадиз акъуд! Гьун кван, хкаж ам садра!

Хелеф халу вичин эвелан, чи кІвалел атай чІавуз авай гьалдиз, яни вичин тІебии гьалдиз хтанвай. Гьа и карди заз хъвер гъанвай.

– ГьакІ ман! ГьакІ ман, къарай атІайди! Вун ламралай аватай чка авач хьи! – ам гила, лап зи нерив агатна, вилериз килигна. – Гила булутар алатнава. Килиг кьуд патаз! И гуьлуьшанвиликай кеф хкуд! Яшамиш хьухь! Амма, сивиз кьей халудин, садрани хъивегьна балкІандални акьахмир, машиндин рулдихъни ацукьмир! Пиянвилер ийиз кІан ятІа, тахъвана ая! Мадни са кар рикІел хуьх: паталай свасни гъимир! Бубайрин мисалдиз вафалу хьухь: тІач чуквадин-

ди, свас чкадинди кIанда. ГьакI хьайила, гьа Шамсиятан руш гъиляй ахъаймир! ТIвар гьикI тир адан?

– Халиса, – лагьана за. Зи хура мад къушари лувар юзурна.

– Салиха... – лагьана Хелеф халуди. – ТIварни вич хьтин иерди я.

– Салиха ваъ, Халиса, – лагьана за.

– ГьикI хьана вуч ава? Беден шумал, чин шумшатI, юкьни шуькIуьди... Кьве гъилин гьалкъада туртIа, тIарамдиз кьаз жедайди я. Садра яхъ –мад ахъай хъийимир! – вичин жуьреда хъуьрена Хелеф халу. – Анжах виликди! Анжах винелди! – Хелеф халу винелди хкаж жезвай шуькIуь жигъирда гьахьна. Ада, лашни къуьнел эцигна, уьфтуьнал илигнавай. Зунни адан гуьгъуьна аваз физвай.

«Гена хъсан хьана къе Халиса булахдилай хквез гьалт тавуна, – фикирна за, – тахьайтIа, низ чида, Хелеф халуди вуч уюн акъуддайди тиртIа...»

Кьуд пад баркаван тир. ЧIехи-вацIун эрчIи патай зун икI чи дередиз сад лагьай сеферда килигзавай. Кьуд патахъай хкаж хьанвай кьуд чIехи дагъ, къаяйрикайни, рагарикайни, хци мурцарикайни, кукIушрикай хьанвай кьуд зурба къаяб: Шалбуз дагъ, Гетин дагъ, КIелет дагъ ва Яру дагъ, абур сад садахъ галкIурзавай къацу гирвеярни алгъай чуьллер, кIамари атIанвай хаярни ва тIебиатдин маса завалар себеб яз арадал атанвай рехи ачIар инлай, вацIун кьилихъай, Яру дагъдихъ физвай жигъирдилай, капаллайбур хьиз ва гьа са вахтунда заз икьван гагьда таниш тушир хьтин жуьреда аквазвай. Чи хуьряй и кукIушар аквазвай жуьредин винел патан гьар са цIар зи рикIе хъсандиз гьатнавай. Эгер заз, вилер акьална абурун шикилар чIугу лагьанайтIа, за са четинвални авачиз и кар ийидай. Инлай аквазвай мензерадихъ галаз зун вердиш хьанвачир, я завай икьван зурба шикил садлагьана жуван рикIиз, руьгьдиз, бедендиз кужумни ийиз алакьдачир, вучиз лагьайтIа са чка акурла муькуь чка рикIелай фидайвал тир. Амма

за къе сифте яз кьатIанвай, виликлай за фикир тагана тунвай са кар авай. Дагълар вири саки са кьакьанвал авайбур ятIани, абурухъ гьар садахъ вичин хсуси, тикрар техъжезвай кьетIенвал ава. Шалбуз дагъ гуя зурба, кьуд пад дуьм-дуьз мишердив атIана туькIуьрнавай кьуд пипIен къаябар са къайдани авачиз сад садал эцигна туькIуьрнавай. Гетин дагъ гуя зурба пагьливандин кьилни къуьнер я, налугьуди и къамат са ни ятIани зурба къаядикай атIуда лагьана атIанвайди я; ам къагьрима Шарвилидин шикил туштIа низ чида. КIелет дагъ са шумуд мертеба чарх-чарх хьанвай къатарикай ибарат я; чархар чеб чпивай къацу векь алай зулари чара ийизвай. Чи хуьряй пуд пипIен лацу къаяб хьиз аквадай Базар-Дуьзи инлай аквадай мумкинвал авачир, ам Яру дагъдин далдадик акатнавай. Базар-Дуьзидилай КIелет дагъдал кьван Яру дагъ фенвай. КIелет дагъни Яру дагъ Гилгь лугьудай, чарх алаз чухур ганвай ачух чкади чара ийизвай, аниз чи хуьруьн аялри КIас янавай чка лугьудай. РикIивайни, акI тир хьи, са мус ятIани сад садак ккIанвай кьве дагъдин чIехи битав къванцин цлаз са аламатдин аждагьанди кIас янавай. Кьве дагъдин ва абурун уьруьшрин сергьят тайинарзавайди хьиз, КIас ягъай чкадилай агъуз авахьзавай гъвечIи, амма дерин хай арализ гъана авахьзавай кIам ЧIехивацIук муькъуьн агъадихъай хьиз акахьзавай. И кIам КIелет дагъдин кIанихъ галай алгъай уьруьшрин кесибвилинни Яру дагъдин ценеривай агъуз ЧIехи-вацIал кьван экIяй хьанвай баркаванвилин сергьятни тир. КIелет дагъдин уьруьшра векь тIимил авай, анравай чIехи пай кIунтIар кьур акъалтна, гьакIан ичIи шит накьвар тир, гьатта гатфаризни аниз къацу векь акъатдачир; Яру дагъдин уьруьшар къацу чуьллерни къежел векьин яйлахар тир, гьавиляй я и патара къурухчиярни авайди. Яру дагъдихъ ихьтин аламатар гьинай атайди ятIа кьил акъудун акьван четин тушир. Яру дагъдал гьамиша живни муркIар жеда, абурукай булахар, чарчарар арадал къвезвай, чилериз яд же-

звай, амма КIелет дагъдал хъуьтIуьз къвайи живни яргъалди аламукьдачир, идан себеб. белки, гьамиша и дагъдикай хкечIзавай рагъ тир жеди. КIелет дагъ Яру дагъдал пехил я, лугьудай чи хуьруьнвийри, гьавиляй ам кьурана чарх-чарх хьанва. Яру дагъ гьамиша Яру дагъ я, ам садрани дегиш жезвач, я садавайни ам масадаз элкъуьризни жедач. Чи хуьряй яргъи, кьакьан, анжах махарик жедай хьтин, фикирдизни гъиз тежедай хьтин къеледин битав яру са цал хьиз аквадай и дагъ гила, и чун физвай жигъирдилай, гьа гила-мад гьакI битавдиз атана кьилел ярх жедайди хьиз аквазвай. Эгер хуьряй Яру дагъдин кьилел алай лацу гимиш хьтин муркIар аквазвайтIа (КIелет дагъдикай рагъ хкечIдайла ва Шалбуз дагъдихъ акIидайла, муркIарини абурукай кIвахьзавай чIехи чарчарри цIарцIар гудай), гила, чун алай чкадилай, дагъдин винел пад ва муркIар аквазвачир. Амма дагъдин чинай авахьзавай чарчарар, чеб хуьряй шуькIуь лацу цIарар хьиз аквадайбур, исятда зурбадаказ, церин зурба гулар кIусар-кIусар жез, налугьуди абур хци синера акьаз хъиткьин жезвай алмасдин къаябар я, кьуд патахъ гадар жезвайвал аквазвай; агъада, дагъдин кIане кукIвар хьанвай рагарикайни къванерикай хкат хъувуна, чарчаррин ятар лацу чиргъера санал кIватI хъхьана, бицIи, къекъвей кIамар яз дагъдикай хана аватна уьруьшрин лап деринриз акъатнавай чIехи яру къванерин арайрайгъуз авахьиз, къацу яйлахрални векьин къурухрал абур гъиз, эхирни, атана ЧIехи-вацIук акахьзавай. Яру дагъдин юкьвни-юкьвал, гуя са ни ятIани алцумна, кьасухдай эгъвенвай хьтин Лекьерин магъара генани чIехидаказ, деринДаказ, виче са гьихьтин ятIани къурхулувал авайди хьиз аквазвай. АкI тир хьи, Гилгьяй – КIас ягъай чкадай пад акъудай аждагьандин сив гьа ихьтинди тир, ва я са гьи ятIани душмандиз Яру дагъдин къеледин цал хаз кIан хьана, анай пад акъудиз алахъна, амма и ният кьилиз тефена кат хъувуна... И дагълар кукIвардай, абурай пад акъуддай, абур чпиз муьтIуь-

гъардай аждагьанар ва къуватар бажагьат хьана ва жеда. ХьанайтIа, абур икьван такабурлудаказ, умундаказ, гьарда вичин кьетIенвал хвена акъвазнаваз амукьдачир...

Вили, Халисадин вилер хьтин, гьич тахьайтIа хатадай кьванни са лацу булутни алачир цава лекьре чарх язавай...

– Яда, жуван куьрс хьанвай чене хкаж хъия! Нерни за ваз акьван хкаж ая лагьайди тушир. – Хелеф халуди зун чкадал хкана. – Ваз Шагь-Бубадин гуьмбет акурди яни?

– Вуч гуьмбет? – гъавурда акьунач зун.

– АкуначтIа, килиг. Им ви къуншидин гуьмбет я.

КIунтI квай чкадал чиле лаш акIурна, адан кьилел бармак куьрсарнавай. Ибур Шагь-Буба халудин бармакни лаш тир. Чун архашдал агакьнавайдан гъавурда зун гила акьунвай. Къацу яйлахдин чин тирвал жунгавар чкIанвай. Абуру векь незвай.

– И гуьмбетди вуч лугьузватIа чидани? – «Зун ксанва, зак хкIамир». ГьакI хьайила, кIвачерив ваниз тамир, Хелеф халуди зарафатзавайди якъин тир, вучиз лагьайтIа, кIвачерив кьасухдай ван ийиз таз кIан хьанайтIани, и къацу чIуран векьи ахьтин мумкинвал гудачир: векь къалинди ва хъуьтуьлди тир.

Хелеф халуди зун са зурба къванцин далдадик къванерикай эцигнавай гъвечIи къазмадин патав гъана. Къазмадин далу патахъ къванерин жугъун галай. Кардин винел чеб чиле акIурнавай ва фитедай чIулав хьанвай даяхдин гъварарал сахсидин къав алай. Сахсийрал, абур гару тухун тавурай лагьана, инлайанлай къванер эцигнавай. Кардихъай фитедин ял къвезвай.

– Ша, илиф, азиз мугьман, – лагьана Хелеф халуди зун чпин къазмадиз тухвана. – Им чи тавхана я. Чан алай шагьларни-беглер гьикI ксудайди ятIа килиг.

Шагь-Буба халу къазмада авачир. КIвалин къен гзаф мишекъатди тир. РакIар квай цал галачиз, амай-

бура гъвечIи дакIарар авай. РакIариз къарши цлавай дакIарда шуьше тунвай, муькуь кьве цла авай дакIарар ичIи тир. Абурун кIаник, чилел, гьар садан кIане са хъуьцуьган авай. Абуралди, заз чиз, циф атайла, ва я мекьи хьайила дакIарар кIевзавай. КIвачерик малдин хам экIянавай. Са пипIе акьван кьакьан тушир тIулаба къванцел-кьацIал къаб къажах алайди ва чебни чуьхвена-михьна эцигнавайди абурун винелай вегьенвай фадлай дишегьлидин гъилери чуьхуьн тавунвай дасмалди лугьузвай. Абурун патавай хьиз гьиседай ртIанвай къажгъанни чайдан алай. Лампа шуьше авай дакIардин кьацIал алай. Мес-къуьж муькуь пипIе япунжидив кIевирнавай. Адан винел «Коммунистрин партиядия XXV лагьай съезддин материалар» ктаб алай. «Ибуруз кIелдай маса затI жагъаначирни?» – фикирна за. Ахпа, абуру ихьтин сугъул ктаб кIелунал шак гъана, за Хелеф халудивай хабар кьуна:

– Куьне и ктаб кIелзавайди яни?

– Эхь.

– ГьикI?!

– Гум акъатиз...

– Им мажбур кIвалах яни?

– Ваъ хушуналди ийизвайди я, – вилерин пипIера биришар гьатзава Хелеф халудин, ам хъуьрезва. – Сагъламвилин министерстводи мийир-межер лугьузватIани чна ийизва, – ада лампа авай дакIарда чанта эцигна.

– Квез кIелдай маса затI авачни? Заз кIвале хъсан ктабар ава...

– Чаз ви ктабар герек туш. Имни чна чара авачирла гъиликзавайди я. ХьайитIа, газетар пис туш. Абурун чар кьелечI я, идан чарар яцIубур я.

За къуьнер агажна. Хелеф халудин гафарик са вуч ятIани квайди за гила кьатIузвай. Ада мад са зарафат къурмишнавай. Амма алан зарафатдин атIа кьил гьихьтинди ятIа заз аквазвачир.

Ада, ктаб къачуна, ахъаяйла, заз адан са кьадар чарар амачирди акуна. Хелеф халуди мукъаятдиз са

чар атIана, ктаб япунжидал гадар хъувуна, гъилевай чар са шумуд сеферда къатна, кьуд пипIен кIусар яз атIана абурукай сад туна, амайбур, бушлатдин жибинда туна; муькуь жибиндай кисе акъудна, адан туьтIуьхдал алчуднавай еб ахъайна, анай кьве тупIавай тенбек къачуна чарчин кIусунал эцигна, чарчин кIус пIапIрус хьиз туькIуьрна, адан къерехдиз куьс гана, тупIарин арада къекъуьрна. Кисе жибинда хтуна, ада пIапIрусдиз цIай яна, са гум акъадарна, лагьана:

– Ингье, гьа икI кIелзава чна и ктаб... Гум акъатиз... Ихьтин пIапIрус зав гвай гъуьрчехъан Приман пIапIрусрилай (ада «Прима» пIапIрусриз абур авай къватидал «Сигареты Прима» кхьенвайвиляй гьакI лугьузвай) виш сеферда туьнт я.

Заз хъвер атанай. «Гум акъатиз» гафарин гъавурда зун вучиз садлагьана акьуначир лугьуз за жуваз рикIяй туьнбуьгьни авунай.

Хелеф халу ракIарихъ фена.

– Шагь вичин гуьмбет туна квахьнава, чун инал ктабар кIелиз акъвазнава... Ша фена ам жагъур хъийин. Тенфе бадедин вилни куьн атунал алайди я, – лагьана ада къецел экъечIайла.

Зунни къазмадай экъечIнай. Ада пIапIрус чIугун хъувуначир. Ада ам къазмадин цлахъ галай кьве къванцин арада авай руьхъведиз вегьена. Инаг нехирбанрин къул тир. Абуру йифериз и къула цIай хъувурла, ам чи хуьряйни аквада.

Чун Шагь-Буба халудин «гуьмбетдилай» са кьадар винидихъ галай кIунтуниз мукьва хьана. КIунтIун хура са шумуд жунгав авай. Амайбурни чуьл тирвал инал-анал чкIанвай. Чаз мукьваллайбурукай сада, вич яру ва пеле лацу бурма чIарар авайда, кек ягъиз, чIун галаз са куьхъ ятIани къанихда хьиз, чи хуьр галай патахъ элкъвена, бугь ийизвай. Адан гьарай къувдиз мукьва тир.

– Ида вуч лугьузватIа чидани? – лагьана Хелеф халуди.

– Ваъ.

– АтIа Шалбуз дагъдин ценерив гвай нехир акваззвани? Чи хуьруьн? Гьа нехирдавай вичин яр-дуьгведиз ялварзавайди я, гьадан ял гьиссзавайди я. Гьахьтин аламатар авайди я дуьньяда, – вил акьална заз Хелеф халуди.

– Бес амайбуру акI вучиззавач?

– Амайбуруз гьи ял хкядатIа чизвач. Абуруз виридалайни багьа са ял авач.

Зун адан гафарал шаклу хьанвай. И кар кьатIай Хелеф халуди ихтилат маса патахъ элкъуьрна:

– Къув язавайди ваз нин жунгав ятIа чидани?

– Ваъ.

– Хъсандиз килиг. Ваз адакай иесидин ухшар къвезвачни?

– Иеси колхоз я ман...

– Ваъ, яда! Дуьз килиг. Идан япухъ бирка галач.

– Жунгав жунгав я ман. Нинди я?

– Шагь-Бубадинди! Адаз колхоздай пишкешнавайди я, хъсан кIвалахзава лагьана. КIвалах гьинавайди я? – хъуьрена Хелеф халу. – Гьамиша ксанвайди я... Гьа вичиз ухшарди я лагьана ганвайди я колхозди, хъуьруьнар патал. Вун килиг-е. Ухшар яни гьадаз? Гьамни, дилиди хьиз, гагь-гагь дагъларив рахадайди я!

– Низ ухшар ятIа за лугьудай, амма лугьуз кIанзавач.

Хелеф халу гъавурда акьуна:

– Вунни гьа карч гвай Камалан хтул тушни кьван?.. – секин хъхьана Хелеф халу. – Ша фин, аквада ваз чи Шагь ксанвачтIа. Ам вичин гимишдин къаравутдал алачтIа, за зи и кьве ябни атIуда, – гъил кьилеллай бармакдин япал эцигна ада.

Хелеф халуди зун чIехи лацу, лап гьа гимишдин ранг алай къванцин патав тухвана. Агъа, яни чун атай патахъай, къван адетдин къван тир. Яру дагъ галай, вини патахъай фейила, къванцин чин са акьван хур алачиз дагъдихъ элкъвенвай. Адан чина дерин легъв авай. Гьа лекъве, япунжидик алчуд хьана, Шагь-Буба

халу ксанвай. Адан шаламар кІвачер галай патахъай агъадихъ эцигнавай.

Яру дагъ инлай гьа гила-мад кьилел ярх жедай хьиз аквазвай.

Цава тек лекьре лув гузвай, гуя ада Шагь-Буба халудин ахвар хуьзвай.

– Килиг, килиг, – лагьана кушкушдалди Хелеф халуди, – ам ксудай кьван язух къванце легъв хьанва, – кьуьнт эцяна ада зи къвала. Ахпа къванциз мукьва хьана, шаламрин патав акъвазна ада ван хкажна хьиз лагьана: – Шагь, вун сагърай! – юкь алгъурна ада. – Вун ахварай авудунай багъишламиша ви аси лукІраз. Амма ви нуькерар, ви буйругъар агакь тавуна, вуч ийидатІа течиз ийир-тийир хьана чуьллера гьатнава... Лекьерни цавара баят хьанва, ви ихтияр авачиз ви мулкара гъуьрч ийиз тежез... Жунгаврини къув язава...

Шагь-Буба халу ахварикай кватна. КІвачел къарагъна, кагьулдиз чІадгунар аладарна.

– Салам алейкум, Шагь-Буба халу! – салам гана за.

– Ай маншаллагь, кьегьал хва! Вун атуй – рагъ атуй! Алейкум салам, – зи салам кьуна ада.

– Яъ, ида зун гьич саймишни ийизвач-е! Идаз зун аквазвач-е! – Хелеф халу бейкеф хъанвайни ва я ада мад зарафатарзавайни зи кьил акъатначир.

– Заз вун такказвай югъ гьим я? Чаз гьахьтин бахтар жагъидани? – хъуьрена Шагь-Буба халу. Ада, къванцелай эвичІна, зазни Хелеф халудиз гъилер яна, ахпа шаламар алукІна.

– ЯтІа квахь зи вилерикай! – лагьана Хелеф халуди Шагь-Буба халудиз. – Гуьзелан аманат гила за вав вахгузва. Адан жаваб инлай анихъ вуна гузва.

– Зи жаваб за гузвайди я! – лагьана за.

– Гьан, гьикІ я? – дамах кваз рахана Шагь-Буба халу. Ахпа зи далудиз капаш яна, хълагьна: – Авани чаз кьегьал рухваяр?!

– Куь жаваб ни кІантІани гурай! Заз адакай авай затІ авач. За зи эбе-пост кьабулзава, – ам лацу къван-

цел акьахна, тим-тикдаказ акъваз хьана, чапла къвалавай гьа саягъда тикдиз лашни кьуна, эрчIи гъил цIвелев тухвана, урусни лезги гафар какадарна, давам хъувуна: – Служу Яру дагъу, Советскому Союзу и его жунгавам! Килянус матриалами двацат пиятий сиезда Кепесес!

– Бес амай съездар гьикI хьурай? – Хелеф халудик хкуьриз алахъна Шагь-Буба халу.

– Абурал жува кьин яхъ! – Хелеф халуди хахулар алудна, къванцин тик кьилел акъвазарна. Лашни, са пай къванцелай анихъ алатдайвал, хахулрин патавай эцигна. Адан кIвачерал чIулав сун гуьлуьтар алай.

– Им Хелефан гуьмбет я, – адан лашни хахулар къалурна хъуьрена Шагь-Буба халу.

– «Зун ксанва, зак ктадмир» лагьай чIал я, тушни? – хъуьрена зунни.

– Ваъ, – лагьана Шагь-Буба халуди. – «Зун агъа дуьньядяз фенва, хахуларни лаш ана къабулзавач» лагьай чIал я.

Хелеф халуди са жавабни хганач. Гуя чун адаз аквазмачир ва гуя чи ванни адаз хквезмачир. Ада, Шагь-Буба халу ксанвай япунжидал ярх хьана, – бармакни кьилик кутуна, япунжидин пад вичел алчудна. Ахпа кьасухдай хух ийиз эгечIна.

– Ша фин, – лагьана Шагь-Буба халуди, – идан уюнрихъ тум-кьил авайди туш.

Хелеф халуди садлагьана кьил хкажна чи гуьгъуьниз гьарайна:

– Агъа дуьньядиз фейибуру хух ийидайди яни? Авамар!

Шагь-Буба халуди адан гафариз жаваб тагана лагьана:

– Зун къе хуьруьз хъфида. Гуьзлемишмир.

– Ахлад, ахлад. Къудрат текдиз рахкурайтIа, Гуьзела вун шаламарни галаз недайди я.

– Зунни, гьа и вун хьиз, рекьин патал хъфизвайди я, – лагьана Шагь-Буба халуди. Им зарафат тирни, къаб алай ихтилат тирни зун гъавурда акьунач.

– Завай, гьукуматдин жунгавар туна, вун кучуддай чкадал хквез жедач. Гъил къачу... – дагълар уьцIедай ванцелди хъуьрена Хелеф халу, адан хъуьруьнар Яру дагъдини тикрар хъувуна.

– Кьей хва къабачи! – гъил элягьна Шагь-Буба халуди. – Ша за жуван лашни бармак къахчун, – лагьана ада заз.

Нехирбанрин къазмадин патавай КIас янавай чка галай патахъ гьяркуь жигъир фенвай. Ам и чуьлда авай амай жигъиррилай гзаф кIвачик квайди аквазвай. Чун гьанал экъечIна. Ам къвез-къвез винелди физвай. Тиквал куьтягь хьайила, жигъир та КIас ягъай чкадай авахьзавай кIамал кьван дуьм-дуьз цIар хьиз фенвай. Инлай чIехи дагъларин юкьва авай дере генани хъсандиз, саки тамамдиз аквазвай. Ина виридалайни гзаф авайди икьи къацу ранг тир. Цуьквер анжах регъуьз-кичIез ахъа жезвай. Дередин къацувал ЧIехи-вацIун чIулав цIарцIи ва а цIарцIин кьве къвал тирвал фенвай лацу ва рехи зурба къванеривди ацIанвай. Кьерен ханвай кьве падни яру риг тир. Чи хуьруьн, КIелет хуьруьн ва абурулайни агъада авай хуьрерин багълара тарари цуькзавай. Абур машмашдин тарар я. ВацI чавай яргъа авайтIани, адан ван чав агакьзавай. Эгер а ван авачиртIа, и дере налугьуди са юзунни квачир шикил я.

– ГьикI я, калигна вилер тух жезвачни? – Шагь-Буба халуди зи гьейранвал кьатIанвай.

– Ваъ, – заз мад вуч лугьудатIа чизвачир.

– ЯтIа вахъ шаирдин рикI ава.

– Вунани лугьуда гьа! Зун гьинай – шаирвал гьинай? – Шагь-Буба халудиз за чинеба шиирар кхьизвай чIал чизвачирдахъ зун агъанвай, амма ада икI лугьунал зун мягьтел хьанвай.

– Шаир ваз кIан хьана жезвайди туш, ам вич вичелай къвезвайди я. Ваз исятда, ван хкажна, чуьллерихъ, яйлахрихъ, булахрихъ, дагъларихъ галаз, ЧIехи-вацIухъ галаз рахаз кIанзавани? Дуьз лагь, табмир!

– Зи хурай са куьз ятIани лув гуз кIанзава.

– Гьа гьам гафаралди лагь, дагълариз лагь, чуьллериз лагь, Лекьерин магъарадиз лагь. Абуру чпи ваз къуват гуда, ви мез ачух жеда, вун вахъ инанмиш жеда!.. Аллагьдихъ галаз рахух!

И меслятар зун патал цIийибур тир.

– ГьикI? – лагьана за. – ГьикI рахада?

Шагь-Буба халу акъваз хьана. Адан чина ва вилера садлагьана экв куькIвена. ЭрчIи гъилив лаш чиле атIумарна, муькуь гъил эчIез яна, кьил хкажна, ам Шалбуздагъдихъ элкъвена:

– Эй зи пак дагъ эвлиянрин, пIирерин! Зи уьмуьрдин даиман вун шагьид я. Ви ценерив хана, чIехи хьана зун. Жегьилвални авуна за вилик ви, кьуьзуьвални агакьзава атана. Ам агудиз кIан туштIани жував заз, адан вилик яшди гардан кIирзава. Зи кьисметни даима вахъ галкIанва: вуна етим авуна зун гъвечIизмаз, жегьил буба къакъудна зи вуна, дагъ, куьз лагьайтIа бубадиз ви кукIушдал – кукIни-кукIвал акьах ийиз кIан хьанай. На лагьана: «Залай виниз хкаж жез кIан хьунухь – им хаинвал я зи хвайрин. Такабурлу хьухь лазим тир макъамда, зи такабур кIвачик кутаз алахъмир». На бубавал хъувуна заз – етимдиз: къвезвайбурун зияратдиз патав ви юкьва аваз зунни шумуд сеферра атанайтIа ви икрамдиз, Шалбуз дагъ, садакьадин са кIус фуахъ муьгьтеж яз. Ам вуна заз гузвай фу тир, рузи тир. Шумудни са сеферда зун атана бубадин сур хьанвай дерин дагьардив шез ацукънай, гьич садазни такварвал. Ваз акуна, анжах са ваз накъвар зи. Ви кукIушдал акьахун зи рикIени хиял хьанвай – заз кIанзавай бубадин кьилиз тефей мурад кьилиз акъудиз. Амма вуна лагьана заз: «Азиз хва! Такабурлу хьухь лазим тир макъамда, зи такабур кIвачик кутаз алахъмир!» Вуна абур, вуна сабур гана заз. Вуна чIехи авуна зун, Шалбуз дагъ. Зун терс хиял рикIе техуьн паталди ви ценерив ахгатнач мад: атана Яру дагъдин гине девриш хьана зун, амма зи рикI за ваз тунва, буба дагъ. Ана авай дердер-гъамар кьезила, абуруз са чара ая, азизди!...

Шагь-Буба халу садлагьана кис хьана. Амма, рахадайла, ам нехирбандиз ваъ, зияратдиз физвай пак исандиз ухшар тир.

Гила адан кьил хуруз аватнавай, ам гьа вичи лагьайвал, девриш хьиз аквазвай, акI тир хьи, гуя ада вири дуьньдикай кьил къакъуднава, адан рикIе чIехи дердер ава, гьялиз тахьанвай зурба месэлаяр ава.

Дердер адан рикIе гьихьтинбур авайтIа заз чизвай. Зи хуравай къушариз цавуз лув гуз кIанзамачир: абур, къай галукъна зурзазвайбур хьиз, агаж хьанвай. Гила зи рикIиз тамамдиз са кар ашкара хьанвай: и Шагь-Буба халу лугьудай, фуфайкани бачIах бармак, кIвачерални шаламар алай нехирбан вири хьтин инсан туш, им са маса кас я, ахьтин касдиз гьихьтин тIвар лугьудатIа заз чизвачир. Амма за лагьана:

– Халис шаир вун я! Вун, Шагь-Буба халу!

– Э-э, авам нехирбандикай шаир жедайди яни, я чан хва. Зибур жуван дердер лугьун я. Шаирри шиирралди лугьуда. Шаирриз чпин чIагайвилер, магьир къанунар ава. РикIин деринра авайди шииррин къанунрин сафунай ягъайла, сафуна амукьдай ири тварар – гьабур шиирар я, сафуна гьахьтин сечме тварар таз алакьайбур – шаирар... Зи гъиле гьа саф авач...

Заз ширрикай рахаз хуш къвезвай, вучиз лагьайтIа заз Шагь-Буба халудин гафари маса, заз течидай алем ачухарзавай ва а алемди зун вичел желбзавай. Заз жува чинеба кхьизвай цIарар гьакIан гафар-чIалар тирда чир хьанвай, зун абур за масадаз къалур тувунал рякIяй гзаф шадни хьанвай.

– Вуна «Аллагьдихъ галазни рахух» лагьанай... ГьикI? – суал гана за.

– Валлагь, ваз шаир жез кIанзавай хьтинди я... – хъуьрена Шагь-Буба халу. – Чир хьухь хьи, вун нихъ галаз, куьхъ галаз рахайтIани, вун Аллагьдихъ галаз рахазва, вучиз лагьайтIа вун чпив рахазвайбур вири Гьада халкьнавайди я. ГьакI хьайила, гьикI рахайтIани, вуч вуна лагьайтIани, анжах ачухдиз, михьидаказ, рикIивай лагьана кIанда, гьакI лугьуз алахъна

кIанда, жува жув вердишарна кIанда, мез лал ятIа рикIелди лагьана кIанда, абурув рахадай гафни вичи вич тухудай жуьре, вичи ийидай крар анжах са инсандив гва. Вуна къванциз ва я булахдиз, цуькведиз ва я лекьрез лагьай гаф Аллагьдиз ван жезва, ам гьар ккIалда, векьин кьалуна, булахда, гьар затIуна ава.

– Инсанар инсанрихъ галаз рахадайлани гьакI яни?

– Эхь. Анжах гьар инсанди, чеб чпихъ галаз рахадайла, чпин крар ийидайла, чпяй Аллагь экъечIна хъфидай хьтин гаф лугьун ва кар авун лазим туш. АвуртIа, ам Аллагьди халкьнавай затI яз амукьдач. –Шагь-Буба халу худда гьатнавай, аквар гьалда, ам рахадай са кас авачиз дарих хьанвай, ада вичин фикирар заз ачухарзавай, заз адан рикIе, гафара, адан яваш-яваш къачузвай къадамра, эквер куькIвенвай шуьтруь вилера авай гьерекат аквазвай. – Кьилди Аллагьдихъ вичихъ галаз лап четин макъамда, ви хиялра, фикирра къатма-къариш гьатнавайла, ваз адалай гъейри са куьнивайни, са касдивайни куьмек тежезвайла, рахух.. – ам садлагьана акъваз хьана, акваз-кваз ам заз гьамиша чидай гьа Шагь-Буба халудиз элкъуьн хъувуна, адан чинал вич са квелди ятIани тахсирлу хьанвайвилин хъвер акьалтна. – Багъишламиша, дуст кас, за ви кьил денгна жеди яргъи рахунрив... Ингье чун агакьна...

– Ваъ, ваъ, – лагьана за. За яб гузва, вуна аламатдин гафар лугьузва.

– Къе зи гафар бесрай... Ингье им Цавдаран къван я, – ада агъадалди кирс алаз са кьил чиле акIанвай яргъи зурба гул хьтин къван къалурна. Инлай агъуз эвичIайла, чун Тенфе бадедин кIвалерал акъатзава.

Жигъирдилай къванцин кьилел регьятдиз хкаж жедайвал тир, амма адан атIа кьил цава куьрс хьанвай. Адан агъа пад тик хур тир. Анай агъуз маса жигъир фенвай. Агъадай Тенфе бабедин кIвалерин тIулаба, амма сахси экIяна винелайли къванер эцигнавай къав аквазвай.

– Цавдар вуж я? – хабар кьуна за.

– За ваз Цавдаракай суьгьбет авуначир жал?

– Ваъ. Заз и тIвар сад лагьай сеферда ван жезва.

– Де жеч гьа!.. ЯтIа килиг атIадаз, – ам цавуз тамашна.

Цава чи кьилелай заз ЧIехи-вацIун и патаз атайла сифте яз акур гьа са лекьре чархар язавай.

– АтIам яни?

– Гьам Цавдар я. За ганвай тIвар я ам... Тенфе бадедин бацIийриз темягьар ийизвайди я ада...

Зун лекьре гьикI лув гузватIа килигна: за, адалай вилер алуд тийиз, алай чкадал чарх яна. Къе зун икI мукьувай лекьрез сад лагьай сеферда килигзавай. ИкI лагьайла, зи гаф таб хьунни мумкин тир, гьикI хьи, лекь гзаф кьакьанда авай. Анжах цавун алцифай михьи-виливили ам мукьваллайди хьиз къалурзавай. «А лекь, Цавдар, зун тиртIа вуч хъсан тир? – фикирнай за. – Заз Яру дагъдин винел пад, а пад, ЧIехи-вацI Кьулан вацIук акахьзавай чка аквадай. Шалбуздагъдинии КIелет дагъдин далу патарни заз капаллайди хьиз аквадай...» Яру дагъдин далудихъ заз Шагь дагъ галайди чидай, ам акун зи мурад тир вучиз лагьайтIа ам Лезгистандин юкьвни-юкьвал ала лугьуда, гьавиляй. адал Шагь дагъ лагьай тIварни ала, яни лезги чилеринни, дагъларинни, чуьллеринни, яйлахринни, мезрейринни, никIеринни, вацIаринни, булахринни ва абурухъ галаз санал яшамиш жезвай инсанрин шагь хьиз, виридан кьулан тар хьиз, виридан панагь хьиз акъвазнавай дагъ. Цавдарал за пехилвалзавай. Адаз вири аквадай мумкинвал авай, гьавиляй ам икьван такабурлу ва сабурлу я, вич вичихъ агъунва.

– Яда, чилерал эхвичIа! Цаварай жагъидай затI авач. ЖагъайтIа чилелай жагъида. – Шагь-Буба халуди чиляй, кукIубар кьаз, къевер акъудзавай ва тумар галудиз гадариз къевер жибинда твазвай. – Ма, – лагьана ада заз, жибинда авайбур акъудна зав вахгана, – неъ. Хкуд, хъсан недай вахт я, абур гьеле кьуьзуь хьанвач. Са-къве гьафте геж хьанайтIа, вун

абурув ахгакьдачир, ваз анжах абурун кьачIар кьисмет жедай.

За, фикирар цавара, Цавдаран луварик ккIана амаз, Шагь-Буба халуди гайи къевер жибинда туна.

– Хкуд, хкуд! – лагьана Шагь-Буба халуди, – жувазни хкуд, чна Тенфе бадедизни гуда. Адавай иниз хкаж хъжезмайди туш, – Шагь-Буба халуди агъадалди эвичIиз-эвичIиз къевер хкудзавай.

– Цавдара Тенфе бадедин бацIияр чуьнуьхзава ман? – хабар кьуна за, къевер ялиз-ялиз. Лекьери хперин суьруьйрал, кIелерал, кIвалин къушарал вегьидай чIал заз чидай, амма, вучиз ятIани, Цавдара и чуьлда текдиз яшамиш жезвай ажуз къаридин бацIийрал гъуьрч ийизвайдахъ заз инанмиш жез кIанзавачир.

– Ам гъуьрч авун патал халкь хьанва. Гъуьрч тавуртIа, адакай лекь жедач.

– Тенфе бадедин бацIийрал гъуьрч тавуртIа, адаз дагъларин этегра кьадай къуьр-затI, кIел-хеб амачирни?

– Хпер Мугъандай хквез анжах рекьера ава.

– За колхоздинбур лугьузвач.

– Бес чи хуьруьн хипер? Абур вини Парсар тIулал алачни?

– Ала... Амма Цавдарахъ маса дердер ава... Адан-ди кьисас я.

– Вуч кьисас?

– Са шумуд йис идалай вилик, Агьмед текьенмаз, Антер халудални чан аламай чIавуз, Цавдарахъ са амадаг авай. Абуру садра бацIийрал гьужумдайла, Антер халуди амадаг тфенгдай яна кьенай. Кьейиди диши лекь тир. ГьинвачтIани ам Цавдаран адахли тир. Вучиз лагьайтIа абур гьамиша сана цавара жедай, санал гъуьрч ийидай, санал йифиз Лекьерин магъарадиз хъфидай. Яру дагъдин вири майданар – чилинбурни, цавунбурни – гьабурунбур тир, муькуь дагъларай атанвай лекьериз ина чка жедачир, абуруз иниз къведай ихтияр авачир.

Зи рикIе са суал гьатнавай, амма ам гудай жуьрэт ийизвачир. Суалди зак хъверни кутазвай. Шагь-Буба халудиз зи суал аян хьанай.

– Цавдар дишиди яни, эркекди яни заз гьинай чида лагьана фикирзавани вуна? Заз ви хъуьруьнай аквазва, луту!.. – хъуьрена Шагь-Буба халуни. – Заз Цавдар мукьувай акуна. Агъадай винелди. Ам вичин къванцел ацукьнавайла. Ял ядайла ва я кьейи адахлидихъ гъам чIугвазвайла... Абур, санал алайла заз инал ацукьна акурди тушир... Амма ялгъуздаказ амукьай сифте са шумуд юкъуз ам и къванцел къах хьана аламай. Хелефаз ам а чIавуз чинеба фена кьазни кIан хьанай ичIи гъилералди, амма Цавдара Хелеф текьена къакъатна. Хажалатди ажугълу авунвай лекь къапарай акъатнавай, ам Хелефалай гужлу тир. Адан хци къармахрикни, кIуфук акатай Хелеф и къвалайгъуз алабар жез-жез фена, та Антер халудин кIвалерин кьилел кьван акъатна. Хелефан гьарайдал рагьметлу Агьмед тфенг гваз экъечIна. Лекь цавун аршдиз хкаж хъхьана, вилерикай квахьна. Адаз тфенг вич паталди кьадарсуз хаталу шей тирди чир хьанвай, адаз кьисметди, адахлидин ажалди чIехи тарс ганвай... Амма кьисас кьисас я. Кьисасдиз тарсарикай къайгъу авайди туш. ЯтIани лекь игьтиятлу хьанва. Ялгъуз къаридин бацIийрал гъуьрч ийиз алахъун – им Цавдара вичиз хажалат гайи инсанрилай, абурун кIвалелай кьисас къахчун яз гьисабзава. ТахьайтIа адавай Парсар тIулаллай чи хперин ва я кIелерин суьруьйрал, я тахьайтIа, и вуна лугьудайвал, КIас ягъай чкадин кIаник квай тама къушарал, куьлуь ничхиррал гъуьрч ийиз жедачирни? Ваъ, идаз Тенфе къаридихъ галаз бягьс чIугваз кIанзава... Тенфе къари Хелеф туш! – хъуьрена Шагь-Буба халу, адан эхиримжи гафарик са вуч ятIани квай.

Чун агъадалди фирдавай Цавдарни чахъ галаз агъуз эвичIзавай хьиз авай. Ада гила Тенфе бадедин кIвалерилай цIар илитIзавай. Са вуч ятIани вилив хуьзвай хьиз, са куькай ятIани фикирар-веревирдер

ийизвай хьиз, са куькай ятIани вил язавай хьиз аквазвай.

– Чидани, Цавдаравай вучиз жуьрэтна чилел эвичIиз жезвайди туштIа? – ихтилат давам хъувуна Шагь-Буба халуди.

– Ваъ. Заз вавай хабар кьаз кIанзавай.

– Ингье, жув килиг. Фикирна, жува лагь, вучиз ятIа.

Чун Тенфе бадедин кIвалив агакьнавай. Чун алай кIунтIалай агъада са акьван чIехи тушир тIулалай са мертебадин кIвал, тIваларикайни шахарикай хранвай жугъун галай гьаят, багъ ва сал аквазвай. КIваливай са тIимил анихъ хьиз аскIан, цларин чинар марфари атIана хулар-хулар хьанвай тевле алай. Са мус ятIани малар хпер хьайи анаг, гила цлар сувагъ хъийидай къуватлу гъилер амачиз, маларихъ-лапагрихъ гелкъведай кас амачиз, етим хьанвай, къазма хьиз, аквазвай. Тенфе бадедин кIвалихъ са кьетIенвал авай, ам, адет тирвал, чин Кьибледихъ ваъ, Кефердихъ, яни чи хуьр галай патахъ элкъуьрна эцигнавай. Аквар гьалда, Антер бубади кIвал эцигдайла, и чуьлда кIвалин теквал чи хуьр къаншардай акуналди эвезна жеди. Кьибледихъ элкъуьрнайтIа, аквадайбур тик кIунтIарни, хаярни, Яру дагъдин цал тир, гуя кьилел аватиз гьазур. КIвал эцигдай чка Антер бубади кьуд пад юкI-чIиб яна хкянавай. Дагъдин чарчарарни булахар алахьуни кIвализ зиянар гунин къурхулувал авачир. Дагъдин ятар вири Кlас ягъай чкадай къвезвай кIамухъди физвай, амни ЧIехи-вацIук акахь хъийизва. КIвалин гьаят, рагъ гьатна, экв алаз аквазвай, чиле тунвай лацу чиргъери а экв артухзавай. Гьаятдихъай айвандин чина авай кьуляриз далу гана Тенфе баде ацукьнавай. Адан кьил хура авай. Заз чирвал, вири къарияр хьиз, амни ахварин хиялдик кваз, ахварай авадзава. КIвалин винидихъ, далу патахъай хьиз, кьве сурни авай. Анжах кьвед. Тевледин далудихъ галай хура са къванцел, кьун акъвазнавай, ада вич акьван дамахлудаказ гьиссзавай хьи, гуя кьилеллай

цавар ада вичин крчарал кьунва. Ам алай къванцелай а патахъ хьиз квай чIуру цIвелерин кул-кусрин арада кьве цIегьре, тарарилай михьиз хам алудна, гила цIийиз ахъа жезвай пешерик кьил кутунвай. Чун акъвазнавай пата, чалай агъадихъай, булах хкатзавай чкадал эцигнавай лат ва адак квай чIутхвардай авахьзавай хвал авай. Хвал ЧIехи-вацIухъди, гъуьлягъ хьиз, къекъвез-къекъвез ва жуьреба-жуьре рангаралди цIарцIар гуз физвай. Булахдин кьве къвалахъай юкьварал цIилер кутIунна кьве бацIидиз хкар янавай. Чеб чпел алчуд тежедайвал, амма яд кIан хьайила латав агат жедайвал авунвай.

«Антер бубадив инал кIвал эцигиз турди сифтени-сифте гьа и булах я, – фикирзава за. – ТахьайтIа инаг гьакIан чуьл яз амукьдай. Я инал кIвал жедачир, я сал жедачир, я багъ... Цавдаравай бацIийрив вучиз агат жезвачтIа яраб? Адан вилик пад кьадай са затI-ни заз аквазвач эхир. Гена яд хъвадай мумкинвални кьулайвал ава».

– БацIияр хкунал кутIуннавайди акуна, Цавдара абурал вегьиз жуьрэтзавач, – жув жувахъ агъанваз, жува са четин мискIалдиз дуьз жаваб жагъурайди хьиз лагьана за, Шагь-Буба халудин суал рикIел аламаз.

– Вун хъсан килигнани? – зи жавабди адаз са таъсирин авунвачир.

Зи жаваб дуьзди туширдал шак аламачир. За къуьнер агажна, жуван магълубвал хиве кьуна.

– Магълубвал хиве кьунни итимвал я, – лагьана Шагь-Буба халуди. – Амма садра вилер алмасар хьиз хци авуна килиг хъия.

За мад сеферда кьуд пата вил къекъуьр хъувуна Салан са къерехда гьажетхана авай. Муькуь са пипIе, Тенфе бадеди къулан руьхъ гадарзавай чкадал са шумуд вечре чил чалзавай. А паталлай бицIи дехме хьтинди верчерин демек я. Демекдин вилик пад тирвал симерин сетка яна, винел пад сахсидалди кIевнава. Аквар гьалда, анаг сала затI-матI цанвай чIавуз

верчериз амукьзавай са гъвечIи пIипI я. Исятда верчер шад тир. Абуруз са куьнин къайгъуни авачир. Я абуруз чпин кьилелай Цавдара чархар язавайдакайни хабар авачир. Тенфе бадедиз верчерилай гзаф бацIияр ала я жал? – фикирна за. – Ваъ. Ина са маса кар ава. ТахьайтIа Цавдараз атана са верч къачуна хъфин вуч я кьван? Белки, адаз верчер гьисаба авачтIа? Руьхъвер чалзавай верчер... Адаз вичин адахлидин хатурдай анжах бацIи кьаз кIанзаватIа, белки?!

Шагь-Буба халу зи вилериз килигна. Ана суалдиз жаваб авачирди адаз акунвай.

– Ша мукьувай килигин... – лагьана ада.

Чун булахдин патав эвичIна. Чиляй акъатзавай михьи яд сад хьтин гьяркьуьвални яргъивал аваз – амни са метри кьван жедай – эцигнавай лата кIватI жезвай. Адан кьакьанвал са ахьтин артухди тушир, бацIийривай сив эцигна яд хъваз жедай хьтинди тир.

– Яд хъухъ, – теклифна заз Шагь-Буба халуди. – Антер халудин булахдихъ вичин дад авайди я.

– Сифте жува хъухъ, – лагьана за, жувалай чIехи-даз гьуьрмет авун яз.

Шагь-Буба халуди чIутхвардин сивел гъил эцигна, ана къалин хьайи цел кIуф эцигна са шумуд хупI авуна. Ахпа чIутхвардай гадар жезвай хулак, чанг кутуна, ам цив ацIурна, чиниз шупI яна, гъилер чинай эвяна.

– ХупI ширин тушни! Женнетдавай Замзам булах са затIни туш! – Шагь-Буба халудик ци гуя лувар кутунвай.

Эгер Хелеф халу инал алайтIа, ада «ваз Замзам булах гьинай акурди я, адан дад гьинай чидайди я?» лугьун мумкин тир. Амма ада гудай «сурун суалар» за жуван хивез къачунач. «Яру дагъдин яйлахравай кьван вири булахрай яд хъвана, абурун дад чизвай Шагь-Буба халуди Антер бубадин булахдин яд Замзам булахдилайни ширин я лугьунихъ ери-бине тахьана жеч», – фикирна за ва, Шагь-Буба халуди хьиз, чIутхвардал гъил эцигна, галамаз-галамаз са шумуд

хупI авуна. Цин къайивиляй зи ял кьунай, пелез тIал акъатнай.

– Замзамдин ядни ихьтин къайиди яни? – лагьана за.

– Бажагьат, – жаваб гана Шагь-Буба халуди эвелан кьетIивал квачиз. Мумкин я, адаз зи суалдикай Хелеф халудин ял атунни. – Дагъларин булахра яд хъвадайла, сифте жигерриз гзаф гьава къачу, ахпа гъвечIи хупIаралди хъухъ. ТахьайтIа яд алукьда, ичалатар харапI жеда... Гатун цIиг алукьайла булах генани артух къайи ккIал хьтинди, хъуьтIуьз лагьайтIа лап къуьруьгъуьмди жеда... Чиниз са шупI ягъ, бедендиз са зуз акъуд хъия, вун кIубан жеда... И цихъ гьахътин къуват ава. Рагьметлу Антер халуди идаз КIубан булах лугьудай. Дагъларин гьар са булахдихъ са лишан ава, гьар сад са тIалдиз-квалдиз дарман я. Идан ци гьевес кутада...

За чиниз щупI яна, гъилер чинайни кьамай чIугуна. Кьамукай агъуз фейи къайи са шумуд стIалди зи бедендайтIуз зуз ракъурна.

Булахдин патавай кIвал галайвал шуькIуь рехъ фенвай. Анани, Тенфе бадедин гьаятда хьиз, лацу чиргъ тунвай. Шагъ-Буба халу вилик экечIна.

Цавдара цIалцIамдиз, юмшагъдиз кьилел чархар язавай. Гуя ксана вичи вичикай хабар амачир ам дагъдин шагьварди цава къугъурзавай. «Яраб ада яд гьи булахдай хъвазватIа? – фикирзавай за. – Яру дагъдин чарчаррай, – жаваб хгузвай зи рикIи. – Винидай къвез къванера акьаз мад кьулухъди кIус-кIус хьана гадар хъжезвай цин кIватIар ада гьа цавамаз, гъуьрч кьадайвал, кьазва...» Заз жуван рикIевай и хиял вилералди акунайтIа кIандай...

– Гьикьван ксудайди я! Ви бацIияр лекьре тухванва! – ван хкажна Шагь-Буба халуди, Тенфе бадедин патав агакьайла.

Ацукьнавай чкадал, кьил хурал аватна, бицIи аял хьиз, ахвариз фенвай Тенфе баде садлагьана уях хьана.

– Вуч хьана?! – ам теспача яз кІвачел къарагъна. Ам кьилелай кІвачелди чІулав тир. Зи баде хьиз. Шуткьу ва адан винелай алукІнавай яйлух, кьуру чандал алай ва гьадав кьурвал гьал кумачир, йис янавай хилеш, хилешдин кІаникай квай яргъи булушка – вири чІулавбур тир. Анжах булушкадин ценекай хкатнавай чІулав махпурдин шалвардин кикерал вили парчадин зулар алай. КІвачеллай жирдин калушарни чІулавбур тир. – Жеч гьа! Беябур хьана! – адаз Шагь-Буба халудин зарафат рикІивай хьанвай ва ам, чун инал атанва-атанвач гьич саймишни тавуна, шуьткьвена биришар гьатнавай гъилин кап вилерин кьилел тухвана бацІияр галайвал килигна. – Ваъ, ваъ, тухванвач, чкадал алама, – адан ванцик хвеш ва вичикай зарафат авурдан гъавурда акьунвайвилин лишанар квай. Гила ада чун атанвайди фагьумнавай, вичини зарафатзавай: – Лекьревай зи бацІийрив агатиз жезвайди яни? Квез зун са кьуьзуь лахлах яз аквазватІани, а цаварай аватайдаз икІ яз аквазвач. Адаз зи даях зи къвалав гвайди чизва. Адаз аквазва. Буьркьуь туш кьван, вилер хци вагьши я, – къариди вич ацукьнавай чкадин патавай айвандин мегьежардал эцигнавай кьве хилен тфенг гъиле кьуна.

– Вуна тфенг гваз мугьманар кьабулмир-е! За ваз гьихьтин багьа мугьман гъанватІа аку. – Шагь-Буба халуди зун къалурна.

– Чан-чан! Къудрат тушни?! Ви кІвачериз кьий зун! – Тенфе баде, тфенг чкадал эхцигна, зи къаншардиз атана, зи кьве гъилни кьуна, абуруз теменар гана. Вун атуй – рагъ атуй! Вун атай жигъирриз кьий зун! Вун гъайидан чан сагъ хьуй! – хажалатринни ялгъузвилин чІулавра авай и кьуранвай къаридин рикІе гьикьван чимивални экуьвал аватІа вири винел акъатнавай. Ихьтин экуьвални чимивал адахъ гьамиша авай, ам заз чи кІвализ бадедин патав къвез-хъфиз чидай. Адан ширин мез, ачух чин, хъсан ихтилатар вири адан руьгьдин жумартвилин лишанар тир. Адан гинибашарни ажаиббур, къадим вахтарай атанвайбур

жедай: юкьва гимишдин камар, хура гимишдин пулар, кьилел умун рангарин шуткьуни шал, кІвачерал тумаждин мягьсерар... Чина берекатлу яр жедай, заз а яр хьран цІун чІунар хьиз жедай – садлагьана къайи хьана адан чинал аватнавай. А цІаярин гелер гила пузмиш хьанвай чин, КІелет дагъдин чин хьиз, шуьткьвер-шуьткьвер хьанвай. Юкь агаж хьана, чинал дегиш тахьана аламайди генани чІехи хьана аквазвай нер тир Заз икьван гагьда мукьувай садрани лекьер акунвачиртІани, заз Тенфе баде кьуьзуь хьанвай лекь хьиз жезвай. Мадни заз акІ тир хьи, адан парталрин чІулаввили къаридин къенепатан экуьвални чимивал генани артухди, дулуди ва таъсирлуди яз къалурзавай. Идалайни гъейри, заз чир хьанвай хьи, Тенфе баде Цавдарахъ галаз бягьсина ава, адаз кьисасчи лекьрехъ галаз гьи чІалал рахадатІа чизвай, ада вичин куьмексуз кьве бацІи вагьшидикай хуьзвай. Адаз я кьунра, я цІегьери, я бацІийри, я верчери гузвай хьтин са хийирни авачир жеди, абур ада хуьнни вичин ялгъузвал кьезиларун патал ийизвай жеди, амма лекьрехъ галаз женгиниз экъечІиз гьазурвили къаридин такабурлувал, рикІин хцивал, вичин таъсиб хуьз алакьун къалурзавай. Чун булахдин кьилел алай кІунталай килигдайла, Шагь-Буба халудиз къаридин далудихъай мегьежардал тфенг алайди чизвай, адаз яргъал аламаз акунвай. Заз яракь акуначир, зи вилерин дикъет хци тушир. Цавдаран вилер хьиз тушир...

Ахпа Тенфе бадеди заз гун тавур суал хьаначир: «Баде гьикІ ава? ЧІехи бубадин кеф-гьал гьикІ я? Ви кІелунар гьикІ я?», къуни-къуншийрикай хабарар кьуна. Са гафуналди, ам ялгъузвиликай икрагь хьанвайди ва са рахадай касдихъ адан рикІ акъатзавайди аквазвай.

– Ихтилатар чна кІвалахар куьтягь хьайила ийин, – Шагь-Буба халуди Тенфе бадедин «силис» гена акъвазарна. Тфенг гъиле кьуна, ихтил дегишарун патал Тенфе бадедивай хабар кьуна: – Патрумар авайди яни?

– Эхь. Эхиримжиди. Гьамни заз и йикъара кІивалевай куьгьне шалтаяр-бижгъерар гъилелай ийидайла жагъун хъувурди я. Амайбур за, Агьмед рагъметдиз фейила, къужади вичиз хасаратвал тавурай лагьана, ЧІехи-вацІуз гадарнай. Тфенгни са бужахда чуьнуьхнай... Кьуьзуьда завай хабарни кьунай «тфенг гьинава?» лугьуз. За ам кІелетІви Байбута тухванва лагьанай. Къабанар ягъиз. «Байбута тухванватІа, мукьвал вахтара хкидайди туш къабандин хци», – хъел атанай адаз, ятІани чІалахъ хьана... Гена вичин ажалдик кьена. ТахьайтІа, низ чида, вичин кьилел вуч гъидайтІа?.. Заз кьван сабур авачир адаз... Тенфе баде кис хьанай. РикІивайни кьилелай кІвачелди ам сабур тир, ада уьмуьрда гзаф дердер эхнавай ва ам, рикІик тавуна амай крар квайвиляй, генани эхиз гьазур тирди якъин тир.

– Вучда кьван? Кьейибуруз рагьмет хьуй, – мадни сабур хгана Шагь-Буба халуди. – Рухвайри бубайрин рикІериз тІарвилер гузва ман, жувал гъил хкаждай чкадал гъизва ман... – им Шагь-Буба халуди вичикайни лугьузвай гаф тир, и гафуна адан вичин хсуси дерт-гъамни авай, вичин рикІин херни.

– Аллагьдин кьадарар я ман, я хва... – адан гъавурда акьунваз ва адаз теселли яз лагьана Тенфе бадеди. – Патрум гьат хъувурла, заз хвеши хьанай. Ам зи кьисмет я лагьанай. Амма Армидавай хтулдикай намус хьана.

Адав и муг вахгун тавунмаз, кьве сур аманат тавунмаз завай жуваз къаст ийиз жедач. Гьакьван чІавалди зак кягъмир лагьана шазда ийизва за Аллагьдиз. Шалбуз дагъдин эвлиянриз, агалкьайбуруз, михьи ксарин сурариз зи тереф хуьх лугьузва... Рухваяр яргъара авай кьван гагьда чи юрдарин аявал чна авун лазим я. ЧІехибуру, дуьнья акунвайбуру... Рухваяр гьикІ хьайитІани садра хтана ахкъатдайди я ватандиз, Ватанди вичи ял хъийидайди я. – Шагь-Бубадин рикІикай хабар яз лагьанай Тенфе бадеди.

– Ам ял хъийидайвал заз чида... – сир кваз рахана Шагь-Буба халу, ада са кар къурмишзавайди за кьатІанвай.

И кьве дертлу инсандин ихтилатри ва кьисметри зи рикIени пашманвал твазвай. Чпин уьмуьрдин чIимелвилери абур генани мукьва авунвай, ва абур акьалтI тийир ихтилатрини рикIел хкунри мадни яргъаз тухун мумкин тир. ГьакI хьайила, зани Шагь-Буба халудин жуьреда ихтилат дегишаруникай менфят къачуна, лагьана:

– Ма ибур ваз бадеда вугайбур я, – акъудна адав кьве луму вугана.

– Чан, куь паяр дулу хьуй. Им Худади вичи ракъурнавай пай хьтинди я, – зи вил хьанвайди тир са цуьруьхуьм затIунихъ, Тенфе бадедик лувар акатнавай.

Шагь-Буба халуди адаз къеверни гана.

– Заз гьабур недай сарар авайди яни, я хва?

– Гатана неъ.

– Чан сагъ хьуй ви, ви хъсанилер ахгакьариз жедайбур туш.

– Абур ваз гьалал хьуй, абурукай гьич фикирни ийимир, – Шагь-Буба халуди тфенг, айвандик фена, цлавай михиникай куьрсна.

– Цавдара бацIийрал вегьейтIа, вуна ам тфенгдай лап яда? – эхирни за рикIе авай суал гана.

– Гьун бес! – сес хци ва хшка хьанвай Тенфе бадедин, – Ваз зун гьалдай фенвай лахлах хьиз авани? – зарафат кваз лугьузвай ада. – Валлагъ, за лекьрен пемпе цавуз акъудда!.. – кьурай гъилера лумуярни къевер аваз ам айвандин ракIарихъди фена. – Къала, ша кван. Бес я рахай кьван... И зун аку-е кьейди, атай мугьманар куьчедал гафаралди тухарзавай... Ша са кьас фу неъ, чай хъухъ.

– Ваъ, ваъ, – лагьана Шагь-Буба халуди, – айвандикай куьчедал хквез. – Къала, ви перер гьинавайди ятIа лагь. Чна чи кIвалах ийин... Гуьзел-къаридин вил хтул хтунал алайди я. Са тIимил геж хьайитIа, вич атана акъатдайди я.

– Перер цура ава. За фена гъида исятда. – Тенфе бадеди гъилевайбур са къапуна эцигна.

– Къала, жув алад, чан хва, – лагьана заз Шагь-Буба халуди.

За перер гъана. Чун салаз фена. Тенфе баде айвандин кьиле авай къулан патав вичин кайванивилин къайгъуйрик экечIнавай. Мугьманар атуни адак кIубанвал кутунвай.

Салан чIулав накьв регьятдиз перциз муьтIуьгъ жезвай. Ида пер ягъунин хушлувал артухарзавай. АкI тир хьи, накьвадиз вичин чин кIаник авуникай хуш авай, гьар са чепкьен, перцелай аватайла, пурпудаказ чкIизвай. Чиляй чими ял акъатзавай, гуя накьвади регьят хьанваз нефес акъадарзавай. Чилихъ галаз кIвалахуни цаварал вуч физватIа чи рикIелай ракъурнавай. Чна перни яна, къанаярни авуна, картуфарни чилик кутуна куьтягьзавай. ..

– Къвезва гуж хьайиди, къвезва! Я Шагь-Буба! Тенфе бадедин гьарайдин гъавурда чун садлагьана акьуначир.

Садни, акуна чаз, Цавдар, гуьлле хьиз атана, бацIидин юкь къармахрив кьуна, гьа атайвал цавухъди сухулмиш хъхьана. БацIидин юкьвавай цIил чIугуникди тIарам хьунни чилевай хак акъатна цавухъди гадар хьана, куьрс хъхьана ва цIилинихъ галаз цавуз фена. БацIиди гьарайзавай.

Адан гьарай шелдиз ухшар тир. Икьван гагьда къванцел алай кьунра чилел хкадарнавай. Кьве цIегьрени, цавуз хъфизвайбуруз килигиз, гьарайзавай. Тенфе баде, михиникай тфенг галудна, айвандин ракIарив къах хьана аламай.

– Тфенг аламачир чIал акуна вагьшидиз! – Шагь-Буба халуди, зверна, къаридин гъилевай тфенг къачуна.

– Ягъ! Ягъ! – Тенфе бадеди Шагь-Буба халудик тади кутазвай.

Зун къах хьанвай. Заз ихьтин аламатар акурди тушир. Амма Шагь-Буба халуди лишан къазвачир, адаз тфенг Цавдараз акуна кIанзавай, итимдин гъиле аваз акуна кIанзавай, ада яракь гьакI цавухъ элкъуьрнавай. Ада фикирзавай жеди: тфеиг акур Цавдара бацIи ахъа хъийида.

– Ягъ тIун, я гада! Ам яргъаз акъатзава! БацIидин язух я! БацIидин ванни атIанвачир, гуя гьадани вич къутармиша лугьуз минетзавай.

Тфенгдин къати ван акъатна. Адан севт кьуд пата авай дагълари тикрарна. Налугьуди, ягъайди са тфенг туш, са шумуд я, Гьа и карди, аквар гьалда, Цавдаран къармахар бушарна. БацIи цава кьилинбацар жез-жез, цIилни хак гуьгъуьна аваз, кIвалин кьулухъ, Антер бубадинни Агьмед халудин сурарин патав аватна.

– Галукьначни? Гьайиф! – лугьузвай Тенфе бадеди, лекь, садлагьана йигинвал артухарна, Яру дагъ галай патахъ хъфейди акурла. – Кьена зи бацIи! – адаз кIвалин далудихъ чукуриз кIанзавай, амма кIвачера звер авачир. За ам акъвазарна, жува чукурна, Са кьвалахъди ярх хьанвай бацIидин сивяй иви къвезвай, къулухъ кIвач, хкатзавай чан хкьаз кIанзавайди хьиз, галтад жезвай.

Цавдаран гелни амачир. Шагь-Буба халуди ам ягъначир. Адаз, лекьрек къурху кутуна, бацIи азад хъийиз кIан хьанай, амма, ам аватайла, адан кьилел вуч къведайтIа фикирначир. Я им ахьтин фикир ийидай гьалатни тушир.

За бацIи, адан юкьвавай цIил ахъайна, къужахда кьуна гьаятдиз хкана. ЦIилни за жувахъ галаз галчIур хъувунай.

– Чан кумани? – Тенфе бадедин умуд атIанвачир.

– Чан хкатзава, – Шагь-Буба халу пашман хьанвай.

– Кьил хьайитIани атIун хъия язухдин, – лагьана Тенфе бадеди. – Азиятар хьайитIани яргъал тефирай кьейдан...

Шагь-Буба халуди вичиз лагьайвал авуна. Гьамиша адан жибинда жедай ништIер язух бацIи патал бес хьанай...

Амма йикъан вакъиаяр идалди куьтягь хьаначир.

– Эгье-гьей! Гьур-ра! Гьа-гьа-гьа! – винидихъай къвезвай ван дагъдай къванер авахьзавай хьтинди тир. Дагъларани севт гьатнавай.

– Хелеф я, – лагьана Шагь-Буба халуди. Тфенгдин ван галукьна дили хьанва. Вич ахварай авудна лугьуз...

Садни, акуна чаз, винидихъай агъуз къвезва ам вич. Ада са вуч ятIани чиляй галчIурзава.

– За ам кьуна! Гьей, жемятар! За лекь кьуна! Фад Маскавдиз хабар це! Заз Ленинан орден гурай лагь! Гьей, Шагь-Буба, кьефес гьазура! Чна Маскавдиз вун ракъурда – кIвенкIвечи нехирбан! Цавдарни гваз! Хкверла зи орденни хкваш!

– Ана гьикI хьана? Ада вуч лугьузва? – Тенфе баде вуч хьанватIа гъавурда акьунвачир.

Хелеф халуди лекь кьунва. Цавдар, – лагьана за.

– Лекь кьунва? Жеч, валлагь! – Тенфе баде чIалахъ жезвачир, адан япар хьиз вилерни зайиф тир.

– Дуньядин чарх кьулухъ элкъвенва, Тенфе диде, – лагьана Шагь-Буба халуди. – Къабачийри лекьер чилерай галчIурдай девир алукьнава...

Хелеф халу КIубан булахдин кьилеллай кIунтIайгъуз эвичIзавай. Ада Цавдар, кIвачер кьуна, галчIурзавай. Лекьрен са лув михьиз ахъа хьана, бедендиз табийзамачиз, чилел чкIанвай хьиз авай. Хелеф халуди чапла гъилевай чумахъ викIегьдиз чиле эцягъизэцягъиз камар къачузвай.

– И чумахъ Яракьлу къуватрин музейдиз пишкеш ая, Шагъ-Буба! Вун Маскавдиз фейила. Зи патай! – Булахдив агакъайла, чумахъ латав агудна, лекьрен кIвачер ахъа тавуна, ада чапла гъилив кьве хупI яд сиве цана, кьур-кьур авуна, сивени туьтуьна экъуьрна, яд авахьна физвай хулахъди цIиртI ягъ хъувуна. Ахпа гьа капалди чинизни кьве шупI яна, ядни хъвана. – Маскавдин рехъ чидачтIа, Къариб муаллимдивай жузуз!

– Бес я, кьей хва, ви къабачивилер! – Шагь-Буба халудиз адан уюнрикай гьяз къвезвачир. – Килиг садра жуваз, кIвачелни алачиз кьвалара сиягь хьанва!

Дугъриданни, Хелеф халудин кIвачел хахулар алачир, ам гьа сун гуьлуьтар алаз атанвай.

– Вуж я къабачивилер ийизвайди? Вич аку садра, – хъуьрена Хелеф халу. – Муьхцяй экъечIайда кимеллайди беябурзава! Ленинан ордендин сагьибдал хъен вегьизва! – адан зарафат гьим я, рикIивай лугьузвайди гьим ятIа кьил акъудун четин тир. – За рикIивай лугьузвайди я. Цавдаран кар акурди гьа и чумахъ я. – Ам гьаятдал атана.

Тенфе баде тIуб сивел тухвана аламай.

Шагь-Буба халуди наразивилелди кьил галтадзавай.

Зазни лугьудай гаф авачир.

Эхирни Тенфе бадедал чIал хтана:

– Бес я ман, я Хелеф! Зарафатрихъни са кьадар хьана кIандайди я. Ана вуч хьанатIа лагь.

– Ма, товарищ командир! Тенфе бадедин бацIийриз и экуь дуьнья дарнавай халкьдин душман Цавдар за ви кIвачерик гадарзава. Рядовой нехирбан Хелеф, ефрейтор запаса. – Ада Цавдар Шагь-Буба халудин кIвачерик гадарна. Адаз вичиз иналлай кьве чIехи касди мийир-межер лугьуникай са къайгъуни авачир.

Цавдарал чан аламай. Адан са лув ахъа хьана чилел чкIанвай. Ам ханвайди ашкара тир. Кьилел ивидин гелер алай. Ада, вилер бегьемдиз ахъа тежез, дериндай нефес къачузвай. Хелеф халуди адаз авунвайди са йикь тир.

– Гьан, гуж хьайиди, ви писвилиз Аллагьди писвал хъувунани?! Ма, гила неъ! Пад акъатир кьван! – Тенфе бадеди чан хкатнавай, кьил атIанвай бацIи Цавдаран вилик галчIурна. Адаз хъел авай ва гьа вахтунда са мус ятIани хьанвай рикIин тIарвал винел акьалт хъувунвай. Лекьре адан рикIел алатай вахтар хканвай жеди.

– Аллагь гьинавайди я?! – Хелеф халу сакIани секин жезвачир, гьавиляй Шагь-Буба халудини адаз гаф лугьунни талгьун са гафар тирди кьатIанвай, кисна, адан ихтилатар мус ва квел куьтягь жедатIа вилив хуьзвай. Хелеф халуди гьуьрсуьна гьатна давамарзавай: – Аллагьдивай гьам кьаз жезвайди яни? Ам за

кьурди я, за!.. Тфенгдин ванци зун ахварай авудна. «Яраб вуч хьанатIа?» – фикирна за. – Тфенгар вучиз язаватIа? Ни чал гьужумнаватIа?» Килигна, акур затI хьанач. Жунгаварни вири сагъ-саламат я. Гирнагъ ийиз ацукьнава, са къайгъуни авачиз. Зални хьайи цIарх-затIни авач. Алад зун жигъирдайтIуз Цавдаран къванцихъди. Чумахъни гъилеваз. Яъ! Килигда зун – Цавдар къванцелла. Кьилни къене туна. Кур-пашмандиз. Идал са ни ятIани хер авунва лагьана фикирна за. Ахпа за фикирайвал, хер адан рикIел хьанвай, – туьд атIанвай бацIидизни ва адан патав за вегьин хъувур хак галай цIилинал фена адан. – КIвачери ван тийидайвал, хахулар гена зи рикIелай фенвай, зун, аскер хьиз, сес акъуд тийиз галчIур жез-жез, автомат хьиз лашни гъилеваз, лекьрен далудихъай фена, са чумахъ адан юрфарилай алчударна хьи, къванцелай агъуз аватай ам кьилихъди агъада авай къванера акьуна. Кьена лагьана фикирнай за... Чан кIеви я вагьшидин...

– Ам лекь я. Адак квайди ви чан туш кьван... БацIидин чан кьванди, – Шагь-Буба халудиз Цавдаран кьилел атанвай бедбахтвиликай дерт хьанвай.

Зи рикIени велвеле авай. ИчIи хьанвай цав залан пар хьиз къуьнерал илис жезвай хьиз тир. НуькIвер авачиз тушир, амма абурувай са лекьревай хьиз цав ацIуриз жедач. Амма Цавдарал чан аламай. Зи умуд ада цавал чан хкидайдак квай, зи умуд Шагь-Буба халудикни квай, лекь къутармишайтIа са гьада ийидай ва гьикI ийидатIани гьадаз чизвайдак за умуд кутазвай.

Тенфе бадедин хъелни элекьнавай. Цаварилай, дагъларилай цIар илитIзавай такабурлу къуш икI усалдаказ кIвачерик аватуникай гила къаридизни дерт хьанвай хьиз авай. Ам мад тIуб сивив тухвана, кьил галтадиз амай. Яраб ада куькай фикирзавайтIа? Икьван чIавалди вичихъ авай лайихлу са мидя икI чилел ярх хьуни гила вичин, яни къаридин уьмуьр ранг алачирди авуникай хияларзавайтIа? Гила ада низ гьараярда, къурхуяр гуда? Низ вичин

рикIин хцивал къалурда? Тфенг низ къалурда? И яйлахринни чуьллерин, дагъларинни къванерин арада чка кьунвай тек юрдунихъ ам хуьз алакьдай жанлу иеси амайди гила къариди низ къалурда? Ваъ, лекь галачиз адаз гзаф сугъул жеда, ам амайдалайни гзаф кьурада, агаж жеда.

– Валлагь, заз кьейдан гила язух къвезва, – эхирни гаф акъатна къаридай.

– Къала чукIул, идан кьилни хиритI хъийин, – Хелеф халудиз лекь тукIваз кIанзавай, ам Шагь-Буба халудиз килигна. – Таза бацIидин якни лекьрен як санал тIуьрла, гзаф кфетлу я лагьана ван хьайиди я заз. ТуштIа, хъфейла Назим духтурдивай хабар яхъ.

– Назим духтурдиз жуван кьил къалура! – Шагь-Буба халу, чилеллай хкунилай цIил алудна, адалди Цавдаран кIвачер кутIуниз эгечIна.

– Вуна вучзава? – Хелеф халу гъавурда акьунвачир.

– Маскавдиз тухуда, вуна ягъайди я лугьуда, – Шагь-Буба халуди фуфайка алудна.

Цавдара вилер ахъа хъувунвай. Абур къацу тавни рехи тав акахьай тайинсуз рангунинбур тир, лекь вич вичел хтанвай, амма ада вичин кьилел вуч атанватIа бажагьат аннамишзавай. Ада исятда гьиссзавайди ханвай луван къати тIал тир жеди.

– Ма яхъ зи лаш, – лагьана заз Шагь-Буба халуди. Вичи лекьрел фуфайка алчудна, ам са кьвалахъай кьуна хкажна, муькуь гъилив Цавдаран кьил гардандилай кьуна. Хъша, чаз ина хъийидай кIвалахар амач.

– Вув-в-в, я чан Шагь-Буба, икI хьанач хьи! Види рикIивай яни? Ша са кьас фу неъ. За жувавай жедай са цIусни авунва...

– Ваъ. Хъел къвемир. Маса сеферда неда. Ви хтул хтайла неда. Ненни ийида, лап хъванни ийида. Камал халудин крчунай!

– И аялдикай айиб хьана, – захъ элкъвена Тенфе баде. – Атайла, са истикан чайни тагана рахкурна лугьудачни?..

– ЯтIа фена яд хъурай булахдай, – лагьана Хелеф халуди. – Лекь кьурди зун, чаяр, тIуьнар-хъунар ибуруз! Цан цайидаз цуру нек, тIумбул ягъайдаз фири нек!

– Яд за хъванва, – лагьана за Хелеф халудиз, зазни адан зарафатар шит хьанвай.

– Ма и кьей бацIи хьайитIани хутах. Гуьзела квез са хуьрек авурай. За ая лагьайди я лагь... Къала за фена са чанта жагъурин...

– Ваъ, ваъ, инжиклу жемир, – Шагь-Буба халуди ам акъвазарна. – БацIи ваз амукьрай, адаз жува са чара аку, – Ахпа ам Хелеф халудихъ элкъвена: – Хам алажна, бацIи акъатIна ахлад.

– Зи туьтуьнилай гьам фидайди яни? – лагьана, Тенфе бадеди.

– АкI ятIа, туьтуьнилай вуч хьайитIани фидайдаз це, – лагьана, Шагь-Буба халу Хелеф халудиз килигна.

– Эхир вайни са акьуллу гаф акъатна, – секиндиз лагьана Хелеф халуди.

– Къахчу, Хелеф, ваз хьурай, – Тенфе бадедиз язух бацIи чандилай алатна лугьуз регьят хьанвай хьиз тир. Ада бацIи Армиядавай хтул патал хуьзвайди тир, амма кьисмет хьанач. Хтулдиз кьисмет тахьайди Тенфе бадедиз кIан хьун таб кIвалах тир.

– Лекьрел гъалиб хьайиди ичIи гъилив рахкурун гунагь я. Гена дуьньядал са тIимил кьванни гьахъ алама, – Хелеф халуда бацIидин кьулухъ кIвачер кьуна, ам хкажна. Ахпа Шагь-Буба халудин къвалак квай Цавдарахъ элкъвена рахана: – Ваз кьаз кIан хьайиди заз гьатна! Лекь вун туш, зун я, зун! – Ам уьфт ягъиз-ягъиз атайвалди хъфена.

Шагь-Буба халудини са гафни хълагьнач. Чна Тенфе бадедиз сагърай лагьана, кьил ЧIехи-вацIун муьгъ галайвал вегьена.

Заз Цавдаран язух къвезвай. Шагь-Буба халуди, лекьрез тIар жез кичIела, ам са акьван чукьвена кьунвачир. Цавдара гагь-гагь кIвачер хъуткьунарза-

вай, ахпа мад кис хъижезвай. Аквар гьалда, ада беденда, кьиле, лувара тІал гьатзавай. ТІал са жизви секин хъхьайла, ада чабалмишни ийизвайтІа? Белки, адаз дартмишна вичин бедендавай тІал акъудна гадариз кІанзавайтІа? Гагь-гагь Шагь-Буба халудин гъилевай кьилни хъуткьунарзавай. Амма я кІвачеривай, я кьиливай вичиз са чарани ийиз тежедайди чир хьайила, са файдани авачирди акурла, ам мад вичин вай-гьалдиз муьтІуьгъ хъжезвай. Заз адан вилерай аквазвай хьи, адаз ханвай луварини, кьилелни бедендал алай хирерини кутІуннавай кІвачери гузвай тІарвилелай гзаф тІарвал адан рикІиз къе лекьрез вич ихьтин ажуз, вичивай вичиз са чарани техжезмай гьалдиз атуни гузвай. Адан вилерин деринрай, гьиссзавай тІалдинни пашманвилин хашлавдилай анихъай, адан такабурлувал ва адаз кьуд пад, чун, зунни Шагь-Буба халу, – Хелеф халуни, Тенфе бадени адан рикІелай фенвач жеди, – дакІан тирвилин лишанар аквазвай. Адан рикІе мад гьихьтин гьиссер, ниятар авайтІа кьатІуз хьун четин тир... «Эгер ацІай квар гваз Халиса пакамахъ гьалтнайтІа, и къенин мусибат тахьун мумкин тир...» – фикирнай за.

Амма Цавдаран мусибат са гьа и хьайидалди акьалтІначир...

Шагь-Буба халудин гьаятдал татай кас хьанач. Абур са кІвач айвандин кьилин гъварцик квай херекдал кутІуннавай Цавдараз килигиз къвезвай.

– Валлагь, вун зурба я, Шагь-Буба. Чаз садрани лекь кьуна акурди туш.

– Ам за кьурди туш, – жаваб гана Шагь-Буба халуди. – Хелефан кар я.

– Хелефа кьуна?! – шаклу хьанвай жемят. – Жери кар туш!

– Зи чІалахъ туштІа, Къудратавай хабар яхъ.

– Эхь, гьакІ я, – тестикьарна за.

– АкІ хьайила, Хелеф Игитвилин тІвар гуниз лайихлу я.

– Адаз вичиз Ленинан орден кIанзава, – хъуьрена Шагь-Буба халу.

– Валлагь, къабачи ятIани, скрумни я, – лагьана сада.

– Хелефавай кьаз жедайдакай лекь жедайди яни? – рахшанд хъувуна са масада.

Жемят хъуьренай.

– Далудихъай фена, чинеба ягъайди я ада, – лагьана за.

Амма зи гафар кваз кьурбур бажагьат хьанай, Хелеф халудин тIварцIи Цавдаран лекьвилин дережа агъузарнавай. Эгер ам Шагь-Буба халуди кьунвайтIа, язух Цавдар икI виляй аватдачир жеди.

За фикирнай: гьар са инсандин мурад чиливай къакъатна, кьве гъил кьве лув хьиз ахъайна, азаддиз цава лув гун я, амма и кар адалай алакьзавач, адаз и пай ганвач. Адалай анжах са гьихьтин ятIани вичи туькIуьрнавай алатрин куьмекдалди вичин мурад кьилиз акъудиз жезва. Идаз азаддиз лув гун я лугьуз жедани? Ваъ, аслудаказ лув гунуг я. Инсан вичи раснавай алатдилай аслу жезва; азадвал, винизвал, кьакьанвал гьиссайтIани, адан кьисмет алатдин гъиле ава, алат лагьайтIа буьркьуь я, адаз руьгь авач, адаз инсандин кьилел вуч атайтIани са къайгъуни авач. Гьавиляй инсандиз адакай къурхуни ава, гьавиляй адалай аслуни я... Лекь акI туш. Лекьрен лув гун – азаддиз лув гун я, гьинихъ кIан хьайитIани, гьикьван кIан хьайитIани. Ам вич вичин алатни, алат идара ийизвайдини я. Абурун кьведан зигьинни сад я, кьведан кьисметни сад я, абур сада сад хуьзни гьазур я... Гьавиляй инсанар лекьерал пехил я, гьавиляй абур Шагь-буба халудин гьаятдал Цавдаран магълубвилел хвешивал ийиз атанвайбур хьиз тир. Амма садани им гьихьтин магълубвал я, ам магълубвал яни-тушни лугьузвачир. Гьаятдал атай гьар сада Цавдарак хкуьрзавай, адакай рахшандарзавай, лашар эцязавай. Шагь-Буба халуди абуруз мийир-межер лугьузвайтIани, гъвечIидани, чIехидани гьа вичин гъиляй къведайвал

ийизвай. Абурун гьерекатар, кьиле алцум тавуна, фикир-фагьум тавуна, ийизвайбур хьиз тир.

Цавдар Цавдар яз амукьзавай. Ам гила михьиз вичел хтанвай, адаз вич аватнавай чка ва гьал чизвай. Ада вичик хкуьрайбуруз жедайвал жаваб хгузвай, ам абурал гадар жезвай, амма кІвач кІевиз кьунвай цІил куьруьвиляй ам са къвалахъди гадар жезвай ва адан ханвай лув, бижгъер-бижгъер хьанвай рехи пцІу хьиз, чилел экІя жезвай, ам лекьрен бедендиз, мефтІедиз, ивидиз муьтІуьгъ жезвачир. Цавдараз и кар чизвай. Ам, вичик хкуьрайди мад бесрай лугьузвайди хьиз, аста-аста, са къвалахъди кьулухъ хъфидай. Ам икІ кьулухъ чІугвазвайди кІвач кьунвай еб ваъ, ханвай луван тІал тир жеди. Амма инсанриз адан тІал аквазвачир. Абуруз Цавдаран вилер аквазвай, ана вуч аватІа кьатІузвачир. Инсанар лекьерин вилериз килигиз вердиш тушир.

Зун Шагь-Буба халуди маларин духтурдиз эвериз ракъурнай.

– Килигин адавай Цавдараз са чара ийиз жедатІа, – лагьанай ада. Амма маларин духтур атаначир.

– Шагь-Бубадихъ вичихъ са кар хьанвайтІа, зун къведай, лагь. Цавун гьайванрихъ галаз зи са алакъани авайди туш, – жаваб ганай маларин духтурди.

Къушарин духтурар авайди яни-тушни заз чидачир. Са гьина ятІани авайтІани, чи хуьре авачирди заз тайин тир. Зи рикІел Назим духтур атана. Зун гьадан кІвалин гьаятдал фена. Гена ам атана. Ада Цавдараз са чарани авуначиртІани, духтурдикай адаз чІехи хийир хьана.

– Ина хьанвай са затІни авач, – лагьана ада, – Ам лекь я! Ам ви жунгав хьиз сагълам я. Лув вич вичелай кхкІудайди я. Анжах хъсан тІуьн це. Им Назим духтурдин адетдин диагноз ва рецепт тир. Амма Цавдараз хийир гъайиди духтурдин маса гафар тир:
– Куьне адак ктадмир, адаз секинвал це, – лагьана ада кІватІ хьанвайбуруз. Куьн адан вилера авай такабурлувилиз килиг, куьн адан суйдиз килиг! Лув хан-

ватIани, адан лекьвал ханвач! Гьа и кардиз хьайитIани са кIус гьуьрмет ая.

Духтурдин гафари инсанрин рикIер чкадал хканай. Гила абуру Цавдараз фан кIусар, къуьл, бицIи аялри гьатта къенфетарни вегьиз хьана. Амма ихьтин жумартвилини Цавдаран намусдик хкуьрзавай. Ада незвачир. Ам икI са кIвач кутIуннаваз, азадвиликай магьрум яз, нез вердиш тушир. Садлагьана жумарт хьанвай инсанрикай садан рикIелни адаз азадвал гун алачир. Инсанар чпин тIебии хесетдиз муьтIуьгъ тир, яни азадвиликай магьрумнвай чан алай гьар са затIуниз (гьатта инсанризни) инсанар сифтедай чап-чап, гьатта хвешивални кваз килигда, адак хкуьрда, рахшандарда, «ухайш» лугьуда, ахпа и азадсузвилихъ галаз вердиш жеда ва магьрумнавайдан гьатта язухни чIугвада. Цавдарахъ галазни инсанар гьакI хьанвай. Гила абуру Цавдаран язух чIугвазвай, адаз ийизвай гьуьрметарни язухдай ийизвайбур тир. И кар анжах Цавдара вичи гьиссзавай жеди, икI вичин язух чIугунини лекьрен намусдик хкуьрзавай, гьавиляй ада вичиз гузвай паяр ненни ийизвачир...

Кьве йикъалай Цавдаран патав, магьледин аялрилай гъейри, хкведай касни хьаначир. Адаз азадвал хгун рикIел алайди анжах са Шагь-Буба халу тир.

– Заз аквазва, Цавдар, вуна незвач, – рахадай ам лекьрехъ галаз. – Заз чизва ви рикIиз вуч кIанзаватIа... Ви вил таза якIухъ гала... Къайгъу туш гьамни ваз гьатда... Са тIимил эх хъия... Зи гъиляйни недачни?..Зун ви куьгьне дуст я, хванахва я...

Шагь-Буба халудихъ лекьрен рикI аквадай хьтин руьгь авай. Амма адан вичин рикIе гьихьтин дердергъамар, кьилиз тефей хиялар-мурадар авайтIа аквадай кас авачир... Анжах зи чIехи бубани баде хкатайла.... Зунни гьабурухъ галаз... Адан мурадар кьилиз акъудиз жедай тек са кас авай. Амни Урусатдин яргъал са шегьерда авай адан авай-авачир са хва Севзихан тир. Шагь-Буба халу хуьруьз хтунни гьа Севзиханахъ галаз алакъалу тир. Адаз вичин хва тамамдиз,

хзанни галаз, хуьруьз хтана, чIехи бубайрин юрдара яшамиш хьана кIанзавай, тухум хайи чилел давамарна кIанзавай.

Севзихан, вичи вичиз, дидедизни бубадиз хабар авачиз хзан кутурдалай кьулухъ, анжах садра – диде кьейила – хтанай, Анжах са вич. Хзан галачиз. Мад ада вичин кьил къалур хъувуначир... Гьар гатуз хуьруьз шегьеррай хуьруьнвиярни абурун бицIи аялар хкведайла, Шагь-Буба халудин вилни рекьел жедай, ам вичин садрани такур хтулриз гудай муьгьуьббат гьиниздатIа течиз амукьдай. Ада хвани хтулар хкведа лагьана къачунвай са челег чехир хуьзни са шумуд йис тир...

Кьве йикъалай, зун мектебдай хтайла, Шагь-Буба халу чи кIваляй экъечIзавай. Ада чIехи бубадихъни бадедихъ галаз са гьихьтин ятIани меслятар авунвайди аквазвай, вучиз лагьайтIа абурун чинра сад хьтин фикирлувал-къайгъу авай, гьамиша жедай хьтин къуни-къуншивилин къенивални шадвал авачир, абурун чинар – иллаки бадединни чIехи бубадин – пашманвиливни кегькирвилив, ийир-тийир хьанвайвилин хъендив ацIанвай.

– Ни кIантIани вуч кIантIани лугьуй, за жува кьетIнавайвал ийида! – лагьана Шагь-Буба халуди. – Заз маса рехъ амач!

Баде тIуб сивив гутуна амай.

– Ви хирен устIар вун я, – лагьана чIехи бубади. – Жуваз чидайвал ая. Инсанар дуьз гъавурда акьада.

– Ай, кьегьал хва! Вун вахтунда хтана, – чин ачух хьана Шагь-Буба халудин, зун акурла. – Къала акъуд чарни къелем.

Зун, гъавурда акьан тийиз, чIехи бубадиз килигна. ЧIехи бубади кьил эляна, яни: жуваз лагьайвал ая. За чарни къелем акъудна.

– Кхьихь, урус чIалал гьикI жедатIа: «Шагь-Буба кьена. Пака кучудда. Камал».

Зун пагь атIана бадедиз килигна.

– Кхьихь, чан бала. Кхьихь, Шагь-Бубадиз чIехи бубадин тIварцIелай гьа ихьтин тел ягъиз кIанзава.

Севзихан хтун патал... Я Аллагь, – дуьа авуна бадеди, – инсанрин вилик беябур жедайвал тахьурай.

За кхьена.

Шагь-Буба халуди зи гъиляй чар къахчуна:

– Гила килигин ам хкведачтIа! Ахпа зун адахъ галаз рахада! – Шагь-Буба халудин гьерекатар кьетIибур хьанвай. – Фена ракъурда!

Ам почтадиз фена.

Нянрихъ хьиз за, айвандин кьиле ацукьна, ЧIехи вацIукай шиир кхьена.

Ахпа заз акуна: чи къуншияр тир чIехи кьве гадади Шагь-Буба халудин гьаятдал кьве чIулав гьер хкана. Абур Шагь-Буба халуди, гадаяр яйлахдиз ракъурна хкиз тунвайбур тир. «Вичин тазиядиз гьазурвилер аквазва», – фикирна за, рикIяй хъуьрез. Заз акI тир хьи, ам вични рикIяй хъуьрезвай хьиз.

Шиир кIарасдин чамаданда эцигна, зун Цавдаран патав фена. Адан патав мад хкведай кас амачир. Ам виридан рикIелай фенвай. Ада вичиз ганвай са затIни тIуьнвачир. Шагь-Буба халуди адаз ядни, са къапуна цана, эцигнавай. Хъванвайни-хъванвачирни лугьуз хьун четин тир, заз акунвачир.

– Неъ, я кьей хва, тахъайтIа вун штIум жеда, рекьида, – лагьана за, адаз мад фан кIусар вегьена. – И гьерерикайни вал кIус-тике гьалт тавуна жеч.

Цавдара зун гьич саймишни ийизвачир. Адаз чизвай: вичин ва вич икI кIурарик вегьенвайбурун арада еке дагьар ава, адаз зунни гьахьтинбурукай сад яз аквазвай. И кьве патан арада, – фикирзавай жеди лекьре, – садрани баришугъвал, рафтарвал хьун мумкин туш. Амма зи фикирдай акI тушир. Я Шагь-Буба халудиз, я заз, я маса садазни (Хелеф халудикай завай лугьуз жедач) Цавдараз душманвал ийиз кIанзавач. Виридан мурад сад я: адан ханвай лув фад ккIун хъувун, дири хъхъун. Ахпа ам Шагь-Буба халуди цавуз ахъай хъийида. Ада гьакI ийида лагьана гаф ганва. Гьайиф хьи, Цавдар гъавурда акьазвачир. Я заз адан чIални чидачир. ЧидайтIа зун адав раха-

дай, чи мурад вучтинди ятIа лугьудай, адан вичин рикIни, чи рикIни секин жедай. Адан вилерай завай анжах кIелиз жезвайди са кар тир: «Куьне зи намусда эцяна! Куьне зи такабурлувилик хкуьрна! Куьне зи лув хана! Амма зи лекьвилин тIебят, зи руьгь квевай хаз жедач!»

Шагь-Буба халуди Цавдаран вилерай вуч кIелнайтIа заз чидач. Амма ада залайни дериндиз, дуьздиз кIелдайди заз чизвай. Амма исятда Шагь-Буба халудиз лекьрен къайгъу чIугвадай вахт авачир. Адан къайгъуяр масадбур хьанвай ва чебни гзаф къалин тир...

Пакадин юкъуз нисинилай кьулухъ Шагь-Буба халудин гьаятдиз адан эр-умуд квай, адан хатур авай, гьуьрметлу инсанар кIватI жез эгечIна. Вирини – кьилерал бухари ва женгери бармакар алукIна, хурал везнеяр алай чергес-чухваяр алаз, юкьвара чIуларикай хенжеларни куьрсарна, дамахарнавайбур! Адетдин йикъара абур бачIах бармакар алайбур тир. Къе адетдин югъ туширди аквазвай. Анжах хуьруьн советдин чIехидални, мектебдин директордални, колхоздин седридал, гьамиша хьиз, костюмарни шляпаяр алай, гарданрани кашуяр, яни галстукар авай.

Макьамар ядай устIарарни атана: кьве зуьрнечини далдамчи. Абурув кьве зуьрнедилайни далдамдилай гъейри, кфилни балабан гвай, вучиз лагьайтIа атанвайбур магьир устIарар тир ва абуруз и алатарни ягъиз чидай, абуруз межлисда чпивай жуьреба-жуьре алатрай авазар ягъиз тадайдавни абур вердиш тир. Чпиз ягъ лагьай макьам ягъ тавун межлис къайи авур мисал жедай. Кьавалри-устIарри межлис къайи авун гунагь карни яз гьисабдай.

Чи къуншидаллай дишегьлийри Шагь-Буба халудин багъда чIехи суфра ачухзавай. Къацу векьел. Шагь-Буба халудин кIваляйни, чи кIваляйни, Халисадинбурун кIваляйни хъуьцуьганар гъиз элкъвезэлкъвез суфрадихъ эцигзавай, мугьманриз ацукьдай чкаяр туькIуьрзавай.

Зи бадеди маса къари-бадейрихъ галаз чи хьрак и мярекат патал фар чразвай. Шагь-Буба халудин гьятдин са къерехда кьве дишегьлиди сачун фар ийизвай. Сач къванер эцигна туькIуьрнавай къул хьтиндал эцигнавай. И къул яйлахда нехирбанрин кIвалин цлахъ галай хьтинди тир. Хьра, сачук цIай хуьн патал кудай купI-гилиг, кIарас-тахта са пай къуншийри чпи гъизвай, Шагь-Буба халудиз абур авачир.

Накь Парсар тIулан яйлахдай хкай гьерерикай сад тукIунвай.

Дагъдай хпер хкай кьве жегьилди шишер гьазурзавай, са итимди шурва ийизвай – сач эцигнавай хьтин маса къулал еке къажгъандай бугъар акъатзавай, итимди кепкирни гъиле къуна, ргазвай якIалай каф къачузвай. Вилерилай накъвар физ, чичIекар аладарзавайди, як нажахдив кукIварзавайди, ада авур кIусар кантIунив куьлуь хъийизвайди – вири кардик квай, вири кIубан тир ва гьар сада вичи жавабдар ва чIехи мярекат патал кIвалазавайди гьиссзавай. Аш гьазурзавайбуруни дуьгуь михьзавай, са ни ятIани метелжем гьазурна кIанда лугьуз тади кутазвай, Халисади ва мад кьве руша таза вергер атIана хканвай, абурукай са хара афарар жеда... Зун гагь идаз, гагь адаз – яни межлисдиз атана агакьнавачирбуруз – эвер хъийиз ката-галтугда авай. Сада заз къулак кутадай кIарасар гъваш лугьузвай, сада атIузвай якIун пад яхъ лугьузвай, сада картуфар аладар лугьузвай, сада кIвачера гьатмир са къерех хьана акъваз лугьузвай...

Зи чIехи буба тамадавал ийиз гьазур хьанвай. Ада тамадавилин кьилин лишан тир карчни гъиле кьуна кIвалахзавайбурук руьгь кутазвай, меслятар гузвай.

Адав гвай карч чи кIвале лап чIехи бубайрилай аламай имарат тир. Адал вири хуьре «тамададин карч» лагьана тIвар акьалтнавай. Садбуру адаз Камалан карчни лугьудай. Хуьре махъер-межлис ва я са маса шадлух хьайила, и карч тухудай – тамадади кьун патал. ЧIехи бубади тамадавал анжах вичин эр квай ксарин, талукь миресрин, мукьва-кьилийрин мехъер-

рин межлисрал ийидай. Амма карч кIанз атай садазни ваъ лугьудачир. Крчунихъ берекат гала, адал атабубайрин незуьр ала лугьудай, гьавиляй ам садбурув вугуз, муькуьбурув вугун тавуна жезвачир, ам вири жемятдин хийир патал къуллугъда авай карч тир... Са мус ятIани лап фад, белки, са агъзур йис инлай вилик бан-бубайри ягъай дагъдин кьунран крчуникай гьа ихьтин берекатлу ва хушбахтлу мярекатрин кьилин ярж хьанвай. Ам гимишдалди чIагурнавай, адал са гьихьтин ятIани сирлу лишанар алай. Гзафбуру а лишанар къадим лезги гьарфар я лугьузвай. РикIивайни, садра чи кIвализ гьа и карч ава лагьана атай са алимди адаллай лезги гафар кIелни авунай.: «ИчIи ятIа ацIура, ацIанватIа ичIи ая». И гафарни хуьруьн гъвечIи-чIехидаз мисал хьанвай. Исятдани межлисдик атанвайбуру чIехи бубадиз лугьузвай:

– Ви гъилевай ичIиди ацIур ая тIун, тахьайтIа ада фер гуда.

– АцIур акатайвал авуна виже къведач, гьадазни сабур герек я. Куьне куь сабурдай фер акъудмир, – лугьузвай чIехи бубади. – И Шагь-Буба вутI хьанва?

Шагь-Буба халу гьинаватIа садазни чизвачир. Гьар сад вичин карди желбнаваз, абуруз межлисдин тахсиркар гьинихъ алатнатIани акунвачир.

Мугьманар къвезмай. Атай-атайда, чпелай вилик атайбуру хьиз, хабар кьазвай:

– Ина вуч хьанвайди я? Им вуч мярекат я, садазни хабар авачиз икI садлагьана къурмишзавайди? Вуч кар къейдзавайди я?

Жавабни вирибуруз зи чIехи бубадивай кIанзавай.

– Куь гьаятдал эвериз атайда квез вуч лагьана? – хабар кьадай абурувай чIехи бубади.

– Чаз ша лагьайди Къудрат я, ви хтул, – жаваб гудай абуру. – «Дамахарна, чуру-спел яна, цIийи пек партал алукIна, Шагь-Буба халудин кIвализ ша, ана чуьхуьдай кIвалахар ава» лагьана.

– АкI ятIа гьа чуьхуьнар эгечIдалди эх хъия, ахпа квез чир жеда вуч чуьхуьзвайди ятIа, – хълагьдай чIехи бубади.

Багъда анжах пIинид тарари са жизви цуьк ахъайнавай. Амайбурун тIурар – ичеринни чуьхверрин – анжах ахъа жез эгечIзавай. Дагъдай килигайла, ЧIехи вацI физвай пата, агъада, авай хуьрерин багълара тарари гурлудаказ цуьк ахъайнавайди заз акунвай. Чи хуьр абурулай вине авай, гъакI хьайила, чи хуьруьв гатфарин таъсир яваш-яваш агакьзавай. ЯтIани таза векьеринни сифтегьан цуькверин атирди вичин кар аквазвач лугьун таб тир. Алахьай рагъ аваз, алцифнавай гьавадиз хъчир хьанвай атир гьатта тагъзавай чичIекрин ниэдайни кваз чир жезвай.

– ЭкъечIзава! Жагъун хъувуна Шагь-Буба! – лагъана гадайрикай сада.

Шагь-Буба халу вичин недай-хъвадайди хуьдай кIваляй экъечIзавай.

Ада вилик кваз зурба са челег алабарзавай. Аквар гьалда, ада вичин челег хъсандиз чуьнуьхнавай ва гьавиляй ам геждали гьинаватIа чирни жезвачир.

– Гьавадавай атиррикай са атир кимизвай, гила гьамни чав агакьда! – лагьана чIехи бубади.

– Им къе вири хъваз вугун ви хиве ава! – лагьана Шагь-Буба халуди чIехи бубадиз.

– Башуьсте! – лагьана чIехи бубади.

Шагь-Буба халу кIубан тир. Адан чина рагъ авай. Адан вилера хъвер авай. Им атIа тел ягъай Шагь-Буба халу тушир. Бухари бармакни, галифе шалварни, хромдин хахуларни алаз юкьва чIулуник къакъара авай хенжелни кваз ам заз сад лагьай сеферда аквазвай. Ам жегьил хъхьанвай, гуя адан рикIевай кьван мурадар вири кьилиз акъатнавай.

– Яда, я Шагь-Буба, ина вуч хьанвайди я? Вуч мярекат я? Себеб вуч я кIватI хьунин? – сад-садалай алатиз хабарар кьазвай атанвайбуру, иллаки шляпаяр алайбуру.

– Къе зун хайи югъ я! – чинеба вил акьална Шагь-Буба халуди зи чIехи бубадиз.

– ГьакI лагь ман, залумдин хва! ТахьайтIа, «дамахарна ша, чекмейриз мазь яна ша» лугьуз, инсанрин кьил элкъуьрнавай... Мубарак хьуй!

– Садрани къейд тийидай хайи югъ къе къейдун ви рикIел гьикI акьалтайди я? – алатзавачир адалай суалар гунал рикI алайбур.

– Къе Севзиханни хкведа, – гила Шагь-Буба халуди абуруз таквадайвал вил заз кIанчI авуна. – Тайни вердишарун жезва, халудал кьил чIугунни,

– АкI ятIа хъсан я. Мубаракрай! Рекьеллай вилер тух хьурай! – рази хьанай суалчияр.

Зи рикIиз садлагьана кичIевал янай. Заз Севзихан техкъведай хьиз авай. «Ам хкведайвал ая, чIехи дагъ!» – рикIяй дуьа авуна за Шалбуз дагъдиз. Амма Шагь-Буба халу хва хтунихъ агъанвай, адаз ихьтин инанмишвал гьинай атанвайда тиртIа лугьуз хьун четин тир.

– Сятдин цIикьведаз самолет Магьачкъалада ацукьнаватIа, такси кьуна хтун хьайитIа, ам сятдин кьудаз гьа инал жеда, – лагьана Шагь-Буба халуди. Ада вири гьисабар кьунвай.

– Хъша лагьанвайди яни? – генани суалар кими жезвачир.

– Эхь, тел янавайди я...

ЧIехи бубади, гъилевай карч юзуриз, кIватI хьанвайбурун суалрикай къунши хуьз алахъзава:

– Бес я кьуру рахунар! Сятдин кьудар жезва! ЭкъечI вири багъдиз! Гадаяр! – эверна ада тIапахъанар яз тайинарнавай гадайриз, – и челег суфрадин кьилиз алабара, эгер квез анай затI-матI гьалтна кIанзаватIа.

– Чна ам гъилерал-тупIарал кьуна тухучни! – гадайри буйругъ цавун кьиле тамамарна.

– УстIарар! – чIехи буба кьавалрихъ элкъвена: – Ягъа садра «Хеб цIаракай»! – им тамадади межлис ачухна лагьай чIал тир.

УстIарри аваздалди вири цавар къачуна. Макьамдии вири мугьманар суьгьуьрда тунвай. Гьар сад вич алай чкадал аламай, абур макьамдин сесери яргъариз тухванвай. Абуруз гьар садаз и макьамдин тарих чизвай: мумкин я, абуру гьар сада и аваздихъ ала-

къалу вакъиаяр вичин руьгьда гьатнавайвал рикIел хкизвай, амма вирида адаз баян сад хьиз гузвай...

Дагъда хипер хуьзвай са жегьил лезги чубанди и аваз вичин цIийи сусаз бахшна туькIуьрайди тир. Макьам акьван ширин ва назик тир хьи, гьатта хперизни кваз ам хуш хьанвай: дагъдин къацу этегра чкIанвай суьруь, и аваздин ван галукьайла, хтана чубандин патав кIватI хъжедай. И аваз лапагар патал суьруь санал кIватI хъхьунин, ахгатунин лишан-хьанвай. Адан гъар са сес кьакьан михьи гьиссдив – хайи дагълар ва хайи кIвале къулан цIай хуьзвай вафалу дишегьли кIан хьунин ва вичихъ часпарар авачир ашкъидин гьиссдив ацIанвай, Гьар сеферда и аваздин ван дагъдин гарари чубандин адахли авай хуьр галайвал гъайила, адан ярдин рикI секин жедай, адаз чир жедай хьи, кIаниди сагъ-саламат я. Ада вичин чубан яр кIвализ хкведай йикъар гьисабдай. Ам инанмиш тир хьи, зулухъди дагъларин яйлахрай арандин къишлахрал хъфирла, жаван гъуьл кIвализ кьакьан суварин атирар, кукIушрин живеринни, муркIаринни булахрин гьамга-михьивал, лекьерин вафалувал ва такабурлувал, яр акунихъ къаних хьанвай бедендин ялавлувал, ва неинки вири и дереярни яйлахар, гьакIни сагъ са дуьнья, и кьил а кьил авачир алемни ацIуриз жедай хьтин экуь муьгьуьббат гваз хкведа. Амма гьелелиг и гьиссер – тIебиатдин, хайи накьварин, ерийрин, уьруьшрин, къурухрин и пак савкьатар – кIани дишегьлидал чубанди суьгьуьрлу авазда аваз агакьарзавай.

Амма садра лезги чилерин мидяяр атана, абуруз чубанри хуьзвай суьруь чпин чилер галайвал гьализ кIан хьана. Чубанди вичин макьам яна. Хпер суьгьуьрда тунвайбур хьиз элкъвена чпин чубандин патав хтана кIватI хьана. И кардин сир макьамда авайди кьатIай чапхунчийри чубандин тупIар атIана ва суьруь часпардин гирведихъ гьална. Абурун гуьгъуьна чубанди иви физвай тупIарин кьатIаралди кфил яна, вичин вафалу аваздин ван акъудна. Амма макьам гьамиша хьиз цIалцIамдиз, гуьзелдиз авахьза-

вачир, макьамдални хирер хьанвай. Хпериз и макьам масад хьиз авай абуруз адакай чпиз чидай макьамдин ухшар лап тIимил къвезвай ва абур кIанзни-тIакIанз чеб хурук кутунвайбуруз муьтIуьгъ хьуниз мажбур жезвай. Чубандин кьилел атанвай мусибатдикай аян анжах жегьил сусаз хьанай. Ада макьам дегиш хьанвайди, гуьнгуьнай акъатнавайди ва вичин адахлидиз куьмек герекзавайди гьасятда чир хьана. Ада фена хуьруьн итимриз хабар гана. Яйлах галай патахъ балкIанраллаз яракьламиш хьанвай мияхрин са десте фена. Абуру душманар тергна, хпер яйлахдиз хкана.

Чубанди, хирер сагъ хъхьайла, тупIарин кьатIаралди макьам эвелдай хьиз ягъиз жедайвал вич вердишарна. Ван хьайибуру ада гьа эвеландалайни устаддаказ язава лугъудай. И дуьшуьшдикай хабар вири Лезгистандиз чкIана. Халкьди макьамдиз «Хеб цIаракай» лагьана тIвар гана. Лезги чилераллай кьван вири кьавалар-устIарар патал адакай кьилин макьам хьана, адакай вири агуддай, хайи ерийриз хкидай лишан-ярж хьана. Ашукь хьанвайбуруз адакай чпин гьиссер ачухардай, абур кIанидав агакьардай къуват, ватандивай хьанвайбур патал ам хайи чилин ялни гуьзелвал къалурдай зурба такьат, ватанда чпин хайи мукар мягькемарзавайбур ва хуьзвайбур патал ам вири тупламишзавай, вири са рекьел гъизвай гьисс-дин чешме хьана.

Гьавиляй зи чIехи бубадиз и макьам хуш тир. Адахъ галаз рази тушир са касни хуьре авачир ва хьунни авуначир. «И макьамдин тIварцIе ажаиб са сир ава, – лугьудай чIехи бубади, – гьар са лезги хва синагъ авун ава. Макьамдин тIварцIе фикир кьиле кьван лугьун тавуна туни лезги рухваяр уьмуьрдин цIарарай хайи чилин сергьятрин гьи патахъ алгъидатIа, фидатIа килигзава, хайи чилин девлетар рухвайри гьи патахъ ийидатIа ахтармишзава, ватандин архавал авуна кIани гьар сад ягьдин гьуьндуьрдин цIарцIин гьи патаз элячIдатIа чирзава... – веревирдер ийидай чIехи бубади ва алава хъийидай: – Хеб цIа-

ракай – гьи патахъди? Чи патахъди! Чна чи чилин девлетар хвена кIанда, ам мадни баркаван ва авадан авуна кIанда! Чи рухваяр гьина, гьи яргъара, гьи чилерал хьайитIани, герек абурун крарай чи чилин ягь, чи халкьдин немусдин гьуьндуьрар акван, герек чи рикIе гьамиша «Хеб цIаракай» макьамди ван ийин, герек ам чи рикIелай садрани тефин!»

Къавалри илигна язавай. Кьве зуьрнедай. Сада макьамдин кьилин везин-хвал тухузвай, муькуьда зил кьазвай. Зуьрнейрай и макьам ягъуни адаз чIехи гурлувал гузвай, вучиз лагьайтIа зуьрнеяр чIехи межлисар патал, халкь гзаф авай мярекатар патал туькIуьрнавай алат я. Кфилдай и макьам ягъун – баябан чуьлдихъ-яйлахдихъ галаз кьада. Кфилдин сес ашукь хьанвай рикIин сес хьтинди я, ам язавай касдинни а макьам низ талукьарнавайди ятIа гьа касдин рикIерин гьиссер сад ийизвай, кьилдин муьгьуьббатдин кесерлувал авай алат я кфил. Гьавиляй «Хеб цIаракай» макьамди кфилдай муьгьуьббатдин авазди хьиз ван ийида, а макьам вичин бинедайни гьахьтин аваз яз, ашкъи-муьгьуьббатдин нагъма хьиз арадални атанвай. Балабандай и макьам ягъунихъ кьилдин манаметлеб ава. Кфилдай язавай и макьамдиз гъурбатра авайбуруз яб гуз кIан жеда, а чIавуз и макьам къураба хьанвай рухвайринни рушарин рикIин гьарайдиз, ватандихъ ийизвай ялвардиз элкъведа... Амма къе рахазвайбур зуьрнеяр тир. Абуру инал кIватI хьанвайбурун садвал, мукьвавал, сихвал къалурзавай. Макьамдикай инал кIватI хьанвайбурун гиг хьанвай.

Кьве зуьрнечидини, чеб ацIай-туькме ва аскIан итимар яз, хъуькъвера уф туна, вилерни акьална, акI рикIивай язавай хьи, абурун рикIел бажагьат чеб авай чка аламай, абуруз гьардаз вич дагъдин хурал хпер хуьзвай чубан хьиз авай жеди, я туш, вилер акьалнавай абуруз и чIун галай, умун ва юмшагь авазди кьуд патай инсанар са чкадиз кIватIзавайвал ва абурун чIарар цаз-цаз жезвайвал, рикIерик лувар акатзавайвал, яшайишдин бед къаришмадай ртIан-

вай ва юргъун хьанвай руьгьер гьикI алциф жезватIа аквазвай жеди ва икI акуни абуруз хуш гъизвай ва абурув вилер ахъайиз тазвачир жеди. Абурукай анжах са далдамчи уях тир. Ада, кIарар далдамдал гьалчиз, хуьруьнвийриз кьил элязавай, кьуд пата вил экьуьрзавай, макьамдикай кеф хкудиз ара-ара кьил галтадзавай. Амма гъилери анжах макьамдиз муьтIуьгъ яз кьилди кIвалахзавай, абуруз чпин иесиди куьз вил вегьизва, куькай фикирзава са къайгъуни тушир. Далдамчиди Шагь-Буба халудин мярекатдик атанвайбурун чинра сад садаз истеклу хьунин, мукьва хьунин лишанрикай кфет хкудзавай, абур икI руьгьдалди жумарт авунин себебкаррикай сад вич хьунин такабурлувал гьиссзавай. Адаз аквазвай хьи, садазни фена гьазур суфрадихъ ацукьиз кIанзавачир, виридан вилери макьам давам хьун тIалабзавай. Адав гвай далдамдин тIарам, амма кьелечI ва мягькем, кIарар акьадай кьван лацу хьанвай хамуна, вични са виш йис инлай вилик тукIур цIегьрен хамуна, макьамдив кьадайвал акьазвай къекъвей кьилер галай кIараррни, налугьуди, далдамчиди гьалчзавайбур тушир, гуя абур аваздин суьгьуьрди хамуна жизви эцягъиз кьулухъ хъийизвай...Са гафуналди, и макьам вири кьуд пад чIехи муьгьуьббатдив, хайи кIвал, хайи чил ва и чилеллай кьван вири чан алай-алачир затIар аннамишунив ва кIан хьунив ацIанвай; адаз яб гайи гьар садан рикIел уьмуьрдин шад ва пашман декьикьаяр, йикъар, йисар хквезвай, абурун вилерикай чпин гьеле кьепIерамай куьрпейрин ва фадлай хуьруьн сурара ферикъат хьанвай багъри ксарин къаматар карагзавай; и макьамди инсанриз лугьузвай: кьепIинилай сурал кьван гьар садаз са тайин мензил ганва, ам акьван яргъи, еке туш, амма ана, куь рикIиз кIан хьайитIа, ахьтин чIехи крар, хъсанвилер ийиз жеда хьи, абуру ви тIвар, ви руьгьдин давам хьун, и макьам хьиз, несилрай несилриз, асиррай асирриз тухуда, абуру ви килфетрин, ви халкьдин, ви чилин садвилизни сагъламвилиз къуват гуда...

Шагь-Буба халудин мугьманрини кисна яб гузвай ва абур маниди чпиз вуч лугьузватIа гъавурда акьазвай. Абур, сад садан вилериз килигиз, сивел мили хъвер гъиз, кьил галтадиз авай, садбуру чпи чеб къужахмишзавай. Абуру вирида са фикирзавай, абур авазди вири са дережадиз акъуднавай ва абуру садасадаз килигиз кьил галтадуни абуру чпин садвал аннамишнавайдакай лугьузвай.

И баркаван, берекатлу макьамди инсанар акьван деринриз, чпин хсуси хиялрин яцIаз тухванвай хьи, абурукай садазни Шагь-Буба халудин кIвалин патав хтана акъвазнавай такси ва анай эвичIна и межлисдиз килигиз къах хьана акъвазнавай Севзиханни таксист акуначир.

– Севзихан халу хтанва! Муштулух! Муштулух зиди я! – гьарайнай магьледин гъвечIи гадайрикай сада.

ЧIехи бубади далдамчидин гъилевай кIарарал гъил гьалчна. Далдамдин ван атIана уях хъхьай зуьрнечийрини макьам акъвазарна.

Севзихан гьаятдиз гьахьнавачир. Ам чина кIелиз жедай хьтин са лишанни авачиз килигиз акъвазнавай. Садра таксистдин чиниз тамашна, ам мад вичин эвелан къайдадиз хтана.

Шагь-Буба халуди вичин вилер зи чIехи бубадин вилера атIумарна. Абура минет авай: къутармиша, и гьалдай акъуд!

– Къала, гада, ацIура! – лагьана чIехи бубади тIапIахъандив карч вугана. Карч ацIурна хкайла, чIехи буба, эрчIи гъиле карч, чапла гъилив Шагь-Буба халу къуьнелай кьуна, ам вичив агудна, хтанвайбурун вилик экъечIна. Ада садлагьана абур тагькимарна:

– Зун тамада я. За гаф таганмаз ина рахадай ихтияр садазни авач. И къанун яргъай хтанвай мугьманризни талукь я, амма абуруз ийидай гьуьрмет са шумуд къат къалин жеда.

Хтанвайбуруз къалин гьуьрметар кIан хьана жеди: абуру са гафни лагьанач.

ЧIехи бубадин амалдарвал за гьасятда кьатIана. Ада, тамададин гьукумдикай менфят къачуна, хтанвайбурун, эвелни-эвел Севзиханан сив агалзавай, адан мягьтелвални ва вич гьи чкадал аватнавайди ятIа кьил акъат тавунин къизгъин гьал умунарзавай, Шагь-Буба халудин «кьейи югъ» «хайи йикъаз» элкъуьрзавай. Авайвал лагьайтIа, «къейи югъ», накь тел ягъайла, хьана алатнавай, къенинди гьа пакамлай хайи югъ тир. Вучиз лагьайтIа Шагь-Буба халу садлагьана жегьил хъхьана аквазвай, ам хъуьрезвай. Сиве авай кьери хьанвай сарар аквадайвал ам хъуьрез заз акурди тушир... Ада хва къужахламишна. АкI тир хьи, Шагь-Буба халудиз квахьай са пак затI жагъун хъувунвай, адан вилерал накъвари цIарцIар гузвай. Хцин вилер заз акуначир, амма ада къужахламишзавай жуьре рикIивай тушир хьтинди, гъуьргъуьди хьтинди тир.

– Ваз чи чIал чидайди яни, хтул? – хабар кьуна чIехи бубади таксистдивай, ам маса миллетдикай ятIа лагьана фикир аваз.

– Эхь, – жаваб гана таксистди дамах гваз.

– Гена хъсан, – лагьана чIехи бубади. – Патанбуруз, белки, сад-кьве кьезилвал аквадай жеди тамададин хурукай. Вун жуванди я. КIевиз акъваз.

Севзихан гьеле авагънавачир.

– Гьуьрметлу Севзихан, Шагь-Бубадин хва! – гьукумдарвилин тав квай ванцелди рахана тамада. – Жуван дах хайи юкъуз адан тIварцIел хуьруьз хтай ваз хвашгелди! Вун хтурай – рагъ хтурай, чан хва! Ма хъухъ! – чIехи бубади карч мугьмандив вугана.

Севзиханаз са вуч ятIани лугьуз кIанзавай, амма чIехи бубади вичин сивел тIуб эцигна, ахпа лагьана:

– Им гьеле тост туш. Им хтай яргъал рекьерин руг рекьинин хъунухъ я, рекьерин юргъунвал алудун я! Тостар ваз хгузмайди я.

КIватI хьанвайбурун гьарай-эвердик, «Килигин кван хъваз алакьдатIа», «къалура кван вун дагъларин итим ятIа», «акван хъваз алакьдатIа» гафарик

кваз Севзихана карч ичIи авуна. Акваз-акваз адан чиниз ранг хтана, ам ачух хьана.

ТIапIахъанди адав шиш вугана.

Тамадади карч къахчуна, ам ацIур хъия лагьана ишара авуна. Ишара кьилиз акъудна.

– Вунни хвашгелди, чаз багьа мугьман хкай чархачи-чархарчи! – лагьана чIехи бубади таксистдиз. – Куьн гена вахтунда ахгакьна. Ма хъухъ, гила ви нубат я.

Таксистди карч гъиле кьуна, адаз са шумудра вил яна, лагьана:

– За хайи югъ мубаракзава. Къуй ихьтин йикъар гзаф хьурай. Куь виридалайни пашман югъ гьа ихьтинди хьурай. Амма за хъвадач. Рулдихъ гала. Хъфена кIанзавайди я.

Вири кис хьана. И кисвили таксист ийир-тийир авунвай. Ам гагь Севзиханаз, гагь Шагь-Буба халудиз, гагьни тамададиз килигзавай.

– Яда, вазни гьа са гафар тикрар хъийидани? Им тост туш! Рекъерин руг кьин я! Тост ахпа я!

– Зун рулдихъ гала... Хъфена кIанзава...

– Эгер чи хуьруьз, чи межлисдал вун атанватIа, вун чи мугьман я. Вун гила чи ихтиярда ава. Чавай вун ичIи машин гваз текдиз ахъайиз хъжедач. Вичихъ машин авачир са лезгини нисинлай кьулухъ, вични няниз мукьва жезвай береда, рекьиз экъечIдач. Пака чна ваз хъфидай ихтияр гузва. Ваз машин ацIурдай ксарни жеда, рехъни экуьди жеда. Нянин хийирдилай пакаман шийир хъсан я, – лагьана тамадади. – АцIай карч гъиле кьуна, тахъвана кьулухъ элкъуьр хъувун – им таксистди вичин пассажир ада лагьай чкадиз тухвана, анал авуд тавуна, элкъвена гьа акьахай чкадал хкай гьисаб я... Яллагь! ТIапI ая!

Таксистди, аквар гьалда, гьа и гафар вилив хуьзвай. Ада карч сивел эцигна, туьтуьхдин кIараб агъузвиниз жез, кьуртI-кьуртI ийиз, карч ичIи авуна.

– Гила рулдихъ ацукьайтIа, ви таксидикай самолет жеда, – зарафатна са ни ятIани.

– Рулдихъ ацукь тавуртIани, самолет закай жувакай жезвай хьтинди я, – хъуьрена таксист, вичив вугай шишинилай кIус алудиз.

– Гила вунни, чан хва, чи межлисдин итим я, – лагьана чIехи бубади таксистдиз. Ахпа ам тIапIахъанрихъ элкъвена: – Къала, гьинва чIулав гьер? Гъваш, тукIукI мугьманрин вилик!

Кьил Кьибледихъ, Кябе галай патахъ, элкъуьрна, са къвалахъди ярхарнавай гьерен кIвачер зани са тIапIахъанди кьунай. Ам Шагь-Буба халуди вичи тукIунай. Гьерен кIвачни за кьуна кIан хьайиди Шагь-Буба халу тир. «Итимдиз ивидихъай кичIе хьана кIандач», – лугьудай ада заз. Заз лапагар, малар тукIвадай дуьшуьшар гзаф акунвай, ятIани заз садрани абурун вилериз килигиз кIандачир. Заз чидай: абура са куьнинни гъавурда такьунни, кичIевални, лал минет, чеб ахъа хъия лугьузвай минет жедай. ТуьтIуьхдилай хци кантI гуьцIайвалди, гьерен кIвачер хъуткьун хьанай, за мад сеферда, зун чпиз килигначиртIани, адан вилера вуч аватIа гьадакай фикирна. Адан атIанвай кIалхандай гьикI йигиндиз ивидихъ галаз уьмуьр квахьзавайтIа заз ван жезвай. Гьерен кIвачерин хъуткьурунар зайиф жердавай зи гъилерини юргъунвал гьиссзавай, налугьуди гьабурайни иви авахьнавай. Гьере мад сеферда эхиримжи къуватар кIватI хъувуна, зи гъилевай кьулухъ са кIвач кьуткьунар хъувуна, ахпа садлагьана адан юзун яваш хъхьана – им Шагь-Буба халуди гьерен мефтIеда кантIунин кIвенкI эцяна ва гьайвандин чан михьиз хкуд хъувуна лагьай чIал тир. Ахпа кIарабар хазвай ван акъатна. Ида гьерен гардан кьамукъай метIе акIурна, кьилни кьулан тар галкIурзавай кIарабар жалгъайрай акъудуникай лугьузвай. КIвач гъиляй ахъайна, зун са патахъ фена. Заз ивидихъай кичIедачир. Заз чидай: исятда гьерен кьил галудна а патал эцигда, амма агал тахьана амай вилера гьа тукIвадалди вилик авай гъавурда акьун тавунин, кичIевилинни, минетдин къайи гелер амукъда...

Кьил галуднавай гьерен беден хам алажун патал жегьил гадайри багъдин са пипIез тухвана, цуьк ахъайиз кIанз гьазур хьанвай ичин таракай куьрсарна...

ТIапIахъанри суфрадал авай вири гьазур-гьалал, тIуьн-хъун эцигна гьазурнавай. Эгер суфра къацу векьел ваъ, столдал экIянавайтIа, адан кIвачер няметрин заланвиляй чилиз фена, суфра гьикI хьайитIани гьа векьерал ахватун мумкин тир.

ЧIехи буба кьиле аваз кIватI хьанвайбур суфрадихъ фена, къене йис тунвай хъуьтуьл хъуьцуьганрал ацукъна. Тамададин эрчIи къвалахъай Шагь-Буба халу, чапла патахъайни Севзихан ацукьна. Адан патав таксистдиз чка гана. Зун тIапIахъанрихъ галай. Ацукьнавайбурун кьилел-кIвачел элкъуьн за жуван хивез хушуналди къачунвай. Шагь-Буба халудин гьуьрметдай. Чун патал кьилдин суфра авай. Ам гьаятдал, ргазвай къажгъанрин патав гвай столдал алай. Ихьтин чIехи мярекатда им за тIапIахъанвал ийизвай сад лагьай сефер тир. ТIапIахъандиз герекди кьил кьилел хьун ва йигинвал я, герек вун ви суфрадихъ ацукьизни агакьин, мугьманар галай кьилин суфрадихъ галайбурни рази жедайвал ийин.

ЧIехи бубадин далудихъай тIапIахъан ЦIару акъвазнавай. ЧIехи бубади идара ийидай гьар са межлисда ЦIарудикай са кIвачел акъваздай тIапIахъан жедай. Са кIвачел акъвазнавайди лагьайла, им рикIивайни и тIапахъан са кIвачел акъвазнавай лагьай чIал тушир, ада анжах са тамададин буйругъар кьилиз акъудзавай, чебни цIай квай, цавун кьиле тамамарна кIанзавай буйругъар. Ада вичин везифаяр кьилиз акъудзавай геренда адаз чилик хкIаз мумкин жезвайди анжах са кIвач жеда, яни адан гьерекатар гьахьтинбур жезвай. ЦIарудал гьалтзавай кьилин буйругъ крчуна чехир цун тир. И кар ЦIарудилай хьиз садалайни алакьдачир. Ада эвелдай чехир авай челегдай махсус гичиндиз уьзуьмрин иви цазвай, гьакI хьайила, ада вилер акьална ва я вилер крчунал алачиз цазвайтIани, адан гъилериз тамададин карч

гьикьван вахтунин муьгьлетда ацIудатIа чизвай, адаз чехир авахьзавай ванцелай чир жезвай. ЦIару гьахьтин тIапIахъан тир. И сефердани ам вич Севзиханахъ галаз рахаз-рахаз: «Кеф-гьал гьикI я? Яргъал Урусатра вуч хабарар ава?» лугьуз хабарар кьаз-кьаз, адан гъилери тамададин крчуна чехир цазвай. Севзиханаз ЦIарудин устадвиликай хабар авай, ятIани, за кьатIайвал, адаз тIапIахъан синагъ ийиз кIан хьанай, ада ЦIарудивай кьасухдай ва гьам зарафатни яз хабарар кьаз эгечIнай. ЦIару ихьтин уламрай, ништа, гьикьван экъечIдайди ятIа, адаз им вири мугьманри ишлемишзавай къайда тир чIал чизвай. Ада виридаз хьиз Севзиханазни гьа сад хьтин жавабар ганай: «Кеф-гьал пис туш. Камал халу хьтин тамададин вилик са кIвачел акъвазна жуван кьил хуьзва, паб-аял вири сагъ-саламат я». Гьелбетда, им ЦIару чидай мугьманриз хгудай гьамиша гьазур жаваб тир, вучиз лагьайтIа абуру кьадай хабарар гьа садбур жедай: «Вун вуч гъал я? КIвал-югъ гьикI ава?» ЦIару сифте яз акур мугьманар адан устадвилел мягьтел яз, лугьудай гаф амачиз, калигиз акъваздай. Месела, таксист хьиз. Амма ЦIаруди, крчунилай вилер алуднавайтIани, япар адалай садрани алуддачир. Адаз карч ацIудайла адан ван гьихьтинди ятIа чидай ва лазим чкадал кьван чехир агакьайла, адан гъилери крчунин сивеллай гичиндин кIуф хкаж хъийидай. Эгер са ни ятIани ЦIарудивай вилер са патахъ авуна ва я абур кутIунна крчуна чехир цуз лагьайтIа, ам са шартIуналди рази жедай: са стIални аладар тавуна цайитIа, синагъчиди крчунавайди хъун лазим я. Гзафбур и шаргIунихъ галаз рази жедачир, вучиз лагьайтIа ЦIару чпивай тухуз жедайдахъ абур инанмиш тушир. Ихьин синагъчияр иллаки шляпаяр алайбурукай жедай. БачIах ва женгери бармакар алайбур, лагьайтIа, чеб магълуб жедай чIал чиз-чиз, ЦIарудин шартIунал рази жедай: Камал бубадин крчунай уьзуьмрин иви хъун гьар гьи вахтунда хьайитIани кьисмет жезвай кар тушир.

Кьилел кепка алай таксист ЦIарудал гьейран хьана амай.

ЧIехи бубади, кIвачел къарагъна, карч хкажна.

Вири кисна. Межлис ачух хьана. Муькуь тапIахъанри амайбурун вилик квай синерин истиканрани чехир цанвай.

– Играми дустар! – рахана тамада. – Къе зи къени къунши, чи хуьруьнви Шагь-Буба хайи югъ я. Гьавиляй къе чун, адан мукьва-кьилияр, къуни-къуншияр, адак эрк кутунвай инсанар иниз кIватI хьанва. «Итим садра хада, садра рекьида» лугьудай мисал квез виридаз чида. Амма адан гъавурда чун дуьз акьазвани? Им вич дидеди садра ханвай инсандиз вич садра гьикI хьайитIани рекьидайди чизва лагьай чIал туш. Им акI лагьай чIал я хьи, инсанди – кIантIа ам бармак алайди хьуй, кIантIа шал алайди – уьмуьрда садра вич халис итим хьиз къалурна, халкьдиз, ватандиз хийилу са кар авунатIа ва я вич чи бан-бубайрин ягь-намусдин къанунрал кIевелай амал ийизвай кас яз къалурнаватIа, адаз а гелелай элячIун беябурчивилелди кьейидай я. ГьикI хьайитIани рекьизвай уьмуьрда угърашвилелди чан алай къван яз жеридалай, итимвилелди садра кьиникь хъсан я лагьай чIал я. Шагь-Буба гьа и масалда лагьанвай гелел алай Хва я (чIехи бубади «Хва» гаф такабурлувилелди, адаз къуват гуналди лагьана ва за гьавиляй ам чIехи гьарфунилай кхьизва). ГьакI хьайила, инал ацукьнавайбурукай ва чи хуьруьнвийрикай Шагь-Бубадилай гъвечIи садазни адан гафунал гаф эцигдай, адан гаф чилел вегьидай, адан буйругъ кьилиз акъуд тийидай ихтияр авач (Им чIехи бубади эвелни-эвел Севзиханан тараз язавай якIв тир). Севзихан вич кьил куьрсна ацукьнавай, акварвал, якIв хъсандаз галукьнавай. Ахпа чIехи бубади Шагь-Буба халудихъ элкъвена давамарна: – Гьуьрметлу къунши, заз вун жуван хва хьиз я, за вал, ви итимвилел дамахзава. И карч за ви сагълугъдай, ви рикIевай мурадар гьа ваз кIандайвал кьилиз акъатунин сагълугъдай хъвазва ва межлис-

дин итимрини гьакI авун буйругъзава! – чIехи бубади эвелдай чапла гъилив спелриз звар гана, абуру чехирдиз манийвал тагудайвал авуна, ахпа а гъил бармакдал эцигна карч кьилел хкажна. Ихьтин чIехи карч ичIи ийидалди бармакдал гъил алаз тавуна жедайвал тушир. Чехир хъварла бармак аватун кьил квадарай мисал жедай.

Тамадади ацIай карч ичIи авуна, ичIиди ацIуриз ЦIарудив вахгана, спелрилай гъил чIугуна, хъуьрезхъуьрез, гафар чIун галаз сивяй акъудиз-акъудиз, лагьана:

– Гила-а зу-у-н чкади-и-из атана-а! КIевиз акъваз, гадаяр! – ада тIапIахъандин гъиляй ацIай карч къачуна, амайбуру хъванвани-хъванвачни килигна, ичIи истиканра цуз лагьана гъилелди ишара авуна.

ЧIехи бубади гаф гила вичи низ гайитIа, карч гьадал гьалтдайди заз чизвай. Карч, гьелбетда, виридал гьалтдачир, амма бейкеф хьайи садни жедачир, вучиз лагьайтIа гьар са магьледай са касдиз ва я суфрадихъ галай тухумрикай гьар садан са векилдиз гаф гуналди вири рази жедай.

Ацукьнавайбур сифтедай хъвайи чехирди ачухарнавай, абурун чина хъвер, вилера нур ва гьар сада вич и берекатлу суфрадихъ галайбурун къакъуд тежедай хьтин са чIук яз гьиссзавай, гъар сада, эгер вич и межлисдикай хкатайтIа, ам къайи жеда лагьана фикирзавай хьиз аквазвай. Заз чидай хьи, гьа ихьтин макъамра чIехи бубади виридаз таъсирдай гаф лугьуда, виридан назик, амма ахварик квай, михьи гьиссер юзурда. И кар межлисдавайбурузни чизвай. Гьавиляй тир жеди хуьруьн советдин чIехида лугьунни авурди:

– Ваз ийиз кIанзавай ихтилат ацукьна ая, тахьайтIа ви кIвачерал таб акьалтда, – шит хъверни хъувуна гьакимди.

Вири тамадайриз хьиз, чIехи бубадизни вичин гафунин кIвенкI атIудайбур кIандачир. И карни виридаз чизвай. Вири садлагьана кис хьанай, абуру тамадади вичиз гаф лагьайди жерме ийида лагьана фи-

кирнавай. ЧIехи бубади хуьруьн советдин чIехидаз са куьтIни авунач. Идан себеб, заз чиз, тамадади советдин чIехида лагьай гаф кьасухдай, яни вичиз жерме авун паталай ва вичел ацIай карч гьалтун паталай лагьайди кьатIун тир жеди.

– За ихтилат ацукьна ийидайди туш, – лагьана чIехи бубади. – Ацукьна кIвалахун ам ви пеше я. Йиса ваз са вад шалвар хьайитIани бес жезвани?

Хуьруьн советди кьам чухвана. ЧIехи бубади адаз авур камаллу жерме адан кьамухъ галукьай хьтинди тир.

– Къадим вахтара, – ихтилатдив эгечIна чIехи буба, – Лезгистанда ихьтин са адет авай: рухвайри гьалдай фенвай, са куьнизни виже техкъведай кьван кьуьзуь хьанвай чпин бубаяр дагълариз тухуз са рагалайгъуз дагьардиз вегьидай. Белки, и адет арадал атунихъ себебарни авай жеди. Фу кьит тир, артухан сив хзандиз пар жезвай ва я кьуьзуь итимдихъ кьилдаказ гелкъведай кас герек жезвай, ахьтин касдавай хзандин рузи артухаруник пай кутаз хьун мумкин жезвачир. Гьавиляй и адет гзаф кIевиди хьанвай, адал амал тийизвай са хвани авачир... Са сеферда са хци вичин буба кIула кьуна дагьардин кьилел гъайила, буба хъуьрена лугьуда.

– Яъ, вун вучиз хъуьрезва? – мягьтел хьана хва.

– Вун кьван авай чIавуз зани зи буба гьа и чкадилай агъуз вегьейди я, – жаваб гана бубади, хци вични инал, гьа вичи буба гадарай чкадал, гъун бубадиз аламат хьанвай.

Хва фикирлу хьана. Адаз бубади вичин буба гьа и чкадилай вегьей чIал чизвачир, амма вичи вичин бубани гьа и чкадал икI хабарсуз гъуни хцин рикIе тIал туна, адав къадим адетдин вагьшивал аннамишиз туна. «Захъни хва ава, – фикирна ада, – гьадани, вахт атайла, и адетдал амал ийида», – фикирна хци.

– Вун вучиз фикирлу хьанва, хва? – лагьана бубади. – Вегь зун дагьардиз, эл-адет кьилиз акъуд, ам ви буржи я.

– Буба чан, залай гъил къахчу. Завай жедач, – хци буба далудал хкаж хъувуна.

– Я хва, вун, адет чIурна лугьуз, жемятди хуьряй чукурда.

– Чукуррай, – лагьана хци. – Гьиниз акъатайтIани, за вун гадардач. И адет чIуруди я. Адакай халкьдиз са хийирни авач... Ви зегьметралди, ви несигьатралди, ви камалдалди зун кIвачел, кIамбурдал акьалтайла, гила заз ви несигьатарни тежриба виже текъвезмай хьиз яни? За зи хциз гудай уьмуьрдин тарсарилай вуна адаз гудай тарсар таъсирлубур ва къуватлубур жеда, вучиз лагьайтIа ваз уьмуьр, ваз дуьнья гзаф акунва...

Акуна хьи жемятдиз, хва бубани кIулаваз хуьруьн кимел хтана. Садани гафни лагьанач. Виридан рикIиз адет чIурна лугьуз регьят хьанвай, вучиз лагьайтIа вири рухвайри и адет дакIанз-дакIанз кьилиз акъудзавай. Амма садалайни къадим вахтарилай авай адетдилай кам къачуз жезвачир. Буба элкъвена гваз хтай хва себеб яз цIийи адет арадал атана: бубайриз рекьидалди алакьдай кьван вири гьуьрметар ийин, абурун гафунал гаф эциг тийин, абуру кIвач эцигай чкадал кьил эцигин. Халкь акваз-такваз мягькем хьана, лигим хьана, уьтквем хьана. Варлу хьана. И адетди чи халкь, «Хеб цIаракай!» макьамди хьиз, тупламиш авуна ва адаз вич, вичин чIал, вичин ацукьун-къарагъун, вичин чил хуьз куьмекна...

И кьисадихъ, – лагьана чIехи бубади, – мад са мана ава: ни вичин бубадин хатур хайитIа, адаз вичин хцикайни аквадайди гьам я.

ЧIехи буба Севзиханаз килигна. Ам ацукьай чкадал динж жезвачир, сакIани вич къулай ийиз алакьзавачир. Аквар гьалда, ам чилел ацукьиз вердишзамачир.

– Шагь-Бубани вичин бубадин гьуьрмет хвейи хва я. Ада бубадин весийризни гьуьрметзава: бубайрилай амай муг хуьзва, адан къула цIай кими ийизвач. Гьахьтин веси ада вичин хва Севзиханазни тада. Къе

Севзихан вич и шад мярекатдал хтанва. Им адан рикIелай хайи кIвалин рехъ алатнавач лагьай чIал я. Ша чна гаф гьадаз гун, – чIехи бубади карч Севзиханав вугана. – Килиг, чна ви рикIел хкизва, – тагькимна чIехи бубади, – карч михьиз хъвадалди сивихъай галуддай ихтияр авайди туш, тахьайтIа мад ацIур хъувуна хъваз тадайди я, – чIехи бубадиз чехирдив Севзиханан къулайсузвал алудиз, адак квай хъел хкудиз кIанзавай.

Севзиханак чIехи бубадин гафари хкуьрнавайди хьиз аквазвай. Ада карч кьуна, гьяз авачиз лагьана:

– За зи бубадиз хайи, – ада и гафунлай кьулухъ са хейлин ара гана, – югъ мубаракзава. – Ахпа Шагь-Буба халудихъ элкъвена урус чIалалди лагьана: – Поздравляю, старик. За твое здоровье.

Межлисдик гулгъула акатна. Севзиханан гафарин гъавурда вири сад хьиз акьунвачир. Гзафбуру адан гафарин манадин михьивилел шак гьизвай. Шагь-Буба халу и кар кваз такьаз алахъзавай, ам хциз хъуьрез-хъуьрез килигзавай (Белки, рикIяй ам шезвайтIа?), ада хцин гафар зарафат яз кьабулнавай хьиз тир. Заз адан язух атанай. Зун адан чкадал алайтIа, за Севзиханан рехъвериз сад чукьведай. Адавай халисдаказ, ягьанат квачиз, михьи лезги чIалалди хайи бубадикай кьве гаф лагьанайтIа жедачирни? Ваъ, ида чи чIал ужузди яз гьисабзавани, тахьайтIа чун авамрай кьазвани?

И карди зи рикIел чIехи бубадихъ галаз алакъалу са дуьшуьш хкана. Ам зун гьеле дидедиз тахьанмаз хьайиди я. Чи къуншидаллай са къаридиз авай са хва армиядай къуллугъ куьтягьна хтайла, идан рикIел дидедин чIал аламачиз жеда кьван. Диде хцихъ галаз лезги чIалал рахада, хци лугьуда: «Мамаша, я тебя не понимаю». «Я чан хва, лагь ваз вуч хуьрек гьазурдатIа, ви вил куьхъ хьанватIа? Ваз афарар кIандани, дулмаяр кIандани, тахьайтIа хинкIал ийидани?» «Мамаша, – лугьуда хци, – я ничего не понимаю по-вашему, по-французски». Ийир-тийир жеда диде.

Шехьда: «Зи авай са баладиз дидед чIал чизмач! Я Аллагь, им вуч гуж я на заз гайиди? Зун квелди ви вилик тахсирлу хьана? Ватандиз хва чIехи авуна, ваз хъел къведай карни за авунач эхир, я Аллагь!» Чара атIай къари къведа зи чIехи бубадин патав. Ахъайда хьайивал. «ЧIал чизмач? – мягьтел жеда чIехи буба. – Пуд йисан къене (а вахтара армияда пуд йисуз къуллугъдай) дидед чIал рикIелай фида жал?» «Эхь, гьакI хьанва, чан Камал стха, – лугьуда къариди. – Ша вуна хьайитIани заз таржума ая ада вуч лугьузвайди ятIа, адан рикIик вуч кватIа, адаз гьи хуьрек гьазурдатIа хабар яхъ». Фида чIехи буба вичин кIекIецни кьуна. Хабар кьада чIехи бубади вичиз чидай урус чIалалди, вуч ятIани дяведин рекьера Европадилай цIар илитI-навай куьгьне аскер, дагъви я: «Шту случился? Роднуй язык забил, шту ли?» «Ей-богу, забыл, старик, – лугьуда хтанвайда, идан рикIелай вичин къунши зи чIехи бубани алатнава кьван. – Служба есть служба, там не до родного языка», – дамахар къачуда къаридин хци. ЧIехи бубади эхзава идан гафар, къари тIуб сивив тухвана акъвазнава. «Идан гьалар чIуру я, мастар чкадилай юзанва», – лугьуда чIехи бубади къаридиз. «Адаз фейи чкада каш ганвайди я. Акъзвачни кьал хьтинди хьанвайди? Хабар яхъ адаз вуч гьазурдатIа». ЧIехи бубади хабар кьада гададивай: «Ты галудний говорит мама. Хучит чту-ту пирготувит, фкусний чту-ту. Шту ти хучиш?» (За квез чIехи бубади заз ахъай хъувурди жуван жуьреда ихтилатзава, адаз жуван рангар хъиязава. Амма зи рангар гьакъикъатда хьайи рангарив бажагьат агакьзава. И дуьшуьш, заз чиз, генани къизгъиндаказ кьиле фена жеди). «Я соскучился по шахматной лапше», – лугьуда гадади. ЧIехи буба садлагьана гъавурда акьунач. «Яраб и шахматни лапша вуч ятIа?» лугьуз фикирда. Гадади алава хъийида: «С чесноком». Серкедин тIвар кьурла, чIехи буба гъавурда акьуна. «ХинкIал, шту ли?» – хабар кьуна ада. «Хинкал! Хинкал! Спасибо, что напомнил название». Гьикьван эхдайди я ихьтин

къабачивилер? «Ма ваз хинкIал! Ма ваз серг!» – илигда са шумудра чIехи бубади вичин кIекIец гададин далуйрилай. «Аман, чан диде! Аман, чан диде!» – гьараяр акъатда гададай. Лезги чIалалди. «Идал чIал ахкьалтна, – лагьана чIехи бубади къаридиз. – Зун мад ваз герекзамач». ЧIехи буба кIвализ хтана. Са арадилай гъиле са сини ацIай хинкIални аваз (ХинкIалдин кьилел гьуьндуьшкадин са ютурни алай) къари-баде атана. Ада чIехи бубадиз авур кьван чанар-рикIер, алхишар кьадар авачирбур хьанай. «Мад чIал рикIелай фейитIа, заз эвера», – лагьана чIехи бубади. «Ада мад садрани чIал рикIелай ракъурдач лугьузва», – хълагьнай къариди... Гуьгъуьнлай адан хцикай дидед чIалални эдебиятдин муаллим хьана...

И сеферда за зи чIехи бубадив кIекIец гвач лугьуз гьайиф чIугуна. Белки, ада Севзиханан мефтIерни чкадал хкидай... Амма чIехи бубади са гафни лугьузвачир. Ам сабурлудаказ Севзиханаз килигзавай.

Севзихана карч ичIи авуник хев кутазвачир. Адан рикIик са вуч ятIани хълагьун квай. Ада вичи лугьудай гафар таъсирлубур, са ник ятIани мад сеферда хкуьрдайбур ва са низ ятIани хъвер гъидабур хьун паталай фикиразавай жеди. Хъуьруьнар иликьна, виридан вилер вичин гафарал алайди кьатIай ада давамар хъувуна:

– Хуьруьн вири вилик-кьилик квайбуруз эверайла, бес фекьи халудиз вучиз эвернач? – сивелни вилерал ягьанатдин хъвер гъана, ам сифте чIехи бубадиз, ахпа Шагь-Буба халудиз тамашна. Ахпани таксистдиз килигна вил мичIна. Таксистдизни Севзихан гьи себебдалди хтанвайди ятIа хабар авайди тайин хьанвай.

Заз акI хьана хьи, Севзихана вичин къайивилелди, вичиз тел яна лугьуз, чIехи бубадилайни Шагь-Буба халудилай кьисас къахчузвай, адаз абур къапарай акъудиз, межлис рекъириз кIанзавай. Ам вичи гайи суалдиз жаваб истемишиз ва идан лишан яз карч ичIи авун яргъал ракъуриз алахънавай.

– Им чехир хъвадай итимрин межлис я, – лагьана чIехи бубади, Севзиханан чIуру хиялрикай хабар хьанваз. – Фекьида чехир хъвазвач... Вуч хьанва ана, – тамадади Севзиханан гъилевай карч къалурна, – хъваз жезвачни? ТахьайтIа фекьидин везифаяр ваз тамамариз кIанзавани?

Вири хъуьрена. Севзиханаз лугьудай гаф амукьнач. Ада, ламралай аватайда хьиз, гьиниз фидатIа чин тийиз, карч кьилел хкажна. АкI тир хьи, адаз гьа крчунин къене чуьнуьх жез кIанзава.

Тамадади адаз мад са гафни хълагьначир, анжах Шагь-Буба халудиз вил акьална. Зун гъавурда акьуна хьи, «чна чи кар авуна, гила ам яваш жеда, амай ихтилатар чна адахъ галаз ахпа ийида» лагьай чIал тир.

Межлис гурлудаказ давам хьанай.

Зун гьаятдал, тIапIахъанар алай чкадал хъфена. Гьабурни гила кефиниз акъатнавай. Зун атIанвай чиг якIун кIусар къачуна, Цавдаран патав къапак фена. «Ада як тIуьртIа, Халисадиз зун кIанзава», – фикирна за. Заз жува тавакул ийизвайди чизвай. ЯтIани за мурад тIалабун патал гьа и рехъ хкягъна. Цавдара зун къайивилелди кьабулна. Гуя ада лугьузвай: «Куьн, инсанар, вири нез-хъваз, кефер хкудиз, рикIиз кIанивал ийиз ава. Куьне зун инал кутIунни авурди тIимил хьана, михьиз рикIелайни алуднава». За як вегьейла, ам кьулухъди гадар хьанай. Мумкин я, адаз за вегьейди як тирди садлагьана чир тахьунни. Ам гьа кьулухъди хьайивал акъвазнавай. «Зун алайвиляй нез кIанзавачтIа, белки?» – фикирна за. Зун тIапIахъанрин столдихъ хъфена... ТIапIахъанар садбур столдихъ галай, садбуру багъдавайбуруз къуллугъзавай. Багъдай хтайбур столдихъ ацукьзавай, столдихъ галайбуру хтайбур эвез хъийизвай. Багъда межлис гурлу хьанвай. Карч гъилерай гъилериз физвай. Шадвал, хъуьруьнар, зарафатар, яргъи тостар къалин жезвай. Ички гзаф хъунивай тостарни яргъи жедайдан гъавурда зун фадлай акьунвай. Им къанун тир. Амма заз и къанундикай хуш авачир. Зун чIехи бубади лугьу-

дай гафарихъ галаз рази тир. Ада лугьудай: хъвайиди иливарна, вичин фикирар куьруь-яцIуз лугьуз алакьдайди халис итим я. Амма къе акI жезвай хьтинди тушир. Вучиз лагьайтIа чIехи бубади мукьвал-мукьвал «куьруь-яцIуз, куьруь-яцIуз!» лугьуз тагькимарзавай ван къвезвай... Ара-ара макьамарни ягъиз кьуьлерни ийизвай. Амма вучиз ятIани зи рикIи и шадвилер чIугвазвачир. «И межлис куьтягь жеда, – фикирзавай за, ахпа вири крар гьа чпин куьгьне геле аваз давам хъжеда: Севзихан хзан галачиз хтанва, гьакI хьайила, ам элкъвена хъфида; Шагь-Буба халу дертлу яз жунгаврив хъфида. Цавдаран кьисмет гьикI жедатIа? Шагь-Буба халуди чIехи бубадин ихтиярдалди къурмишай фендини арадал затI тегъидайди заз Севзиханан рахунрай акунай. ЯтIани заз чIехи бубади Шагь-Буба халудиз вил акьалуни абур чпин фендинихъ агъанвайди ва абур чпин гьужумдиз эхирдал кьван, кьиле кьван фидайди къалурзавай. Гьелелиг зи умуд атIанвачир.

Шалбуз дагъдинни Гетин дагъдин арадавай гирведихъ акIизвай ракъинин эхиримжи нурар акьазвай Яру дагъ цIарцIар гузвай къизилдин зурба са цалкъаяб хьиз аквазва.

ЧIехи вацIун ван югъ няни жердавай гужлу жедайди тиртIани, макьамрини межлисда ацукьнавайбурун тостаринни тостарал разивал авун яз акъатзавай гьарай-эвердин ва бахтавар хъуьруьнрин гъиляй вацIун ван садавни агакьзавачир.

– Къала, гьинва ам? – гьарайна багъдай са шумуд касди сад садан гуьгъуьналлаз.

– Ам иналла! – гьарайдалди жаваб хгана багъдай гьаятдал хтай тIапахъанрикай сада! – Къарагъ, гада, бес я тумуниз чим акъудайди! Алад, ваз эверзава, – лагьана ада заз.

– Ни?

– Тамадади. Эгер ви рикIелай фенватIа, рикIел хкин: ам ви чIехи бубани я.

– Пара кьван сагърай. Гена ви рикIелай фенвач...

Эверайла тефидай ихтияр заз авачир.

Суфрадихъ тамададикай ачухдаказ вил къязавайбур аквазмачир, вучиз лагъайтIа тамададин жерме – яни хъвайидал алава яз са ацIай карчни ичIи хъувун – кьабулиз гила абуруз регьятни тир, хушни тир ва ихьтин гурлу макъамда жерме къазанмишуни чпин нуфузни вини кIарариз хкаждай хьиз авай...

– Килигин чун! Килигин чун! – лугьузвай садбуру. – Хтулдив вуч аламатар гватIа!.. – ибур закай лугьузвай гафар тир.

ЧIехи бубади, Шагь-Буба халуди, кIвачел акъвазна, зун вилив хуьзвай. Зун чIугуна гьабурал фена. Абуру зун чпин арада акъвазарна.

– Куь къугъунар фад куьтягьа! Кончай базар! Яргъал фенва! – лагьана ацукьай чкадилай винелди килигиз, генани динж тахьанвай Севзихана.

Тамадади ван тахьай кьасарна. «Гьар элукьай кицIиз ери лагьайтIа, мез къуьруьни жеда, куьруьни» мисал фена жеди адан рикIяй; ам адан рикI алай мисал тир. «Ери!» гьи кицIериз лугьудатIа адаз чизвай.

Шагь-Буба халуди, Севзиханаз килигна, къуьнер агажна, кьил са патахъди авуна, вилера наразивални туьгьмет аваз, кьве гъил, абурун кьванар винелнаваз, кьве патахъ ахъайна. Им «мад хьанач хьи» лагьай чIал тир. Дидед чIалакай гьяз амачир Севзихан хайи бубадин ишарайрин гъавурда акьунани-акьуначни заз чидач.

– Зи играми хтул! – лагьана чIехи бубади. – Къенин межлисдин бегдивай за «ви рикI алай дустарикай низ гаф гуда?» лагьайла, ада ви тIвар кьуна. Межлисдин бегдин гаф чилел вегьидай ихтияр са тамададизни авайди туш... Гаф види я! – Ам ЦIарудихъ элкъвена: – Вилер акьална цуз! – яни ацIай карч цуз лагьай чIал тир.

ЦIару кефиниз акъатнавай. Адан цIару вилери цIарцIар гузвай, чинни яру хьанвай. И цIарцIарни ярувал гьар сеферда ада челегдай гичиндиз чехир цайила, адан руварилай алахь тавун патал ийизвай

хупIаривай тир. Исятдани ада гьакI авуна. Ада гичин кьасухдай руварив кьван ацIурзавай ва ахпа винелай са шумуд хупI ийизвай. ЯтIани ам са кIвачеллай тамадавиле амач лугьуз жедачир. Ада, гичин эрчIи гъиле кьуна, вилер кIевиз акьална, карч чапла гъиле аваз, кьил эрчIи къвалахъ элкъуьрна, шаклубурун шаклувал тахьай мисал авуна. Гичиндин сив крчунин сивив тухвана, ахпа са жизви хкажна, чехир цаз эгечIна. Вири кисна килигзавай, налугьуди къе абуруз ада чехир цаз акурди тушир. Гила къвезвайди ЧIехи вацIун ванни чехир цазвай ван тир. ЦIарудиз къвезвайди анжах чехир крчуниз авахьзавай сес тир. Карч ацIана. Чехир крчунин сивеллай гимишдин цIарцIив агакьнавай. ЦIару вич вичелай рази яз хъуьрезвай.

– Маншаллагь! Аферин! – ванер акъатна. ЧIехи вацIун сес гьарайра квахь хъувуна.

– ЦIару вич буьркьуь жедалди пиян хьайитIани, адан гъилер пиян жедач! – тарифзавай муькуьбуру.

– Гъилер ваъ, япар! – алава хъувуна са ни ятIани.

– ИчIи къапунин нефс гьикьван ятIа гьиссна кIанда, – лагьана ЦIаруди. – Гьа гьисс сифтени-сифте герек я. Япар, гъилер – ахпа.

– Валлагь, зурба я, – рахана гила вични чкадинбурукай хьиз хьанвай таксист, налугьуди идани ЦIарудин аламат анжах гила аннамишнава.

– Вунани чи рекьерай вилер акьална такси гьалайтIа, вакайни ви рекьяй устад жеда, – лагьана мад сада.

ЧIехи бубади карч хкажна. Вири кис хъхьана.

– Ма яхъ, – лагьана, ада карч зав вугана. – Лагь ви гаф! Зи бармак вилериз аватдайвал мийир!

– Зи бармакни! – алава хъувуна Шагь-Буба халудини.

– Вуна кIелзавай мектебдин директордин шляпани! – алава хъувуна са ни ятIани.

Вири хъуьрена. Гьатта Севзиханни. Таксистни. Ада, хъуьрез-хъуьрез, Севзиханаз гъилералди са гьихьтин ятIани лишанар къалуриз, са вуч ятIани лу-

гьузвай. Севзихана кьил галтадзавай. Ам вичиз лагьай гафарин гъавурда акьунвай. Заз хъуьредай мажал авачир. Вучиз лагьайтIа заз кьве бармакдин къадирни авай – гьам чIехи бубадин, гъамни Шагь-Буба халудин. Адалай гъейри, и къадим карч зал сифте яз ихтибарнавай. Им зун патал чIехи жавабдарвал тир. Зи рикIик гъалабани квай, заз Севзиханакай хъелни авай. Яргъарай хтана, такуна-такуна къе акунвай вичин бубадикай адаз лугьудай халисан, кьве чими гаф жагъаначир... Зи хура айвандин къапак, виридан рикIелай алатна, ялгъуздаказ амай гъамлу Цавдаран дертни авай. Цавдара, лув хана ажуз хьанватIани, инсанрин ягьанатринни зарафатрин харарик акатнатIани, лекьвал квадар тийиз, гайи затIни тинез, садахъни муьгьтежвал тийиз, сабурлувилелди вичин такабурлувал хуьзвай. Заз гьа идакай лугьуз кIанзавай. Заз ам вичин цавуз, вичин дагълариз вафалу тирдакай, Шагь-Буба халуни гьахьтинди я лугьуз ва идалди Севзиханан къайи къван хьтин рикI чкадилай юзуриз кIанзавай. Амма икьван гафар куьруьдаказ гьикI лугьурай? Зун хъуьруьнрал вегьин мумкин я. Хъуьруьнрал аватун, вични сифте яз тамададин крчунай чехир хъвазвайла, им за жуваз багьа кьве бармак абурун иесийрин вилериз авудай чIал жедай. Вири кис хьанвай. Аквар гьалда, вирида завай са акьуллу сагълугъ вилив хуьзвай.

– Ам кIвачин кьилел ксанваз тахьуй? – лагьана суфрадин атIа кьиляй.

ЧIехи бубади атIа кьилиз тIуб юзурна. АтIа кьил кис хъхьана. Гила мад ЧIехи вацIун ван къвезвай. За мецел чеб чпелай атай кьве гаф лагьана, а кьве гафуна заз лугьуз кIанзавай вири авай хьиз тир, ацукьнавайбур вири гъавурда такьуртIани. чIехи бубани Шагь-Буба халу зи гъавурда акьадайди заз чизвай.

– Цавдаран сагълугъдай! – за карч сивихъ тухвана. Сифтедай заз чIехи хупIаралди чехир фад хъвана куьтягьиз кIан хьанай, амма алакьнач. Чехир туьтуьхда акIиз са тIимил амай, кIалханда тIални гьатнай.

За хупIар гъвечIи авуна, карчни – ичIи. Суфрадихъ галайбуруни чпин истиканар залайни вилик хъвана куьтягьнавай. АкI хьайила, абур зи гафарихъ галаз рази тир, абур зи гъавурда акьунвай. Мад кьуд пад секин хьанвай, налугьуди лал кьенва. Мад ЧIехи вацIун ван япара гьатнавай. Зун чIехи бубадизни Шагь-Буба халудиз килигна. Абур кьведни кьилер хкажна, спелрик хъвер кваз, разивални такабурлувал чинра аваз акъвазнавай. Зун гъавурда акьуна: за абурун умудар акIадарнач, абуру зал дамахзава. Гьавиляй абуру са гафни лугьузвач, абуруз чизва: ацукьнавайбурузни зи гаф бегенмиш хьанва, вучиз лагьайтIа ам сифтени-сифте куьруь-яцIуди хьанва, ахпани Цавдаракай иналлай саки вирибуруз (Севзиханни таксист квачиз) хабар ава. Шагь-Буба халуди дири хъийиз хканвай лекьрекай гаф лугьун, ам рикIел гъун – им вири чилеринни цаварин, вафалувилинни викIегьвилин. Такабурлувилинни жумартвилин гьуьрметдай рахайдай жезвай, вучиз лагьайтIа лекь къадим вахтарилай чи чIехи-бубайрин пак ярж, садан виликни гардан кIир тавунин лишан тир.

Амма межлисда гьатнавай хуш секинвал таксистди чIурна. Ам садлагьана акъатна хъуьрена. Аквар гьалда, вири киснавай арада ада хъуьруьн са гужбаладалди вичин къене хуьзвай. Гила адан къвалай пад акъатнавай хьиз тир.

– Ха-ха-ха!.. Ада... ха-ха... гьикI... ха-ха-ха... гьикI лагьанай? Завгар лагьанайни?! Ха-ха-ха! Завгар!..

Инлай-анлай кьве шит хъуьруьн мад акъатна. Абурук Севзиханни квай. Заз таксистдикай ам гьа сифтедилай хуьре акъвазайдалай инихъ гьяз авачир. Адахъ са хата галай хьиз тир заз. Гила заз ам аквадай вилер амачир. А вилер амайтIани, зун адаз килигзавачир, вучиз лагьайтIа зун садлагьана чIехи хьанвай хьиз, лувар акатнавай хьиз авай заз. Зи хурудай цавариз, Цавдаран майданриз-бушлухриз, са гьихьтин ятIани къушариз лув гуз кIанзавай, абуру хура чабаламишзавай, хъуткьунарзавай, абуруз хурун кье-

фес дар хьанвай... Амма за кьил квадарнавачир, заз таксист гъавурда тваз кIанзавай. Зи куьмекдиз чIехи буба атана. Адан ван секин ва къетIи тир, гуя адан сесина: «Завай вун жерме ийиз жеда, амма куьн, таксистни Севзихан, эвелни-эвел бейхабар я, кьвед лагьайдини, куьн мугьманар я» гафар авай. Ада, тIуб хкажна, лагьана:

– Цавдар лекьрен тIвар я... Ам агъа къапак ква... – Ахпа чIехи буба захъ элкъвена: – Гила вавай хъфейтIа жеда, зи хва. РикIик кьамир.

Таксистди, тади кутазвайда хьиз, Севзиханаз мад гъилералди ишарарар авуна, япал са вуч ятIани кушкушна. Сезихана, къарагъна, гьелени кIвачел аламай чIехи бубадин япал са вуч ятIани лагьана. ЧIехи бубади кьил эляна. Севзихана гъилин ишарадалди таксистдиз къарагъ лагьана. Абур кьведни тади кваз багъдай экъечIна. Зунни абурун гуьгъуьна аваз фена. Амма шляпаяр алайбурукай сада, хуьруьн Советдин чIехида закай ягьанат авуна, адан рикIяй за хъвайи карч акъатзавачир:

– Хъфена, хъвайиди цис хъувуна, ксус, – таксист хьиз, хъуьрена хуьруьн Советдин чIехидини.

ЧIехидан, яшдиз чIехидан гафуниз гаф хълагьун заз кугугнавачир.

– Къарагъ кIвачел! – ван хьана заз кьулухъай чIехи бубадин. – Вуна зи тухумдай кьве итимдин намусда эцяна! Зи ва зи хтулдин! Ваз кьве карч жерме! Цуз, ЦIару!

Мад ана вуч хъхьанагIа заз чидачир, я чиризни кIанзавачир. За лув гузвай.

Садни заз акуна хьи, Севзиханани таксистди гьаятдин атIа кьиле авай гьажетханадихъ чукурзавай. Зак хъуьруьн акатна. Зи лувар гужлу хьана. Заз мани лугьуз кIанзавай, заз шехьиз кIанзавай, заз Халиса къужахламишиз кIанзавай! Къацу, къалин, къежел векье адахъ галаз чин цавална ярх хьана, вили цаварин деринриз килигиз кIанзавай!.. Заз дидедин сурал фена шехьиз кIанзавай...

Зун Цавдаран патав фена. Дехьнен за гъайи якIун кIусар амачир. Лекьре иви квай ем, патав кас гвачирла, тIуьнвай. Зун хвешивиляй ирид цавариз акъатна. Заз Цавдаран гардан кьуна адан кIуфун темен гуз кIан хьана. Амма ада зун вичин патав агуднач. Ада зал хкадарна. Зун кьулухъди гадар хъижедайла ярх жез са тIимил амай. За тадиз якIун атIанвай кIусар авай къажгъандай са гъаб якIар гъана Цавдаран вилик вегьена. Цавдара ваъ лагьанач. Ам нез эгечIна, зун патав гва-гвач лагьанач. АкI хьайила, зун ада жувандай кьазва! Зи рикIел за мурад тIалабайди хтана. «Халисадиз зун кIанзава! – гьарайна за рикIяй. – Халиса! Халиса!» Зи ивида ципицIрин чехирди цIингаварзавай...

Къапак Севзиханни таксист атана.

– Им яни ви Завгар? – мад хъуьрез кIанз, амма хъвер винел акъуд тавуна, хабар кьуна таксистди.

– Им Цавдар я, – лагьана за.

Лекьре як тIуьн акъвазарна. Таксистди Цавдаран вилик квай якIук кьуьл кекяна, ам лекьрен кIвачерин арадиз вегьена. Цавдара таксистдал хкадарна. Еб гъалиб хьана. Цавдаран лув са къвалахъди ачух хьана. Цавдаран терсвал акур таксистдикай хъванвайди хкатай хьиз тир.

– Кямир адак, адан лув ханва, – лагьана за.

– Кьуьзек михьиз хибри хьанва, лекьер гъиз гьаятра кутIуниз... – лагьана Севзихана. – Им гьада вичи кьурди яни?

– Хелеф халуди чинеба далудихъай ягъайди я.

– Хелеф халуди ягъайди гьадан гьаятдал хьун лазим я.

– Адаз Цавдар рекьиз кIанзавай...

– Гьада кьуна: кьин-текьинни гьадан ихтияр я, – кьама ял аваз рахана Севзихан.

– Лекь кьин гунагь я... Тухумдин куьк хкатда, лугьуда. Ни кьейитIа, гьадан... – са мус ятIани чIехибурун гафарай ван хьайиди лагьана за.

– Кьуьзуьбурун махари ви кьил элкъуьрнава, тхадин, – зи кьилелай кап алтадиз кIан хьана Севзиха-

наз. За адан гъил кьилелай эцяна хьиз алудна. – Вун кьван авай чIавуз за дагъда, Лекьерин магъарада, шумудни са лекьрен шарагдин кьилер акъудиз гадарнатIа чидани?.. Ничего! Живу! -хъуьрена ам.

– Адан кьил чехирдини элкъуьр хъувунва, – таксистни гила вич вичел хтанвай. – Аламатдин инсанар я куь хуьруьнбур, дуст кас, – рахана ам Севзиханав. – Кьейи чкадал хъша лагьана, хайи йикъар къейдзава... Каменный век...

– Ничего, ничего! – гьелягьар кьазвай Севзихана. – Йиф зи ихтиярда ава. За кьуьзекан мефтIер чкадал хкида... Са кар тамада Камал халуди камаллуди авуна: ада вун къе аххъайнач... Адан карч зурбади я. Къедалди за фикир ганачир... Антик!..

– Ам гьатайди вад декьикьадилай миллионер я, – лагьана таксистди.

– Чибуруз пул вуч ятIа чидайди туш... Авамар я, – хълагьна Севзихана.

Заз абурун кьведан тIишерни алудиз кIанзавай. Амма им мярекат чIурун жедай. Шагь-Буба халудин хатурдай за жув къапарай акъуднач. Мугьманриз, абур ви душманар ятIани, гьуьрметна кIанзавай. Чара авачир.

– Хъша, – лагьана Севзихана таксистдиз.

– Ягъ жуван лекьрез лайлаяр, – лагьана таксистди заз. Ам Севзиханан гуьгъуьниз фена.

Абур багъдиз хъфизвай чIал заз чизвай. ЯтIани за кьасухдай суал гана:

– Куьн гьинихъ я?

– Багъдиз. Нез-хъваз. Гулять так гулять, – хъуьрена Севзихан, вичиз ийизвай кьван гьуьрметрин къадир авачиз, ягьсуздаказ.

– Куьн а суфрадин итимар туш! Куьн исятда гьинай экъечIнатIа, гьанихъ ахлад! Куь чка гьанаг я! – гьажетхана галай пад къалурна за.

Абуру са вуч ятIани хълагьнай, заз ван хьаначир. Абурун гафар кIвалин патав гвай рекъяй хквезвай нехирдин ванера батмиш хьана.

ТIапIахъанрикай сада кIвалин патав гвай шалмандал межлис авай багъда тарцин хилел кутIуннавай чIехи лампадихъ галай шнур чIугвазвай Им межлис геждалди давам жедайвилин лишан тир. Амма и лампадин экуьникай Шагъ-Буба халудиз са хийирни, са шадвални амукь тийидайди зи рикIи виликамаз гьиссзавай. Зи рикIе вири сад садак акахьнавай: Шагъ-Буба халудиз Севзихана са умуд тан тийидайвилин пашманвални, за Севзиханазни таксистдиз фидай пад къалурайвилин шадвални, Цавдара за гайи як тIуьрвилин хвешивални, за тIалабай мурад кьилиз финин умудлувални, тамададин крчунай хъвайи чехирди кутазвай дамахни, зи хурудай гуя цавуз акъатнавай къушари гваз хквезвай шииррин цIарарни. А цIарар Халисадикай тир...

Зун кIвализ хтана, столдихъ ацукьна. Фадлай кхьиз рикIевай шиир кхьена. Заз къе адал кIукI атай хьиз авай. Адан тIвар «Халисадиз» тир.

Ахпа зун Цавдаракай кхьиз эгечIна, амма шиирдин кьил кьилел гъиз хьанач, вучиз лагьайтIа зи кьил кьилелай алатнавай. «Муьгьуьбатдикай пиян яз кхьейтIани жеда, амма лекьерикай кхьидайла, жув жувал хьана кIанда», – им столдихъ ахварай авадизавадиз зи кьилиз хтай эхиримжи фикир тир... Мад кьиле са фикирни амачиз, зун месел ярх хьана...

Пака зун адетдиндалай са тIимил геж ахварай аватна. За айвандин агъа кьилиз гьерекатна. Халиса мектебдиз физвай. «Адаз зун кIанзава!» – инанмиш яз лугьузвай за. Къе заз адан гьар са гьерекатдай ада заз ийизвай майил аквазвай. Адаз за вичикай шиир кхьенвайди чизвачир, амма адан гьар са кам зи рикIикай хабар кьунин лишан тир. Адак са акьван тади тахьунни зун патал савкьат тир. Адаз къе зун айвандин кьиле гьамишан береда акунвачир ва гьавиляй ам къулухъ элкъвез килигна. Зун акунни адан еришдик гьерекат акатна. Адал гьа вичин вилерин рангунин, аби цавун рангунин цIийи костюм алай, адан кIваче-

рал тик дабанрин туфлияр алай. Ам чIехи хьанваз, авайдалайни иер яз, цIийиз лишанар кутунвай руш хьиз аквазвай. Гьатта адан яргъи чIулав кифни къе маса жуьреда далудилай агъуз авахьнавай. Заз адан вилер аквазвачиртIани, заз абур чидай ва исятда зун агъанвай хьи, гьабурани адан рушвилин гуьзелвални миливал артух хьанва... Зи рикIел Хелеф халудин гафар хтана: «Гьам гъиляй ахъаймир!» «Ахъайдач!» – мад сеферда гаф хгана за жува жуваз. Зи хуравай къушарик къалабулух акатнавай. Абур секинарун патал за рикIяй лагьана: «Шиирдал гъил элкъуьр хъувуна кIанда ва вахтундамаз агакьарна кIанда». Халиса вилерикай хкатайла, зи рикIел зунни мектебдиз фена кIанзавайди хтана. Зун ктабарни хъуьчIуьк кутуна, хьран кIвализ эвичIна.

Бадедини чIехи бубади чай хъвазвай, Абурун чинрик перишанвай квай.

Зи салам кьуна, бадеди лагьана:

– Я бала, мектебдиз геж жезвачни? Халиса фена хейлин вахт хьанва.

– Вахт амазма, – лагьана чIехи бубади, къултухдай акъудна сятдиз килигна хьиз. – Цуз адаз чай, са кьас фу тIуьна фий.

– Ацукь, ацукь, я баде. Чай за жува цада, – лагьана за, къарагъиз кIанзвай баде ахцукьарна. Истикан къачуна, чай цуз-цуз, за чIехи бубадивай хабар кьуна: – Квел куьтягь хьана куь межлис?

– Советдин чIехидахъайни галахьна. Севзиханани галадарна, – лагьана чIехи бубади, межлисдал кIукI татайди адан сесинай ва чIурузмай чинай аквазвай.

– Вазни лугьур-талгьур чидач, – наразi хьана баде. – фу недай чIавуз хьайитIани гъвечIи-чIехи амайди тушни?

ЧIехи бубади са жавабни ганач. Межлисрин билбил тир адаз кIвале са акьван рахаз хуш тушир, я кьвед лагьай сеферда адавай хабарни хкьун адег хьанвачир. Хабар хкьунайтIани, исятда файда бажагьат жедай. Зун бадедиз килигна.

– Накь ви чIехи бубади советдин чIехиди кьве крчунин жерме авуналда.

– Ам заз чида, – лагьана за. – Ам ада къазанмишай, адаз къвезвай жерме я!

– Ахпа адаз къециз физ кIан хьаналда. Тамадади адаз къарагъдай ихтияр ганачалда ... – баде вилера ахмурдин гел аваз мад чIехи бубадиз килигна. – ЧIехи са итимдикай, гьакимдикай гьахьтин рахшанд ийидани? Ван хьайибуру вуч лугьуда?

– ЧIехи итим-гьаким ятIа, адаз ацукьна-къарагъдайвал, лугьур-талгьур чир хьана кIанда. Вични межлисдин юкьва. Тамадади тухузвай мярекат ваз хуьруьн гьакимди клубда тухузвай собрани туш! – атIугъна лагьана чIехи бубади. – ГьакI гьавая зак ктадмир. Зун ви хьран ихтилатрик къаришмиш жезвани? Ваъ. Вунни жемир!

Зазни и ихтилатрикай хуш авачир. Зи рикIе Шагь-Буба халудин крар гьинихъ элкъвезватIа авай:

– Севзихана вуч авуна?

– Ам гьа хтайвал хъфинни авуна... Ферсуз шей!.. – чIехи буба къарагъна. – Карчни амукьна Шагь-Бубадин кIвале. Айвандихъ галай столдал накь турди я, къе аламачир, – ам хьран кIваляй экъечIна.

– Шагь-Буба хтайла къахчуда ман на ви карч. Ништа, ада гьинал эцигнатIа, чарада кягъ тавурай лагьана. Вуч тади я? – лагьана адан гуьгъуьна бадеди.

ЧIехи бубади хъел кваз гъил гьалчна. Са гафни талгьана гьаятдай экъечIна.

– Ябни ганач кьин тавур хци, – гила баде Севзиханакай рахазвай. – Ви чIехи бубани накьан йифди ам чIалал гъиз алахъна. Шагь-Бубадини тавур аманминет хьанач. Зани жувавай жедай кьве гаф а ява хциз лагьана. Акатнач чи гафар адак. «Хкведач зун, – лагьана, – и къванерин харапIадиз!» «КIвализ иеси кIанда, тахьайтIа ам чкIида, Шагь-Буба къе ама – пака амач» лагьайла, «Им кIвал яни кьван, – лагьана, – кьве мертебадин тевле? Рекьизвайди са Шагь-Буба туш хьи», – лагьана ягьсуз хци.

Зунни къарагъна.

– Я бала, на фу тIуьнач хьи? Чайни къанва ви...

– КIанзавач.

– Лекьрез хьайитIани килиг, чан хва. Сиве мез авачир къуш я, язух я. Шагь-Бубади тIалабайди я вавай... Вични ам, кесиб, яйлахдиз хъфенва.

«Гила Хелеф хадудин сивикай Шагь-Буба халу регъведай регъв жедайди я», – фикирна за.

Шагь-Буба халудин гьаятда накь межлис хьайивиликай цIай авур чкайрилай руьхъ шуткун хъувуна чIулав хьанвй лекейри ва багъда итимар ацукьай чкадаллай алгъана михьиз чилик ккIанвай къацу векьи лугьузвай. Гьаятдал хьанвай таксидин чархарин гелери машин инал гьалунин себеб ам кьулухъ элкъуьруьн патал авунвайди къалурзавай. Накь хъфиз кIанзавай таксист чIехи бубади акъвазарун заз залан хьанвай. ЧIехи бубадиз къе авай хъелни, белки, гзафни-гзаф гьа и кардикай тиртIа?.. Карч рикIелай фин са акьван хъел гъидай кар тушир эхир... Севзиханакай, лагьайтIа, хъел адаз гьамиша авайди тир... Таксист накь хъфенайтIа, белки, Севзихан къе хъфидачир... Белки, хъфидай... Севзихан я ман, адай кьил акъудун чIехи итимризни четинз акъваззавайди якъин тир.

Цавдаран вилик са хара кIарабар хьанвай. Шагь-Буба халуди, дагъдиз хъфирла, лекь рикIелай алудна вачирди акквазвай. Цавдаран вилик са къажгъан ядни эцигнавай.

– Вазни накь межлис хьана, – лагьана за Цавдараз.

Цавдар такабурлудаказ заз килигзавай. Заз инанмиш жез кIанзвай хьи, ада вичин и гьалдин тахсиркарвал зи хиве твазвач. Гуя ада заз жаваб яз лугьузва: «Межлис куьтягь хьанва. Ам куьтягь хьайила гьар сад вичин вердиш чкадал хъфида. Зун инал ала. Тенфе къаридин бацIи хьиз епинаваз...»

– Вунни ви къванцел, ви цавуз, вуна цIар илитIзавай майданризни бушлухриз хъфида, Цавдар. Жува жув дири хъия. Вири хъсан жеда.

Зун мектебдиз фена.

Тарсара зи хиялар яргъариз физвай.

Муаллимри ийизвай ихтилатар, ахъайзавай тарсар заз сугъул хьанвай. Абур заз ктабар кIелна чизвай, чIехи бубадин, Шагь-Буба халудин ихтилатрай ван хьанвай. Гьавиляй заз дерин хиялриз гьахьдай мумкинвал жезвай. Мумкинвал лагьайла, зун гьакI вердиш хьанвай...

За Халисадикай фикирзавай. Ам залай са классдин гуьгъуьна авай. Гагь зи кьилиз са йисан къене «кьведриз» кьил яна, жув гьа са классда тадайвал ийиз кIан хьунин фикирни къведай – Халиса зав ахгакьдайвал, чун са классда жедайвал. Амма залай а кар алакьдачир, вучиз лагьайтIа завай бадединни чIехи бубадин кефияр чIуриз жедачир. Дахдихъ галаз зи са алакъани авачир, ам маса хуьре цIийи хизандихъ галаз яшамиш жезвай. Дидени ам фад чара хъхьанвай ва заз зун лап гъвечIи чIавалай бадединни чIехи бубадин патав гваз чидай. Зун гила абуруз амай са машгъулат, са теселли ва са куьмекчи тир. Гьавиляй залай абурун рикIиз такIан кар ийиз алакьдачир. Шагь-Буба халуни заз гьабурун жергедай тир. За жув са йисан кьулухъ ядайвал авунайтIа, Халисани заз гьикI килигдайтIа низ чидай. ГьакI хьайила, заз чидай хьи, за вуч авуртIани, а карди зи играми, заз истеклу ксарин кьил вине ийидай, хуьре абурун гьуьрмет артухардай крар авун лазим я. За абурухъ ийизвай майилар захъди са шумуд сеферда артух хьана хквезвай. Гьа ихьтин рафтарвал инсанар чилел халкьунин мана тирди, уьмуьрдин кьел тирди зун патал кIевевлай тайин хьанвай.

Шагь-Буба халудин дердияр къалин хьуни зи рикIени чпин кар аквазвай. Абур заз жуванбур хьиз авай. Гьайиф хьи, инсанрин дердер халисандаказ абур авай рикIяй акъудна, жез хьайитIа лап капашралди акъудна, абур вири эхиз жедай ва я къвезкъвез кьезилариз жедай са, я туштIа са шумуд рикIе тваз жедач. ЖедайтIа, Шагь-Буба халудин дердер-

гъамар вири за жуван рикIиз къачудай, адан рикI кьезилардай!.. Эхь, инсанри сада садаз теселли гузва, куьмекар гузва, гуьгьуьлар кьазва, амма дертлу кас-дин рикIевай хажалатдин хире, якIа гьатнавай чIахъра хьиз, гьикI хьайитIани къеняй иви хъваз жеда. Заз Шагь-Буба халудин рикIевай гьа чIахъ акъудиз хъанайтIа кIандай...

Цавдаран лувни дири хъхьана, ам цавариз хкаж хъхьунни зи эрзиман мурад тир...

Амма географиядин тарс атана агакьнавай. Чи классдин руководитель Къариб муаллимди заз доскадив эверзава:

– Ша экъечI инихъ! Тикрар хъия за вуч лагьанатIа.

Ада вуч лагьанвайтIа заз гьинай чир хьурай? Ада вуч лагьанайтIа заз ван хьанайни кьван? Къенин кьуд тарс алатна, и география мус башламишайди ятIа заз гьич хабарни тахьайла, ида заз са вуч ятIани тикрар хъия лугьузва. Адаз вичиз чинни ийизва, заз вичи лагьайдакай са хабарни авачирди, ятIани алатзавач: «Тикрар хъия!»

Амма заз са кар чидай: Къариб муаллимдин рикI алай кIвалах. Ада мектебда кIелзавай аялривай кар алазни-алачизни Къариб гьуьл гьиналлайди ятIа картадай къалурун истемишдай. АкI тир хьи, гуя и Къариб гьуьл Къариб муаллимдин бубадин гьуьл я, гуя ам адал чIехи бубайрилай хтанвай зурба аманат я. Гила и са гъвечIи хуьруьн муаллимдихъ дуьньядин атIа кьиле ихьтин зурба ирс авай чIал чир хьун гьар са аялдин буржи я. Гзафбуруз гьа чи патав гвай Каспи гьуьл картада гьинал алайди ятIа чидачир, амма Къариб гьуьл чир тахьун хата тир. Каспи гьуьл, Шалбуз дагъ къалуриз тахьун аялриз муаллимди гьалалдай, Къариб гьуьл къалуриз тахьайдан кьилел жедайди маса гьарай-эвер тир: муаллимди гъилевай инидин тIвал жаваб гуз тахьай аялрин кьилерилай чIугвадай, налугьуди и кьилер гьакIан ичIи глобусар я... Гила зани муаллимди Къариб гьуьл алай чка къалурун

истемишзава лагьана фикирна. Адан бубадин гьуьл алай чка заз чизвай.

– Ингье, – лагьана за, картадал тIуб эцигна, – Къариб гьуьл. Классда авай къанни цIуд руфунни хъуьредай кьван чухвадай чкадал атана.

– Ацукь, – лагьана муаллимди. Адаз за вичик хкуьрайди хьиз хьанвай, адан ванцелай чир жезвай. – Вакай накьан чехирар хкатнавай хьтинди туш.

«Яъ, – фикирна за. – Идаз яраб ни лагьайди ятIа? Им межлисда авайди тушир эхир... ГьинвачтIани директорди лагьанва... Лугьучни бес! За хайи мектебдин директордин сагълугъдай ваъ, са лув ханвай лекьрен сагълугъдай карч ацIай чехир, вични тамададин карч, къадим девиррилай аламай карч хкажна!.. Бажагьат накь карч директордал гьалтна... Къариб муаллим вични пехилзавайди я, вичелни гьалтнач лугьуз, вичиз межлисдиз эвернач лугъуз. Шагь-Буба халудиз ви хесетдикай хуш авач лугьуз, зи тахсир вуч хьуй?..»

Классди руфунар чухвазвай, тумарни суьрейрал элягъиз-къахчузвай, налугьуди ибур Къариб гьуьлуьн къерехрив гвай чилераллай индейцийрин са тайифа я. Гьараярни гьабуруз хасбур я. Муаллимдини ибуруз са гафни лугьузвач, гьинвачтIани и классдавайбур вичин бубадин гьуьлуьн аялар хьиз багьа я, ала я...

Амма за кьулухъ чIугуна виже къвезвачир.

– ЧIехи бубадиз мектебдиз эвердани? – яргъарай эгечIна зун. Заз чизвай, муаллимди чIехи бубадикай вил къязавайди, адахъ галаз вичивай рахаз тежедайди. Вучиз лагьайтIа муаллимдиз зи чIехи бубади вуч лугьудатIа чизвай. ЧIехи буба вич хуьруьн муаллим тир, адан тарсар гъилелди кхьин тавунвай, картайра къалур тавунвай, амма халкьди вичин вири тарихда амал авур къанунрикайни къайдайрикай ибарат тир. Абур ягьдинни намусдин, инсанвилинни вижданвилин, итимвилинни викIегьвилин, рикIин ачухвилинни гъилин жумартвилин тарсар тир.

За авур фенд чкадив кьурди хьана. Класс секин хъхьанвай.

– Кьуьзуь итим инжиклу авун герек авач, – секиндиз, хъел иликьнаваз лагьана муаллимди. – Амма зи ихтилат Лезгистандин вацIарикай тир.. За ваз, дуьньядин картадал алачтIани, чи ЧIехи-вацI алай чка къалура лагьанай. Валай алакьнач... Гьа им хъфена чIехи бубадиз жува хълагь.

Им зи генгешдиз кIаш вегьей мисал тир.

– Заз чизва ЧIехи-вацI гьинал алатIа! – саки гьарайна за. Ам зи рикIин гьарай тир. Зун картадихъ элкъвена.

Амма муаллимди, къуьн кьуна, зун дакIардив тухвана.

– Агъам тушни на къалурдайди! – вичин гъилевай кIвенкI алай тIвал дакIардин шуьшеда акIурна, ада агъадай авахьзавай ЧIехи-вацI къалурна. За ваз картадай къалура лагьайди я...

Идалди Къариб муаллимдиз лугьуз кIанзавай хьи, завай картадай ЧIехи вацI къалур жедачир ва за ам къалурнайтIа анжах и дакIардай къалурдай. Им кьвед лагьай ва сифтегьандалайни залан кIаш тир.

Гила мад классдин тумари суьреяр гатазвай, абурукай са пай – иллаки гадайринбур – суьрейрин кIаник, саки чилив агакьдайвал аватнавай.

Гена зенг яна. Им къенин эхиримжи тарсни тир.

Зун мектебдин майдандилай яна ЧIехи-вацIун дере саки михьиз аквадай пелел фена. Инлай вири аквазвай: Шалбуз дагъни, Яру дагъни, КIелет дагъни, Гетин дагъни, Шагь-Буба халу авай яйлахни, Тенфе бадедин кIвални, чи хуьруьн са пайни... Заз Къариб муаллимдин кIашар иливарун патал вахт кIанзавай, чка къулайди тир... Гьар са дагъдихъ, гьар са гирведихъ, вацIухъ, кIамухъ, кIвалихъ вичин тарих, вичин тIал-квал, вичин шадвал-хвеш, вичин дерт-гъам ава. Инсанрихъ гьар садахъ хьиз... За гьа и кардикай фикирзавай... Зи рикIел чIехи бубади са мус ятIани лагьай гафарни хтана: «Чехир инсанри шадвал арту-

харун патал ва я дерт кьезиларун патал хъвазвайди туш, абурун терезрин кьве хелни барабар хъувун патал хъвазвайди я». Яни, чIехи бубади и гафарин мана вичи ачухарайвал, дертни шадвал галачир са инсанни авач, амма абурун барабарвал хуьз алахъун инсандин кьилин везифа я. Гьамиша шадвилер, къайгъусуз уьмуьр акур инсан къапарай акъатда, адак кьуру дамахни, амай инсанриз виняй килигунин хесет акатда, кьама ял гьатда... Хажалатар гзаф акур касдивайни вичивай вич хуьз жедач, гьамни, инсанвилин геляйдундай акъатна, уьмуьрдин кIаниз ягъун мумкин я... Хажалатар такуна кефчи уьмуьр тухвайдини, экуь йикъар такуна зидвилерни бедбахтвилер акурдини – кьведни сад хьиз бахтсуз инсанар я. ГьакI хьайила, уьмуьрда я манасуз, къайгъусуз шадвилерихъ галтугнани виже къведач ва ви хивез, ви патав гвайбурун, вун хьтинбурун, ви мукьвабурун хивез аватзавай дердер-гъамарни манасузбурай, ваз талукь туширбурай кьуна абурукай къерех хьанани кIандач. РикIиз бес тежезвай шадвал ва дерт кьабулун патал ва артухан шадвални дерт гадарун патал инсанри чехир арадал гъана. Акатайвал хъун патал ваъ, кьадар чиз, инсанар галаз, мел-межлисра алагъа-салагъа хвена хъун патал... Къадим крчунал кхьенвай гафарихъни авайди гьахьтин мана я. Адалайни гъейри, «ИчIи ятIа ацIура – ацIанватIа ичIи ая» гафар, чебни кьве хилекай ибарат жумла, налугьуди, терездин кьве хел я, а терезрилай кам вегьена виже къведач ва адан кьве хелни барабар хьун лазим я...

За гьа икI, пелел ацукьна, чIехи бубадин гафар веревирдзавай. «ЧIехи бубади зав чехир гьакI зарафат патал ва я мугьманар алдахарун патал хъваз гайиди туш, Къариб муаллим, – фикирзавай за. – ЧIехи бубадиз зи рикIени шадвилерни гъамар, дердерни хажалатар авайди чизвай (вахтсуздаказ диде къакъатунилай зурба вуч дерт ава?) Адаз зун чIехи хьанвайди ва завай жуван хажалатдинни нурлу шадвилин вилик жавабдарвал гьисс ийиз жедай вахт алукьнавайди

чизвай. Адаз зи рикIин терездизни барабарвал герек-завайдакай хабар хьанвай, Къариб муаллим...»

ЧIехи-вацIу гьамиша хьиз ванзавай. Эгер им са маса куьнин ван тиртIа, адакай вири икрагь хьун мумкин тир жеди. Амма вацIун ванцин гьайбат масад я. Гьадани рикIин терезда барабарвал твазва. ВацIу мукьувай вил тухудайвал, адан ванци, эгер вун адакай са кьадар яргъаз кватIа ви фикирар къалинарда, ви кьиле фикиррин вацI арадал гъида.

Зун гьакI хьанвай. За фикирзавай:

«Халисади исятда буйдин гуьзгуьдин вилик акъвазна, киф ахъайна, чIарар эвязава жеди...

ЧIехи бубади Шагь-Буба халудин кIвале амукьай крчуникай фикир хьана пIапIрус чIугвазва...

Бадеди, хразвай гуьлуьт са къерехда эцигна, зун мектебдай хкведай вахт я лугьуз, хьран кIвале къулал са вуч ятIани ргазва ва я чразва...

Тенфе бадеди, тфенг михиникай куьрс хъувуна, айвандин кIане ахварай авадиз рагъ гузва. Амай са бацIидиз ада бажагьат хак янава...

Хелеф халу Цавдаран къванцел ксанва, масакIа хьун мумкин туш...

Шагь-Буба халу, вичин «гуьмбет» агъадихъ нехирбанрин кIвалин патав туна, вичин «каравутдал» ярх хьана, ичIи цавуз килигзава, адаз гъамлу фикиррин гъиляй ЧIехи вацIун ва я Яру дагъдин чарчаррин ван бажагьат къвезва...

Севзихан, заз чиз, таксистди Махачкъаладин аэропортуниз ахгакьарнава... Таксист я ман – инсан ватандиз хутахзавани, ватандай хутахзавани, мехъерал тухузвани, кьейи чкадал тухузвани адаз са гафар я...»

Са вацра кьван Шагь-Буба халу хуьруьз хтанач. Цавдаран къайгъу за чIугвазвай. Гагь баде, гагьни чIехи буба адахъ гелкъвезвай. Фу-яд гузвай. Адал як гьалтзавай вахтарни кими жезвачир. Лекь вич аватнавай гьалдив вердиш хьанвай. Белки, им азадвиликай магьрум хьунихъ галаз ваъ, чахъ галаз, адахъ михьи

рикIивай гелкъвезвайбурухъ галаз вердиш хьун тир. АкI тир хьи, ада вич чахъ галаз ислягьвилелди тухун – им ада чаз ийизвай гьуьрмет я, сагърай лугьун я. Адалайни гъейри, Цавдаран лувни чкадиз хтанвай. Ам саки сагъ хъхьанвай. Гила лув лекьрез табий тирди аквазвай. Ада гагь-гагь кьве лувни хкажиз агъуз хъийидай, гуя ада абур ахтармишзава, гуя ада абурун къуват алцумзава, Тенфе бадедин бацIидин хак хьиз айвандин херекни хкудна, гьамни епинихъ галаз лув гун патал... Чидач, адан рикIе вуч авайтIа... Амма чи алахъунриз, гелкъуьниз къимет гун яз чал ада, амай патан инсанрал хьиз, хкадарзамачир... АкI тир хьи, Шагь-Буба халудин дердер-гъамари, адаз хцихъ галаз са гаф жагъун тавуни Цавдаран къилих дегишарнавай. Белки, адаз гьахьтин гьисслу рикI авайтIа?.. Белки, лекьрез вич авай гьалдилай Шагь-Буба халу авай гьал заланди яз аквазвайтIа? Цавдара вич инал, вич алай чкадал, Шагь-Буба халуди сагъ хъувун патал хкайди кьатIун тавуна жедачир. Я туштIа, лекьрен ислягьвални секинвал, адан вилеравай икьван гагьда цаз алаз хьайи, гила умун хьанвай такабурлувал ада вичи вичин кьилел гъидай мусибатдиз гьазурвал акунихъ галаз ва Шагь-Буба халуди вичин кьилелни гъидай мусибатдикай аян хьунихъ галаз алакъалу тиртIа?

Амма Хелеф халу, хуьруьз хтана Цавдаран патав атайла, лекь михьиз къапарай акъатнай. Адан рикIелай вичин кIвач епинавайдини алатнай. Ам вичел гъил хкажай, вич икI са вацралайни гзаф цавукай магьрумай Хелеф халудал вири вагьшивилелди гадар хьанай.

– Жуваз гьикьван кIантIани хъуткьунара, – лагьана Хелеф халуди чашмиш хьанваз, икI вичел Цавдара бейхабардиз вегьиникди руьгь дабандиз аватнаваз. – Вун лекь яз амач!

– Лекь тахьана ам вуж я бес? – лагьана за,

– Лам я, кицI я, дана я! БацIи я! Тенфе бадедин! – ягьанатдив хъуьрена Хелеф халу. Епина же-

дайди вуж я кьван?! Къайгъу авач, – мад элкъвена ам Цавдарахъ, – ви дуван за аквада! За вун далудихъай ягъна, тушни? Жемятдини гьакI лугьузвалда... Ди харашу! Вун Шагъ-Бубади ахъа хъувурла, зун вахъ галаз чин-чинал акъвазна, гъиле затIни авачиз, майдандиз экъечIда! Ша кIандатIа исятда экъечIин! – ада садлагьана зи къуьне гъил эцяна. – Ахъай ам! КкIида чун! Килигин ни вуж акIадардатIа! – Хелеф халу михьиз дегиш хьанвай. Адак зарафатчивилин са лишанни кумачир. Аквар гьалда, адал хуьруьнвийри лекь чинеба ягъна лугьуз хъуьруьнарнавай, михьиз виляй вегьенвай. Гьавиляй адан намусдик хкIунвай. – Давай, ахъая ам!

– Шагь-Буба халудин ихтияр авачиз завай жедач.

– Ам Шагь-Бубади гьикI хьайитIани ахъай хъийизвайди я!

– Ада зални хкадарун мумкин я, – табна за. – Шагь-Буба халуди ам мус ахъа хъийирвал я?

– Лув хъсан хъхьанватIа, чира лагьайди я заз, – са гьал секин хъжез эгечIна Хелеф халу. – Вич хкведа лагьана... ТахьайтIа зи инал вуч алайди я? Зун и паландин тай-туьш яни? – Хелеф халудиз Цавдарак хахул алай кIвачелди кьуьл кекягъиз кIан хьана. Цавдара мад адал хкадарна. Амма еб куьруьди хьана. КIевидини хьана. Авайвал лагъайтIа, адавай еб кьатI ийиз хьанач лугьуз рикIяй гьайиф чIугуна за.

– Цавдар дири хъхьанва лагь Шагь-Буба халудиз...

– Дири хъхьанвач, дили хьанва!.. – Хелеф халу гьаятдай экъечIна. – Ничего, ламран хва лам, зун вахъ галаз кьилди рахада! За ви туътIуьх акъуд тавуртIа зун итим туш! – ада хъфизвай рекьени Цавдараз гьелягьар кьазвай...

Пакадин юкъуз къвалак япунжини кваз Шагъ-Буба халу хтана. Адан спелар михьиз рехи хьанваз аквазвай. Белки, заз гьакI акуна жеди. Са шумуд юкъуз тун тавунвай чуруни лацу тир. И такур са вацран къене ам кьуьзуь хьанвай. «Ам гьахьтинди тирни ва я тахьайтIа и хьайи крарилай кьулухъ заз гьакI

аквазвани?» – фикирна за. Зун жувни чIехи хьанвай, икьван гагьда такур лишанар ва крар акваз вердиш хьанвай.

Шагь-Буба халуди завай чар кхьин тIалабна.

– Ацукь, кхьихь, – лагьана ада, зун вичин айвандин кьилевай столдихъ ацукьарна, зав чарни къелем вугана. За лугьуда, вуна гьа за лагьайвал, са гафни ахъа тавуна, кхьида.

За кхьена. Чар Севзиханан тIварцIихъ тир. Чарчяй Шагь-Буба халудин рикIевай тIурфан аквазвай. Ам, гьелбетда, а тIурфан къалур тийиз хцин рикI тIар тийиз, ада эця тийиз алахъзавай.

– Ваз лугьур-талгьур, кIани-такIан, рикIелай фейи затI авани? – хабар кьуна ада завай, вичин гафар лагьана, чарни кхьена куьтягьайла.

– Ваъ, ахьтин затI авач, – саламар адаз ракъуриз заз кIанзавачир.

Зи рикIел тамададин карч хтана.

– Шагъ-Буба халу, чIехи бубади рикIелай фена и столдал карч тун хьана. Ам гъиле гьат тахъвунмаз адан рикI секин жезвач, – лагьана за.

– Зи кIвале карч авайди туш, – гуьгьуьл чIур хьана Шагь-Буба халудин. – Заз ам межлисдилай кьулухъ акун хъувурди туш. За ам Камал халуди гваз хъфейди я лугьуз фикирзавай...

– АкI ятIа ам маса са ни ятIани гваз хъфенва... – лагьана за.

– Севзихан я лугьузвани вуна? – Шагь-Буба халудин ванцяй вичи лагьай гафарихъ вични агъазвай хьиз аквазвай.

– Чи хуьруьнвийрикай ам чуьнуьхдайди жедач, – лагьана за. – Заз таксистни Севзихан крчуникай, адан багьа къиметрикай рахадайла ван хьана...

Шагь-Буба халудилай дерин агь алахьна.

– Кхьихь алава, – лагьана ада. Алавани ада вичи лагьана.

Алавадани Шагь-Буба халуди карч квахьунал шак вичин хцел гъизвачир.

Ада Севзихан гваз хтана хутахай таксистдин гъил михьиди яни-тушни хабар кьазвай. Амма за шак эвелни-эвел Севзиханал гъизвай, вучиз лагьайтIа адаз Шагь-Буба халудикай хьиз хъел зи чIехи бубадикайни авай, ада гьелягъарни кьурди заз ван хьанай. Лекьрен шарагрин туьтIуьхар акъудайдаз карч чуьнуьхун са затIни тушир. Таксистди и кар тавун мумкин тир. Вучиз лагьайтIа крчуникай сифте рахайди Севзихан тир. Шагь-Буба халудини чIехи бубади адаз акьулар гудайлани, йифди ам чIалал гъиз алахънавайлани таксист кьилди кIвале ксанвайди заз чидай. Севзихана карч вичиз багъишайди я лугьунни мумкин тир, эгер таксистди адавай хабар кьунайтIа. Амма таксистдиз Севзихана карч вичин чIехи дипломатда твадайвал бажагьат акунни авунай. Карч чуьнуьхна гел квадардай мумкинвилер Севзиханаз авайдал са шакни алачир. Хциз ачухдаказ лугьуз-кхьиз алакьначтIани, Шагь-Буба халудини за хьиз фикирзавайди за гьиссзавай.

– Беябур хьана! Камал халудин вилик, хуьруьн вилик! – лугьузвай ада. Ахпа вичи вичиз теселли гузвайди хьиз хълагьни авунай: – Ваъ, я кас, ихьтин къадимлу затI гел галачиз квахьич эхир...

– Цавдар на мус ахъайда? – ам пашман фикиррикай са тIимил хьайитIани къакъудун патал лагьана за. – Ам дири хъхьанва. Лув хъсандиз юзурзава.

– Килигда чун. Пака лап экуьнахъ фад хъайитIа пис жедач. – Адаз Цавдаран цIийи уьмуьр йикъан кьилелай башламиш хьана кIанзавай. – Жува фена чар ракъура, за Камал халудални Гуьзел къаридал са кьил чIугвада. Абур кIвале авани?

– Ава, – лагьана за.

Зун чар вегьена хтана. Шагь-Буба халуди чи кIвале чIехи бубадихъ галаз ихтилатарзавай.

– Хьайиди хьана мад, – лугьузвай чIехи бубади. – Чи итимвилер, ацукьун-къарагъун къенин девирда герекзамач...

– Зи кьил михьиз хуруз авудна залумдин хци, – рахазвай Шагь-Буба халу. Ада икI, за кьатIайвал,

Севзиханакай лугьузвай. Ада, зун хтайла, «на чар ракъурнани-ракъурначни?» гьич хабарни кьунач. Налугьуди, ада зав чар кхьиз турди туш, я туштIа, чар ракъурнавайди адаз чизватIани, ада а чарчиз жаваб гуьзлемиш тийизвайди хьиз авай. – Ша, – лагьана ада заз, кIвачел къарагъна, – чна Цавдар къе ахкъайда!

Чун Шагь-Буба халудин гьаятдал хъфена.

Ада мукъаятдиз Цавдар япунжидик кутуна. Лекьрен анжах кьил азад тир. Лекьре аксивал ийизвачир, гуя адаз вич азадзавайди хабар авай. Шагь-Буба халуди лекь хкажна къвалак кьурла, ада хъуткьунариз, чабалмишиз башламишна, амма вичин гьерекатар гьаваянбур тирди чир хьайила, ам яваш хъхьанай.

– КичIе жемир, я кьей хва! – лагьана адаз Шагь-Буба халуди. – Са тIимил эх хъия.

Чун рекье гьатна.

За мурадар тIалабзавай.

Заз чар Севзиханав агакьна, ана авай бубадин гьарай хциз ван хьана, ам хуьруьз хтана, Шагь-Буба халудин кIвалел чан атана, гьаятда кицI, мал-лапаг, кIек-верч, аялрин гьарай-эвер хьана кIанзавай...

Заз тамададин карч жагъун хъувуна чIехи бубадин гъиле гьат хъувуна кIанзавай...

За Халиса галаз Яру дагъдин яйлахриз фин ва адаз за кхьенвай шиир кIелун мурадзавай. Мадни заз исятда зун адаз акуна кIанзавай: Шагь-Буба халудин чантани къуьне аваз, адан лашни гъиле аваз. Ништа, ам гьикьван хъуьредайтIа... Герек, вичивни ацIай квар жен, булахдилай хквез...

Шагь-Буба халуди эрчIи къвалак Цавдар, чапла гъиливни адан гардан кьунвай. Ада лекьре кIуф ягъуникай игьтият хуьзвай. Лекьре гагь кьилив гагьни бедендив хъуткьунарзвай, адан къуват таъсирлуди тирди Шагь-Буба халуди япунжи чуькьвена кьурла, адан гъилел тIарам хьанвай дамарри лугьузвай.

Гьайиф, Халиса чал гьалтнач...

Чун ЧIехи-вацIув агакьна. Адан чапла пата авай тик са кIунтIал хкаж хьана. Анлай агъада авай муьгъ,

вацIун а пата авай яйлахар, чуьлда авай жунгавар, Тенфе бадедин кIвал, цIегьер, Цавдаран къван хъсандиз аквазвай. Хелеф халу аквазвачир. ГьинвачтIани ам Цавдаран къванцел ксанва. «Къайгъу туш, – фикирна за, – Цавдар цава акурла, Хелеф халу къванцелай къарагъуниз, ам халис иесидив вахгуниз мажбур жеда».

Шагь-Буба халуди япунжи ахъайна. Цавдар кегькир хьанвай хьиз тир, ам вич азад тирдахъ агъазвачир хьиз авай. Ада, инихъ-анихъ вил ягъиз, мукъаятвилелди са шумуд кам виликди къачуна, кIвачер азад яни-тушни ахтармишна. Ахпа ада лувар са шумудра юзурна, гьабурузни манийвал авачирди чирна. Легьзедилай ада чи патавай са цIувад-къад камунин анихъ галай къванцел лув гана.

– Маншаллагь, Цавдар! – хвеши хьанвай Шагь-Буба халудиз. – Ви лувари лув гунин вердишвал квадарнавач... – Ахпа заз лагьана: – Вазни аферин, зи кьегьал дуст, им ви гьунарни я!

Зи рикIикни лувар акатнавай, зун зи мурадар жагъидайдахъ агъанвай.

– Хкаж хьухь цавуз, Цавдар! Жуван уьруьшрал чарх ягъ! – гьарайна за. – Хелеф халудивай ви къван къахчу!

Цавдаран рикIе вуч авайтIа низ чидай? Ада куькай фикирзавайтIа, адан руьгьда гьихьтин гьиссери, гьихьтин азабри дяве тухузвайтIа, низ хабар авай? Анжах са цавуз, анжах са Аллагьдиз.

Цавдара вацI галай патахъ, Яру дагъдихъ лув гана. ВацIун а патаз элячIна, элкъвена чи кьилелай мад а патахъ чарх хгана.

– Гьурра! Баркалла, Цавдар! – гьарайна за, лашни чанта къацу векьел эцигна.

– Ада чаз чухсагъул лугьузва. Сагърай лугьузва, – Шагь-Буба халуни ачух хьанвай, гуя адан рикIелай вири дердер алатнавай, гуя гьадани рикIяй мурадар тIалабнавай ва гила, Цавдара лув гузвайла, абур кьилиз акъатдайдахъ ам агъанвай.

Лекь мад са кьадар хкаж хьана, мад вацIал са чархъ яна.

Шагь-Буба халудин чин серин жез эгечIна, ада са хата гьисснавай. И серинвили зи рикIени къалабулух туна.

– Жеч! – лагьана Шагь-Буба халуди. – Цавдар! Вуна вучзава? Ви ният вуч ?! Ахлад жуван къванцел! Цавариз хкаж хьухь! – гьарайни, минетни какахьнаваз лугьузвай Шагь-Буба халуди.

– Вуч хьанва? – са куьнинни гъавурда авачиз, къалабулух кваз хабар кьуна за.

– Адан рикIик са вуч ятIани ква, – тайинсуз жаваб гана Шагь-буба халуди.

Цавдар мад са кьадар цавуз хкаж хьана. КIаникай ЧIехи-вацIун гургус алчудар жез-жез, тахърахъпахърахъдин ван алаз авахьзавай. Ибур ци гваз къвезвай, чеб чпе акьазвай къванерин ванер тир. Цин ванцин гъиляй икI акьазвай къванерин ван атуни вацIун йигинвиликайни гужлувиликай, гатфари адан къуватар шумудни са сеферда артухарнавайдакай лугьузвай. Садни акуна чаз – Цавдара, кьве лувни кIватIна, кьил агъадалди авуна, зурба тур-гапур хьиз яргъи хьана, вичи вич гургусдихъди вегьена. Рагъул, дагъларинни, къаяйринни хайрин чIулав шимер акахьнавай цик акатай лекь, алчудар жез-жез, цикай гагь лув, гагь кIвачер хкатиз агъадалди ахмиш хьана. Кьакьан къванцелай яд гадар жезвай чкадилай агъуз аватайла, чарчардин кIане, ци вацIун кIаняй винелди чархар язавай дерин чкада са шумудра галамаз-галамаз элкъвена, ам и чкадал арадиз къвезвай лацу каф алайвиляй виликандалай хъсандиз акунай. ТахьайтIа, белки, вацIун рангунихъ галаз саки сад хьтин ранг алай лекь вилериз кьатIун четинз акъваззавай. Ахпа ам агъадалди, муькъуьхъди фена. Муькъуькай са тIимил анихъ хкат хъувур ам мад вилериз аххунач...

Зи хуравай бахтавар къушар, рикIевай кьван мурадарни хиялар вири вацIу тухвай хьиз хьанвай. За

зи беденда, рикIе, ивидани кваз ичIивал гьиссзавай, япара авай вацIун ванни заз зи къеневай ичIивилин ван хьиз тир. Зи вилерал накъвар атанвай. За абур Шагь-Буба халудикай чуьнуьхун герек авачирди яз гьисабна. Ам зи гъавурда акьунай.

– Уьмуьр гьа ихьтин затI я, Къудрат, – лагьана ада. – Вуна хъсан крар, шад хабарар вилив хуьзва, амма вилериз аквазвайбур акси мусибатар жезва.

– Ада акI вучиз авуна?

– Ада вичин ягь-намус къутармишна. Адавай вич чинеба далудихъай ягъун, вич епина тун, вичикай инсанар хъуьредай, абуру рахшандардай машгъулат хьун эхи ийиз хьанач. Ихьтин пар рикIел алаз яшамиш жедалди ада кьиникь хъсан яз гьисабна.

– Вири лекьер гьахьтинбур яни?

– Дагъдин лекьер – эхь. Абур гзаф такабурлу я. Абуруз чеб ажуз яз къалурун чидач. Абуру, кьуьзуь хъайила, чпин гьалсузвал гьисс авурла, чпи чеб дагьардиз вегьена рекьида...– Шагь-Буба халу генани кватнаваз, галатнаваз аквазвай. – Кьей хва Хелефа ам чинеба ягънавачиртIа, хуьруьнвийрин хъуьруьнрикни ягьанатрик акатнавачиртIа, адал хьанвай хирер инсандин иштираквал авачиз хьанвайбур яз чна дири хъувунвайтIа, ада икI ийидачир жеди... Низ чида?..

– Къадим вахтара кьуьзуь итимрини чеб чпин рухвайрив рагалай вегьиз тунни лекьерилай чешне къачуна кутунвай адет тирни?

– Эхь. Кьуьзуьвал, ажузвал, жувакай амай хзан инжиклу хьун патан инсанриз къалур тавун патал авайди са рехъ тир – хци буба дагьардин кьилел тухун. Къадим вахтара дагъвидиз вичин ягьдилай багьа са затIни авачир. Ягь – Аллагьдин тIвар тир. Дуньядин няметар девлетар ягьдин вилик са затIни тушир. Инсанар дегиш жезва, абурун кIани-дакIанвилер дегиш жезва, амма адахъ агъзур йисара дегиш тахьана амай гьиссер, къилихар гзаф ама, ягьни абурукай сад, вични кьилинди хьун лазим я.

– Лекьер дегиш хьанвач, – лагьана за.

– Эхь, вун гьахъ я, – дериндай ухьт аладарна Шагь-Буба халуди. – Абур цавариз мукьва я, абур чпин мукариз вафалу я... – Гила ахлад жувни кІвализ. Зун дагъдиз хъфида, – ада чилелай вичин чантани лаш къахчуна. КьвечІилна, япунжини къуьнел вегьена.

Ам вацІун хайдай агъуз, яру ригедин юкьвай инсандин кІвачи гатана таптагъ хьанвай шуькІуь жигъирдайгъуз эвичІна. Къвалан кІанив агакьайла, ада гьарайна лагьана:

– Чар-затІ хтайтІа, заз са хабар ая. – Севзиханакай адан умуд генани атІанвачир.

– Бес вун хуьруьз акьван гагьда хкведачни?

– Ваъ. Хелеф хквез-хъфида.

– За ваз хабар гуда.

Ам муькъвелай элячІна, вацІун а патавай хурай винелди хкаж жезвай. Адан еришдай ялгъузвал, перишанвал аквазвай. Ам и декьикьайра, белки, амай декьикьайрани, вич Севзихана, атІа къадим кьисада хьиз, кІула кьуна дагъдиз тухвана рагалай дагьардиз вегьиналри рази тир хьиз аквадай. Вучиз лагьайтІа, адан тІебиатда лекьерин ягь авай чІал заз чизвай. Ам инсанрин арада амай лекьерикай сад тирдал за са шакни гъизвачир. Ада Севзиханаз ракъурнавай чарни «Хеб цІаракай» макьамдиз ухшар тир. Ада чар заз са-са гаф атІуз-атІуз лугьуз кхьиз турлани, адан кьиле, рикІе гьа макьамдин ван авай жеди. Ам тикдай винелди жигъир кьуна, чпин къазма галай патахъди хъфизвай. Заз акІ тир хьи, ада рикІяй Яру дагъдихъ, Шалбуз дагъдихъ галаз рахаз, абуруз вичин хва ватандиз хкиз куьмек це лугьуз дуьа ийизвай. Цавдара вичи вич вацІуз вегьиникди Шагь-Буба халудин рикІин гьарай генани гужлу хьанвай жеди, вучиз лагьайтІа, лекь дири хъхьана мурадар тІалабна, гила лекьре вичин чандиз къаст авурла, Шагь-Буба халудин мурадар хаталувилик акатнавай...

Зун кІвализ хтана.

Халиса чпин гьаятдал алай. Ам заз килигиз хъуьрезвай.

– Ви чантани лаш гьинава? Вун халис нехирбан хьиз аквазвай! – кьи-кьи ацалтна хъуьрезвай Халиса, аби вилера экв ргаз, бахтавар яз.

Адан хъуьруьни зи рикIивайни гар гевягъиз туна, дерт кьезиларна.

– Ваз зун гьинай акуна?

– ДакIардай... Шагь-Буба халудини вуна Цавдар хутахдайла...

– Цавдар амач...

– ГьикI? – хъвер квахьна Халисадин.

– Ада вичи вич вацIуз вегьена.

– Жеч!.. Адаз вичин юлдаш лекь амачиз дерт-гъам авай жеди. Язух... – Халисадиз Цавдаран кьисметдикай хабар авай.

– Мумкин я... – агьвалатдин ери-бинедикай, кьилин себебдикай лугьудай макъам тушиз акуна заз. Заз абуралди Халисадин рикI генани тIариз кIанзавачир.

– Зун кьейитIа, вуна вун вацIуз вегьидани?

Халисадин и суал зун патал хабарсузди хьана. Ада зи хура къушарал чан хкана. Адан жаваб гьамиша гьазурди тир:

– Эхь!

Зун лекьер бейкеф тавурбуруз, абуруз куьмек гайибуруз цавари гудайдахъ кIевелай инанмиш хьана. Заз жува тIалабай са мурад жагъанвай. Гила завай жуьрэтлудаказ Халисадив за адаз бахшнавай шиир вугуз жеда!.. Амма адал са тIимил кIвалах хъувуна кIанда! Са вуч ятIани ана бес жезвач...

Уьмуьр давам жезвай.

Йикъар къвез алатзавай.

Гад атанвай. Мектебра тIатIилар алукьнавай.

Я Севзихан, я адалай са жаваб хтанач.

Са юкъуз чи гьаятдал кIелетви Байбут атана. Адан гъиле бармакни лаш авай.

– Камал халу! Камал халу! – эверна ада.

– ГьикI хьана? Вуч хабар я? – лагьана чIехи бубади, айванди кьилиз экъечIна.

Салам-калам гайидалай ва жузун-качузун авурдалай гуьгъуьниз кIелетви Байбута лагьана:

– Вун инжиклу жемир, чан Камал халу. Чи хуьре я вун хьтин камаллу итимни авач, я вахъ авай хьтин тамададин карчни, – чIехи бубадин далуяр чухвадай хьтин гафар лагьана кIелетвиди.

– Яргъияр тавуна лагъ! Къекъвей гафар куь хуьре ише фидайбур я, чи хуьре ваъ.

– Пака вун ви карчни гваз чи межлисдиз атун тIалабзава. Зи хва армиядай хтанва.

– Карч амач. Завай къвез жедач.

– ГьикI?

– Карч амачтIа, зунни амач, – чIехи бубади крчунин кьилел атайди адаз ахъайна.

– Шагь-Буба вични кIвале аквазвач хьи? Ам гьинава?

– Архашдал. Дагъда.

– Ам дагъда хьайила, адан бармакдинни лашунин атIа СиратIалдин муькъвел вуч алайди я? Ингье ибур заз гьанлай жагъайбур я.

Лашни бармак рикIивайни Шагь-Буба халудинбур тир.

– ГьикI?! – ван дегиш хьана чIехи бубадин.

– Лаш муькъуьн накьвада акIурна, бармак гьадал алукIнавай... Куь къабачи Хелефа лагьайвал, Шагь-Бубадин гуьмбет... – тайинсуз хъверна Байбута.

– Им хъуьредай ара туш, Байбут... Ина са кар хьанва, – лагьана чIехи бубади. Ахпа захъ элкъвена: – Тадиз чукура дагъдиз! Хелефавай хабар яхъ! Муькъвелай мукъаятдиз вач.

За чукурна. Заз зун муькъуьв гьикI агакьнатIани чидач. Заз муькъуьн юкьвни-юкьвалай лаш акIурнаваз хьайи тIвек акуна. КIаникай ЧIехи-вацIу къукърумарзавай, къванер сад сада акьурла винелди хкатиз гадар жезвай стIалар заз цIун цIелхемар хьиз тир. ВацIу дилидаказ ванзавай, амма Шагь-Буба халудин кьилел вуч атанватIа са гафни лугьузвачир. Лаш акIурай тIеквенди лугьузвайдахъ заз инанмиш жез кIанзавачир.

За нехирбанрин къазмадихъ зверна. Ана кас авачир. Шагъ-Буба халудин «каравут» ичIи тир. Цавдаран къванцел, хахуларни лаш кьилихъай эцигна, Хелеф халу ксанвай. Япунжидал. Ам Шагь-Буба халудин япунжи тир. Цавдар кутуна хутахай япунжи.

– Хелеф халу! – эверна за, жедай ихтилатдикай кичIез-кичIез.

– Гьун, вуч хьана? – кIанз-такIанз жаваб гана ада. Вилер ахъайна, ам садлагьана уях хьана: – Ви ина вуч авайди я? А-ан, – хъуьрена ам, –жунгав хутахиз атанвайди яни? Лап дуьз кIвалахнава! Гудайди вахтунда къачуна кIанда... За хьиз... Ингье и япунжи ада заз ганва...

Заз вуч жунгав ятIа хабар кьадай вахт авачир.

– Шагь-Буба халу гьинава?

– Накь нянрихъ хъфейди я.

– Хуьруьз?

– Хуьруьн рекьелай гъейри адаз маса рехъ чидач кьван...

– Ада ваз мад са гафни лагьаначни?

– «И чилерни, цаварни ви ихтиярда ава, Хелеф», – лагьана заз. – Гила Яру дагъдин шагь вун я», – лагьана.

И гафари зак къурху кутазвай.

– Мад вуч лагьана?

– АтIа жунгав акквазвани, бугь язавай? Гьам хъсан хуьх лагьана. Вичин жунгав я ман... Вичи ам ваз гузвайди я лагьана...

Зи вилерал накъвар хъиткьиннавай, заз абур Хелеф халудиз къалуриз кIанзавачир, амма адаз акунвай.

– Вибур шадвилин накъвар туш. Ана вуч хьанватIа лагь.

– КIелетви Байбутаз Шагь-Буба халудин лашни бармак агъа муькъвелай жагъанва... Ам вич хуьруьз хтанвач...

– Яъ! Им... Ада... Вуч я?.. Зарафатарзавайди яни? – Хелеф халудин мез галкIизвай. Ада хахулра кIва-

чер туна, япунжини кІватІна, лашни кьуна къванцелай эвичІна. Хелеф халуни икI садлагьана кегькир хьуни зи кІвачерикай чил михьиз хкуднавай.

– Зун хъфида, – лагьана за.

– Тадиз ахлад, зи гадайрикай сад иниз атурай лагь, зун эвезиз. Зунни хкведайвал.

– За жунгавни хутахда.

– Вуч? – Хелеф халудиз зи гафарин ван хьанвай, амма ам зи рикІик вуч квайтІа гъавурда акьуначир.

– За жунгав хутахда, – тикрарна за. – За ам Шагь-Буба халудин игьсандай гуда.

– Маладец, чан хва! – лагьана Хелеф халуди. Камалани Шагь-Бубади вакай итим авуна... Ма лаш, гьал хъия жунгав, – ада зав вичин лаш вугана...

Зун хтайла, Шагь-Буба халудин гьаят итимрай ацІанвай. Жунгав акурла, гзафбуруз муькъвеллай Шагь-Буба халудни «гуьмбет» зарафат хьиз хьанвай. За хьайи-хьайивал ихтилатайла, итимрин гаф сад хьанай:

– Ада вичиз къастнава... ВацІа къекъвена кІанда.

Зунни итимрихъ галаз физ кІвачин хьана, амма чІехи бубади заз ихтияр ганач:

– Вуна вавай жедай куьмек авуна... Жунгавни хкана, вуна дуьз кар авуна. Аферин. Вун ина герек хьун мумкин я, чан хва. Акъваз.

За Хелеф халудин гадайрив абурун бубадин гаф агакьарун лазим тир. Жунгав тукІвадай жегьиларни жагъурна кІанзавай.. Пашман мярекатдин гьазурвилер акуник зи бадени, къуншидаллай вири дишегьлиярни экечІнавай.

Шагь-Буба халудин мейит Кьейибурун бандунай жагъана. Цавдаран мейитни гьана ава лугьудай. Кьведни сад садан патав. Лекь итимри вацІун кьере кучудна. Шагь-Буба халу гуранаваз хуьруьз хкана. Адан чин мад заз ахкуначир. Чуьхвена, кафанра турдалай гуьгъуьниз ам Хелеф халуди дагъдай хкай япунжидик кутунвай.

Шагь-Буба халу атIа дуьньядиз рекье хтунин пашман мярекатдин кьилени зи чIехи буба акъвазнавай. Итимри адаз Севзиханаз тел ягъун лазим тирдакай лугьузвай. Амма чIехи бубадиз Шагь-Буба халуди хциз чар кхьенвайдакай ва чарчиз жаваб тахгайдакай хабар авай. Чар элкъвена хтанвайдакай я адаз, я зазни чизвачир. И кардикай хабар авайди анжах са баде тир. Шагь-Буба халудал чан аламаз элкъвена гьа ракъурайвал хтай конверт бадеди винел акъуд хъувуначир, вучиз лагьайтIа адаз Шагь-Буба халудин рикIевай хер мадни дерин хъхьана кIанзавачир. Гьавиляй, гила, Шагь-Буба халу кьейила, Севзиханаз тел ягъ тавун патал кIевиз акъвазнавайдини сифтени сифте зи баде тир. Мумкин я, ада гила а чар хтайдакай чIехи бубадиз лугьунни. ТахьайтIа, белки, ада тел ягъуникай кьил къакъуддачир жеди. Амма я бадеди, я чIехи бубади хтай конвертал алай «Адресат и адресда яшамиш жезвач» гафар Севзиханан хатIаралди кхьенвайдакай лагьанайтIа, садни чIалахъ тахьун мумкин тир: сад лагьайди, хуьруьз хтана-хъфей Севзиханан гуьгъуьналлаз ракъурай чар адав агакь тавуна жедачир, икI садлагьана адрес дегиш хьун мумкин тушир, я ам дегиш хьуникай ада хтайлани са гафни лагьаначир; кьвед лагьайди, хайи хци, ам гьикьван усалди, алчахди ятIани, ихьтин угърашвал ийида лугьун кьиле гьакьдай кар тушир... Чан аламаз хайи бубадиз са гьуьрметни ийиз тахьай, адаз са рикIин гаф талгьай Севзиханакай гила, лугьун хьи, лап хтайтIани, файда авачир. Ам гьикI хьайитIани техкъведайди бадедизни чизвай, чIехи бубадизни. Зазни...

За Шагь-Буба халудихъ, са зи бадедилай гъейри, шедай дишегьлияр жедач лагьана фикирнавай, амма зун гъалатI хьана. Адахъ лугьунариз, хуьруьн папари Шагь-Буба халудиз дагъларини яйлахри, цуьквериини булахри дагъдин кьунарини лекьери гьуьрметарна, адан майилар, гуьгъуьлар хвена, амма ада вири уьмуьр гана чIехи авур са хцикай бубадиз са эквни

акунач лугьуз шеларзавай. «Вучиз куьне, я дагълар, я чарчарар, я кIамар, я булахар, – лугьузвай дишегьлийри, – куь ятар тIимиларнач? Вучиз куьне ЧIехи вацI акьван дели-пехъи авуна?!»

Зун вилерал къвезвай накъвар хуьз алахъзавай.

Халисани шехьзавай. РикI хъуткьуниз. Ам шехьиз заз сад лагьай сеферда аквазвай. ЧIулав келегъа алаз, хъуькъверилай агъуз накъварин стIалар тIубтIуб авахьиз, ам генани иер хьана аквазвай, амма и иервал заланди тир.

Шагь-Буба халу кучудиз вири хуьр атана. Ам вичин кайванидин сурун патавай кучудна. Гьа вичин чIулав япунжидик кваз. Ам кучудай чка ада паб кьейила вичиз виликамаз кьунвайди тир, гуя адаз вич и дуьньяда ялгъуз амукьайвал гьа дуьньяданй гьакI амукьиз кичIе хьанвай. Гила и кьве сурун патав маса сур эгъуьндай чка гумач.

Рагьметлуди динжарна, фекьиди цIийи сурун къванцел лацу агъдин зул кутIунна, накьвадин кIунтIунал перциз кьве къванцин арада хвал авуна, ана афтафадай яд цана. Ахпа ам дуьа кIелиз эгечIна.

Хуьруьн къерехда авай сурарин агъадихъай тади кваз са аскер жемят галай патахъди къвезвай. Сурал агакьайла, ада дуьадиз манийвал тавун патал са гафни талгьана, суруз гьуьрметун яз тим-тик акъвазна, эрчIи гъил фуражкадин пенцIив тухвана. Ахпа кьил агъузна, виридахъ галаз сад яз и хьанвай хажалатдикай вичизни пай авайди къалурна.

– Таниш ухшарар къвезва, – лагьана чIехи бубади куш-кушдалди. – Нинбур ятIа рикIел къвезвач. – Ам Хелеф халудихъ галаз рахазвай.

– Тенфе къаридин хтул я...

– Вун гилани чамадан гваз амайди яни-е? – лагьана куьчеда къугъвана гьекьни каф хьана хтай зи хци.

– И чамаданда зи алатай уьмуьр ава, аялвал ава, – чарар гъилелайзава за, адаз жаваб гуз.

– Вун элкъвена гьаниз хъфенвай ман?

– Эхъ.

– Руг алай чарарикай аялвал жедани? – шаклу яз лагьана хци. – Бумажное детство, – хъуьреиа ам.

– Ваз чидани, – зун адахъ галаз чIехидахъ галаз хьиз, тай-туьшдихъ галаз хьиз рахазвай. – Чарарикай хьанвай жуван аялвилиз сиягьат хъувурла, заз ЧIехи-вацIуз вучиз чIехиди лугьузвайди ятIа чир хьана. Къе чир хьана.

– Вучиз лугьузвайди я?

– Инсанрин чIехи гужар, чIехи хажалатар вичихъ галаз алакъалу тирвиляй.

Хци къуьнер агажна. Ахпа хабар кьуна:

– Гьихътин гужар, вуч хажалатар я?

– Сад-кьве гафуналди лугьуз жедайбур туш. Са вахт хьайила, за абурукай кхьида, ахпа жува кIела... Исятда яргъал ихтилатар герек авач... Диде хквед-алди чамадан кIватI хъувуна, чкадал хутахин.

– Адаз гьикI хьайитIани чирни жедайди я, хъелни къведайди я, руг кIвализ гъана лугьуз.

– Ам патал заз зи аялвиляй са савкьват жагъанва, гьа чIавалай гуз тахьана амай... Ам тамамди хьанвач лугьуз гудай жуьрэт за авуначир. Къе заз гьахьтин жуьрэт хьанва. Белки, гьа савкьватдикай са чара хьайитIа? – вил акьална за хциз.

– Вуч савкьат я?

За хцел дафтардин хъипи хьанвай чар яргъи авуна.

– Шиир яни? «Халисадиз», – шиирдин кьил ван алаз лагьана, ахпа вилера лутувилин хъвер аваз вичи вичик шиир кIелна.

– Гьан, гьикI я?

– Чун къутармиш хьана!..

ЭПИЛОГДИН ЧКАДАЛ

За хциз гайи гаф кьилиз акъудна: и повесть кхьена. Кхьейди кIел хъувуна, за фикирна: «Гъил элкъуьр хъувуна кIанда».

Гьа икI са шумудра за адал кIвалах хъувуна, зун патал лишанлу са затIни рикIел хкун тавуна амукь тавун патал. Эхиримжи сеферда адаз вил ягъ хъувурла, за ам эпилогдалди чIагур хъийиз кIан хьана ва ихьтин гафар кхьена:

«Уьмуьр давам жезва. Адан чарх элкъвезва.

Цавдаран къванцел маса лекь ацукьнава. Тенфе бадедин бацIийриз адан птулар килигзава. БацIиярни, птуларни шумуд аватIа заз чидач.

Севзихан хтанач. Амма лекь ацукьай чкадал цIакул аламукьда.

Шагь-Буба халудин хтул, Севзиханан са хва тамамдиз хуьруьз хтана, ада чIехи бубадин ацахьзавай кIвалел чан хкана. Ам тамададин карчни гваз хтана. Къе-пака чи хуьре адан мехъер жеда. Тамадавал ийиз заз хъша лагьанва...ИчIи ятIа ацIура, ацIанватIа ичIи ая...»

За и гафар вири крар жуван рикIиз гьикI куьтягь хьана кIанзавайтIа гьакI кхьенвай.

Амма Тенфе бадедикайни адан птулрикайни бацIийрикай лагьанвай гафарилай гъейри, амайбур зи хиялар, мурадар я.

Карч жагъун тахъвур зи чIехи бубади рекьидалди тамадавал хъувунач.

Карч ни къачунатIа тайиндиз чIехи буба кьейидалай кьулухъ чир хьана. За ийизвай гиман дуьзди яз хьана.

Зун студент тирла, Москвадай тIатIилриз хайи хуьруьз хквезвайла, Махачкъаладин аэропортуна самолетдай эвичIна, улакьар акъвазарнавай чкадал атайла, зун Лезгистандихъ хъфизвай машинар гьинал алатIа къекъвена.

– Юждаг! Юждаг! – гьарайзавай са таксистди.

Югъ хурушум хьанвайтIани, адан чин акунни кумаз заз ам чир хъхьана. Адаз зунни чир хъхьана.

– ГьикI хьана? Ви чIехи бубадив Севзихана пул вахганани?

– Вуч пул?

– Бес ада Севзиханав карч вуганачирни? Маса гун патал.

– Карч пуларивай эвез жедайди тушир, – лагьана за. – Севзихана ам чуьнуьхайди я.

– Пулдивай эвез тежер затIни авайди туш, – Севзихана авунвай чуьнуьхуникай адаз са къайгъуни хьанвачир.

– Авайди я, гзаф затIар авайди я.

– АкI ятIа за ваз зи машин теклифзавач, кесиб чIехи бубадин кесиб студент хтул. Ахлад Юждагдиз кIвачи-кIвачи! Завгар! – хъуьрена ам.

– Зун Юждагдиз ваъ, Лезгистандиз хъфизвайди я, – зун адан машинда гьавая акьах лагьанайтIани акьахдачир, вучиз лагьайтIа заз ам Севзиханан са кьатI хьиз тир...

Зи бадеди вичин эхирдалди чи кIвални, зи кIарасдин чамаданни хвена ва, вич рекьидайла, чи кIвал, Шагь-Буба халудин кIвал хьиз, ичIи яз, ракIарал дапIар алаз тамир лагьана заз веси авуна.

Гьар мумкинвал хьайила, зун хайи кIвализ хъфизва ва эхирни са сеферда зун анай шегьердиз хкведач, вучиз ла-гьайтIа яшар чIехи жердавай заз ЧIехи-вацIун ванни, Шалбуз дагъдинни, Яру дагъдинни, КIелет дагъдинни Гетин дагъдин акунарни бес жезвач ва исятда зун гъавурда масакIа акьазва, дериндай, лап дериндай за абурун гьайбатни такабурлувал аннамишзава.

Заз хайи кIвалин чим бес жезвач.

Багъри ксарин сурарни зал вил алаз гъамлу яз акъвазнавай хьиз я заз.

Шегьердин ката-галтугунин, гургьагурдин къати ван-сес, гьарай-эвер куьтягь хьана, йифиз ахварикай кватна, ахвар ханваз, амма кьасухдай мичIнавай ви-

лер къава акIурна ахвариз хъфиз алахъунар ийидайла, зи япара багъри сурари эвердай ван гьатда: «Чун рикIелай алудмир! Чун гадармир!» Гьабуруз зун жувни бес тежезвайди гьиссда за. «Ваз абур вун абуруз буржлу тирвиляй бес жезвач, – лугьуда за жува жуваз. – Вун абуруз бес тахьун ваз а сурара авайбуру чпел чан аламаз чпивай жедайдалай артух муьгьуьббат, чим, инсанвал гайивиляй ва, абурал чан аламайтIа, абурун руьгьдин жумартвилер генани артуханбур, чIехибур жедай...»

Гьа и фикирди зав яшамиш жез тазва, зи уьмуьр манадив ацIурзава, чан алай ва заз багьа зи багърийрихъ за ийизвай муьгьуьббатлувал артухарзава.

«Хеб цIаракай» макьамдихъни вил хьанва зи. Ам ягъиз жедай халис устIарар, зуьрнечияр лезги хуьрера лап кьит хьанва. Амма йиферин секинвиле гьа макьамдин ванни зав агакьзава. А ван датIана зи япара ава.

Мад са карди заз секинвал гузвач: Севзиханан тIишиз гилалди зун са гъуд буржлуз ама.

Тенфе бадедин хтулди ЧIехи-вацIал хъсан мягькем ва гьяркьуь, кьезил машинривай физ жедай хьтин муьгъ эцигнава.

ЦIару япарал залан хьанва, вичин устадвал, квадарнава. «Камалан карч квахьначиртIа, ам биши жедайди тушир», – лугьузва хуьруьнвийри.

Хелеф халу гьикI хьана лугьун мумкин я куьне. Лезгийри лугьудайвал, лап кIанчI хьиз ава. Гила адакай хуьруьн фекьи хьанва. И мукьвара заз адан чар атанвай: «Хуьре фекьивализ кIандай садни хьанач, халудин. Гьавиляй и кар за жуван хивез къачуна. Вири хуьрера-шегьерра фекьияр жезвайла, мискIинар туьхкIуьрзавайла, чи хуьр масадбуруз виляй ават тавун патал авур кар я. Диндикай, имандикай вуч ктабар аватIа заз рахкура, я жув хкверла гваз хъша. Ваз суваб жеда, – кхьенвай ада чарче. – Ахпа мад са тIалабун ава, чан халудин. Анра Къариб гьуьлуьн кьилдин еке карта, адан шикилар ва адакай кхьенвай

ктабар аватIа, къачуна рахкура. За ваз сувабар кьве къат артух кхьида. Къариб муаллим лугьудай а флан икI хьайи хци зи хтулрин кьилел кузвайди са цIай я: Къариб гьуьл къалура! Къариб гьуьл къалура! – лугьуз...

Я тахьайтIа, ваз ана абразавандин министир чидайди ятIа, адаз чи хуьруьз гиграфидин са жегьил муаллим рекье тур лагь Къариб эвезун патал. Ам эвездай кас инрай жагъизвач...»

2002

Кьилер

ВАЧІЕ-ХВАЯР *(Роман)* 5
ЭгечІун 5
Сад лагьай пай 8
Кьвед лагьай пай 136
Пуд лагьай пай 301
Кьуд лагьай пай 367
Вад лагьай пай 434
Эпилогдин чкадал 494

НЕХИРБАННИ ЛЕКЬ *(Повесть)* 510
Эпилогдин чкадал 627

Кардаш Арбен

(Арбен Мехединович Кардашов)

ИЗБРАННОЕ

На лезгинском языке

Редактор *Л. Кардашова*
Художник *Р. Темирова*
Художественный редактор *М. Левченко*
Технический редактор *В. Гаджиева*

Лицензия ИД 05334 от 10.07.01

Подписано в печать 26.04.2021.
Формат 84x108$^{1}/_{32}$. Бумага офсетная.
Гарнитура «SchoolBookC». Печать офсетная.
Уч.-изд. л. 28,8. Усл. печ. л. 33,2.
Тираж 300 экз. Заказ № 864.
Цена свободная

ГАУ РД «Дагестанское книжное издательство»
Министерства информации и печати РД,
367000, г. Махачкала, ул. Пушкина, 6.

Отпечатано в ООО «Издательство «Лотос»,
367000, РД, г. Махачкала, пр-кт Петра I, 61